

М. ВЕГЕШ (Ужгород)

УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

(Вступне слово ректора Ужгородського національного університету
доктора історичних наук, професора М.М.Вегеша)

Вперше вимога про відкриття вищого навчального закладу для русинів Карпат прозвучала в 1848 р. на першому слов'янському з'їзді в Празі. Виступаючи акцентували на тому, що угорські русини повинні заснувати „горожанські, богословські і учительські семінарії, потім інститути вищі – гімназії, ліцеї, академії, політехнічну школу і університет”. В жовтні 1849 р. Адольф Добрянський запропонував відкрити правничу академію в Ужгороді. Його підтримали М.Висаник та І.Шолтес, однак австрійські власті цю ініціативу закарпатських вчених і просвітителів проігнорували. У 1869-1881 рр. А.Добрянський опублікував цілий ряд літературних творів, серед яких особливої уваги заслуговує „Проект політичної програми для Русі Австрійської” (1871). В ньому мислитель пропонував Руській Раді заснувати кафедри руської мови і літератури на філософському та юридичному факультетах Пештянського університету, а також відкрити одну руську кафедру в Кошицькій юридичній академії.

Незважаючи на демократичний характер міжвоєнної Чехословаччини, однак й вона не спромоглася на відкриття університету для закарпатських українців. Так, уже 24 грудня 1919 р. у рішенні автономної директорії Підкарпатської Русі було зафіксовано: „З метою розвитку нашої народної мови та народної культури директорія вважає обов'язково необхідним заснувати в Ужгороді руський університет”, на якому б діяли три факультети – філософський, правничий та теологічний. Це питання обговорювалося в Інституті педагогіки імені Я.А.Коменського, однак його експерти позитивної відповіді не дали, мотивуючи своє рішення браком у краї кваліфікованих кадрів. У 1927 р. віце-губернатор краю заявив: “Я категорично проти організації університету в Підкарпатській Русі як з міркувань відсутності матеріальної бази, так і політичних”. Чогось подібного добивався в Галичині митрополит Андрей Шептицький, хоча мова йде про більш ранні часи. З боєм у серці митрополит говорив: “Якщо університети, через піднесення і промування культури, мають такий колосальний вплив на життя людської спільноти, що в новітніх часах вони стали найбільшими й найважливішими центрами культурного й національного життя, тоді вони є по-

трібні передовсім і найбільше тим, хто їх ще не має...”.

Обдарована закарпатська молодь вступала на навчання до вищих навчальних закладів Праги, Брно, Братислави, Кошиць, Відня, Риму, Будапешту. Згідно офіційної статистики у 1934-1935 рр. з 31 тисячі студентів, які навчалися у вищих навчальних закладах Чехословаччини, українців налічувалося всього 1,5%. Можливо саме тому в Маніфесті Першої Української Народної Ради від 17 листопада 1938 р. вимагалось створити свою українську високу школу – університет, „щоб діти незаможних могли вчитися в середніх та високих школах”. Ще 3 травня 1934 р. П.Яцко, А.Волошин, М.Брашайко звернулися з листом до міністра закордонних справ ЧСР Е.Бенеша, в якому констатували: «Є невідкладно вказати і на те, що Підкарпатська Русь не має дотепер педагогічної академії (решта країн в республіці мають), не дивлячись на те, що справа ця могла би бути дуже легко поладжена, а то так, що український педагогічний інститут з Праги міг би бути перенесений до Ужгороду». В резолюції шостого конгресу українського учительства Підкарпатської Русі 6-7 липня 1935 р. в Ужгороді вимагалось негайне «перенесення українського педагогічного інституту з Праги й української господарської академії з Подебрад» до Ужгороду. Аналогічне рішення прийняли делегати IV конгресу товариства «Учительська Громада», що відбувся 3 липня 1933 р. в Мукачеві.

Протягом всього міжвоєнного періоду на території краю діяла угорська іредента, антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації в 1938-1939 рр. Закарпаття наповнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, складали списки неблагонадійних, організували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Отже, ситуація була складною у всіх відношеннях. І не дивлячись на це, А.Волошин готує „Проект організації Українського Університету в Карпатській Україні”, „Закон про заснування Українського Державного Університету в Хусті”, „Меморандум в справі утворення на Підкарпатській Русі університету, а в першу чергу перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгороду”. В „Проекті” вказувалось, що „Український Університет в Карпатській Україні складатиметься з 4-х факультетів: 1) філософічно-

го; 2) правничого; 3) господарчого; 4) медичного". Передбачалося створити кафедри загального мовознавства, класичної філології, слов'янської філології, української мови, української літератури, західноєвропейської літератури, всесвітнього та слов'янського мистецтва, українського мистецтва, музикології, слов'янської археології, української археології та етнографії, історії Сходу, Греції й Риму, всесвітньої історії, історії слов'ян, історії України, історії церкви (всесвітньої та української), філософії, психології, соціології, педагогіки, педагогічної психології, школознавства, гігієни, загального законодавства. 24 лютого 1939 р. А.Волошин написав текст „Закону про заснування Українського Державного Університету в Хусті”, проведення якого покладалося на Сойм Карпатської України. Однак, розгортання політичних подій в Карпатській Україні не дало можливості провести його в життя. В окупованому гортистською Угорщиною Закарпатті й мови не могло бути про відкриття українського університету.

Після визволення Закарпаття Червоною Армією восени 1944 р. з'явилася реальна нагода для відкриття в краї університету. 5 грудня 1944 р. Народна Рада Закарпатської України прийняла декрет “Про організацію вищих шкіл на Закарпатській Україні”, що дало право відомому фольклористу Петру Лінтуру написати статтю “Про державний університет”. ЦК КПЗУ та НРЗУ 20 липня 1945 р. прийняли спільну постанову про утворення університету. І, мабуть, цю дату варто б вважати датою заснування в Ужгороді університету. Згодом з'явилася спільна постанова Ради Народних Комісарів УРСР та ЦК ВКП(б)У від 18 жовтня 1945 р. Вже традиційно цей день вважається днем утворення Ужгородського університету.

Ще молодий тоді письменник Іван Чендей емоційно написав на шпальтах „Закарпатської правди”: „На сторінки історії культурного життя нашої країни золотими літерами буде записана дата відкриття державного університету. Скільки кращих синів нашого народу мріяли йти далі вчитися, закінчивши середні студії. Та мало, коли на це була змога. Треба було покидати рідну землю і поступати на чужі факультети. Бідне було життя цих молодих людей, які бажали вчитись. І багато раз доводилось працювати по ночах на тяжкій роботі, щоб заробити на прожиття”... І нарешті довгожданний день. Спочатку запрацювали підготовчі курси, а з 1 лютого 1946 р. за парти сіли перші студенти: приступили до занять 168 юнаків і дівчат з різних міст і сіл України, з якою наш край уже жив єдиною родиною. Навчальний процес почався на чотирьох факультетах – історичному, філологічному, біологічному та медичному.

Численні й цілком заслужені здобутки майже 14-ти тисячного колективу Ужгородського національного університету багато в чому залежать від керівного його складу – ректора, проректорів, деканів, завідувачів кафедрами. За період з 1945 до

2005 рр. обов'язки ректора університету виконували Степан Васильович Добош (серпень-жовтень 1945), Аркадій Михайлович Курішко (1945-1949), Володимир Григорович Ткаченко (1949-1956), Іван Іванович Ленарський (1956-1961), Дмитро Іванович Чепур (1961-1977), Володимир Гаврилович Шульга (1977-1980), Володимир Іванович Лендел (1980-1988), Володимир Юлійович Сливка (1988-2004), Василь Іванович Русин (2004-2005), Микола Миколайович Вегеш (з лютого 2005 р. по цей час).

На сьогоднішній день загальна кількість студентів денного і заочного відділення, факультету післядипломної освіти та слухачів підготовчого відділення становить 10 959 чоловік. Співвідношення кількості студентів денної форми навчання, які навчалися за державним замовленням та за контрактом становило 60,5% до 39,5%. На заочній формі навчання це співвідношення закріпилося на позначці відповідно 33% і 67%. Без врахування ФПО 52% наших студентів навчалися на державному замовленні та 48% на контрактному навчанні. У порівнянні з позаминулим навчальним роком загальний контингент студентів на денному та заочному відділеннях зріс на 267 чоловік. В минулому навчальному році навчально-виховний процес забезпечувало 762 чоловіки професорсько-викладацького складу, серед яких понад 100 докторів наук, професорів та 365 кандидатів наук, доцентів, об'єднаних на 87 кафедрах. Факультетами і кафедрами проводиться певна робота по омолодженню викладацького складу. На сьогоднішній день у нас працює 209 викладачів, вік яких до 35 років (27,4%), однак я категорично проти штучного і цілеспрямованого омолодження, яке нерідко призводить до погіршення якості навчання і виховання підрастаючого покоління. В університеті працює 165 чоловік професорсько-викладацького складу, які оформили пенсії у відповідності до Закону України «Про науково-технічну діяльність». Серед них 22 завідувачів кафедрами, які після оформлення пенсії працюють на контрактній основі в переважній більшості до трьох років. На сьогоднішній день серед професорсько-викладацького складу 35 чоловік, яким 70 і більше років. Ще залишається високим середній вік викладачів (48 років), доцентів (54 роки) і професорів (59 років).

Нам приємно відзначити, що на сьогоднішній день в університеті працюють 49 чоловік, які удостоєні різноманітних урядових нагород. Лише в 2005-2006 рр. орденами «За заслуги» третього ступеня нагороджені член-кореспондент НАН України В.П.Мікловда і професор В.І.Смолянка. Заслуженими діячами науки і техніки України стали професори Д.І.Блецкан, С.С.Поп, І.І.Опачко і В.І.Комендар, Заслуженими працівниками освіти України професори В.І.Ярема, А.С.Головацький та доцент О.М.Гвоздяк. Професор Я.Р.Базель став Заслуженим винахідником України, а професор

П.Ф.Шеремет, доцент Д.В.Криванич і І.Ю.Лавкай Заслуженими лікарями України. Хочу також привітати професора Г.І.Меліку з присудженням йому Медалі культури Землі Верхня Австрія за великий внесок у дослідження етнічних німців Закарпаття. Розцінюю цей факт як міжнародне визнання науки в Ужгородському національному університеті.

Наприкінці червня – на початку липня завершили роботу державні екзаменаційні комісії. З 1726 студентів – випускників освітньо-кваліфікаційних рівнів «спеціаліст» і «магістр», успішно склали державні іспити та захистили дипломи роботи 1709 чоловік. Дипломи з відзнакою отримали 202 студентів (минулого року – 183). Лідерами в цьому відношенні є медичний факультет (35), факультет міжнародних відносин (22), економічний факультет (20), факультет РГФ (18) та юридичний (18). Успішність знань цьогоорічних випускників склала 99%, а якість – 73,1 (минулого року відповідно 98,6% і 68,7%). 1589 студентів денної та заочної форм навчання отримали дипломи бакалавра, із них 216 чоловік дипломи з відзнакою (минулого року 183). На жаль, 40 студентів не склали, а 9 не з'явилися на іспит чи захист кваліфікаційної роботи. Успішність знань бакалаврів складає 97%, а якість – 76,6% (минулого року відповідно 96,8% і 74,7%). Загальноуніверситетські показники у минулому навчальному році становили за зимову сесію: успішність – 76%, якість – 46%; за літню сесію: успішність – 77%, якість – 45,7%. Глибоко переконаний, що на засіданнях вчених рад факультетів необхідно детально і самокритично підійти до аналізу результатів сесій. При цьому слід визначити основні причини, що зумовлюють порівняно низьку успішність.

Професорсько-викладацький склад Ужгородського національного університету доклав усіх зусиль, щоб цьогоорічна вступна кампанія, яка відбувалася за дещо іншою схемою, із використанням сканерів безпосередньо в аудиторіях, де відбувалися іспити, пройшла на належному професійному рівні. Як і минулого року всі тестові завдання були опубліковані заздалегідь. Під час вступної кампанії зафіксована одна апеляція, в той час як минулого року їх було 18. Якщо минулого року ми опублікували 25 оголошень про правила прийому до університету, то цього року тільки 3, зате надзвичайно деталізовані. Я глибоко переконаний, що ми зробили правильний вибір, коли замінили спілкування з нашими майбутніми студентами через пресу і телебачення безпосередніми виїздами в райони. Під час зустрічей із вчителями та старшокласниками ми зрозуміли, що минулорічна вступна кампанія суттєво підняла рейтинг довіри до Ужгородського національного університету. Діти та їх батьки переконалися, що мають всі шанси без перешкод поступити до найстарішого вищого навчального закладу в краї.

На 996 місць державного замовлення на денну форму навчання всього надійшло 4128 заяв, що становить 3,91 на місце. Минулого року 3881 заяв вступників на 875 місць державного замовлення (3,9 на місце). Цього року на 193 місця держзамовлення на заочну форму навчання надійшло 858 заяв, що становить 4,0 на місце. Отже, цього року зафіксовано на 858 заяв більше, ніж під час минулорічної кампанії. Якщо минулого року ми не обмежували абітурієнтів у вступі на той чи інший факультет, то цього року вони мали право визначитися з трьома факультетами. Шановні колеги, незважаючи на дане обмеження, а також на суттєве збільшення плати за навчання, збільшення кількості іспитів під час цьогоорічної вступної кампанії зафіксовано майже на тисячу фізичних осіб більше, ніж минулого року.

Цього року вступні випробування проводились на 42 спеціальності 17 факультетів Ужгородського національного університету. Щодо конкурсної ситуації у 2006 році порівняно з минулорічною дозволяю назвати тільки лідерів і аутсайдерів: Туризм 13,80 (13,0). Міжнародні економічні відносини 12,48 (9,3). Правознавство 10,28 (8,9). Банківська справа 8,87 (7,6). Землепорядкування і кадастр 8,40 (6,0). Фінанси 6,89 (5,6). Економіка підприємства 6,76 (6,6). Облік і аудит 6,39 (6,6). Фізична реабілітація 6,33 (4,9). Політологія 6,33 (3,8). Соціальна робота 6,31 (4,0). Стоматологія 6,12. Найнижчий конкурс зафіксований на спеціальностях «російська мова та література» (1,56), «фізика ядра» (1,50), «фізична і біомедична електроніка» (1,44). На спеціальності «сестринська справа» другий рік поспіль – недобір. Що стосується прохідних балів, то вони збільшилися на 19 спеціальностей університету незважаючи на введення третього іспиту. Порівняно стабільними залишаються прохідні бали на спеціальності «міжнародних економічних відносин», «англійська мова та література», «правознавство», «економіка підприємства» та ін. Серед лідерів – «міжнародні економічні відносини» (51), «англійська мова та література» (49), «правознавство» (46), «німецька мова та література» (45), «фінанси» (43), «туризм» (42), «політологія» (42), «банківська справа» (42). Найнижчі прохідні бали зафіксовані на спеціальності «плодоовочівництво і виноградарство» (11) та «фізика ядра» (7). Що стосується високих балів, то найвищий (60) зафіксований в єдиному випадку. Майже повторилася ситуація з балами від 0 до 9 (близько тисячі). Серед 996 вступників, зарахованих на денну форму навчання, є 473 медалісти (минулого року 321). 72 медалісти зараховані на заочну форму навчання. Отже, всього на перших курсах наших факультетів навчатиметься 550 медалістів (минулого року 531). Під час вступної кампанії 2005 р. зарахований 61 абітурієнт з цільовим направленням. Цього року таких було 65. Приймальна комісія прийняла рішення на своєму засіданні про ліквідацію цільових направлень у

випадках, коли відсутній конкурс. 51 абітурієнт скористався пільгами, в той час як минулого року таких було 55. Студентами денної форми навчання стали 53 призерів олімпіад (минулого року – 39). Порівняно з минулорічною вступною кампанією збільшилася кількість студентів із сільської місцевості – 511 абітурієнтів на 996 місць державного замовлення. Минулого року таких було 465. Разом із контрактниками (денна і заочна форми навчання) за підсумками вступних іспитів ми зарахували 1151 особу, що проживає у сільській місцевості. Якщо в 2005 р. на спеціальності університету поступило 562 дівчини, то цього року – 565. Разом з контрактниками (денна і заочна форми навчання) дівчат виявилось 941 (минулого року 1267).

Щодо національного складу першокурсників денної форми навчання, то перед впевнено ведуть українці – 1401 студент, що навчатимуться на державному замовленні та за контрактом. За ними йдуть угорці (159 чоловік), росіяни (18), румуни (15), словаки (5) та ін. З інших областей України поступили 34 абітурієнти (минулого року 40). Випускники м. Ужгорода, що поступили до нас, проявляють найбільший інтерес до наступних спеціальностей: англійська мова та література 29 (5,5%); туризм 26 (5,0%); міське будівництво 24 (4,6%); лікувальна справа 23 (4,4%); стоматологія 21 (4,0%). Станом на 30 серпня контракт оформили 1217 абітурієнтів, що принесло університету більше 3 млн. грн. Для порівняння відзначу, що минулого року станом на 10 вересня оформив контракт 1141 абітурієнт. 28 серпня відбувся другий тур вступної кампанії, в ході якої додатково були зараховані 50 абітурієнтів. Отже, незважаючи на досить суттєве підняття плати за навчання, принаймні в порівнянні з іншими західноукраїнськими областями, оформили контракти на навчання майже на 100 абітурієнтів більше. Хоча є всі підстави бути задоволеним ходом і результатами вступної кампанії, насторожують деякі аспекти перспектив розвитку вищої освіти в краї. Для загальної інформації хочу наголосити, що у вищих навчальних закладах Закарпаття навчається 20 тисяч студентів, а в філіях – понад 10,5 тисяч. Не відкрию великої таємниці, що далеко не всі філії мають відповідний професорсько-викладацький склад та належну наукову, методичну і матеріально-технічну базу. Інша інформація: навчання однієї тисячі студентів за контрактом дає 5,2 млн. грн. Якщо всі 10 тисяч, що навчаються в філіях, є платниками, то сума наближається до 50 млн. Це і є ті кошти, які не залишаються в Закарпатті, а поступають на рахунки вищих навчальних закладів Львова, Івано-Франківська, Тернополя та інших міст, які володіють філіями в нашому краї. Ми не проти конкуренції, але вважаємо за необхідне відкриття наших консультативних пунктів у деяких районних центрах.

Навчальний процес у минулому навчальному році розпочався у цілому організовано і на належ-

ному рівні. На підставі затверджених МОН України навчальних планів своєчасно було розроблено робочі навчальні плани, складено і затверджено педагогічне навантаження кафедр, вчасно складено розклади занять тощо. При розподілі педагогічного навантаження по факультетах та кафедрах навчальною частиною було витримано єдиний підхід до розрахунку штатних одиниць, що складало 806 ставок. У вересні 2005 р. на Вченій раді університету було розглянуто питання стосовно результатів педагогічного експерименту, що проводився на історичному та хімічному факультетах у 2004/2005 н.р. з впровадженням кредитно-модульної системи. У жовтні-листопаді минулого року навчальною частиною проведена перевірка кафедр і деканатів щодо ведення технічної документації та готовності до навчального року. Практично на всіх факультетах для перших курсів у минулому навчальному році запроваджено змістові модулі з окремих дисциплін, проведено модульні контрольні зрізи, за результатами яких здійснювалася атестація студентів під час зимової та літньої сесій. На базі університету проведено міжвузівський семінар „Проблеми та перспективи впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу в УжНУ”. Загалом позитивно оцінюючи майбутнє входження України до Болонського процесу, переконаний, що стара система освіти в нашій країні мала чимало позитивів, якими не міг похвалитися Захід (зокрема, фундаментальність знань). У минулому році за результатами навчання п'ять наших кращих студентів вибороли державні іменні стипендії на наступний навчальний рік. А саме: стипендія Президента України призначена студенту 4-го курсу фізичного факультету Івану Яцуку; стипендія Верховної Ради України призначена студенту 5-го курсу юридичного факультету Степану Калинюку; стипендія Кабінету Міністрів України призначена студенту 4-го курсу медичного факультету Володимиру Горзову; стипендія імені В.Чорновола призначена студентці 3-го курсу філологічного факультету Мар'яні Улиганець; соціальна стипендія Верховної Ради України призначена студентці 5-го курсу факультету міжнародних відносин Таїсії Симочко.

Ужгородський національний університет посідає третє місце в Україні після Київського і Харківського національних за розвитком науки. Це факт, який зафіксований Міністерством освіти і науки України і який не потребує коментарів.

1) Загальні показники. В 2006 р. університет бере участь у виконанні 81 наукової теми і проєктів із загальним річним обсягом 3 млн. 811 тис. грн., які фінансуються з різних джерел. Так, згідно з тематичним планом по програмах МОН за рахунок базового бюджетного фінансування виконуються 52 теми (39 фундаментальних і 13 прикладних) із загальним річним обсягом 3 млн. 411 тис. гривень, що на 40,6% більше обсягу 2005 року.

На сьогодні в університеті діє 29 угод на виконання наукових досліджень за рахунок спеціального фонду бюджету з річним фінансуванням на суму близько 400 тис. гривень, що майже у 2 рази більше ніж минулого року. Серед цих угод – 4 програми міжнародного науково-технічного співробітництва, 1 грант Президента, 1 програма Міністерства освіти, решта по господарським угодам з підприємствами та організаціями. Основними виконавцями згаданих угод є фізики, біологи, медики та економісти. Постійними замовниками виступають Державне управління екології та природних ресурсів у Закарпатській області, Українська алергологічна лікарня в с. Солотвино, Карпатський біосферний заповідник та різні міжнародні медичні та фармацевтичні організації, які поставляють лікарські препарати, що проходять апробацію та дослідження в створеному науково-дослідному Центрі з випробування і клінічних досліджень лікарських препаратів (керівник доц. Є.С.Готько). Центром укладено 15 договорів на клінічне випробування різноманітних лікарських препаратів.

В цьому році науковцями університету направлено в МОН України 3 проекти на створення науково-технічної продукції по державному замовленню (проф. Д.І.Блецкан, д.ф.-м.н. О.М.Малінін, О.К.Шуаїбов, докторант Н.В.Бойко). Усі проекти пройшли попередню експертизу і плануються до фінансування з четвертого кварталу 2006 р. Крім того на базі Ужгородського національного університету формується програма українсько-угорського співробітництва за рахунок коштів Державного фонду фундаментальних досліджень. Вченими університету підготовлені і направлені на конкурс 5 наукових проектів з різних галузей науки. Після затвердження цих проектів НДІ карпатознавства перетвориться в потужний інститут, співробітники якого досліджуватимуть Закарпаття через призму археології, історії, політології, етнології та мовознавства і літературознавства.

2) Патенти та винаходи. За період з січня по серпень 2006 р. університетом отримано 39 охоронних документів, з них 18 патентів України та 21 позитивне рішення на їх видачу, а також подано 20 заявок на винаходи. Крім того, зроблений аналіз наявних охоронних документів на предмет їх першочергового використання та комерціалізації, розроблений відповідний каталог винаходів. За результатами Всеукраїнського конкурсу „Винахід-2005” науковий проект „Спосіб індивідуального дозування антациду для дітей і дорослих”, який захищений патентом України, став переможцем конкурсу в номінації „Кращий винахід – 2005” в галузі медицини та фармакології (автори – О.В. Русанівська та О.С.Сміян).

У номінації „Кращий винахід серед молоді” винахідниця О.Воробець у лютому 2006 р. стала володаркою гранту Президента України для обдарованої молоді на реалізацію педагогічних до-

сліджень проблем формування графічних навичок письма у молодших школярів.

Університетом продана ліцензія на використання винаходу та „ноу-хау” на застосування біопрепарату Моноспорин-ПК як засобу профілактики і терапії інфекційних бактеріальних захворювань у ветеринарії (докторант Н.В. Бойко та інші). Ліцензіат – товариство з обмеженою відповідальністю СП „Нива”. До Державного департаменту інтелектуальної власності університетом надіслано 4 заяви на ліцензійні договори щодо передачі права на використання винаходів згідно 5 патентів.

3) Виставки та конференції. В 2006 р. університет брав участь у Міжнародній виставці „Освіта та кар’єра – абітурієнт 2006” (квітень 2006 р.). Одержано нагороду у номінації „Профорієнтаційна робота серед молоді”, а також відмічено університет як один з кращих по виданню підручників та посібників нового покоління. За участь у 9 Міжнародній виставці навчальних закладів „Сучасна освіта в Україні – 2006” одержано диплом Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України.

4) Публікації. В 2006 році науковцями університету видано 5 монографій, 2 підручники, 6 навчальних посібників. Велика кількість наукової продукції знаходиться на стадії випуску в університетському видавництві «Говерла», яке очолює Б.В.Досяк.

5) Аспірантура та захист дисертацій. В плані підготовки наукових кадрів високої кваліфікації в університеті функціонують 4 спеціалізовані ради по захисту кандидатських дисертацій та докторська рада з історії України та всесвітньої історії. Один докторант та 175 аспірантів працюють над дисертаціями, з яких 44 закінчують аспірантуру в 2006 р. Станом на сьогоднішній день вже захищено 12 кандидатських та 1 докторська дисертації.

6) Міжнародне співробітництво, конференції та стажування. У 2004-2005 рр. університет здійснював міжнародне співробітництво із 42 вузами згідно з підписаними договорами, 240 фахівців, аспірантів та студентів були направлені у закордонні відрядження, 20 вчених направлялися за кордон з метою наукового стажування, 25 чоловік відряджалися для участі у міжнародних конференціях, семінарах, форумах. У 2004-2005 рр. університет прийняв 164 іноземних фахівців.

7) Напрямок поліпшення наукової діяльності. Серед найактуальніших проблем наукової діяльності університету слід відмітити наступні: активізація роботи по пошуку позабюджетних джерел фінансування наукових досліджень і розробок; створення університетського центру міжнародного наукового співробітництва та відкриття на його основі регіонального відділення Національного інформаційного центру України; більш тісна орієнтація наукових досліджень на потреби

об'єктів господарювання Закарпатського регіону, особливо стосовно прикладних розробок.

Виховна робота у нашому університеті має багаті традиції, вона пишається відомими здобутками, а тому одним із основних завдань у сфері виховної роботи є збереження апробованих форм та методів, ефективність яких вивірена часом. Не побоюся назвати стрижневим у виховній роботі університету інститут академнаставництва. Академнаставник по суті стає найріднішою особою для студента, який часто, окрім нього, більше нікого рідного у цьому місті не має. Тому кожен академнаставник зобов'язаний не лише організувати виховну роботу на рівні академгрупи, а й встановити тісні довірливі контакти з кожним студентом, йому студент має вірити, до нього має звертатися за порадою. Вважаю, що абсолютна більшість академнаставників відповідають цим високим вимогам, вони багато працюють над урізноманітненням форм і методів роботи. Очевидно, для кращої координації зусиль академнаставників та деканатів на факультетах доречно відновити роботу рад академнаставників, яка буде визначати пріоритети виховної роботи. Координаторами виховної роботи у рамках факультетів виступають заступники деканів з виховної роботи. Дещо неочікувано, але, за моїми спостереженнями, активнішими щодо форм і методів виховної роботи є заступники деканів природничих факультетів – біологічного, медичного, економічного, хімічного, сподіваємося, що й заступники деканів гуманітарних факультетів наступного навчального року порадують університет не лише системною роботою у себе на факультетах, а й яскравими, змістовними загальноуніверситетськими заходами.

Після університетських аудиторій гуртожиток стає другим за важливістю осередком виховної роботи серед студентської молоді університету. У серпні минулого року ми затвердили комплексну програму „Гуртожиток – наш дім”, яка покликана була підвищити ефективність виховної роботи серед студентів, мешканців гуртожитків. Ця програма загалом виконується. Велику виховну та роз'яснювальну роботу серед мешканців гуртожитків проводить дирекція студмістечка. Лише протягом цього навчального року директором студмістечка С.Г.Соловйовим та його заступником, комендантами гуртожитків було проведено персональні бесіди з 284 порушниками правил внутрішнього розпорядку. Протягом цього навчального року 218 мешканців гуртожитків порушували правила внутрішнього розпорядку, принаймні такі порушення зафіксовані працівниками студмістечка.

Зрозуміло, що весь тягар виховної роботи у гуртожитках не можна перекладати на органи студентського самоврядування та студмістечка. Це добре розуміють на медичному та біологічному факультетах. Я проаналізував записи у журналах відвідання гуртожитків і виявилось, що від почат-

ку цього календарного року викладачі медицини здійснили 64 відвідання гуртожитку №2 (кожен другий день), і судячи із записів відвідували студентів, проводили вечори, читали лекції. Викладачі-біологи відвідували (індивідуально і колективно) гуртожиток 20 разів, фізики – 14, хіміки, математики, економісти – 7-8 разів, факультет ФГФ – 4 відвідання. Натомість історики та філологи мають лише по одному відвідуванню і то у передноворічну ніч, у юристів останнє відвідання гуртожитку відбулося 27 жовтня 2005 р., а записів викладачів факультету міжнародних відносин взагалі не вдалося відшукати. Навіть, якщо припустити, що не всі викладачі роблять записи у журналі відвідувань, наведена статистика змушує не лише задуматися, а й вжити конкретних заходів на відповідних факультетах. Пам'ятаючи про прикрий трагічний випадок, що трапився у грудні минулого року зі студентом фізичного факультету у гуртожитку №2, ми зобов'язані активізувати виховну роботу у гуртожитках, тримати її під пильним наглядом.

Актуальним завданням є за допомогою університетських депутатів міськради добитися заборони торгівлі спиртними напоями у трьох кафе поблизу гуртожитків на Студентській набережні. Щоб дозвілля студентів стало змістовнішим, треба знайти за можливе до початку наступного навчального року відремонтувати студентський клуб „Стрімер”, а потім на його базі проводити змістовні, цікаві студентські заходи, з чим, сподіваємось, студентський профком справиться з честю. Позитивний вплив на навчання та дозвілля студентів справило б підключення гуртожитків до мережі Інтернет, власне йдеться про обладнання тут своєрідного інтернет-кафе і попередні розмови з лідерами студентського профкому уже проводилися, нині лише справа за коштами, однак віримо, що їх вдасться відшукати.

Загальновідомо, яка важлива роль відводиться студентському самоврядуванню: указ Президента України, ухвали колегії міністерства освіти і науки зобов'язують нас всіляко сприяти розвитку студентського самоврядування. У нашому університеті функціонує кілька студентських організацій, які традиційно виконують значний обсяг виховної роботи. Найавторитетнішою у цьому плані є, звичайно, студентська профспілка. На чолі з В.Марцинівим ця організація не лише дбайливо зберігає традиційні форми проведення виховних заходів на зразок „Міс УжНУ”, а активно шукає нові – „Містер УжНУ”, акція „Допоможемо дітям”, де опікуються дітьми Чинадіївського дитбудинку, дискусійний клуб „Метаморфози”, акція „Святий Миколай”, озеленення гуртожитку у рамках „Зелений паросток майбутнього” тощо. Ще у вересні минулого року організаційно оформився студентський парламент, ректорат покладав великі надії на ефективність роботи цієї структури, однак досі про себе заявило лише відділення культури

СП, очолюване А.Любкою. Необхідно поживити роботу студентського парламенту, який разом з студентським профкомом має стати основним координатором виховної роботи з боку студентів.

Важлива ділянка виховної роботи в університеті покладена на СЦД „Ювентус”, що, серед іншого, засвідчує й факт обговорення діяльності цього підрозділу університету на ученій раді у жовтні минулого року. Протягом лише цього навчального року на базі „Ювентуса” було проведено близько 80 культурно-просвітніх та розважальних акцій. При „Ювентусі” працює 7 гуртків, 18 команд КВК, вокальна студія, секція карате, в яких охоплено близько 300 студентів. Певну роботу проводить і Центр соціальних служб. Це значний доробок, проте основне завдання, яке було поставлено нами у доповіді на серпневій Ученій раді, виконано не повністю – „Ювентус” ще не став головним осередком виховної роботи в УжНУ. Є тут як об’єктивні, так і суб’єктивні причини (віддалене розташування від гуртожитків, брак техніки, слабо працює опалення, на факультетах не все зроблено, щоб подолати інертність певної частини студентства, не завжди вдається організувати по справжньому цікаві заходи тощо).

Привернула увагу студентства та викладачів університету діяльність „Мовної служби”, яка була заснована у кінці квітня минулого року на чолі з доцентом Т.М. Розумик. Вона покликана пропагувати високі зразки мовної культури, робити моніторинг щодо дотримання чинного українського законодавства у сфері мовного будівництва, словом сприяти утвердженню української мови як державної – і з цими завданнями вона справляється.

Ужгород справедливо називають студентським містом, бо питома вага студентської молоді у структурі населення міста щороку зростає, чому сприяє поява нових вишів та розширення існуючих. На жаль, студенти різних навчальних закладів спілкуються, як правило, випадково, у неформальній обстановці, тоді як глибше знайомство зі спеціфікою ВНЗ та майбутнього фаху криє у собі значний виховний потенціал. Тому упродовж 2005-2006 рр. було здійснено ряд реальних кроків до налагодження таких партнерських відносин із Закарпатським художнім інститутом, Академією дизайну, Художнім коледжем ім. А.Ерделі, бо саме студенти та викладачі цих вишів здатні, на наш погляд, привнести новий струмінь, нові форми роботи у естетичне та патріотичне виховання наших студентів, що засвідчила, наприклад, виставка „Світ української писанки та вишивки”, проведена у середині квітня на базі медичного та економічного факультетів.

Значний виховний потенціал криється у налагодженні тісних контактів з обласними організаціями творчих спілок – письменників, журналістів, художників. У співпраці із Закарпатською організацією спілки письменників України

необхідно на базі університету відродити роботу літературної студії, яка має давні, багаті традиції та дуже вагомі здобутки. Є всі підстави кваліфікувати плідною співпрацю УжНУ та видавництва „Гражда”, що відбувається на підставі угоди, укладеної 22 лютого 2006 р. Згідно з нею „Гражда” зобов’язується створювати позитивний імідж університету, а дітищем такої співпраці стала підготовка двох фільмів про УжНУ – „Хочемо правди” та „УжНУ: грані й рубежі”, перший з яких транслювався на всеукраїнських каналах. У планах нашої співпраці зі студією „Гражда” – підготовка кіноархівів про фундаторів університету, а також упорядкування кіноархіву, зокрема матеріалів В.П.Угриня, переведення його у цифровий формат.

Не піддаючи сумнівам той факт, що левова частка зусиль має бути спрямована на виховну роботу серед студентства, наголосимо, що потребує систематизації та певної активізації й культурно-пізнавальна робота серед викладачів та співробітників університету. У цьому напрямку, як відомо, певну роботу проводить профком університету, однак резерви тут невичерпані. Звичайно, гордістю нашого університету є хорова чоловіча народна капела „Боян”, яка не лише гідно репрезентує наш університет в Україні та світі (Дрогобич, Угорщина), а активно пропагує хорове мистецтво в УжНУ. Однак проблеми є і в капелі, вона потребує неофітів, бо лише так можна забезпечити наступність цього прославленого колективу. (В ухвалу ученої ради варто внести окремий пункт щодо поповнення „Бояна”, заохочення його членам).

Найвищими спортивними досягненнями нашого університету вважаю друге місце на Кубку світу в Чехії та Швейцарії фрістайлівця Станіслава Кравчука, присудження Габріелі Знік звання майстер спорту міжнародного класу та вихід жіночої гандбольної команди «Карпати-УжНУ» на євробюкки. Команда, яку нещодавно очолив заслужений тренер Росії Віктор Рябих, 13-15 жовтня в Ужгороді боротиметься за дві путівки до наступного етапу змагань з командами «Іскудер» (Туреччина), «Панатінаїкос» (Греція) та «Флері» (Франція). За підтримки місцевих уболівальників, у тому числі студентства, сподіваємося на перемоги «Карпат-УжНУ» і на міжнародній арені.

Основні завдання на 2006-2007 навчальний рік:

1. Вдосконалити кредитно-модульну систему як складовий елемент Болонського процесу на всіх без винятку факультетах університету. Домагатися від викладачів високої якості подачі лекційних курсів, об’єктивного оцінювання знань студентів, за правило має слугувати гасло: «кращий викладач той, який повністю і доступно виклав матеріал, якого поважають, а не бояться студенти і в якого низький відсоток незадовільних оцінок на іспиті». Викладач університету – не тільки контролер рівня знань студентів, а той, що вчить.
2. Науковий потенціал університету повинен бути спрямований

на залучення позабюджетних коштів, відкриття нових грантів, а керівництво нашого вишу буде робити все для того, щоб сприяти творчій роботі наших вчених, преміювати їх за конкретні результати. 3. Негайне відкриття вчених рад по захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів докторів фізико-математичних та філологічних наук. Наскільки нам відомо, необхідна документація вже підготовлена. 4. Відкриття нових спеціальностей «психологія», «лісова справа», «міжнародні відносини» та факультету митної справи. 5. Домогтися, щоб виховна робота в університеті врешті-решт набула системного характеру, під чим розумію тісну співпрацю ланок деканат – академ-наставники – студентський профком – студентський парламент – залучення батьків і громадсь-

кості. 6. При допомозі Українського уряду, Закарпатської обласної державної адміністрації вирішити проблему перенесення або будівництва нового корпусу університетської бібліотеки. Після того, як греко-католицька церква розпочала капітальний ремонт фасаду бібліотеки, робота в ній для студентів у значній мірі паралізована. 7. Завершення створення внутрішньої університетської комп'ютерної мережі, яка сполучить між собою ректорат і всі деканати; введення до комп'ютерної бази даних всіх особистих справ викладачів, співробітників і працівників університету; створення на першому поверсі ідальні потужного Інтернет-центру, підключеного до провідних бібліотек, який нам дозволить заповнювати тимчасову напіввідсутність бібліотеки.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

№1

Організація університетів. Організація академічних установ. Організаційний закон

Факультети складаються з учительського збору і іматрикульованих студентів. Учительський збір окремого факультета складається з усіх звичайних і надзвичайних професорів, приватних доцентів цього факультета і вчителів в тіснішій значінно сего слова.

Вчителі в тіснішій значінно сего слова викладають не галузі наук, але предмети з обсягу мистецтва, техніки, або живі мови для практичного їх вивчення а не з наукового становища. Члени учительського збору одного факультета, які бажають викладати дисципліни з обсягу наук іншого факультета повинні мати на це згоду останнього. А якщо нема в цьому згоди рішає Сенат, який може відкликатися до міністерства освіти.

З учительського збору виділяється Рада факультета, як безпосередньо кермуюча його влада. Рада факультета складається зі всіх звичайних і надзвичайних професорів, тільки число останніх не повинно перевищати половини перших. А якщо прийде такий випадок, тоді вступають із надзвичайних професорів до Ради тільки ті, які в літах служби є старші.

Щоби інтереси приватних доцентів були заступлені, то двох з них засідають все в Раді і мають дорадчий голос у всіх біжучих справах. Вони повинні щонайменше два семестри вчити а як є таких більше то всі вибирають поміж себе двох як своїх заступників на оден рік. Рада факультета вибирає щороку з числа звичайних професорів голову, що називається деканом.

У виборі беруть участь також оба доценти, що сидять в Раді. Для дійсности виборів потрібна абсолютна більшість голосів; в разі неотримання ніким з кандидатів абсолютної більшости після двох голосування, приходить до тісніших виборів поміж двома кандидатами, що отримали

релятивно найбільше число голосів. Коли і ці вибори після двохразового повторення не дадуть абсолютної більшости, рішає тоді академічний Сенат щодо вибору між двома кандидатами.

Попереднього декана можна вибрати знова. Відмовитись від посади декана без пояснення підстав може лишень попередний декан, інші особи повинні пояснити причини своєї відмови. Про ці причини вирішує голосуванням Рада факультета без дискусії. Якщо причини не будуть взяті на увагу Радою, заінтересована особа може подати відклик до Сената, який розв'язує справу остаточно.

З Ради професорів вибирається академічний Сенат.

Сенат складають ректор, проректор, декани і продекани, також по одному додатковому члену від Ради кожного факультету. Ці додаткові члени вибираються радою відповідного факультету при нагоді вибору декана на 3 роки. Вони можуть походити також із надзвичайних професорів. Якщо хто із додаткових членів виступить, може бути вибраний еще раз. В разі відмовлення поступається так, як при виборі декана.

Ректора вибирається щороку з числа звичайних професорів обох факультетів. Попереднього ректора можна вибрати знова. Ректора вибирають Ради професорів з двома доцентами. В тій ціли вибирає Рада з поміж себе чотирьох членів, яких два мусять бути звичайними професорами а два інші можуть бути надзвичайні професори або доценти. Всі члени збираються під проводом уступаю чого ректора і вибирають нового ректора цим самим порядком, що є вказане для вибору декана. Відмовитись від посади без пояснення причин може лишень попередний ректор. Інші особи повинні додати причини своєї відмови і загалом по-

ступається так як при виборі декана. Уконститування академічних установ відбувається в другій половині передостаннього місяця шкільного року.

Вибрані особи приступають до виконання своїх обов'язків вісім днів перед початком нового шкільного року; до того часу функують давніші уряди а святочне відкриття-інавгурація відбувається з початком нового шкільного року.

В разі відсутності ректора його заміняє проректор, а даліше декани по старшинству професорської служби; в разі відсутності декана його заміняє проректор, даліше звичайні професори по старшинству професорської служби. Коли особи, що займають в університеті урядові посади, на довший час перешкоджено в урядуванні, то тут має рішати Рада або Сенат, чи потрібний новий вибір, чи заступництво.

Раду факультета скликає на засідання декан (надзвичайні і звичайні). До круга діланія Ради належать всі питання наукового і учебного характеру зокрема всі ті справи, які не належать виключно до академічного Сенату. А передовсім до кожного факультета належать: 1) піклування про повноту викладів з обсягу наук факультета і право подавати внески на кандидатів професорських до міністерства освіти, даліше укладання плану викладів для кожного семестра в такому вигляді, щоби кожний слухач міг у установлений термін прослухати у своїх професорів всі потрібні предмети; 2) піклування про існуючі при факультеті семінари, лабораторії, інститути, наукові збірки і т.д.; 3) догляд над студіями записаних на факультеті слухачів; 4) надавання докторських ступінів іменем університету; 5) видавання наукових оцінок з обсягу наукових предметів, які до них належать.

Кожний член Ради є обов'язаний з'являтися на засідання Ради а в разі неприсутності подати пояснення. Вибачність, чи не вибачність тих пояснень постановлює Рада без дискусії, про що і за-

писується до протоколу. Не явиться хтось з професорів три рази за порядком без оправдання, то декан має право його письменно вівзвати, а якщо і це останнє не допомагає, донести Академічному Сенатови. Для дійсности постанов Ради факультета необхідна присутність не менш половини загального числа членів. При кінці кожного семестра відбуваються засідання членів факультета скликаних деканом, на яке запрошуються також всі доценти і вчителі. Зібрані мають право заявляти Раді свої бажання і робити внесення щодо наування і дисципліни. Над протоком цього засідання має висказати свою думку Рада професорів на другім засіданні і подати внесок до міністерства.

Декан як голова факультета і предсідатель Ради професорів є відвічальний за сповнення всіх законів і постанов і тому його обов'язком є доглядати сповнення тиз законів і постанов, на всякі хиби звертати увагу, в разі потреби звідомлять Сенат. Має він рівнож дбати о правильне переведенне докторських іспитів.

Сенат є найвищою урядовою установою університету. Круг його діланія складають всі справи адміністративного, наукового і дисциплінарного характеру як також всі справи передані йому законами, статутами, привілеїями і фундаціями. Він має нагляд над всім, що належить університету. Він має право поглянути і в справи Ради професорів, йому підчинений весь персонал, над яким рішає він всі дисциплінарні справи. Щодо слухачів, то виконує їх в обмеженім об'ємі.

Сенат скликає на засідання ректор, який в них і головує. Обов'язковість для членів Сената з'являтися на засідання нормується правилами №15. Засідання Сената є дійсні в разі присутности не менш як половини його членів. справи рішаються звичайною більшістю голосів присутних.

Ректор як голова Сената має ті самі права у відношенні до Сенату, що і декан у відношенні до Ради професорів.

№2

Меморандум в справі утворення на Підкарпатській Русі університету, а в першу чергу перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгороду

Підкарпатська Русь відчуває брак високого шкільництва на своїй території. Від часу переворота аж до тепер на Підкарпатській Русі не повстала жадна висока школа. В час перевороту існували на її території чи в безпосереднім сусідстві чотири правничих академії високо шкільного типу, а саме: в Сиготі, Кошицях, Шаріш-Потоку та Пряшеві; вони перестали існувати і не заміщені іншими. Доки вони існували, вони були приступні завдяки територіальній близкості, але мали мадяризацій ний характер. По закриттю тих академії наша молодь має проходити високо шкільну науку в значній далечині від краю в мові братнього Чехословацького Народу, але не в своїй рідній мові. Тим наша народність і культура

підцінюється зі сторони інших народностей, насамперед зі сторони тих, що жиють межі нашим людом. Хочемо вірити, що на двадцятилітній ювілей прилучення нашого краю до республіки, дасться зробити кінець через утворення свого Університету з факультетами правничим, філософічним, богословським та прикладної господарки (агрономії з узглядненням лісівництва і гідротехніки). В першу чергу і негайно мають бути отворені факультети правничий і філософічний.

Наша земля в минулому давала зі свого лона таких визначних людей науки, які розносили свої знання далеко за межі свого краю перед 100 роками. М.Балудянський, котрий був першим ректором Петербургського Університету, П.Кукольник та

Орлай, котрі були першими директорами ліцею в м. Ніжині на Україні, Венелін, що учив у Софії; невдовзі перед переворотом на Університеті в Будапешті визначалися вчені Годінка, Стрипський та Бонкало. Політичний режим Угорщини не дав їм можності прикласти своїх знань до розвою науки в рідному краї і рідною мовою. В наш час, ставши перед необхідністю здійснити у себе просвітній осередок, ми в забрудненні здійснити його власними силами.

На щастя в Празі вже від 1921 року є чинним Український Вільний Університет, який хоч є приватною установою, але взоровано і веденою за статутами Старославного Карлового Університету в Празі. На ньому зобов'язують ті постанови внутрішньої організації та відносин між академічними владами та слухачами, які зобов'язують і на Карловому Університеті в Празі.

Український Вільний Університет був заснований групою високо шкільних професорів австро-угорських і українських університетів у Відні. В осени того самого року за згодою світлої памяти Президента-Визвольника і тоді міністра закордонних справ, а нині Пана Президента Д-ра Едуарда Бенеша, був перенесений до Праги, де тоді було найбільше зібрано Української академічної молоді. Це перенесення сталося на основі постанови Міністерства Закордонних Справ Ч.С.Р. з дня 16 вересня 1921 р. ч. 291.045/21 політ. від. і з дня 30 вересня 1921 р. ч. 35.319/21 през. політ. і Міністерства Шкільництва і Народної Освіти Ч.С.Р. з дня 5 жовтня 1921 р. ч. 92.477/21 і згідно з постановами Академічного Сенату та поодиноких факультетів Карлового Університету. Пан Президент-Визвольник і Пан міністр закордонних справ, нинішній Пан Президент, стали високими протекторами Українського Вільного Університету і Пан Президент не відмовляє своєї високої моральної і матеріальної підтримки Університетові і по сей день.

В Українському Вільному Університеті за 17 років його чинности здобуло освіту сотки української молоді та велике число молоді інших народностей. За той час видано 110 докторських дипломів і габілітовано шерг молодих кваліфікованих учених сил, що займають катедри в самому Українському Вільному Університеті, чи на українських високих школах за кордоном Ч.С.Р., особливо в Богословській Академії у Львові – проф. д-р. К.Чехович, д-р. Я.Пастернак, д-р. В.Залозецький. Ряд професорів з Українського Вільного Університету покликаний до Університетів у Варшаві, на Радянській Україні, в Букурешті, в Америці і т.д.

Український Вільний Університет працює в Празі в складі двох факультетів: факультету права і суспільних наук і філософічного факультету, має достаточну фахову наукову і студентську книгозбірню і склад власних наукових видань.

Світлої памяти Президент-Визвольник, приймаючи депутацію професорів Українського Вільного Університету в кінці 1922/23 шкільного року, що прийшла зложити Панові Президентові подяку, приобіцяв свою протекцію Українському Вільному Університетові і на далі, висловив своє задоволення з діяльності Університету і додав пророчисті слова, що це є Університет народу, який одною своєю частиною входить у склад Чехословацької Республіки.

Цим словам Пана Президента-Визвольника прийшов час здійснитися і Підкарпатська Русь буде користатися з Українського Вільного Університету в Празі по перенесенню його з Праги до Ужгороду, про що багато разів виносилися резолюції ріжних з'їздів та конгресів на Підкарпатській Русі.

Український Вільний Університет, що проробив таку велику службу еміграції, може послужити ще народові Підкарпатської Русі. В шкільнім році 1937/38 в ньому було: професорів ординарних 22, екстраординарних 4, приватних доцентів 8, суплент 1 і лекторів 4, разом 39. По перенесенню до Ужгороду склад його професури почне поповнятися місцевими особами з високою освітою, що вже можуть габі літуватися, а з числа найздібнішої місцевої молоді виховає кадри молодих наукових сил, які габі літує згідно з існуючими в Ч.С.Р. академічними законами і правилами.

При тому Університетові може зформуватися також Богословський факультет, чому послужать кадри канонічного права, церковної історії та філософії.

Згадані вище три факультети потребують в інтересах господарського розвитку краю доповнення факультетом прикладного господарства, а саме: агрономічним з узглядненням при тім лісівництва і гідротехніки. З огляду на релятивно малу кількість населення Підкарпатської Русі та з уваги на фінансові труднощі було-би економніше, замість двох високих шкіл – Університету і Політехніки – перенесши Український Вільний Університет з Праги до Ужгороду та поповнивши його четвертим факультетом, – обмежитися на Підкарпатській Русі лиш одним Університетом. Практика деяких країн знає випадки, коли в Університетах засновуються чи то окремі катедри прикладних наук, чи то цілі відділи та факультети технічного характеру. Розширення університетів відділами прикладного характеру бачимо напр. в Бельгії, Польщі, подекуди в Німеччині.

Першу професуру факультету Прикладного Господарства можна скласти з числа професорів недавно зліквідованої Господарської Академії в Подєбрадах, що об'єднана в спілці професорів У.Г.А., яка від 1932 року провадить Український Технічно-Господарський Інститут позаочного навчання, де між іншим студіює також і молодь з Підкарпатської Русі. Українську Господарську Академію було засновано декретом Міністерства

Хліборобства з дня 16 травня 1922 р. ч. 35.168-1а, виданого на підставі закону з дня 9 квітня 1920 р. ч. 281 зб. з. і р. Ч.С.Р. Була це восьми семестрова приватна висока школа з трьома факультетами: агрономічно-лісовим, економічно-кооперативним та інженерним. За 13 літ свого існування вона випустила 557 інженерів різних фахів та дала багаті вислідки наукової праці своєї професури. Перший її професорський склад був скомплектований з українців-емігрантів, українських професорів, з додержанням принятих на високих школах Ч.С.Р. правил, і чужиз високих шкіл, а поповнювався далі з фахівців, що визначилися своєю науковою і практичною діяльністю. Отже за професурою Української Господарської Академії стоїть многолітній педагогічний і науковий досвід.

Нашому краю дотепер бракує будь-якого наукового осередку. Здійсненням предкладеного проєкта такий осередок би створився і благодібно впливав би на різні сторони духового і матеріального життя краю – в напрямку всебічного його піднесення.

Це наше домагання свого Університету між іншим відповідає параграфу 39-му народностного статуту, що пропонується владою Республіки. Той параграф гласить: «Якщо досягають державні горожами якоїсь народности такої кількості, на яку у остатніх горожан народности чеськословенської припадає пересічно одна висока школа певного типу з чеськословенською викладовою мовою, то мається завести високу школу того ж типу з мовою навчання тієї народности».

У громадян Чехословацької народности одна висока школа з чехословацькою мовою навчання, як довідуємося про те з урядової статистики припадає пересічно на 690 тис. душ, при тім деякі з них мають п'ять факультетів і навіть десять відділів; один факультет евентуально відділ високої школи – припадає на 220 тис. душ населення Чехословацької народности.

Української людности на рік 1930 офіційний перепис налічив після народности 568.941 д. (дата переменшена), по вірі 730.639. Прибавивши до цих дат 2 проценти річний приріст получимо нашої людности на р. 1939 за народністю 660 тис., а по

вірі 848 тис. душ. Отже, на основі згаданого параграфу 39 ми маємо право на одну високу школу з чотирма факультетами.

Те право стане ще виразнішим, коли порівняємо на скільки душ а) Чехословацької народности і б) нашої Підкарпатсько-Української припадає пересічно один високошколяк:

У Чехословацької народности ..... на 534 душ
У Німецької..... 529
У Жидівської..... 200

У Української: пропорційно народностної кількості на 2200 душ, релігійної 2825.

З того бачимо, що стан високої освіти Українського люду в Ч.С.Р. від чотирьох до шести раз гірший, ніж у народности Чехословацької, і в 11-14 раз ніж у жидівської.

У нас нема недостатку у майбутніх послухачах. Самі лише середні школи різних типів в Підкарпатській Русі року 1937/38 мали на останніх річниках 463 д., а порівнюючи незначна кількість тих, що здобувають високу освіту зясовується віддаленість високих шкіл від рідного краю. Майбутній Університет на Підкарпатській Русі правдоподібно буде мати від 1500 до 2000 душ студентів.

Ми є свідомі труднощів фінансових і організаційних, що зустрінуть реалізацію Університету з чотирьох факультетів на Підкарпатській Русі. Зразу би здійснити програму було-б тяжко; практично могла би пійти ось в якій послідовности: насамперед переноситься з Праги Український Вільний Університет. Для цього з початку потрібні тільки згоди відповідних міністерств і перш усього Міністерства Шкільництва і Народної Освіти, також згоди Канцелярії Президента Республіки, як устанав, які між іншим фінансово удержують Український Вільний Університет в Празі. Існуючого бюджета Університету вистарчить на перший рік (два семестри) функціонування Університету в нових умовинах; починаючи з третього семестру мали би настати деякі поповнення його бюджету. В наступних роках дійшло би до розширення Університету іншими факультетами.

№3

Український академічний комітет Проєкт організації Українського Університету на Підкарпатській Україні

Проєкт виробила Комісія Українського Академічного Комітету в Празі і затвердила Управа Комітету на своєму засіданні 27-го жовтня 1938-го року

Український Університет на Підкарпатській Україні складається з трьох факультетів: 1. Філософічного, 2. Правничого, 3. Господарського. Передбачається можливість пізніше організувати ще кілька факультетів.

А. Філософічний факультет

Складається з катедр загальних та відділів: Гуманітарного і Природничого:

I. Загальні катедри:

1. філософії
2. психології

3. соціології
4. педагогіки
5. педагогічної психології
6. школознавства
7. гігієни
8. загального законодавства

II. Відділ гуманітарний:

9. загального мовознавства
10. класичної філології
11. славянської філології
12. української мови
13. української літератури
14. західно-європейської літератури
15. всесвітнього й словянського мистецтва
16. українського мистецтва
17. музикології
18. славянської археології
19. української археології й етнографії
20. історії Сходу, Греції й Риму
21. Всесвітньої історії
22. історії славян
23. історії України
24. історії церкви (всесвітньої й української)

III. Відділ природничий:

25. біології, фізіології й натурфілософії
26. геології й палеонтології
27. мінералогії, петрографії й кристалографії
28. ботаніки
29. зоології
30. антропології
31. географії
32. хемії (органічної, неорганічної, фізичної)
33. кліматології й метеорології
34. математики
35. аналітичної геометрії
36. теоретичної механіки
37. астрономії
38. фізики
39. нарисної геометрії з проекційною

Лектури:

1. музикознавства та диригентури
2. грецької мови
3. латинської мови
4. італійської мови
5. німецької мови
6. французької мови
7. англійської мови
8. фізичного виховання

Б. Правничий факультет

Складається з таких кафедр:

1. загальної науки права
2. філософії права

3. історії римського права
4. історії українського права
5. церковного права
6. міжнародного права
7. державного права
8. адміністративного права
9. цивільного права й процесу
10. кримінального права й процесу
11. фінансового права
12. торговельного й векселевого права
13. політичної економії
14. статистики
15. кооперативного права
16. судової медицини (спільно з медичним факультетом)

В. Господарський факультет

I. Відділ Економічно-Кооперативний

1. народне господарство
2. статистика (може бути спільно з правничим факультетом)
3. економічна географія
4. економічна і соціальна політика
5. фінансова наука (може бути спільно з правничим факультетом)
6. приватна економія
7. соціологія (може бути спільно з філософічним факультетом)
8. державне і міжнародне право (може бути спільно з правничим факультетом)
9. адміністративне право (спільно з правничим)
10. приватне право (спільно з правничим)
11. кооперація
12. товарознавство

II. Агрономічно-Лісовий

1. ботаніка (може бути спільно з філософічним факультетом)
2. зоологія
3. мінералогія й геологія
4. метеорологія й кліматологія
5. ґрунтознавство
6. загальне хліборобство
7. спеціальне хліборобство
8. скотарство
9. сільськогосподарське машинознавство
10. геодезія
11. сільськогосподарська економія і громадська агрономія
12. лісівництво
13. лісове господарство

III. Сільськогосподарської промисловости

1. фізика (може бути спільно з філософічним факультетом)
2. математика

3. теоретична і прикладна механіка
4. машинознавство
5. будівельна механіка
6. будівництво
7. меліорація й гідротехніка
8. механічна технологія
9. шляхи
10. неорганічна і аналітична хемія
11. органічна хемія (може бути спільно з філософським факультетом)
12. фізична хімія
13. хемічна технологія 1
14. хемічна технологія 2

Г. Медичний факультет

1. фізика (може бути спільно з філософським факультетом)
2. хемія (теж)
3. біологія
4. анатомія

5. гістологія
6. фізіологія
7. паталогічна анатомія
8. експериментальна патологія
9. фармакологія
10. внутрішні хвороби
  - а) пропедевтика
  - б) клініка внутрішніх хвороб
11. психіатрія та неврологія
12. педіатрія
13. хірургія
14. поліжництво та гінекологія
15. венеричні та шкірні хвороби
16. офтальмологія
17. гігієна та бактеріологія
18. судова медицина
19. хвороби вуха, горла, носа
20. хвороби зубів і ротової поротнини
21. бальнеологія і радіотерапія
22. соціальна гігієна і евгеніка

№4

Проект меморандума Його Екселенції Панові Міністрові Шкільництва і Народньої Освіти в Празі

Український Вільний Університет в Празі, утримування якого зі субвенції Міністерства Шкільництва і Народньої Освіти а до року 1938 і Президента Республіки в 1932 році перебрало засноване з ініціативи того же Міністерства Товариство Прихильників УВУ в Празі, що виконавчим органом має Кураторію та її Президію, з 1940/41 шк. року вступає в двадцяті річницю свого існування.

Заснування Українського Вільного Університету в Празі має своє історичне значіння.

В тому часі, коли в Галичині, окупованій Поляками – переведено систематичне і безоглядне нищення української культури – коли на львівському Університеті зліквідовано всі так тяжко виборені катедри з українською викладовою мовою., – а українською молоддю, що протестувала проти цього – заповнювано тюрми – коли та молодь, що хотіла уникнути такої долі – шукала свого пристановиська серед братнього чеського народу – в тому часі чеська влада не лише дозволила на заснування Українського Університету та кількох інших культурно-научних інституцій – але й дала широко закроєну матеріальну поміч для Українського Університету а зокрема для української молоді.

Під той час, так критичний для українського народу, давала чеська влада для української молоді високих шкіл – стипендії, що доходили аж до к.500.000. – місячно – а були виплачувані до рук Допорогового Комітету для помочи українській високо шкільній молоді, якого головою був тоді університетський професор др. Я.Бідло, а касіером тодішній університетський професор др. Я. Капрас

– нинішній Міністр Шкільництва і Народньої Освіти.

Цего світлого часу з історії чесько-українських взаємин український нарід ніколи не забуде.

Лежить це отже в культурному інтересі так українського як і чеського народу, щоби Український Вільний Університет в Празі продовжував свою діяльність.

На протязі свого існування УВУ виконував визначну працю не тільки для української культури, виховавши молоду генерацію вчених і тисячі слухачів, а й займав поважне місце в славістичнім осередку Праги.

Міжнародні події останнього року значіння УВУ побільшили. Окупація Карпатської України мадярами не тільки унеможливила перенесення туди УВУ, що було вже вирішено, а й пригнало до Праги нову хвилю карпато-української еміграції.

Зі старшої генерації університетська колегія поповнилася трьома професорами (др. А.Волошин, інж. В.Чапля і доцент-суплент др. І.Панькевич); молодша ж збільшила собою кадр слухачів на обох факультетах УВУ. Окупація ж Західної України большевизмом принесла тій частині України, яка теж розраховувала на перенос до себе УВУ чи на перебрання частини професорського складу, антинаціональне шкільництво і видалила на еміграцію українські культурні сили, з них бувші студенти і абсолюенти львівського університету зголошуються на УВУ в Празі. Німецька Державна Влада дала коло 100 стипендій українській молоді в Берліні для студій в Німецькім Університеті: позатим кілька разів відвідали УВУ в Празі пів урядові і урядові особи, збирали інформації про УВУ. У

всіх випадках заступники УВУ висловлювалися за полишення УВУ в Празі.

Вважаємо доцільним, як в інтересах Українців так і чеського народу, аби УВУ міг у Празі і за змінених умовин продовжувати свою чинність і просимо о ласкаве внесення до нового державного бюджету на 1941 рік на чинність УВУ субвенції Міністерства Шкільництва і Народньої Освіти.

На 1940 рік було Високим Міністерством уділено 235.000 корон, за що висловлюємо глибоку подяку.

Кураторія просить, по мірі можливости, на наступний двадцятий рік існування, тобто на 1941

календарний рік звишити цю суму на 300.000 корон, а то з огляду на незначні платні персоналу та поступового зростання дорожнечі, як і на те, що до УВУ прийшли декотрі професорські сили з Варшави і з Карпатської України. Дуже були би ми вдячні, коли б Міністерство Шкільництва і Народньої Освіти визначило і відповідне число стипендій для найбільш бідніших слухачів УВУ.

З висловом глибокої пошани

За ректорат УВУ

За Кураторію Т-ва

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

В. БУРКАЛО (Ужгород)

ЕТИКА УСПІХУ ТА ЕТИКА СЛУЖІННЯ В ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДОБИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В політичному житті деяких країн сьогодні спостерігається цікавий феномен – в суспільстві посилюється дискусія довкола певної проблеми, а демократичні вибори показують незначну перевагу однієї із політичних сил. На останніх президентських виборах в США доводилось перераховувати голоси, на парламентських виборах в ФРН, Італії, як і в Чехії, Польщі, Угорщині перевага була в 1-2%. В Україні такий поділ має ще гостріший характер. Ця ситуація, наче невидимий режисер, допомагає пересвідчитись активно задіяним учасникам, що беззастережна і цілковита правота є радше в їх єдності, аніж в безпеліційному протистоянні. Однак така єдність може бути ситуативною і поверхневою або ж глибоко усвідомленим, відчутим, пережитим, випрацьованим і адсорбованим всією структурою самосвідомості добровільним злиттям в єдине ціле люблячих складників цілого. Конфронтаційна альтернатива безперечно є тупиковою, знесилюючи обидві сторони і ставлячи під сумнів існування цілого. Ситуативно – поверхнева єдність нестійка, нетривка, взаємообмежуюча в апетитах, об'єднана зовнішніми силами зчеплення. Усвідомлено добровільна, взаємолубляча єдність є стійкою, тривалою і взаємно стимулюючою до тих пір, поки структурні одиниці цілого здатні проводити, виробляти і примножувати енергію любові до всіх учасників єдиного цілого. Внутрішнє зчеплення силою взаємної любові здатне не просто нейтралізувати імпульси роз'єднання, а переплавити їх в нові паростки нероз'єднуваної єдності.

В просторі людської душі ситуативно-поверхнева єдність є рухом від зовнішніх шарів інтелекту завдяки інтелекту (фронезису) до сердечних глибин людської душі. Його запліднення силою любові та підпорядкування інтелекта любові веде до поступового утворення їх синтезу і трансмутації в мудрість божественного Розуму. За відсутності напрацьованого суб'єктами в просторах їх власних душ шару сердечної любові єдність обмежується інтелектуальним розсудково-аналітичним, корисливим єднанням. Інтелект обмежується власною сферою. Розвиненість потужного сердечного шару любові в надрах душі не

тільки уможливорює легкість сердечного об'єднання, а й сприяє появі більшої кількості точок дотику в їх (суб'єктів) ментальних сферах.

То ж обидва різновиди єдності є рухом з протилежних точок різних сфер (пластів) свідомості з різним потенціалом єднання – інтелектуального та сердечного. Поверхневість і відносна слабкість інтелектуального зв'язку зумовлена мірою корисливості інтелектуально-розсудкового розрахунку при внутрішній (сердечній) байдужості до співучасників. Міцність і теплота („родинність“) сердечного зв'язку зумовлена мірою любові, досяжної кожним із партнерів спільноти щодо інших і до всієї спільноти як цілісності. Зовнішньою силою зчеплення є матеріальний інтерес. Чим грубіша свідомість носія інтересу, тим в грубіших формах цей інтерес проявляється. Внутрішньою силою єдності є сила любові, чистота, інтенсивність, глибина якої здатна відчувати іншого як брата, як органічне (живе) продовження самого себе.

Інтелектуальне єднання направлене по колу ланцюжка: 1) усвідомлення можливості мати вигоду, зиск; 2) вироблення цінностей; 3) осягнення інтелектом їх значимості; 4) інтелектуальне обґрунтування необхідності їх дотримання всіма; 5) їх інтеріоризація свідомістю; 6) закріплення в автоматизмі вчинкових дій задля жаданих кожним своїх цілей; 7) контроль за іншими, щоб була не хитрували. Сердечне єднання має інший контур: 1) від безмежних божественних глибин серця до – 2) відчуття тепла братської любові до інших; 3) творче перетворення інтелекту сердечною теплоотою любові; 4) посилення завдяки любові його (інтелекту) творчих здібностей; 5) спрямування цих здібностей на індивідуальне дозрівання кожного задля самореалізації всіх в лоні Єдиного; 6) цілеспрямованість зусиль для розширення сфери і глибини єднання між всіма на основі братської любові; 7) внутрішній самоконтроль за мірою власної спроможності любити і бути єдиним з Єдиним при відчутті закономірності буття кожного в лоні Єдиного. Цим двом різновидам єднання відповідають протилежні стратегії етичної спрямованості з притаманною їм психологією – етика і

психологія меркантильного успіху та етика і психологія служіння. Етика успіху зорієнтована на образ зовнішньої успішності й респектабельності, де великі гроші чи висока посада виступають символами цієї успішності. Образ живої цілісної єдності живить етику служіння. Таке живлення може призводити до різних наслідків. Зорієнтованість на зовнішню успішність спочатку сприяє індивідуалізації особи, групи, та згодом це загрожує протиставленню свого еґо цілому. Етика служіння не тільки орієнтує, але й спрямовує активність суб'єкта (індивіда, групи, нації, людства) на усвідомлення свого покликання, своєї „сродної праці” (Г.Сковорода, Платон), своєї неповторної функції в структурі цілого, елементом якого цей суб'єкт себе самоусвідомлює. На певному етапі зрілості свідомості таким цілим постає ЄДИНЕ, уособлюване в релігії як БОГ. То ж наслідком служіння є злиття з тим, кому служиш при збереженні своєї автономії.

Серед політиків та бізнесменів в сучасній Україні орієнтація на зовнішній успіх є не просто домінуючою, а всеохоплюючою. Образ успішної людини, ототожнений з великими статками, владними повноваженнями, розбудовою бізнес-імперій масовано, цілеспрямовано, нав'язливо впроваджується в свідомість українського суспільства. Водночас в надрах суспільства визріває розуміння хибності такого розвитку й необхідності зорієнтованості на Загальне Благо. Блага буде тим більше, чим більша кількість членів спільноти служитиме його приросту. Чим вища посада, чим ширший доступ до ресурсів, тим вищі вимоги до служіння, тим ретельніший відбір тих, хто на таке служіння спроможний. Спроможність служіння визначається мірою любові і її широтою. То ж етика служіння передбачає неодмінну любов, самообмеження в самопроявах свого „Я” і розширення свободи мислення та дій в інтересах тих, кому з любов'ю служать. Служіння духовно вільної людини – акт вільного вибору духовно зрілої індивідуальності. Таке служіння проростає від почуття обов'язку й усвідомлення, а хто саме цю роботу виконає, окрім мене. Обов'язок й глибина усвідомлення єдності дозволяє бачити в іншому того, хто саме цю роботу на цьому місці (посаді, ролі) може краще за мене служити, а що саме мені доведеться взяти на себе.

Етика ж зовнішнього успіху – це демонстрація свого Еґо в світі дисперсності, атомізованих індивідів, відчужених один від одного перегородами своїх еґокомплексів. Етика служіння може бути виявленою тими, для кого світ постає як єдине ціле, в якому наше місце є закономірним, виправданим і таким, що вимагає віддачі. Прагнення успіху націлене на здобуття й набуття, служіння – на віддавання. Віддаючи, ми створюємо передумови росту для тих, кого любимо і кому служимо.

Психологія меркантильного (зовнішнього) успіху провокує змагальність, домінування, боротьбу за лідерство, кар'єризм. Тоді етично допустимими стають корупція, лобізм, махінації, маніпулювання, брехня. Етика служіння вимагає успішності внутрішнього психологічного самозднання як підпорядкування структури своєї ментальності, емоційної сфери меті бути корисним тим, кому служиш. Воно передбачає усвідомлене виконання обов'язку і не зводиться до особистісної улесливої відданості підлеглого своєму керівникові. Свідоме виконання розпоряджень свого керівника вимагає довіри до нього, переконаності в корисності цих рішень для ЗАГАЛЬНОГО БЛАГА спільноти, з якою себе ототожнює дана людина. Чим ширше коло осіб, долею яких переймається людина, тим глибше усвідомлення відповідальності свого служіння. Служити їм – це насамперед віддавати їм свої знання, навички, вміння, енергію серця та розуму і трансформація цих дарів душі в оптимальний рух суспільних ресурсів задля духовного зростання всіх без винятку членів даної спільноти. Служити – означає сприяти рухові цих членів від мало диференційованої спільноти до високо розвинутих індивідуальностей, від індивідуальностей до творчого колективу зріднених душ, злитих в універсальну спільноту і з'єднаних узами братерства та ієрархічним зв'язком з Богом (Абсолютом, Світовим Розумом, Єдиним Життям). Слу-Жити якраз і означає жити слугою Єдиному Життю.

Чим повніше служіння, тим повніша віддача, віддача максимальна, без залишку, водночас усвідомлюючи, що за будь-якої віддачі ти отримуєш від життя більше, ніж ти здатний віддати. Тому це віддача без очікувань винагороди, зиску. Нагородою є те, що ти свідомий своєї спроможності віддавати, а, отже, служити життю. Тоді матеріальні потреби перестають бути метою самою по собі, фантомом, який своєю зростаючою масою тисне на всю структуру самосвідомості. Ці потреби виступають в максимально мінімальних розмірах, необхідних для виконання свого служіння. Вищою нагородою є відчуття необхідності твоєї праці, того, що твої дії, зусилля є маленьким елементом в системі заходів з реалізації задуму Творця. То ж чим чистіше служіння, тим чутливішим воно повинно бути до Плану Творця щодо людини. Настанова на служіння – це настанова люблячого відношення до світу. Служіння неможливе без любові. А найкраще служіння, коли найповніша любов. Тоді це вже не стільки служіння, скільки саме життя, розчинення себе в тому, що і кого любимо, кому служимо – вчителя в своїх учнях, лікаря в своїх пацієнтах, народних обранців і урядників в своїй громаді, яка їх обирає. Мама, доглядаючи своє немовля, не задумується, яка буде винагорода за її любов і клопіт. Посмішка вже буде нагородою. Мама вже не служить, вона живе єдиним життям з дитиною. Тому служіння є відре-

ченням від свого егоїзму задля любимого, коли в душі на місці его проростає вище, Духовне „Я” індивіда. Духовне „Я” функціонує як частина цілого Ми, де воно є закономірним зв'язуючим скріпом Ми. Єдність Ми тоді визначається чистотою служіння, а відтак чистотою свідомості, чистотою мислення, чистотою любові. Чим більша чистота, тим утоншеним є служіння. Політичне служіння, служіння службовця проявляється у якнайретельнішому виконанні своїх обов'язків, так і думках, пропозиціях щодо вдосконалення своєї служби, організації, інституту, їх модернізації, модифікації чи припинення функціонування через можливе вичерпання ресурсу корисної дії даного соціального інституту, організації, переважання поглинання ними (інститутами, організаціями) суспільних ресурсів, а не віддача на благо соціуму.

Етика служіння є усвідомленням Загального Блага, приріст якого і є сенсом служіння. Служачи Загальному Благі, суб'єкт (індивід, колектив, соціум, людство) сприяє циркуляції Блага в межах цілого, примножуючи цим Загальне Благо. Відбувається паралельний процес інтегрованої індивідуалізації та індивідуалізованої інтеграції. Тобто, завдяки загальному Благі ціле надає суб'єкту умови для його індивідуалізації, а індивідуалізація суб'єкта через урізноманітнення посилює ціле за умови, що ця індивідуалізація направлена на свідоме служіння цьому цілому. В іншому випадку індивідуалізація переростає в індивідуалізм і відрив від цілого, послаблюючи цим ціле. Бо ж відволікаючи ресурси (Благо) цілого на себе, такий суб'єкт (індивід, група, соціум, людство) обмежує можливості інших, якщо не прагне служити їм, а, навпаки, центрований не собі, своїх потребах і проблемах. Він обмежує можливості індивідуалізації інших часток Ми, а отже, обмежує і свої потенції через нерозвинутість Ми, членом якого він перебуває. Тому служіння вимагає щомиттєвого відчуття належності до Ми і у вищих своїх формах проявляється як відчуття братства – родової ознаки високорозвиненої самосвідомості. Розвинута висота свідомості себе тому є великою, що в світ її індивідуального Я інші входять як кровні, зріднені часточки цього Я. Тоді своє служіння іншому є водночас і служінням собі, бо інший є присутній в мені, в моїй самосвідомості як брат, копія, модифікація мене, яка мені так само близька, як і моє індивідуальне Я. Але водночас це і служіння нашому з братом спільному Ми, яке живиться нашою взаємною прив'язаністю, турботою, підтримкою, обміном, взаємодією і співробітництвом. Ми передбачає довіру, наявність якої в нас дозволяє мені та іншому перебувати в переконанні, що зусилля іншого щодо мене є Благі і нічого окрім Блага. Так само і мої зусилля щодо іншого мають на меті Благо іншого, а, отже, і наше спільне Благо. Але благими намірами, як відомо, вимощена дорога... То ж служіння передбачає такий тип свідомості, коли Вище „Я” в

людині підпорядковує собі всі інші складові цього „Я”. Платон твердив про підпорядкування нижчих аспектів душі розуму в душах духовної аристократії і завдяки цьому їх спроможність споглядати ідею Блага, яка є вища всіх ідей і причина всього сущого. Тільки це і дає духовній аристократії (філософам), на його думку, право управляти державою. Арістотель нерозумну частину душі (живлячу, афективну і прагнучу) разом з фронеzisом (аналітичним розумом) підпорядковував Софії як часточці божественного в людині, завдяки якій людина здатна жити згідно добродійностей. Г.Сковорода наголошував про справжнє життя завдяки істинній людині, що живе в серці людини. А сучасна езотерична традиція вказує на наявність Святого Я-Христа в людині як вияву її Вищого Духовного Розуму, якому повинні бути підпорядковані фізичне, астральне (тіло бажань), ефірне (тіло пам'яті), ментальне (тіло думки) тіла. В традиційному християнстві воно звучить як очищення свого серця і допуск в нього Христа. Отже, антична, християнська, езотерична традиція, як і погляди сучасних науковців співпадають в їх розумінні людини як ієрархічної структури свідомості, яка своїми глибинними пластами сягає божественного. Тільки на цих вищих духовних щаблях людське спілкування проявляється як спілкування рівного з рівним заради кращого, що є в обох. Це добровільний обмін найкращим в собі, чим вони з радістю готові поділитися. Такий соціальний зв'язок Арістотель називав справжньою дружбою. То ж служіння є дружня участь в долі іншого. Таким чином, служачи іншому, ми служимо собі, а відтак нашому спільному Ми, а також тому Єдиному, продуктом творчості якого є кожен із нас і присутність якого в нас робить служіння люблячим, добровільним, щирим служінням. Для тих, хто таке служіння яскраво проявляв (Піфагор, Сократ, Мати Тереза, Г.Сковорода, М.Ганді, М.-Л. Кінг, А. Швейцер, Т. Шевченко, Ф. Асизький, не кажучи вже про засновників світових релігій – Будду, Зороастра, Конфуція, Мойсея, Христа) притаманним було глибоке відчуття сонму духовних істот як творчих сил Творця. Тому служачи іншим, ми тільки уподібнюємося тим, хто в своєму невидимому дозорі служить нашій індивідуальній і груповій еволюції. За такого сприйняття виконувана нами праця є малюсінкою дешицею в системі сприяння всезагальній еволюції.

Чим ширше коло Ми, тим ширше коло служіння, тим більше тих, кого ми можемо сприймати як своїх братів. В добу глобалізації державно-національне Ми стає завузьким. Ми dorостає до масштабів планетарного людства. Служіння своєму народу в своїй чистоті є служінням людству. А служіння людству є служінням Богу. Метою служіння є сприяння духовному єднанню через безпосереднє співробітництво задля підвищення рівня самоорганізації системи (спільноти), з якою індивід себе ідентифікує. Міра єднання є

мірилом і служіння, і самоорганізації. Самоорганізуючи себе, індивід ієрархізує структури своєї самосвідомості, надаючи пріоритет духовному „Я” в собі. Це пріоритет серця над інтелектом, мудрості над звабою, любові над вигодою, правди над брехнею. Досягнення єдності свідомого з надсвідомим є набуттям індивідом христосвідомості завдяки очищенню свого серця від егоброду заздрощів, роздратувань, страху, нетерпимості, погорди і наповнення очищеного серця любов’ю до всього живого, мудрістю зваженого вибору, терплячістю до тих, в кого прозоріння попереду, щедрістю віддачі, бо тобі завжди вистачає, мужністю щодо труднощів, бо ж ними ростимо, смиренністю і вдячністю за дарунки долі – все це необхідні сходинки до справжнього служіння.

Підвищуючи рівень духовної організації свого Я через очищення своєї самосвідомості і усвідомлення єднання себе з Вищим в собі, індивід створює передумови для свого кращого (оптимального) служіння Ми. Своєю духовною зрілістю і своїм служінням Ми – своїй сім’ї, колективу, нації, суспільству – індивідуальність піднімає міру духовної зрілості кожної із цих спільнот. Історично і логічно наростання духовної зрілості йшло від себе (егоцентричний рівень) до малої групи (сім’ї, родини, друзів) і вже потім до великих груп (нація, народ) (групоцентричний рівень), а згодом піднімаючись до вершин людства (прасоціальний рівень) чи навіть до усвідомлення божественності всього суцього (есхатологічний рівень) [2, 158-159]. Однак підняття до вершин вселюдськості й свідоме служіння людству і в наш час є доволі проблематичним. Світові релігії були тими інституціями, які піднімали мислення до усвідомлення єдності людської спільноти як творіння Бога. І тільки окремі мислителі, завдяки своїй культурі мислення, спробувалися до усвідомлення своєї діяльності як служіння людському роду (філософи, митці, вчені, революціонери). Та поза ідеєю Бога плоди такого служіння часто мали фатальні для людства наслідки (комунізм, технократизм, мілітаризм, аморалізм, втрата смислосенсів життя). В епоху глобалізації логіка мислення служіння стає змістовно ширшою, коли вимоги до думок, почуттів, бажань, інтересів кожного, а можновладців особливо, зростають. Тільки їх рух (думок, почуттів, бажань, інтересів) через Вищу інстанцію, яка є в серці кожного, збагачення досвідом Єдиного дозволяє індивідуальності обрати рішення, що відповідає інтересам Єдиного. Тоді служіння Єдиному буде і служінням людству, і служінням своїй нації, роду, собі. Саме в цьому випадку комунікативна етика завдяки універсальному діалогу може набувати метаінституційних форм [1, 198, 202-203]. Отже, служіння – це рух мислення до Бога як найвищої інстанції Ми, а від Ми до іншого. Логіка „успіху” – це логіка руху від Я егоїстичного до іншого, здатного мені прислухатись, і вже потім можливо у нас з’явиться Ми.

Логіка духовного служіння – це рух від „Я” Духовного (Божественного в мені) до Я іншого і утвердження Ми в контексті Божественного нашого спільного Ми.

Підсумуємо:

1) Потреба в служінні – головна ознака духовно зрілої людини.

2) Широта і чистота мислення та свідомості спонукають їх носія до всеохоплюючого розуміння служіння як служіння Богу.

3) Етика служіння, на відміну від етики меркантильного успіху, зорієнтована на підвищення рівня духовної єдності спільного (соціетального, планетарного, Божественного) МИ завдяки проявленій сердечній любові до всього суцього. Політики з домінуванням меркантильного розрахунку неспроможні ні до утвердження єдності, ні до глибоких структурних реформ.

4) За доби глобалізації зростатиме вага в кожній із країн тих політичних лідерів, які в структурі своєї самосвідомості нестимуть потенціал внутрішньої та планетарної єдності.

5) Масове пробудження в усвідомленні потреби служіння сприятиме нарощуванню планетарної етосфери та ієрархічного підпорядкування їй носифери.

6) Таке пробудження передбачає глибоку духовну революцію в душах мільйонів. Меркантилізм всією своєю вагою тисне на всю структуру самосвідомості і стримує духовне оновлення кожного.

7) Кордоцентриська спрямованість мислення сприятиме еволюційному поступу індивідуальностей і спільнот в їх русі до нової єдності й спричинятиме інституційні зміни на локальному та глобальному рівнях.

Прогноз. Сценарій політичного розвитку з-поміж консенсусно-об’єднувального на засадах усвідомлення цінності любові та меркантильно-прагматичного рухається, як не прикро, в бік останнього. А він за своєю суттю є конфліктно-генним. Якщо спроби президента своєю душевною любов’ю і терплячістю разом з виваженістю спікера зрівноважать напір домагань короткозорих „прагматиків” і не реалізується мінор „Явір мені, Ігорю земля”, тоді дружина виконає свою місію у відносно м’якій формі. На парламентських виборах (вірогідно 2008 року) незначну перевагу в союзі матиме блок Ю. Тимошенко. Критична точка – 8.02 (менш ймовірно 10.04). Дебати щодо цін, тарифів, зарплат, форм правління перемістяться до проблем етики, християнства і усвідомлення сутності правди, любові, смирення, мудрості, честі, радості, служіння, Єдності Життя. Перехід влади до спадкоємця (стародавньої душі, яка мала досвід подібних реформ в минулому) підготує ґрунт для приходу Мудрості у своїй славі, щоб закріпити розпочату справу другого приходу Христа. Нова філософія ЄДИНОГО ЖИТТЯ згуртує народи в їх русі до сонячної ери перемоги Духу.

1. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999.
2. Типологическая модель Б.С.Братуся // Психология и психоанализ характера. – Самара, 1997.

SUMMARY

Burkalo V. ETHICS OF SUCCESS AND ETHICS SERVING

The demonstration of intellectual and heart layers of conscience is leading to different ethical orientations: to the external success or for the searing. Serving is accessed as the rational and lovely fulfillment of personal duty for the raising of the spiritual level of the common WE.

С. БУРТАК (Львів)

ЦІНІСНО-ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Враховуючи історичні темпи сьогочасної епохи та швидкість суспільно-політичних процесів можна окреслити принаймі два фактори, що верифікують такий розвиток та проблематизують суть даного явища. По-перше, це утворення світової спільності (чи то спільноти), в якій окремі політичні, наукові та культурні сили дедалі тісніше взаємодіють, а їхні несхожі життєві простори взаємно проникають один в одного. По-друге, йдеться про розвиток людських можливостей, зростання сили творення та руйнування. Вона перманентна та екзалтує питання етико-правового виміру політичної влади, зокрема акцентуючи на понятті відповідальності. Можна передбачити, що наука (в тому числі політична) сама по собі не здатна витворити собі етосу, проте все ж існує відповідальність науки за людину як таку, і особливо філософії за критичний супровід розвитку окремих наук, за оцінку висновків та переконань про сутність людини.

Отже, філософія несе відповідальність за відкритий погляд на цілісність, на справжні виміри дійсності людства – і саме в такому сенсі ми вважаємо доцільним застосувати філософську теорію комунікативної раціональності як методологічну основу для вироблення та обґрунтування засадничих принципів політичного дискурсу у його етичній корелятивності.

Задля конструювання світоглядних позицій щодо становища сучасної людини, звернімося до класифікації, проведеної Рієнком Феддемою [8, 175-194], домінуючих на сьогодні чотирьох „шкіл мислення”: традиційний модернізм, неоконсерватизм, постмодернізм та рефлексивний модернізм. Класичний модернізм виступає за прогрес, економічне зростання, постійне поновлення і раціональний розвиток через вільний ринок, конкуренцію, приватну ініціативу, індивідуальну свободу та ін. Неоконсерватизм орієнтується радше на збереження, ніж поновлення, релігію, сім'ю – необхідні обмеження для вільного ринку та індивідуальної свободи створюються законом, авторитетом влади,

дисципліною та ієрархічним устроєм суспільства. Постмодернізм виступає з критикою модерного мислення, ідеї прогресу та універсальності людської історії, створює культ децентралізації та деконструкції як цілісного світоустрою, так і цілісної концепції людини. І рефлексивний модернізм, що поділяє постмодерністську критику універсалізму, але разом з тим вбачає можливість раціонального спрямування розвитку, що має певні морально-політичні межі та унеможливує глобальні екологічні та гуманітарні катастрофи. Ці ідеї розвиває Ю. Хабермас протиставляючи модерністському інструменталізму ідеал комунікативної раціональності. Ще в роботах 60-тих рр. він окреслює таку взаємодію, хоча би двох індивідів, яка впорядковується згідно обов'язково прийнятих норм. Якщо інструментальна дія орієнтована на успіх, то комунікативна дія – на взаєморозуміння діючих індивідів, їх консенсус. Це згода відносно ситуації та очікуваних наслідків засновано радше на переконанні, чим на примусі. Вона передбачає координацію тих зусиль людей, які націлені саме на взаєморозуміння. Будь-яку динаміку традиційного раціоналізму Хабермас екстраполює на свою теорію комунікативної раціональності як у напрямку розробки теорії дії, активності і суверенності діючих суб'єктів-особистостей, так і в напрямку дослідження інтеракції, інтерсуб'єктивності, тобто пізнавальних, морально-практичних, соціально-історичних аспектів людської взаємодії. Однак, на його думку, саме таким аспектам філософія приділяла мало уваги. Суттєвою відмінністю концепції раціональності філософів рефлексивного модернізму є органічне включення відношення діючої особи до світу (Aktor-Weit-Beziehung); та відношення її до інших людей, зокрема такий важливий фактор як процеси „говоріння”, мови, висловлювання тих чи інших мовних конструкцій та вислуховування контрагентів дії. Звідси: поняття комунікативної дії потребує, щоб діючі особи (Aktoren) були розглянуті як говорячі та слухаючі суб'єкти які пов'язані певними відносинами з

об'єктивним, соціальним і суб'єктивним світом, а одночасно висувають вимоги на значимість (істинність, правильність, правдоподібність) своїх слів, думок, переконань. Тому відношення певних суб'єктів до світу завжди опосередковані – і релятивовані – можливостями комунікації з іншими людьми, а також їхніми суперечками та можливістю досягнути згоди. Такі процедури домагання на значимість висуваються та реалізуються в процесі дискурсу. Тут дискурс є новим обдумуванням і аргументуванням суб'єктами дій їхніх мотивів, налаштувань, очікувань, тобто формулювання вимог, їх проблематизація. Саме дискурс по своєму змісту перечить моделі панування–примусу, окрім „примусу” до досконалої переконливої аргументації.

Слід зазначити, що запропонований Ю. Хабермасом опис комунікативної раціональності виявляється значимим не тільки для вирішення власне моральних проблем. Швидкий розвиток сучасного суспільства породив цілий ряд соціально-політичних, економічних, культурних і технологічних проблем, у відношенні до яких немає однозначних і чітко вироблених способів рішення, у тому числі і тому, що немає однозначно встановлених перспектив розвитку суспільства. "Через те, що людина залишається завжди вільною й у кожному поколінні починає все спочатку, тому й досконалу форму суспільства треба витворювати завжди наново, щоразу в нових обставинах. Виходячи з цього, володіння політикою є сучасність, а не майбутнє – майбутнім воно є настільки, наскільки сьогоднішня політика зможе створити такі форми закону й миру, що встоять і завтра" [3, 28]. Таким чином, онтологічним виміром політики є дискурс, що має етичні детермінанти.

Такі тенденції упредметнюються у сучасній етиці – етиці дискурсу, центральним моментом якої є комунікативне формування систем цінностей в умовах відсутності монополії на знання істини, а отже, корелює із розумінням Іншого, відмінного від мене та не протилежного. Етика дискурсу робить спробу дати відповідь на новий етичний запит, показати, як у сучасних умовах можливі глобальна етика чи як моральний вибір може бути діючим, відповідальним та справедливим.

Варто особливо підкреслити, що філософи даного напрямку, використовуючи кантівську методологію, намагаються перебороти властивий їй формалізм, перетворюючи запропоновану Кантом уявну процедуру універсалізації в мораль конвенційного характеру (формула етики дискурсу: „моральна проблема — загальне обговорення — згода”).

На думку К.-О.Апеля, нам потрібна не просто етика самопожертви, здійснюваної заради науки групою вчених, а загальнолюдська етика. Її вихідне посилання таке: „Я аргументую, отже, Я вхожу до необмеженого співтовариства”[7, 76].

Це посилання дозволяє зробити наступні висновки – усі конфлікти повинні вирішуватися лише практичними дискурсами; всі інтереси повинні бути представлені в дискурсі, включаючи й інтереси наступних поколінь; наслідки прийнятих нами рішень повинні бути прийнятними і реально здійсненними.

Таким чином, люди не повинні відмовлятися від власних інтересів, але вони повинні відмовитися від стратегічних засобів їхньої реалізації, тому що такі засоби майже завжди пов'язані з насильством і грубим придушенням інтересу іншого. (Яскравим прикладом стратегічної дії є, наприклад, рішення окремої частини світового співтовариства почати в березні 2003 р. воєнні дії в Іраку).

Тип комунікативної дії проілюстрований найкраще в „теологічному проекті” Г. Кюнга — спробі створення макроетики, тобто етики, універсально значимої для всього людства. Результатом є розробка і прийняття Другим Парламентом релігій світу в 1993 р. тексту „Декларації глобальної етики” (в обговоренні документу взяли участь більше 6 тис. осіб, представники різних релігійних конфесій). Відбулося активне продовження діалогу (комунікативного дискурсу) щодо загальних і приватних питань, пов'язаних із глобальною етикою, поміж представниками різних цивілізацій, насамперед, західно-європейської (християнської), конфуціанської, індо-буддистської і мусульманської [6, 1-10]. Згідно „екуменічної теології” Г. Кюнга, діалог (комунікативний дискурс) повинен йти не тільки по „внутрішньому” напрямку, тобто з представниками різних релігійних конфесій, але і по „зовнішньому”, тобто з представниками нецерковного світу, з невірними й атеїстами. Таким чином, у макроетичному проекті Г. Кюнга дотримані всі принципи й установки, закладені у формулі етики дискурсу. А це значить, що етика дискурсу — не просто абстрактно-спекулятивна теорія, а реально здійснена, конкретно-історична практика.

Однією з істотних складностей, яку справедливо закидають критики Ю.Хабермаса чи К.-О.Апеля, є те, що запропонований ними спосіб обговорення проблем і способів їх вирішення має занадто ідеальний характер, ідеальний у тому сенсі, що його практично неможливо здійснити. „Моральний дискурс узагалі не допускає ніякої організації, тому що будь-яка форма організації так чи інакше порушить ідеальну рівність і повну волю його учасників, у тому числі — вступати в дискусію і виходити з неї, коли їм заманеться, так само як і в будь-який момент повертатися до будь-якого попереднього питання... Не говорячи вже про те, що "комунікативне співтовариство" в принципі не діє — „діє тільки політична система”, та сама, котра адміністративною владою пронизує це „співтовариство”[2, 187].

Проте, зазначений недолік не скасовує тих принципових методологічних достоїнств, що

містяться у цій теорії. Як аналогію можна привести наступний приклад. Одним з істотних принципів соціально-політичного і правового устрою сучасного суспільства є концепція прав людини, у центрі якої знаходиться ідея про рівність усіх людей незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового положення і т.д. З фактичної точки зору подібна ідея не витримує критики — у реальності люди відрізняються у всіх зазначених ознаках і багато в чому саме ці розходження є підставою їхньої самоідентифікації в житті. Більш того, як і у випадку з «моральним дискурсом» Ю.Хабермаса, що ніби ніколи не може бути цілком здійснений на практиці, настільки гомогенне суспільство ніколи не існувало й у принципі не може існувати. Але така констатація, по-перше, не скасовує цінності вищевказаного принципу, по-друге, і це дуже важливо, не позбавляє його практичної значимості.

З іншого боку, приведена вище критика є справедливою в тому сенсі, що сам Ю.Хабермас досить скептично ставиться до можливості існування етики дискурсу як у різноманітні існуючих культурних і соціально-історичних умов, так і різних співтовариств, у яких існують люди в звичайному, повсякденному житті. „Хоча культурні цінності і містять інтерсуб’єктивну значимість, але настільки переплетені з тотальністю тієї чи іншої життєвої форми, що зразу не можуть претендувати на нормативну значимість; вони є хіба що кандидатами на те, щоб втілитись в нормах, які повинні сприяти здійсненню загального інтересу. Тоді учасники дискурсу можуть лише в тій мірі дистанціюватися від норм і нормативних систем, котрі виділяються із сукупності суспільних життєвих взаємозв’язків, наскільки це необхідно для того, щоб прийняти стосовно них гіпотетичну установку. Об’єднані в певне співтовариство індивіди не можуть обрати гіпотетичну установку у відношенні тієї життєвої форми або життєвої історії, у якій сформувалася їхня власна самототожність” [5, 164]. Саме тому, на нашу думку, варто відзначити позитивний вплив діяльності міжнародних громадських організацій, що залучають до дискусій експертів як з середини, так і ззовні певного співтовариства.

Отож, комунікативній раціональності та комунікативній дії відповідають абсолютно реальні особливості, виміри, аспекти дій та взаємодій індивідів у дійсній історії. Адже взаєморозуміння, визнання, аргументація, консенсус — не тільки поняття теорії, а невід’ємні елементи взаємодій людей.

Відповідно ціннісними принципами, чи то етосом інтеракцій має стати позитивність, добровільність, персоналізація, конфіденційність, чуйність до різноманітностей [4, 56-58]. Перш за все позитивне налаштування створює безпечну атмосферу свободи, яка відповідає постулату Ю.Хабермаса про комунікативну компетенцію. Це вміння використовувати мову для витворення розуміння та

згоди, тобто заради раціонального спілкування спрямованого на взаєморозуміння. Люди повинні бути готові говорити про свої особисті переконання, цінності, інтереси, бути відкритими до альтернативних картин світу, сприймати аргументи інших людей. Сюди можна віднести принцип некрітикантизму, або ж здатність розрізняти знання та оцінні судження. Аргументи мають бути спрямовані на пошук істини, адже відмінності в думках і позиціях виходять не лише з різниці в якостях, але і в засобах відображення однієї і тої ж реальності. Добровільність є органічно необхідним аспектом поведінки людини та чинником суспільної комунікації загалом. І навпаки, звуження простору добровільності як взаємозалежної свободи призводить до недостатньої участі. А здебільшого проблему формулюють у термінах браку політичної свободи, культури, чи то економічної мобільності. Учасники дискурсу вже є певною єдністю спільноти із згрупованим виявом свободи та добровільної соціальності, що ніяк не може бути встановлена ззовні чи як наслідок ідеологічної організації суспільства. "Це дає розуміння базового характеру суспільної єдності у людському житті і спонукає до сумніву щодо онтологічної самоцінності індивідуалістичної культури у комунікативних діях." [1, 170]. Персоналізація допомагає уникати стереотипного мислення, мовлення та дій. Розуміння свого внутрішнього сенсу, динаміка самовизначення та сила внутрішньої людської культури формує властивий характер, а за тим і розуміння відмінностей Іншого. У дискурсі на основі принципу персоналізації формується "вільний доступ до участі в політичних процесах суспільства; процедурах прийняття рішень; можливості використання суспільних благ кожним громадянином; реальну участь кожного у процесі створення суспільного добра; міру самореалізації особи через здійснення свободи даній людині природою і суспільством" [1, 173].

Чуйність до різноманітностей постулює збереження значення недоторканості індивіда, вимагаючи рівної поваги до гідності кожної людини. Люди у своїй сутності є відмінними і різноманітними враховуючи гендерну, расову, релігійну, вікову, етнічну приналежність, соціальне походження, майновий статус та іншу сукупність індивідуальних рис. Але вони в рівній мірі повинні обґрунтувати інтерсуб’єктивні відношення взаємного визнання тобто стверджувати те, що ми називаємо чуйністю. Якщо скористатися правовою термінологією, то ці аспекти відповідають принципам справедливості і солідарності.

Таким чином, все різноманіття соціальних практик та зв’язків соціуму є джерелом і гарантом об’єктивності цінностей.

Не випадково ми згадували таке поняття як відповідальність, що також корелює із етикою дискурсу. Справа в тому, що "...система цінностей є лише встановленими масштабами нашої діяль-

ності, і жодна система будь-яких цінностей не спроможна зняти з нас відповідальність за цю діяльність, а тим більше за її відсутність" [1, 180]. Йдучи простішим шляхом, ми можемо розрізнити два випадки: з одного боку мова йтиме про особу чи юридичну особу як суб'єкт відповідальності за дії та вчинки. Саме перед нею можна однозначно та впевнено (під загрозою санкцій) поставити запитання про відповідальність – за що, перед ким, щодо кого. Як вважає К.-О. Апель, на такому шляху можна втратити далекоюжне відповідально-етичне бачення окремого та колективного суб'єктів та окреслити можливі помилки, як, наприклад, в тому разі, коли особа цікавиться відповідально-етичним дискурсом лише для з'ясування тієї межі, де вже не виключений її конфлікт із законом. Законодавство створює передумови організації колективної відповідальності,

проте засновується принципом дискурсу. Окрім суб'єктів відповідальності в сенсі чистої етики дискурсу та правової відповідальності є ще третій тип відповідальності за свої дії окремих та колективних суб'єктів. І саме цей тип може стати сьогодні найважливішим як суб'єкт стратегічних дій та вчинків. Його можна охарактеризувати як представника інтересів господарства та політики системи, що себе стверджує.

Таким чином, однією з вимог етики дискурсу є те, що всі етично значущі проблеми, у принципі, мають розв'язуватись у практичному дискурсі (згідно визначених цінностей) всіх тих, кого це стосується, і з огляду на те, аби всі зацікавлені в ньому мали можливість розв'язувати питання у консенсусі та формувати нову аксіологічну якість політичних процесів.

1. Денисенко В.М., Климончук В.Й. Аксіологія динаміки політичних процесів. – Львів: Простір-М, 2005.
2. Капустин Б.Г. Моральный выбор в политике. – М., 2004.
3. Рацінгер Й. Цінності в часи перемін. Долання майбутніх викликів. – Львів: Місіонер, 2006.
4. Уповноважувальна освіта. Посібник для тренерів /Заг. ред. О.Суслова. – К., 2002.
5. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб., 2000.
6. A Global Ethic: The Deklaration of the Parliament of the World's Religions / Ed. By H. Kueng and K.-J. Kuschel. – New York: Continuum., 1995.
7. Apel K.-O. Transformation der Philosophie. – Frankfurt a. M., 1973.
8. Feddema Rienk. Emancipation, modern development and action research. – Tilburg University Press, 1998.

SUMMARY

Burtak S. ETHICALY VALUABLE PRINCIPLES IN POLITICAL DISCOURSE

The article deals with the theory of modern relativism in terms of communicative rationality. Author tries to create the operational ethical principles for political discourse, which are positiveness, voluntariness, personalization and sensitiveness to the diversities.

Є. ВАРЗАР (Київ)

ДО АКсіОЛОГІЇ УГОРСЬКОГО ЕТНОМЕНШИНСЬКОГО ФЕНОМЕНУ В ПОЛІТОЛОГО-ЕТНОЛОГІЧНИХ РЕФЛЕКСІЯХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1956 РОКУ

Викладений нижче матеріал у змістовно-структурному сенсі має певно „неспіврозмірену” конструкцію: його „голова” (вступ) дещо завелика; його „руки” (суто фактолого-змістовна конкретика) трошки короткі, а „ноги” (у даному разі – праксеологічні аплікації до сьогочасного соціально-політичного ґрунту) надто тонкі. Такою, „несиметричною” виявилася й сама концептуальна компонента поставленої до обговорення науково-дослідницької проблеми – „проблеми аксіології етноісторичного життя багатонародних країн”. Нижче – на флуктуаціях угорських (частково, – і

українських) етнополітичних реалій – торкнемось лише деяких аспектів цієї нової для соціологічних наук проблеми.

Джерельно-матеріальною базою запропонованого дослідження є доступна нам офіційна та довідково-енциклопедична література, видана, здебільшого, у 50 – 90-х роках ХХ ст. в Угорщині та за її межами. В основному, це – документи правлячої у післяреволюційній Угорщині партії комуністів (ВІП – ВСРП – ВСП), кілька номерів російськомовного „журналу суспільних наук” „Венгерский меридиан” (1990 – 1992 гг.), тексти

двох редакцій Конституції Угорської Республіки 1972 р. (російське видання 1973 р.) і 1989 р. (українське видання 1996 р.) та кілька довідково-енциклопедичних видань останнього десятиліття. У цих джерелах ми знайшли не лише цінний базисно-материковий матеріал про етноісторичне життя Угорщини у другій половині ХХ ст., а й нові теоретичні погляди та аксіологічні підходи до справи модернізації того етноісторичного життя маленької, але багатонародної країни.

Виявлена нами багата ідейно-теоретична аксіологіка чітко вказує на те, що демократична революція 1956 р. добротро „переорала” не лише внутрішньосоціологічний ґрунт цієї „епіцентрової” для всієї Європи країни, але й сутнісно торкнулася етнополітико-цивілізаційного зрізу поточних реалій в ній та прийдешніх перспектив. На теоретико-оціночній внесок у виявлену картину ми не претендуємо, але при цьому ненав’язливо підкреслимо: картина виявилася б ще кращою та привабливішою, якби угорські політичні науки свого часу зважили б на концептуально-аксіологічні акценти, що вже друге десятиліття їх імпульсує засадована в Україні наука політичної етнології. В аплікації до пізнавальної колізії, що утворилася, зазначимо: основний творчоплюралістичний потенціал даної науки досить адекватно корелюється з аксіолого-ліберальним духом ст. 70/G Конституції Угорської Республіки в редакції 1989 р.: „Розв’язувати наукові питання на предмет їх цінності та визначати наукову значимість досліджень є виключним правом осіб, які сприяють розвиткові науки” [9, 337]. А тому виявлені далі позитиви, негативи та ситуативи у контекстах обговорюваної тут проблеми аксіологізуватимемо саме з позицій зазначеної нової соціально-політичної науки. А самий виклад матеріалу здійснюватимемо у наступній каденції: (а) констатований якийсь угорський етноісторичний факт (явище) (б) буде попередньо апреціювано із тим, аби (в) в кінцевому підсумку дати йому більш-менш закінчену політолого-етнологічну оцінку.

Років п’ятнадцять тому в етнополітичних дослідженнях українських науковців зазначався непересічний факт, майже безпрецедент: „...Азійське плем’я угрів (угорців), перемістившись із Індії та Приоб’я до Паннонії, у тисячолітній етноісторичній еволюції... перетворилося ледь не на еталон європейської етнокультурності” [1, 73]. У процесі цього етносоціоцивілізаційного творення угорський народ-етнос, перетворюючи себе, перетворив і свою нову, тепер уже ойкуменну країну. І ось минуло тисячоліття... Аби наочніше побачити різницю між „старою” і „новою” Угорщиною, наведемо кілька аутоугорських офіційних оцінок та констатацій. Угорщина „була однією з найвідсталіших країн Європи”, – зазначили комуністи у березні 1975 р. Але вже за три десятиліття після Другої світової війни вона „вийшла

в авангард соціального прогресу”, і відтоді головне полягало у тому, що „усі люди в суспільстві можуть бути упевнені у прийдешньому дні” [10, 128]. „На старому місці, – вторувала комуністам Конституція 1972 р., додаючи суто політичну акценту, – народилася нова країна, в якій державна влада служить інтересам народу...” [8, 166].

Посередині цього тридцятирічного періоду своєрідною „невралгічною точкою” та „імпульсивною точкою зростання” виявилася жовтнево-листопадова демократична революція 1956 р., коли, як зазначав Я. Кадар, соціально-політична обстановка в країні „була вкрай критичною та долебною”, і усі питання історико-політичного розвитку „було безжалісно оголено” [7, 55]. Політичний досвід останнього півстоліття підтвердив ще одну оцінку Я. Кадара: лише після тої революції в Угорщині „настав період встановлення порядку і початку нормального суспільного розвитку країни” (виділено мною. – С.В.) [7, 113]. Не маємо сумніву: у тому переліку „безжалісно оголених” під час революції питань та питань, що лягли до фундаменту подальшого „нормального розвитку” багатонародної Угорщини, були й етноісторичні питання, – етносоціальні, етноідентифікаційні, етнополітичні, етнокультурні, етнотериторіальні, етноетично-релігійні та інші з цього аксіологічного ряду. Увесь же аксіологічний ряд самовиводується у контекстну лінію взаємовідносин титульного угорського народу-етносу та субтитульних етноменшинських народів країни. Для теоретичного аналізу етносоціологічного „змісту” зазначеного ряду ми вводимо поняття „політико-суб’єктна етноаксіологіка” та „політична суб’єктність етноміноритетностей”.

На початку будь-якого аксіологічного процесу чи оціночної акції розглядуване питання (проблема, факт, явище, подія) по-мінімуму слід поставити до аналізу у тривимірному контексті: минуле – сучасність – прийдешнє... Що було в угорців „до революції...” у цьому вимірі аналізу? „У минулому, – констатовалося на XII з’їзді ВСРП у березні 1980 р., – на мислення угорського народу справляли вплив націоналізм пануючих класів та ненависть до інших народів” [4, 106]. Напевно, і ці обставини – поряд із зовнішньополітичними – вплинули на те, що майже третина угорців опинилася в діаспорі, і материковим політико-державним властям тільки й залишалося побажати їм і надалі „бути чесними громадянами тої країни, в якій живуть, і сприяти суспільному прогресові та дружбі народів” [4, 87]. Попередня ж багатовікова і суперечлива політична історія відносин Угорщини з сусідами та особливо перипетії створення (1867 р.) і розпаду (1918 р.) „дуальної австроугорської монархії”, – усе це спричинилося до того, що на порозі ХХ ст. країна опинилася у поліетнічному статусі: в ній проживала переважаюча титульна етнобільшість та солідна група етноменшинських (міноритетних) народів (на кількісних показниках

питання зупинимося дещо пізніше). Взаємовідносини титульного народу-етносу і етноменшин Угорщини у першій половині ХХ ст. – окрема і не наша дослідницька тема. В суто етноаксіологічній призмі питання нам залишається лише навести офіційну констатацію (1980 р.): чверть століття після демократичної революції 1956 р. угорські етноменшинські народи є „важливим елементом консолідації суспільства”, і – „в якості рівноправних громадян” – вони „беруть активну участь у суспільному та політичному житті країни” [4, 87].

У синтезній констатації: „Іноетнічна людність здобула ойкуменно-ареальну вітчизну у досі чужій для себе країні” міститься надзвичайно широка аксіологічна гама аксіологічних характеристик, ознак, рис і орієнтирів. В апікації не лише до угорського прецеденту, а й до будь-якої багатонародної країни, ми схильні включити до цієї гами наступну атрибутику: етнокомунікативна толеранція у стосунках між титульною і субтитульними етнолюдностями ім'ярек країни; соціокультурна та політико-правова рівність усіх народів-етносів ім'ярек країни; відсутність (мінімум: нерельєфна наявність) на геополітичній мапі ім'ярек країни етноконфліктогенних локусів чи бодай „ситуативно вибухових точок”; етномовний, етнорелігійно-етичний та етнокультурний плюралізм на усіх „ділянках” і зрізах буття поліетнічного соціуму ім'ярек країни; обопільно скерований „зверху” і „знизу” (або ж суцільно домінуючий в ім'ярек країни) демократизм етнополітичного життя; невимущена участь усіх не-титульних етнолюдностей у соціумотворчих та державотворчих процесах, що перманентно протікають у будь-якій багатонародній країні; наявність відповідних кадрових етнорепрезентацій субтитульних етнолюдностей в усіх осередках та інституціях соціальної та політичної систем суспільства даної багатонародної країни тощо.

Чи сповна та адекватною мірою наявна була у післяреволюційній Угорщині наведена аксіологістика? Упевнені, що так. Хоча самі угорці – вчені та офіціози – про конкретику щодо цього, здебільшого, мовчать, – напевно, виходячи із чемних міркувань: нехай, мовляв, про це скажуть інші. Коли ж оті „інші” щось-то кажуть, пишуть, радять тощо, – угорці, за нашим спостереженням, реагують по-вольтерінськи, „за принципом Кандіда”: „Це ви добре сказали, але ми маємо вперто доглядати свій садок” [3, 242]. У цій статті й ми плекаємо намір сказати своє аксіологічне слово про угорський „етносоціальний садок”, – але сказати „зі сторонньої позиції”.

Будь-яка аксіологічна акція, оцінка чи апредіативна візія в науці попередньо має бути засадовою на конкретній номінативній праксеології обговорюваного питання, – та ще й не сходячи при цьому з етноісторичної площини саме даної, ім'яречної країни. При аксіологізації ж суто етноісторичних матерій маємо пам'ятати й про те,

що сам по собі номінативний момент (не етнонімічний, а момент поіменування людностей!) завжди виступає лише вербально-зовнішнім проявом якогось аутентичного внутрішнього змісту. У цьому аспекті питання Угорщина, – і завдяки політичному досвідові демократичної революції 1956 р., і всупереч йому, – відкрystalізувала деякі загальносенсаові значимості та виміру аксіологічні характеристики та наукові закономірності.

В усіх багатонародних соціалістичних країнах – під тисковим впливом „старшого брата” із Москви та „єдино методологічно правильної в усьому світі марксистсько-ленінської теорії з національного питання” (М.А. Суслов) – до суспільно-політичної артикуляції було визнано „гідними і правильними” лише три етноодиниці: „нація”, „народність”, „малий народ”. В Угорщині ж – навіть після „Будапештського котла” 1956 р. – цьому впливові не піддавалися. Гадаємо, угорцям і в даній аксіологічній колізії вдалося „залишитися зі своїм обличчям”, – і, напевно, завдяки збереженню наступальницької вірності установкам та надбанням багатого власного етнополітичного досвіду. Одна риса з того досвіду є особливо привабливою і для постсоціалістичної сучасності багатонародних країн. Йдеться про надзвичайно барвистий номінатив угорської етнопалітри, – в котрій не три і не дві етноодиниці (як у промосковських марксистів і постмарксистів), а добрий десяток етноодиниць (такий плюралізм тут заведений ще в середині ХІХ ст. – з легкої руки „проуроавстрійських марксистів”).

Наскільки відомо, угорські політики і державотворці усіх відтінків – ледь не з часів „Золотої булли” короля Ендрю ІІ Арпада (1222 р.), як правило, „дружили з наукою”. В результаті наука – через церкву і систему освіти – впливала на соціумо- і державотворчу практику, а остання збагачувала теоретико-методологічний базис першої. Ця взаємодія „ідеї” і „життя” плідно „відстоювалася” і в „засіках” та „зрізах” суспільної свідомості, і в понятійно-концептуальних рядках директивних документів правлячих сил, і в кратологічному інструментарії будь-яких урядовуючих суспільними справами історико-політичних суб'єктів. Звісно, на рівні наукової закономірності дана аксіологістика стосується не лише Угорщини минулої чи сучасної. Але у даному разі вона особливо рельєфно апікується до обговорюваного тут „питання суто угорського забарвлення”.

Мовимо тепер суто про післяреволюційну Угорщину. В офіційних документах правлячої у 50 – 80-х роках ХХ ст. ВПТ – ВСРП – ВСП (це – оновлена після 1956 р. партія комуністів), в урядових постановках, в парламентських правових актах, в судових ухвалах і в двох редакціях Конституції (1972 і 1989 рр.) застосовано такі етнонімі оди- ниці, як „народ”, „народності”, „нація”, „національна меншина”, „етнічна меншина”, „національна група”, „етнічна група”, „національність”, „ти-

тульний націонал”, „чужоетнічна людність”, „етнічні іноземці” тощо. У своїх дослідженнях усю цю етнономінативну гаму аксіологізуємо узагальнюючим поняттям етнічні міноритетності (маючи при цьому на увазі, що і донаціональні, і національні меншини, і етноменшини, і усі мислимі малочисельні та різносенсові етнотрупи – мовні, расові, релігійні, культурно-специфічні тощо, – усі вони за своїм етноісторичним статусом у компоненті даної багатонародної країни є *ethnogenesis in minoritas*, – етнолюдностями у меншості). Автори Конституції 1989 р. у цій диференціації пішли набагато далі. Вони вдалися і до дуального позначення угорських етнолюдностей уже постсоціалістичної стадії, – в ній вживано три подвійні етноодиниці: „національні та етнічні меншини”, „меншини та етнічні групи”, „особи угорської національності та етнічні іноземці” (ст.27, 32/В, 65, 68, 70).

За цим понятійно-вербальним плюралізмом ховаються надзвичайно важливі теоретико-політичні матерії, зокрема, – етноідентифікаційні та теоретико-етнологічні. А вже від цих „сухих” теоретичних матерій до „практичного” етнополітичного життя – не просто один дистанційний крок, а прямо проведений транзитний місток. Щодо етноідентифікаційної матерії взагалі та „в принципі” зазначимо таке. Понятійно-термінологічна „простота” і „розмазаність” тут серйозно зашкоджують справі етноісторичної самоідентифікації усіх народів-етносів та, зокрема, – меншинських у складі багатонародних країн. Це, – по-перше.

По-друге, ускладнені понятійно-термінологічною „розмазаністю” ідентифікаційні/самоідентифікаційні справи в етноісторичній сфері, яка концепційно межує з політичною, економічною та духовною сферами, додатково ускладнюють шляхи утвердження норм політичної демократії взагалі, а в абстрактно взятій багатонародній країні – в особливості. Адже сама по собі проблема етнічної ідентифікації людей, як зазначає угорський політолог Ф. Ерьош, „в усьому світі є корінним питанням демократії” [15, 23].

По-третє, під наведеним понятійно-термінологічним розмаїттям приховано масив теоретичного знання, не досить широко відомого у глибинних народних низах навіть у просвітній Угорщині, – що й говорити про інші постсоціалістичні країни. А тому, гадаємо, не буде зайвим наведення нижче певно пропедевтичного теоретико-етнологічного екскурсу. Викладені далі політолого-етнологічні ази мають на меті і світоглядно прояснити справу, і бодай навести певний „співвідносинний порядок” (не політико-релятивістську релевантність!) у зазначеному номінативному ряді.

Існує і зовнішньовербальна, і сутнісна, і функціональна різниця між поняттями „народ як етноісторична спільнота” (за термінологією Ю.В.

Бромляя, це – „народ-етнос”) та „народ як населенська спільнота” (це – „народ-населення”, цим поняттям оперували ще наприкінці ХІХ ст. – у першій половині ХХ ст. К. Реннер, Б. Малиновський та М. Дюверже). Цілком проста ілюстрація: „угорський народ” – це народ-етнос, а „народ Угорщини” – вже народ-населення цієї країни. Поряд з угорцями, зазначається в багатьох офіційних документах, у цій країні проживають ще такі народи-етноси, як німці, поляки, словаки, румуни, серби, євреї, хорвати, цигани та інші, що в сукупності, як зазначає ст.68 Конституції 1989 р., „і складає населення держави” [9, 335]. Щодо сленгу „населення держави”, – ми звернулися з оригіналом: там, як і належно, зазначено „населення країни”. Ця підміна понять – похиба українського перекладу. І це – зовсім не є пересічним „філологічним огріхом”: в Україні парне ототожнення „країни” і „держави” та „населення” і „суспільства” – престара хвороба буденного і навіть теоретичного мислення.

Повернемось до угорців. Ототожнення чи, мінімум, „розмазування граней”, між поняттями „народ-етнос” і „народ-населення” – ця похиба до офіційного лексикону сучасної Угорщини, напевно, перейшла із СРСР. У старій Австро-Угорщині ХІХ ст. – початку ХХ ст. її не було. Аби у цьому переконатися, – досить ознайомитися хоча б з деякими соціоетнологічними працями О. Бауера, К. Реннера, Ф. Адлера, Ф. Ньєстергазі, Т. Масарика та ін. Навіть на сторінках „Венгерського меридіана”, що нам міцно полюбився, ця „розмазаність” досить часто зустрічається. (До речі, ми в Україні дуже шкодуємо з того, що названий журнал – єдине для нас „вікно” в соціально-політичній науці Центральної і Західної Європи – закрито...) Істинний же дух демократичної революції у цьому сенсі 30 жовтня 1956 р. у радіозверненні був чітко сформульований Золтаном Тільді (священник, глава політичної партії дрібних землевласників, міністр в Уряді Імре Надя): „Ми – мала нація. Але ми хочемо вільно жити у нашій країні у взаємній повазі з усіма народами, які теж поважають свої національні особливості, свою культуру, свою національну волю” [6, 98].

Ми ж у своєму аналізі підемо далі. Нагадаємо одну етнологічну підвалину аксіологізованої проблеми. Усі народи-етноси планети (на сьогодні їх – понад чотири тисячі [13, 43]) у своєму природному зростанні проходять чотири стадії соціоцивілізаційної еволюції: рід, плем’я, народність, нація. Перші три стадії складають групу „донаціональних народів-етносів” (в Угорщині це – цигани, воеводинці, русини та ін.), а на стадії нації усі народи-етноси є „національними спільнотами”. Флуктуаційні маргіналії будь-яких народів-етносів, що перебувають за державними кордонами якоїсь країни, – вони у новій для себе країні і складають так звані „меншини”, – діаспорні або ж аборигенні: у донаціональних народів – це „етнічні

меншини”, а у націй – „національні меншини”. З точки зору історико-соціальної, усі меншини є самі по собі аутентичними народами-етносами, які ситуативно чи назавжди відійшли у діаспорні межі відповідних, для них колись „чужих” країн. Тимчасові ж та, як правило, нечисленні етноутворення „на чужині” складають так звані „етнічні групи” (в сьогоднішній Угорщині – це, скажімо, „українські остарбайтери”, компактні етногрупи іноземних студентів, корейські овочівники, вірменські ремісники, турецькі реставратори-будівельники та ін.).

Угорщина подала перший в історії приклад, коли – „Законом про національності” 1868 р. – деяким відносно нечисленим етногрупам було надано статус „місцевих національних меншин”: генуезькі торгівельники, венеціанські подорожники та тосканські ремісники були об’єднані рамками „італійської меншини”; нечисленні греки-фанаріоти і поствізантійські місіонери та літератори стали „грецькою меншиною”; розпорошені єврейські секти, дрібні торгівельники і всялякі „фалестинські майстри” сконсолідувалися в „єврейську меншину”; ретороманські майстри, молдавські книжники та волоські ремісники утворили „молдовлаську меншину”; розпорошені циганські родоплемінні групи, які тоді лише були звільнені з рабства, були оголошені „меншиною сінті”, і т. п. 100 – 150 років опісля ці реалісменції не лише зберігаються, а й примножуються і, як уже зазначено вище, „зафіксовані” в рядках наукових праць та в активі багатющого офіційного документального спадку.

Ось такими „небезвинними” виявляються імпульсовані політичним досвідом минулого етнономінативні акценти щодо того, „хто є хто та як називається” в етносоціополітичній картині сучасної Угорщини. Коли ж намагаєшся „кількісним виміром” обрахувати цю картину (наприклад, з’ясувати, скільки саме меншинських народів-етносів і етногруп та на яких саме соціоцивілізаційних стадіях зрілості перебуває на певному чи суто нинішньому етапі розвитку країни, або ж, по-мінімуму, визначити, яким є фізичний масив таких-то і таких-то меншин і етногруп), – не тільки іноземні дослідники, а й самі угорці вагаються дати більш-менш точні цифри. Навіть узагальнююча цифра (кількість не-титульного населення країни), – й вона після 1956 р. важко верифікується як бодай відносно стала величина. Власне кажучи, протягом 35-ліття (50 – 80-ті роки) офіційно оприлюдненою виявилася лише одна цифра: національні та етнічні меншини і групи склали понад 300 тис. осіб, або приблизно 3% від усього населення країни [10, 22; 4, 26]. Показово, що український „Політичний словник” соціалістичних часів станом на 1986 р. називав дещо інший процент „не-угорського населення” – 4% [11, 797]. Офіційні ж джерела серед не-угорців називали

лише німців, словаків, румунів і „збірну” етнолюдність „південних слов’ян”.

Значно іншою після 1989 р. виявляється угорська етнокартина в іноземних інтерпретаціях. Чи то внутрішня ситуація після „оксамитової революції” того року сутнісно стала іншою, чи то в іноземців іншим виявився аналітико-аксіологічний підхід до питання, – фактологічна картина значно скоригована в кількох етносуб’єктних аспектах. Так, український довідник В.М. Юрківського станом на 1995 р. констатує: 90% населення країни – угорці; меншини ж складають цигани (яких раніше і не згадували), – це 4%, німці – 3% і ще 3% – „інші інонаціонали” [16, 73]. Російський же „повний та універсальний довідник” В.П. Бутромєєва з сімейством станом на 1998 р. дає вже майже протилежну картину: в Угорщині проживає 97% угорців і лише 3% – це меншини: німці, словаки, хорвати, серби, румуни і цигани [12, 47]. Вже через кілька років (станом на 1999 р.) в інтерпретації сімейства британців Дженні-Деніса та Яна Дербішайр угорська етнокартина виявляється ще дещо іншою: 7% не-угорців – це цигани (600 тис.), німці (170 тис.), словаки (120 тис.), хорвати (50 тис.) і румуни (20 тис.) [5, 386].

Щоб там не було, залишається констатувати: в останні півстоліття після демократичної революції 1956 р. іноетнічні людності Угорщини становили масив від 3 до 10 відсотків. Це є середньотипове, нормальне явище для півтора десятка центральноєвропейських країн сучасності. Щодо характеру взаємовідносин етносуб’єктів у звичайному для багатонародного суспільства трикутнику „титульний народ-етнос – етноменшина (нацменшина/етногрупа) – інша/інші етноменшина (нацменшина/етногрупа)” у нас немає жодних конкретних даних, – окрім хіба що розпливчастих натяків на наявність у післявоєнній Угорщині „проблеми маргіналізації” іноетнічних людей – „специфічного соціального питання” довкола „єврейського синдрому”, які містяться в епізодичній статті Ференца Ерьоша грудня 1990 р. [15, с.13 – 23]. А тому ми не можемо ані спростувати, ані погодитися із констатацією знаного угорського політолога Петера Ханака: станом на кінець 80-х років в Угорщині навіть в інтелектуальному середовищі буцімто побутовувала якась „модель популістського націоналізму” з його константною орієнтацією на „конфронтацію з націоналізмом сусідів і ненавистю до чужаків...” [14, 12]. Аксіологізувати *materia incognita* – не в нашій аналітичній манері.

На фоні викладеного сутнісно пріоритетнішою уявляється проблема політико-правового облаштування іноетнічних людностей в Угорщині другої половини ХХ ст. У цій, справді специфічній, „галузі життя”, напевно, не доводиться ані комуністів ляяти, ані ліберальних демократів по голівці гладити. Бо ж, за нашим спостереженням, обидві наступницькі генерації політичних кратологів заслужили приблизно однакову шану з боку

усіх не-угорських етнолюностей, – та, головню, з двох мотивів.

По-перше. На самому початку 70-х років комуністичні власті урівняли у політико-громадянських правах усіх етнолюностей країни, – титульних і субтитульних. І зафіксували це у Конституції 1972 р. (ст.61, пункт 3). Там щодо цього спеціально підкреслювалося, що усім національностям країни „гарантуються рівні права, користування рідною мовою, а також збереження та розвиток їхньої культури” [8, 193]. Три роки потому на своєму XI з’їзді (березень 1975 р.) комуністам залишилося конкретизувати лише мовно-культурний аспект аксіологіки питання: усі інонаціонали „в державних установах і на суспільних форумах можуть вільно говорити своєю рідною мовою...” [10, 84]. Під завісу своєї кратологічної каденції, у 1989 р., комуністи Угорщини передали своїм наступникам, як на нашу думку, – найліберальнішу європейську Конституцію. Її статті 19 та 32/В ввели до політико-кратологічної системи оновленої країни посаду парламентського „Уповноваженого з захисту прав національних та етнічних меншин”, яка існує й досі. В українському кратологічному контексті цю фігуру можна (звісно, умовно) ідентифікувати і з посадою спеціаліста-спікера парламенту, і з посадою спеціаліста-прем’єра уряду країни. 135 не-українським етнолюностям подібна політико-правова „опіка” ще й не сниться... Та й взагалі: найсуворіша аксіологія – при всьому бажанні! – на радянському та пострадянському просторі навряд чи зможе віднайти подібний політико-правовий плюралістичний лібералізм.

По-друге. На зазначеному політико-правовому підґрунті в соціалістичній та постсоціалістичній Угорщині життєдіє найдемократичніша та найбільш творча концепція державної етнополітики у багатонародній країні. Найрельєфніші тут три етнополітичні аксіологізми: 1) Усі інонаціонали із політичною державою можуть спілкуватися своєю рідною мовою, – причому не тільки в кратологічних інституціях, а й у судах. Подібного, напевно, не міг собі уявити навіть батько класичного лібералізму Дж.-Ст. Мілль. 2) Усі інонаціонали ще з кінця 60-х років мають право на партійно-політичну консолідацію та створення добровільних громадсько-політичних об’єднань. Подібні асоціації політична етнологія з 1995 р. називає „етнополітичними партіями” [2, 100; 2, 298 – 300]. Цими асоціаціями в Угорщині „обзавелися” не лише німці, словаки, серби, поляки та румуни, а й цигани, – про що ми щойно дізналися не від угорців, а від процитованих британських політологів. Більше того, виявляється, угорські цигани мають

навіть і „власний уряд, який управляє коштами, які йому виділяє центральний уряд” [5, 386]. 3) Зрештою, усі угорські інонаціонали мають – особливо у місцях компактного помешкання – свою систему місцевого самоврядування та право висунення своєї кадрової репрезентації в усі регіональні та центральні кратологічні інституції країни. У підсумку: у подібній аксіологічній якості, узяті як соціополітичні суб’єкти, угорські етноміноритетності відіграють роль і скріплюючого суспільство „фермента”, і своєрідного „човника” між структурними ієрархіями соціальної та політичної систем країни.

Сформульовані нами комплексні соціологічні історіологізми, як правило, на якомусь етапі розвитку багатонародної країни поступово та об’єктивно синтезуються у феномен зрілої всеукраїнової політичної нації. Оскільки це – не наша тема та й належної аналітичної конкретики щодо цього ми не маємо, – підійдемо до формулювання синтезного висновку зі своєї материкової проблеми.

Отже, у кінцевому підсумку з’ясувалося, що різнорівневої соціоцивілізаційної зрілості угорські іноетнічні люності перебувають не в проклятій правдними євреями „діаспорі”, а у себе, вдома. Співставляючи стан справ із соціально-політичним облаштуванням етнонацменшин у деяких постсоціалістичних країнах, не можна не погодитися з висновком фактичного лідера демократичної революції 1956 р. Я. Кадара: усі не-угорські етнолюності „здобули в Угорщині свою Вітчизну, і вони добре почуваються у нашій країні” [4, с.87]. Напевно, і це не в останню чергу зумовило перетворення Угорщини на найстабільнішу країну нинішньої Центральної Європи.

Аксіологізуючи подібну колізію, політична етнологія колись сформулювала закономірність: якщо приšli етнолюності в якійсь багатонародній країні знаходять свою етнооікуменну вітчизну, – вони на новому для себе етноґрунті закріплюються „навіки своїми”, „місцевими людьми” [2, с.482]. Ось таким, історіологічним чином для колишнього етночужинця в новому етноареалі спрацьовує давньолатинська максима: *Ubi bene, ibi patria!* Авторів цих рядків, звісно, палко бажалося б, аби ж і Україна якнайадекватніше зматеріалізувала цю етнополітичну закономірність. Але, залишаючись на позиціях неупередженого теоретичного аксіологізування соціально-політичних реалій, ми схиляємось до визнання того, що все ж Угорщина першою у Центрально-Східно-Південній Європі – і вже ціле півстоліття! – упевнено об’єктивує цю закономірність. І цьому не можна не радіти!

1. Варзарь И.М. Этническая антропология. – Межнациональные отношения. Термины и определения. Словарь-справочник / Отв. ред. Ю.И. Римаренко. – К., 1991.
2. Варзар Иван. Из контекстов минувших лет. Выбраное. – Книга 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – К., 2003.
3. Вольтер. Философские повести / Пер. с франц. – М., 1985.
4. Двенадцатый съезд ВСРП. 24 – 27 марта 1980 г. – Будапешт, 1980.

5. Дербишайр Дж. Д., Дербишайр Я. Политические системы мира. – В 2-х томах / Пер. с англ. – Том I. – М., 2004.
6. Документы 1956 года / Венгерский меридиан. – 1991. – №3.
7. Кадар Янош. Социализм и мировой революционный процесс. – М., 1978.
8. Конституции зарубежных социалистических государств Европы / Отв. ред. Б.Н. Топорнин. – М., 1973.
9. Конституції нових держав Європи та Азії / Упорядн. С. Головатий. – К., 1996.
10. Одиннадцатый съезд ВСРП. Будапешт, 17 – 22 марта 1975 г. – М., 1975.
11. Політичний словник / За ред. Л.М. Кравчука, В.К. Врублевського, А.В. Кудрицького. – К., 1987.
12. Страны мира. Полный универсальный информационный справочник / Под рук. В.П. Бутромеева. – М., 2002.
13. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К., 2003.
14. Ханак Петер. Остров или мост? Место Венгрии в Европе / Венгерский меридиан. – 1991. – №1.
15. Эрэш Ференц. „Нарушить молчание...” (Проблемы еврейской идентификации после „холокоста”) / Венгерский меридиан. – 1991. – №1.
16. Юрківський В.М. Країни світу. Довідник. – К., 1999.

SUMMARY

Varzar E. TO AXIOLOGY OF HUNGARIAN ETHNO-MINORITY PHENOMENON IN POLITOLOGY-ETHNOLOGIC REFLECTIONS OF THE 1956 DEMOCRATIC REVOLUTION

Being impulsed in 1956 year ethno-socio-politic picture of Hungary of last fiftieth anniversary, – its sociology-quantitative and politology-quality indicators, – have been a subject of author's theoretical axiology. In author's opinion, multistage ethnic notions were crystallized by unexampled way for the Europe: title people-ethnos, subtitle ethnics, other nation's right here, ethnic minorities, national minorities, ethnic groups, ethno-socio-civilization stages, ethno-historical generalities, ethno-diasporas formations, marginal ethno-language groups, etc. In theoretical aspects, more then others, the question about political subjecting of ethno-minorities of post-revolution Hungary (in such it axiological aspects, as: all-country electoral competency of minority and groups, their plebiscites activity in a daily life, system's vitality to self-management in places of their compact residing, an abundance of ethno- and party-political formations in concrete districts of the country, relief personnel representation in the political and state structures or in central and regional politicum of the country) was especially assentuated.

The author considers that dotted line designated politic-subject ethno-axiology has revealed outside country's long leavin state ethno-political concept which was adequately interpreted and realized in practice of both authority branches of Hungarian post-revolution fiftieth anniversary politicum, – both communists, and the liberal-democrats. The maximum to volume can consider as display legal fastening in the Constitution 1989 unique post in the Europe – Parliamentary Representative by the rights of national and ethnic minority. Theoretical and axiological synthesis of the author's analysis may to be the conclusion: Hungarian ethno-minorities play specific roles of ferment and shuttle between the social and political systems concerning small, but the multinational country.

Г. ІЛЬТЬО (Мукачєво)

МІЖНАЦІОНАЛЬНЕ СПІЛКУВАННЯ – ВАЖЛИВІШИЙ ЧИННИК ГРОМАДСЬКОЇ ЗЛАГОДИ

Етнічна культура є носієм моралі, віссю всього духовного життя, ознакою цивілізованості народу, критерієм ставлення особи до самого себе, своїх сусідів і людства в цілому. Своє втілення вона здобуває в міжетнічному спілкуванні. Під цим розуміються стосунки людей, тих чи інших соціальних спільностей, в тому числі націй, народів, які відзначаються активністю, здатністю свідомого, цілеспрямованого планування і організації своєї життєдіяльності, взаємоповагою й цінуванням один одного. Таке спілкування виконує функції

соціальної комунікації, головною умовою для взаємопорозуміння і взаємовпливу людей.

Виховані на поглядах про первинність економічного базису, ми звикли недооцінювати притаманні суспільству особливості культури, сприймаючи їх як щось природно чуттєве, супровідне. Переконаність у тому, що питання спілкування, культурного взаєморозуміння не мають чітких наукових понять, і не можуть суттєво впливати на ту чи іншу стабільність, у якійсь мірі зумовлює

неуважне ставлення до явищ, що вже безліч разів у світовій практиці призводило до трагедії.

Етнічна культура розуміється нами як сукупність своєрідних рис духовного і матеріального життя, що склалася історично й органічно властива конкретній людській спільноті. Вона не піднімає всю культуру, а є самобутньою складовою частиною цієї культури, що зберігає і відтворює етнічно-особливе.

У структурі етнічної культури можна виділити такі основні елементи: історична пам'ять; мова; етнічна самосвідомість; традиції; обряди; звичаї; ціннісні орієнтації й ідеали в галузі національно-державного розвитку; норми співжиття і спілкування з іншими етнічними спільнотами та їхніми представниками; особливості господарювання, житла, побуту, характеру моральності тощо. Всі ці елементи, перебуваючи в тісному зв'язку і взаємодії, доповнюють і живлять один одного.

Етнічна культура заслуговує пильної уваги з ряду причин. Передусім же, в інтересах національно-державного будівництва в Україні, яке потребує повної реалізації суб'єктивного, людино-творчого фактору, активної участі у цьому процесі різнонаціонального людства.

По-друге, етнічна культура є неодмінною умовою нормального існування будь-якого багатонаціонального суспільства. Україна, як відомо, відзначається поліетнічним складом населення: в ній налічується більше 110 націй і народностей.

По-третє, в житті українського суспільства відчутну роль відіграють різні релігії та церкви, які переживають сьогодні своєрідний ренесанс. Відчутно напруження в міжконфесійних відносинах. Воно часом призводить до політичного протистояння, моральних і психологічних травм, що врешті решт погано позначається на соціальному почутті і стабільності суспільства. Громадянська злагода й співпраця в спільних інтересах потребують, крім інших передумов, етнічно-конфесійної культури, співпраці прихильників різних віросповідань, поглядів і переконань на принципах свободи совісті, слова, думки.

По-четверте, загальна тенденція суспільного розвитку на рубежі XX-XXI ст. полягає в формуванні світового співтовариства народів і країн, яке ґрунтується на спільності їх долі, об'єднання зусиль для розв'язання глобальних проблем на гуманізації людських відносин. А таке спілкування потребує гнучкої етики, таких правил і норм взаємостосунків, що забезпечують загальну злагоду і різнобічне співробітництво. Для плідних стосунків між різними людьми необхідний вихід за рамки власного "Я", розуміння чужої точки зору, плюралістичне бачення світу. Треба вміти дивитися на світ очима не тільки своєї, а й іншої культури, вникаючи в її внутрішню логічність, розумність, доцільність.

По-п'яте, не зменшується потреба подолання негативних явищ у національних відносинах, з-

поміж яких стосовно етнічної свідомості можна виділити три основних види:

а) національна обмеженість, замкненість, а часом і упередженість;

б) національний егоїзм (етноегоїзм) – прагнення забезпечити своєму етносу національній групі (меншині) переваги за рахунок інших;

в) етнофобія – вороже ставлення до представників інших національностей (етнічних спільностей) [4].

Кожен із цих видів має свої форми прояву. Найчастіше вони кореняться в психології мають етнічно – побутовий характер.

В суспільному житті нашої країни визначальною і найпродуктивнішою творчою силою є на сьогодні культура українського етносу, яка тісно взаємодіє з культурами різних етнічних груп, що входять до української полі етнічної нації.

Визнання нації-держави дає змогу уникнути багатьох непорозумінь і розбіжностей. В дійсності найчастіше так воно і є. Угорець на Закарпатті, наприклад, визнає й усвідомлює себе громадянином України, має патріотичні почуття, виконує покладені на нього державою обов'язки. Водночас це не перешкоджає йому шанувати угорську культуру, користуватися рідною мовою, вболівати за прагматичну державу, по можливості, підтримувати з нею зв'язки.

Розуміння корисності міжетнічного спілкування є дуже важливим для утвердження людини себе як особистості і реалізації своєї соціальної природи. У міжнаціональному спілкуванні завжди наявні моральні стосунки. Ця відносно самостійна життєва цінність показує якою мірою людина усвідомлює себе як суспільну істоту і відчуває потребу в собі задля інших. Врахування індивідуальності кожного, поважання його – суттєва ознака загальної культури і високого рівня морального спілкування людей.

Такий спосіб духовного життя є історично виправданим, він успадковується різними народами як одна з найвищих цінностей – досягнень людства на шляхах його розвитку. Про це свідчить приклад Закарпаття. На його території здавна проживають східні слов'яни та їх предки. У IX столітті через наш край у Центральну Європу переміщувались племена угрів, які розселилися в долинах Тиси і Латориці. Через кілька століть у Закарпаття прибувають німці, головним чином, ремісники. Інтенсивний розвиток тваринництва, лісорозробок зумовив появу тут румун. Переселялись сюди також словаки, поляки, євреї, болгары, чехи, італійці, цигани. Фактор багатонаціонального складу населення краю об'єктивно зумовлює потреби у спілкуванні, підтриманні нормальних стосунків між різними етнічними групами. Спільну мову знаходили як панівні кола, так і трудящий люд. Вони природно усвідомлювали необхідність єднання, взаємодопомоги для мирного співжиття. Успадковану віками етнічну культуру закарпатців

не послабити грубі втручання, що мали місце в роки сталінізму. І за нинішніх кризових умов у краї зберігаються загалом нормальні міжетнічні стосунки, хоча національно-культурне відродження Закарпаття відбувається з деякими труднощами.

Об'єктивними передумовами розвитку загальної та етнічної культури є утвердження демократичних засад суспільства, надання стосункам між людьми характеру вільних, рівноправних, цивілізованих форм. Чимало дошкільних, навчальних, культурно-освітніх закладів Закарпаття цілеспрямовано працюють, щоб зберегти і розвинути історичні традиції, відновити і засвоїти духовну спадщину, задовольнити національні потреби, сформувати етнічну свідомість і культуру спілкування різних народів, що населяють наш край. Цьому сприяє: вивчення інших мов, літератури, краєзнавства, розвиток народного мистецтва, влаштування свят, фестивалів, випуск книг видання газет, теле- і радіо передачі (українською, угорською, румунською, словацькою і німецькою мовами), різноманітна діяльність понад десяти національно-культурних товариств та й осередків у містах і селах, жива повсякденна практика міжетнічного спілкування у кожному колективі, як правило, багатонаціональному [1].

Будучи однією з найвищих соціальних потреб людини, спілкування починається від народження і триває все її життя. Від спонтанного, різнобічного, активного характеру, своїми невидимими механізмами і проявами формує у дорослих і дітей почуття довіри до тих, хто їх оточує, соціальної впевненості, реальності, оптимізму. Найплідніше відбувається цей процес у підлітковому та юнацькому віці. У спілкуванні між молодими людьми в полі етнічних умов помічається порівняно більше суперечностей, їх загострення, а також компромісного розв'язання, для вирішення якого нема готових рецептів. Юнацтво прагне пізнати складний характер людських взаємин, що є типовим в головному і водночас різними за деякими етнічно-культурними, психологічними ознаками: молодь болісно шукає і виробляє свій стиль, форми, ритм спілкування в неоднорідних етнічних колах. Невміння чи небажання робити це звужує соціальні зв'язки, збіднює духовний світ, призводить до стану самотності. Адже не знаходячи серед "інших" близької душі, молода людина втрачає надії на повноцінне спілкування і тому легше потрапляє у полон його хибних форм (агресивно – зневажливе ставлення до побутового націоналізму) [2, 5].

Витоки етнічної самотності криються не лише в психологічних особливостях сприймання люди-

ни, а й в укладі її життя. Переважна кількість населення Закарпаття (майже 60 відсотків) мешкає в селах. Саме громадсько-общинний спосіб життя представників різних національностей спричиняє їхнє різнобічне спілкування, живить взаєморозуміння і взаємодопомогу, сприяє морально-психологічній згуртованості, налагодженню широким, зацікавленим, емоційно насиченим стосунків, поширенню двомовності й багатомовності, міжнаціональних шлюбів. Так, до 60 відсотків закарпатців володіють, крім рідної, ще однією мовою. Українською – вільно розмовляють 83 відсотки всього населення області. Українську мову вивчають в усіх національних школах області [5].

Міжетнічне спілкування є важливим засобом проти самотності, звуження соціальних зв'язків, воно допомагає поглиблювати ці зв'язки та навчає бачити себе немовби зі сторони, очима іншого об'єктивно оцінювати власні й чужі вчинки, тобто зберігати «автономність», національну гідність, самобутність і не втрачати відчуття спільності взаємовідповідальності [3].

Характерна особливість етнічної культури полягає в тому, що вона пронизує різні види діяльності людини та її стосунки з іншими людьми, має всезагальний практичний характер.

Критерієм етнічної культури особи слід вважати її здатність засвоювати усталені моральні цінності, творчо користуватися ними і примножувати їх у відповідності з потребами розвитку суспільства.

Повноцінне міжнаціонального спілкування складається на основі високої загальної, моральної й етнічної культури, на основі розвиненого інтелекту, а також з допомогою спеціальних знань з етики, психології педагогіки. У зв'язку з цим дуже важливими є заходи вдосконалення системи освіти, науки, культури, зокрема – внесення до шкільних і вузівських програм історії України, народознавства, релігієзнавства, соціології та ін.

Оскільки міжнаціональне спілкування – це життєвий процес, то для його плідного існування потрібна взаємна довіра між людьми, повага, любов, знання, витримка, тактовність.

В утвердженні гуманності, добра й краси людських взаємин – призначення етнічної культури. Щоб бути цивілізованими, маємо її засвоювати, берегти і примножувати, будуючи міцну демократичну Україну. Адже наша країна прагне ввійти повноправним партнером у світове співтовариство на перехресті історичних доль, культур, епох.

1. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К., 1998.
2. Ботвина Н.В. Міжнародні культурні традиції: мова та етика ділового спілкування. – К., 2000.
3. Єрмоленко С.Я. Мова і держава // Вітчизна. – №1-2. – С. 30-32.
4. Минович І.І. Етнічна культура // Відродження. – К., 1994.
5. Лебон Г. Психологія народів и масс. – СПб., 1896.
6. Шпорлюк Р. Європеєць. – №5. – 1992. – С. 15-17.

SUMMARY

Pitjo G. INTERNATIONAL COMMUNICATION AS THE MAJOR FACTOR OF SOCIAL CONSENT

The article reveals the importance of ethnic culture and international communication as important factors of social harmony and status power. This problem is very actual nowadays as it plays a great role in bringing up high level culture of young generation.

A. КАРНАУХ (Київ)

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ (НА ПРИКЛАДІ УГОРЩИНИ ТА УКРАЇНИ)

Усвідомлення об'єктивної потреби в активізації демократичних перетворень у суспільстві та формуванні нової еліти будь-якої нації тісно межує з пошуками тієї сили, яка була б спроможною вдатися до рішучих дій на користь своєї Батьківщини. У цих умовах силою, з якою пов'язані всі надії на майбутнє, виступає молодь, яка самою логікою історичного процесу висувається на провідні позиції руйнації усього старого та віджилого і творення нового та передового.

Існує прямий і безпосередній зв'язок між загальним станом суспільства та його ставленням до молоді. Це яскраво проявилось у минулі десятиріччя ХХ століття, коли основні причини кризових явищ у колишньому СРСР зумовлювали зміст і скерованість принципів, на яких радянське суспільство будувало свої відносини із молодим поколінням. Економічні та політичні протиріччя формувалися у молодіжній політиці, накопичувалися в історичній пам'яті поколінь, визнаючи риси їх соціального обличчя та політичної культури. У свою чергу, все більш спотворені форми зв'язку між поколіннями деформували відтворюючі механізми суспільства, посилюючи від покоління до покоління його кризовий стан. Треба, щоб цей гіркий досвід став пересторогою для сучасних політичних діячів та урядовців [1].

Саме поняття „політична культура молоді”, як і більш загальне поняття „політична культура”, сьогодні вживається в досить абстрактних, а й подекуди суперечливих і незрозумілих для масової свідомості значеннях. Всі кажуть про політичну культуру влади, про політичну культуру політичних партій і суспільних рухів, врешті – про політичну культуру суспільства, але мало хто згадує про політичну культуру молоді, про її особливості, суперечності та про її важливість у демократичній розбудові держави. А коли вже заходить мова про політичну культуру молоді, то майже всі одноставні в тому, що їй належить активно фор-

мувати, але мало хто знає, що собою являє політична культура сучасної молоді та як її треба формувати.

Раніше, наприклад, вважалося, що молодь виступає переважно об'єктом державної молодіжної політики, об'єктом соціального впливу (освітнього, виховного тощо) і що саме через ці канали відбувається формування політичної культури юнаків та дівчат. На жаль, і сьогодні мало що змінилось: різниця хіба в тому, що передбачається впливати не на саму молодь, а на умови її політичної соціалізації в різних сферах її життєдіяльності, підтримувати її гарантіями, привілеями та жертвами. Із цим важко погодитися, бо, по-перше, ці гарантії, привілеї та пільги державою мають не лише проголошуватися на рівні державного закону, але повинен існувати реальний механізм практичної реалізації цих положень, втілення їх у життя. По-друге, те основне, що об'єднує молодь у певну соціально-демографічну та політико-культурну спільноту й відрізняє її від інших соціальних спільнот, – це її потреби, інтереси, цінності й норми. Тому реалізація молодіжної політики й оптимізація процесів управління формуванням політичної культури юнаків і дівчат повинна передбачати пошук ефективних шляхів подолання протиріч між інтересами, потребами, цінностями суспільства і молодого покоління. Ігнорування інтересів молоді чи маніпуляція її свідомістю мали своїми наслідками низьку ефективність молодіжної політики, яка часто не досягала своєї мети і перетворювалась на фарс [2], а процеси й заходи по формуванню політичної культури юнаків і дівчат набували абстрактного, відірваного від реального життя значення. Тому для нас сьогодні не тільки цікавим, а й досить принциповим є питання про те, що собою являє політична культура і яке місце займає в ній політична культура молоді.

Політична культура – це особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності й

відносин, які відображують, закріплюють та реалізують головні національні цінності та інтереси, формують політичні погляди та цінності, знання та навички участі громадян у суспільно-політичному житті держави. Відомо, що однією з характерних рис стану суспільної думки в політичній сфері є авторитет політичних інститутів, партій, організацій і владних структур та довіра до них з боку населення країни. Особа в процесі свідомої діяльності отримує політичні знання та досвід, формує свою політичну свідомість та відповідні політичні відносини. Політична культура характеризується власним способом реалізації соціально-політичної діяльності людей, в процесі якої змінюються взаємовідносини між ними і створюються певні цінності.

Політична культура визріває на основі загальної культури. Складність формування політичної культури в Україні впливає вже з її історії.

Є. Маланюк зазначає, що „коли думаєш про нашу культуру, культуру нашої землі – передовсім, пригадуєш, як бурхливо політична історія по ній проходила. І як унеможливила її безперервний розвиток” [3].

Політична культура в демократичному суспільстві повинна бути спрямованою на виховання таких молодих людей і усього населення, які поважають закон, але чинять супротив у тому випадку, коли їх права порушуються. Її реалізація може бути дієвою, якщо у молодій людині будуть чіткі ідеї обмеження влади та готовність боротися законними засобами для підтримки цих обмежень.

Зробимо відступ і звернемося до певних історичних подій...

Угорська криза 1956 року... „Угорським Сталіним” був М.Ракоші, який встановив жорсткий „сталінський” режим в Угорщині. Він не раз визнавав, що планує приєднати Угорщину до СРСР. У Радянському Союзі усвідомлювали, що продовження курсу М.Ракоші небезпечно. В червні 1953 року на посаду прем'єр-міністра був призначений учений-економіст Імре Надь. Але М.Ракоші не залишив спроб повернутись до влади. І в 1955 році І.Надь було усунуто з посади з обвинуваченням у „дрібнобуржуазному ухилі”. Улітку 1956 року обстановка в Угорщині знов загострилася й залишалася вибухонебезпечною до осені. В країні зростала кількість прихильників І.Надя.

В жовтні 1956 року масові демонстрації на вулицях Будапешта почали переростати у збройне повстання. За повну відмову від спадщини Сталіна-Ракоші виступали студенти, інтелігенція, до них приєдналися військові підрозділи та робітники.

Демонстрація студентів і мешканців Будапешта біля будинку парламенту 23 жовтня була розстріляна військами державної безпеки Угорщини. Це викликало нове загострення ситуації. На вулицях почалися самосуди над тими, кого підоз-

рювали в належності до держбезпеки, спалювалася марксистсько-ленінська література, був зруйнований пам'ятник Й.Сталіну. Щоб заспокоїти маси, І.Надь терміново призначили на посаду Голови Ради Міністрів. Але революція тривала. 24 жовтня в події втрутилися введені в Будапешт радянські війська. На широкий опір вони тоді не натрапили, але політична боротьба загострилася. І.Надь зажадав виведення радянських військ із Будапешта і поставив навіть у попередньому плані питання про нейтралітет Угорщини та її вихід з варшавського договору. Водночас він запевняв, що Угорщина має намір зберегти соціалізм і дружні відносини з Радянським Союзом. М.Ракоші виїхав до СРСР. 30 жовтня радянські війська покинули Будапешт.

Друге радянське воєнне втручання відбулося 4 листопада. Радянські війська здобули Будапешт, великі міста країни. В Будапешті точилися запеклі бої за кілька ключових пунктів, де зосередились озброєні повстанці. Революція угорського народу, значною силою якої виступала молодь, була придушена силою. І.Надь спробував знайти притулок на території югославського посольства, яке підтримувало його боротьбу з залишками сталінізму. Згодом його заарештували радянські представники. В 1958 році після судового процесу над І.Надем та його співробітниками всі вони були страчені. Новий уряд очолив Я.Кадар. Радянська армія залишилася в країні. З 23 жовтня 1956 року до січня 1957 року з угорської сторони загинуло 2502 особи, з радянської – померли від ран, пропали безвісти 720. тільки в січні 1957 року припинився загальний страйк підприємств. У перші місяці після придушення повстання Угорщину залишило 200 тис. чоловік, головним чином молодь.

Так відбувся перебіг подій в країні, який являв собою виступ народу проти тоталітаризму, за суверенітет, і яку величезну роль зіграла в цих подіях молодь.

Звернімося також до сили й могутності ходи молодого покоління в перші роки нашої державної незалежності, яка істотно впливала як на розвиток політичних процесів, так і на прийняття важливих державних рішень. Зокрема 2-17 жовтня 1990 року студенти провели в Києві голодування на підтримку українського суверенітету і домоглися відставки голови республіканської Ради Міністрів Віталія Масола [4]. Акція політизованого студентства була підтримана всіма однолітками. Вперше застрайкував весь студентський Київ. „Студентське голодування, – зазначав лідер студентів О.Доній, – стало символом народження нового суспільства. Саме жовтень 90-го, коли молодь виступила цілком окремішною політичною силою і досягла успіху, і став відправною точкою, а не абсолютно відірваний від реалій серпень 91-го чи збуджений грудень 91-го. Саме в жовтні 90-го прийшло усвідомлення,

що „покоління 90-го” виступає окремою історично-соціальною групою” [5]. Голодування студентів стало переломним моментом не лише у свідомості цілого покоління але і в розвитку організованого молодіжного руху. Політична платформа більшості новостворених на той час молодіжних організацій еволюціонує від загальноперебудовних вимог до антикомуністичних гасел, спрямованих на здобуття повної незалежності України. Молодіжний рух набув тоді більш організованих форм національно-патріотичного волевиявлення молоді. У цей час постають кількатисячні Українська студентська спілка та Спілка незалежної української молоді.

Слід відзначити, що площина відносин „молодь і політика” традиційно присутня в молодіжному русі, більше того у періоди активізації суспільно-політичного життя в країні ці відносини актуалізуються й стають головним механізмом політичної соціалізації молоді. Особливістю цього процесу є те, що безпосередня соціалізованість у часі збігається з політичним навчанням, яке припускає різні варіанти поведінки, зміну політичних орієнтирів і настроїв. Можна погодитись з позицією Ю.Волкова й В.Добренєвова та ін., які вважають, що політично соціалізуватись – означає вчитись політиці, ставати активним учасником політичного життя, формувати в собі політичну свідомість і самосвідомість, оволодівати політичним мисленням і відповідними, виробленими людською цивілізацією навичками політичної діяльності й поведінки [6].

Ще одним фактом стала найактивніша участь у „помаранчевій революції” нового покоління нашої держави, насамперед студентської молоді. Сучасна українська молодь у своїй більшості вирізняється передусім високим освітнім рівнем, вона є виразником нового способу мислення, євро інтеграційних вподобань та пов'язаного з цим соціального динамізму. Особливу роль у цьому відіграє глибока інтегрованість молодих людей, насамперед студентства, у світовий інформаційний простір, що забезпечує їй значно вищий, ніж у попередніх поколінь, рівень інноваційності суспільно-політичних орієнтацій. З урахуванням цих дуже важливих чинників, молодь більш вимогливо, ніж інші верстви населення, ставиться до глибини трансформаційних процесів, демократизації суспільства, значно гостріше реагує на некомпетентність і нечесність представників влади, зневажання свободи, добра і справедливості. Вона прагне відігравати більш вагомий роль у політичному житті держави, бажає бути не статистом, а активним гравцем. Власне, Майдан і став суспільною ареною самоствердження політичних амбіцій молодого покоління.

Слід наголосити, що сам факт участі молоді у „помаранчевій революції”, залучення молоді до політики, відчутна активізація її суспільної енергії

– все це надзвичайно значущі для Української держави чинники прогресу.

Сьогоднішній етап росту політичної активності молоді й у принципі політизації всього українського суспільства пов'язаний з кампанією виборів Президента України 2004 року. Перебіг і напруженість виборчої кампанії не могли не відбитись на стані молодіжного руху в цілому. За оцінками спеціалістів, які займаються проблемами молоді, молодіжний рух вступив у період нового розвитку, провідним вектором якого є об'єднання навколо основних кандидатів на пост Президента України. Маса молодіжних організацій країни фактично оформилась у дві передвиборні коаліції: коаліція „Молодь вибирає Януковича” та коаліція молоді „Наша Україна”.

Таким чином, у ході виборів Президента України організований молодіжний рух поділився на три класичні політичні напрями:

- праві та правоцентристські молодіжні організації об'єдналися в коаліцію молодіжних організацій „Наша Україна”;

- центристські, лівоцентристські та більшість неполітичних молодіжних організацій увійшли до коаліції „Молодь вибирає Януковича”;

- окремі ліві молодіжні організації, а саме: Ленінська комуністична спілка молоді України та Спілка молодих соціалістів підтримали відповідно П.Симоненка та О.Мороза.

Аналіз політичних орієнтацій молодіжних організацій України в період виборчої кампанії 2004 року, безумовно, не можна вважати ні остаточним, ні довготривалим. Специфіка самої політичної діяльності в поєднанні із соціально-психологічними особливостями молоді дають всі підстави припустити, що найближчим часом ми станемо свідками змін у розташуванні молодіжних сил у політичному спектрі.

Подальший хід виборчої кампанії в країні підтверджує основну теоретичну тезу про актуалізацію активності молоді в періоди суспільно-політичної активності в країні. На жаль, ця активність не завжди носить конструктивний і соціально-значимий характер.

Наведені приклади участі молоді в суспільно-політичному житті країн свідчать, що молодь є активною й інтелектуально розвинутою соціальною групою суспільства.

Щодо молодих громадян, то держава має виробити і зреалізувати специфічну державну молодіжну політику, одне з провідних місць, в якій має посідати саме національно-політичне виховання, формування у молоді кращих рис громадянина своєї, національної держави.

Національне і політичне виховання мають сприяти якомога повнішому набуттю молодими громадянами необхідного соціального досвіду, успадкуванню кращих духовних надбань нашого народу у поєднанні з надбаннями інших народів,

утвердженню належної культури взаємин між людьми різних національностей, формуванню в юнаків і дівчат кращих особистісних рис української держави, відповідної загальної культури і духовності.

Взагалі треба визнати, що питання про необхідність формування національно-патріотичної культури в молоді – це питання перш за все про рівень соціально-історичних, національно-духовних і політико-культурних домагань держави. Якщо ми бажаємо жити тільки забезпечено, благополучно, гідно й спокійно, то можна обійтися розумними запозиченнями, відродженням якихось елементів колишньої патріотичної свідомості, що не втратили своєї актуальності в сучасному світі.

Можна жити й по принципу здорового глузду еліти, професійних політиків і відповідних верств населення, коли патріотична свідомість розглядається як самосвідомість національного спокою. Інша справа, чи задоволена буде такою позицією Україна та її молоде покоління; а якщо ні, то куди її можуть кинути стихійні ідеологічні, політичні, соціальні процеси. Тому й відповідь на це питання багато в чому залежить від розуміння перспектив політико-культурного розвитку нашої держави, від спільних зусиль по формуванню національної політичної культури, перш за все у нашої молоді, від об'єктивного пізнання самого феномену політичної культури як соціального явища.

1. Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А. Політична культура сучасної молоді. – К.: А.Л.Д., 1996. – С. 10.
2. Там само. – С. 11.
3. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – С. 9.
4. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – С. 493.
5. Доній О. Покоління оксамитової революції (як нам дожити до 2009 року?). – К.: Смолоскип, 1999. – 24 с.
6. Загородній Ю.І., Курило В.С., Савченко С.В. Політична соціалізація студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми. – К.: Генеза, 2004. – С. 61.

SUMMARY

Karnaukh A. ON THE PROBLEM OF FORMATION OF THE NATIONAL AND POLITICAL CULTURE OF YOUTH (ON THE EXAMPLE OF HUNGARY AND UKRAINE)

The article is devoted to an actual issue of nowadays – forming of national political culture of youth. Particularly, the author analyses youth's participation in political events in Hungary, in 1956 and in Ukraine, in 1990 and 2004 years. In his research the author reviews certain characteristics of youth movement in our country; specifically he confirms a theoretical thesis about rise of youth activity during social and political movement in the country.

Modern national education has to play a anticipatory role in democratic processes. It should become a mean to revival national culture, discontinue social degradation in order to stimulate people's self-organization and personal responsibility, to be a guarantor of peace and consensus in society, to raise public moral and teach young generation to build up the democratic society.

М. КАШКА (Ужгород)

“ЗОРЯ ГАЛИЦЬКА” ПРО ПОДІЇ В ПІВНІЧНО-СХІДНИХ КОМІТАТАХ УГОРСЬКОЇ ЧАСТИНИ СУЧАСНОГО ЗАКАРПАТТЯ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 р.

"Весна народів", західно- і центральноевропейська революція 1848 р., своєю хвилею засягла і північно-східні комітати угорської частини монархії Габсбургів, населені русинами. Уже в другій

половині 40-х рр. XIX ст. соціальний неспокій охопив цю найвідсталішу країну монархії. До цього найперше спричинився неврожай, що повторювався декілька років. Нестачі і голод викликали

різні хвороби, зокрема холери, від яких померла майже п'ята частина жителів комітатів, головним чином в селах. Напругу викликали і неадекватні дії комітатських властей, дворянства і купецтва. Влада намагалась затримати поширення холери засобами примітивної дезинфекції, наказали сипати до колодязів в селах вапно і сірку. Це викликало серед селян появу чутки, що "пани хочуть отруїти всіх селян". Голодні і немічні покидали села і йшли до міст. Налякані міщани, дворянство, що втекло до міст, вища церковна ієрархія, замість допомоги знедоленим домоглись закриття доступу до міст з допомогою поліції і війська. Напруга в угорській частині монархії виникла і в міжетнічних відносинах. Від 1840 р. рішенням угорського сейму (Державних зборів) латинську мову у веденні документації замінила мадярська. Її знання було найпершою умовою прийняття до престижної державної служби і на господарські місця. В 1844 р. шкільне управління спробувало завести мадярську мову як мову навчання в школах немадярських сіл і міст. Ця спроба закінчилась невдачею тільки внаслідок відсутності відповідної кількості мадярськомовних вчителів у русинських селах і небажання вчителів-мадярів іти в бідні села, де їх ніхто не розумів, та ще і батьки неохоче посилали дітей до школи. Все ж цей крок угорських властей, хоч на перших порах і невдалий, означав дещо інше як початок політики мадяризації всіх немадярських народностей в угорській частині монархії Габсбургів. Мадярське дрібне і середнє дворянство (т.зв. "джентрі") на чолі з їх ідеологом і вождем Лайошем Кошутом, що були рушійною силою суспільних процесів в Угорщині в передреволюційний і революційний період вважали, що національні меншини, не маючи інтелектуальну і політичну еліту, легко відмовляться від своєї етнічної самосвідомості і стануть складовою частиною "єдиної мадярської політичної нації" уже протягом життя одного покоління. Для цього, на їх думку, буде достатньо розширити їх громадянські права, включно остаточного звільнення основної маси, селянства, від феодалських повинностей, населення міст з мінімальним процентом русинів ще швидше мадяризується. Проте все це були тільки передреволюційні ілюзії. Провідна частина національних меншостей, в тому числі і русинів, такий шлях вважала неприйнятним. Вона цілком логічно вважала природним правом своєї національності або національної меншини розвивати культуру і мову свого народу. Шлях до "єдиної мадярської політичної нації" сприймала як шлях до прямої мадяризації. Тому і далі намагалась розвивати власну русинську, словацьку, хорватську і т.д. культуру і домагалась свободи розвитку всіх народів і національних меншин Угорського королівства. В результаті основні політичні течії, що виступали в Угорщині за радикальні реформи, опинились у майже ворожому протистоянні. Ліде-

ри немадярських народностей, вимоги яких не хотіли розуміти угорські ліберали на чолі з Л. Кошутом, переходили поступово на консервативні позиції і вступили в союз з династією Габсбургів, а у русинської меншини ще далі, у співробітництво з інтервенціоністськими військами Російської імперії.

Про всі ці події ми довідуємось з тогочасної преси і публіцистики, що в революційний період є завжди багатою. Але це не відноситься до русинської меншини. Угорського королівства періоду 1848-1849 рр., бо вона в той час не мала жодного друкованого органу, газети чи журналу. Дещо довідуємось із тогочасної словацької преси, у досить "викривленому дзеркалі" з преси угорської, місцевої комітатської і столичної будапештської. Але був у той час і визначний український друкований орган, що слідкував, у міру тогочасних інформативних можливостей, за розвитком подій у середовищі угорських русинів. Це була львівська газета "Зоря Галицька". 10 травня 1848 р. "Зоря Галицька" опублікувала першу відозву Головної руської ради у Львові, у якій відкрито прокламувалась єдність українського народу, "який говорить однією мовою і нараховує 15 мільйонів" 121. Якщо виходити із вказаних "15 мільйонів", то тут безперечно мались на увазі і угорські русини, як найближчі сусіди галицьких українців. Про те, що з ними рахувались лідери львівських українських діячів говорить той факт, що їх представник на Слов'янському з'їзді в Празі в червні 1848 р. І.Борисикевич в полеміці з поляками, що претендували на цілу Галичину як основу майбутньої єдиної Польщі, заявив, що і галицькі українці намагаються покласти основи для об'єднання українців, що проживають у Австрії (монархії) Габсбургів [3].

У Львові слідкували за подіями у середовищі угорських русинів. Революція 1848 р. засягла до північно-східних комітатів Угорщини тільки своєю слабкою хвилею. Русинське село задовільнило остаточне звільнення від кріпосної залежності і воно турбувалось уже тільки тяганиною з поміщиками щодо перерозподілу земельних наділів і використання общинних лук і пасовиськ. В містах формувались загони національної гвардії, до яких вступала не тільки угорська молодь, але і семінаристи русини-українці. Русинсько-українська інтелігенція, переважно служителі греко-католицької церкви, зайняли вичікувальну позицію. Вони навіть не послали свого представника на Слов'янський з'їзд у Прагу і львів'янин І.Борисикевич змушений був попросити словаків, зокрема І.М.Гурбана, щоб вони представляли на з'їзді угорських русинів. Сам І.Борисикевич, як відомо, всі сили сконцентрував на дискусії з поляками в планах поділу Галичини на польську і українську частини.

Перші незгоди між русинами і мадярами проявились уже під час виборів до угорського парла-

менту і червні 1848 р. Незважаючи на те, що русинська спільнота проявила абсолютну лояльність до угорської революційної влади, русинських кандидатів у депутати угорське дворянство і шляхта почали безпідставно звинувачувати у поширенні "ідей панславизму". Обраний до парламенту визначний русинський діяч Адольф Добрянський був названий з трибуни парламенту "панславом" і протизаконно позбавлений депутатського мандату. Більше того, угорський парламент прийняв закон, згідно з яким русинам, як ненадійним громадянам королівства, було відмовлено одержати зброю для захисту держави. У формулюванні закону було підкреслено, що "русинське населення знаходиться під впливом російської пропаганди, внаслідок чого, одержавши зброю буде схильне до непродуманих дій" [4]. Дарма, що пражський каноник В.Добрянський, брат А.Добрянського, гострий публіцист, ідко висміяв таку позицію мадярських лібералів. В статті, опублікованій у будапештській газеті "Budapesti Hirado", він підкреслив, що русини не винні в тому, що мадярська мова не відрізняє поняття "magyarhoni oroszok" (угорські руські – авт.) і " oroszok " (росіяни – авт). Смішно, на його думку, виводити з цього проросійські симпатії у русинів. "Нам миліша мадярська свобода, – підкреслив В.Добрянський, – ніж російське самодержавство і поміркований клімат Угорщини ніж сибірська зима" [5]. Це свідчило про те, що навіть брати Добрянські ще в середині 1848 р. стояли на позиціях лояльності щодо будапештського революційного уряду. І тільки шовіністична позиція угорської влади і парламенту штовхнула поміркованих русинських діячів у обійми династії Габсбургів, на сторону антиреволюційних сил.

Восени 1848 р. ситуація національних меншин різко погіршується. Угорський уряд іде послідовно шляхом створення "мадярської політичної нації". Він визнав усі громадянські права для жителів Угорського королівства, але ніякі права національні. Це викликало вибух незадоволення серед словаків, хорватів, румунів, де почали формуватись військові сили проти угорської революційної армії. На антимадярські позиції перейшла і найактивніша група русинських діячів, згуртованих навколо братів Добрянських. Імператорський двір привітав такі труднощі угорських революціонерів і виставляв себе захисником інтересів національних меншин монархії. Про всі ці події були добре інформовані у Львові. Головна руська рада закликала угорських русинів до боротьби проти мадярського утиску. Такого ж змісту "Зоря Галицька" опублікувала статтю, в якій інформувала своїх читачів про ріст незадоволення в Угорщині, зумовлене тим, що будапештський уряд не хоче визнати за слов'янськими народами їх національні права і намагається нав'язати їм мадярську мову, звичаї і культуру. Слов'яни в Угорщині, писав далі автор статті,

спочатку намагались домогтись своїх прав правовим шляхом і тільки не знайшовши порозуміння взялися за зброю (похід хорватської армії Єлачича на Буду, формування загонів словацьких добровольців). Далі приводиться відозва Словацької національної ради до русинів, щоб вони приєднались до протимадярських сил. В цьому разі, переконаний автор статті, антимадярські сили переможуть і заставлять угорський уряд визнати права слов'янських народів, а дворянсько-шляхетська Угорщина буде розмита в Австрійській монархії. З цього автор статті виводив далекоюсяжні висновки. "Ми при тому можемо тільки виграти, – писав він, – тому що в такому випадку могли б об'єднатись Галицька та Угорська Русь. Збільшилось би число русинів на півмільйона і Карпатські гори з обох боків стали б незаперечним власництвом українського народу"[6].

Ідею про об'єднання "русських" провінцій (Галичини, Угорської Русі і Буковини) монархії Габсбургів у єдину коронну землю виношував і А.Добрянський. З таким проектом на початку 1849 р. він звернувся до імператора Франца Йосифа I. Відень і династія в той час були у важкому становищі і імператор зробив натяк, нібито позитивно оцінює такий план. Підбадьорений таким наслідком візиту у Відні, А.Добрянський написав відповідний меморандум, зібрав підписи серед своїх прибічників і з таким мандатом виїхав у Львів для переговорів із Головною руською радою. Про перебіг переговорів і перебування А.Добрянського у Львові ми також довідуємось із "Зорі Галицької". Вона з задоволенням пише, що А.Добрянський відкрито передав Головній руській раді побажання угорських русинів відокремитись від Угорщини і об'єднатись з "русською частиною Галичини". Автор статті далі пише: "Можна очікувати, що угорські русини, звільнившись від угорців, надішлють спеціальну делегацію, щоб засвідчила це прохання і тоді з нашого боку в цій справі була б вислана подібна делегація. Всі надії покладаємо на його величність, що задовольнить цю просьбу, тому що принцип рівноправності в однаковій мірі стосується також угорських русинів, і цю рівноправність можна для них забезпечити, поскільки вони нараховують лише 600 чи 700 тисяч душ, тільки шляхом приєднання Угорської Русі до Галичини, бо вони самі надто слабкі для того, щоб у рамках Угорщини могли б вистояти проти інших, набагато чисельніших національностей"[8].

Думка про слабкість позиції угорських русинів є також головною тезою статті О.Духновича "Стан русинів Угорщини", що була опублікована у квітневому номері 1849 р. "Зорі Галицької". Це було перше автентичне друковане повідомлення у Галичині про стан угорських русинів з пера їх визначного представника. О.Духнович приводить короткий історичний екскурс важкого положення русинів в Угорському

королівстві і намагається висунути історичні аргументи для обґрунтування ідеї об'єднання галицьких і угорських русинів як запоруки їх подальшого розвитку. Вказує також на їх відносну малочисельність, відсутність їх політичного представництва як на рівні комітатських зібрань, так і в угорському парламенті. "Русини не мають ні грошей, ні багато землі, – писав Духнович, – ні своїх представників в органах державної влади. їм за короткий час загрожує занепад, якщо його Імператорська величність не дозволить з'єднання всіх австрійських русинів до одної провінції" [9].

В липні 1849 р. "Зоря Галицька" друкує відозву Головної руської ради до угорських русинів у зв'язку з інтервенцією російських військ проти революційної Угорщини на допомогу династії Габсбургів. Відозва закликала угорських русинів, щоб вони виступили проти угорського уряду, об'єдналися з імператорськими і царськими військами і надали їм всіляку допомогу. За це, на думку авторів відозви, імператор проявить милість і дозволить русинами об'єднатись в одній провінції і не дозволить, щоб їх гнобили мадяри [10]. Як уже відомо, ці надії виявились марними. В жовтні 1849 р. "Зоря Галицька" повідомляла про приїзд до Відня делегації угорських русинів на чолі з А.Добрянським, що мав заслуги перед династією будучи її представником при російських військах, її консультації з галицькими представниками, і відмову імператора і уряду у створенні єдиної русинської провінції. Газета повідомляла, що незважаючи на глибоке розчарування, русини як угорські, так галицькі "відмовляються від своїх намірів до того часу, поки не виникнуть для їх здійснення сприятливіші умови і не зникнуть перешкоди, які тепер суперечать цьому об'єднанню" [11]. Надрукувала "Зоря Галицька" також укладений братами Добрянськими до цієї аудієнції меморандум "Пам'ятка русинів угорських", що був програмою найширших національних прав русинів монархії Габсбургів і зокрема угорських русинів. Проте сприйняття його імператором було холодним. Віденський ім-

ператорський уряд ще якийсь час кокетував з національними меншинами, в тому числі з угорськими русинами-українцями. В процесі т.зв. реорганізації Угорського королівства в кінці 1849 р. був створений "Русинський округ" в складі комітатів Унг, Берег, Мараморш і Угоча, тобто на території більшої частини сучасного Закарпаття. Управляв ним А.Добрянський. "Зоря Галицька" повідомляла, що 25 листопада 1849 р. в будові комітатського управління відбулись урочисті збори, на яких "руською" мовою виступив А.Добрянський. "Це був перший випадок, – писав кореспондент, – коли наша руська мова в тутешньому комітатському домі набула дипломатичної серйозності і першості" [12]. Проте радість була недовгою, бо вже в березні 1850 р. округ було скасовано, а Відень вернувся до абсолютистської форми правління. Ми можемо констатувати, що повідомлення "Зорі Галицької" були завжди чіткі і об'єктивні і дають можливість досліднику скласти ясну картину не тільки подій на Закарпатті, але і взаємовідносин між галицькими і угорськими русинами в період революції 1848-1849 рр. Крім того її повідомлення є яким свідченням проти вольгарно-націоналістичних "висновків" засновників тоталітарної ідеології і практики комунізму К.Маркса і Ф.Енгельса та їх послідовників про т.зв. реакційну роль слов'янських народів, в тому числі українців монархії Габсбургів під час революції 1848-1849. Як свідчать повідомлення "Зорі Галицької" позиція закарпатських русинів-українців в революції 1848-1849 рр., так само як і позиція галицьких українців мала оборонний характер перед націоналізмом домінуючих націй, мадярського ліберального дворянства і галицької польської аристократії і шляхти. Крім того, ці повідомлення відкривають цікаву сторінку історії спільних дій і снаги до об'єднання галицьких і закарпатських українців. З другої сторони показують деструктивну роль у цьому процесі зовнішніх сил, польського і мадярського націоналізму, своєкорисність габсбурзького абсолютизму.

1. Данилак Міхал. Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848-1849 років. – Братіслава – Пряшів, 1972.
2. Зоря Галицька. – 1848. – № 1.
3. Данилак М. Галицькі, буковинські, закарпатські українці... – С. 166.
4. Haraskim Ludovit. K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajinciv na Slovensku do roku 1867. – Bratislava, 1961. – S. 132-136.
5. Ibid. – S. 136.
6. Зоря Галицька. – 1848. – № 22.
7. Добош С. Адольф Иванович Добрянский. Очерк жизни и деятельности. – Братіслава-Прешов, 1956.
8. Зоря Галицька. – 1849. – № 29.
9. Зоря Галицька. – 1849. – №31.
10. Зоря Галицька. – 1849. – № 59.
11. Зоря Галицька. – 1849. – № 90-91.
12. Зоря Галицька. – 1849. – № 98/

SUMMARY

Kashka M. "ZORYA HALYTSKA"("STAR OF GALITIA") ABOUT EVENTS IN NORTH – EASTERN REGIONS OF HUNGARY (THE TERRITORY OF MODERN TRANSKARPATION REGION) DURING THE REVOLUTION OF 1848 – 1949

The article shows the influence of the revolution of 1848 -1849 on national self-awareness of rusyns inhabiting North-Eastern regions of Hungarian part of Gabsburg's monarchy. It elucidates conceiving of the ideas concerning rusyn's own originality, their self-realization as separate nation in minds of leading political and cultural persons. Later these ideas spread between the whole population of Hungarian Rus. Unification of all "rusyn's" provinces (Galicia, Hungarian Rus and Bukovina) was the main aim of A. Dobryanskiy, O. Dukhnovich and others.

Political, social and cultural life of rusyns inhabiting the territory of modern Transcarpathian region during the revolution of 1848 – 1949 was enlightened on pages of news-paper "Zorya Halytska"("Star of Galitia"). It proclaimed unity of whole Ukrainian nation.

Є. КІШ (Ужгород)

**ГЕОПОЛІТИЧНА СЕГМЕНТАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

*"Скажи мені, якою є твоя Центральна Європа,
і я скажу тобі, хто ти"
Тімоті Гартон Еш*

Формування нової Центральної Європи на зламі століть є багатовимірний процес, функціонуючий за внутрішньою логікою розвитку – як розвиток цілісного організму, що знаходиться в постійній взаємодії з новим геополітичним та гео економічним простором Європейського Союзу, який буде безперервно "зв'язати" свої інтереси – "відповіді" із станом і реакцією своїх новітніх елементів – неофітів Центральної Європи.

У третьому тисячолітті, в процесі аналізу зміни геополітичної ситуації внаслідок поглиблення та розширення Євросоюзу, 1 травня 2004 року відбулася геополітична сегментація регіону Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), відбувся його розпад на окремі сегменти як у географічно-просторовому, так і соціо-економічному та політичному вимірах. Зрозуміло, що новий кордон Центральної Європи, який формується і не збігається з культурними кордонами Європи, на нашу думку, є не тільки простим лінійним простором чи просторовим бар'єром, який до речі досить чітко відмежовує в даному випадку регіон Центральної Європи та Україну. В даному контексті, аналіз геополітичної ролі нових східних кордонів Євросоюзу *polens volens* має вже сьогодні суттєвий вплив на поступове формування нової моделі відносин між розширеним Євросоюзом та Україною.

По суті, 1 травня 2004 року в центральноєвропейському регіоні відбулась подія, яку ще мало хто зрозумів чи зміг досягнути значущість цієї масштабної події, а саме: докорінно змінилася геополітична ситуація. Фактично відбулася чітка структуризація геополітичного простору Цен-

тральної та Східної Європи, наслідки якої вже на сьогодні мають і в перспективі матимуть безпосередній потужний в більшій мірі негативний вплив зокрема і для України. Можливо коректнішим буде визначити ці події як природний і закономірний процес "повернення" країн регіону до Європи, як зникнення розподільчих ліній в Європі. Втім, досить рельєфні проблемні питання, реалії сьогодення потребують глибшого, комплексного дослідження (територіальних, соціо-економічних, етнокультурних, геополітичних складових) сучасного євроінтеграційного процесу країн Центральної Європи. Вивчення цієї проблеми набуває особливого, вкрай актуального значення для України, позаяк вже сьогодні є наявними (здебільше негативного характеру) безпосередні наслідки розширення Євросоюзу на Схід.

Важливим елементом у дослідженні є власне географічне окреслення регіону нової Центральної Європи. Зрозуміло, що правила гри, які періодично визначались та визначатимуться головними гравцями на міжнародній арені, змінюються в залежності від кон'юнктури завжди сьогоденного майбутнього, в контексті відповідної геополітичної ситуації. Але якщо геополітичний простір, який досліджується у динаміці його розвитку, є мінливим і може внаслідок певних історичних обставин змінитись, тоді геокультурні образи, формуються більш довготривале і не зникають ураз. Так, геокультурний простір Центральної (Середньої) Європи як образ по суті, визначає також і масштаби нової Центральної Європи. Втім, зазначимо, що масштабний образ це Європа, а вже образи чи символи які задають внутрішні параметри

країни, визначаючи також і її ідентичність. На початку третього тисячоліття країни Центральної Європи повертаються на шлях європейської цивілізації, хоча як блискуче сформулював Мілан Кундера: “Центральна Європа палко бажала бути сконденсованим варіантом самої Європи в усьому своєму культурному розмаїтті – мала суперєвропейська Європа, зменшена модель Європи, що була б складена з держав, створених за одним правилом найбільша різноманітність у межах найменшого простору” [1]. Чи успішним буде цей шлях починаючи з 2004 року вже в рамках Євросоюзу покаже час, але успіх їх саме європейської за характером консолідації буде залежати від спроможності держав Центральної Європи “подолати” так звані одвічні образи, комплекси, які міцно зберігаються в історичній пам’яті народів регіону.

По суті, на сьогодні відбувається своєрідна імплантатія географічного простору, регіону ЦЄ, в сферу більш ширшого культурного, цивілізаційного простору Європи. Вже з 2004 року і в подальшому (визначимо це як перший етап адаптації держав Центральної Європи до ЄС, що може розтягнутися і на десять років) народи регіону Центральної Європи, які до речі не обтяжені з’ясуванням своєї ідентичності, з 2004 року щоденно відчувають на собі сутність європейського менталітету у повсякденному житті. Адже у 2004 році інтеграція ЦЄ в європейський простір лише розпочалася – і вона вимагатиме копійки роботи і насамперед, зміни менталітету до сучасності – як використання наявних можливостей, активної праці в напрямку як використати ці можливості, а не очікування надання преференцій. Тому попереду – на першому етапі – поряд з ейфорією стосовно перспектив швидкого та динамічного, майже “автоматичного” інтегрування, наявними будуть розчарування та пошуки розбудови дійсно європейської ідентичності у повсякденному житті в контексті подолання так званих комплексів європейської неповноцінності народами Центральної Європи.

В останній час окремі питання євроінтеграції країн Центральної Європи (зазначимо, Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини) привертають увагу вітчизняних дослідників [2], що пояснюється науковою вагомістю проблеми, її актуальністю у нових геополітичних умовах Європи. В цьому контексті, порівнюючи численні академічного характеру наукові праці вчених Європи та США [3], більше того, наукові дослідження вчених Росії, де більш системно і комплексно вивчаються питання суспільно-політичних змін в центральноевропейському регіоні [4], свідчить про той факт, що в Україні відсутні наукові монографічні дослідження стосовно глибокого, комплексного аналізу сучасної політичної історії, геополітики країн Центральної Європи. Хоча, слід віддати належне діяльності як вченим науково-дослідних структур – Інституту історії України, Інституту політичних і

етнонаціональних досліджень, Інституту стратегічних досліджень, Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, так і дослідникам неурядових дослідницьких фондів, своєрідним “мозковим центром” [5], аналітичні розвідки яких сприяють осмисленню окремих проблемних питань євроінтеграції Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини.

Метою даної статті є аналіз сучасної геополітичної ситуації в Центральній Європі внаслідок масштабного розширення Європейського Союзу на Схід та визначення наслідків розширення Євросоюзу для України загалом і для західних прикордонних регіонів зокрема.

Феномен Центральної Європи – історичний екскурс концепції.

Одним з найактуальніших питань, яке продовжують дискутувати не тільки політологи, історики, є питання Центральної Європи, що є також і свідченням необхідності ґрунтовного висвітлення проблеми в науці. Зокрема йдеться про те, наскільки правомірним та історично обумовленим є використання нині поняття *Mittleuropa*. Хоча на це принципове питання і нема одностайного погляду, незважаючи на його широку історіографію що в свою чергу свідчить про відродження інтересу до цієї тематики. Факт, що саме на сьогодні дискурси – про правомірність існування уявної чи реальної перспективи відродження *Mittleuropa*, свідчать про важливість як розробки нового теоретико-методологічного поняття, так і визначення складових сучасної Центральної Європи.

Поняття *Mittleuropa* “Середньої чи Центральної Європи” з’явилося в період першої світової війни, хоча корені цієї категорії можна знайти ще на початку XIX століття. Так, вперше більш-менш чітко визначення було сформульовано економістом Фрідріхом Лістом, який зауважив, що Німеччині, яка на той час ще й не існувала, тобто майбутній Німеччині не за океаном треба шукати колонії чи зони свого впливу, а на природно-досяжних територіях від Дунаю на Схід, аж до Чорного моря. Цього погляду дотримувались й інші німецькі публіцисти і вчені, зокрема, Г. Даніель, К.Франтц, Ф.Ратцель [6]. Концептуальне обґрунтування категорія *Mittleuropa* отримала вже у праці лютеранського священика Фрідріха Наумана у 1915 році в період Першої світової війни і не випадково, адже сподівання у перемозі у війні Німеччини та її прибічників визначало і необхідність розробки чіткого плану, як має виглядати ця *Mittleuropa* – економічний, митний та воєнний союз на німецькомовній території та Австро-Угорщині разом із польськими, балтійськими та південно-східними територіями. Саме для Німеччини низка середніх та малих держав Центральної та Східної Європи разом із Німеччиною розглядалася як Середня Європа (*Mittleuropa*) або ж Центральна Європа (*Zentraleuropa*), фактично як

простір домінації майбутньої великої Німеччини. Втім, Монархія розпалась, війну Німеччина програла, отже реалізація пангерманської ідеї “Середньої Європи” на деякий час “забувається”.

Хоча безперечно, що саме у теоретичному плані з-поміж численних ідей об’єднання народів Центральної Європи, особливої уваги заслуговують дві блискучі та логічно сформовані концепції – як геополітичні альтернативи щодо формування Центральної Європи, які на жаль так і не були реалізовані. Перш за все маємо на увазі концептуальні положення ідеї дунайської конфедерації народів Європи, центральноєвропейську ідею Ясі Оскара в контексті формування європейської федерації націй [7], а також “новоєвропейську” ідею Т.Г. Масарика стосовно створення федерації малих народів і малих держав Європи, насамперед, в цьому контексті слід відзначити концептуальну ідею Т.Г. Масарика щодо існування такого утворення, як “Смуга малих народів” між Німеччиною і Росією [8]. Проте, виходячи з об’єктивного аналізу міжнародного становища “малих держав” Європи і позицій великих держав щодо післявоєнного упорядкування Європи, слід констатувати, що ці ідеї консолідації малих народів Центральної Європи не були реалізовані.

Стратегічний напрям розвитку геополітики держав Центральної Європи протягом ХХ ст. був зумовлений наявністю великих світових держав, імперій, боротьба яких за провідну роль, сфери впливу у світі систематично обумовлювали і геополітичну переорієнтацію держав центральноєвропейського регіону. Історичний досвід ХХ століття свідчить, що можливості самостійного розвитку держав регіону були надто обмеженими, більше того, упродовж і після двох світових війн країни Центральної Європи систематично втрачали головні загальноцивілізаційні орієнтири поступу.

Сучасні реалії нової Центральної Європи

І знов як у 1920-х роках, так і в 1990-х роках ХХ століття народи Центральної Європи отримали шанс позбутися метаорієнтації і чітко визначити своє місце та роль як у Європі, так і у світі. Ясна річ, нові геополітичні реалії вимагають розробки теоретико-методологічних узагальнень, розробки власне нової системи категорії “Центральна Європа”. Позаяк абсолютно не можливим є на сьогодні використання ex post категорії Mitteleuropa, до речі, навіть сучасні узагальнення щодо цієї категорії свідчать про те, що серед учених нема однастайності щодо цього питання, насамперед, що стосується її просторової конфігурації [9]. Втім, знову повертаючись до змістовних визначень Мілана Кундери, зазначимо, що сутність європейської ідентичності, Європи – для угорця, чеха, поляка означає не географічне явище, а духовне поняття, синонім до слова “Захід”, позаяк упродовж

тисячі років їхні держави були частиною Європи, коріння якої сягало в римське християнство.

Однак, вже сьогодні можна відзначити певне коло проблемних питань, які країни Центральної Європи мають вирішувати в якості де-юре повноправних членів, але де-факто поки що перед ними будуть визначатися так звані “перехідні умови”, “перехідні періоди”. Зокрема, це на сьогодні чітко визначені квоти та часові обмеження працевлаштування для неофітів ЦЄ; визначений часовий лаг у введенні соціальних гарантій та рівня заробітної плати для новітніх європейців; необхідність лобювання у перерозподілі коштів з Структурних Фондів; щоденна “боротьба” з старійшинами з “бідності” та активними лобістами на чолі з Іспанією; боротьба за преференції у спільній сільськогосподарській політиці; бажання брати участь на рівних з “старійшинами” ЄС щодо формування реальної політики (принагідно зазначимо що в цьому сенсі саме реальна участь країн Центральної Європи у творенні ефективної та виваженої східної політики ЄС була б якнайкращою подією для України) і все це відбуватиметься за умов копіткої роботи новітніх європейців з метою досягнення високого соціально-економічного рівня чи принаймні наближення до нього по всім основним макроекономічним показникам. Вкрай важливим в цьому сенсі є розуміння того факту що реальна євроінтеграція народів Центральної Європи лише тепер реально розпочинається, але вже за нових можливостей. Саме ця категорія – нові можливості і їх використання як найкраще пояснює сутність сучасного виклику євроінтеграції.

Перефразуючи Фернана Броделя, який цілком справедливо і логічно стверджував, що світ усіяний “периферіями” [10], розуміючи під цим висловом країни, зони, пояси слаборозвинених економік, чітко визначаючи, що просторова схема світу – це складання, з’єднання до купи пов’язаних зон, але на різних рівнях, адже у просторі окреслюються принаймні три ареали, три категорії: вузький центр, другорядні, досить розвинені регіони й на завершення всього – величезні зовнішні околиці, периферії які були скрізь у світі, на сьогодні Євросоюз mutates mutandis переноситиме центри не тільки периферійних регіонів, а також і центр щодо самого себе, адже, центр має кілька поверхів, він поділяється всередині себе – а це вже у кінцевому рахунку чітко визначає геополітичні зміни в Європі, а саме глобальне зміцнення геополітичних позицій об’єднаної Європи внаслідок вступу держав Центральної Європи до ЄС.

Особливо рельєфно та здебільше негативного характеру наслідки розширення ЄС для України вже на сьогодні і у майбутньому виокремлюються на прикордонних західних регіонах України включно.

Втрачені ілюзії: проблемні питання для України

Аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки формування нової геополітичної ситуації в регіоні ЦЄ, на нашу думку, не слід абсолютизувати роль сучасного розширення ЄС в контексті формування так званих “остаточних” кордонів Євросоюзу, чи то зміни ролі та функцій кордонів в Європі не слід вбачати лише в останніх подіях новітнього розширення ЄС.

З плином часу кордони на європейському геополітичному просторі змінювалися і змінюються, але на жаль їх “біографія” не закінчується. Безперечно, розширюється спектр співіснування багатьох форм кордонів, які зберігаються шляхом відозміни. Геополітична роль і геополітичне значення кордонів в Європі поступово змінюється за умов процесу інтеграції, включно і процесу євроатлантичної інтеграції. Більш рельєфно це простежується у зміні домінування тих чи інших функцій кордону, в даному випадку – у домінуванні функцій контактного характеру кордонів, їх “прозорості” всередині Європи, і посиленням бар'єрної функції кордонів на нових межах Євросоюзу. Втім, геополітична роль кордону у певному просторі, де проживають конкретні люди, народи, які мають і розвивають певні відносини між собою, має неперевершене значення саме тоді, коли ці контакти як живі зв'язки, котрі мають давні щоденні традиції, можуть бути порушені.

Розширення безвізового європейського простору на регіон Центральної Європи (вже за нових геополітичних умов на європейському континенті) має особливий, специфічний характер і подекуди сприймається як загроза чи як неминучий негативний складовий чинник нового поділу Європи. Зрозуміло, що у психологічному плані “збитки” мають тенденцію довготривалого розвитку – з одного боку, як організаційно-фінансовий аспект питання отримання віз пересічними громадянами України, з іншого – прикро, але факт, що на сьогодні Україна знаходиться у так званому чорному списку країн постачальників мігрантів, більше того, Україна все в більшій мірі перетворюється на транзитну країну для нелегальних мігрантів.

Введення Шенгенських *acquis* безпосередньо торкається України та держав-сусідів “першого порядку”, позаяк Шенгенська Угода є складовою *acquis communautaire* – введення її є обов'язковим для держав-членів ЄС, що підписали Угоду. Априорі треба чітко визначити, що усі заходи, які пом'якшують реалізацію Шенгенських *acquis* мають тимчасовий характер (до 2007 року) і питання знов полягає втім, що необхідно виробити на двосторонньому рівні Договори що регулюють візовий перетин “східного” кордону ЄС.

Зростання масштабів щоденної нелегальної міграції, посилення безпеки на новому зовнішньому кордоні ЄС, безперечно вимагатиме спільного впровадження нових механізмів боротьби з неле-

гальною міграцією. З точки зору безпеки на західному українському кордоні (кордоні ЄС та України) – це посилення негативного “статусу” України – як транзитної держави для нелегальної міграції. Посилення безпеки на новому “зовнішньому” кордоні ЄС означатиме і те, що відчутнішою та вкрай чутливою ця ситуація буде насамперед, для західних прикордонних територій України, які вже сьогодні перетворилися в накопичувачі нелегальних мігрантів.

Питання прикордонного менеджменту, безпеки на українсько-польському, українсько-угорському, українсько-словацькому кордонах на сьогодні розглядаються в контексті формування міжнародних відносин нового формату у площині відносин ЄС – (Угорщина чи Словаччина чи Польща) – Україна, і в більшій мірі буде сфокусована на питаннях міграції, точніше керування ситуацією щодо нелегальної міграції, яка не зникне, лише змінить свої форми та масштаби. А всі інші проблеми матимуть технічно-фінансовий характер. На превеликий жаль інша “сторона медалі” – як докорінно змінити наявну негативну ситуацію на кордонах України – комплексне вивчення реальної економічної ситуації на прикордонні України та визначення стратегії, конкретних форм, механізмів економічного розвитку прикордонних регіонів України саме із залученням як позитивного досвіду транскордонної співпраці держав ЦЄ, так і спеціалізованих коштів Структурних фондів ЄС – на сьогодні, окрім загального характеру декларацій намірів, не приділяється належної уваги ні в Україні, ні в ЄС.

Наявні на сьогодні асиметрії соціально-економічного розвитку й так “депресивних” прикордонних регіонів України та Польщі – Словаччини – Угорщини будуть ще більш збільшуватися за умов вже потужного економічного розвитку прикордонних регіонів Польщі, Словаччини та Угорщини – як повноправних членів ЄС.

Досліджуючи питання перетину осіб на українсько-польському та українсько-угорському кордонах, вважаємо за доцільне виокремити і такий сегмент, навіть проблемне питання, як – нелегальну трудову міграцію, яку офіційна статистика не в змозі адекватно відтворити обсяги трудової міграції – яка є нелегальною – та надати об'єктивну характеристику цього складного соціально-демографічного процесу. По-перше, “специфіку” щоденного багаторазового динамічного перетину зокрема українсько-угорського, українсько-польського кордонів визначає саме жвавий “човниковий бізнес”, розвиток так званої “сірої чи то чорної” економіки на прикордонні держав.

По-друге, щоденний перетин українсько-угорського, українсько-польського кордонів жителями прикордонних регіонів є також питанням соціально-економічного характеру, більше того, проблемою щоденного виживання, працевлаштування та пошуків заробітку – і це за умов великої

рати безробіття на прикордонних регіонах. Це питання більш складне ніж уявляється, поза як причина знаходиться у соціально-економічному розвитку прикордонних регіонів.

По-третє, зрозуміло, що і після введення візового режиму з листопада 2003 року, а потім і Шенгенського візового режиму у 2006-2007 роках, іноземний капітал буде продовжувати свій рух на Схід за умов підвищення зарплати та вимушеності забезпечення більших соціальних гарантій “трудящим” нових-членів ЄС, і тому прикордонні і не тільки прикордонні регіони України і надалі приваблюватимуть іноземний капітал дешевою робочою силою, величезним ринком збуту, а також і вже впорядкованими до стандартів ЄС кордонами [11].

Факт, що на сьогодні Україна поступово перетворилася на державу, яка постачає робочу силу до економічно розвинених країн, п’ята частина усього працездатного населення України шукають заробітку за кордоном (цю цифру назвала Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Ніна Карпачова). Хоча кількість заробітчанин з України, які працюють за кордоном, неможливо точно встановити, позаяк вони працюють там нелегально і відповідно кількісно ці дані є більшими.

На сьогодні і вже у найближчі роки, ЄС будуватиме якісно нову систему взаємовідносин – як status quo з Україною тому що де-факто і де-юре змінилася також і геополітична ситуація з приєднанням в ЄС держав ЦЄ. І для України як суб’єкта міжнародних відносин вкрай важливим є перш за все внутрішня потреба – що має стати іманентною сутністю нашої держави щодо необхідності цивілізованого розвитку суспільства, розвитку демократії, формування “середнього класу” та ринкової економіки – не для того щоб відповідати європейським стандартам чи то критеріям, а для того щоб стати дійсно актором в міжнародних відносинах, за якісно нових геополітичних обставин на європейському континенті.

Роздуми та дискурси на тему – чи існує чи ні Центральна Європа, чи це міф чи реальність на сьогодні стали реліктами історії. Актуальним питанням сьогодення постає динамічна розбудова нового формату взаємовідносин України з країнами-сусідами “першого порядку” державами Центральної Європи (повноправними членами Євросоюзу) в контексті реально діючого єдиного євроінтеграційного простору, який впритул наблизився до кордонів України. Роль і місце нової Центральної Європи яка нині формується з чітко визначеними східними кордонами на довгострокову перспективу у новій геополітичній конфігурації на континенті не підлягає сумніву.

Формування нових механізмів взаємодії у триєдиній площині – по-перше, суб’єкт міжнародних відносин – Європейський Союз, що нині формується, точніше в контексті сучасного формування спільної зовнішньої політики ЄС що є питанням

часу; по-друге, незалежні суб’єкти міжнародних відносин країни Центральної Європи (Польща, Чехія, Словаччина і Угорщина) як повноправні члени ЄС, і по-третє, важливий з геостратегічної точки зору суб’єкт міжнародних відносин – Україна: є вкрай актуальним питанням дослідження вітчизняної політології, позаяк стратегією сьогодення є вироблення адекватної вимогам часу зовнішньої політики України. Це стосується, насамперед, розвитку якісно нового формату взаємовідносин України з країнами Центральної Європи в контексті розбудови Україною реальною, а не декларативного євроінтеграційного поступу.

Ще з 1990-х років ХХ ст. рефреном у промовах державних діячів Європи лунало і навіть нині звучить теза про небажання створення нових розподільчих ліній в Європі. Але реальні події початку третього тисячоліття де-факто і де-юре свідчать про формування нових ліній поділу в Європі, які на досить тривалий часовий лаг чітко відмежовують omne quod est igitur nulla regione viarum finitum est, а саме східний рубіж Центральної Європи як у просторовому вимірі, так і в психологічному, більше того, у культурно-цивілізаційному вимірі. Зрозуміло, що культурні, цивілізаційні карти Європи не збігаються із досить чіткими в геостратегічному вимірі просторовими обмеженнями Центральної Європи з 1 травня 2004 року. Втім, саме геополітичне значення цієї події – як чіткої структуризації Центральної та Східної Європи, і як її наслідок – чітке виокремлення сегменту Центральної Європи, має неперевершені геополітичні та геостратегічні наслідки і для України включно. Таким чином, внаслідок геополітичної сегментації Центральної та Східної Європи на початку ХХІ століття завершився процес формування нової Центральної Європи, точніше оновленої Центральної Європи, процес “повернення” якої до Європи лише тепер реально розпочався.

На наш погляд, глибоке переосмислення геополітичної ролі і значення цього невеликого, але вкрай важливого у геополітичному плані регіону в центрі Європи, в контексті максимального врахування всієї сукупності реалій і факторів, більше того за умов виокремлення альтернатив історичного суперечливого за характером розвитку держав Центральної Європи, дає можливість формулювати нові підходи до вивчення Центральної Європи за умов поглиблення та розширення євроінтеграційного процесу.

Формування нової Центральної Європи на зламі століть є багатовимірний процес, функціонуючий за внутрішньою логікою розвитку – як розвиток цілісного організму, що знаходиться в постійній взаємодії з новим геополітичним та гео економічним простором ЄС, який буде безперечно “звіряти” свої інтереси – “відповіді” із ста-

ном і реакцією своїх новітніх елементів – неофітів Центральної Європи.

1. Мілан Кундера. Трагедія Центральної Європи // Часопис "Г" . – 1995. – № 6.
2. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. За ред. Ф.М. Рудича. – Київ: МАУП, 2002; Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К.: МАУП, 2004.; Зеленько Г.І. "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003.; Кіш Є.Б. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. EU Accession: Practical Implications for Ukraine's Relations with Its Central-European Neighbours. – Kiev, East-West Institute, Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень "ЄвроРегіо Україна" – Київ: КІС, 2004 – 357 с. (у співавторстві – Бурковський І., Мовчан В., Вітер О., Кіш Є., Лендъел М., Сушко О., Дулеба О., Волчук К., Гакман С., Реті Ш., Чу-мак В., Чуковські Я., Янецкі Я., Барановський О., Мазур М., Казміркевіч П.); Ковальова О.О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України. – К., 2003.; На шляху до Європи. Інститут Схід-Захід. – К.: Логос, 2000.; Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці? – Ужгород, 2002.; Україна і Шенген: приватний вимір європейського вибору: Інформ-аналітичне видання. – Київ, 2001.
3. Christopher Preston (1997) *Enlargement and Integration in the European Union* (London: Routledge); Mayhew Alan (1998) *Recreating Europe: The European Union's Policy Towards Central and Eastern Europe*; Grabbe Heather and Hughes Kirsty (1998) *Enlarging the EU Eastwards.*; Hyde-Price, Smith Martin and Timmins Graham (2000) *Building a Bigger Europe*; Young and Wallace (2000) *Regulatory Politics in the Enlarging European Union*; Sedelmeier, Ulrich and Helen Wallace (2000) *Eastern Enlargement: Strategy or Second Thoughts?*, in Wallace and Wallace (eds.) (2000) *Policy-Making in the European Union*, 4th edition (Oxford University Press), pp. 427-460.; Jose I. Torreblanca (2002) *The Reuniting of Europe. Promises, Negotiations and Compromise* (Ashgate).
4. Политическая трансформация стран Центральной и Восточной Европы. – М., 1997.; Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. – В 3 т. Т.3. – М., 2002.; Расширение ЕС на восток: предпосылки, проблемы, последствия. – М, 2003.
5. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу: Теорія і практика інтеграційного процесу. – К, 2002; Горенко О.М. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та України. – К, 2002; Розширення ЄС. Аналітичний щоквартальник. – Випуск №1, 2003.
6. Geopolitikai szöveggyűjtemény. Budapest, 2002. – 210-234.old.
7. Jászi Oszkár. A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok. – Bp.: Új Magyarország, 1918. – 41-72.old.
8. Masaryk. T.G. *Nová Evropa. Stanovisko slovanské.* – Pr.: Nakladem Gustava Dubského, 1920. – S. 58,185-190.; Чапек Карел. Бесіди з Т.Г. Масариком – Львів: Каменярь, 2001. – С 38-105.
9. Naumann Fr. *Das Mitteleuropa* (Berlin, 1915) // Irinyi. *Mitteleurópa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás.* Bp. 1973.; Kövics Emma. *Páneurópa-koncepció az 1920-as években // Párttörténeti Közlemények.* 1976; Kis D. *Variations on the Theme of Central Europe // Cross Currents.* № 6. 1987. P. 1—14.; Ash T. G. *Does Central Europe Exist? // Ash T. G. The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe.* N. Y.: Vintage Books, 1990. P. 180—212.; Kövics Emma. *Az európai egység kérdése és Németország (1919-1933).* Bp., 1992. –221.old.; Ash Timothy Garton. *Europe's Endangered Liberal Order // Foreign Affairs.* – March/April.-1998.-Vol.7.; Judt Tony. *A Grand Illusion? An Essay on Europe.* – Penguin Books, 1996.; Milosz Czeslaw. *Central European Attitudes.* In: *Search in Central Europe.* G. Schöpflin, N.Wood (eds.) Polity Press, 1989.; Miszlivetz Ferenc (szerk.). *Közép-európai változások.* MTA.Savaria University Press, Budapest-Szombathely, 1988.
10. Бродель, Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Т.3. Час світу. – Київ: Основи, 1998. – С. 29-34, 57.
11. Кіш Єва. Кордони та їх значення за умов євроінтеграційних процесів // Дослідження світової політики. – № 24, 2003. – С. 148-157.; Кіш Є. Питання безпеки на нових східних кордонах Європейського Союзу // Стратегічна панорама – №1, 2004. – С. 44-50.; Кіш Є. Новий кордон – нова модель відносин. Інтеграція країн Центральної Європи до ЄС: геополітичні наслідки для України // Політика і час – №6, 2004. – С.65-72; Kish Eva. *Schengen and the Hungarian-Ukrainian Border. A Ukrainian Perspective // Carpathian Euroregion and External Borders of the Enlarged European Union confronting the effects of Schengen.* – Kosice, 2003. – 116-159 pp.; Кіш Є. Вплив розширення Європейського союзу на "транспарентність" кордонів країн Центральної Європи та України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Випуск 13. – Київ, 2005.

SUMMARY

Kish E. GEOPOLITICAL SEGMENTATION OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE: CONSEQUENCES FOR UKRAINE

This article is a piece of analysis of modern geopolitical situation in Central Europe as a consequence of considerable enlargement of European Union to the East. The problematical issues of European integration of Poland, Hungary, Czech and Slovakia has been researched. The consequences of European Union enlargement are defined: those for Ukraine in general and for Western frontier regions in particular.

І.КОВАЛЬ (Івано-Франківськ)

РЕЛІГІЯ І ПОЛІТИКА: ШЛЯХИ ВЗАЄМОДІЇ

У релігії є безліч різних соціальних функцій і більшість із них опосередковано впливають на політику, але безпосереднє відношення до неї мають наступні:

– легітимна функція, що виконується релігією тоді, коли релігійна позиція підтримує або навпаки засуджує владу, її ідеї або дії; інтегруюча функція, яка проявляється в реалізації величезного інтегруючого потенціалу релігії; диференціююча функція зумовлюється наявністю меж розподілу сфер впливу різних релігій; представницька функція, яка полягає у вираженні й захисті інтересів деякої групи людей релігійними організаціями, які виступають як суб'єкти політики.

Такі основні функції релігії стосовно політики. Результат здійснення цих функцій зумовлює наявність відповідного напрямку впливу релігії на політику. Розглянемо основні напрямки такого впливу:

– вплив на свідомість людей; ідеологічна підтримка або протиборство; політична діяльність релігійних організацій; проблемна інтеграція; поділ сфер впливу за конфесійною ознакою; врахування релігійного фактора в зовнішній політиці; релігійний екстремізм; непрямий вплив.

З метою більш детального висвітлення окреслених вище напрямів впливу релігії на політику, спробуємо охарактеризувати їх основні засади.

Так, вплив на свідомість людей проявляється у зміцненні релігійності, що, у свою чергу, підсилює суспільну мораль, моральність й, відповідно, правопорядок. Але при цьому не варто забувати, що деякі світоглядні, моральні й правові переконання, засвоєні в дитинстві, „ростуть” разом з людиною й у дорослого стають уже його життєвими принципами, формуючи його внутрішню культуру, частиною якої є й політична культура, що впливає на політичну свідомість. Політично соціалізований індивід може або безпосередньо брати участь у політичних подіях, або просто реагувати на них у відповідності зі своїми релігійними поглядами, змушуючи навколишніх, таким чином, зважати на них.

Пропаганда самої релігії, з її системою цінностей та ідей, може як позитивно, так і негативно позначатися на авторитеті влади або будь-яких суб'єктів політики. Саме поширення релігійних ідей може скласти кон'юнктуру поширенню будь-якої ідеології, і певним чином зумовити або внести вклад у розвиток суспільної свідомості. Наявність цього напрямку впливу ставить за обов'язок влади враховувати релігійний фактор у внутрішній політиці держави.

Існує пряма участь у політичній діяльності релігійних структур і політичних партій релігійної спрямованості, у тому числі й у міжнародній політичній діяльності. Яскравим прикладом може послужити Ватикан, що є одночасно світовим центром католицизму й державою, що безпосередньо бере участь у діяльності Ради по безпеці й співробітництву в Європі, і виступає з відповідними ініціативами. Іншим проявом релігійного фактора у світовій політиці стала іранська революція 1978-1979 рр., що сягає коріннями в ісламську ідеологію, і кардинально змінила розміщення сил на середньому Сході, зробивши найсильніший удар по позиціях США в цьому регіоні.

У силу того, що релігія звертає увагу на такі глобальні проблеми, як мирне співіснування, боротьба з голодом, особливо небезпечними хворобами, екологія, демографія тощо, вона виступає в ролі деякого центру, навколо якого ґрунтуються всі, хто зацікавлений у вирішенні цих проблем. Політики ж зацікавлені у вирішенні цих проблем й використовують авторитет релігії для підтримки свого престижу.

Особливістю такого напрямку впливу релігії на політику, як поділ сфер впливу за конфесійною ознакою, є те, що він виступає зворотною стороною інтеграції, тому що утворення нових зв'язків часто буває сполучено з розривом старих. Так, наприклад, республіки середньої Азії, що раніше входили до складу СРСР, одними з перших одержали міжнародне визнання з боку Туреччини, Ірану, Пакистану й країн Перської затоки, причому між деякими з них явно позначилися лінії суперництва за вплив на південні республіки колишнього СРСР. Релігійне забарвлення зіграло свою роль у прискореному залученні їх у регіональне співто-

вариство ісламських держав – Організацію економічного співробітництва.

Важливого значення у системі напрямів впливу релігії на політику має врахування релігійного фактора в зовнішній політиці. Релігійний фактор враховується в зовнішній політиці великих держав при розробці відповідних доктрин і здійсненні конкретних акцій на світовій арені. У радянській зовнішній політиці роль релігії в міжнародній політиці довгий час недооцінювалася. Лише згодом радянське керівництво почало розуміти значення релігійних аспектів у світовій політиці. Таке визнання виявилось у факті підписання Гельсінського Законодавчого акту Ради з безпеки й співробітництва в Європі, у підсумкових документах НБСЄ, де містилися домовленості про релігійні права й свободи, а так само у встановленні офіційних відносин між СРСР і Ватиканом.

Також необхідно відзначити, що часто релігійні мотиви лежать в основі радикальних політичних дій, здійснюваних різними релігійно-політичними утвореннями. Так, наприклад, через арабо-ізраїльські конфлікти відбулася сильна ісламізація зовнішньої політики в ряді ісламських держав, що обумовило поширення ідеології "ісламського порядку". Найбільш екстремістський варіант, що пропагується організацією "Мусульманські брати", являє собою концепцію створення всесвітньої ісламської держави й звільнення від невірних територій, де розповсюджений іслам. Інші течії більш помірні, хоча ісламський екстремізм проявляється й в інших країнах у таких формах як виступи ісламських фундаменталістів у Йорданії проти згоди її уряду на переговори з Ізраїлем; боротьба між мусульманами й індуїстами в Індії, мусульманами й буддистами в Таїланді; рух за державотворення в одному зі штатів Малайзії. Іншим прикладом може послужити розкриття у Тунісі в жовтні 91-го року змова ісламського терористичного руху "Ан-Нахда" з метою скинення туніського уряду й встановлення теократичної держави. Безліч проявів релігійного екстремізму було зафіксовано в Албанії, Боснії, Косово, Герцеговині й у сербохорватських відносинах.

Висновок такий, що релігія, крім безпосереднього впливу на політику, робить на неї непрямий вплив через світоглядні, моральні й правові суспільні підвалини, під впливом яких формується й зовнішня й внутрішня політика держави, визначаються її характер з врахуванням політичних й економічних інтересів. Так, наприклад, християнські цінності лежать в основі ряду політичних концепцій країн Заходу, ісламські стереотипи позначаються на діяльності мусульманських держав, а буддизм знайшов вираження в політичному житті народів азійського континенту. Такі риси, як самосвідомість, патріотизм так само формуються під впливом релігійних концепцій за допомогою виховної системи й культури.

Розглядаючи особливості проявів політизації церкви в Україні, можна констатувати, що на сьогоднішній день ми маємо змогу спостерігати як церква відходить від виконання свого основного обов'язку – духовної опіки віруючих людей, перетворюючись на меркантильну політичну структуру, що керується у своїй діяльності не моральними настановами Євангелія, а візантійськими принципами цезаропапізму та звичайнісінької практичної доцільності.

Найбільш яскраво віддзеркалився вплив релігійних організацій на вирішення суспільних проблем в період "помаранчевої" революції. На передодні другого туру виборів усі політичні сили розмежувалися на два великі табори: один підтримував кандидата від влади В. Януковича, другий – лідера опозиції В.Ющенко. Схожа картина сконтитувалася й у релігійному сегменті українського суспільства. Проте конфесійний вимір виборчого процесу вирізнявся також і власним специфічним забарвленням порівняно з політичним. Йдеться, передусім, про міру включення релігійного чинника у політику. А ця міра виглядала зовсім не тою ж з точки зору дотичності різних конфесій до президентської компанії [2, с.82].

В ході президентської кампанії релігійний простір України відчутно поляризувався. Причому критерієм поляризації виступав не географічний чи етнічний чинник, а прагнення і готовність вболівати за правду. В результаті на одному полюсі опинилася Українська православна церква Московського патріархату, на другому – цілий спектр релігійних організацій – членів Ради представників християнських церков України (УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ, РКЦ, Церква християн віри євангельської України, Української християнської євангельської церкви тощо). Ставлення цих двох погуг до виборів було справді відмінним як у методологічному, так і сутнісному аспектах.

Об'єднання християнських церков України вдалося до тактики дій, яка не суперечила ні чинному законодавству щодо свободи совісті та релігійних організацій, ні церковним канонам. Іншими словами, правова норма про невтручання церкви в політику зазначеними конфесіями фактично була дотримана. Вони не давали благословення жодному із кандидатів на пост глави держави, не займалися агітаційною пропагандою на підтримку того чи іншого кандидата, зосередивши свої зусилля на проведенні молебнів за чесність та прозорість президентських перегонів [1, с. 74].

Отже варто зазначити, що сутність політизації церкви полягає в самій природі феноменів "суспільство" і "церква", і не ідеальності реального суспільства. Тобто, церква змушена, окрім своїх головних функцій, вступати з інститутами суспільства в політичні відносини. Постійна боротьба за думки та душі віруючих змушують церкву вступати в боротьбу з іншими конфесіями, а часто

і з політичними силами. Найбільш яскраво це видно в церковно-державних відносинах.

У сучасних умовах коли світ все більше й більше розділяється за цивілізаційною ознакою одним з чинників цивілізаційної ідентифікації, як зазначає професор М. Ф. Рибачук, є релігія. Звідси, політичні рішення часто мають релігійне підґрунтя. У цих умовах політизація церкви виражається в створенні соціально-політичних концепцій, участі церкви в публічній політиці, у релігійному екстремізмі [3, с. 178].

Церква та держава в сучасній Україні продовжують залишатися доволі взаємопов'язаними сферами суспільного життя. Факти свідчать, що

рівень політизації релігійних об'єднань або міра включення конфесій у політичні процеси визначається кількома головними факторами – патронатом органів влади над окремими конфесіями, правовою розмитістю у визначенні меж активності церковних інституцій, такою ж нечіткістю закону щодо відповідальності за його порушення з боку церков, особистими якостями кліру священнослужителів того чи іншого віросповідання. Три перші моменти підпадають під державне регулювання, четвертий є справою внутрішньоцерковною. Таким чином, ступінь взаємодії релігійного та політичного чинників цілком спроможна коригуватися суб'єктами самого процесу взаємодії.

1. Здіорук С. Рудементи імперської залежності // Політика і час. – 2005. – № 5. – С. 73-76.
2. Курас І.Ф., Рибачук М.Ф., Кирюшко, Фещенко П.І. Релігія і політика в сучасній Україні. К.: Наукова думка, 2000. – 272 с.
3. Перевезій В. Церква і вибори: хроніка помаранчевої революції // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 80-90.

SUMMARY

Koval I. RELIGION AND POLITICS: WAYS OF INTERACTION

The article gives the conceptual analysis of the interaction of religion and politics and the processes of their interference.

Л. КУЧМА (Львів)

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВНИЙ ОБМЕЖУЮЧИЙ ЧИННИК МАНІПУЛЮВАННЯ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Актуальність та постановка проблеми. Основою сучасної політичної сфери можна з впевненістю вважати існування та використання різноманітних форм впливу. Відомо, що існує безліч ситуацій, коли люди впливають один на одного, але на сьогоднішній день можливість здійснювати вплив розширилась до меж великих соціальних груп чи організацій, та й взагалі цілого суспільства. Деякі дослідники виділяють, що суспільство за всю свою історію винайшло лише три основних засоби впливу на людину. По-перше, це примус. По-друге, це маніпуляція. По-третє, співробітництво [9, с.44].

В контексті дослідження сфери політики та можливостей застосування різноманітних технологій впливу варто відзначити, що на сьогоднішній день всі ці три наведені чинники застосовуються в політичній практиці. Однак слід сказати, що у суспільствах з розвиненою демократією провідну роль відіграє третій, найгуманніший спосіб впливу. Для країн так званої „нової демократії“ характерним є перший засіб як певний залишок від тоталітарного ладу. Але головним є те, що у всіх суспільствах, навіть у

найдемократичніших, не відмовляються (і не відмовляться) від маніпулювання свідомістю населення. Воно стало досить звичним явищем в повсякденному житті, економічній конкуренції та політичній боротьбі. І цей останній факт є наріжним каменем актуальності нашого дослідження.

Деякі вчені саме виборчу систему розглядають як найбільш схильну до маніпуляцій характеристику політичної системи [10, с.4]. На нашу думку, саме тому виборчий процес є особливо показовим для досліджень політичного маніпулювання, адже в цей період мобілізуються всі маніпулятивні ресурси з метою спонукати населення до активної підтримки певних сил, та в ході виборів можна легко спостерігати результати маніпулятивних операцій. Однак маніпулювання не обмежується лише виборчою практикою. Маніпулювання може бути успішним лише за умови тотальності, тобто всеохоплюваності та безперервності та безальтернативності, тобто відсутності масштабних та протилежних за напрямками маніпулятивних акцій. Саме тому механізми політичного маніпулювання постійно діють та удосконалюються, для того, щоб

у потрібний момент бути задіяними у повну силу та призвести до потрібного результату.

Наслідки маніпулювання досить часто мають невітні результати. Про це стверджують майже всі дослідники цього феномену. Так, визначають, що деструктивні маніпуляції людиною, суспільною думкою та масовою свідомістю, поряд з національними конфліктами, екологічними катастрофами та демографічними проблемами перетворюються в глобальну світову проблему початку третього тисячоліття [4, с.12].

Саме в цих вищенаведених контекстах є актуальною тема дослідження обмеження політичного маніпулювання, яка висуває на перший план завдання усунення негативного впливу маніпулювання в конкретних сферах політичного буття. Під останніми ми розуміємо насамперед виборчий процес та можливість застосування в ньому різноманітних маніпулятивних технологій, які дозволяють керувати свідомістю електорату. Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю виявлення набору різноманітних технологій, які застосовуються для формування потрібної громадської думки та, відповідно, пошуків шляхів зменшення їх ефективності. Окрім того особливу увагу слід приділяти окремим аспектам обмеження маніпулювання. Таким чином, в даному контексті особливо актуальним є дослідження політичної культури як основного обмежуючого чинника політичного маніпулювання.

Метою нашої роботи є визначення змісту політичного маніпулювання, пошук основних обмежуючих чинників, які б могли стати на перепоні використанню маніпулятивних впливів. В запропонованій автором трирівневої системі обмежень маніпулятивних впливів у сучасних політичних процесах, основний акцент звернуто на дослідження ролі та значення політичної культури та її складових у процесі мінімізації маніпулятивних впливів.

Об'єктом нашого дослідження є політичне маніпулювання, його прояви та обмеження у політичній практиці.

Предметом нашого дослідження є політична культура як важливий елемент системи обмежень негативних психологічних впливів, та основний обмежуючий чинник маніпулювання у політичному процесі.

Стан наукового опрацювання та новизна проблеми. На сьогоднішній день дослідження політичного маніпулювання стають особливо популярними. Увага науковців звернута насамперед на розгляд системи маніпулятивних технологій та визначення рівня ефективності останніх у конкретних політичних ситуаціях. Однак, проблемам обмеження маніпулювання уваги не надається, що зумовлено насамперед складністю виокремлення таких психологічних впливів та нереальністю цілковитого обмеження маніпулювання. Така ситуація викликає чимале занепокоєння. Тому, на нашу

думку, необхідним є системний розгляд проблем обмеження маніпулювання через виділення окремих аспектів, які відіграють значну роль у цьому процесі. Ми вважаємо, що одним з таких аспектів може слугувати політична культура та її складові. В статті робиться спроба розгляду значення політичної культури та її складових як одного з основних обмежуючих чинників політичного маніпулювання.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами: матеріали статті можуть бути використані для розробки спецкурсів з політології та політичної психології.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, вибори – це надзвичайно комплексне явище, яке ґрунтується не тільки на законодавстві, рецепції міжнародних норм та потужній судовій системі, а й на масовій психології виборців, історичних традиціях, що склались в країні, економічній та політичній ситуації, релігійних та моральних нашаруваннях тощо. Все це називають політичною культурою, тобто „потужним механізмом, який рухає весь виборчий процес, який визначає ставлення громадян до політики, ставлення політиків до волі громадян, співвідношення раціонального, традиційного та ідеологічного в політиці” [1, с.232].

Часто в сучасному суспільстві до політичної культури відносяться як до чогось вторинного, другорядного, роблять її цілковито залежною від стану економіки, діяльності політичних та державних інституцій. Така ситуація і сприяє тому, що сьогодні є прийнятним та можливим умисний негативний вплив на думки та почуття людей, маніпулювання громадською свідомістю за допомогою різного роду технологій.

Ефективність маніпулятивних технологій напряму пов'язана з рівнем суспільної свідомості, політичної культури суспільства. В даному випадку дуже велику роль відіграє дезорієнтація людей в тому, що відбувається. В сучасних умовах ще не закінчився процес формування більш-менш стабільної партійної системи, більшість виборців ще остаточно не ідентифікує себе з жодною з існуючих партій, і, як наслідок, головним аргументом вибору стає теза “подобається-не подобається”.

Ми, як і більшість дослідників у сфері маніпулювання свідомістю, стверджуємо, що політична культура особистості та суспільства є головним чинником у системі обмежень маніпулятивних впливів у політичному процесі, адже існує пряма взаємозалежність між політичною культурою суспільства та рівнем поширення маніпулятивних технік.

В загальному політичну культуру можна вважати системою ставлень особистості, які стосуються як відношення до самого себе, так і до інших, до існуючого порядку, суспільного ладу. Політична культура є прямим наслідком політич-

ної соціалізації як процесу набуття політичного досвіду.

Деякі дослідники політичну культуру трактують через самоідентифікацію, яка включає в себе усвідомлення індивідом самого себе як суб'єкта суспільного життя, громади, до якої він належить, відчуття й цінування власних прав, свобод, відповідальності. Важливою складовою політичної культури є свідоме ставлення особистості до інших людей і суспільних груп, а також ставлення до чинного порядку, ладу та його норм, в рамках яких існують індивіди й групи, взаємодіють між собою та з владою [6, с.6-7].

Існують різноманітні трактування структури політичної культури. Розгляд предмету нашого дослідження схиляє нас до розуміння структури політичної культури у двох її аспектах: когнітивних та афективних орієнтаціях людей. До когнітивних відносять знання про політичну сферу та поінформованість про політичні події. Афективні орієнтації конструюються на основі почуттів і емоцій, що викликаються різними політичними об'єктами. Вчені стверджують, що рівень афективних орієнтацій у електоральній культурі у декілька разів перевищує рівень когнітивних, що спричинено загальною атмосферою виборів [1, с.235].

Цікавими в цьому контексті є висновки, зроблені дослідниками, які робили зріз політичної культури громадян, налаштованість на законслухняність, готовність самостійно визначати власну долю, прагнення до політичної толерантності [6, с.14]. Як бачимо з цих висновків, в українському суспільстві є досить значні передумови до зменшення використання маніпулятивних технологій через зростання рівня законслухняності та відповідальності, а також зростання рівня толерантності. Однак в той же час величезною перешкодою є так звані „подвійні стандарти“, які часто використовуються, особливо у виборчий та поствиборчий період, а також зневіра людей у можливість забезпечення своїх прав та свобод, а головне свого права на свідомий та вільний вибір.

Варто відзначити, що захист такого права можливий і через відповідний рівень політичної активності, яка відображає діяльнісний аспект політичної культури. Політичну активність можна розглядати як готовність та вміння людей діяти, щоб захистити та задовольнити власні інтереси, вирішити проблеми та подолати перешкоди на шляху досягнення мети, бажання впливати на ухвалення суспільних рішень. На нашу думку, при формуванні системи обмежень маніпулювання у політичних процесах першочергового значення набуває здатність та готовність людей поставити цю проблему до переліку найактуальніших питань, що потребують першочергового обговорення та розв'язання, та активна безпосередня участь кожного з нас у процесі вирішення такої проблеми. В даному випадку готовність до політичної актив-

ності є визначальною та важливою є усвідомленість громадянами наслідків відмови від участі у політичному житті.

Кожному з нас необхідно усвідомити наш громадянський обов'язок щодо участі у житті спільноти та готовності відмовитись від позиції пасивного спостерігача, яким хочуть нас зробити ті, для яких використання маніпулювання є звичним явищем. Таким чином, політичну активність можна вважати засобом захисту та обстоювання наших прав та інтересів.

Вище згадана політична активність насамперед проявляється під час виборів. Саме тому серед типів політичної культури як окремих різновидів виступає і електоральна культура або ж виборча культура. Останню визначають як комплекс орієнтацій, які визначають позиції громадян у виборчому процесі. Це і ставлення до виборів, оцінка політичних подій, реакція на реальність. Таким чином, електоральна культура – це комплекс знань, оцінок і норм електоральної поведінки й електоральних відносин, виборчого процесу в цілому, колективна пам'ять людей про виборчі процеси [1, с.237-238]. Вплив такої культури не можна недооцінювати, адже виборчий процес часто-густо сприяє творенню нової реальності, формування іншого ставлення до політики. В цей час активізується робота з масовою свідомістю, населення отримує набагато більше інформації, звертає більшу частину уваги на політичні події.

Загалом визначають дві характеристики електоральної культури. Це, насамперед, відповідальність виборця (розуміння значимості виборів, інтерес до них і бажання з'ясувати ситуацію) і компетентність виборця (вміння оцінити ситуацію, співвіднести свої інтереси з пропозиціями і перевагами кандидатів та партій).

Відповідальність виборця залежить від багатьох факторів, а саме: від того почуття громадянського обов'язку, від міри вагомості обираного органу в політичній системі. В нашому випадку при розгляді політичної культури як основного чинника обмеження маніпулювання більш значну роль відіграє компетентність виборця та його інтуїція, яка передбачає наявність навички участі у виборчій кампанії, вміння орієнтуватись в програмах і заявах політичних сил і кандидатів. Цікавою, на наш погляд, є модель, розроблена Р.Роузом та Я. Макаллістером, яка носить назву „електорату, що навчається“. Ці вчені стверджують, що з віком виборець отримує нові знання про вибори і приймає рішення при голосуванні, спираючись на сукупність фактів, співвідносячи свої інтереси, принципи із заявами та програмами партій та кандидатів, оцінюючи їх реальні дії та поведінку на даний момент. Дослідники української виборчої культури стверджують, що немає жодних підстав вважати, що український виборець не здатен до навчання та зміни власної електоральної культури [1, с.242].

Загалом політична культура не є першопочатково заданим, незмінним феноменом. Такі характеристики політичної культури як масові політичні орієнтації, здатні часто змінюватись у відповідності з конкретною соціальною ситуацією. Разом з тим в періоди певних криз традиції та цінності здатні забезпечувати цілісність суспільства. Саме тому необхідно досліджувати не швидкозмінювані установки, а фундаментальні уявлення, що становлять суть політичної культури.

Розуміючи, що в сучасному суспільстві все більше використовують маніпулятивні технології для досягнення певних результатів, можемо прийти до висновку що останні не можуть бути витіснені в силу того, що цінності, що протистоять маніпулюванню, мають занадто довгостроковий характер. Але саме від такого довгострокового розвитку політичної культури з усіма її компонентами залежить розвиток електорального процесу в українському суспільстві. В ньому насамперед повинні бути зацікавлені основні політичні актори: політичні лідери, політичні партії та рухи, тощо.

Загалом для розвитку такої політичної культури, що стане передумовою для зменшення маніпулятивного впливу, необхідно насамперед розвиток зворотного зв'язку з населенням кожної державно(політичної) структури. Також дуже важливим є поступовий та постійний розвиток навичок міжособистісного спілкування громадян (системи горизонтальних зв'язків), підтримка постійного політичного діалогу, зміна відношення до ролі особистості в політичному процесі, перехід до таких цінностей як самостійність та ініціативність, громадська відповідальність, вільний вибір та участь в прийнятті політичних рішень.

Окрім того, величезними обмеженнями використання негативних впливів на людську свідомість у виборчому процесі є й інші складники політичної культури, а саме високий рівень знань про політичну систему, про ідеології та високий рівень самосвідомості громадян, які можуть кардинально змінити хід виборчих кампаній. В такому випадку не остання роль відводиться політичній (громадянській) та правовій освіті.

Як ми вже зазначали, формування політичної культури означає поширення політичної грамотності. Шляхи такого поширення є різними. Одним з них є громадянська освіта, завданням якої є формування критичного мислення, вміння отримувати інформацію, враховувати та зважати на множину інтересів та позицій, робити збалансовані висновки, і як наслідок, що дуже важливо, аргументовано критикувати владу. Така освіта може стати дієвою перепорою маніпулюванню, адже за її допомогою культивуються цінності прав, свобод та гідності людини, розвивається вміння відстоювати власні інтереси в разі зазіхань на них з боку інших людей чи влади, формується громадянська компетентність та освіченість, поширюється критичне став-

лення до уряду та його рішень тощо. Громадянську освіту визначають як навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів і водночас не дозволяти порушувати їх права, адже кожен з нас повинен володіти необхідним мінімумом знань, вмінь, позицій, які і складають основу демократичної політичної культури, суттю якої є, насамперед, свідомий та відповідальний вибір [6, с.41]. Ми впевнені, що за допомогою такої освіти можливе набуття впевненості у людей, віри у власні сили та спроможності.

Як і процес маніпулювання являє собою процес зміни особистості у потрібному маніпулятору напрямку, так і процес громадянської освіти формує особистість, для якої першочерговим є відчуття власної гідності, шанування прав людини та вміння їх захищати. Така людина здатна критично мислити, аналізувати, ставити питання, шукати на них відповіді, а як наслідок, робити власні, а не нав'язані висновки, орієнтуватися у політичній ситуації, захищати свої інтереси. Для цього в першу чергу необхідні базові знання про себе, про права людини, про суспільство, в якому вона живе, його історію, культуру, традиції та звичаї, про природу та устрій держави, принципи демократії та способи їх дотримання.

Висновки. Як відомо, демократія починається не з урядів, а з самих людей. Останні роки за усі часи української незалежності свідчать про спроби подолання політичної некомпетентності та апатії громадян, які, як відомо, стають основними перешкодами у процесі встановлення демократичного врядування, формування громадянського суспільства.

Політична культура у всіх своїх складових та, зокрема, через політичну та правову освіту справляє реальний вплив на розвиток та зміцнення демократії, подолання негативних аспектів впливу на свідомість людей, зменшення ймовірності використання маніпулятивних технологій. Така освіта, набуття досвіду надає людині зокрема та суспільству загалом відчуття елементарної компетентності, наявності вмінь, які необхідні для життя в демократичному суспільстві, які у своїй сукупності здатні забезпечити істотну протидію політичній дестабілізації, конфронтації та загрозам національній безпеці людини, суспільства та держави.

Останні виборчі кампанії засвідчують певні зрушення у цьому процесі. Сьогодні на перший план виходить розуміння виборчого процесу як відкритого суперництва політичних сил, яке відбувається на арені, яка освітлюється променями незалежних ЗМІ. Зростає усвідомлення того, що тільки регулярні та вільні вибори органів державної влади та місцевого самоврядування забезпечують єдиний надійний спосіб контролю виборців за діяльністю органів управління державою та посадовими особами.

Проведення чесних виборів, забезпечення процесу голосування в рамках закону, підрахунок голосів без фальсифікації (це важливі умови демократії, які стають не тільки формальною юридичною процедурою, але й елементом масовою свідомості громадян.

Сьогодні більшість громадян прагне того, щоб незалежно від того, хто переможе, незалежно від результатів голосування, суспільство залишалось стабільним, а в країні продовжувався процес побудови нормального життя та економічного ро-

звитку. В такому випадку необхідним є забезпечення цінності плюралізму, який був би гарантією забезпечення прав та свобод людини, вільного вираження та співставлення різних орієнтацій та позицій різних політичних сил.

Таким чином, в процесі стабілізації суспільного життя, набуття виборцями електоральних навиків, посилення демократичної складової політичної культури населення та політичних еліт, відбувається поступове витіснення маніпулятивних технологій.

1. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування /За загальною редакцією Є.Радченка – К.: Факт, 2003. – 258 с.
2. Грачев Г.В., Мельник И.К. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии. - М.: ИНФРАН. – 1999. – 356 с.
3. Гуменюк О.Є. Маніпуляція як різновид психологічного впливу // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №1. – С. 23-26.
4. Ермаков Ю.А. Маніпуляція личностью: смысл, приемы, последствия – Екатеринбург, 1995. – 298 с.
5. Кара-Мурза С.Г. Маніпуляція сознанием. – К.: Оріяни, 2000. – 448с.
6. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: Аналітичний звіт /І.Жадан, С.Кисельов, О.Кисельова, С.Рябов; Ін-т громадянської освіти НаУКМА. – К.: Тандем, 2004. – 79 с.
7. Купцов А. Маніпулятивна складова соціальної взаємодії в контексті політичного маркетингу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №2. – С. 91-107.
8. Мотузенко Б.І. Маніпуляції як соціальна технологія //Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Випуск 4, Київ – Запоріжжя – Одеса. – 2000. – С.111-117.
9. Слободянюк Е. Виборчі технології для „чайників" і не тільки // Нова політика. – 2000. – №2. – С. 44-46.
10. Taagepera R., Shugart M.S. Seats and Voters: The Effects and Determinations of Electoral Systems.- New Haven. – 1989. – 523 p.

SUMMARY

Kuchma L. POLITICAL CULTURE AS THE MAIN ASPECT IN THE SYSTEM OF MEASURING OF MANIPULATION IN MODERN POLITICAL PROCESS

This article is devoted to the problem of measuring of manipulation in modern political processes. The author pays a great attention to the points of view of different researchers on the ways of defense from such manipulatory techniques. Systematizing the approaches of many researchers, author asserts that the circumstances of human development, socialization and political culture may be the main measures of manipulation. The attention is devoted to political culture as the main aspect in the system of measuring of manipulation in modern political process.

П. ЛЕНЬО (Київ)

ЕТНОЛОГІЧНА НАУКА НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ КІНЦЯ 80-х – ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Традиційно етнографічна наука країн Центральної та Східної Європи від початку ХІХ століття розвивалася як дисципліна орієнтована на вивчення власного народу/етносу – народознавство, народоопис [20; 21; 25]. Риси, що їй притаманні – націоналізм, лінійне бачення розвитку, історична тяглість, народна основа культури. Таке її спрямування не в останню чергу було зумовлене бездержавницьким статусом українців, поляків,

чехів, словаків, угорців та інших народів у часи, коли етнографія починала формуватися, як наукова дисципліна. Тоді її головним завданням був пошук доказів культурної самобутності народу, як захист від асиміляції, хоча у кожній країні були свої особливості її становлення. Наприклад, у Румунії вона викладається у контексті мовознавства, а не історії; у словаків етнографія довго вважалася за субдисципліну географічної науки, Російська

імперія хоч і мала статус держави, однак також розвивала науку шляхом «географічного народознавства» різних народностей, що її населяли [20; 21].

Іншу модель ми бачимо у західній Європі та США. Колоніальні країни мали потребу у вивченні особливостей та відмінностей населення своїх володінь. Це привело до розвитку культурної та соціальної антропології, або просто – соціокультурної антропології, як науки про фізичні, культурні та соціальні особливості людини/людства [6, 4]. Об'єктом і одночасно предметом дисципліни є вивчення культурних моделей, соціальних структур місцевого населення, а особливістю є відсутність історичного підходу, бачення кожної окремої культури як самобутнього феномену, тощо [28, 25-26; 41].

Проміжну ланку займають німецькомовні країни, які розвивали етнографічну науку двома напрямками: «Volkskunde» – вивчення традиційної культури власного народу, сусідів по Європі, «Volkerkunde» – культура заморських країн, колоній [7].

У другій половині ХХ століття надшвидкі темпи розвитку світової економіки, інформаційна революція, процеси глобалізації та уніфікації привели до зміни культурного ландшафту світу, поступово зникає традиційна культура, а отже і предмет науки народознавства [12; 17, 192]. Завдання нашої розвідки – показати процес пошуків нового формату етнологічної науки у країнах колишнього соцтабору, відобразити у загальних рисах те, як у середовищі вчених-етнологів відреагували на зміну політично-ідеологічного клімату. Матеріал досліджується на основі огляду праць етнологів Словаччини, Росії, Угорщини, України та дискусій, які проходили в означуваний період (рубж 1980–90-х рр.) на сторінках фахової преси. Питання цікаве з огляду на те, що є можливість простежити спільні та відмінні риси процесу трансформації, проблем адаптування науки і науковців до потреб суспільства та змін, що тоді наставали. Також воно має практичну цінність з огляду застосування нашою етнологічною наукою зарубіжного досвіду.

У кінці 1980-х років ослаблення ідеологічного тиску, початок демократичних перетворень привели, серед іншого, до дискусій у середовищі вчених-етнографів Угорщини, Польщі, Росії, Словаччини та інших країн [2; 4; 10; 11; 19; 22; 23; 24; 27; 30; 31; 38; 39]. Їх метою було підвести підсумки і критично оцінити стан науки на даний період, спрогнозувати тенденції та перспективи на майбутнє, намітити шлях яким етнографія/етнологія повинна іти далі, щоб не опинитися услід за історією КНРС на звалищі непотребу. Такі побоювання вчених мали підстави, оскільки наука давала тенденційні оцінки (хоча і не з їх вини) національним процесам країн соцтабору та хибні чи проігноровані режимом рекомендації їх

вирішення. Потуги саморефлексії науки були свідченням того, що вона не збирається зупинитися у розвитку та прогресі, прагне бути корисною для суспільства [13].

Угорщина. В Угорщині наука розвивалася, як національно спрямована дисципліна. Однак межі традиційної етнографії, ідеологічний тиск, наявність заборонених для досліджень тем, що оцінювалося як кризова ситуація в науці, викликали спроби змінити ситуацію. Бажання вивчати нові актуальні теми методами антропології були спричинені нівелюванням предмету етнографії – традиційної культури, що зникла в результаті індустріалізації, колективізації та інших факторів. На початку 1990-х років у журналах «Replika» та «Budapesti Könyvszemle» пройшли повчальні дискусії прихильників нового формату дисципліни – антропології. Однак, оскільки, більшість виступів вчених не врахували досягнень попередньої науки – це укріпило їх опонентів-етнографів на своїх позиціях і привело майже до нетерпимості по відношенню до змін у сторону нових тенденцій [12, 227].

На середину 1990-х років відбулося кілька конференцій молодих учених. З приводу критики науки радянського періоду – зазначалося, що історичний підхід, діалектика були складовою угорських етнографічних досліджень задовго до приходу радянської влади. Попри ідеологічний тиск, замовчування і фальсифікацію багатьох наукових проблем, протягом панування тоталітарного режиму виходило багато цікавих праць, які є досягненням наукової думки [12; 44]. Позитивним було те, що учені не намагалися будь-якою ціною дистанціюватися від здобутків етнографічної науки, а спробували поєднати їх із новим баченням тем, однак дійсного зближення етнографів та антропологів не відбулося. Перші вбачають у антропології лише тимчасову модну течію, вважають звичні етнографічні методик та теоретичні установки придатними й надалі. Антропологі у свою чергу закидають етнографії, те що вона не здатна до оновлення дисципліна. Голова «Угорського етнографічного товариства» Л. Коша, однак, не вважає такий неоднозначний стан дисципліни кризовим, вбачає за необхідне брати корисне від обох напрямків (історичний досвід етнографії, специфіка бачення нових проблем антропологією). Вчений пропонує два перспективні варіанти існування дисциплін. 1) Антропологія займається своїми проблемами, а зближення етнографії з іншими дисциплінами відкриває можливості подальших історичних досліджень. 2) Другим варіантом є новий формат науки – історична антропологія, яка поєднує етнографію, історіографію та антропологію, що на практиці у нових умовах може прийняти вигляд історії повсякдення (everyday history). Цей напрямок, який бере початок від школи «Анналів» мав би задовільнити прихильників помірної антропологізації етнографії [12; 18]. На прикладі

Угорщини, однак, насправді видно, що акцент неодмінно робиться в бік однієї із наук, тож поки що в цьому напрямку зроблено мало.

Словаччина. У Словаччині (до 1993 року у складі Чехословацької республіки) з 1988 року регулярно порушувалися питання, що не могли бути озвучені раніше і які тривожили корифеїв науки. Ініціатором полеміки, виразником актуальних назрілих проблем виступив відомий фольклорист-теоретик, новий директор Інституту Народопису Словацької академії наук (далі САН) М.Лешчак. На сторінках журналів «Slovensky narodopis», «Muzeum» були надруковані його статті [38; 39], де він закликав до широкої дискусії з приводу майбутнього етнографічної науки, наводилося його бачення існуючих проблем та перспектив дисципліни.

Відповідно до реакції науковців на його звернення, вчених непокоїло наступне: переоцінка та критичний огляд досягнень попередньої епохи, вибір теоретичних та методологічних основ і пріоритетних напрямків розвитку, взаємозв'язок науки та ідеології/політики, інституційні та кадрові зміни, проблема етики наукової роботи, розробка перспективних та замовчуваних раніше тем, питання статусу дисципліни за нових умов, її місце в системі наук (історична чи соціально-природничка), [30; 31; 39] і т.д.

Росія. Дещо пізніше ніж у Словаччині – 1991 року, новий директор Інституту етнології та антропології РАН В.Тішков, на сторінках «Этнографического обозрения» своєю, досить провокативною, статтею [22] розпочав дискусію, яка викликала в середовищі етнографів жваву полеміку, що не вщухала 5-6 років [2; 4; 10; 11; 19; 20; 23; 24; 27]. Питання, які порушувалися були багатомановими з тими, що тривожили М.Лешчака. Різниця полягала в тому, що на відміну від словака Лешчака, який є прихильником розвитку науки, як історичної дисципліни, російський вчений відомий своєю симпатією до соціальної та культурної антропології, які зазвичай відносяться до соціальних, природничих чи навіть біологічних, але не історичних наук. Можливо, постановка питань саме під таким кутом спричинила гостроту полеміки, оскільки радикальні зміни не могли подобатися прибічникам традиційної моделі розвитку етнографії [4; 19]. Розбіжності, які мали місце, знаходили вияв у численних публікаціях і іноді здавалися досить абсурдними. Поміж обгрунтованих порад виходу науки на новий рівень, траплялися статті, після яких спадало на думку, що вчені з'ясовують стосунки між собою, що не сприяло вирішенню проблем [4; 5; 10; 11].

Критика стану науки. Як не дивно, в обох країнах (РФ та Словаччині), спір виник спочатку з приводу назви науки та інституцій [4; 22; 30; 31]. Чомусь тоді це вважалося більш актуальним ніж низка інших проблем, хоча словесна еквілібристика та відсутність освічених номіналістів актуальна

проблема не тільки в часи трансформацій. Однак далі все нормалізувалося, особливо у Словаччині, де вже від часів «Празької весни» побутував термін етнологія [40], а тому дискусії з приводу назви науки протікали не так гостро і не мали такого резонансу, як у Росії. Одночасним кроком вчених стала оцінка негативних явищ науки, який вони отримали у спадок від радянських часів. Висновки про наявність кризи були фактично тожні тим, до яких прийшли угорські етнографи [2; 4; 8; 9; 10; 11; 12; 19; 39; 40; 41; 42]:

– Догматизм марксистсько-ленінської методології (слід розрізняти політично-ідеологічний та науковий марксизм), однобокості теоретичного мислення, відірваності науки від реальних суспільних потреб.

– Звичні періоди перегиби та перекося, нерівномірності та тенденційності досліджень (чомусь приділялося необгрунтовано багато уваги, щось не досліджувалося взагалі), значне переважання описових-емпіричних робіт.

– Термінологічний формалізм, наявність фальсифікацій і підробок у наукових працях, як результат дії ідеологічних вказівок зверху та компромісів із ними науковців.

– Обмежені можливості контактів, обміну досвідом із вченими інших країн (у порівнянні з кращим становищем науковців «ідеологічно чистих» точних та природничих наук), що спричиняло інформаційний вакуум, «варіння» у собі. До цього додалася мала кількість та якість (порівняно з країнами Західної Європи та США) установ, які продукують спеціалістів, що також приводило до «кастовості» та замкнутості на собі.

Попри все, було також визнано, що наука радянського періоду мала низку певних переваг:

– Межі єдиної існуючої парадигми змушували шукати варіанти наукових пошуків і тоді з'являлися шедеври наукової думки. Доволі проста та струнка структура марксистської методології пропонувала дієвий набір інструментів, за допомогою котрих виходили праці, які і тепер є прикладом наукової об'єктивності та фундаментальності, тобто ортодоксальний марксизм не заважав їх появі (12; 38; 39; 43; 44).

– Регулярне та стабільне фінансування наукових проектів у випадку їх затвердження.

– Хоча міжнародні наукові контакти були обмежені, у середині соцтабору діяли комісії типу МКККБ (Міжнародна комісія по вивченню культури Карпат та на Балканах), чия діяльність приносила плідні результати.

Проблеми та перспективи. Визначившись із минулим, вчені почали формулювати нові засади та плани розвитку науки, які одразу наштовхувалися на перешкоди, яких раніше не було. Початкова ейфорія з приводу перспектив, які відкривали демократизація і свобода слова, на початку 1990-х років змінилася усвідомленням того, що прийшли

не тільки позитиви, але і труднощі, що потребують вирішення:

Було визнано, що процес інституціалізації дисципліни (її інфраструктура), діяльність учених повинні враховувати інтереси суспільства, а не політичних інституцій; гуманізм мусить стати єдиним «ізомом», на який буде опиратися наука [23; 24; 30; 31; 39]. Однак одразу виникло питання щодо її політичності чи аполітичності [30; 31; 39]. У світлі, того що фінансування йде із держбюджету, важко розраховувати на відсутність існування державного, ідеологічного замовлення. З цього випливає інша проблема – альтернативні шляхи фінансування. Можливий варіант – здобуття грантів означає, що напямки досліджень формують ринкова система попиту та пропозиції, яка може розходитися з інтересами науки – їх актуальність часто не співпадає.

Назрілим стало питання етики наукових досліджень та відносин всередині когорти науковців, що засвідчило їх загострення в умовах боротьби за краще місце, вигідніші умови фінансування [8; 9; 29].

Плюралізм та свобода слова позитивне явище, але вони зіграли роль у тому, що спроба ревізії догматичного марксизму привела до його краху [8; 9]. Відповідно нагальним стало питання заміни звичної методологічної опори чимось новим. З цим була проблема, оскільки внаслідок тривалої ізоляції від західного наукового середовища відчувався брак інформації про альтернативні наукові підходи.

Вихід із ситуації інформаційного вакууму можна було вирішити кількома шляхами: організацією обміну науковцями, публікацією перекладів зарубіжних наукових праць [8; 9; 30; 31; 38]. Протягом 1990-х років зростала кількість перекладної літератури, розширювався словник термінів, однак також поширилася термінологічна плутанина. Щодо наукових зв'язків, традиційно, як і в часи радянського устрою, фінансування гуманітарної науки залишилося значно меншим, ніж виділення бюджетних коштів на потреби природничих та точних наук. Більшість контактів із зарубіжними установами та науковцями є результатом активності окремих осіб, а не наслідком централізованого фінансування подібних заходів, що сприяло б підвищенню ефективності співпраці. Попри все діалог науковців налагоджувався, але із виходом на міжнародний рівень виникла проблема вибору спричинена надміром різних теоретико-методологічних установок. З цим вчені зустрілися у світі західної науки, де вже у 1980-х роках констатувалася кризова ситуація спричинена величезною кількістю різноманітних методологічних підходів [26].

Новим була також не тільки зміна політичного та ідеологічного клімату. В умовах трансформації країн соцтабору та входження їх до західного світу постмодернізму, швидше почала змінюватися і

досліджувана реальність, об'єкт і предмет науки. Нові умови принесли не тільки гласність та кращу можливість вивчати, те що раніше було заборонено, але і проблему пришвидшеного зникнення традиційного об'єкту етнографії [12]. Країни, де в деяких регіонах ще збереглися елементи традиційної культури стають винятком, а тому чим далі більшої актуальності набувало питання трансформації моделі науки.

Варіанти розвитку науки. Відповідно до пропонування шляхів виходу з кризи, вчених можна поділити на кілька груп: а) послідовники розвитку науки, як історичної дисципліни (традиціоналісти), б) прибічники поміркованих змін (ліберали), в) прихильники західної науки (постмодерністи). (Поділ досить умовний, оскільки вчені між собою у чомусь погоджуються, а в чомусь не можуть знайти спільної мови, означення груп також вжито нами для зручності.)

Постмодерністи (В.Тішков, С.Соколовський, Г.Кіліанова) не пропонують вивчати традиційну культуру, якої вже фактично немає. Натомість, запозичивши досвід соціальних та природничих наук, слід досліджувати актуальні проблеми етнічності, культурних зв'язків соціумів, субкультур, які виникають та розвиваються на наших очах [1; 3; 16; 21; 34; 35; 36]. Постмодерністи відкидають поділ культури на матеріальну та духовну, сприймаючи її як єдине, що проявляється по-різному в різних ситуаціях, відмовляються від широких теоретичних систематизацій та глобальних узагальнень [21; 26]. У польових дослідженнях використовується багато методик різних наук, питання інтерпретації матеріалу залежить від точки зору автора. Директор Інституту Етнології САН, Г.Кіліанова озвучила компромісний варіант розвитку науки – «Anthropology at home» (домашня антропологія), який набуває популярності у США, центральній та північній Європі. Цей напрям пропонує звернути увагу на нові проблеми, вивчати культурні явища та групи, які виникають та існують поряд твого дому, що нічим не легше і не менш цікаве ніж дослідження заокеанських племен [34; 35].

Прихильники традиційного розвитку науки (В.Басілов, О.Елсхек) вважають, що антропології і етнології/етнографії слід залишатися різними дисциплінами, а остання не повинна змінювати назву чи переорієнтовуватися на вивчення нетрадиційних проблем. Основним об'єктом науки повинні залишатися етноси-народи, поза якими жодна людина не жила і не живе. У межах даної категорії і мають вивчатися існуючі культурні та соціальні процеси-явища між представниками різних народів. Головним (але не єдиним) методологічним підходом залишається історизм, у польових роботах основним методом – включене спостереження. Традиціоналісти [4; 5; 32; 33] висловлюють побоювання, що шлях постмодерністів приведе до самоліквідації науки, втрати ідентич-

ності дисципліни, розчинення серед інших наук. Багато з них переконані, що обґрунтованого шляху антропологізації етнографії нема, а запозичення модного бренду під назвою антропологія має за мету приваблення спонсорів, грантодавців і не тягне дійсних антропологічних досліджень.

Ліберали (С.Арутюнов) [3; 16] виступають за розумний компроміс, як у випадку з пропозицією угорця Л.Коша [12]. Науці не слід стояти на місці, вона повинна враховувати зміни, які настають у суспільстві та світі. Однак необхідно обережно переймати досвід нової наукової традиції, не забувати старе, використовувати поліпарадигмальні підходи. Не відкидаючи історичний підхід, одягнувши «окуляри антропології» слід по новому підходити і до старих проблем, а матеріал вже сам надиктує методи та способи його інтерпретації (37; 41).

Україна. У своїй розвідці ми свідомо винесли питання про українську етнографію окремо. На щастя, чи на жаль, нас оминули бурхливі спроби розв'язання проблем, які виникли в зв'язку з переходом до ринкової економіки, демократичних перетворень. Українська етнологічна (етнографічна) наука у питанні свого дійсно об'єктивного, а не тільки критичного самоосмислення/саморефлексії в основному стояла і, поки що, стоїть осторонь процесів, які періодично виникають чи перманентно присутні у науковій літературі наших колишніх сусідів по соцтабору та у світі. Щодо предмету антропологія – у наших вузах він викладається в якості науки про фізіологічні особливості виду «*homo sapiens*» [15]. Етнографічні ж дослідження мають переважно національно-народознавчий характер, що все ще зумовлено необхідністю формувати та виховувати українську самосвідомість.

Слід відмітити, що певна полеміка, критика понять, які дісталися у спадок, відбувалися в монографіях, рецензіях, нечисленних дискусіях з приводу статусу історичної науки взагалі, тощо [8; 9]. Спроби науковців уніфікувати термінологічний словник, тлумачення предмету та об'єкту науки, методів та методології, відомості про альтернативні наукові технології можна побачити на сторінках нових підручників по історії, соціології, політології, етнології, а також фахових і порубіжних журналах типу альманаху «Соціум». Теоретичні викладки існують також у дисертаційних роботах. Серед останніх чим далі, тим більше застосовується комплексні, міждисциплінарні підходи на стику традиційної етнології і антропології та інших наук [15]. Однак несміливі регіональні чи особистісні потуги закликати науковців до широкої полеміки не привели, поки що, до значного резонансу.

Можливо, як зазначила директор словацького Інституту Етнології Г.Кіліанова, перш ніж оцінювати стан науки, слід вичекати 10-15 років, щоб позбавитися емоційного сприйняття бурхливих подій розвалу комуністичної системи. Так са-

мо повинен пройти час, щоб вчені могли орієнтуватися в масі нової інформації, яка стала доступною від початку 1990-х років, – лише тоді почнуться теоретичні дискусії. Разом з тим, на досвіді наших сусідів, ми бачимо, що негайна реакція на зміни не позначилася на якості критики та об'єктивного відношення до досягнень науки радянського періоду. Навпаки, упередженість когось із adeptів збереження «*status quo*» викликала відповідь опонентів, що приводило до нового витку дискусії та спроб знайти оптимальне вирішення проблем.

Висновок. В етнологічній періодиці регулярно з'являється статті, де порушуються питання необхідності переоцінки існуючих теоретичних та методологічних установок. Особливо актуальними вони стають у часи кардинальних соціальних-економічних та культурних і політичних змін суспільства. На наших теренах такі проблеми стали предметом активного обговорення у кінці 1980-х років. У Росії, Словаччині, Угорщині, інших країнах пострадянського простору, саморефлексія науки почалася критикою марксистсько-ленінської методології і поступово переросла в дискусії спеціалістів-науковців з приводу майбутньої долі етнології/етнографії. Поступове усвідомлення доцільності антропологізації етнографії, пошук компромісного варіанту розвитку науки свідчило передусім про зміни у суспільстві. Глобалізаційні, уніфікаційні процеси впливають, хоча і у різній мірі, на всі держави і з того, яким чином наука реагує на нові реалії можна судити про рівень трансформацій даної країни.

У дискусіях етнологів (РФ, Словаччина, Угорщина ін.), бачимо, що переважно проходили спори прихильників історичної науки модерного часу та постмодерністів. Вчені обирають свій шлях пристосування до потреб постмодерного суспільства та світу. Хтось залишається прибічником традиційної етнографії, інший обирає компромісний шлях. Варіантів останнього багато, до основних моделей, можна віднести «*Anthropology at home*», «*Everyday history*», «історична антропологія», однак, не дивлячись на значний вплив традицій західної науки, у чистому вигляді класичної соціокультурної антропології в жодній із названих країн немає. Характерним для етнологічної наукової спільноти країн пострадянського простору є визнання ролі історичної методології, яка залишається основою досліджень, навіть якщо хтось із вчених заявляє про протилежне.

Свідченням збереження актуальності наукових досліджень являється кількість та якість надрукованих праць. Слід констатувати, що за останні 15 років стало значно менше узагальнюючих синтезних монографій. Натомість більше виходить авторських праць, збірників колективних статей присвячених різним питанням. На нашу думку це свідчить про поліваріантність суспільства, яке швидко уніфікується під впливом маскультури.

Спостерігаються дві протилежні тенденції – уніфікація та диференціація культурної різноманітності. З одного боку йде культурне зближення світу, але з іншого, з'являється величезна кількість нових проблем і нових точок зору на, здава-

лось би, вичерпані теми, які набирають актуальності. Таким чином, в існуючій системі наук, у сучасному світі знайдеться місце і для етнографічної науки, і для антропології.

1. Александренков Э.Г. Рец. на книгу: Арутюнов С.А., Рыжакова С.И. Культурная антропология. М., 2004 // Этнографическое обозрение. – 2005. – № 5. – С. 128-133.
2. Арутюнов С.А. Преодоление какого кризиса? // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 1. – С. 8-14.
3. Арутюнов С.А. Рецензия на книгу В.А.Тишкова „Реквием по этносу” // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 4. – С. 153-155.
4. Басилов В.Н. Этнография: есть ли у нее будущее? // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 4. – С. 3-17.
5. Басилов В.Н. Традиции отечественной этнографии // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 2. – С.18-45.
6. Белик А.А. Культурная (социальная) антропология – область научных исследований и учебная дисциплина // Этнографическое обозрение. – 2000. – № 6. – С. 3-14.
7. Гинрих А. Меняющиеся контексты, меняющееся содержание: о статусе социокультурной антропологии в немецкоязычных странах // Этнографическое обозрение. – 2005. – № 2. – С. 32-42.
8. Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – 2002. – № 54. – С. 20-22.
9. Касьянов Г. Сучасний стан української історіографії: методологічні та інституційні аспекти // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 78-92.
10. Козлов В.И. Между этнографией, этнологией и жизнью // Этнографическое обозрение. – 1992. № 3. – С. 3-14.
11. Кон И.С. Несвоевременные размышления на актуальные темы // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 1. – С. 3-8.
12. Коша Ласло. Чії ви сини? Огляд угорської етнографії. – Ужгород, 2004. – С. 246.
13. Леньо П.Ю. Проблеми та перспективи етнологічної/антропологічної науки в Східній та Центральній Європі (спроба порівняльного аналізу) // На перехрестях світової культури. – Чернівці, 2006. – С. 84-87.
14. Марков Г.Э. О бедной науке замолвите слово... // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 5. – С. 3-7.
15. Наулко В.И. Украинская этнологическая наука: современное состояние и перспективы развития // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 6. – С. 115-123.
16. Обсуждение книги В.А.Тишкова «Реквием по этносу» (материалы методологического семинара Института этнологии и антропологии РАН) // Этнографическое обозрение. – 2005. – № 3. – С. 109-131.
17. Потушняк Федір. Закарпатська українська етнографія // Тиводар М.П. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. – Ужгород, 2005. – С. 284.
18. Пушкарева Л.Н. Предмет и методы изучения «истории повседневности» // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 3-19.
19. Размышления о судьбах науки // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 5. – С. 3-24.
20. Соколовский С.В. Парадигмы этнологического знания // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 2. – С. 3-17.
21. Соколовский С.В. Российская этнография в конце XX в. (Библиометрическое исследование) // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 1. – С. 3-54.
22. Тишков В.А. Советская этнография: преодоление кризиса // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 1. – С. 5-20.
23. Филлипова Е.И. Филлипов В.Р. Камо грядеши ? // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 6. – С. 3-17.
24. Филлипова Е.И. Филлипов В.Р. Crede experto (Отечественная этнология сегодня и завтра) // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 5. – С. 3-11.
25. Фермойлен Х.В. Происхождение и институционализация понятия Vokerkunde (1771-1843) // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 4. – С. 101-109.
26. Шандыбин С.А. Постмодернистская антропология и сфера применимости ее культурной модели // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 1. – С. 14-30.
27. Шнирельман В.А. Наука в условиях тоталитаризма // Этнографическое обозрение. – 1992 – № 5. – С. 7-18.

28. Benža Mojmir. Vztah etnologie a kultúrnej a socialnej antropologie // Etnologia versus anthropologia. – Trnava, 2000. – С. 19-28.
29. Diskusia o Etike v etnologickeho vyskume // Etnologicke rozpravy. – 2002. – № 2. – С. 85-103.
30. Diskusia o nasej vede // Narodopisne informacie. – 1991. – № 2. – С. 115-132.
31. Diskusia o nasej vede // Narodopisne informacie. – 1992. – № 1. – С. 101-108.
32. Elschek Oskar. Etnologicke reflexie o koncepciach a stereotypoch // Slovensky Narodopis. – 2004. – № 1. – С. 65-71.
33. Elschek Oskar. Zmeny konceptov a paradigiem v etnografii a antropologii (aspekty historicke a aktualne) // Etnologia versus anthropologia. – Trnava, 2000. – С. 53-64.
34. Kilianova Gabriela. Etnologia a socialna/kulturna antropologia: uvaha o stave badania na Slovensku // Slovensky Narodopis. – 2002. – № 1. – С. 46-55.
35. Kilianova Gabriela. Etnologia na Slovensku na pragu 21. storočia: reflexie a trendy // Slovensky Narodopis. – 2002. – № 3-4. – С. 277-291.
36. Kilianova Gabriela. Na margo diskusneho prispevku Oskara Elscheka. Etnologicke reflexie o koncepciach a stereotypoch // Slovensky Narodopis. – 2004. – № 2. – С. 168-171.
37. Krekovičova Eva Ad: Elschek, O.: Etnologicke reflexie o koncepciach a stereotypoch // Slovensky Narodopis. – 2004. – № 2. – С. 163-167.
38. Lesčák Milan. Horizonty súčasneho slovenskeho narodopisu // Muzeum. – 1991. – № 2. – С. 1-5.
39. Lesčák Milan. Začiatok užitočných dialogov? (Na okraj jednej ankety) // Slovensky Narodopis. – 1991. – № 1. – С. 67-76.
40. Podolak Jan. Etnologia na Slovensku v 20. storoci – Etapy jej vyvoja // Etnologia actualis Slovaca. – Trnava, 2003. – С. 9-58.
41. Rozhovor s profesorom Vilmosom Voigtom // Slovensky Narodopis. – 1992. – № 4. – С. 396-398.
42. Stolična Rastislava. Etnologia a antropologia – dva zdroje reflexive kultury // Etnologia versus anthropologia // Etnologia versus anthropologia. – Trnava, 2000. – С. 39-46.
43. Ugerek Zdenek. Slovensky narodopis v minulých padesati letech v kontextu evropských oborových periodíc // Slovensky Narodopis. – 2004. – № 1. – С. 53-64.
44. Vilmos Voigt. 50 rokov Slovenskeho narodopisu // Slovensky Narodopis. – 2003. – № 3. – С. 396-404.

SUMMARY

Lenyo P. SELF-REFLECTION OF ETHNOLOGICAL SCIENCE IN SOCIALISTICAL COUNTRIES AT THE END OF 80'S – BEGINNING OF 90'S OF XX CENTURY

In the paper author analyzed the state of ethnological science of post soviets countries. According to theoretical discussion's materials of ethnologists, the author comes to conclusion, due to expediency of usage social and cultural anthropology experience of traditional ethnographical science. At the same time, we don't need to reject the previous science properties, which guarantee the science correspondence to postmodern world and don't lose the identical nation discipline.

***В.ПЕТРИНКО** (Ужгород)*

ГЕОПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ВІД ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ ДО “ГАЗОВОЇ ДИПЛОМАТІЇ”

*Політика держави обумовлена її географією
Наполеон*

Виходячи з епіграфу, політика європейських країн обумовлена саме їх географічним, середнім розташуванням між Атлантикою і Континентом, утворюючи своєрідний в геополітичному, геоелементному, геоекономічному, геоетнічному, культурно-цивілізаційному відношенні найбільший

євразійський півострів, визначений на півночі Північно-Балтійським, а на півдні – Середземно-морсько-чорноморсько-Азовським «фьордами». Цей простір має два геостратегічні «виходи» для ведення своєї політики: перший — східний, сухопутний, континентальний, який з давніх часів при-

ваблював то стародавніх римлян, то варягів, чи то рицарів-тевтонів, чи шведів, прусаків та німців загалом; другий західний, морський, до якого линули як гуни, монголо-татари, так і російські царі та радянські диктатори. Центром між цими геополітичними «входом» і «виходом» є найпроблемніший район Європи – Центрально-Східний, який був і залишається й наділі «каменем спотикання» двох стихій – Моря (Заходу, індивідуалізму таласократії) і Суші (Сходу, колективізму, телурократії). Володіння цим плацдармом відкриває шлях як для атлантистів до «безмежних» просторів Хартленду (внутрішньої Євразії), так і для континенталістів до берегової зони та просторів Атлантики і Світового океану.

Цей, Центрально-Східний, регіон як у минулому (до 1991 р.), так і нині завжди був і залишається геополітичним об'єктом великої стратегічної «гри» на шахівниці світової політики Заходу і Сходу. Так, у період «холодної війни», коли США (авангард атлантистів, Заходу) протистояли могутньому СРСР (авангард континенталістів, Сходу), Європа була розділена між цими двома гравцями – Західна Європа входила до табору атлантистів, а Центрально-Східна (крім Австрії) була під патронатом комуністів-континенталістів, які намагалися шляхом ідеологічної експансії (експорт революції) пробитися до Атлантики і повторити європейський похід російської армії у 1812-1813 рр. Лінія розколу Європи лежала в ідеологічній площині й проходила по західному кордону НДР, Чехословаччини, Угорщини і Югославії, утворюючи вісь Балтика – Адріатика. Коли радянський ворог зник у Європі в 1990-1991 рр. західноєвропейські союзники Америки, хоча й не відвернулись від неї, але почали проявляти все більшу самостійність і проводили лінію на зменшення залежності та відчуження, дистанціювання себе від лідера західного світу.

Український вчений-політолог і геополітик Ф.М.Рудич стратегічно визначив, що «на рубежі третього тисячоліття геополітичне поле Європи може формуватися у двох напрямках. Перший: Європа стає визнаним лідером світового цивілізаційного процесу, зберігає свою унікальність у ньому, утверджується як самостійний центр багатополосного світу нового тисячоліття. Другий: Європа фактично занепадає, остаточно підкоряється панамериканізму, відбувається її дифузія в процесі глобалізації, дезінтеграція між євроатлантичним і євразійським полюсами» [4, с. 388]. Виходячи з аналізу історичних подій зовнішньополітичного сегменту політики протистояння Парижа і Вашингтона у 60-х роках ХХ ст. (вихід французів з НАТО у 1966 р.) та антиамериканської позиції Франції і Німеччини щодо війни в Іраку у 2003 р., виступаючи тим самим проти агресивного домінування американізму у політиці Заходу, схиляємося до думки про вибір першого напрямку становлення й утвердження європейського центру

сили як самостійного гравця на геополітичному полі світу.

З 90-х років ХХ ст. після підписання Маастрихтського договору 1992 р. у Європі зростає політичний і економічний потенціал Європейського Союзу, що безсумнівно приваблювало нові, посткомуністичні незалежні країни Центрально-Східної Європи до вступу в європейське об'єднання. Це гарантувало їм вищий рівень економічного процвітання і достатку, порівняно з комуністичними часами, а головне безпеку від геополітичного й ідеологічного тиску Москви. Процесу входження нових членів до ЄС сприяло й підписання державами-членами ЄС у червні 1997 р. Амстердамського договору, основними складовими якого є проблеми працевлаштування, прав громадян та свободи пересування і де було поставлено питання про розширення союзу через вступ до нього інших європейських країн, передусім держав Центрально-Східної Європи. І цей процес не примусив себе довго чекати.

Так до «старих» 15-ти європейських держав-членів ЄС (сукупність населення яких складала близько 370 млн. чоловік) з 1 травня 2004 р. долучилось ще 10 країн Центрально-Східної та Південної Європи, а з 1 січня 2007 р. ще й Румунія та Болгарія. Отже, валовий об'єм Європейського Союзу становить 27 країн-членів із населенням у 480 млн. чоловік. Геополітичне поле Заходу (підконтрольна територія) збільшилось на одну третю частину Європи, підійшовши до лінії східного кордону Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії, тобто по лінії Східна Балтика – Чорне море. Таким чином, значний масив перехресного поля (територія країн Центрально-Східної Європи), який до 1991 р. ідеологічно був підконтрольний сухопутній силі – Радянському Союзу (Heartland), перейшов у підпорядкування антиатлантичного Заходу – морській силі США і НАТО.

У такій новозміненій геополітичній ситуації в Центрально-Східній Європі залишається питання трьох перехресних країн-полів, за які й надалі йде геополітична боротьба Сходу і Заходу – це проблема Сербії, України і Білорусі. Маргіналізація цих територій призводить до нестабільності у всій Європі і створює напругу у відносинах з Росією.

Однак не все так гладко і в таборі атлантистів та їх союзників у Європі.

Позиція самостійного гравця в геостратегічному просторі світу спонукає Європейський Союз до вироблення самостійної лінії поведінки на міжнародній арені, що не завжди співпадає з лінією стратегічних інтересів США. Про це, наприклад, засвідчує Ризький саміт країн-членів НАТО 28-29 листопада 2006 р., де європейські країни-члени були проти прийому проамериканських Албанії, Хорватії і Грузії до Північноатлантичного альянсу, щоб не підсилювати й так сильні позиції США в організації. Отже, бажання євро-

пейців, і перш за все французів і німців, вийти з-під тотального контролю заокеанського покровителя, змушує їх не тільки до розширення Союзу (набираючи тим самим територіальної, економічної, військової, демографічної ваги), але й до обмеження вступу проамериканських європейських країн до ЄС.

Після розпаду Радянського Союзу і зникненням комуністичної експансії на Захід та припиненням «холодної війни», завданням Європейського Союзу повинно стати – це вихід з-під опіки США, нав'язаної ще «Планом Маршалла» європейцям і закріпленої політикою «подвійного стримування», концепцію якої теоретично обґрунтував професор В.Хенрієдер. Така політика відзначалася двома перевагами для Сполучених Штатів, оскільки з одного боку відбувалось стримування СРСР, а з другого – Західної Європи і забезпечити тим самим збереження силової переваги Америки у світі [3, с. 119].

Нині ситуація змінилась у порівнянні з періодом «холодної війни», але цілі залишилися ті ж самі – геополітичне панування у світі, та зокрема в Європі, американської супердержави. Зміни торкнулись лише причин виправдання потрібності американської гегемонії у світі та Європі. Раніше це була загроза поширення комуністичної революції на капіталістичний світ, а сьогодні це загроза міжнародного тероризму загалом та ісламського фундаменталізму зокрема, що, мабуть, було штучно спровоковано Заходом. І в цьому протистоянні США і надалі намагаються втягнути європейські країни під своїм керівництвом у вир цивілізаційно-протистояння.

Недарма ідеолог американської геостратегії Збігнев Бжезінський наголошує: «Центральною проблемою для Америки є те, як збудувати Європу, що базується на франко-німецькому зв'язку, Європу життєздатну, що залишається пов'язана зі Сполученими Штатами...» [1, с. 71]. Відзначимо однак, що на наш погляд, американський політолог не врахував у цьому своєму висловлюванні два суттєві моменти. По-перше, Європа 90-х років ХХ ст. й особливо перших років ХХІ ст. – це вже не Європа післявоєнної доби, пригнічена й зруйнована, що потребувала зовнішнього як економічного, так і військово-політичного донора спрямованого на протидію східним «визволителям». Європа після політичного розширення на Схід, поступово долаючи власні труднощі, стала все більше проявляти непокору американському домінуванню як в Північноатлантичному альянсі, так і в нав'язуваній європейцям американського (силового) розуміння вирішення міжнародної політики.

По-друге, З.Бжезінський не бере до уваги того факту, що Європа, особливо Центральна і надалі залишається об'єктом відчутного впливу Росії. Після радянського відкату від західних кордонів колишньої Східної Німеччини та Чехії на схід впливу євразійської телурукратії (сухопутної си-

ли), з приходом до Кремля в 1999 р. В.Путіна та його команди із державних структур безпеки, після зміцнення режиму авторитарної демократії в середині держави, Росія розпочала свій імперський наступ на західні, прилеглі території – країни Східної і Центральної Європи. Однак характер російської експансії якісно змінився порівняно з радянським ідеологічним натиском. Сьогодні це є економічна зброя російського експансіонізму, що проявляється у ресурсній залежності європейської економіки від поставок паливно-енергетичної сировини Російською Федерацією. Кремль сповна використовує газу («Газпром») і нафтову («дубину») по відношенню країн як Східної (особливо проти України, Молдови та вже й Білорусі), так і Центральної Європи, демонструючи барську зверхність — хочу дам газ за вашу залежність, а хочу й перекрию краник за вашу незалежність. Це така «формула» на газ «Газпрому» -Кремля стосовно найближчих своїх сусідів – Грузії, України, Молдови, а нині й проти Білорусі, якій «Газпром» вже продає газ за ціною понад 100 дол. за тис. куб. м (станом на жовтень 2006 р.), яку не рятують ні митний, ні економічний союз з Росією та «братські почуття» Мінська до Москви. Російський «Газпром» перетворився на той «спрут», який своїми щупальцями притягує-прив'язує «жертви-країни» до себе не тільки шляхом домінуючих поставок газу у ті чи інші країни ближнього і дальнього зарубіжжя, але й шляхом проникнення у газотранспортні системи (ГТС) цих країн. Так, наприклад, «Газпром» вже контролює ГТС Казахстану (на підставі концесійної угоди) і Вірменії. Але якщо вірменська труба для Європи не має стратегічного значення, то володіння росіянами казахстанської системою становить певну загрозу енергетичній незалежності для європейців. Оскільки, володіючи значними запасами газу, Казахстан не має, поки що, незалежного від Росії шляху його транспортування до Європи, а ці транспортні «послуги» «Газпрому» доставки казахстанського газу знову ж таки прив'язують Старий Світ до Євразії, а Казахстан до Росії.

Крім того, «Газпром», починаючи з 1994 р., постійно намагається викупити частину магістральних газопроводів і підземних сховищ ГТС України за заниженими цінами. Слід зазначити, що газотранспортна система України складається з 37,6 тис. км газопроводів, 73 компресорних станцій (110 компресорних цехів, 703 агрегатів для перекачування газу загальною потужністю 5,4 тис. МВт), 1607 газорозподільних станцій, 13 підземних сховищ газу загальною ємкістю понад 32 млрд. куб. м та об'єктів інфраструктури [5, с. 15]. Як запевняють енергетики, газові сховища України унікальні, оскільки їхні потужності дозволяють безперебійно забезпечувати газом Німеччину протягом трьох місяців. І значною частиною цього національного багатства намагається заволодіти Росія. Ринкова вартість

ГТС України становить 18 млрд. дол. США, а не як у 1994 р. «Газпром» запропонував 400 млн. дол. за частину українських магістральних газопроводів з підземними сховищами [5, с.5]. Однак Україна, для наповнення політичного суверенітету економічним змістом, пропонує партнерам по консорціуму (створеного ще у 2002 р.) існуючу ГТС залишити у власності України, а брати в паритетне управління лише новостворені гілки транспортування газу. Європа повинна бути зацікавленою саме у такому варіанті розв'язання проблеми, оскільки «старі» газопроводи залишаються гарантією української державної незалежності, а європейці свою безпеку підкріплять участю (поряд з росіянами) у будівництві нових газопроводів через територію України, що також забезпечить їм безпроблемне отримання «блакитного» палива. А вже щороку Європа збільшує споживання газу на 2-3%, або на 10-15 млрд. куб. м, а 40% газу до Євросоюзу імпортується через Україну [5, с. 16]. Така залежність європейців від української ГТ викликає певне занепокоєння, про що свідчать події січня 2006 р., коли відбувся перебіг у постачанні газу через українську газову трубу. Це та бажання росіян оминати «братні» території України і Білорусі від оплати за транспортування газу, спонукало «Газпром» разом з німецькою компанією «Е.ОН Рургаз» розпочати у 2006 р. будівництво нового Північноєвропейського газопроводу по дну Балтійського моря в обхід України, Білорусі та Польщі. Такий крок росіян має двояке значення: по-перше, гео економічне, оскільки «Газпром» економить значні кошти за транспортування газу через сусідні держави чим здешевлює газ для європейців; по-друге, геополітичне, адже саме через енергоресурси Росія прив'язує Європу до себе, тобто відвертає країни Східної, Центральної та в перспективі й Західної Європи (Францію, Іспанію, Велику Британію газовою трубою) від американського, таласократичного впливу (США не мають газу для Європи) до сфери впливу континенталістів-євразійців. Оскільки, лише Росія у великих обсягах поки що може забезпечити Європу газом. Це нова форма сучасного російського імперіалізму – газового. Росія здійснює цілеспрямовану політику на встановлення монопольного права на володіння ГТС Білорусі й України, що дасть їй преференції по встановленню геополітичного контролю над європейським простором. Як одним із доказів цього стало підписання в останні години 31 грудня 2006 р. договору між Білоруссю і «Газпромом» про постачання газу за ціною лише у 100 ам. дол./ 1000 куб. м газу, за що Мінськ повинен надати російським газовикам (чи російській державі) значну кількість акцій «Белгазу», що дасть можливість контролю над мережею ГТС як у самій Білорусі, так і вихід труби до Європи.

Загалом слід зазначити, що «газова тема» у відносинах між Москвою і Києвом (кінець 2005 р.)

та Москвою і Мінськом (кінець 2006 р.) набула площини не лише економічного протистояння – «хто – кого», але й форми яскраво вираженої інформаційної війни з метою дискредитації певних геополітичних полів. Цей аспект «газової війни» між Росією й Україною ґрунтовно розкрито авторами статті «Інформаційний нокаут», які дійшли висновку, що НАК «Нафтогаз України» цілковито програв «Газпрому» війну у ЗМІ в 2005 році [2]. Відомий український PR-технолог професор Георгій Почепцов визначив подвійну мету теми «несанкціонованого відбору газу Україною», які поставили перед собою газпромівці, це – «пояснити громадянам РФ причини жорсткого ставлення до колись братньої України й виключити припущення, що федеральний бюджет обкрадають не сусіди, а хтось інший [2, с. 20]. Однак ми б долучили сюди й третю мету даної PR-війни, а саме дискредитація в очах європейців України як ненадійного партнера у бізнесі та політиці, що спрямована на гальмування, а то й припинення процесу інтеграції її до Європейського Союзу. Росія ніяк не може змиритись із втратою територій так званого «ближнього зарубіжжя». Тому вона намагається їх, особливо Україну та Білорусь, долучити до себе якщо не політично, то хоча б енергетично, поставити західні республіки колишнього Радянського Союзу в залежність від своїх енергоресурсів, а відтак прив'язати їх до євразійського континентального геополітичного простору.

Виходячи з вище наведеного матеріалу, можна зробити ряд узагальнюючих висновків щодо трансформаційних змін у регіоні Центрально-Східної Європи.

По-перше, з розпадом комуністичної системи на рубежі 80-х – 90-х років ХХ ст. ряд країн Центральної та Східної Європи скинули з себе ідеологічну залежність від Москви і здійснили переорієнтацію своїх поглядів та інтересів на Захід. Відбулась, таким чином, трансформація орієнтирів і бажань значного геополітичного поля від колективістського начала телурократії Сходу до таласократії індивіда Заходу. Політично це означає відхід від авторитаризму, закостенілої бюрократично, адміністративно-командної системи управління, засилля більшості над меншістю та індивідом і перехід до системи ліберальної демократії, де найвищою цінністю є благополуччя та ініціативність індивіда, де права і свободи людини існують не лише в декларативній формі, але й насправді, які забезпечуються та поважаються державою.

По-друге, відійшовши від ідеологічної залежності, країни Центрально-Східної Європи, а в перспективі й уся Європа, все більше підпадають в енергетичну і сировинну залежність від Росії, що таїть у собі багато наслідків з підпорядкування європейського геополітичного простору, євразійцями-континенталістами. Європейцям слід задуматись над проблемою їх енергозалежності від

єдиного (в основному) російського газового постачальника. Газ і нафта стали новітньою зброєю економічної експансії телурократичного Сходу на таласократичний Захід.

По-третє, виходячи з першого і другого висновків, можна зробити третій, що країни Центральної і Східної Європи і надалі залишаються в центрі боротьби двох стихій – Моря, тобто атлантичного Заходу, і Суші, тобто континентального Сходу. Тим самим підтверджується дієвість одного із трьох основних законів геополітики – закону фундаментального дуалізму. Це зумовлено тим, що ідеологічно, політично, культурно-

цивілізаційно ці держави (крім України і Білорусі) входять до табору атлантичного Заходу, а сировинно-енергетично вони прив'язані (особливо газовою трубою) до континенталістів-євразійців, яких уособлює Росія. Відродження «російської імперії» полягає у підпорядкуванні центрально-східного геополітичного регіону собі шляхом енергетичної залежності. Тому й надалі залишається актуальним відомий вислів Х.Макіндера, що той, хто править Східною Європою, панує над Хартлендом (геополітична вісь землі), а той, хто править Хартлендом... панує над світом.

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
2. Гузенко Н., Бондар М., Дарпінян В. Інформаційний нокаут // *Контракти*. – 2006. – №43. – С. 20-23.
3. Кудряченко А.І., Рудич Ф.М., Храмов В.О. Геополітика: Підручник. – К.: МАУП, 2004. – 296 с.
4. Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. – К.: Либідь, 2004. – 480 с.
5. Солодько П. Складно відмовлятися // *Контракти*. – 2006. – №43. – С. 14-16.

SUMMARY

Petrinko V. GEOPOLITICAL TRANSFORMATION OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE: FROM IDEOLOGICAL INFLUENCE TOWARDS "GAS DIPLOMACY"

The article deals with comprehensive analysis of the transformation changes of the geopolitical character that are taking part in the region of Central and Eastern Europe from the beginning of 90 th of the XX century. Author stresses, that after the ideological conflict between East and West, the essential part of the geopolitical space of Central and Eastern Europe was reoriented towards West, and thus was governed by the Atlantis's against the continental East. But from the geoeconomic view, the countries Eastern and Central Europe, especially by the gas pipelines, are more connected with the Eurasia forces. This is danger for the sovereignty of these countries from the politics of "Gasprom-Cremlin".

М. ПРИМУШ (Донецьк)

СУБ'ЄКТИВНІ ТА ОБ'ЄКТИВНІ ФАКТОРИ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Поняття «трансформація» рідко застосовується у соціальних науках. Хоча й зустрічаються думки про трансформацію капіталізму, про трансформації в постсоціалістичних країнах, ми вважаємо, що поняття «трансформація» може бути застосовано і ширше – для позначення різних радикальних змін у соціумі. Воно краще виражає відповідні зміни, ніж терміни «перебудова», «перетворення» та ін. Ми вважаємо, що воно більш адекватно відображає природу і результати глибоких змін, які відбуваються в соціумі.

Трансформація соціально-економічної і політичної систем, способу життя взагалі – є ключовим моментом і історичного процесу, і життя окремих народів. Вона зумовлена внутрішніми й зовнішніми факторами і, судячи з досвіду історії, може бути двобічного напрямку: прогресивного чи регресивного. Дотепер трансформації відбувалися, головним чином, у напрямку прогресу. Тим часом

вони нерідко супроводжувалися одночасно і позитивними, і негативними явищами.

Передумови трансформації взагалі накопичуються у вигляді протиріч (кількісних змін) реального життя, що відображаються у свідомості людей у формі незадоволення (протесту) з огляду на різні причини, які пов'язані з незадовільними умовами життя.

Можна стверджувати, що історичний процес – це ланцюг трансформацій різних масштабів у соціально-економічному житті. Глибокий консерватизм і довга стагнація не прийнятні для цивілізації, зміни згідно з внутрішніми її законами стають необхідними. Але історія не відбувається за простою, лінійною схемою. Вона складна, із зигзагами, змішаними і навіть туманними форми життя. Трансформації бувають загального і локального масштабів, що охоплюють групу країн, окремі країни чи сторони життя суспільства.

Трансформації зараз мають місце в усьому світі й в окремих країнах, у т.ч. провідних капіталістичних, через велику кількість протиріч, особливо ж – між новими цивілізаційними тенденціями і старими, консервативними відносинами і порядками життя. Трансформації соціально-економічних систем в окремих країнах можуть бути викликані не тільки внутрішніми факторами, але й невідповідністю реалій життя в цих країнах до загальних вимог глобальних законів цивілізації, рівня інтелектуально-культурного розвитку передової частини людства, загальнолюдських ідеалів волі і демократії. Різка криза, яка особливо гостро торкнулася інтересів людей, може виникнути в окремих сферах життя. Так, наприклад, стане причиною трансформації обмеження громадянських свобод, демократії і т.д.

Критерієм оцінки трансформацій, що відбуваються, та їхніх результатів є гуманний розвиток – збільшення добра в суспільстві, тобто те, як відповідає життя і його зміни загальнолюдським цінностям – моралі, справедливості, волі, красі, істині та ін. Аналіз історичного процесу і трансформацій суспільних форм повинний проводитися саме з погляду на те, наскільки вони відповідають загальнолюдським цінностям, загальним ідеалам та інтересам усього народу, а не потребам і цілям окремих шарів населення. Відзначимо, що мова йде про реальне розуміння цих цінностей, тому що людям і всьому людству завжди були притаманні омани в розумінні цих цінностей, оцінках фактів і процесів життя. Іноді загострюється увага на одній лише позитивній стороні явища і замовчується інша, негативна сторона. Неправильні уявлення про речі, про природу і сутність соціально-економічних явищ стають великою перешкодою та іноді навіть загрозою на шляху прогресу життя.

Трансформація соціально-економічної і політичної систем у колишніх країнах соціалістичного табору стала головною подією двадцятого століття. Вона справила велике враження і стала несподіваним фактом, який не можна пояснити: дивовижно-радісною і приємною для одних, і незрозуміло-скорботною – для інших.

Ми вважаємо, що нинішня трансформація в постсоціалістичних країнах може бути пояснена не тільки внутрішніми протиріччями соціалізму, його відставанням від передових науково-технічних, соціально-культурних і політичних досягнень, але й суб'єктивними факторами – невмінням лідерів цих країн реалізувати соціалістичні ідеї, принципи і можливості демократичного розвитку, у зв'язку з чим виникли протиріччя між реальним життям і теорією соціалізму. У решті-решт відбулася відмова людей від цього способу життя. Беззаперечно, що існування тоталітарної політичної системи, обмеження прав людини і демократичних свобод, надмірна централізація влади, використання грубих адміністративно-примусових методів управління в економіці та інших сферах, відсутність

гласності, плюралізму думок, порочна виборна система та ін. не могли не викликати протесту і, відповідно, відмови людей від такого способу життя. Панування військово-промислового комплексу і милітаризація економіки були тими пороками, які обмежували економічне зростання, підвищення добробуту людей. Усе це не могло не викликати загальне обурення, що стало однією з передумов трансформації. Воно цілком відноситься до суб'єктивних причин.

А питання, чи правильний був обраний шлях трансформації з альтернативних, стане зрозумілим після розгляду характеру перебігу цього процесу та його результатів у світлі загальнолюдських цінностей, з погляду на те, що вони принесли більшості, а не окремим шарам населення. Не треба забувати, що багато людей не розуміли, що відбувається і як до цього ставитися.

Факти свідчать про те, що в соціалістичних країнах назріли передумови глибоких соціально-економічних і політичних змін, зокрема, у формах власності на шляху їхньої демократизації, у децентралізації управління економікою, в удосконалюванні регулювання розподілу благ з урахуванням справедливості і стимулювання, у скасуванні тоталітарної політичної системи і розширенні політичних прав і демократичних свобод людей, у впровадженні гласності і прозорості дій управлінських структур, у демократизації виборів і зміцненні плюралізму, дотриманні законності і т.д.

Насамперед, тут треба зупинитися на процесі і методах трансформації і їхньому характері з погляду загальнолюдських цінностей. У період трансформації маси були готові до змін, через нагромадження в них невдоволення умовами і способом життя, недостатністю матеріального добробуту, відсутністю матеріальної зацікавленості, демократичних прав і свобод, справедливості і т.д. Але маса людей не може конкретно визначити характер і зміст змін. Це завдання постає перед наукою і перед політиками. Науки (соціологічна, економічна, соціальна філософія) виявилися такими, що відстають від життя. Вони не були готові до цього, вони лише фіксували події і схвалювали процеси, які відбуваються, не встановлюючи справжню сутність змін і їхніх наслідків. Переважно вони займалися і займаються апологетикою і формуванням суспільної свідомості на користь нової соціально-економічної системи без усяких критичних оцінок. Ці ж погляди, на нашу думку, не адекватні і природі, і характеру процесів, що відбуваються, а також їхнім результатам. Об'єктивну оцінку необхідно буде ще дати враховуючи прийдешні події, на основі безсторонніх досліджень людьми, які зацікавлені в об'єктивності таких оцінок.

Фактом є те, що процес трансформації в постсоціалістичних країнах відбувався, відкрито чи приховано, примусовими, насильницькими методами, нав'язуванням зверху і ззовні, не запитуючи

думки народу і не враховуючи його бажання. Народ не був включений у процес прийняття рішень з окремих питань здійснення змін. Можна сказати, що трансформація проводилася для більшості людей сліпо. Щодо цього був порушений принцип вільного вибору. Цей аспект не можна не взяти до уваги. Це не тільки проблема наукового пізнання: з ним пов'язана доля великої кількості людей, які зазнали в процесі трансформації великих матеріальних втрат і моральних збитків. Що можна сказати тим, хто не хотів таких змін? Скільки їх було? Методи проведення змін були руйнівними, такі, як «шокова терапія», прискорена, тотальна приватизація, непродумана лібералізація і т.д. Приватизація і формування нових відносин власності проводилися грабіжницькими методами, через що народом вона була названа «прихватацією». Велика частина загальнонародного майна, створена зусиллями трудівників, виявилася, головним чином незаслужено, у руках окремих махінаторів, ділків, бюрократів і т.д. Прихід до влади, до управління державою нових, неписьмених кадрів збільшував стихійний перебіг процесів і кризовий стан суспільства в цілому. У всьому цьому спостерігалася велика несправедливість, яка мала важкі для народу наслідки.

Вони у всіх постсоціалістичних країнах викликали хаотичні соціально-економічні і політичні процеси, включаючи етнокризи і громадянські війни (у Молдові, Азербайджані, Вірменії, Грузії, Таджикистані, Росії), що були пов'язані з великими жертвами, руйнуваннями, нестерпними муками і стражданнями людей. Порушувалися міжлюдські і міжнародні відносини. Замість дружби і взаєморозуміння народжувалися агресія, ненависть і ворожнеча, що принесли безглузді втрати.

Трансформаційні процеси в Україні та інших нині постсоціалістичних країнах стартували і розгорнулися тоді, коли світ високорозвинених країн, здавалося, несеться на усіх вітрилах вперед та ідеально втілює явище соціально-економічного прогресу. Однак інтелектуали світу на межі другого і третього тисячоліття заговорили про відчуття безвихідності того шляху, який базується на еволюції вікової системи капіталістичного господарства. Приводом для цього стали часті економічні і фінансові кризи в різних частинах світового господарства, загострення протиріч між конкуруючими центрами сили, у тому числі між традиційними союзниками усередині блоку високорозвинених країн, поява принципово нових процесів і форм у глобальній економіці, що не знаходить пояснення в рамках звичних науково-економічних концепцій, наростання загроз енергетичного (і взагалі ресурсного) дефіциту, відсутність гармонії між промисловим розвитком і збереженням середовища проживання людини, нерівномірність науково-технічного прогресу (НТП) і неоднозначність його наслідків для різних країн і соціальних шарів.

Відомий філософ Ж. Бодрийяр, професор соціології Паризького університету, висловив це лаконічно: «Ми рухаємося із зростаючою швидкістю, але не знаємо куди» [1]. Загострення протиріч в останній чверті ХХ століття проявилось у всіх країнах і регіонах світу, але не одночасно і з різною інтенсивністю. Назвемо низку більш конкретних у соціальному розумінні негативних процесів нашого часу.

Беззаперечне поглиблення нерівності у світі. Середні доходи в 20-и найбагатших країнах нині в 37 разів більші, ніж у 20-и найбідніших. Цей розрив за останні 40 років подвоївся головним чином через повільне зростання у найбідніших країнах. Подібні явища поглиблення нерівності спостерігаються усередині багатьох країн. Усе більш серйозним деструктивним фактором стають часті конфліктні ситуації. У 1990-і роки в конфлікти, головним чином цивільні, було втягнуто більш половини найбідніших країн. Результатом стали великі втрати, які зводять нанівець елементи прогресу і залишають у спадщину руйнування і недовіру, що підривають майбутні можливості. Різко загострилися взаємовідносини природи і суспільства. Забруднення повітряного середовища в багатьох регіонах досягло критичних масштабів. Збільшується дефіцит прісної води: третина світового населення живе в країнах, що вже відчувають нестачу води. З початку 1950-х рр. майже 2 млн. га землі (23% всіх орних земель і пасовищ, лісових і водяноболотних угідь світу) були піддані деградації. Істотними темпами відбувається збезлісення землі (наприклад з 1960 р. знищена п'ята частина всіх тропічних лісів). За багатьма аспектами спостерігається зникнення біологічної розмаїтості [2].

Зазначені раніше й багато інших проблем гостро заявили про себе, звичайно, не одночасно. Досить важко назвати конкретні роки їхньої кризової ескалації, як неможливо зафіксувати і точні роки ініціювання великих коригувальних кроків урядів чи міжнародних організацій. Але не можна не відзначити, що період посилення заклопотаності у світі новими проблемами збігся з визріванням і розгортанням корінних трансформацій економічних систем у низці країн, що розвиваються, і країн, які недавно стали називати «країнами з перехідною економікою». Можна стверджувати, що активні дії з боку інститутів світового співтовариства із подолання проблем, які загострилися, були асиметричними, вони набули характеру виправлення ситуації переважно серед тих, хто потрапив у «мейнстрим», хто відстав у галузі НТП і соціального розвитку від лідерів.

Країни, що склали соціалістичну систему, одними з перших у світі визначили найбільш явні економічні протиріччя. Вони рельєфно проявилися в кризі екстенсивного шляху економічного розвитку, нездатність повернути з якого на шлях інтенсивного розширеного відтворення стала каменем спотикання країн радянського блоку.

Із середини 70-х років у СРСР та в інших соціалістичних країнах заговорили про небезпеки, пов'язані зі зниженням темпів економічного зростання. У період між 1980 і 1990 роками частка Росії у світовому ВВП знизилася з приблизно 3,8 до 2,7%. Частка інших провідних країн східно-європейського блоку у світовому ВВП у 1990 р. упала до обсягу, меншого 1%.

В умовах виразного загострення проблеми ефективності в господарствах соціалістичних країн, зниження їхньої економічної ваги у світі і з урахуванням бажання еліти цих країн швидко змінити ситуацію початі тут активні трансформації економіки виявилися в центрі загальносвітових пошуків нових рішень. Концептуальна домінанта в програмах трансформацій звелася до формування і стимулювання ринкових підприємницьких сил за зразком США й інших високорозвинених західних країн.

Трансформації як системні перетворення в економіці і державному устрої по-різному розгорталися в різних країнах і регіонах. Подекуди, наприклад, у Польщі чи республіках Радянської Прибалтики, на перший план виступили політичні процеси і вимоги, слідом за якими тільки і пішли радикальні економічні реформи. В інших випадках, як, наприклад, в Угорщині, процес економічних реформ у ринковому напрямку далеко просунувся ще в надрах минулої, соціалістичної системи і розвивався певною мірою еволюційно. І вже надто еволюційно, без руйнування політичної системи трансформації розвивалися в Китаї.

Сукупність трансформаційних процесів у пост-соціалістичних країнах постає перед спостерігачем, який знаходиться в гушавині цих подій, як соціально-політичне зрушення, аналогів якому в історії не було. Разом з тим, переборюючи ейфорію, властиву старту ринкових реформ, сьогодні не можна не визнати, що розглянуті трансформації поєднують у собі суперечливі якості: унікальність розмаху, з одного боку, і концептуальну традиційність – з іншого. Дійсно, просторові масштаби цих трансформацій вражають, оскільки захоплюють, щонайменше, п'яту частину Землі. Вони почали здійснюватися за принципом майже одномоментної зміни колишньої економічної системи, але відбуваються, за винятком нюансів, у різних країнах майже за єдиним в концептуальному відношенні сценарієм. По суті, трансформації є революційними тільки для країн, де вони відбуваються, а в більш широкому розумінні вони більш ніж еволюційні, оскільки працюють за задумом не на руйнування, а на зміцнення пануючої традиційної економічної системи. Сама ж ця система далеко, як виявляється, не ідеальна.

Визнання цього висновку має серйозне методологічне значення для розуміння джерел і рушійних сил трансформацій у постсоціалістичних країнах. Вони ініційовані і рухаються не тільки протиріччями, що нагромадилися усередині

соціалістичної системи, але в рівній мірі наближенням безвихідної ситуації в еволюціонуванні високорозвиненого світу за традиційною траєкторією.

«Порядок, що сформувався в післявоєнні роки, «порядок ХХ століття», руйнується на всій планеті, а не тільки в колишньому Радянському Союзі», – відзначив незадовго до своєї смерті видатний мислитель Н.М. Моїсєєв. «І наше російське уявлення про майбутнє, і насамперед про майбутнє Росії, не може бути скільки-небудь правильним, якщо національну внутрішню кризу ми станемо розглядати лише як нашу власну, поза тими загальними процесами глобального розвитку, які безсумнівно свідчать про загальнопланетарне неблагополуччя» [3].

Це загальнопланетарне неблагополуччя спонукує високорозвинені країни – найбільш активну і сильну частину світу – використовувати всі засоби для подолання протиріч, що намітилися, зважаючи на своє розуміння «прогресу». А воно базується на сформованих підвалинах, комфортних для обмеженої кількості високорозвинених країн. Громадськість цих країн далека від розуміння необхідності системних змін на своєму просторі, вважаючи, що трансформуватися повинен інший світ.

Програми економічних реформ, які розпочалися в Україні й інших соціалістичних країнах у 80-х – 90-х роках ХХ століття, формувалися, як відомо, за активної участі зовнішніх консультантів. Звідси висока ймовірність присутності в цих програмах певної частки зовнішніх інтересів.

Визнання цієї обставини спонукує більш ретельно оцінювати причини неоднозначного для країн, що реформують себе, результату заходів, які рекомендуються програмами. В українській практиці такі протиріччя аналітики офіційного кола звичайно витлумачують як наслідок відступів від наміченого ідеального курсу, як «непослідовність у реалізації програми реформ». Але як бути, коли ця програма лише певною мірою відповідає інтересам народу країни, а значною мірою працює або на помилкові орієнтири «прогресу», або на інтереси конкурентів?

Відповідь очевидна. Необхідно очищати трансформаційні програми від тих цільових настанов, що не відповідають національним інтересам довгострокового порядку. Для цього потрібно вести регулярний моніторинг реформаційних дій, оцінюючи і коректуючи їх не за ознаками подібності інститутів, які формуються, з деякими зразками, а за критерієм кінцевої соціально-економічної результативності для країни, її населення.

Можна відзначити і позитивні результати трансформацій. Це політичні зміни – кроки вперед на шляху демократизації суспільства, розширення прав і свобод людини, демократизація виборів, реформування структури державної влади на основі цивілізованих принципів. Трансформаційний

процес у цьому розумінні просунув уперед постсоціалістичні країни на шляху демократичного, відповідно, гуманного розвитку. Це стало його головним позитивним результатом. У країнах, де демократичні принципи були грубо порушені та іноді доведені до абсурду (наприклад, вибори, свобода слова, зборів та ін.), ці зміни, безумовно, стали прогресивними.

Був також зроблений крок уперед у напрямку відкритості суспільства й інтеграції країн у міжнародне співтовариство, що сприяло більш інтенсивному включенню їх у міжнародний інформаційний, технологічний, економічний і культурний обмін, використанню передових досягнень народів світу в галузі науки, техніки, організації, культури, інформаційних, політичних новацій і т.д., що є важливим чинником суспільного прогресу в цих країнах.

Проте, ці політичні результати не можуть цілком задовольнити народи з погляду їхніх ідеалів у бажань. Виборна система, а також система підбору кадрів політичних і державних структур ще не гарантують перебування на відповідних посадах найкращих суб'єктів. Мають місце факти фальсифікації виборів, зустрічається політична корупція, зловживання владою. Не створені ще важелі повноцінної участі народу у вирішенні політичних, кадрових та інших принципових питань.

Свобода слова і гласність в існуючій формі не гарантують кожному можливість висловити свою думку і вільно донести її до бажаної частини суспільства через наявність на цьому шляху багатьох бар'єрів. Засоби масової інформації монополізовані окремими особами. Нерідко комерційні і лобістські інтереси йдуть попереду інтересів суспільства й істини. У таких умовах процвітає «жовта преса».

Прямим же негативним наслідком трансформації багата. Завдяки їй сформувалися потворні відносини і форми власності. Велика частина багатства за короткий час цілком незаслужено виявилася в руках невеликої кількості людей, які використовують його не в інтересах суспільства, не для примноження багатства країни, створення матеріальних благ, нових робочих місць для безробітних та нової робочої сили і т.д., а для задоволення власних потреб, збільшення грошових накопичень шляхом спекулятивних операцій з цим майном, придбаним майже задарма за допомогою різних махінацій. З'явився новий, небачений в історії клас, який грабує все суспільство. Усього за кілька років окремі люди стали мільярдерами, зосередивши у своїх руках несправедливо і незаконно привласнене велике майно, що складає значну частину національного багатства.

У результаті трансформацій у постсоціалістичних країнах склалися вкрай несправедливі відносини розподілу благ. Велика частина доходів суспільства незаслужено привласнюється меншості населення. Величезна ж його частина живе в умо-

вах крайніх нестатків. За короткий термін у постсоціалістичних країнах відбулася значна диференціація населення за прибутками. Так, прибутки (споживання) 10% найбагатшої частини населення перевищують прибутки (споживання) 10% найбіднішої частини населення в Російській федерації в 20,3 рази, республіці Беларусь – у 14,4 рази, Грузії – у 13,3 рази, Вірменії – 11,5 рази, Азербайджані – у 9,7 рази, Молдові – у 9,6 рази, Таджикистані – у 8 разів, Узбекистані – у 6,1 рази, Киргизстані – у 6 разів, Латвії – 8,9 рази, Литві – 7,9 рази, Україні – 7,2 рази і т.д. [4]. І ця диференціація підсилюється. Надто знеціненою виявилася праця, особливо ж – праця висококваліфікованих фахівців (інтелігенції). Отже, у роки трансформації дуже різко знизився добробут людей. Це становище змінюється на краще надто повільно. Приблизно аналогічне становище складається в багатьох постсоціалістичних країнах.

Засобом одержання величезних доходів стали такі марні, шкідливі і навіть злочинні дії, як: спекуляція, азартні ігри, проституція, торгівля людьми і людськими органами, неприборкана корупція, контрабанда, кримінальний бізнес, присвоєння державного майна та бюджетних коштів і т.д. Комерціалізація і маркетизація охопили всі сфери життя і псуєть людські стосунки.

Надто погіршився морально-психологічний клімат у суспільстві. Люди змушені діяти не за моральними нормами, а з огляду на розуміння економічної вигоди, їхня ціннісна орієнтація переключена ринковим імперативом – ставити над усе гроші, діяти відповідно до диктату ринкового середовища. Людина роздвоєна – вона розуміє значення і суть суспільних цінностей, але діє всупереч їм, за диктуванням ринкових правил. Домінуючою мотивацією поведінки є економічні цілі і вигоди, людські ж якості притуплені. Проявами морального регресу є потворні форми поведінки заради наживи. Зростає агресивність і вкрай егоїстичні претензії людей, що підігруються ринковими відносинами. Люди дивляться один на одного як на жертву, з якої можна отримати прибуток. Суспільство знаходиться в новій смузі відчуження, віддалення від людських якостей, руйнування цілісності особистості. Те, про що писали Бердяєв, Швейцер та інші про кризу людини, не пом'якшилося і зараз, а в деякій мірі навіть погіршилося.

Новий соціально-економічний і політичний порядок не зміг у матеріальному і соціальному відношеннях принести більшості народу позитивні зміни в умовах життя чи надію на майбутнє. Становище ж великої частини населення надзвичайно погіршилося: не одержавши замість пережитих у період трансформації страждань і мук ніякого блага, навпаки, вони стали жертвами соціальних потрясінь. Багато хто пішов із життя передчасно, таким чином трансформація принесла їм лише загибель.

Результати трансформації виявилися надто важкими для соціальної сфери. Докорінно погіршилося становище в галузі охорони здоров'я, освіти, культури, спорту, відпочинку і науки.

З огляду на різкий спад рівня медичного обслуговування та відсутності в людей можливості лікування, придбання ліків і т.д. погіршився загальний стан здоров'я людей. Через труднощі життя і втрати зайнятості поширюються психічні захворювання. Збільшився показник смертності, зменшився показник народжуваності. Багато молодих людей не мають умов для створення родини, зросла кількість розлучень. Майже у всіх постсоціалістичних країнах затримується зростання чи скорочується чисельність населення.

Рівень освіти знизився у зв'язку зі значним скороченням витрат на освіту, погіршення матеріально-технічного забезпечення шкіл і ВНЗ-ів, інших навчальних закладів, відсутністю в учнів можливості придбання підручників, мізерною оплатою праці вчителів, професорського складу і т.д. Усе це знижує інтелектуальний рівень суспільства.

Сфера культури переживає скрутне становище. Люди не можуть задовольняти культурні потреби. Різко зменшилася кількість бібліотек, театрів, музеїв, інших культурних установ, знизилася їхня відвідуваність.

На основі трансформаційних процесів сформувалося суспільство ризику (за термінологією У. Бека), у якому людям постійно загрожує несподіванка, відсутність віри в майбутнє щодо збереження свого становища в суспільстві, місця роботи, доходів, посади, здоров'я, соціальних гарантій і т.д. У. Бек справедливо відзначає: «...внаслідок стрімко зростаючих продуктивних сил ризику і пов'язані з ними потенціали самознищення набувають небачений донині розмах» [5]. Звичайно, жити в такому суспільстві нелегко.

Думки про результати трансформації в суспільстві неоднозначні, тому що цей процес і його результати важко піддаються оцінкам. Крім того, вони суб'єктивні, залежно від того, як вони відповідають інтересам окремих суб'єктів, залежать вони також і від менталітету, світогляду людей і т.п. У науці вони оцінюються переважно тенденційно, односторонньо, апологетично, лише позитивно, для виправдання і підтримки змін. Більшості ж людей важко глибоко вникнути в суть справи, у справжню природу процесів, що відбуваються.

Соціально-економічні відносини, які складаються після трансформації в постсоціалістичних країнах, і спосіб життя ніяк не відповідають справжнім інтересам усього народу і принципам гуманності. Ринковій економіці внутрішньо притаманна нейтральність до справедливості, на що вказують ідеологи ринку Хайек, Мізес та ін. Одну, меншу, частину людей вона ставить в особливо сприятливе, привілейоване становище, іншу ж,

більшу частину – в невідгдане. Усе це не відповідає як заслугам перших і других, так і їх внеску в створення благ суспільства. Це відбувається завдяки ринковому механізму, що є цілком нейтральним до принципу справедливості. Одна частина суспільства забирає собі величезні доходи, іншій же частині залишається відносно невелика його частка. Крім того, це відбувається у зв'язку з невідконтрольністю ринкових відносин суспільства. Така несправедливість постійно відтворюється і не виправдано породжує значну економічну нерівність з наступними соціальними і політичними наслідками, які породжують постійні колізії. Вони загрожують всім основам гуманного розвитку.

За такої нерівності не може бути повноцінної свободи, демократії і т.д. Вони мають місце лише в деформованому вигляді. Значна економічна влада всіма способами підкоряє їх своїм цілям. У цій ситуації демократія не може бути бездоганною. Комерціалізовані демократичні інститути – преса, процес виборів і т.д. Відсутні механізми повної гарантії народовладдя. У свій час Аристотель зазначав, що «в олігархії приховані зародки двоякого роду безладь: розбрати між собою і з народом» [6].

Ідеологічний сектор в умовах ринкової економіки майже цілком підкоряється її диктату, у результаті чого відступають назад принципи істинності, справедливості, моральності.

Отже, якість життя, гуманний розвиток у результаті трансформації соціально-економічних відносин у постсоціалістичних країнах виявилися в нікудишньому становищі.

Можуть сказати, що ті негативні явища, про які йшла мова вище, належать лише до перехідного періоду, і після його завершення наступить ринковий рай, і усі будуть жити в умовах повного благополуччя і щастя. Але, по-перше, що сказати тим, хто в процесі цього переходу втратив той добробут, який мав, чи тим, хто втратив життя? По-друге, залишається питанням, чи принесе ринкова економіка очікуване благополуччя всім?

Ринкову економіку варто розглядати як етап розвитку, що підготовляє ґрунт для більш досконалої економіки, вільної від пороків. І тут надзвичайно важливим моментом є назрілий перехід до нової якості економічного зростання, що спирається на науково-інноваційні фактори.

Як відомо, у високорозвинених країнах робиться принципова ставка на формування нового типу господарювання – «економіки, що базується на знаннях» на відміну від колишньої «економіки фабричних труб». Ця концепція добре укладається в тенденцію глобалізації світової економіки, яка спирається на витіснення багатьох елементів матеріального виробництва (особливо брудних виробництв) з території високорозвинених країн на

периферію світової економіки, у менш розвинені країни. Матеріальне виробництво за такого підходу не зникає, а лише переміщується на інші простори. Отже, теза про «економіку, що базується на знаннях», не може трактуватися як абсолютна світова тенденція. Їй в нинішніх умовах приготує межі, що ґрунтуються на економічних інтересах високорозвинених країн. І питання полягає в тому, якою мірою ці їхні інтереси будуть відповідати лінії трансформацій світової системи до стану, який задовольняє й інший світ.

Е. Тоффлер, який фундаментально розкрив у своїй книзі «Шок майбутнього» принципово нове місце фактора науки і знань в економіці і суспільстві, окреслив і нові владні функції цього фактора. В іншій своїй роботі «Метаморфози влади» він розглянув, як на різних етапах три головних компоненти – знання, насильство, багатство і взаємини між ними визначали владу в суспільстві. На стадії постіндустріального суспільства саме знання, на його думку, стають визначальним фактором влади. У зв'язку з цим Е. Тоффлер наводить «пророче» зауваження У. Черчилля, який сказав,

що «імперії майбутнього – це імперії інтелекту». Сьогодні це стало правдою, пише Е. Тоффлер [7].

Як бачимо, один зі стратегів панування капіталістичного господарства здавна звернув увагу на потенціал імперських функцій порядку, що базується на інтелекті (на знаннях). Отже, постіндустріальна концепція прогресу зовсім не виключає посилення експлуатації з боку однієї частини світового співтовариства інших його частин. Нерозуміння цієї незвичайної обставини приховує об'єктивні межі, притаманні поширенню концепції економіки, яка базується на знаннях.

Разом з тим у людства крім науки і знань немає іншого надійного ресурсу, на який можна розраховувати як на рятівний компонент у політиці стійкого соціально-економічного розвитку. Тільки сукупне знання, що узагальнює досвід усіх земель, може забезпечити знаходження задовільних відповідей на проблеми світобудови, що загострюються, підказати прийнятні шляхи трансформації економіки як окремих країн, так і світу в цілому.

1. Эксперт. – 2002. – №17. – С. 65.
2. Доклад о мировом развитии 2003 года. Устойчивое развитие в меняющемся мире. Преобразование институтов, рост и качество жизни: Пер. с англ. – М., 2003. – С. 23.
3. Моисеев Н.Н. Как далеко до завтрашнего дня... – Свободные размышления. 1917 – 1993. – М., 1997. – С. 251.
4. Доклад о мировом развитии 2003 года. Устойчивое развитие в меняющемся мире. Преобразование институтов, рост и качество жизни: Пер. с англ. – М., 2003. – С. 282 – 284.
5. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну: Пер с нем. – М., 2000. – С. 21.
6. Аристотель. Сочинение в четырех томах. Т. 4. – М., 1983. – С. 529.
7. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Пер с англ. – М., 2002. – С. 30 – 38.

SUMMARY

Primush M. THE SUBJECTIVE AND OBJECTIVE FACTORS OF POSTSOCIALIST TRANSFORMATION

The author considers essence of concept "transformation", methods and specificity of postsocialist transformation changes in this article. Separate attention the author gives to transformations in education and culture, in social and economic spheres.

The author investigates positive and negative consequences of transformation processes, moral – psychological climate in a society. The analysis of quality of life of the population in the postsocialist countries is made.

Н. ПОТАР (Чернівці)

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ НА ПОСТРАДІАНСЬКОМУ ПРОСТОРИ: ОСНОВНІ МОДЕЛІ, ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЕВОЛЮЦІЇ

Традиційно політична участь розуміється як вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень. У такому контексті вона передбачає дії громадян по делегу-

ванню повноважень; діяльність, спрямовану на підтримку кандидатів і партій у виборчому процесі; участь у діяльності партій і груп інтересів; політичну суб'єктність громадян у міжвиборчому політичному дискурсі. Проблема теоретичного

осмислення політичної участі є вже традиційною для політичної науки країн Західної Європи і США та найбільш повно представлена в дослідженнях Л.Мілбрата, С.Верби, Н.Ная, Дже-он Кіма, Дж.Нагеля, К.Патенам, М.Каазе, А.Марша, які заклали теоретико-методологічний та емпіричний фундамент концепції політичної участі. Стрімке зростання інтересу до теоретичного осмислення політичної участі пов'язане з ускладненням соціально-професійної структури західних суспільств у 60-х рр. ХХ ст., формуванням нових інтересів і вимог громадян, коли більш значимими для громадянина стає прагнення самореалізації, розвитку індивідуальних здібностей та потреба у реалізації громадянської активності.

З початком процесів посткомуністичних перетворень у країнах Східної Європи визначення сутнісних характеристик політологічної категорії політична участь набуло особливої актуальності не тільки з огляду теорії політичної науки, а і зважаючи на потреби аналізу проявів політичної участі громадян у трансформаційних процесах. У 80-90-х рр. ХХ ст. зарубіжні політологи звернулися до проблеми політичної участі в умовах трансформації політичної системи. Було визнано, що активна політична участь має в процесах політичних трансформацій зазвичай нетривала: "це швидко зникаючий феномен початку трансформації" [10, 6–7]. Пояснюється це двома обставинами. По-перше, мобілізовані маси часто замінюються партіями, які домовляються між собою про демократичні процедури та їх інституціалізацію. По-друге, трансформації політичної системи завжди супроводжуються кризовими явищами в економічних відносинах, тому досить швидко громадяни згортають свою активність в політичній сфері і розгортають активну діяльність в сфері економіки. І тільки зі зростанням доходів широких верств населення, у громадян формується "більш помірковане, перспективне розуміння політики. Одночасно, політична еліта змінює установки щодо населення, яке все меншою мірою розглядається нею як нездатне до "розумної" політичної участі" [11, 51].

Незаперечним є зв'язок між інституційним дизайном політичної системи та формами політичної участі громадян у політичних процесах. Тому ми підтримуємо динамічне розуміння політичної участі, яке базується на визначенні того, якою мірою інституційні зміни, викликані трансформацією політичної, економічної та соціальної систем, змінили способи, форми та характер участі громадян у політиці. Вважаємо, що політичну участь можна розуміти як дії людей або груп, що здійснюються з метою виразу власних інтересів і, відповідно, як вплив на зміст політичних рішень, які ухвалюються на різних рівнях реалізації державної влади. Основними факторами, від яких залежить практика політичної участі є особливості самого суб'єкта політичної участі, умов в яких

вона відбувається та загальних параметрів політичної системи.

За час трансформаційних перетворень громадяни постсоціалістичних країн засвоїли нові та переосмислили відомі з минулих часів моделі політичної участі в контексті циклічного характеру перебігу політичного процесу. Структура циклічних політичних процесів, якими є електоральні процеси, може бути описана за допомогою аналізу взаємодії між різними політичними суб'єктами та з'ясування його динамічних характеристик, тобто виокремлення основних фаз та етапів, які послідовно змінюють один одного. Водночас, електоральний цикл є цілісним явищем, тому його структура може бути визначена як сукупність взаємодій між політичними суб'єктами з приводу здійснення публічної політики у їх логічній динамічній послідовності. Розуміння електорального циклу як цілісності, дозволяє нам визначити три основні моделі політичної участі громадян, які характеризують їх в якості суб'єктів циклічних політичних процесів. Зокрема, електоральну модель, яка фактично поклала початок формуванню інституційного дизайну політичного простору всіх постсоціалістичних країн; дискурсивну модель, специфіка якої окреслюється змістовним навантаженням поняття дискурс у сучасній політичній науці, яке до певної міри метафорично і визначає не міжособовий діалог як мовну подію, а діалог між індивідами, групами, організаціями, інститутами, який опосередковується останніми; протестну модель, яка декларує готовність громадянина публічно висловитися проти дій влади. Кожна з цих моделей є вагомим елементом процесу державотворення, а їх свідоме використання сприяє перетворенню фасадної демократії на реально функціонуючу. Визначимо особливості реалізації кожної з окреслених моделей політичної участі громадян у системних трансформаціях перехідного періоду.

Електоральна модель політичної участі є найбільш поширеною моделлю участі громадян у політичних процесах, для яких вибори є процесом „прийняття рішення про те, як розпорядитися владою, але також і шансом використати владу, яку вони мають, на власний розсуд. ... Питання про те, кого саме оберуть, важливе, але по суті, другорядне порівняно з тим, як громадяни розпоряджаються своєю владою" [1, 8]. Однією з основних проблем реалізації електоральної моделі політичної участі є проблема мотивації участі виборців у голосуванні. Вона має досить складну структуру, основними елементами якої є по-перше, бажання дати оцінку економічному курсу уряду, по-друге, задекларувати власну ідеологічну ідентифікацію, яка формується за допомогою політично релевантної інформації, основним джерелом якої для громадян є ЗМІ. Тільки незначна, найбільш освічена частина електорату, здійснює свій вибір звертаючись до ретельного аналізу партійних програм та

передвиборчих обіцянок. На початковому етапі вибору власна оцінка економічного становища та ідеологічна ідентифікація знаходяться у стані еквілібріуму (рівноваги), порушення якої може мати небажані для виборця наслідки – вибір невдалої економічної політики або невідповідної переконанням виборця ідеологічної системи. Систематична участь у всіх етапах циклічних політичних процесів поступово наближує громадян до максимального збереження еквілібріуму переваг, однак необхідним контекстом цього є володіння повною інформацією про всіх акторів електорального змагання.

Протестна електоральна участь є свого роду рудиментом радянської виборчої системи, за допомогою якого імітувалася свобода вільних альтернативних виборів. У країнах стабільної демократії варіант не підтримую жодного кандидата не зустрічається у бюлетенях, оскільки передбачається, що в даному випадку громадянин просто не піде на вибори. В Україні основними факторами, які визначають обрання даного варіанту у виборчому бюлетені є суб'єктивне відчуття невдоволення стосовно власної дійсності, невідповідність між ціннісними очікуваннями та реальними можливостями громадян, різниця між нормативною та дескриптивною оцінкою політичного режиму, невдоволення діяльністю окремих політичних інститутів, недовіра до них.

Рівень протестної електоральної активності підвищується тоді, коли окремі політичні інститути нездатні ефективно виконувати свої основні функції. Кількість виборців, які не підтримують жодного з кандидатів залежить від поточної політичної ситуації, типу виборів, ставленням до конкретних інститутів та політичних сил і знижується із зниженням рівня виборів. Ті вибори, від яких не залежить склад виконавчої влади є менш значимими для виборців. Громадяни, оперуючи інструментальною мотивацією вибору, не схильні використовувати протестні форми голосування на виборах до більш важливих політичних інститутів, оскільки вони визначають майбутній політичний курс. На другорядних виборах традиційно спостерігається сплеск протестного голосування, метою якого є покарати владу за незадовільний політичний курс, демонстрація недовіри до політичних сил, що беруть участь у виборах та ін. Збільшення кількості громадян які не підтримують жодного з кандидатів у президенти пояснюється тим, що виборці не погоджуються з існуючими правилами політичної гри, фактичною безальтернативністю виборів або необхідністю обирати між двома невідповідними настроям виборців кандидатами.

Аналіз перебігу парламентських електоральних циклів трансформаційного періоду дозволяє стверджувати, що загальна тенденція політичної участі громадян у них відповідає подібному до-свіду у всіх посткомуністичних країнах Зокрема,

вибори, які проводилися у країнах СЦЄ на початку 90-х років, суттєво відрізняються від виборів кінця десятиліття і початку XXI ст. Зараз більшість громадян вже не вірять політикам та партіям, за яких вони голосують. Після періоду ейфорії на початку 90-х років, пов'язаної із змагальними демократичними виборами, в останні роки наростає розчарування ними. Вони все більше сприймаються тільки як процедура, якою і обмежується вплив суспільства на політичний процес” [3, 11].

Не менш вагомою, особливо на етапі розбудови держави, є дискурсивна модель політичної участі, яка ґрунтується на принципах діалогу між владою та громадянами. Дискурсивна модель політичної участі у міжвиборчий період, її суть та особливості залежать від основних параметрів взаємодії між політичними акторами з приводу здійснення публічної політики. Міжвиборчий політичний дискурс характер його ведення, масштаби, механізми залучення громадян до нього, залежать від перебігу передвиборчого та виборчого етапів електорального циклу, завершеності процесу інституціалізації системної опозиції, стабільності партійних ідентичностей громадян, типу політичного режиму та форми державного устрою. Нажаль, участь громадян у політичному може обмежуватися владою, яка традиційно не вбачає у громадянах потенційно рівного суб'єкта політичної взаємодії.

Основою протестної моделі політичної участі є політичний протест, який віддзеркалює не тільки свідоме рішення громадянина, а і готовність публічно висловитися проти дій влади, чітко сформулювати власну громадянську позицію. Конвенційні форми політичного протесту є джерелом демократизації політичних відносин на початковому етапі трансформаційного періоду, стимулюючим чинником інституціалізації системної опозиції та передумовою свідомої участі у владному дискурсі еліти.

Перспективи трансформації політичної участі громадян у циклічних політичних процесах, їх наближення до демократичних стандартів та процедур лежать, на нашу думку, у площині міжвиборчого політичного дискурсу. Саме дискурсивна модель політичної участі володіє усіма потрібними ресурсами та джерелами, здатними стимулювати зацікавленість громадян до участі в процесах політичного управління. Одним з найбільш бажаних для засвоєння громадянами України елементів цієї моделі є діалогова форма політичної участі, що визначається нами як процес обміну думками, судженнями, пропозиціями між усіма зацікавленими суб'єктами політичного процесу (насамперед органами державної влади та місцевого самоврядування з одного боку та громадськістю і окремими громадянами з іншого) з метою аргументованого переконання у правильності вироблених політичних рішень або зміни переконань шляхом сприйняття аргументів іншої сторони діалогу. Основою формування та використання діалогових

форм політичної участі є принцип відкритого партнерства влади та громадян, в якому вони виступають рівними суб'єктами відносин. Кожен із суб'єктів діалогу володіє певними ресурсами, які стверджують їх суб'єктність та визначають потенціал участі у діалозі. Зокрема, інституційні суб'єкти володіють системою особливої політичної інфраструктури, громадяни – правом делегувати повноваження по ухваленню політичних рішень та низкою конвенційних та неконвенційних засобів тиску на владу, громадські організації, інститут політичної експертизи та ЗМІ – можливостями забезпечувати інформаційний обмін між першими двома суб'єктами діалогу, акумулювати та транслювати інтереси громадян до поля політичного дискурсу.

Діалогові форми політичної участі громадян, формування яких можливе тільки в умовах публічної відкритості влади, є однією з характеристик демократії участі, коли громадяни наділені реальними можливостями та законодавчо закріпленими механізмами впливу на процес ухвалення політичних рішень, минаючи посередників між ними та владою. Демократія участі визначає політичну участь громадян як один з найважливіших елементів політичної системи та передбачає існування багатьох каналів впливу на процес ухвалення політичних рішень на центральному, місцевому і регіональному рівнях, як постійно відкриті для громадян. Її основні риси – вимога надання аргументів сторонами політичного діалогу, доступність аргументів влади для всіх зацікавлених у діалозі громадян, обов'язковість рішень, вироблених в процесі діалогу між владою та громадянами, динамічність діалогу [2, 328–330] – є тим сприятливим ґрунтом, на якому стає можливою трансляція принципів використання діалогових форм політичної участі у політичному часі. Для становлення демократії участі повинні докласти постійних зусиль усі суб'єкти політичного процесу; її механізми і процедури не виникають самі по-собі, а є результатом свідомої діяльності суб'єктів громадянського суспільства, спрямованої на формування культури політичної участі. Демократія участі – це відповідь на сукупність новітніх викликів мажоритарної демократії, її альтернатива, існуюча поруч з нею.

Для України доволі актуальною проблемою залишається підвищення політичної компетентності як усього українського загалу, так і громадян, для яких етап первинної політичної соціалізації завершено. Центральним питанням є переведення формату політичної участі громадян з радикальної площини передвиборчого протистояння та виборчих революцій, коли домінуючою формою політичної взаємодії є дебати, у площину системного конвенційного впливу на урядову політику у міжвиборчий період, заснованого на принципах діалогу. Одним з перших кроків може бути організація владою або ініціювання громадськими

організаціями громадянських форумів, робота яких завершуватиметься політичними рекомендаціями. Практика участі у громадських форумах усіх зацікавлених громадян поступово позбавить їх приреченої пасивності та наблизить до потреби членства в громадських організаціях, які сьогодні є суб'єктами механізму консультацій з громадськістю, а повинні стати однією з основних структур входу громадян у політичну систему. Зазначимо, що це може бути досягнуте у середньостроковій перспективі, тому в даному випадку можна говорити про бажану наполегливість як з боку громадян, так і з боку влади.

На нашу думку, для того, щоб громадяни України опанували діалогові форми політичної участі, у них повинен поступово накопичуватися досвід участі у розв'язанні проблем розвитку територіальних громад [Детальніше див. 7]. Постійна практика звернення до діалогу із органами місцевого самоврядування сформує позитивний досвід та конструктивну модель політичної участі у вигляді діалогу на національному рівні політики. На інституційному рівні це стане передумовою формування в Україні базових елементів демократії участі, яка „ґрунтується на вільних і добровільних обговореннях громадянами суспільних тем. Це дискурсивна соціополітична система, де громадяни опановують відповідну інформацію, обговорюють політичні справи, формують громадську думку і беруть участь у політичних процесах” [5, 6].

Участь громадян у діалозі із владою в якості одного з суб'єктів діалогу сприятиме виробленню в них певної лояльності оцінок влади та держави, оскільки рівень їх політичної компетентності поступово підвищуватиметься. Громадські організації – це не вся громадськість, тому актуальною залишається проблема розширення кола зацікавлених громадян, що беруть участь у дорадчому процесі. На нашу думку, українське законодавство потребує чіткого визначення кола суб'єктів, які можуть використовувати кожен з окреслених вище видів громадянської ініціативи.

Проте, формування політично компетентного громадянина, зорієнтованого на використання діалогових форм політичної участі та сучасних комунікативних технологій в процесі всього електорального циклу може відбутися тільки у конкурентному політичному середовищі, позбавленому досвіду мобілізованої масової участі. Інакше, громадяни України мають всі шанси остаточно перетворитися на ресурс того чи іншого сегменту політичної еліти та втратити власну політичну суб'єктність.

Сьогодні для всього світового співтовариства доволі актуальною є проблема трансформації політичної участі громадян, яка відбувається під впливом мережевих технологій. Поступове формування інформаційного суспільства ставить і перед політичним сьогоднішнім України чимало пи-

тань, пов'язаних із особливостями функціонування політичної системи. Стрижнем концепції е-демократії є ідея розширення кола форм політичної участі через використання громадянами електронних засобів та звуження можливостей влади у використанні мобілізаційних практик [Детальніше див. 8].

Завершення переходу до е-демократії затверджується в новому, ширшому колі форм політичної участі громадян. У країнах Західної Європи досить поширеною стає участь громадян у виборчих кампаніях у системі онлайн, яка передбачає окрім традиційних, чотири нових форми, зокрема маркетинг партійної політики та кандидатів; обмін інформацією та думками між виборцями; участь в обговоренні матеріалів друкованих та онлайн-ЗМІ; участь у формуванні нового, більш відкритого стилю політики [9, 681].

Проте ідея е-демократії не вичерпується е-голосуванням, оскільки охоплює політичну участь громадян і в третій фазі електорального циклу – фазі постійно функціонуючої політичної дискусії. Професор Оксфордського університету С.Коулман підкреслює, що е-голосування не здійснює вирішального впливу на якість демократії і не розширює межі участі громадян у політичному процесі, таку функцію виконує їх е-участь в період між виборами: “сама участь громадян у державному управлінні (e-participation) вносить дещо значиме у демократію” [6]. Тому, для е-демократії особливого значення набувають такі форми політичної е-участі громадян як онлайн-доступ до процесів ухвалення політичних рішень на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях, онлайн-консультації з суспільно-політичних проблем, онлайн-виклад думок,

поглядів та заперечень громадян. Зокрема, автори інтегративної моделі е-демократії, вважають, що е-участь громадян у діяльності органів влади різних рівнів може здійснюватися у формах онлайн-зустрічей, мітингів, дебатів, протестів, голосування, написанні петицій [4, 103].

Отже, процеси е-демократизації в Україні та використання громадянами відповідного віяла автономних форм політичної участі залежать від загального процесу е-демократизації політичних відносин. Доти, доки органи державної влади та управління не визначатимуть своїм першочерговим завданням процес обслуговування громадян, вони не будуть ініціаторами формування та завоювання останніми діалогових форм політичної участі. Тому такі ініціативи повинні формуватися в надрах громадянського суспільства, в першу чергу – в громадських організаціях та політичних партіях. Тоді, коли вони стимулюватимуть участь громадян у постійнофункціонуючій внутрішнь-опартійній дискусії за допомогою сучасних ІКТ, перетворять її на звичну політичну практику, тоді у громадян з'явиться потреба і конструктивна мотивація до політичної участі у міжвиборчий період. Сьогодні, коли членство громадян України у політичних партіях та громадських організаціях незначне, говорити про позитивні перспективи он- та офф-лайн-демократії достатньо складно. Оцінюючи результативність формування моделей політичної е-участі громадян нашої держави зазначимо, що цей процес повністю залежить від характеру е-урядування в Україні, яке, на нашу думку, буде повністю реалізоване у частині G2G, частково – у частині G2B і мінімально – у частині G2C.

1. Андресюк Б. На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України. – К.: ЗАТ "Видавництво "Політична думка", 2000. – 135 с.
2. Гутман Е., Томпсон Д. Устрій дорадчої демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 327–363.
3. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. – М.: Наука, 2005. – 184 с.
4. Дрожжинов В.И., Штрик А.А. Электронная демократия и поддерживающие её технологии // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество: труды VI Всероссийской объединенной конференции. Санкт-Петербург, 3 – 6 ноября 2003 г. – СПб.: Изд-во филологического ф-та СПбГУ, 2003. – С. 101 – 110.
5. Лациба М., Ходько Н. Вступ // Структури громадської участі в Україні. Збірник аналітичних матеріалів / За ред. М.Лациби, Н.Ходько. – К.: УНЦПД, 2003. – С. 5– 8.
6. Марусов А. Интервью со Стивеном Коулманом на семинаре по публичным онлайн-консультациям. Вильнюс, 19.05.2004 // <http://www.e-uriadnik.org.ua/modules.php?name=News&life=article&sid=1117>
7. Ротар Н. Громадська активність та проблеми формування конструктивних моделей політичної участі громадян України // Менеджмент розвитку територіальних громад / Збірник матеріалів Міжнародної конференції “Менеджмент розвитку громад”, 03 – 04 жовтня 2005 року, Чернівці, Україна. – Чернівці: ЧМГС “Буковинська Партнерська Агенція”, 2005. – С. 53 – 63.
8. Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 78 – 92.
9. Coleman S. Online campaigning // Parliamentary affairs. – L., 2001. – Vol. 54, N 4. – P. 679–688.

10. Karl T. Dilemmas of Democratization in Latin America // Comparative Politics. – 1990. – Vol. 23. – N 1. – P. 1 – 21.
11. Lipset S. Political man. The Social Basis of Politics. – Baltimore, 1981.

SUMMARY

Rotar N. POLITICAL PARTICIPATION OF CITIZENS IN TRANSFORMATION PROCESSES ON POSTSOVIET SPACE: BASIC MODELS, EXPERIENCE AND PERSPECTIVES OF EVOLUTION.

In this article author analyzed the problem of political participation in the conditions of transformation of the political system.

A. СОПО, М. СОРОКА (Ужгород)

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА КРИЗА 2006 РОКУ В УГОРСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ:
ВИПРОБУВАННЯ ДЕМОКРАТІЇ**

Наприкінці вересня 2006 р. в Угорській Республіці розгорнулася чи не найбільш гостра суспільно-політична криза за останні 16 років періоду посткомуністичної трансформації країни.

Зокрема, в наслідок вибуху 17 вересня 2006 р. політичного скандалу навколо розголошення аудіо запису із негласним виступом прем'єр-міністра Угорщини Ференца Дюрчана на закритому засіданні президії правлячої в УР Угорської соціалістичної партії (УСП), в країні відбувається різке поглиблення протистояння між урядовою ліво-ліберальною партійною коаліцією УСП і Союзу вільних демократів (СВД) та опозиційними право-консервативними силами держави, що гуртуються навколо Союзу молодих демократів-Угорського громадського союзу (ФІДЕС-УГС).

З аудіо запису, що тривав близько 25 хвилин слідувало, що за ради перемоги на квітневих парламентських виборах, очолюваний Ф.Дюрчани соціалістичний уряд дезінформував виборців щодо істинного стану справ в угорській економіці. Зокрема, голова кабінету заявив, що економіка країни знаходиться на межі розпаду: „Жоден європейський уряд не проводив такої „бездарної” політики. Протягом півтора-двох років ми робили вигляд, що керуємо країною, а насправді ми брехали. Брехали вранці, вдень і ввечері. Ми майже нічого не робили протягом чотирьох років. Просто сиділи, склавши руки”. Він також критикував декотрих авторитетних угорських економістів, закидаючи їм, що економіка Угорщини не зазнала обвалу лише завдяки „Божому провидінню, великій кількості грошей у світовій економіці та сотням хитрощів” [9].

Відвертість наведених слів Ф.Дюрчана грубо образила та викликала “шок” в угорському суспільстві, яке і так уже з моменту проведення досить суворих економічних заходів улітку перебувало у стані розчарування та тривоги. Спонтанні демонстрації вибухнули по всій країні, у Будапешті протягом вересня і жовтня, напроти Парламенту, на площі Кошута, регулярно збиралися по

15-20 тисяч угорських громадян. Їх головною вимогою було – відставка Прем'єр-міністра УР Ференца Дюрчани.

Хвиля невдоволення поширилась і на іншу частину країни – подібні демонстрації відбувалися у 25 містах Угорщини. У ході мітингів серед демонстрантів утворилося декілька груп: “Угорський національний комітет 2006”, “Національний революційний комітет”, “Об'єднання за нову Угорщину”.

Слід відмітити, що Ф.Дюрчани визнав автентичність запису, зокрема на одній із телевізійних програм він відмічав, що грубості, які він говорив, використовувались у контексті зустрічі з друзями і колегами, і він гордий за свою “палку промову” [10].

Угорський аналітик Дуна Габор Бодіс вважає, що Ф.Дюрчани зумів використати негативну ситуацію, що може піти йому на користь, оскільки одразу після оприлюднення запису промови його показували і про нього розповідали на теле- і радіопередачах.

Аналітики відзначають, що є дві версії того, як витік інформації став можливим.

Згідно першої, Дюрчани “просто підставили” суперники з його власної соціалістичної партії. За інформацією британської газети “The Sunday Telegraph”, одним із вірогідних джерел витіку інформації про запис виступу Прем'єр-міністра УР Ф.Дюрчани на травневому закритому засіданні парламентської фракції Угорської соціалістичної партії, може бути Голова Державних Зборів УР Каталін Сілі, яка теж є членом УСП. У цьому контексті варто зазначити, що всередині партії Ф.Дюрчани і К.Сілі належать до різних груп і можуть вважатися суперниками. Реагуючи на таке припущення, К.Сілі категорично відхилила свою причетність до справи, пообіцявши вжити заходів у зв'язку з витіком інформації [11].

Згідно іншої версії, причетність до цього має опозиція. Нинішня криза може бути вигідною лідеру головної опозиційної сили УР СМД-УГС

43-річному Віктору Орбану. В 1998-2002 рр. В.Орбан вже займав пост прем'єра і «мріє» повернутися на вершину влади. „Сьогодні ситуація в Угорщині така, що легітимність уряду опинилася під питанням”, – вважає В.Орбан. За його словами, уряд „не має тієї мінімальної довіри, якої необхідно для виконання будь-якої програми по подоланню фінансової кризи”. Слід зазначити, що програма правої партії СМД-УГС передбачає проведення ще більш радикальних і жорстких ринкових реформ, ніж у соціалістів [10].

Найменш імовірним відзначають варіант, згідно якого Ф.Дюрчань навмисно спровокував вибух народного обурення і так критично відгукнувся про діяльність власного уряду, щоб знизити рівень невдоволення з приводу намічених реформ і запевнити всіх у їх необхідності. Так, Британська газета "The Sunday Telegraph" не виключає того, що витік інформації напередодні муніципальних виборів стався безпосередньо за вказівкою Ф.Дюрчані, з метою спричинення відкритої суперечки в суспільстві про економічні реформи в країні. Зазначимо, що прем'єр-міністр у своєму нещодавньому інтерв'ю лондонській газеті "The Times" повідомив, що під час засідання соцпартії 21 жовтня 2006 р., буде висувати свою кандидатуру на посаду керівника партії, що англійськими журналістами було прокоментовано як вірогідну опіску, адже проведення чергового з'їзду партії передбачалося на січень 2007 р. [11].

Різке загострення внутрішньополітичної ситуації в Угорщині та громадські заворушення активно супроводжувались правоохоронними структурами країни. Про це зокрема йшлося 23 вересня 2006 р. на черговому екстреному закритому засіданні парламентського комітету з питань національної безпеки УР, який очолює представник Національної християнсько-демократичної партії Іштван Шімічко. На засіданні були заслухані начальник державного управління поліції УР Ласло Бене, генеральний директор Відомства національної безпеки (ВНБ) Лайош Галамбош та міністр канцелярії прем'єр-міністра Угорщини Дердь Сільваші – урядовий куратор дальності угорських силових структур.

Л. Бене був підданий критиці з боку членів комітету – представників опозиційних партій, які дорікали керівнику поліції за недостатню готовність його підлеглих до врегулювання гострих вуличних ситуацій, зокрема під час захоплення та пошкодження протестуючими приміщення державного телебачення Угорщини, а також за застаріле спорядження поліції, яке не забезпечувало належний фізичний захист особового складу в ході масових сутичок.

Д. Сільваші повідомив присутнім про те, що ВНБ УР розглядається декілька версій щодо умисної організації масових заворушень в Угорщині. Керівник канцелярії спираючись на доповідні ВНБ заявив про причетність до цього окремих організо-

ваних злочинних угруповань із чіткою ієрархією, які, будучи зацікавлені в дестабілізації політичної ситуації в країні, використовують радикальні громадські та напіввійськові організації і спонукають їх до захоплення приміщення угорського парламенту та інших урядових об'єктів, зокрема приміщення міністерства оборони УР. З цією метою ними вивчено розташування столичних збройних магазинів, а для досягнення децентралізації діяльності поліції плануються акції в різних областях Угорщини.

Окремими присутніми аналітиками, заява Д. Сільваші була сприйнята скептично. За їхньою оцінкою, оголошені різкі висновки куратора угорських силових структур в разі необхідності повинні стати для уряду обґрунтуванням введення надзвичайного стану в державі. Натомість Л. Галамбош та інші фахівці з питань національної безпеки УР не виключили розробку версії про причетність до справи спецслужб іноземних держав.

Про спланованість нагнітання політичної кризи в Угорщині говорить зокрема той факт, що за декілька днів до оголошення вищезгаданого звукозапису із виступом Ф. Дюрчаня в редакцію одного із угорських радіоканалів надійшло аудіо послання із вимогою скорішої відставки прем'єр-міністра, а в разі ігнорування заклик висловлювались погрози щодо організації по території країни масових підричних акцій.

За фактом посягання на державний устрій Угорщини та погрози організації терористичних актів, угорською поліцією одразу, ще до вибуху зазначеного політичного скандалу, було порушено кримінальне слідство.

Поряд із цим, з наведених питань президент Угорщини Л. Шойомом в своїй резиденції заслухав міністра юстиції і охорони громадського порядку Йозефа Петретеї, доповідь якого переважним чином ґрунтувалась на матеріалах ВНБ.

Фахівці, серед об'єктивних чинників, які спонукали до поглиблення політичної конфронтації в Угорщині, також вказують на значне погіршення протягом останніх років фінансового балансу угорської економіки. За офіційними даними дефіцит бюджету країни в поточному році сягає 10 %, що викликало гостре занепокоєння зі сторони фінансових установ Європейського Союзу і фактично в значній мірі суперечить зобов'язанням Угорщини перед ЄС.

Під впливом наведеного, коаліційний уряд УСП і СВД, очолюваний соціалістом Ф.Дюрчані, незважаючи на свої передвиборчі запевнення електорату в бурхливому розвитку угорської економіки, незадовго після здобуття перемоги на парламентських виборах в квітні 2006 р., оголосив про впровадження програми жорстких заходів спрямованих на подолання дефіциту бюджету.

Зазначимо, що Конвергенційна програма, направлена 01 вересня 2006 р. Урядом УР до Брюсселю була 26 вересня 2006 р. схвалена Євро-

комісією в цілому. Згадана Програма повинна була затверджена Радою Міністрів фінансів ЄС під час їхнього чергового засідання 10 жовтня 2006 р. в Люксембурзі.

Основна ціль Конвергенційної програми – це наближення кількісних та інституційних економічних параметрів і показників країни до рівня, що є характерним для провідних країн ЄС, створення умов для збалансованого економічного розвитку, підвищення доходів населення, конкурентноздатності економіки, рівня зайнятості населення та якості надання послуг, підготовка економіки країни до запровадження євро. Першим кроком на шляху введення євро є виконання країною Маастрихтських вимог щодо бюджетного дефіциту, державної заборгованості й рівня інфляції.

На сьогодні ці кроки кабінету УР призвели до зростання незадоволення значних верств населення, що створило потенційно широку соціальну базу підтримки ймовірних антиурядових виступів.

Про готовність до акцій протесту було оголошено представниками фармацевтичної сфери, студентськими організаціями, профспілками вчителів та працівниками правоохоронних органів. Останні оголосили та провели страйк 10 жовтня 2006 р., закликаючи уряд відмовитись від намірів скасування виплати правоохоронцям 13-ї місячної зарплати, зменшення надбавок до посадових окладів за умови служби, урізання фінансування соціального захисту та пенсійного забезпечення працівників правоохоронної сфери.

Поряд з цим, більшість угорських та зарубіжних фахівців схиляються до думки, що нова конвергенційна програма уряду Ф.Дюрчани є найбільш оптимальним планом оздоровлення угорської економіки. Гарантією подальшого утримання позицій Угорщини на внутрішньому та зовнішньому ринках є продовження нинішнім урядом розпочатих реформ. Тому, відставка Ф.Дюрчани з поста керівника угорського уряду чи перегляд цієї програми в контексті послаблення її окремих елементів буде оцінюватися експертами, як відхід угорської сторони від реформ, що мають за мету виконання Угорщиною своїх зобов'язань перед ЄС по Маастрихтських критеріях.

Політичний скандал навколо згаданого виступу Ф. Дюрчани викликав широкий міжнародний резонанс. Зокрема, 20 вересня 2006 р. на прийомі в генеральному посольстві УР в США колишній радник американського президента з питань національної безпеки Збігнев Бжежинський, коментуючи перебіг подій в Угорщині, виступив із різкою критикою поведінки і моральних якостей керівника угорського уряду і висловив впевненість в необхідності його відставки.

Термінової відставки Прем'єр-міністра вимагали не тільки лідери Європейської народної партії, а навіть й Європейської соціалістичної партії, яку Ференц Дюрчани підтримує (французький політик

лівого крила Сеголін Роял також виступив із подібною заявою).

26 вересня 2006 р. екс-президент Угорщини Ференц Мадл закликав прем'єр-міністра країни Ф.Дюрчани подати у відставку – відповідний лист був підписаний представниками угорської інтелігенції. У ньому, зокрема, значиться, що оприлюднений запис травневого виступу прем'єра вніс "однозначність для країни у тому, що весь попередній урядовий цикл Ф.Дюрчани і його уряд свідомо дезорієнтували угорських громадян щодо реального стану речей в країні, і цим самим унеможливили прийняття відповідального рішення на парламентських виборах 2006 р."

Проте, на думку керівника парламентської фракції Угорської соціалістичної партії Ілдікі Лендваї, відставка Ф.Дюрчани призведе до глибокої кризи в політиці і економіці країни. Зазначивши, що Ф.Дюрчани та чинний уряд є гарантами проведення економічних реформ, нагадавши при цьому про послаблення біржового індексу та курсу угорського форинта у зв'язку з подіями внутрішньополітичного життя країни.

Щодо реакції Європейського Союзу на зазначені події в Угорщині, то офіційна позиція ЄС залишається незмінною – акції протесту, які відбуваються в Угорщині "відносяться до компетенції внутрішніх справ країни". Єврокомісія не коментує події в УР, для неї важливим є отримання необхідної інформації про реалізацію процесу конвергенції, оскільки "приведення економіки країни у такий стан, який би забезпечував здоровий приріст є в інтересах угорської економіки та угорських громадян". Ухваливши фінансовий план з економічних реформ (Конвергенційна програма), за яким Угорщина вступить в Єврозону через чотири роки, Брюссель опосередковано підтримує чинний угорський уряд.

Відмітимо, що чиновники Євросоюзу політичну кризу в Угорщині пов'язали із надто квапливими спробами офіційного Будапешта приєднатися до зони євро.

Ласло Ковач, єврокомісар з питань оподаткування сказав: «Проблема угорців у тому, що вони зіткнулися з бюджетним дефіцитом, високою заборгованістю. Хоча уряд нещодавно і презентував програму порятунку – "що робити з дефіцитом, і як знизити борги". Власне, порятунок полягає у тому, щоб нарешті запровадити цю програму. Спалення машин, урядових приміщень, вандалізм на телецентрі цьому не допоможуть» [12].

Експерти ЄС також не вважають, що відставка прем'єр-міністра допомогла б країні – адже в рамках європейського співтовариства Ф.Дюрчани отримав мандат на приведення до порядку економіки країни і повинен виконати це завдання. Тим більше, що за виникнення кризової ситуації несуть відповідальність всі угорські урядові кабінети, що перебували при владі останні 16 років, і уряд В.Орбана в тому числі [11].

Урядова криза в Угорщині відбилася і на суспільно-політичній ситуації на територіях компактного проживання угорців в суміжних з УР країнах. Передусім в Трансільванії (Румунія) та Воеводині (Сербія) мали місце громадські виступи із вимогами відставки уряду Ф. Дюрчана. В Словаччині подібні виступи не мали місце насамперед через недавні ускладнення угорсько-словацьких дипломатичних стосунків, з причини побиття словацьких громадян угорської національності (факт фізичної наруги через національну належність на даний час остаточно не доведено і вперто заперечується урядовими колами та правоохоронними органами Словаччини та оцінюється ними як провокація).

Вказане призвело до гострих проявів відкритої суспільної конфронтації в Угорщині і безпосереднім чином відбилась на політичній боротьбі напередодні чергових загальнодержавних виборів до органів місцевого самоврядування, що відбулися 1 жовтня 2006 року.

Головна опозиційна партія ФІДЕС-УГС з цього приводу видала заяву, в якій проголосила, що зазначені вибори носитимуть характер народного референдуму стосовно вкрай непопулярної серед електорату урядової програми, спрямованої на підвищення податків, зменшення витрат у сфері соціального захисту населення, лібералізацію охорони здоров'я та введення плати за навчання у вузах країни. Згідно передвиборчої позиції ФІДЕС-УГС, якщо урядова коаліція зазнає поразку на муніципальних виборах, то цим вона фактично втратить свої повноваження на правління в Угорщині.

На протиположну позицію, за якою наслідки очікуваних виборів ніяким чином не впливатимуть на урядові прерогативи правлячої в УР партійної коаліції. У своїй передвиборчій агітації УСП використовувала факт нещодавніх масових заворушень в Будапешті для звинувачення лідера ФІДЕС-УГС Віктора Орбана у їх схваленні, і звернулась до електорату за підтримкою у приборканні масових виступів, що характеризувались правлячими силами як протизаконні дії право-радикальних угруповань.

1 жовтня 2006 р. в УР відбулись вибори до органів місцевого самоврядування. За результатами виборів УСП прогнала, перемогу здобула ФІДЕС - УГС. Вона перемогла на виборах мера в 15 із 23 найбільших міст країни і отримала більшість місць в радах 18 із 19 округів. Всього праві отримали 52% мандатів, а 37% мандатів дісталось соціалістам. В столиці в м. Будапешт із незначним відривом в черговий раз переміг представник СВД Габор Демскі [8].

Того ж дня, по закриттю виборчих дільниць в прямому ефірі телебачення виступив президент Угорщини Ласло Шойом, який у своїй промові, в черговий раз, піддав різкій критиці поведінку прем'єр-міністра Дюрчана.

В своїй промові голова угорської держави звернувся до УСП із закликом про вжиття партією, із повним усвідомленням власної відповідальності, всіх необхідних заходів для відновлення в країні громадської довіри, яка підірвана в наслідок безрезневого виступу Ф. Дюрчана. Л. Шойом заявив, якщо стан справ не виправити, то це піде на шкоду державі, адже згадана промова Ф. Дюрчана глибоко потрясла Угорщину, а вибачення з цього приводу зі сторони прем'єра так і не відбулось. За визначенням президента УР, нерозв'язаність проблеми створює в державі атмосферу фальші, на яку не можна надійно будувати майбутнє.

Президент також заявив, що для перемоги на всезагальних виборах Ф. Дюрчан скористався „недопустимими методами політичної боротьби, що підривають довіру до угорської демократії” і, констатуючи, що Конституція УР не наділяє президента правами врегулювання подібного конфлікту, визначив, що „подальша доля країни і можливість вирішення політичної кризи знаходиться в руках парламентських партій держави”.

Аналітики і політичні оглядачі виступ президента оцінили, як „небувалий”, в якому президент не зайняв нейтральної позиції, а дотримувався чіткого політичного напрямку /вектору/ спрямованого на досягнення відставки прем'єра Ф. Дюрчана.

Натомість керівництвом УСП виступ президента УР був сприйнятий з подивом і розцінений як упереджений. Голова угорського парламенту Калін Сілі навіть охарактеризувала виступ президента як „непристойний”.

С своєю чергу, лідер головної опозиційної сили УР ФІДЕС-УГС В. Орбан, коментуючи результати виборів, заявив, що „угорці прийняли історичне рішення”. По його словам, „результати голосування відобразили той факт, що лише уряд несе відповідальність за створене кризове положення, що воно не в змозі вести країну по шляху реформ”.

Перемога на виборах ФІДЕС -УГС охарактеризована окремими аналітиками, як імпазантна /видовищна/, така, що носить в собі найбільший потенціал з огляду на короткотермінові політичні перспективи, однак стратегічно несе в собі малу практичну користь для переможця [6].

3 2 жовтня 2006 р. із оголошенням результатів виборів до органів місцевого самоврядування в країні значним чином зросла політична напруга, що передусім проявилось в зростання психічного протистояння між правлячою соціал-ліберальною коаліцією та опозиційними силами. Лідери обох сторін вперто притримувались власних позицій. Ф. Дюрчан оголосив про відмову скласти повноваження голови уряду і навіть більш рішуче виступив за реалізацію власної програми економічних реформ. Лідер опозиції В. Обран публічно в жорсткій формі вимагав відставки прем'єра. Керівник ФІДЕС -УГС звернувся до Ф. Дюрчана із ультиматумом, згідно якого, в разі відмови остан-

нього піти у відставку протягом 72 годин, опозиція організує перед угорським парламентом на площі ім. Л. Кошута масові протестні акції, серія яких продовжуватиметься аж до самої відставки уряду.

Заклик, В. Орбана до масових протестних акцій призвів до формування в президії ФІДЕС-УГС застережень, щодо проведення вуличних політичних акцій. „Зокрема, в ситуації політичного накалу, – наголошували активісти партії, – існує ряд небезпек, не можливо виключити провокації і гарантувати контроль над вибухами емоцій мітингуючих”. У випадку екстремального варіанту перебігу подій під час мітингів існувала можливість, що керівництво ФІДЕС-УГС зіткнеться і втягнеться у протистояння, із присутніми вже протягом тижня на площі Кошута радикальними групами, які могли розцінити дії найбільшої опозиційної партії як недостатньо рішучі. При цьому, будь-які прояви агресії настроять проти партії-організатора акцій передусім ту частину електорату, яка не проявляє безумовних симпатій до право-консервативних політичних сил.

Тому, багато опозиційних політиків із хвилюванням очікували оголошених масових акцій, а в середині президії ФІДЕС-УГС не знайшлась така сила, яка б змогла повторно відмовити В. Орбана від проведення подібних заходів.

Багато представників середньої ланки керівництва ФІДЕС-УГС також не поділяли таку радикалізацію політики партії, однак, і не сприймали Ф. Дюрчання як керівника уряду в майбутньому.

В лавах провідної правлячої партії УГС наслідки муніципальних виборів викликали стан заціпеніння. Соціалісти продовжували вірити сприятливим результатам соціологічних опитувань, згідно яких факт оголошення аудіо запису із змістом скандального виступу прем'єра істотно не вплине на перебіг голосування, і сподівались принаймні на більш-менш зрівноважені результати. Однак, вже в вечері 1 жовтня 2006 р., коли стало зрозумілим, що у всіх без винятку громадських комітатських зборах кандидати урядової коаліції потрапили у меншість, втративши цим позиції на посадах керівників органів місцевих рад, в провінційному стані соціалістів запанувала розгубленість. Комітатські керівники УСП, втративши владу, очікували від центрального партійного керівництва створення кризового штабу для аналізу ситуації, яка виникла, вжиття відповідних заходів з метою мінімізації негативних наслідків поразки і вироблення для них партійної стратегії подальшої політики в регіонах. Натомість, центральне правління УСП миттєво довело до відома своїх провінційних керівників, що даному положенні державна політика партії, а саме зміцнення позицій прем'єра Ф. Дюрчання, отримує пріоритет перед регіональною.

Відповідно до цього 2 жовтня 2006 року провідні лідери УСП, голова партії Я. Гіллер, його заступник Ю. Ференц, міністр оборони І. Секереш,

керівник парламентської фракції УСП І. Лендваї, голова столичного осередку партії Д. Молнар одностайно висловились щодо своєї незмінної підтримки прем'єра Ф. Дюрчання, оголосили про готовність правлячої коаліції до реалізації урядової програми і передбачених нею реформ. Втім навіть згадані керівники УСП отримали інформацію про намір Ф. Дюрчання ініціювати проти себе довірче голосування парламенту власне незадовго до його оголошення. Дане рішення приймалось в найбільш тісному стратегічному штабі прем'єра в присутності його найближчих соратників Д. Сільваші, З. Й. Галя і А. Кестхеї [2, 14].

Представники УСП визначили довірче голосування, як „демонстративний публічно-правовий акт”, передусім націлений в сторону право-консервативної опозиції і протестуючих на площі Кошута. За допомогою даного голосування соціалісти розраховували довести до демонстрантів, що прем'єр-міністр і його кабінет володіють необхідною підтримкою у вищому законодавчому органі держави [2, 13].

3 жовтня 2006 року Ф. Дюрчання заявив про скликання позачергового засідання Державних зборів УР для проведення, передбаченого конституцією країни, так званого довірчого голосування щодо діючого кабінету міністрів.

В цей же день у приміщенні партійної резиденції УСП відбулось екстренне засідання парламентської фракції партії на якому була дана оцінка результатам муніципальних виборів і проведено підготовку до довірчого голосування в парламенті. Під час заходу мали місце жваві критичні виступи членів партії в бік прем'єр-міністра. Незважаючи на це, парламентська фракція УСП висловила Ф. Дюрчаню одностайну підтримку. Зокрема, впливовий член УСП колишній прем'єр-міністр УР Дюла Горн заявив, що Ф. Дюрчання в своїх діях як керівник уряду допустився ряду помилок, які призвели до загострення ситуації в країні. При цьому, досвідчений політик закликав однопартійців до підтримки прем'єра, а згаданий ультиматум В. Орбана розцінив як безпрецедентний в історії Угорщини.

Наступного ж дня на аналогічному змішаному засіданні УСП і СВД коаліційний партнер також запевнив керівника уряду у своїй підтримці. Лідер СВД Габор Кунце так само негативно охарактеризував жорстку позицію ФІДЕС-УГС щодо вимоги відставки Ф. Дюрчання, визначивши її як прямий шантаж і тиск на уряд.

Політична опозиція ФІДЕС -УГС та ХДНП (Християнська демократична незалежна партія) спочатку розцінили вищенаведену пропозицію Ф. Дюрчання щодо довірчого голосування в парламенті, як політичний фарс і оголосили своє рішення про свідоме ігнорування зазначеної ініціативи прем'єр-міністра.

Реагуючи на це президент УР Л. Шойом 4 жовтня 2006 року звернувся до опозиційних сил із

листом, в якому закликав їх до участі в позачерговому засіданні угорського парламенту. У відповідь ФІДЕС -УГС та ХДНП оголосили, що, лише зважаючи на звернення президента країни, вони приймуть участь в роботі зазначеного парламентського засідання.

В значній мірі розділив позицію президента і колишній голова СВД, один із засновників партії, відомий в країні філософ Янош Кіш, який публічно наголосив на тому, що „урядова коаліція не відчуває підірваності морального становища, бо тоді вона могла б стати непридатною до управління державою. Лише заміна керівника уряду, допоможе подолати наявну в угорському суспільстві кризу довіри до правлячих кіл і сприятиме коаліційним силам у поновленні урядового правління” [4, 13].

Як підкреслив Я. Кіш, при відсутності нового кандидата на посаду прем'єра, суспільно-політичної кризи не уникнути, якщо навіть на довірчому голосуванні урядова коаліція висловить довіру Ф. Дюрчаню [5, 4].

Зважаючи на напруженість політичної ситуації і хиткість власних позицій, передусім через публічний виступ президента Л. Шойома, прем'єр здійснив ризикований політичний крок і оголосив про позачергове скликання засідання Державних зборів УР, на порядок денний якого Ф. Дюрчань запропонував винести єдине питання: про довірче голосування керівну уряду.

Така можливість передбачена п. 3 § 39/А глави VII Конституції УР і носить неординарних характер, адже жоден із попередників Ф. Дюрчаня не користувався такою можливістю з часу прийняття основного закону країни у 1949 році.

Політологи розцінили наведену ініціативу як ризикований політичний маневр, спрямований, в разі вдалого для уряду голосування, на покращення політичних позицій правлячої коаліції і створення легітимних підстав для подальшого перебування Ф. Дюрчаня при владі.

Лідер опозиції В. Орбан відповідно до своєї жорсткої позиції відкрито охарактеризував прем'єрську ініціативу „як дешевий, брехливий трюк”. Депутати від ФІДЕС -УГС відповідно до рішення президії партії оголосили про свою відмову участі в довірчому голосуванні, яке було визначено ними як несерйозне. Натомість представники опозиції намагались, хоч і невдало, схилити провладних депутатів до оголошення прем'єру вотуму недовіри.

З часу оголошення проведення довірчого голосування 3 жовтня до його перебігу 5 жовтня представники урядової коаліції у своїх публічних виступах одноставно уникали згадування касетного скандалу. Натомість поразку на виборах вони пояснювали виключно заходами жорсткої економічної політики уряду, що викликали відповідну реакцію електорату. Постійно наголошувалось, що незважаючи на це необхідно продовжувати курс

реформ з метою відновлення балансу держбюджету, а також вказувалось на можливості розвитку країни за допомогою залучення коштів Євросоюзу. При цьому, в кулуарах УСП ініціатива Ф. Дюрчаня про довірче голосування парламенту розцінювалась як упереджувальний тактичний крок, який фактично не мав альтернативи, як власне і особа прем'єра [1, 15].

Спростовуючи аргументи парламентської опозиції, яка намагалась представити муніципальні вибори як народний референдум на довіру уряду, представники УСП вказували на те, що власне у виборах прийняли участь понад 50% громадян, які мали право голосу, і тільки дещо більше ніж половина з них, всього 1,6 мільйонів чоловік проголосувала за опозицію. Відповідно до цього, лідерам опозиції не слід посилатись на те, що нібито абсолютно переважаюча народна воля вимагає відставки Ф. Дюрчаня [6, 4].

На передодні довірчого голосування фахівці визначили три ймовірні сценарії його перебігу:

1. Прем'єр-міністр отримає підтримку парламенту, що викличе ескалацію організованих СМД-УГС масових громадських акцій.

2. Прем'єр-міністр не отримає більшості, передусім через те, що окремі члени правлячої коаліції „згідно власного морального переконання” голосуватимуть проти. Прямим наслідком цього передбачалась відставка прем'єра Дюрчаня і припинення вуличних виступів опозиційних сил.

3. Депутати правлячої коаліції „заради безпеки” прибудуть на засідання парламенту із наперед визначеною кандидатурою нового прем'єр-міністра і, у випадку негативного результату голосування, одразу ж висловлять Ф.Дюрчаню недовіру і оберуть його наступника. (При цьому новий голова уряду реалізовуватиме програму свого попередника; особа кандидата залишилась невизначеною, однак в якості претендента неодноразово згадували прихильника радикальних економічних змін Лайоша Бокроша, колишнього міністра економіки кабінету Дюли Горна.) [1, 15].

Втім, як це і очікувалось на довірчому голосуванні Ф. Дюрчань отримав довіру урядової коаліції. Результат не став несподіванкою ні для парламентської опозиції ні для суспільства загалом.

Натомість ФІДЕС -УГС приступила до реалізації на площі Кошута серії масових акцій протесту, з метою досягнення відставки Ф. Дюрчаня.

В наведеній ситуації головний політичний опонент урядової коаліції ФІДЕС-УГС переважним чином домагався відставки кабінету Ф. Дюрчаня, який, однак, твердо відмовляється від такої перспективи і заручився підтримкою власної партії УСП та коаліційного партнера СВД.

Намагаючись знайти альтернативу особі Ф. Дюрчаня, представники ФІДЕС-УГС вбачали за прийняттого наступника Арпада Ковача директора Державного ревізійного управління УР, члена

УСП. На протипагу цьому однопартійці запропоували А. Ковачу підтримку в якості кандидата на президентських виборах у 2010 році. Все це свідчить про гостру позиційну боротьбу між правлячими та опозиційними силами в УР.

Аналіз наведених проявів гострої політичної кризи в УР свідчить про наявність тенденцій її ймовірного поглиблення в майбутньому з набуттям затяжного характеру, що призведе до закріплення суспільно-політичної поляризації угорського суспільства між ліво-ліберальними та право консервативними силами.

У контексті вищевикладеного, можливо зробити такі узагальнення:

1. Нинішнє загострення внутрішньополітичної боротьби виникло на основі тривалої (річної) напруги в угорському суспільстві, яке окреслилось ще в контексті підготовки до парламентських виборів в УР (квітень ц.р.). Фактичне протистояння відбувається між двома лідерами лівих і правих сил, відповідно – Ф.Дюрчанем і В.Орбаном.

2. Подібні заворушення не мали місця в Угорщині з часів подій 1956 р. Хоча вони і стали реакцією суспільства і опозиційної партії ФІДЕС на скандал, до якого причетний глава угорського уряду, ці заворушення викликані заходами суворої економії та необхідністю реалізації програми конвергенції Ф.Дюрчані (започаткована з 1 вересня ц.р.), що безперечно потребує серйозної суспільної підтримки.

3. Парламентська фракція соціалістів, керівництво Угорської соціалістичної партії та Союзу вільних демократів продовжують демонструвати повну підтримку Ф.Дюрчані. При цьому очевидним є і те, що його позиції всередині партії ослабли, хоч сам прем'єр показує впевненість у своїх діях.

4. Збереженню напруженості суспільно-політичної ситуації в Угорщині сприяло також наближення наприкінці жовтня 2006 року 50-ї річниці антикомуністичних революційних подій 1956 року. За оцінками фахівців, відзначення вказаної дати використовувалось право-консервативними політичними силами УР і іншими противниками теперішнього урядового курсу для тиску на правлячу коаліцію, адже її ведуча складова – УСП являється політичною спадкоємицею комуністичної партії Угорщини радянських часів.

При розгляді подій в Угорщині у більш широкій перспективі, постають і деякі фундаментальні питання, що стосуються способу дії угорської демократії:

По-перше, постає питання про важливість представництва народу та відповідальності партії, що перемогла у парламентських виборах, за обіцянки електорату під час передвиборчої кампанії. Якщо Прем'єр-міністр залишиться на посаді після опублікування його промови, це легітимізує той факт, що переможець – на основі того, що „переможців не судять” – може приймати рішення,

протилежні тим, що були оголошені раніше, не зважаючи на електорат та суспільну думку. Це означає, що громадяни втратять навіть найменший шанс здійснювати постійний демократичний громадянський контроль над діями уряду.

По-друге, постає питання про значення права на зібрання, оскільки з 2002 р. уряд лівого спрямування постійно звинувачував опозицію у "вulichній політиці", аргументуючи це тим, що в демократичній країні місце для політики – виключно в Парламенті. У такий спосіб вони намагалися припинити і заворушення, що розпочалися у 17 вересня. Однак ця недемократична комунікаційна модель теж порушує фундаментальне право громадян на зібрання. Іншими словами: ховаючись за маскою парламентської демократії, соціалісти роблять спробу урізати фундаментальні права інших, включаючи право на зібрання та право на вільне вираження своїх думок.

По-третє, виникає запитання, чи існує політична мораль і чи є потреба в ній взагалі? Адже деякі заходи та політичні події в Угорщині протягом усіх останніх 16 років викликали негативну реакцію. Демонстрація, спровокована промовою Ференца Дюрчані, є найбільшою маніфестацією за останні 16 років, яка була організована спонтанно, виключно народною ініціативою, а не політичною чи іншою зацікавленою групою протесту. Питання полягає в тому, чи це буде єдиний окремих спалах, чи він стане справжньою маніфестацією морального невдоволення суспільства.

По-четверте, якщо Ф.Дюрчані залишиться прем'єр-міністром (що можливо, відповідно до конституційного права) і протести підуть на спад, однак чи вони знову виникнуть пізніше, коли престиж Прем'єр-міністра впаде до такого рівня, що суспільство йому вже не довірятиме.

По-п'яте, за оцінкою мера м. Дебрецен, Л. Коша, ситуацію, що склалась в державі, не можна розв'язати з позицій сили, рішення можливо знайти тільки за столом переговорів, однак за ним не може сидіти Ф. Дюрчань, який вивів себе із політики. Збереження прем'єра на посаді вже весною наступного року може призвести до незворотних процесів в економіці і масових проявів народного невдоволення. Для проведення конструктивних консультацій між опозицією та правлячою коаліцією, останній слід висунути своїх надійних представників. За припущенням опозиційного політика, керівну роль при посередництві в ході подібних переговорів може виконувати президент Угорщини Л. Шойом.

В той же час, з огляду на майже тотальну перемогу СМД-УГС на останніх виборах до органів місцевого самоврядування, угорські політологи не виключають, що в власне в лавах Союзу зросте роль представників провінційних регіонів – партійних керівників середньої ланки, в обранні

яких безпосередня роль голови партії В. Орбана була значно меншою, за його вплив на визначення членів парламентської фракції СМД-УГС (*). Таким чином в середині партії може з'явитись про-

шарок, що в подальшому стримує впливатиме на рішення її керівника стосовно радикалізації політичної лінії. Втім, поки-що В. Орбан дотримується принципу наступальної тактики.

1. Csák Csongor. Forгатókönyvek bizalmi szavazásra // Figyelő, 2006/40. – октóбер 5. – 15 old.
2. Cseke Hajnalka, Lambert Gábor, Sáhgy Erna. Ki bírja tovább? Önkormányzati választások // Figyelő, 2006/40. – октóбер 5. – 12-15 old.
3. Joó Hajnalka, Köves Pál. Orbán: az MSZP történelmi vereséget szenvedett // Magyar Hírlap, 39 évf., 231 szám, 2006 октóбер 2, hétfő – 5 old.
4. Kis János. Ami elkerülhetetlen. // Magyar Hírlap, 39 évf., 231 szám, 2006 октóбер 2, hétfő – 15 old.
5. Kis János. Pengeélen. // Élet és irodalom, L évf., 40 szám, 2006 октóбер 6. – 3-5 old.
6. Lambert Gábor. Narancsprés // Figyelő, 2006/40. – октóбер 5. – 16, 17 old.
7. Munkácsy Márton, Rovó Attila. A szabad demokraták elvesztették összes fontos vidéki bázisukat // Magyar Hírlap, 39 évf., 231 szám, 2006 октóбер 2, hétfő – 6 old.
8. Suhajda Zoltán. A választási bizottságnak szinte semmi tennivalója nem volt // Magyar Hírlap, 39 évf., 231 szám, 2006 октóбер 2, hétfő – 3 old.
9. www.mignews.com/Аналитика/В мире\ Венгрия побелела
10. www.rosbalt.ru/2006/09/19/267858.html
11. www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor27_n/02.htm
12. www.ntn.tv/2006/09/19/ // У Будапешті знову назрівають заворушення

SUMMARY

Sopo A., Soroka M. SOCIAL AND POLITICAL CRISIS IN 2006 IN HUNGARIAN REPUBLICS: THE DEMOCRACY JEST

The article deals with the social and political crisis in Hungarian republics that was developed at the beginning of 2006 autumn.

The author access the events that lead to the open social confrontation in Hungary and makes the conclusion that they demonstrates the society and opposition FIDES party reaction on the scandalous with the Prime-minister F.Durchany. But the mains reasons of these events were the policy of strict economy and the necessity to realize from September 1 the convergence program.

О. СУРНИНА (Ужгород)

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ПОЛІПШЕННЯ СТАНОВИЩА ЖІНОК В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ У 90-Х РОКАХ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У своєму дослідженні автор поставила завдання проаналізувати наступні проблеми і зробити відповідні висновки щодо:

1) окремих аспектів формування національно-правових механізмів рівноправності жінок і чоловіків у країнах Центральної та Східної Європи (далі – ЦСЄ) у 90-х роках ХХ століття;

2) реалізації державної політики щодо поліпшення становища жінок в даному регіоні;

3) досягнення прогресу у сфері гендерних перетворень в країнах ЦСЄ за період трансформаційних перетворень.

Метою дослідження стало визначення сутності і призначення структур державно-правового механізму реалізації гендерної рівності у період трансформації в країнах ЦСЄ, а також аналіз їх еволюції та ролі.

Дослідження з даної проблематики є доволі новою темою в українській політології. Ознайомитися з висновками щодо деяких аспектів досліджуваної проблеми видається можливим тільки у працях таких вітчизняних дослідників – Журженко Т.Ю. та Мельник Т.М. [2;3] та на основі регіональних моніторингових доповідей щодо становища жінок в країнах ЦСЄ [6;7;8].

Рівноправність чоловіків та жінок – загально-визнаний принцип міжнародного і національного права. Порушення цього принципу є однією з ознак дискримінації. Однак сьогодні, за даними ООН, практично немає жодної країни в світі, де становище жінок прирівнювалося б до становища чоловіків. У розвинутих країнах дискримінація проявляється переважно у сфері зайнятості, де жінки отримують меншу заробітну плату, ніж чоловіки, і не мають реальної можливості впливати

на прийняття важливих політичних рішень, хоча складають більше половини електорату. У країнах третього світу жінки мають менший доступ до освіти, охорони здоров'я, споживання продуктів.

На початку 90-х років минулого століття сформувався цілий геополітичний регіон, де становище жінок помітно погіршилося в ході трансформаційних процесів. Мова йде про колишні соціалістичні країни Центральної та Східної Європи. У цих державах жінки практично втратили те, що отримали при вирішенні „жіночого питання” за часів соціалізму. Виникло глибоке протиріччя між формально оголошеним курсом на демократизацію суспільства і здійсненням конституційного принципу „рівних прав і можливостей”.

Погіршення становища жінок у перехідний період зумовлено різними факторами. В першу чергу – це економічний спад, який викликав зниження рівня життя всього населення. Руйнування системи соціальних гарантій, масове безробіття, поглиблення диференціації прибутків мали місце в усіх країнах, хоча в кожній з них спостерігався різний ступінь загострення цих соціальних явищ.

Та найбільше жінки втратили у політичній сфері. Швидко витіснення їх з політики і поширення патріархальної ідеології, в значній мірі, були спричинені способом включення жінок у політичне життя (система „квот”) та слабкістю жіночого руху. Перші ж демократичні парламентські вибори призвели до скорочення частки жінок у законодавчих органах влади в середньому з 30 до 3%. Офіційні жіночі організації досить швидко втратили в нових умовах свій авторитет, оскільки вони були частиною колишньої державної системи. Часті зміни урядів, політичних курсів і керівного складу органів влади всіх рівнів також призвели до відсутності послідовності у вирішенні жіночого питання.

Головною відповіддю на нові виклики став швидкий розвиток в усіх країнах ЦСЄ незалежного жіночого руху, який з самого початку поставив перед собою широкі політичні і економічні завдання – протидія політиці, що вела до дискримінації жінок, і, що найголовніше, – вплив на діяльність урядів, щодо поліпшення становища жінок. Без активного впливу жіночого руху у більшості країн даного регіону не було б створено жодного національного механізму забезпечення рівності між статями, або національного плану дій щодо поліпшення становища жінок.

Однак розгляд такої структури як національна політика забезпечення рівності між статями потребує визначення самого його розуміння. В літературі йому надається різне тлумачення. Експерт-консультант Ради Європи Джорджія Тестолін, яка доклала немало зусиль щодо аналізу механізмів забезпечення рівності між статями, надає таке визначення: „Механізм забезпечення рівності між статями являє собою інституційну урядову, а в деяких випадках – парламентську структуру, створену з метою сприяти підвищенню ролі жінки і повноцінному використанню нею своїх прав. Його основним завданням є простежити і забезпечити застосування закону, принципу недискримінації й рівності між жінками та чоловіками”. Це визначення експерт-консультант обґрунтовує посиланнями на матеріали Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Найробіські перспективні стратегії щодо підвищення ролі жінок і Пекінську Платформу дій [3, 45].

До умов, що необхідні для ефективного функціонування таких національних механізмів, належать:

1) підлеглість такого механізму посадовій особі максимально високого рівня – міністру;

2) забезпечення інституційних механізмів, які сприяють, коли це необхідно, децентралізованому плануванню, здійсненню та контролю з метою залучення неурядових організацій низового рівня й вище;

3) наявність достатнього обсягу бюджетних і кадрових ресурсів;

4) можливість впливати на розробку різних напрямів урядової політики, забезпечення рівності між статями [4].

Аналізуючи політику рівних можливостей в країнах ЦСЄ, більшість дослідників відзначають, що в ході трансформаційних реформ, гендерна рівність не ввійшла у щоденну практику, не стала звичною і постійною темою суспільного інтересу.

А в більшості країн ЦСЄ взагалі склалась специфічна ситуація, коли політика рівних можливостей – стала інструментом реалізації завдань іншої пріоритетної мети – повноправного членства в Європейському Союзі.

Однак, на наш погляд, проблема забезпечення рівних можливостей і впровадження механізмів підтримки мають розглядатись як набагато ширший процес, який виходить за межі процесів гармонізації стосунків цих країн з ЄС.

Не секрет, що розширення Європейського Союзу поділило країни континенту на два політичні табори: члени цієї організації і їх сусідки-кандидати, та ті, хто не має таких близьких перспектив. Однак не дивлячись на такий штучний поділ, жінки з країн з перехідною економікою залишаються на позиціях обстоювання своїх політичних інтересів як єдиної групи, а також продовжують взаємодію, направлену на зміцнення співробітництва і реалізацію спільних ініціатив.

Таким чином, на противагу переконанню, що формування національних механізмів і законодавства у сфері забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в країнах ЦСЄ відбувалось виключно у відповідності до директив і стандартів ЄС, автор вважає за необхідне навести і інші чинники, які вплинули на виконання антидискримінаційних заходів і створення національної політики рівних можливостей.

Цими чинниками були:

1) тиск жіночих неурядових організацій, зокрема організацій зі стійкими традиціями міжнародного співробітництва. Примноження форм такого співробітництва урізноманітнює національну діяльність у сфері гендеру, розширює її ідеологічну, організаційну, нормативну діяльність, а також дає можливість неурядовим організаціям чинити відчутний тиск на уряди країн щодо зміни законодавства і приєднання до міжнародних договорів.

2) Четверта Всесвітня конференція ООН зі становища жінок (вересень 1995 року, Пекін), після якої уряди країн ЦСЄ та СНД зобов'язались встановити національні механізми з їх відповідними мандатами та ресурсами, а також Національні плани дій направлені на утвердження нової парадигми – gender mainstreaming (що можна приблизно перекласти як «концепція комплексного підходу до становлення гендерної рівності») в усіх сферах законодавства й практичного життя. Комплексний підхід до проблеми рівності чоловіків і жінок – це узагальнення застосування всієї сукупності різноманітних методик та інструментів у організації (реорганізації), поліпшенні, вдосконаленні й оцінці процесів прийняття рішень особами, які головним чином залучені до здійснення політики, із тим, щоб інкорпорувати проблематику рівності між жінками і чоловіками в усі галузі життєдіяльності суспільства і на всіх рівнях управління ними. Саме так визначається комплексний підхід у Програмі дій, прийнятій на Пекінській конференції [5].

3) завдання забезпечити гармонізацію національних законодавств з загальноєвропейським з питань гендеру, впровадити міжнародні стандарти гендерних підходів у розв'язання державних і суспільних проблем, а також виконання норм міжнародних документів, підписаних представниками відповідних країн. Відповідно до Амстердамського договору 1997 року гендерна рівність є фундаментальним принципом Європейської спільноти, що підтверджено системою законодавчих норм, а також забезпечується багатьма «м'якими» заходами (програма «позитивної дії» щодо жінок) [2, 83]. Проблематика вступу до ЄС стала тривалою темою в політичному дискурсі в Чеській Республіці, Естонії, Угорщині, Латвії, Литві, Польщі, Словенії, Словаччині, які стали членами ЄС в 2004 році. Цей процес суттєво вплинув на позиції, структуру і значення встановлених механізмів забезпечення рівності між статями, позитивно зміцнив виконання завдань Національних планів дій, а також розширив усвідомлення гендерної проблеми в суспільстві.

Отже, всі ці вищевказані чинники лягли в основу формування національних механізмів покращення становища жінок в країнах ЦСЄ і посприяли початку суспільних дебатів про політику рівних можливостей. Адже досить тривалий час тиск від жіночих неурядових організацій та ініціатив був єдиним чинником в країнах ЦСЄ та СНД, який

сприяв формуванню інституційної бази і заходів політики рівних можливостей. Конференція ООН в Пекіні істотним чином розширила політичний порядок денний, привнісши в нього нові актуальні теми, а також суттєво вплинула на активність державної бюрократії в напрямі поліпшення становища жінок. В той же час Пекінська Платформа дій безпосередньо вплинула і на розширення ефективної співпраці між жіночими неурядовими організаціями в межах конкретних країн, надавши їм можливість потужно впливати на офіційну політику. Третій стимул – узгодження національних законодавств до вимог ЄС – забезпечив могутнє зовнішнє джерело легітимної підтримки політики рівних можливостей і збільшення представництва жінок в державних установах і партіях.

В тих же країнах ЦСЄ та СНД, які не мають перспектив стати членами ЄС в найближчому майбутньому, формування національних механізмів відбувається переважно завдяки ратифікації міжнародних документів у сфері прав людини та з проблематики гендерних перетворень, які в нових демократіях – є надзвичайно важливими інструментами діяльності для неурядових організацій. Адже ці документи є значним мобілізаційним чинником, який сприяє прискоренню гендерної діяльності, здійсненню системи дій щодо гендерних перетворень та визначенню певних координат такої діяльності.

Серед цих документів планетарного значення особливе місце займають: Загальна декларація прав людини як основоположний документ, що проголосив рівність прав чоловіків і жінок (1948 р.); Міжнародні пакти про права людини (1966 р.); Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, або Жіноча Конвенція, 1979 р.); Декларація ООН про соціальний прогрес (Копенгаген, 1995 р.); Віденська декларація прав людини (1993 р.); Декларація Тисячоліття (2000 р.). Великий міжнародний резонанс в утвердженні рівноправ'я мають спеціалізовані конференції (Мехіко 1975 р., Копенгаген 1980 р., Найробі 1985 р.), а також рекомендації Ради Європи, узгодженні на, так званих, Міністерських конференціях.

У більшості країн ЦСЄ та СНД Національні механізми почали створюватись після Пекінської конференції, яка відбулась у 1995 р. Лише Албанія і Росія створили і задіяли національні механізми поліпшення становища жінок відповідно у 1992 і 1993 роках. Та перші спроби створити національний механізм з питань поліпшення становища жінок у ЦСЄ були здійснені у Польщі у 1986 році одразу після конференції зі становища жінок у Найробі [6].

Сьогодні майже у всіх країнах ЦСЄ та СНД Національні механізми відіграють все більш важливу роль, масштаб їх дій істотно збільшується, як розширюється і співробітництво з жіночими неурядовими організаціями. Однак слід визнати,

що прогрес в сфері утвердження політики поліпшення становища жінок в 90-х роках був досить повільним і непослідовним, щоб нейтралізувати негативні економічні і соціальні тенденції перехідного періоду і реально вплинути на становище жінок в більшості країн ЦСЄ.

Крім того, загальними для всіх країн регіону стали такі проблеми як недостатнє фінансування реалізації національної політики направленої на поліпшення становища жінок, недостатній штат та кваліфікаційний рівень фахівців національних механізмів, стійкі стереотипи щодо соціальних ролей чоловіків і жінок, зокрема, в політиці, низька гендерна свідомість в суспільстві, недостатньо розвинені структури громадянського суспільства.

Національні механізми виявились також уразливими стосовно політичних змін у більшості країн ЦСЄ. Трансформації, які відбулись на теренах даних держав призвели до погіршення статусу національного механізму (Албанія), до зникнення слова „жінка” з назви мандату (Польща), а також до змін у масштабі діяльності та стійкості механізмів. У деяких країнах проблеми жінок пов'язали з питаннями сім'ї, молоді та дітей, що призвело до відсутності чітко окреслених мандатів національних механізмів поліпшення становища жінок. У Болгарії та Польщі в кінці 90-х років минулого століття такі національні механізми взагалі не функціонували [6].

В тих же країнах, де механізми не були скасовані, в зазначений період вони не мали повноважень або завдань формувати урядову політику у сфері гендерних перетворень (Чеська Республіка, Угорщина, Словаччина, Україна), або використовували законодавчу ініціативу обмежено (Албанія, Македонія, Румунія, Польща) [8].

Тільки в Албанії, Угорщині та Румунії національні механізми у 90-х роках ХХ століття мали власний бюджет. Однак він обмежувався заробітною платою співробітників і адміністративними витратами (за винятком Угорщини) [6].

З огляду на таку ситуацію, видається важливим зауважити, що реалізація політики рівних можливостей багато в чому зумовлена історичним розвитком та рівнем гендерної культури в країнах. Національні механізми є багатогранними і специфічними. Все залежить від конкретної ситуації у кожній із країн. Механізми завжди є залежними від часу, традицій суспільства, можливостей політичної влади.

Так, прогрес у виконанні демократичних механізмів найбільш очевидним є у Словенії, де уряд надзвичайно відповідально поставився до виконання своїх міжнародних зобов'язань. Протягом 90-х років в країні було здійснено цілий комплекс правових, організаційних та адміністративних заходів, спрямованих на підвищення статусу жінок, захист їхніх прав і інтересів [7].

Однак аналіз досвіду інших країн ЦСЄ у сфері політики рівних можливостей, на відміну від Сло-

венії, засвідчив, що проголошена гендерна рівність у більшості випадків де-юре далеко не завжди реалізується де-факто. У державах, створених після дезінтеграції СРСР, ситуація щодо запровадження принципу рівноправності склалась приблизно однаково: гендерна рівність переважно декларується. Виняток складають лише країни Балтії.

Як правило, Національні механізми поліпшення становища жінок виступають як департаменти, відомства, ради, представництва та комітети при міністерстві праці і соціальної політики (Вірменія, Болгарія, Чехія, Македонія, Румунія, Російська Федерація, Сербія і Чорногорія, Словаччина), при міністерстві охорони здоров'я, сім'ї, молоді та спорту (Латвія, Україна), як окремих орган під владою прем'єр-міністра (Албанія, Хорватія, Грузія, Польща, Словенія, Таджикистан, Узбекистан). В деяких країнах існують національні комісії/комітети при президенті (Казахстан, Молдова, Киргизстан) [8].

На межі століть в деяких з цих країн з метою сприяння розробці і реалізації гендерної політики було створено незалежні (самостійні) міжурядові органи з проблем гендерної рівності, що, як правило, виконують дорадчі/консультативні функції (Албанія, Вірменія, Азербайджан, Болгарія, Чехія, Литва, Туркменістан). До їх складу увійшли представники профспілок, національних відділів статистики, громадських об'єднань, жіночих неурядових організацій, науковці та провідні фахівці з гендерних та сімейних проблем. Однак в більшості з цих країн зазначенні органи наприкінці 90-х – на початку 2000-х рр. виконували переважно номінальну роль, адже створенні в надзвичайно короткий термін без відповідної законодавчої бази, вони і по-сьогодні не мають чітко окреслених повноважень, а тому їх функціонування безпосередньо знаходиться під контролем різних міністерств.

Іншою знаковою подією протягом періоду між кінцем 1990-х і початком 2000-х років була тенденція, коли все більше уповноважених органів у справах жінок докладали зусиль аби змінити назву Національних механізмів з «жіночих», «жінок і сім'ї» на «гендерної рівності», «рівних можливостей», «рівного статусу жінок і чоловіків». Це, зокрема, можна побачити на прикладі таких країн: Білорусія – Національна Рада з питань гендерної рівності, Хорватія – Комісія у справах гендерної рівності; Естонія – Відомство у справах гендерної рівності, Грузія – Комісія з питань гендерної рівності, Латвія – Комітет з питань гендерної рівності та Національний Блок гендерної рівності, Македонія – Представництво з проблем утвердження гендерної рівності, Сербія і Чорногорія – Відомство у справах гендерної рівності, Таджикистан – Відділ з питань гендерної рівності [8].

Іншою поширеною фразою у назві Національних механізмів стала «рівні можливості»: Албанія – Комітет рівних можливостей, Болгарія –

Консультативна комісія у справах рівних можливостей, Чеська Республіка – Урядова рада з питань рівних можливостей чоловіків і жінок, Угорщина – міністр у справах рівних можливостей без портфелю, Російська Федерація – Комісія з питань рівних можливостей для чоловіків і жінок, Румунія – Національне управління з питань рівних можливостей, Словаччина – Відділ у справах рівних можливостей та боротьби з дискримінацією, Словенія – Управління у справах рівності [8].

В цілому, такі модифікації назви НМ можна розцінити як позитивний здобуток. Адже це має свідчити не тільки про зміну назви, але і про відхід від попередньої традиційної моделі роботи з проблемами жінок в контексті сім'ї до утвердження рівного статусу жінок і чоловіків в суспільстві, наповнення її новим змістом. Компетенція і діяльність цих органів була спрямована на втілення стратегій досягнення рівності між статями і утвердження в реальній практиці гендерної демократії.

Однак при детальному аналізі можна побачити, що на практиці ці зміни були лише продекларованими й не несли кардинальних змін. Однією з важливих проблем цих новостворених органів з питань гендерної рівності став недостатній кваліфікаційний рівень фахівців, відсутність гендерної чутливості та гендерної грамотності у переважній більшості співробітників уповноважених органів. Парадоксально, що окремі особи, які мали впроваджувати механізми гендерної рівності, лише знайомились з цими проблемами, зосереджуючи все ще свою діяльність на турботі про жінку, захисті материнства й дитинства і з труднощами відмовлялись від традиційного підходу «поліпшення становища жінок».

Другим істотним чинником слабкості цих органів стала відсутність цільового Закону про державне забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків в більшості зазначених країн. Слід наголосити і на тому, що реорганізація та реформування цих механізмів відбувались під тиском Неурядових жіночих організацій. Тож не є дивним, що деякі з цих органів все ще знаходяться в процесі пошуку свого місця, визначення своєї компетенції та простору для дій.

Не краща ситуація склалась і з такими інституційними механізмами захисту прав та інтересів жінок як Парламентські групи/комітети у справах жінок. Подібні комісії наприкінці 90-х рр. діяли лише в деяких країнах ЦСЄ та СНД – Хорватія, Чеська Республіка, Казахстан – Парламентська група у справах гендерної рівності; Латвія – Парламентський підкомітет у справах гендеру; Сербія і Чорногорія – Парламентський комітет у справах сім'ї, охорони здоров'я, соціального і екологічного захисту; Словаччина – Комісія з питань рівних можливостей і становища жінок. У деяких країнах жінки члени парламенту створили спеціальні форуми (Македонія, Польща – Парламентські групи

жінок, які складаються з депутатів жінок усіх парламентських фракцій) [7].

Іншою важливою організаційною структурою, компетенція якої має гендерний зміст – є посада омбудсмена у справах гендерної рівності та рівних можливостей, запроваджена наприкінці 90-х рр. у таких країнах: Хорватія, Естонія, Литва, Словенія, Румунія. Розвинуті демократичні країни мають багатий досвід існування і діяльності такої структури. Загалом основною метою запровадження служби омбудсмена є створення більш доступного, ніж суд, органу для громадян, що зазнали дискримінації та потребують допомоги. Ця інституція створюється, як правило, як незалежний орган або главою держави, або при парламенті, або урядом.

Ще однією необхідною і попередньою умовою рівності можливостей жінок і чоловіків у суспільстві є гендерно чутливе законодавство. Протягом 90-х років більшість парламентів країн ЦСЄ прийняли низку законів та інших нормативно-правових актів для сприяння розвитку гендерно чутливої культури. Однак в жодній з них в зазначений час не було прийнято цільового Закону про державні гарантії рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. Єдиною країною в Центральній та Східній Європі, що прийняла Закон про законодавче забезпечення рівності жінок і чоловіків в березні 1999 року була Литовська Республіка.

Подібна ситуація склалась і з Національними планами дій, які були розроблені практично у всіх країнах, однак у більшості з них ресурсів, що виділялись на їх реалізацію, було не достатньо, або ж не було взагалі.

Отже, механізми поліпшення становища жінок, що були сформовані в країнах ЦСЄ в 90-х роках ХХ століття були різними по формі (відомства, ради, представництва та комітети в рамках профільних міністерств; консультативно-дорадчі органи при президенті або прем'єр-міністрі; управління/комітети з гендерних питань, створені як самостійні структури і, як правило, підзвітні уряду; парламентські комітети у справах рівних можливостей; посада омбудсмена у справах гендерної рівності або рівних можливостей та ін.). Однак аналіз досвіду створення цих механізмів, засвідчує про зближення національних рис у державних механізмах регулювання гендерними процесами в країнах ЦСЄ. І, не дивлячись на те, що успіхи ряду країн з перехідною економікою у сфері забезпечення рівності були більш очевидними у порівнянні з відставанням інших, всі країни без виключення зіштовхнулись з цілим рядом проблем.

Та, не дивлячись на всі недоліки, є очевидним, що без таких організаційно і юридично оформлених інститутів політика рівних можливостей не має механізмів її здійснення та цілеспрямованої реалізації. Однак, як показує досвід, Національні механізми рівноправ'я діють ефективно тільки за умови, якщо виходять на найвищий політичний

рівень, мають відповідну силу для впливу на державну політику у всіх напрямках та на всіх рівнях, володіють відповідальними людськими ресурсами, фінансами та широкими повноваженнями.

Не дивлячись на те, що процеси трансформації відкрили багато можливостей для самореалізації жінок, на рівні державної політики проблема рів-

ності статей як і раніше має другорядне значення. Для вирішення цих питань у багатьох країнах у 90-ті роки були задіяні незадовільні механізми реалізації і контролю, а також фінансові засоби. Плани по досягненню гендерної рівності на практиці були лише формальною частиною загальних планів розвитку більшості країн нових демократій.

1. Дегтярь Л.С. Процесс трансформации и положение женщин (на примере стран Центральной и Восточной Европы) <http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2000/vestniksf122-10/vestniksf122-10180.htm>
2. Журженко Т.Ю. Європейська інтеграція та перспективи гендерної рівності в країнах Центральної та Східної Європи. Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5–7 грудня 2002 р.). – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соціальних досліджень, 2002. – 222 с.
3. Мельник Т.М. Міжнародний досвід утвердження гендерної рівності. Міжнародний досвід державного забезпечення рівності жінок та чоловіків. – Матеріали міжнародної конференції. – Київ, 2003. – 213 с.
4. Там само. – С. 24.
5. Там само. – С.25-26.
6. Региональный доклад НПО. Институциональные механизмы улучшения положения женщин в странах Центральной и Восточной Европы. Подготовлен к 43-й сессии Комиссии ООН по положению женщин // <http://www.owl.ru/win/docum/regdoc.htm>
7. Vlasta Jalušič, Milica Antić. Women – politics – equal oportunities. Prospects for Gender Equality Politics in Central and Eastern Europe // http://www.mirovni-institut.se/eng_html/articles/jalusic_antinc.doc
8. Institutional Mechanisms for Gender Equality. Despite a formal progress – still very week. (Added 23.03.05) // http://www.karat.org/beijing_10/fs_im.html

SUMMARY

Surnina O. FORMATION OF THE NATIONAL MECHANISM FOR THE ADVANCEMENT OF WOMEN IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES IN THE 90'S OF THE XX AND IN THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The problems of introductions of government mechanism for the advancement of women and gender equality in CEE countries in the 90's of XX and in the beginning of the XXI century have been considered in the article. Author analyzes existing mechanism for the realization of gender equality in CEE countries, the way of their formation, their role and significance as well.

Ф.ШАНДОР (Ужгород)

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ: ВПЛИВ ПРОЦЕСУ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ НА ІНСТИТУТ ПОЛІТИКИ

Діяльність соціальних інститутів, як відносно стійких форм організації соціального життя, що забезпечує стійкість зв'язків і відносин в рамках суспільства, визначається: а) набором специфічних соціальних норм, регулюючих відповідні типи поведінки; б) інтеграцією їх в соціально-політичну, ідеологічну, ціннісну структури суспільства, що дозволяє узаконити формально-правову основу діяльності; в) наявністю матеріальних засобів та умов, що забезпечують успішне виконання нормативних пропозицій і здійснення соціального контролю. В залежності

від сфери дій та їх функцій соціальні інститути поділяються на реляційні – що визначають рольову структуру суспільства, регуляційні – що визначають допустимі рамки допустимих дій в ім'я особистих цілей і санкцій, які карають за вихід за ці рамки, культурні – пов'язані з ідеологією, релігією, мистецтвом, інтегративні – що пов'язані з соціальними ролями [9, 993].

Поняття "соціальний інститут" як вважає М.Лукашевич [7, 158-163] необхідно досліджувати з моменту його виникнення, а саме з часу становлення соціології. Зокрема, Е. Дюркгейм пов'язував

природу соціальних інститутів із визначенням суспільства як цілості. Суспільство, на його думку, є органічною цілісністю, що складається з окремих груп та інститутів, кожний з яких відіграє свою функціональну роль. З цього випливає, що соціологія є наукою про інститути, їхнє виникнення, розвиток і функціонування в суспільстві.

Починаючи дослідження *актуальності роботи* – де об'єктом є вплив секуляризації на політичне життя зазначимо, що відношення між релігією і політичними інститутами довгий час розглядалося в рамках дискусії про магичне чи релігійне походження держави, джерела влади правителів (“королівської”, “царської” влади). Дж. Фрезер запропонував теорію про магичне джерело королівської влади [5, 57]. Протилежний погляд полягає в тому, що політичні і релігійні функції завжди були розділені. Суспільство, до виникнення держави, було організовано головним чином структурами споріднення. Відносини між родовими групами здійснювалися за допомогою обміну шлюбними партнерами. Політичний аспект життя таких груп виражався в контролі як засобі підтримки стандартизованого соціального поведіння. Якщо врахувати, що держава існує протягом приблизно 5 тисяч років, що складає близько 2% загальної тривалості людської історії, то проблема “релігія і політика”, протягом усієї безписьмової історії, це проблема співвідношення релігії і контролю. Контроль і примус до виникнення державної влади, крім регуляції поведінки правилами етикету, звичками і звичаями, здійснювалися такими мірками, як колективний осуд “порушника”, відмовлення в спілкуванні і виключення з загальних дій групи, тобто позбавлення родинної підтримки, вигнання. Це досить ефективні засоби в невеликих за чисельністю суспільствах, де можливий і існує безпосередній контакт між її членами. У такому суспільстві немає спеціальної інстанції, що покликана здійснювати контроль і покарання. Це приклад “дифузійної влади”, коли вся група в цілому, наприклад — сільська громада, є такою інстанцією, що виконує судову функцію і функцію покарання як релігійних, так і “політичних” провин (часто між ними не проводиться розходження). У таких суспільствах, де ще немає спеціального органа влади, релігія існує у виді вірувань і ритуалів, зв'язаних насамперед зі збиранням і полюванням (уособлення природи, легітимізація за допомогою міфів соціальних, у першу чергу родинних, відносин). А тому *метою роботи* є взаємовідносини між релігією і владою, що попервах здійснювались в умовах повного домінування інституту релігії у владних відносинах і невіділеності політичних інститутів із містичного тіла релігії.

Але в процесі подальшої взаємодії між цими інститутами з'ясувалось, що між розвитком політичної системи і релігійної існує

взаємозв'язок, в основі якої лежать соціальний розвиток, диференціація й інтеграція суспільства [6, 89]. Цей зв'язок не є, однак, утіленням сакральної природи влади, що виражається в релігійній символічній системі. *Предметом роботи* є відношення між релігією і політикою в суспільствах, у яких політика і влада державно структуровані, в умовах розвинутої державності складаються в різноманітних формах, але головне — це відносини між релігією (церквою, релігійною організацією) і державою.

Характер взаємовідносин між церквою і державою не впливає із суті взаємин цих двох соціальних інститутів, а визначається специфічним збігом обставин і утворює особливий випадок, багато в чому унікальний — західноєвропейського середньовічного суспільства. У соціології констатується, що відношення релігії до політичної системи розрізняється в залежності від характеру релігії. Мається на увазі розходження між “народними релігіями”, що представляють собою частину того чи іншого соціального цілого (чи — у термінології Йінгера — “дифузійними релігіями”), і релігіями універсальними, не пов'язаними винятково до якоїсь соціальної групи (“організована релігія”). “Народні релігії” у цілому виступають як опора державної влади. У ряді випадків (древній Рим, Єрусалим в епоху Давида і Соломона) культу, що раніше існували, виявилися інтегрованими в державну систему [4, 108]. Держава або монополізує культ (він стає складовою частиною державної діяльності) — це відбувається досить рідко, — або, розпоряджаючись системою розподілу, політичні інстанції бере на утримання, субсидіює фахівців з відправлення релігійного культу.

Поступово відбувається тісне зрощення влади і релігії створює обопільну залежність, що особливо виразне там, де (принаймні — теоретично) ритуальні дії державної значимості повинні виконуватися “царем” (як, наприклад, у Єгипті). Цей зв'язок виражається ще й у тому, що поряд з використанням релігійної системи як опори державної влади, дуже часто релігійні фахівці починають використовуватися для служби в державних цілях. Політичне життя в таких суспільствах пронизане релігією, нічого не відбувається політично значимого без участі релігії. Типовий приклад — державне життя в древньому Римі. З виникненням універсальних релігій, у першу чергу це відноситься до буддизму і християнства (іслам — представляє особливий випадок, в організаційному відношенні зберігаючи риси “дифузійної релігії”), — характер взаємодії релігійних і політичних систем змінюється. З одного боку, ці релігії створюють особливі, окремі від державних, свої організації (сангха в буддизмі і церква в християнстві), і затверджують свою дистанцію стосовно “світу”, у відомому змісті — аполітичність: не в устрої земного життя людей бачать вони свою задачу. З іншого боку — і буддизм, і християнство

досягали розквіту тоді, коли вони були державними релігіями. Для “організованої релігії”, тобто релігії, що відокремилася від держави як самостійну організацію, проблема джерел існування — це проблема її виживання (і вона загострюється в міру збільшення масштабів організації і необхідного їй числа професійних службовців). “Організована релігія” має потребу в зовнішній підтримці і в міру розвитку — підтримці на державному рівні [4, 112].

Універсальні релігії виконують функцію легітимації панування двох різних типів. У традиційних суспільствах мова йде про панування, заснованому на традиціях і звичаях, як правило — харизматичному пануванню, що вимагає повної і беззастережної покори, відданості правителю, наділеному владою відповідно до звичаю. Від останнього потрібно виконання деяких зобов'язань перед людьми, що йому підкоряються. Сучасному суспільству властива раціонально-правова форма влади — система, при якій люди впливають знеособленими правилами, нормам і принципам. Іншими словами, повинні правити люди, що керуються законом, і підкоряться повинні піддані лише тим, хто вибраний узаконеною владою, а це значить — у силу загального визнання правомірності системи законів, в умовах яких вони прийшли до влади і відправляють свої обов'язки. Відношення релігії до політичної системи, що перетерплює зрушення від традиційної до раціонально-правової легітимації, може бути зрозуміло лише з урахуванням зміни самої універсальної релігійної системи — переходом від історичної релігії до ранньосучасної або ж секуляризованої, як її описує Р.Белла, тобто від середньовічного християнства — до реформованого християнства нового часу [1, 192].

Вплив секуляризації на взаємодію церкви і держави проявляється у прямій чи непрякій участі релігійних груп у політичному житті суспільства, що залежить головним чином від двох обставин — ідеології, який дотримують члени тієї чи іншої релігійної групи, і об'єктивних умов, у яких вони знаходяться, їхнього соціального стану. Релігія — навіть та сама секуляризована релігія — може бути основою різних політичних орієнтацій, оскільки релігійні вірування існують не в “чистому” виді, а комбінуються з тими чи іншими елементами світської ідеології і разом з ними утворюють визначену систему цінностей, що впливає на політичну орієнтацію віруючих. Таке взаємопроникнення по-різному відбувається в релігіях більш сучасного індивідуалістичного типу і більш традиційних, у яких домінує церковна релігійність. У визначених суспільствах, у залежності від цілого ряду внутрішніх і зовнішніх факторів, християнська віра може ідентифікуватися з визначеними політичними (чи ширше — ідеологічними) переконаннями. У такому випадку ми маємо справу з так званою “світоглядною або секуляризованою церквою”, що встановлює в якості єдино прийнят-

ної для її послідовників соціально-політичну орієнтацію. Прикладом такої “світоглядної церкви” може служити католицька церква: протягом багатьох століть її розвитку й у різних суспільствах — середньовічна церква, що роздає корони і боре за владу не тільки духовним, але і світським мечем, що обґрунтовує вимогу покори народу государю і його право на непокору посиленням на бога; у XIX ст. церква, що проголосила хрестовий похід проти лібералізму і соціалізму, у XX в. — проти комунізму. Тільки Другий Ватиканський собор змінив характер і стиль відносини церкви до політичної боротьби і її вимоги у відношенні політичних позицій секуляризованих католиків [2, 29].

Зазначені тенденції має специфічні прояви на теренах сучасної України, де більшість віруючих, судячи з преси, і деяких соціологічних досліджень, шукає у вірі, у звертанні до церкви “духовність”, тобто скоріше етичну, ніж політичну орієнтацію. І цього не змінює той факт, що політичні сили часом прямо протилежної напрямку намагаються використовувати релігію в прямих політичних цілях. Цьому протистоїть досить характерне для сучасної релігійності розуміння віри як внутрішнього вибору, як особистого рішення. Сучасний секуляризований українець асоціює свою Батьківщину на 5,6% з власними релігійними уподобаннями та на 30,3% з місцем свого проживання і 58,7% з місцем свого народження [11, 656]. Хоча треба зауважити, що релігійні чинники (віросповідання – 15,9%, страх перед майбутнім – 28,7%, віра в краще майбутнє – 39,3%) на думку українського соціуму є важливими об'єднуючими факторами для населення країни [11, 657]. Водночас, інтегруючись у глобалізаційні відносини, сучасний українець вважає, що міжнародний тероризм (32,4%) може більше вплинути на долю людства, ніж кінець світу (11,6%), новітні технології (37,8%) та наукові відкриття (22,9%) більш видозмінять долю світового співтовариства ніж об'єднання християнських церков (5,9%) [11, 659].

Дослідження взаємовпливів держави і церкви у сучасному українському суспільстві підтверджують вплив на ці відносини конкретно історичних ситуацій, що проявлялися в різноманітності інституціональних форм таких відносин. Це відповідає загальним тенденціям таких взаємодій у світі, де відносини між релігією і суспільством, церквою і державою протягом історії приймали різні інституціональні форми. Вони представлені досить великим набором “моделей”, з яких особливо істотні: теократична: модель державної церкви; модель співіснування церкви і держави як двох незалежних величин; модель тоталітарної держави, для якої церква перестає існувати як самостійну величину. Цікава розроблена католицизмом модель, націлена на подолання минулого, “політичного клерикалізму”, і фіксує наступні позиції: 1) визнання плюралізму і демократичної

форми держави; 2) визнання як можливі альтернативи різних конкретних способів рішення основних соціально-економічних і політичних проблем; 3) відділення церкви від якої б то не було системи політичної влади і соціальної суспільної системи; 4) відмовлення церкви від державних привілеїв і використання у своїх цілях державної влади. Таким чином, можна констатувати, що релігійна система в її відношенні до політики, державі перетерплює істотні зміни, що йдуть по лінії визнання їхньої автономії і самостійного значення.

Зміни політичної системи в сучасному суспільстві відбивають деякі загальні тенденції, що німецький антрополог і соціолог А.Гелен підсумовував у такий спосіб [3, 85], виділивши три найважливіші форми діяльності: 1)раціонально-практична поведінка, пов'язана з розвитком природничих наук і техніки, здобуває в сучасному суспільстві усе більшу питому вагу; 2) ритуально-організована поведінка в сучасному суспільстві відтиснута на другий план (хоча являє собою один з головних результатів культурної історії); відображення цього зрушення — зростаючі труднощі, що випробують церкву з богослужінням, церковною практикою в цілому; 3) зміни вольової поведінки виявляють тенденцію ослаблення рішучості і готовності брати відповідальність на всіх рівнях, супроводжувану прагненням до анонімних, знеособлених готових рішень. Тенденція до того, щоб відому втрату “духовного” виміру і “атомізування” суспільства та внутрішнього життя особистості переборювати за допомогою організаційних засобів, адміністративно-бюрократичних методів ствердження єдності.

Досліджуючи реалії взаємовідносин релігії і політики в українському суспільстві, слід враховувати, що політична система, яка не враховує тенденцій розвитку сучасного суспільства і намагається засновувати свою легітимність, спираючись на секуляризовану релігію, може розраховувати лише на короточасні результати, але не стратегічні, оскільки діє врозріз з об'єктивним ходом соціального розвитку [6, 98]. У свою чергу, якщо церква прагне зберегти в якомусь ступені вплив на політичне життя сучасного суспільства, вона повинна включити у свою систему цінностей ті підвалини, що легітимізують сучасне суспільство.

Суспільствам які переходять від тоталітарних політичних режимів до демократизації всіх сфер суспільного життя варто враховувати, що усяка політична система має потребу в легітимації, держава не може спиратися тільки на примус. Протягом більшої частини історії існували такі типи суспільств, що не могли обійтися без релігійної легітимації. У результаті навіть склалося представлення про те, що всяка система, що виконує цю функцію, настільки важлива для існування суспільства, є релігійною. Іншими словами, усяка система цінностей, що виражає природу, характер

і мету даного суспільства і його політичної системи, і яка повинна бути обов'язковою для всіх громадян, бути їх загальним “символом віри”, повинна розглядатися як релігія. Однак усе-таки виявилось, що зміни політичної системи мають для системи релігійної визначальне значення і що не всяка легітимація з необхідністю є релігійною. І справа не тільки в тім, що не всяка політична система зацікавлена в релігійній легітимації, але в тім, що політична система перетерплює зміни, у результаті яких для неї просто стають неефективними традиційні способи легітимації, включаючи релігійну секуляризацію.

Звернемо увагу на те що політичну систему суспільства та її взаємовідносини через призму секуляризації з інститутом релігії в даному дослідженні автор розглядає в широкому контексті запропонованому І.Валлерстайном [9, 44]. Взаємодія релігії і політики є об'єктивним процесом, оскільки ці два соціальних феномени мають практично тих самих носіїв. Діяльність релігійних організацій у сфері політики розглядається через аналіз функцій релігії і політики (світоглядну, компенсаторну, комунікативну, регулятивну, інтегруюче-дезінтегруючу, культурнотрансляючу, легітимно-розлегітимлюючу), що дозволяє простежити взаємодію і взаємопроникнення релігійного і політичного. Роль релігії в політичній системі суспільства полягає в наступних положеннях: відбувається політизація релігії, що у свою чергу призводить до порушення діючого законодавства про релігію і церкву, спостерігається перенесення партійно-політичної і релігійної конфронтації на етнопатрістичний ґрунт; здійснюється політизація конфесійних відносин і релігієзації політики, що підсилює процес регіоналізації країни, загрожує її унітарності; відповідно зв'язок політики з релігією в умовах сучасних суспільно-політичних і конфесійних реалій у Україні багато в чому зводиться нанівець інтегративні можливості цього могутнього по силі свого духовного впливу соціального феномена. Релігії і політиці як соціальним явищам притаманні свої специфічні секуляризаційні особливості, де загальне виявляється через особливе і навпаки. Внаслідок цього, через секуляризаційні прояви релігія може бути об'єктом політичних маніпуляцій, вона існує в різних площинах із суспільством, виконуючи як інтегруючу, так і дезінтегруючу функцію.

Зазначені специфічні секуляризаційні особливості підтверджуються на теренах сучасної України. Кінець 90-х років ХХ століття знаменував собою прояв деякого позитивного зв'язку релігійного відродження з процесами становлення в Україні громадянського суспільства, оскільки релігійне відродження, вважає автор, з'явилося вказівкою на необхідність більш чіткої ціннісної організації внутрішнього світу людини. Духовним фундаментом західного громадянського суспільства стала Реформація [3, 40], що сформувала не-

залежні від держави соціальні інститути. У той же час становлення громадянського суспільства в Україні має антизахідні тенденції, пов'язані з труднощами становлення незалежних громадських інститутів. Тому, побудова власного громадянського суспільства в нашій державі вимагає знання не тільки історичного досвіду інших країн, але й врахування власних історичних особливостей розвитку держави.

У східній частині України склалася певна дихотомія між православ'ям і протестантизмом. У західних областях і центральній частині країни спостерігаються гострі конфлікти між православними і греко-католиками, що перешкоджає становленню церкви як важливого інституту громадянського суспільства. Вихід із існуючого кризового стану церковно-релігійного життя можна знайти сучасні українські дослідники пропонують шукати, у формуванні національної громадянської релігії (одна з головних ознак секуляризації за Ж.-Ж. Руссо – авт.) як особливого надцерковного ідеологічного утворення, що буде ставити на перше місце національний інтерес, буде покликано орієнтувати всіх громадян країни на сприйняття авторитету своєї держави. На сучасному етапі українські релігійні організації мають потенціал для участі в становленні громадянського суспіль-

ства, оскільки суспільство має потребу в них як міфічній моральній опорі. Релігійна сфера суспільства має свою специфіку, оскільки особливості релігійного світогляду і ролі релігійних організацій у суспільстві істотно виділяють її в структурі соціальних відносин.

В роботі ми спробували розкрити нову сутність секуляризації, яка постає суттєвим чинником трансформації форм реалізації функціональності не тільки релігійного комплексу, але й інших інститутів дотичних до громадянина та громадянського суспільства. В такому евристичному контексті кожна з сфер життєдіяльності людства, в тому числі й релігійна, розуміється як особливий дискурс, тобто як жива соціокультурна практика, де стикаються й взаємодіють як рівноправні представники найрізноманітніших професійних, конфесійних, мовних та інших співтовариств. При цьому, поглиблюючи процес переорієнтації з притаманних для релігії вертикальних відносин “Бог – людина” до горизонтальних “Людина – людина”, він тим самим веде, з одного боку, до зникнення деяких функцій, а з іншого – до появи нових функцій (миротворчої, комерційної тощо), а також перехід з неосновних функцій в основні (благодійницька, просвітницько-освітня тощо).

1. Белла Р. Религия как символическая модель, формирующая человеческий опыт // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Состав. В.И.Гараджа, Е.Д.Руткевич. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 190-193.
2. Васильчук Ю.А. Религиозная сфера и проблема общечеловеческих ценностей в условиях глобализации // Религиозная сфера и интеллектуальные ресурсы глобального человеческого развития. Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». Выпуск 1(24). – М.: ООО «НОВЫЙ МИР»; Институт микроэкономики, 2003. – С. 28-31.
3. Веремчук В.И. Социология религии. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 254 с.
4. Кнабе Г.С. Историческое пространство и историческое время в культуре Древнего Мира // Культура Древнего Рима: В 2-х т. – М., 1985. – Т.2. – С. 108-166.
5. Лапицкий М.И. Несколько замечаний по поводу доклада Е.Б. Рашковского // Религиозная сфера и интеллектуальные ресурсы глобального человеческого развития. Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». Выпуск 1(24). – М.: ООО «НОВЫЙ МИР»; Институт микроэкономики, 2003. – С. 54-57.
6. Лобок А. Антропология мифа. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997а. – 688 с.
7. Лукашевич М.П. Социология экономики. – К.: Каравела, 2005. – 283 с.
8. Системный подход в современной науке. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 560 с.
9. Социология. Энциклопедия. – Мн.: Книжный дом, 2003. – 1310 с.
10. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 675 с.

SUMMARY

Shandor F. CHALLENGES OF GLOBALIZATION: INFLUENCE OF SECULARIZATION PROCESS ON INSTITUTION OF POLITICS

The theoretic analysis of the secularization process investigation in the sociology as well as secularization process determination by each scientific approach regarding investigation of the present notion in foreign and national sociology are made. The central problem, to which the main attention is paid, gives the opportunity to understand the secularization process in the modern society as one of the key stages in the process of society transformation from traditional manner of life to man-caused one.

Г. ШИПУНОВ (Львів)

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТТЯ «ГІБРИДНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ» В КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ ПЕРЕХІДНИХ ПРОЦЕСІВ (ТРАНЗИТУ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ) НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Крах системи «реального соціалізму» в Центральній Європі та розпад Радянського Союзу поставили перед політичною наукою низку концептуальних завдань, пов'язаних із значними, динамічними соціально-економічними та політичними змінами, які почалися у країнах зазначених регіонів з кінця 1980-х-початку 1990-х років. Попри тривалу активну роботу науковців та проведені ними численні дослідження, деякі з цих завдань і досі залишаються не до кінця розв'язаними, викликаючи тим самим палкі політологічні дискусії. Одним із таких дискусійних питань є проблема визначення суті тих політичних режимів, які були сформовані на пострадянському просторі в результаті відходу колишніх республік СРСР від авторитаризму радянського зразка у напрямку ліберальної демократії, яка була проголошена всіма цими країнами як кінцевий пункт їхнього суспільно-політичного розвитку.

Суть даної проблеми полягає у наступному: в 1989 році з хвилею «оксамитових» революцій у Центральній Європі, а особливо після розпаду СРСР в 1991 році, в широких інтелектуальних колах всього світу стали поширеними настрої, які згодом отримали назву «демократична ейфорія» – віра в остаточну глобальну перемогу ліберальної демократії, яка, як здавалось тоді, не матиме жодних конкурентоспроможних ідеологічних проєктів. Однак вже через декілька років соціально-економічний та політичний розвиток так званих «молодих демократій» засвідчив, якщо не повну їх відірваність від ліберально-демократичних стандартів, то, принаймні, частковість або половинчатість у їхньому впровадженні та дотриманні.

Подібна паліативна лібералізація та демократизація старих автократичних режимів призвела у результаті до специфічної ситуації, за якої новостворені режими «молодих демократій» неможливо було однозначно класифікувати як демократичні або авторитарні. Саме така неоднозначність і стала причиною численних дискусій між науковцями щодо того, як саме необхідно визначати дані режими, що, своєю чергою, призвело до появи багатьох концептуальних нововведень. Зокрема, одні дослідники, описуючи дані режими, вдаються до таких окреслень, як, наприклад, «неповна демократія», «керована демократія», «напівдемократія», тощо, визначаючи при цьому ті характеристики цих режимів, які не дозволяють віднести їх до «повних», класичних демократій; другі – використовують такі означення, як «напівавторитарний режим», «змагальний авторитаризм», «новий авторитаризм», тощо, вказуючи,

своєю чергою, на ті особливі риси цих режимів, які є нехарактерними для класичного авторитаризму, що власне і не дозволяє віднести їх до даної категорії режимів; нарешті третя група вчених взагалі відмовляється від використання таких слів як «авторитаризм» чи «демократія» для окреслення даного типу режимів, кладучи в основу своєї класифікації найбільш характерні та визначальні, на їхню думку, риси цих режимів, які відрізняють їх як від демократії, так і від авторитаризму, а звідси назви – режим «керованого плюралізму», режим «безплідного плюралізму», режим «домінуючої влади» тощо.

На наш погляд, в кожному із описаних вище випадків йдеться по суті про один і той самий феномен, який у політологічній літературі отримав назву «гібридний (змішаний) політичний режим». З нашої точки зору, гібридний політичний режим – це такий спосіб функціонування політичної системи, який поєднує у собі певний набір демократичних процедур та інститутів з авторитарним стилем організації та функціонування цих інститутів, а також взаємодії між владою та громадянським суспільством.

Головна особливість цього типу режимів, яка і відображає його суть, полягає у тому, що демократичний процес перебуває тут під контролем правлячої еліти, і якщо їй дуже складно, або вона взагалі не в змозі змінити результати цього процесу *post factum* (як це відбувається в умовах авторитарного режиму), то вона має усі можливості для впливу на його перебіг з метою запобігання негативним для себе результатам. Демократичні процедури та інститути перетворюються в такий спосіб на інструменти, які правляча еліта утилітарно використовує для утримання влади та реалізації своїх інтересів. Це означає, що ці інститути та процедури або не діють, становлячи лише фасад, який еліта використовує для своєї легітиматії як в середині країни, так і поза її межами, або функціонують у повну силу, якщо це сприяє досягненню певних цілей правлячої групи.

Тут також необхідно зазначити, що гібридні режими можуть достатньо істотно відрізнитись між собою в залежності від того, в якому пропорційному співвідношенні перебувають між собою елементи так званих «чистих» типів. Тобто, якщо в даному гібридному режимі авторитарний елемент превалює над демократичним, то на континуумі «авторитаризм-демократія» цей режим буде розташований ближче до авторитаризму і, відповідно, навпаки. Саме в даному випадку, тобто для уточнення того, з яким саме гібридним режи-

мом ми маємо справу, теоретично виправданим, з нашої точки зору, є застосування таких означень, як «змагальний авторитаризм», «неліберальна демократія» чи «безплідний плюралізм». Однак застосування кожного з цих понять для позначення всього масиву гібридних режимів розташованих на умовному відрізку «авторитаризм-демократія», на наш погляд, є некоректним.

Водночас використання поняття «гібридний політичний режим» в контексті аналізу трансформації політичних режимів на пострадянському просторі вимагає відповідей на низку питань, які безпосередньо стосуються проблеми теоретичної обґрунтованості та емпіричної адекватності застосування даної категорії: наскільки правильним є саме поняття «гібридний (змішаний) політичний режим» в світлі того, що «чистий» авторитаризм та «чиста» демократія є лише ідеальними типами, моделями політичних режимів, тоді як в реальному житті кожен з даних режимів містить у собі елементи характерні для іншого типу режиму, що, в принципі, дає можливість назвати кожен з існуючих у світі режимів змішаним? Чи можна взагалі говорити про існування гібридних режимів як політичного феномену, чи усе ж таки ті риси, які їм приписують відображають певні недовготривалі ситуації в процесі переходу від авторитаризму до демократії, які радше слід окреслювати публіцистичними назвами на кшталт «режим Єльцина», «режим Кучми» тощо, ніж надавати їм науковій значимості та аналізувати як окремих типів політичного режиму? В який спосіб утворюються дані режими, оскільки означення «гібридний», якщо йти за аналогією з біологією звідки і походить сама ця назва, передбачає навмисне схрещування двох різних типів (рослин, тварин) та штучне виведення нового типу?

Відповідаючи на перше питання, ми будемо виходити з наступних положень: по-перше, такі поняття як демократія та авторитаризм насправді є ідеальними типами, а це, згідно із концепцією М. Вебера, означає, що кожен з них є мисленим образом, який нереально виявити емпіричним шляхом у реальній дійсності, оскільки він є утопією [1, с.238]. Ідеальний тип становить, таким чином, інструмент, засіб за допомогою якого ми досягаємо та пізнаємо дійсність. Як підкреслює німецький дослідник, завдання історичного дослідження полягає у тому, щоб у кожному окремому випадку встановити, наскільки дійсність близька до такого мисленого образу чи далека від нього, і далі, перефразовуючи Вебера, якою мірою можна вважати, що характер суспільно-політичних відносин у тій або іншій державі відповідає поняттю «демократія» або «авторитаризм».

Тут важливо зазначити, що означення «ідеальний» у веберівському розумінні походить не від якогось практичного «ідеалу», здійснення якого слід прагнути, а є таким у суто науковому, з точки зору логічної досконалості, сенсі. Тобто «ідеаль-

ний тип» не становить, за Вебером, певний ідеальний візирець суспільно-політичних або економічних відносин, за яким ми оцінюємо реальне життя, а, навпаки, є абсолютно індиферентним з точки зору будь-яких оціночних суджень. Саме тому Вебер виступає проти того, щоб в основу конструювання ідеальних типів клали певні практичні ідеали, оскільки в такому випадку буде йтися про те, чим мусить бути дане соціальне явище, яке ми окреслюємо тим чи іншим поняттям, а не про те, чим насправді воно є. Саме тому німецький вчений робить дуже важливе, у тому числі в контексті нашого подальшого дослідження, зауваження: елементарним обов'язком самоконтролю вченого і єдиним засобом запобігти непорозумінню буде чітке розмежування між порівняльною співвідносністю дійсності з ідеальними типами у логічному значенні цього слова та оціночними судженнями про дійсність виходячи з ідеалів [1, с.243-248].

Друге положення безпосередньо пов'язане з тезою американських дослідників Д. Колліера та С. Левіцікі, що безперечним імперативом для тих вчених, які вивчають процеси демократизації та досліджують «нетипові» політичні режими є те, що вони повинні ясно визначити та пояснити концепцію демократії, якої вони дотримуються [4, с.202]. В контексті нашого дослідження ми додамо, що не менш важливим є чітке визначення того, що являє собою авторитарний режим.

Виходячи з цих двох положень, ми можемо стверджувати, що для концептуалізації «нетипових» політичних режимів (тобто таких, які неможливо однозначно дефініювати як демократичні чи авторитарні) в якості режимів-гібридів необхідно перш за все виходити не з нормативної, а з емпіричної (процедурної) концепції визначення демократії. Пояснюючи дану тезу, зауважимо, що нормативні теорії демократії зосереджуються на тому, чим саме має бути сучасна демократія, а це, за справедливим зауваженням польського дослідника А. Антошевського, означає, що даний тип розуміння демократії має сильне ідеалістичне забарвлення [6, с. 9].

Таким чином, повертаючись до веберівської концепції ідеального типу, можна стверджувати, що в основу ідеального типу демократії, який конструюють нормативні теорії, покладено саме практичний ідеал демократії, реалізації якого слід прагнути та на основі якого виносяться оціночні судження про дійсність. Тож, дані теорії, на наш погляд, не дають вичерпної відповіді на питання, чим демократія є, що, власне, і створює проблеми з її визначенням в контексті даних теорій та дає можливість для виникнення різного роду спекуляцій. Так, за словами Антошевського, якщо, наприклад, визначити демократію як систему, що забезпечує реалізацію таких цінностей, як свобода, рівність та суспільна справедливість (аксіологічне трактування демократії), то всі прояви нерівності,

обмеження свободи або несправедливості, які можна віднайти в будь-якій державі, можуть стати підставою для відмови у визнанні демократичною тієї або іншої системи, або взагалі скептицизму щодо можливості реалізації такого стану [6, с.10].

Таким чином, якщо виходити виключно з такого (нормативного) розуміння демократії, то ми насправді ніде у світі не віднайдемо жодної політичної системи, яка б запевняла своїм громадянам повну свободу, рівність та справедливість, а, отже, це і дає можливість робити достатньо спекулятивні висновки, що «справжніх» демократичних режимів не існує (як і зрештою «повноцінних» авторитарних режимів), а скоріше йдеться про те, що кожен з існуючих у світі режимів є «змішаним», оскільки в тому або іншому ступені містить у собі елементи своїх протилежностей. Окрім цього, нормативні теорії демократії не дають нам можливості скласти адекватну дефініцію гібридного режиму, змушуючи вдаватись до таких абсурдних тверджень на кшталт того, що в рамках останніх існує «напівсвобода», «напіврівність» та «напівсправедливість».

Емпіричні (або процедурні) теорії натомість намагаються дати відповідь не стільки на питання, чим має бути, а чим насправді є сучасна демократія. При цьому ідеальний тип демократії будеться тут на основі сукупності об'єктивних показників, критеріїв або індикаторів, що дозволяє досліднику співвіднести дійсність з даним ідеальним типом та зробити більш-менш об'єктивні висновки про наближеність чи віддаленість того або іншого режиму до демократії, уникаючи при цьому оціночних суджень. Вперше такий підхід до розуміння демократії запропонував у своїй праці «Капіталізм, соціалізм та демократія» австрійський вчений Й. Шумпетер, який в якості індикатора демократичності того або іншого режиму визначив факт проведення циклічних конкурентних виборів, за допомогою яких окремі політики або політичні угруповання отримують підтримку громадян. Однак на сьогоднішній день зведення демократії лише до проведення періодичних та більш-менш конкурентних виборів є неадекватним, оскільки не відображає самої суті сучасної демократії, яка виходить далеко за межі виборчих процедур. Саме тому для розкриття сутності даного явища, на наш погляд, слід виходити з розширеного мінімального визначення демократії, в рамках якого ми маємо справу із значно розширеним каталогом індикаторів демократичного режиму.

Ті самі зауваження стосуються і проблеми визначення суті авторитаризму, оскільки абсолютно недостатнім є його представлення виключно як режиму, в рамках якого вибори або взагалі не відбуваються, або якщо і відбуваються, то з обов'язковою перемогою «кандидатів від влади». Тож, і у випадку з авторитаризмом необхідно виходити з розширеного каталогу індикаторів або

критеріїв його визначення, що дозволяє більш точно відобразити суть даного режиму.

Таким чином, маючи у своєму розпорядженні каталоги індикаторів демократичного та авторитарного режимів, ми маємо можливість не тільки визначити на основі об'єктивних показників приналежність тієї чи іншої країни до певного типу режиму, але і сконструювати на даній основі каталог індикаторів гібридного режиму, який, як вже про це йшлося вище, поєднує («змішує») у собі демократичні та авторитарні елементи. При цьому необхідно чітко усвідомити, що у даному випадку ми маємо справу з абсолютно новою якістю політичного режиму, сутність якого не є тотожною сукупності від механічного поєднання демократичних та авторитарних елементів з яких він складається. Саме в такому значенні, на наш погляд, обґрунтованим є вживання терміну «гібридний (змішаний) політичний режим», який не має жодного зв'язку із так званою «змішаністю» характеру кожного режиму у світі через природну, з нашої точки зору, наявність у них деяких елементів своїх протилежностей.

Як справедливо зауважує французький мислитель Жан-Франсуа Ревель, у царині суспільного й політичного, як і будь-де, наявне і нормальне, й патологічне. Тоталітаризм, за його словами, це квінтесенція патологічного. Натомість патологічне існує також і в демократіях. І навпаки: традиційне недемократичне суспільство може сприйматись як нормальне зацікавленими особами, котрі почувуються добре в нього інтегрованими, користуються там правами й гарантіями, розуміються на правилах його функціонування, знають, що влада їх дотримуватиметься, і вміють з цього скористатись [2, с.51]. Продовжуючи дану думку і завершуючи відповідь на перше поставлене нами питання, зауважимо, що навряд чи широке визнання отримає позиція, що політичний режим США є не демократичним, а «змішаним» через впровадження цензури у ЗМІ щодо висвітлення війни в Іраку, або, навпаки, що політичний режим в Саудівській Аравії є не авторитарним, а «змішаним» через проведення там взимку цього року перших в історії країни виборів до муніципальних рад.

Переходячи до розгляду другого питання щодо «перехідності» гібридних режимів, слід зауважити, що тут перш за все необхідно встановити, з якого розуміння категорії «перехід (транзит)» ми виходимо. У більшості випадків під «транзитом» розуміють процес реформування авторитарних режимів у консолідовані демократії, тобто перехід від авторитаризму до демократії. В цьому контексті усі нестандартні варіанти таких переходів, в рамках яких фіксується співіснування та взаємне переплетення авторитарних та демократичних елементів, трактуються виключно як тимчасові відхилення на шляху до консолідованої демократії, які розглядаються як недовготривалі, нестійкі та постійно змінювані ситуації, що, влас-

не, і не дозволяє розглядати їх як новий тип політичного режиму.

Натомість ми виходимо у розумінні даного явища з інших позицій. На наш погляд, достатньо довготривалий (10-15 років) досвід існування таких «авторитарно-демократичних» ситуацій на пострадянському просторі сам собою відкидає тезу про їхню «перехідність» (читай нестійкість), яка лежить в основі заперечення існування гібридних політичних режимів. Саме тому ми схильні розглядати дані варіанти переходу не як тимчасові ситуації на шляху до демократії, а як повноцінні політичні режими-гібриди, під «нестійкістю» яких ми розуміємо їхню періодичні коливання у бік авторитаризму чи демократії, що абсолютно не призводить до перетворення цих режимів на авторитарні чи демократичні, а лише в тій або іншій мірі змінює пропорційне співвідношення цих елементів в рамках даного гібридного режиму. Виходячи з цього, ми трактуємо перехід (транзит) не як обов'язкову демократичну трансформацію, а як полірезультативний процес, де кожен даний новоутворений консолідований режим постає у якості самодостатнього результату переходу.

В цьому контексті слушно видається теза відомого американського дослідника Л. Даймонда, який ще в 1996 році констатував кінець «третьої хвилі» демократизації свідченням чого, за його словами, став перехід низки країн не до ліберальної демократії, а до проміжних форм політичних режимів [7]. Більш конкретно дану позицію у 2002 році відобразив на сторінках «Journal of Democrasu» інший американський дослідник Т. Карозерс, за словами якого те, що часто вважається якоюсь нестабільною та незручною проміжною зоною між повноцінною демократією та відвертою диктатурою насправді сьогодні є найбільш типовим станом в країнах, що розвиваються, та в посткомуністичному світі [3, с. 60]. Саме тому він вважає, що дані режими, які містять у собі деякі елементи демократії, необхідно розглядати як альтернативні напрямки, а не як станції на шляху до ліберальної демократії [3, с. 56].

Водночас ми маємо констатувати той факт, що політичні еліти практично усіх країн, що відмовляються від свого авторитарного минулого, кінцевим пунктом реформування суспільно-політичної сфери проголошують встановлення консолідованої демократії. Виходячи з цього, можна стверджувати, що утворення гібридних режимів відбувається саме на одному із етапів реформування і демонтажу авторитарного режиму та формування визначеного у якості кінцевої мети нового консолідованого демократичного режиму. Тобто йдеться перш за все про те, що гібридні режими формуються у результаті відходу від «класичного» авторитаризму, часткової лібералізації та впровадження низки демократичних інститутів та процедур (наприклад, впровадження періодичних виборів, встановлення

багатопартійності тощо) за одночасного збереження деяких елементів авторитарного режиму.

Отже, якщо ми говоримо про те, що гібридні політичні режими мають перехідний характер, то під «перехідністю» тут слід розуміти не тимчасовість та нестійкість «авторитарно-демократичних» ситуацій, які в будь-якому випадку або регресуватимуть у бік авторитаризму, або прогресуватимуть в напрямку демократії, але в жодному випадку не залишатимуться в такій «невизначеній» та «нестандартній» ситуації, а констатацію того факту, що даний тип політичного режиму був сформований на одному із етапів умовного переходу від авторитаризму до демократії. При цьому така незавершеність переходу до демократії абсолютно не несе у собі безальтернативності в обов'язковості повернення до авторитарного стану або відновлення процесу демократичного реформування та консолідації, а лише вказує нам на ту умовну точку, до якої дійшли процеси демократизації і з якої почалось формування та утвердження нового гібридного режиму. Виходячи з цього, ми можемо стверджувати, що тип сформованого гібридного режиму залежить від того, на якій саме стадії умовного переходу до демократії (лібералізації, демократизації та консолідації) правляча еліта, виходячи з власних вузькокорпоративних інтересів, блокує подальше демократичне реформування та сприяє різними методами (у тому числі пропагандистського характеру) інституціоналізації (консолідації) утвореного на той момент політичного режиму.

Таким чином, ми вже частково перейшли до відповіді на наше третє питання щодо способу формування гібридних режимів. Як вже було зазначено, даний тип політичного режиму утворюється в результаті відходу від авторитарного правління, часткової лібералізації та демократизації суспільно-політичної сфери. Для кращого розуміння даної тези зробимо деякі теоретичні уточнення. За словами А. Степана, в авторитарних умовах «лібералізація» може включати у себе сполучення політичних та соціальних змін, таких як послаблення цензури в ЗМІ, дещо більшу «свободу рук» незалежних робітничих організацій, поновлення низки індивідуальних юридичних гарантій, звільнення більшості політичних в'язнів, повернення політемігрантів; не є виключеними також заходи щодо більш справедливого розподілу прибутків і – мабуть найважливіше – терпимість в стосунку до політичної опозиції. Демократизація ж вбирає в себе лібералізацію, але є більш широким та специфічним політичним поняттям, оскільки передбачає відкриту конкуренцію за право контролю над урядом, а це, своєю чергою, передбачає вільні вибори, які визначають склад кабінету. Лібералізація, таким чином, за словами вченого, переважно модифікує взаємозв'язки держави та громадянського суспільства, а демократизація в

основному змінює взаємовідносини між державою та політичним суспільством як таким [5, с. 12].

Повертаючись до способів утворення гібридних політичних режимів, зауважимо, що зокрема згідно з підходом Ф. Шміттєра, даний тип режимів утворюється в результаті того, що попередні авторитарні правителі намагаються захистити свої інтереси шляхом «прищеплення» авторитарних прийомів новому режиму. Зокрема, в тих випадках, коли вони проводять лібералізацію без демократизації (тобто коли вони поступаються декотрими індивідуальними правами без згоди на підзвітність громадянам) виникає гібридний режим, який Шміттєр окреслює як диктатбланда. Коли ж вони проводять демократизацію без лібералізації (тобто коли вибори відбуваються, але за умови гарантованої перемоги правлячої партії, відсторонення певних суспільно-політичних груп від участі в них, або при позбавленні обраних громадян можливості справжнього управління) виникає гібридний режим, який вчений окреслює як демокрадура [8, с.76-78].

Відштовхуючись від даних зауважень, зауважимо, що після розпаду радянського авторитарного режиму в 1991 році в більшості пострадянських республік були продовжені процеси лібералізації та демократизації суспільно-політичної сфери: створені умови для формування та діяльності незалежних громадських організацій, політичних партій, скасовано цензуру в ЗМІ, відбулося розширення юридичних та політичних прав громадян, пройшли перші демократичні вибори до загальнонаціональних та місцевих парламентів, були обрані президенти країн, в межах парламентів та поза ними діяли різного роду опозиційні до керівництва країни групи. Одним словом, на початку 1990-х років ці країни справді стояли на шляху переходу до демократії.

Однак вже за декілька років ці «молоді демократії» почали демонструвати зворотні тенденції: обрані в демократичний спосіб президенти почали реалізовувати владу в стилі «батьків нації», яким єдиним відомо, що треба народу і якими шляхами цього досягти. В зв'язку з цим вони нехтували конституційними обмеженнями своєї влади, трактуючи їх зайві перешкоди на шляху здійснення своєї «великої місії», уникаючи в такий спосіб, за словами Г.О'Доннелла, горизонтальної підзвітності – координації своїх дій та відповідальності за них перед іншими гілками влади. Діючи в цьому напрямку, вони або підпорядковували собі ці гілки влади, або, якщо це не вдавалось, діяли в обхід них. Окрім цього, згодом, вдаючись до різного роду маніпуляцій із конституціями, законами, виборчих фальшувань, утисків опозиції, тиску на засоби масової інформації тощо, вони продовжували терміни своїх повноважень та розширювали їх, уникаючи в такий спосіб підзвітності вертикальної, тобто перед народом (виборцями), які вже не мали фактичної можливості за допомогою ви-

борів висловити свою незгоду з курсом президента.

Цілком очевидно, що в основі таких недемократичних кроків лежить не піклування про «інтерес нації», а прагнення збереження влади в руках президента та його оточення (так званої «сім'ї» або «партії влади»), причому влада тут є не стільки метою, скільки засобом для привілейованого доступу до матеріальних ресурсів країни та власного збагачення. Таким чином, якщо звертатись до слів Ф. Шміттєра, то можна констатувати, що прищеплення авторитарних прийомів в «молодих демократіях» відбувалося не старими авторитарними методами, а демократично обраним, новим керівництвом цих країн. Тому, якщо говорити про «штучність» гібридних режимів, то під нею, на наш погляд, слід розуміти не те, що над їх «введенням» працювали дослідницькі інститути, а лише те, що дана ситуація, влаштуваючи правлячу групу (яка, з одного боку, нібито проводить лібералізацію та демократизацію, що, зокрема, дозволяє їй не бути ізгоями на міжнародній арені, а з іншого – повністю та майже безконтрольно зосереджує всю державну владу у своїх руках), зберігається нею усіма можливими способами. Таким чином, не відбувається регресу і встановлення авторитарного режиму, але при цьому блокується подальше демократичне реформування під гаслами, які знаходять достатньо широку підтримку в умовах залишків авторитарної політичної культури в суспільстві, щодо «особливого шляху розвитку нації» та побудови «особливого», «свого» типу демократії, який може і не сприйматись позитивно країнами демократії «класичної».

Отже, давши короткі відповіді на питання, що були поставлені на початку нашої статті, ми можемо зробити наступні висновки: по-перше, для з'ясування суті гібридного політичного режиму необхідно виходити з емпіричного (процедурного) підходу до визначення демократії, в рамках якого конструюється певний набір (каталог) об'єктивних показників (індикаторів), який і дає відповідь на питання, чим є, а не чим мусить бути, виходячи з тих або інших уявлень певних дослідників, сучасна демократія. Такий самий методологічний підхід має бути покладений і в основу визначення авторитарного режиму, тобто і тут ми маємо спиратись на чітку систему індикаторів. Подібний підхід дає можливість не тільки визначати приналежність того чи іншого режиму до категорії демократичних або авторитарних, але і сконструювати такий самий каталог індикаторів гібридного політичного режиму, чітко вказуючи при цьому, в який спосіб поєднані між собою в рамках даного режиму авторитарні та демократичні елементи.

По-друге, достатньо тривалий досвід існування «авторитарно-демократичних» ситуацій на пострадянському просторі значною мірою заперечує тезу про їхню нестійкість та тимчасовість, натомість обґрунтовує позицію про необхідність

аналізу даних ситуацій як окремого типу політичного режиму, який утворився в результаті відходу від авторитарного режиму в процесі часткової лібералізації та демократизації. В цьому контексті перехідний характер гібридних режимів слід розглядати не як констатацію того, що дані ситуації існують протягом достатньо нетривалого часу і за найменшої зміни політичної ситуації переходять або у авторитаризм, або продовжують розвиватись у напрямку демократії, а лише як фіксацію того, що вони утворюються в процесі умовного переходу від авторитаризму до демократії.

По-третє, формування даних режимів відбувається не в підсумку якогось навмисного «схрещування» демократичних та авторитарних елементів з метою «виведення» нового типу політичного режиму, а є закономірним результатом маніпуляцій з боку правлячої еліти процесами лібералізації та демократизації, в контексті яких впровадження демократичних інститутів та процедур стає не метою, а засобом, інструментом, які правлячі групи використовують, наповнюючи їх авторитарним змістом, для збереження своєї влади.

1. Вебер М. «Об'єктивність» соціально-наукового пізнання//Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика//Переклад з німецької О. Погорілого. – К.: Основи, 1998. – 532 с.
2. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії//Переклад з французької З. Борисюк та О. Хоми. – К.: Критика, 2004. – 589 с.
3. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита//Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 42-65.
4. Колліер Д., Левіцкі С. Демократія з «прикметниками»: концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень//Демократія: Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 176-206.
5. Мельвиль А. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам//Полис. – 1998. – № 2. – С. 6-38.
6. Antoszewski A. Współczesne teorie demokracji//Studia z teorii polityki. Tom II//Pod red. A. W. Jabłońskiego i L. Sobkowiaka. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 7-29.
7. Diamond L. Is the Third Wave Over?//Journal of Democracy. – July 1996. – Vol.7. – № 3. – pp. 20-37.
8. Schmitter P.C. Dangers and Dilemmas of Democracy//The Global Resurgence of Democracy. – Second Edition. Edited by L. Diamond and M.F. Plattner, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – pp. 76-93.

SUMMARY

Shipunov G. THEORETICAL BASIS OF USING THE NOTION “HYBRID POLITICAL REGIME” IN THE CONTEXT OF ANALYZING PROCESSES OF TRANSITION (TRANSITION OF POLITICAL REGIMES) ON POST-SOVIET TERRITORY

A peculiar type of political regimes has formed in a number of former Soviet Union republics. The above regimes combine to a certain extent elements of authoritarian and democratic regimes, which compelled investigators to resort to various conceptual innovations for the sake of comprehension and adequate explanation of this phenomenon. One of the above-mentioned innovations became the application of the “hybrid political regime” notion. At the same time using this notion in the context of analyzing political regime’s transformation on post-soviet territory needs answers to a number of questions, which directly are connected with the problem of theoretical basis and empirical adequacy of usage of this category. Therefore all issues listed above are examined in this article.

М. ЩАДЕЙ (Ужгород)

ПИТАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ У ПРАЦЯХ Е.ТОФЛЕРА

На рубежі століть, а тим більше тисячоліть, як ніколи існує велика спокуса спробувати заглянути в майбутнє. Особливо, якщо рубіж історичний співпадає з матеріальними, соціальними, духовними змінами такого масштабу і такої швидкості, які дають підставу говорити про нову якість світового розвитку.

Звичайно, про майбутнє можна не думати; в передбаченні майбутнього можна помилятися; майбутнє може сплутати будь – які карти, примусити коливатись будь – який компас – але воно є неминучим, і, властиво, прийде саме по собі. Минуле ніколи не перетворювалось в майбутнє плавною течією – майбутнє, як і все живе, народжується в муках. Найбільш жорстко

воно наздожене несподіванкою того, хто в політичній злобі дня обмежує кругозір проблемами минулого. Заглиблення в дискусії про минуле є своєрідною апестезією, маревом, які відволікають від розумової роботи над достеменними процесами, що визначатимуть майбутнє.

Це майбутнє ховається за горизонтом майбутніх днів, і не має потреби покладатися на пророків. Але праця мислення – вивчення статистики, врахування нових фактів, аналіз видимих тенденцій, знайомство з прогнозами футурологів – дає можливість скласти картину процесів, що ведуть світове співтовариство в неминуче майбутнє, і забезпечити раціональне обговорення того, що чекає людство. Саме така спроба ознайомлення і аналізу поглядів одного з відомих футурологів Елвіна Тоффлера на політичну владу і систему міжнародних відносин в майбутньому робить це дослідження актуальним.

Особливістю теперішнього періоду є константа флюїдності стабільність повсюди поступає місце нескінченним змінам. Сучасною проблемою є не дефіцит відомостей, а навпаки, їх стрімкий зростаючий потік. Постає питання не про пошук фактів, а відбору значущих явищ, визначення важливого, першочергового, що виходить на перший план. Ми вступили в невідомий до цього великий вік інформатики. Перед нами період надзвичайно зростаючого обміну ідеями, концепціями, критикою, апологетикою різних явищ. Оцінка майбутнього потребує реального відбору важливої інформації від завідомої апологетики, пропаганди і просто «шумового фону». Саме такий підхід і лежатиме в основі цієї наукової роботи. Предметом дослідження є аналіз тенденцій розвитку та трансформації політичної влади у постіндустріальному світі, а також методологічний підхід, що ліг в основу концепції Е.Тоффлера.

Головна ідея концепції Е.Тоффлера полягає в тому, що на рубежі століть не залишиться ні капіталізму, ні соціалізму, принаймні ця термінологія нічого не буде вартувати. Нова епоха буде епохою утвердження нових технологій у сфері виробництва, побуту, суспільної організації, політики, стосунків і культури. Сам автор висловився про те, що індустріальна цивілізація втрачає своє домінуюче становище і нові сили набирають могутності на планеті [13, 16], а володіння знаннями, уміння використовувати їх стають не лише визначальною виробничою силою, а й могутнім інструментом влади. Серед діючих чинників влади (насильство, багатство, знання) Е.Тоффлер віддавав перевагу останньому.

Необхідно відзначити, що за радянських часів праці Е.Тоффлера були з-поміж тих, що звинувачувалися в дрібнобуржуазному утопізмі й підлягали нещадній критиці марксистсько-ленінською

наукою за гак зване "викривлення" й "вихолощення" соціального змісту глобальних проблем, абстрактне розуміння науково-технічного прогресу та його наслідків. Ситуація докорінно змінилася в сучасних умовах. Зокрема, в Україні праці Е.Тоффлера вивчаються науковцями різних орієнтацій, використовуються при викладанні нормативних курсів з філософії, соціології, політології [10, 576-577].

Глобальні зміни в світосприйнятті людей змінюють обличчя економічного, політичного і соціального життя: трансформуються політичні та економічні цілі, релігійні норми і сімейні цінності, а ці зміни, в свою чергу, впливають на темпи економічного розвитку, на стратегічні установки політичних партій та створюють перспективи майбутнього розвитку для демократичних інститутів. У зв'язку з цим, на всьому просторі передового індустріального суспільства для все більшої частини населення набувають значення питання свободи вираження політичної участі та політичної влади. Тим більше, що в зв'язку з формуванням постіндустріального суспільства, за словами Е.Тоффлера, ми вступаємо в сферу метаморфоз влади, ми живемо в момент, коли вся структура влади, існуюча дотепер, набирає іншу форму [13, 22-23]. Виходячи з вищесказаного, значення концептуального аналізу влади загалом, та політичної влади, зокрема, збільшується. Адже, розглянута в першому розділі проблема існування та формування постіндустріального суспільства, тягне за собою розгляд проблеми влади, що є цілком логічно.

Владу можна визначити як здатність суб'єкта забезпечити підкорення об'єкта відповідно до своїх намірів. У даній інтерпретації поняття влади має самостійний зміст: воно чітко відрізняється від інших понять, хоча і має з ними спільні риси. Влада – це різновид казуальних зв'язків. На відміну від впливу, влада виражає не подію, а диспозицію, здатність. Влада – не просто здатність впливати на щось, вона реалізується над людьми їх поведінкою і свідомістю; результат влади обмежений підкоренням об'єкту волі суб'єкта. Влада передбачає намір зі сторони суб'єкта, тоді як контроль і домінування можуть бути диперсоніфікованими і без намірів. Авторитет, маніпуляція і деякі інші способи впливу суб'єкта на об'єкт, що ведуть до підкорення останнього волі суб'єкта, повинні розглядатись як форми влади [5, 99]. Зокрема, Герберт А. Саймон стверджує: «владу можна визначити як спроможність, прийняття рішень, що визначають дії інших осіб... Влада – це лише одна з багатьох форм впливу, її характерною рисою є не переконання особи, а слухняне виконання» [9, 184, 204]. В кратологічній літературі приводяться й інші критерії влади. Зокрема, багато авторів вважає, що владне відношення виникає тільки тоді, коли є конфлікт між суб'єктом і об'єктом, тобто коли суб'єкт діє проти інтересів об'єкту. Влада ха-

рактизується як щось «негативне» [9,35].

Таким чином, в залежності від джерела підкорення об'єкта суб'єкту владні відносини можуть приймати форму сили, примусу, спонукання, переконання, маніпуляції та авторитету. Влада у вигляді сили означає здатність суб'єкта домогтися бажаного результату у відносинах з об'єктом або шляхом безпосереднього впливу на його тіло та психіку, або за допомогою обмеження його дій. У примусі джерелом влади підкорення команді суб'єкта – погроза застосування негативних санкцій у випадку відмови від підкорення, тобто погроза силою. Спонукування ґрунтується на здатності суб'єкта запропонувати об'єкту цінності й послуги, в яких той зацікавлений. У переконанні джерелом влади є аргументи, які суб'єкт може використати для підкорення об'єкта. Маніпуляція передбачає здатність суб'єкта реалізувати прихований вплив на об'єкт. Джерелом підкорення об'єкта у владному відношенні в формі авторитету виступає визначена сукупність характеристик суб'єкта, яка зобов'язує об'єкт прийняти його волю. У залежності від джерела підкорення авторитет буває персональним, традиційним і легальним [6, 6-18].

Зробивши спробу концептуального аналізу влади, ми перейдемо до розгляду поняття «політичної влади» як основної проблеми даного розділу. Політична влада – це здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства [8, 261]. Таке визначення поняття «політична влада» пропонує політологічний український словник, що має посередній рівень науковості.

Автор праці «Метаморфози влади» відомий американський футуролог Е.Тоффлер, займаючись проблемою влади та її трансформацією при переході до постіндустріального суспільства, пропонує наступне визначення: «Влада – це здатність і реальна можливість правителів або народу здійснювати реальний і всеохоплюючий вплив на діяльність, поведінку, свідомість і думки людей, розпоряджатись їх долями» [13, 7]. Американський філософ Е.Фромм доводив, що наше розуміння влади в залежності від того чи іншого способу існування, залежить від усвідомлення нами того, що слово «влада» – досить широкий термін, і має два зовсім різних значення: влада може бути або «раціональною» або «ірраціональною». Раціональна влада ґрунтується на силі і служить експлуатації того, хто їй підкоряється [13, 8].

На думку Е.Тоффлера, нас чекає глобальна битва за владу. Але що є її основою? Не насильство, не гроші, а знання. Саме така нова концепція влади, яку обґрунтовує Е. Тоффлер. Він притримується такої структури влади, складові якої мають домінуючий вплив у різних епохах. Отже, влада складається з сили, що була домінуючою і

визначальною упродовж першої хвилі (доіндустріального суспільства); влади грошей, яка переважала в другій хвилі (індустріальному суспільстві); і знання – основа влади третьої хвилі (постіндустріального суспільства). Таке розуміння не означає, що кожній з цих епох була притаманна тільки одна складова влади. Присутніми були всі три аспекти, але в кожному епоху певний з них був домінуючим і центральним у процесі здійснення влади. Сучасна структура влади ґрунтується вже не на мускульній силі, багатстві чи насильстві, її паролем – інтелект. Ще Ф.Бекон підкреслював, що знання – це сила [13, 8-9]. Розповсюдження нової економіки, заснованої на знаннях, вважає Е.Тоффлер, стало вибуховою хвилею, яка забезпечила новий етап гонки для розвинутих країн. Він підкреслює, що знання перекидають переваги інших владних імпульсів і джерел. Саме знання може служити для примноження багатства і сили. Однак, володіє надзвичайно ефективно, оскільки направлене на досягнення цілі. Е.Тоффлер вважає знання «найбільш демократичним джерелом влади». Однак, сьогодні в світі розгортається всесвітня битва за владу. Нова система створення матеріальних цінностей цілком і повністю залежить від життєвих зв'язків, розповсюдження даних ідей та символів. Сьогоднішню економіку можна назвати економікою суперсимволів. Фактор влади властивий сьогодні всім економікам. Влада – неминуча частина процесу виробництва. Отже, в неприкритому вигляді влада використовує насильство, багатство і знання (в широкому значенні), щоб примусити людей діяти певним чином. Взв'язавши за точку відліку цю тріаду, ми зможемо проаналізувати владу в чистому вигляді й чіткіше зрозуміти, як влада контролює нашу поведінку від народження до смерті. Тільки зрозумівши це, ми можемо ідентифікувати і трансформувати застарілі структури влади, які загрожують нашому майбутньому [13, 36].

Найбільш розповсюджене уявлення про владу, принаймні, у західній культурі, яка розуміє під нею вимір кількості. Але цей підхід ігнорує те, що зараз може бути найважливішим фактором – її якість. Влада буває різного рівня, й у деяких її видів, без сумніву, є низькою детонація. У запеклих битвах, які незабаром пройдуть у наших школах, лікарнях, діловому світі, профспілках і урядах, ті, хто розуміють «якість», одержать стратегічну перевагу. Отже, автор намагається зрозуміти владу на основі критерію якості.

Головна слабкість грубої сили полягає в її негнучкості. Насилля може бути використано тільки для покарання. Якщо бути небагатослівним, то це – низькоякісна влада. Багатство – більш зручний інструмент влади, адже сила великого гаманця є більш багатосторонньою. Замість покарання може бути запропонована виплата та винагорода грошима чи чимось подібним. Багатство – влада середньої якості. Однак, найбільш високоякісну вла-

ду дає застосування знань. Високоякісна влада пропонує ефективність – досягнення цілей з мінімальними затратами зусиль. Знання часто можуть використовуватися для того, щоб примусити іншу сторону «полюбити» вашу послідовність операцій при виконанні завдань. Саме знання – найбільш багатостороннє із трьох основних джерел управління в суспільстві. Воно може бути використано для покарання, нагородження, переконання і навіть перетворення. Знання може перетворити ворога в союзника [13, 36-38].

Знання також може слугувати для примноження багатства та сили. «Революція охоплює сучасний постбеконівський світ. Ні Сан-Цу, ні Макіавеллі, ні сам Бекон не міг уявити сьогоднішні глибокі метаморфози влади: і сила і багатство стали надзвичайно залежними від знання» [13, 38-39]. «Метаморфози» – це не просто перехід влади. Це її трансформація» [13, 24]. Знання, самі по собі, таким чином, стають не тільки джерелом найбільш високоякісної влади, але також важливим компонентом сили і багатства. Іншими словами, знання перестало бути додатком до влади грошей і влади сили, знання стало їх суттю. Воно є їх межовим підсилювачем, «ключем до розуміння майбутніх метаморфоз влади, і це пояснює, чому битва за контроль над знаннями і засобами комунікації розгортається над всім світовим простором» [13, 10].

Виникаючи із нової ролі знань в економіці, з'являється нова структура влади: мозаїка влади. Замість концентруючої владної ієрархії, де домінують декілька центральних організацій, ми рухаємось до багатовимірної мозаїчної форми влади. На всьому просторі передового індустріального суспільства видно відхід від традиційних релігійних і культурних норм, що тісно пов'язані із зрушенням від матеріальних до постматеріальних цінностей. Обидва ці процеси мають загальну причину: безпрецедентно високий рівень екзистенційної безпеки, досягнутої в сучасному передовому індустріальному суспільстві, що виростає із економічного дива останніх декількох десятиліть, а також створення «держави добробуту». Однак, саме в найбільш розвинутих державах добробут зазнає найбільш стрімкого спаду через масову зацікавленість релігійними і сімейними нормами. Це не випадковий збіг обставин. Адже, процеси приносять зміни в ще один важливий аспект світосприйняття людей: всюди в передовому індустріальному суспільстві знижується повага до влади та її авторитету, і посилюється увага до участі й самовираження [3, 20-22].

Вищеназвані зміни травмуючим чином вплинули на традиційні політичні механізми індустріального суспільства. Упродовж усієї історії постіндустріального суспільства розмах державної активності швидко збільшувався. Однак, ця тенденція досягла нині природніх меж у багатьох позиціях – через функціональні причини, і внаслідок

втрати суспільної довіри до державного управління та наростаючої протидії державному втручання. Це проходить на просторі всього передового індустріального суспільства. До того ж, «в суспільствах, що переживають історичну кризу, спостерігається феномен, який можна назвати авторитарним рефлексом. Бо швидкі зміни ведуть до глибокої невпевненості, що породжує сильну потребу в передбачуваності. Глибока невпевненість у майбутньому сприятиме виникненню не тільки потреби в сильних фігурах, які б захистили від загрожуючих сил, але і до ксенофобії» [3, 17-18].

Ратування за сильне керівництво тримається, за словами Е. Тоффлера, на трьох хибних поняттях, першим із яких є міф про ефективність авторитаризму. І все ж, славне керівництво і навіть тоталітаризм – мають мало спільного з ефективністю. Друге припущення, що стиль керівництва, який працював у минулому, працюватиме і у теперішньому або в майбутньому часі. Однак те, що сильне в одному випадку, може бути абсурдним та згубно слабким в іншому. За цих умов «найсильніший» керівник Першої Хвилі, поставлений у політичні рамки Другої Хвилі, виявився б слабшим, розгубленим і менш придатним, ніж «найслабший» керівник Другої Хвилі. Це спирається в розглянуті нами вище структурні елементи влади та її застосування саме в такому вигляді (сила, багатство, знання). Слабкість сьогоднішніх керівників – це не так відзеркалення їхніх особистих якостей, як наслідок занепаду інституцій, від яких залежить їхня влада. З цієї причини нова цивілізація Третьої Хвилі вимагає цілком нового типу керівництва. Необхідні якості керівників Третьої Хвилі ще не цілком чіткі. Схоже на те, що суть не в упевненості керівника в собі, а в його здатності слухати інших, не в силі бульдозера, а в творчій уяві, не в манії величчя, а у визнанні обмежених можливостей керівництва в новому світі [11, 355-357].

Прискорення перемін вийшло за межі вирішальної спроможності наших інституцій, роблячи сьогоднішні політичні структури застарілими незалежно від партійної ідеології чи керівництва. Ці організації є неадекватними не лише за своїми масштабами й структурою, а й у термінах швидкості реагування, проблемі внутрішньоурядової та владної взаємодії через подальшу централізацію та крах загальної думки [11, 359-361]. До того ж демасофікація політичного життя, відображена в кризі загальної думки, відображаючи всі названі глибокі тенденції в сферах технології, виробництва, комунікації та культури, далі руйнує спроможність політиків ухвалювати життєво важливі рішення. «Найбільше рішень, які надто швидко ухвалюються та стосуються надто багатьох і надто незвичних проблем, а не якась уявна «відсутність сильної влади», – ось що пояснює велику некомпетентність сьогоднішньої політичної та урядової діяльності.

Наші організації хитаються від вибухових рішень» [11, 363].

Окремі сучасні дослідники, зокрема автори праці «Западня глобалізації» Г.-П.Мартін та Х.Шуманн, вважають, що необхідне державне втручання в економіку [7, 289]. Однак чи допоможуть кейсіанські рецепти середини ХХ ст. у структурі економічного та соціального життя ХХІ ст.? На думку іншого німецького вченого К.Германа, «ситуація в сфері розвитку нових комп'ютерних інформаційних систем відзначається досить низьким професіоналізмом політиків, що часом допускають безоглядні поступки настроям промислових кіл, і без всяких сумнівів підтримуючих нові технології та занепокоєністю зі сторони рядових громадян» [2, 76].

Щоб створити дієздатні уряди, і виконати те, що можливо, є найважливішим політичним завданням нашого часу, ми будемо змушені відкинути безліч штампів ери Другої Хвилі. «І муситимемо переглянути політичне життя в термінах ключових трьох принципів. Бо всі три зможуть виявитись фундаментальними принципами урядів завтрашньої Третьої Хвилі» [11, 370]. Перший принцип – це влада меншості. Беруться до уваги не більшість, а інтереси меншості, і політичні системи повинні відзеркалювати цей факт. Зараз ми маємо конфігуративне суспільство – таке, в якому тисячі меншин багато з яких тимчасові, обертаються і утворюють цілком нові короточасні моделі, рідко об'єднуючись у 51 – відсоткову загальну думку стосовно головних питань. Тож принцип підпорядкування меншості більшості не тільки перестав бути адекватним, він більше не є ані гуманним, ані демократичним у тих суспільствах, які переходять у Третю Хвилю [11, 371-377].

Другим будівельним блоком стане принцип «напівпрямої демократії» – перехід від репрезентації себе через обраних представників до репрезентації безпосередньо. Суміш цих двох способів і є напівпрямою демократією. Для цього нам знадобляться нові організації та нові технології. Все це цілком не використані способи об'єднувати пряму участь громадян із системою «представництва» в нову систему напівпрямої демократії, що допоможе нам винайти ефективний проект для нових інституцій майбутнього [11, 378-381].

Третій важливий принцип спрямований на те, щоб розібрати завал на шляху ухвалення рішень і направлення їх у потрібному напрямку; протидія політичному паралічу – це розподіл сфери рішень. Цей принцип не тільки зменшить тягар процесу ухвалення рішень національними урядами, а й змінить саму структуру еліт [11, 381-386]. «І уряди починають надалі усвідомлювати, що їх завдання – передати функції, а не виконувати їх» [13, 312]. Тим не менше, все швидко змінюється, а реакція бюрократів запізнюється, а тому, все більше і більше, накопичуються проблеми, які бюрократія не в змозі вирішити. Тому і бізнесмени, і уряди

починають діяти в обхід своїх ієрархій, сприяти скинненню бюрократичного засилля. В період, коли ми робимо ризикований перехід від масової до мозаїчної демократії, можна очікувати загострення боротьби між політиками і бюрократами за управління системою [13, 313, 316]. Що стосується інформаційної економіки, то вона тільки завершує тривалий процес майбутнього розвитку, її орієнтація на ефективність робить не потрібною бюрократію, яка здатна тільки «марнотратко» керувати господарством за допомогою чисто формальних показників. Це означає, між іншим, різке послаблення в майбутньому соціальної ролі бюрократичного апарату і кризу бюрократизму як системи, хоча, звичайно, потреба у висококваліфікованих управлінських кадрах може навіть вирости.

Замість широко розрекламованого «кінця ідеології» ми бачимо як у світі з'являється багато нових ідеологій, кожна з яких захоплює своїх прихильників тільки їй відомим баченням реальності. І в той час, як ми займаємось балаканиною щодо запропонованого кінця ідеології, історії та «холодної війни», можемо опинитись перед кінцем масової демократії та тими інститутами, які її представляють. До таких відносять «політичні партії», «громадські організації» та «політичну участь громадян».

У період масової демократії люди, партії і політичні курси за звичай поділялися на праву чи ліву орієнтації. А проблеми, як правило, групувалися на «внутрішні» і «зовнішні» [13, 297]. Проте екологічні проблеми ніколи не бувають ні правими, ні лівими, а наслідки деяких з них поширюються не тільки всередині однієї країни, а носять глобальних характер. Окремі потенційні проблеми (тероризм, біженці, міжнародна злочинність) роззвалили колишню партійну структуру та її розуміння. Не виключено утворення політичних партій масового типу, але, на думку Е.Тоффлера, «незалежно від того, скільки партій веде боротьбу на виборах за найбільшу кількість голосів, є одна партія, яка виграє завжди. Я говорю про невидиму партію бюрократії» [13, 307].

Розповсюдження електронної інтерактивності дасть інструмент для «політичних ігор» в мільйонах будинків. З їх допомогою громадяни можуть, принаймні, проводити свої власні опитування громадської думки і створювати свої власні «електронні партії» чи «електронних лоббістів», а також «групи тиску» для найрізноманітніших цілей [13, 443]. За таким принципом створюватимуться громадські та приватні віртуальні спільноти глобального масштабу. Виходячи з цього, громадянин в майбутньому повинен буде виявити велику особисту ініціативу при відстоюванні своїх інтересів. При цьому особливу роль стане відігравати «політична освіта як спосіб виховання критичного відношення до мультимедіа, не ігноруючого, все ж таки, позитивних аспектів інформаційної епохи» [2, 76], так як люди, що жили на початку ХVІІІ століття, не могли собі уявити політичних змін, які

були викликані поширенням фабричного виробництва, так і сьогодні майже неможливо передбачити, що станеться з політикою під впливом виникаючих на наших очах нових ЗМІ. Однак, «адекватна освіта і доступ до нових ЗМІ, свобода висловлювання являються тепер не політичним рушієм, а необхідною передумовою економічного суперництва. Цей факт закладає основи для політичної коаліції майбутнього, коаліції, що об'єднає дві групи людей, які в індустріальній епосі виступають в ролі суперників: з одного боку інтелектуали, вчені, з другого - адміністратори, капіталісти. Така коаліція є найкращою гарантією як інтелектуального, так і економічного руху вперед до економічних систем XXI ст.» [13, 450]. В результаті власники знань стають де-факто основним виробничим класом в постіндустріальній економіці. Таким чином, якщо при переході від доіндустріальної до індустріальної епохи зароджувалась нова комплексна модель, то сьогодні виникає господарська система, дуалістична по своїй природі. В минулому призначенням нижчого класу було служити представникам вищого, і нижчий клас виступав у ролі пригнобленого, то сьогодні йому тільки залишається спостерігати за успіхами інтелектуалів. І тому нижчий клас виступає в якості не експлуатованого, а відчуженого. Такий стан справ є більш вибухонебезпечним, аніж протистояння буржуазії і робочого класу, оскільки в сьогоднішніх умовах: по-перше, класи попросту не потрібні один одному; по-друге, представники відчуженого класу, на відміну від пролетарів, не мають формальних прав претендувати на більшу частину суспільного багатства, а, отже, не можуть суттєво покращити своє матеріальне положення; по-третє, освіта й інтелектуальні здібності не можуть бути досягнуті так швидко, як гроші, а тому приналежність до «нижчого класу» є більш жорсткою, ніж до пролетаріату [4, 149-150].

Засторога про те, що може скластися двокласове інформаційне суспільство, має під собою ґрунт. Така тенденція підтримується збільшенням диспропорцій в особистих доходах громадян Німеччини і США. Тому вже сьогодні повинна йти мова про встановлення мінімальних квот участі в інформаційно-технічних процесах для бідних верств населення [2, 76].

Отже, бюрократична держава, дисциплінована політична олігархічна партія, зворотна лінія масового виробництва, профспілка старого зразка та ієрархічна корпорація відіграли неймовірно важливу роль в мобілізації й організації енергії мас. Вони зробили можливою промислову революцію і сучасну державу. Але вони підійшли до поворотного пункту з двох причин: по-перше, вони наблизились до рубежу своєї функціональної ефективності; а, по-друге, до межі їх масового сприйняття. Тому настає час побудови нової цивілізації на руїнах старої, що передбачає створення нових, відповідних політичних структур, які повинні рухатись вперед і йти в ногу з часом у багатьох країнах водночас. Це болісна і все ж необхідна

програма, що вражає розум своїми масштабами і, звичайно ж, потрібні будуть десятиліття, щоб її виконати.

Отже, у якій мірі виправдались прогнози Тоффлера? Що змінилось за останнє десятиліття в свідомості людей, про зміну якої наголошував автор? Можна сказати, що ідея нової цивілізації зберегла свою цінність.

Масштабні і інтенсивні зміни торкаються тепер не тільки сфери господарства, економіки, політики і культури.

Змінюються і фундаментальні основи «виробництва» людини як біологічного так і антропологічного виду. Іншою стає практика освіти і судження. Дійсно зароджується нова епоха. Існуючі сьогодні соціокультурні та політичні інститути і технології управління повинні бути радикально реконструйовані.

Однак головна тема – не інформаційна революція, а проблема влади та її перевтілення. На думку Тоффлера, нас чекає глобальна битва за владу. Яка, до речі, вже розпочалась. Що є її основою? І це не насилля, і не гроші, що становили основу влади в попередніх хвилях, а знання. Її пароль – інтелект. І тепер знання – це сила, яка є найбільш демократичним джерелом влади. Ця влада характеризується вже не кількісно, а якісно. І відповідно з новими можливостями технології як в економіці, культурі, так і в політиці, до нової структури влади, повинні змінюватись і суспільно – політичні інститути та поведінка людей. Тобто йде пошук нових способів організації життя. Бюрократія, яка ніколи не зникне, повинна трансформуватись, щоб бути ефективною. Саме ефективне, відповідно до нових постіндустріальних умов, вирішення проблеми бюрократії є основою, на якій буде базуватись вся інституційна побудова майбутнього.

Глобалізація, у розумінні Тоффлера, це не синоніми гомогенності, однаковості, а як багатозначність можливостей і форм. Тут і екологічний рух і релігійний ренесанс. Автор показує владу як найбільш значний соціальний феномен, котрий пов'язаний з самою природою людини.

Влада, як показує Тоффлер, можлива тільки в такому світі, в якому поєднуються випадковість і необхідність, хаос і порядок. Досить цікаві роздуми Тоффлера про роль держави в забезпеченні порядку. Він намагається показати, при яких умовах порядок забезпечує необхідну для економіки стабільність, а при яких душить її розвиток. Держави, які намагаються узурпувати владу, втрачають те, що конфуціанці називають «мандатом небес». У світі, де всі залежать один від одного, вони лишаються легітимності і в моральному сенсі.

Розгортаючи досить драматичну картину майбутнього, Тоффлер приходиться до висновку, що конфлікт – неминуче суспільне явище. Але боротьба за владу не обов'язково є злом. Разом

з тим її надмірна концентрація, така ж небезпечна, як і недостатня її концентрація.

Таким чином, розгортається боротьба за владу на всіх рівнях, починаючи від сім'ї до міжнародної системи. Система міжнародних відносин збагачується новими суб'єктами, що хочуть перерозподілити владу, яка концентрувалась в державах. По – друге, ламається звична картина геополітичного протистояння Схід – Захід, Північ – Південь. Тепер боротьба точиться за «місце під сонцем» в новій трьохярусній системі, тобто між Хвилями. По – третє, конфлікт за домінування в самих хвилях – цивілізаціях.

Звідси, конфлікт між цивілізаціями С. Гантінгтона чи Е.Тоффлера матиме місце в майбутньому світі? Можливо між всіма одразу? Хто знає, але як сказав Б. Бутрос –Галі з глибокою невпевненістю: «Історія показує, що застигнуті революційними перетвореннями рідко розуміють їх кінцевий зміст».[7,52] Тому не будемо цього робити. Але ми явно зробимо велику помилку, якщо відмовимось роздумувати про майбутнє взагалі. Світ ХХІ століття, на порозі якого ми знаходимось, криє в собі багато невідомого, не думати про яке означає стати жертвою подій, що розгортаються.

1. Бжезінський З. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2000. – 236 с.
2. Герман К. Политические переупутья при движении к глобальному информационному обществу // Социс. – 1998. – № 2. – С. 67-78.
3. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности й изменяющиеся общества // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6 -32.
4. Иноземцев Й. Посиндустриальное хозяйство й «пост-индустриальное общество // Общественные науки и современность,- 2001, – № 3. – С. 140 – 152.
5. Ледяев В. Власть: концептуальный анализ // Полис. – 2000. -№1. – С. 97 –107.
6. Ледяев В. Формы власти: типологический анализ // Полис. – 2000. – № 2. – С. 6 – 18.
7. Мартин Г.П., Шуманн Х. Западная глобализация; атаки на процветание й демократию. – М: Альпина, 2001. – 335 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник /ред. Ю. Шемшучеико, В. Бабкіна – К.,1997. – 400 с.
9. Саймон Г. Адміністративна поведінка. Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції. – К., 2001. – 400 с.
10. Тоффлер Алвін // Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник /Авт.-упоряд.: В.П.Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2002. – С. 576-577.
11. Тоффлер Е. Третя Хвиля. – К.: Всесвіт, 2002. – 480 с.
12. Тоффлер О. Шок будущего. – М.: Издательство АСТ, 2003. – 557с.
13. Тоффлер Е. Метаморфозы власти. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 669 с.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: Издательство АСТ, 2003. – 603 с.
15. Хорос В. Постиндустриальный мир: надежды и опасения. // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – №12. – С. 5-17.
16. Цвылев Р. Информационная революция: что она сулит миру // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – №4. – С. 48-59.

SUMMARY

Shchadej M. THE PROBLEM OF TRANSFORMATION OF THE SYSTEM OF POLITICAL POWER IN POSTINDUSTRIAL SOCIETY IN E. TOFFLER'S WORKS

The analysis of tendency development and transformation of political power in the postindustrial world and methodological approach underlying the basis of Toffler's conception have been in the focus of author's attention.

V. DUDINSKÝ (Prešov, Slovensko)

K ENVIRONMENTÁLNEJ SPOLOČNOSTI (ZO SKÚSENOSTÍ SLOVENSKEJ REPUBLIKY)

Civilizáciu tretieho milénia charakterizujú predovšetkým zmeny a procesy integračnej povahy, ktoré

sa v mnohých parametroch stávajú, resp. už sa stali záležitosťou celého glóbu. Reflektovanie povahy pre-

biehajúcich zmien, ako aj prognózy ich ďalšieho možného smerovania sú v mnohom protirečivé a rozporuplné. V určitom smere je to prirodzené – ľudský duch ani na jednom stupni svojho vývoja (a dnešok nie je výnimkou) neobsiahol celú zložitosť sveta. Až spoločenská prax a história mu nastavovali zrkadlo v podobe vzdialenejších a žiaľ, veľmi často nechcených, dôsledkov prijímaných rozhodnutí. Dnes stále častejšie počujeme, že ľudstvo sa ocitlo pred historickou voľbou – buď bude pokračovať v extenzívnom voluntaristickom rozvoji a tak nezvratne spečatí svoj osud, alebo podnikne kroky a prijme opatrenia, ktorými obmedzí extenzívny rozvoj a ktoré ho nasmerujú na taký typ spoločnosti, ktorá dokáže žiť v rovnováhe s prírodou a jej zdrojmi.

I.

Stav životného prostredia a jeho parametre boli spočiatku vnímané ako záležitosť lokálnej a regionálnej povahy, ktoré v dôsledku svojej izolovanosti nemôžu v podmienkach štátneho útvaru ohroziť celkovú prosperitu, ekonomický rast a bezpečnosť. K zmene v nazeraní na parametre životného prostredia dochádza od chvíle, kedy boli zaznamenané prvé negatívne vplyvy predovšetkým na zdravie ľudí (od 50. rokov 20. storočia). Prvé zistenia tohto druhu pochádzali z vyspelých krajín a týkali sa predovšetkým zachytenia znečistenia životného prostredia ako faktora, ktorý ohrozuje bezpečnosť, blahobyt a zdravie ľudí predovšetkým v urbanizovaných oblastiach. Osobitná pozornosť začala byť venovaná znečisteniu vody a ovzdušia, ktoré v niektorých lokalitách zaznamenali enormné, až fatálne poškodenie v dôsledku ľudských aktivít. Svojou povahou prijímané opatrenia boli reakciou už na vzniknutý stav, zavádzané stratégie na zníženie miery znečistenia sa zakladali na administratívnej (legislatívnej) regulácii a hlavnou metódou riešenia problému a kontroly znečistenia bola inštalácia zariadení typu „na výstupe“ (end-of-pipe). Pôvodné technológie boli zachované, samotné zdroje znečistenia sa neriešili, internacionálna a globálna povaha ekologických problémov nebola docenená, čím sa faktické riešenie problému stavu a kvality životného prostredia odkladalo do budúcnosti. Uvedená stratégia bola prevládajúcou do konca 70. rokov.

S rozvojom ekologického a environmentálneho poznania sa v 80. rokoch upevňovalo vedomie, že medzi jednotlivými prvkami ekosystémov existujú vzájomné vzťahy, ktoré nie je možné ignorovať, že lokálne aktivity môžu mať a majú až globálne dopady, že negatívne efekty ľudskej činnosti sa vyznačujú kumulatívnou a synergickou povahou a že antropocentrická reflexia vzťahu kultúry a prírody je za týchto podmienok jednoznačne kontraproduktívna. V procese postupnej prestavby doteraz dominujúcej paradigmy sa celý komplex ekologických a environmentálnych problémov presúval do centra pozornosti ako celospoločenský a civilizáčny problém s globálnym dopadom. Logickým vyústením tohto procesu bol presun

diskurzu o problematike životného prostredia na medzinárodnú úroveň.

Po prvýkrát sa problematika životného prostredia dostala na najvyššiu úroveň medzinárodnej politiky na Konferencii OSN o životnom prostredí v Stockholme (1972). Na tejto konferencii, ktorá sa konala pod heslom „Je len jedna Zem“, zástupcovia 112 štátov prerokovali prvú súhrnnú správu o stave životného prostredia a schválili Deklaráciu o životnom prostredí človeka, ktorá uviedla 25 zásad na zachovanie a zlepšenie životného prostredia na Zemi. Účastníci konferencie po prvýkrát deklarovali právo človeka na priaznivé životné prostredie a zároveň navrhli globálny systém pozorovania Zeme. Stockholmská konferencia upriamila pozornosť svetovej verejnosti na nevyhnutnosť riešiť v záujme zachovania existencie ľudstva na planéte Zem problémy životného prostredia na medzinárodnej úrovni.

Stimulovanie aktivít v smere ochrany životného prostredia vo významnej miere ovplyvnilo založenie OSN Svetovej komisie pre životné prostredie a rozvoj (Nairobi, 1982). Uvedená inštitúcia vydala v roku 1987 správu „Naša spoločná budúcnosť“, v ktorej už ako terminus technicus používa pojem „trvalo udržateľný rozvoj“ (Sustainable Development) ako základný princíp environmentálnej politiky na všetkých úrovniach – od lokálnej a regionálnej až po medzinárodnú a globálnu. Postupné redefinovanie významu životného prostredia malo o.i. za následok, že stále častejšie pri vymedzovaní vzťahu ekonomiky a životného prostredia rezonovalo, že poškodené životné prostredie je prekážkou zdravého ekonomického vývoja.

Konferencia OSN o životnom prostredí a rozvoji – UNCED (Rio de Janeiro, 1992) je považovaná za najvýznamnejšiu medzinárodnú akciu o environmentálnych problémoch a vzťahoch medzi životným prostredím a rozvojom. Na jej rokovaní boli prijaté základné východiskové a koncepcné dokumenty – Deklarácia z Rio de Janeiro o životnom prostredí a rozvoji (Riodeklarácia) a Agenda 21. storočia (AGENDA 21). V uvedených dokumentoch (ale aj ďalších, ktoré boli prijaté na tomto fóre) je evidentný posun v kvalite a spôsobe teoretického zvládnutia environmentálnej problematiky a úsilie dosiahnuť pozitívne zmeny. K tomu mali prispieť aj ukazovatele trvalo udržateľného rozvoja (132 sociálnych, ekonomických, environmentálnych a inštitucionálnych ukazovateľov), ktoré prerokovala a schválila Komisia OSN pre trvalo udržateľný rozvoj v roku 1996. Bolo prekonané úzke chápanie životného prostredia a východiskovým sa stáva chápanie našej planéty ako jednotného integrovaného systému, v ktorom spoločnosť a kultúra vystupuje ako jeden zo subsystémov. V diskusiách o životnom prostredí a jeho význame pre existenciu ľudstva stále vo väčšej miere začali byť akceptované názory odborníkov a expertov (aj napriek tomu, že v mnohých otázkach vedci ešte nenašli jednoznačné vysvetlenie) a evidentné bolo aj úsilie odpolitizovať environmentálnu problematiku.

Pokračovaním aktivít svetového spoločenstva a ďalším posunom v smere komplexného riešenia globálnych problémov ľudstva bol Svetový summit o udržateľnom rozvoji v Johannesburgu (2002). Napriek dosiahnutým pozitívam (zvlášť je vyzdvihovaný kľúčový dokument prijatý na summite „Plan of Implementation“) však aj na tomto fóre zazneli kritické hlasy, že napriek úsiliu svetového spoločenstva (zastúpeného OSN, mnohými organizáciami, inštitúciami a jednotlivcami) sa environmentálna problematika nestáva ústrednou témou praktickej politiky. Po konferencii v Rio síce došlo k dynamizácii a rastu záujmu o problematiku životného prostredia, ale štáty aj naďalej vo svojej praktickej politike pokračovali v uprednostňovaní problémov bezpečnosti, ekonomického rastu a štátnych záujmov pred faktickým riešením problémov súvisiacim so životným prostredím. Odsúvanie riešení ekologickej a environmentálnej povahy spôsobilo, že v globálnom merítku dochádzalo k zhoršovaniu trendov trvalo udržateľného rozvoja, čo potvrdili nielen účastníci 19. Osobitného zasadnutia Valného zhromaždenia OSN (Schôdzky Zeme + 5) v júni 1997. Ako poznamenal spoluautor správy Rímskeho klubu „Faktor štyri“ Ernst von Weizsaecker, „je ťažké nepodľahnúť dojmu, že konferencie a správy OSN neboli schopné spomaliť, nie to zastaviť alebo zvrátiť, deštruktívne tendencie“ [10].

K dnešnému dňu konštatujeme, že sa nedarí plniť prijaté záväzky a dohody prijaté na najvyšších fórach. V globálnom merítku pokračujeme v neudržateľnom spôsobe uspokojovania potrieb a čerpania prírodných zdrojov. (pozri [3, 75-83]) Súčasný ekonomický modely rastu vyžadujúce stále viac energie, stimulujuce spotrebu a zvyšujúce objemy emisií a odpadov spôsobujú, že žijeme na ekologický dlh. V správe medzinárodnej organizácie WWF Živá planéta (2006) sa uvádza, že posledných dvadsať rokov pokračujeme schopnosť Zeme uživiť náš spôsob života. Dnešná civilizácia, zastúpená predovšetkým konzumentmi z euro-atlantického priestoru spotrebuje o štvrtinu viac, ako dokáže vyprodukovať Zem. James Leape, generálny riaditeľ WWF, pri uvádzaní predmetnej správy povedal, že „keby každý obyvateľ planéty žil americkým spôsobom života, potrebovali by sme prírodné zdroje piatich planét“. (cit. podľa [9, 18]) Svojim tlakom na okolité prostredie sme spôsobili, že za obdobie rokov 1970-2003 populácia suchozemských živočíchov klesla takmer o jednu tretinu.

Neúspech sprevádza Kjótsky protokol, ktorého cieľom bolo znížiť do dvadsiatich rokov emisie skleníkových plynov o 5% oproti roku 1990. K zastaveniu a postupne zvráteniu pozitívneho trendu došlo v období rokov 2003-04, kedy nárast emisií vrátil ich objem na úroveň z roku 1990 a odvtedy ich objem rastie. Podľa údajov OSN produkcia skleníkových plynov v priemyselne rozvinutých krajinách narástla v roku 2004 najviac od začiatku 90. rokov a v štyridsiatich krajinách, vrátane tých, ktoré ratifikovali Kjótsky protokol dosiahla hodnotu 17,9 miliardy ton škodlivín. Svoje záväzky si v tomto

smere neplní ani Európska únia ako celok, hoci bezpochyby práve ona je jedným z najaktívnejších hráčov na úseku ochrany životného prostredia a pri presadzovaní princípov trvalej udržateľnosti. (podrobnejšie pozri [5, 18])

Nicholas Stern, bývalý hlavný ekonóm Svetovej banky, v ekonomickej štúdií písanej pre britské ministerstvo financií (október 2006) upozornil, že nečinnosť vo vzťahu ku klimatickým zmenám môže svetovú ekonomiku v nasledujúcich desiatich rokoch uvrhnúť do recesie podobnej hospodárskej kríze z 30. rokov 20. storočia. Podľa jeho prepočtov svet by mal na boj proti klimatickým zmenám vynaložiť aspoň jedno percento ročného produktu globálnej ekonomiky, t.j. cca 184 miliárd libier. Na prvý pohľad veľká suma je však porovnateľná s celkovými ročnými výdavkami na reklamu! (podrobnejšie pozri [8, 15]) Neporovnateľne väčšiu sumu však ľudstvo zaplatí v prípade nečinnosti. Podľa N. Sterna náklady na nápravu škôd v prípade nečinnosti môžu dosiahnuť až 3,6 bilióna libier.

Nemôžeme nesúhlasiť s výzvou Jeffreyho Sachsa, že „svetové vlády by si konečne mali uvedomiť na globálnej úrovni, že zmluvy o klíme, životnom prostredí a biodiverzite, ktoré všetky v posledných rokoch podpísali, sú pre svetovú bezpečnosť prinajmenšom rovnako dôležité ako všetky vojnové zóny a krízové ohniská, ktorým sa venujú titulné stránky novín, rozpočtové zdroje aj pozornosť. Sústredenie sa na zásadné výzvy udržateľného rozvoja by naše vlády mohli ľahšie skončiť súčasné krízy ... a predísť mnohým ďalším krízam v budúcnosti.“ [6, 16].

II.

Súbežne s aktivitami OSN vlastnú, relatívne samostatnú politiku životného prostredia s dôrazom na európske pomery a aktuálne problémy rieši aj Európske spoločenstvo. Environmentálna politika EÚ sa realizovala predovšetkým prostredníctvom akčných programov ochrany životného prostredia (EAP) – programových a strategických dokumentov, ktoré tvorili východisko pre reálnu environmentálnu politiku EÚ a určovali jej hlavnú orientáciu. V doterajších šiestich akčných programoch (prvý bol prijatý v roku 1973) sa odráža vývoj „európskeho“ ponímania problémov životného prostredia a v ich nadväznosti je čitateľné smerovanie od riešenia jednotlivých najaktuálnejších problémov k stále viac integrovanému prístupu, hľadajúcemu väzby medzi ochranou životného prostredia, rozvojom ekonomiky a sociálnou úrovňou obyvateľstva. Významným predelom v environmentálnej politike Európskeho spoločenstva bolo prijatie Jednotného európskeho aktu (1987), ktorý do Rímskej zmluvy začlenil kapitolu „Životné prostredie“, ktorá následne iniciovala formuláciu nových cieľov ES: – zachovávať, chrániť a zlepšovať kvalitu životného prostredia; – prispievať k ochrane ľudského zdravia a zabezpečovať šetrné a racionálne hospodárenie s prírodnými zdrojmi. Do environmentálnej politiky začali byť zavádzané princípy prevencie, princípy nápravy škôd na životnom prostredí pri zdroji znečistenia,

princíp „znečisťovateľ platí“, ako aj princíp, že požiadavky ochrany životného prostredia sa musia stať organickou súčasťou všetkých politík. (pozri [1, 31-38]).

K zásadnému posunu v chápaní a prístupe k problematike životného prostredia došlo podpísaním Maastrichtskej zmluvy (1991), v ktorej Európske spoločenstvo deklarovalo, že usiluje o viac, ako len o hospodárske spoločenstvo. Maastrichtská zmluva zakotvila v Rímskej zmluve pojem „trvalo udržateľný rast“. V článku 2 Zmluvy sa píše: „Úlohou Spoločenstva je vytvorením spoločného trhu a hospodárskej a menovej únie a uskutočňovaním spoločných politík alebo činností... podporovať harmonický a vyvážený rozvoj hospodárskych činností v Spoločenstve, trvalo udržateľný a neinflačný hospodársky rast rešpektujúci životné prostredie...“. Pôvodný pojem „rozvoj“ bol síce nahradený pojmom „rast“ (čo bolo výsledkom kompromisov), dôležité však bolo, že princíp udržateľnosti sa stal súčasťou politiky ES a jednoznačne ovplyvnil povahu 5.EAP (1993-2000).

Ochotu angažovať sa pri riešení globálnych problémov životného prostredia Spoločenstvo deklarovalo záväzkom podporovať všetky opatrenia na medzinárodnej úrovni, ktoré budú čeliť regionálnym a celosvetovým problémom životného prostredia. Významný priestor bol vymedzený princípu predbežnej opatrnosti (takým spôsobom bola zdôraznená nevyhnutnosť integrácie ochrany ŽP do všetkých ostatných politík ES) a princípu subsidiarity, ktorý sa stal obecným princípom politiky v oblastiach spoločného pôsobenia Spoločenstva a členských štátov.

Pre Slovenskú republiku a ostatných nových členov EÚ je osobitne významný prebiehajúci 6. environmentálny akčný program (6. EAP), ktorý je programovaný pre obdobie rokov 2001-2010. Program prebieha pod názvom Životné prostredie 2010: Naša budúcnosť, naša voľba (Environment 2010: Our Future, Our Choice) a zaoberá sa kľúčovými environmentálnymi dlhodobými cieľmi a prioritami vyplývajúcimi z hodnotenia stavu životného prostredia a prevládajúcich trendov, ktoré si vyžadujú riešenie na úrovni Spoločenstva. Špecifikum 6. EAP je, že vytýčil ciele a priority pre súčasné i budúce rozšírenie Spoločenstva. Osobitosťou pri jeho prijímaní bolo, že po prvýkrát boli vyzvané ku predloženiu komentárov a návrhov k predmetnému dokumentu aj vlády, mimovládne organizácie a jednotliví občania z asociovaných krajín. Predpokladá sa, že vstup ďalších krajín do EÚ v čase platnosti 6. EAP podstatným spôsobom geograficky rozšíri platnosť tohto dokumentu. 6.EAP Európskeho spoločenstva sa k problematike životného prostredia stavia komplexne. Prioritami, na ktoré sústreďuje pozornosť EÚ v aktuálnom období sú: 1. klimatické zmeny; 2. ochrana prírody a biodiverzity; 3. ochrana zdravia a životného prostredia a 4. udržateľné využívanie prírodných zdrojov a nakladanie s odpadmi.

Priebežná „inventúra“ plnenia úloh, strategických plánov a medzinárodných záväzkov vo vzťahu k trvalo udržateľnému rozvoju však odhaľuje, že aj v rámci EÚ pretrvávajú neudržateľné modely výroby a spotreby a zjavné sú negatívne trendy pokiaľ ide o zmenu klímy a využívanie energie, hrozby pre verejné zdravie, chudobu a sociálne vylúčenie, demografický tlak a starnutie, hospodárenie s prírodnými zdrojmi, stratu biodiverzity, využívanie pôdy a dopravu. Reakciou na uvedené negatívne trendy, ktoré nadobudli naliehavý charakter bolo prijatie Európskou radou „Obnovenej stratégie trvalo udržateľného rozvoja EÚ“ (jún 2006) (pozri [4]) V uvedenom strategickom dokumente EÚ deklaruje svoje odhodlanie efektívnejšie riešiť výzvy trvalo udržateľného rozvoja, opätovne potvrdzuje potrebu globálnej solidarity a precizuje sedem kľúčových výziev a na nich nadväzujúce úlohy, operačné ciele a činnosti (schválené Európskou radou v júni 2005), ktoré umožnia (v prípade ich uskutočnenia) dosiahnuť zlepšenie kvality života pre súčasné i budúce generácie.

III.

Slovenská republika nepatrí k veľkým znečisťovateľom životného prostredia vo svetovom a európskom meradle, ale z hľadiska vnútorných parametrov životného prostredia a ukazovateľov kvality života (znečisťovania ovzdušia, vody, pôdy, stavu lesov a biodiverzity, vodovodov, kanalizácie, odpadov a odpadového hospodárstva ad.) je aj pre našu spoločnosť aktuálna výzva preorientácie rozvojovej stratégie na trvalo udržateľný rozvoj. SR pristúpila k Riodeklarácii a k AGENDE 21 uznesením vlády SR č.118 (z 8.9.1992), ktorým uložila všetkým ministrom a vedúcim ostatných ústredných orgánov štátnej správy SR "využiť výsledky UNCED a zapracovať ich do programov nimi riadených rezortov". Národná rada SR a vláda SR schválili v intenciách záverečných dokumentov UNCED Stratégiu štátnej environmentálnej politiky (1993) a Národnú stratégiu trvalo udržateľného rozvoja (2002), ktorej predchádzalo vypracovanie a prijatie Národného environmentálneho akčného programu (NEAP) I (1996) a NEAP II (1999).

Uplatňovanie zásad trvalo udržateľného rozvoja (TUR) sa premietlo aj do Ústavy SR a do Európskej dohody o pridružení (Luxemburg 1993), v ktorej SR deklaruje záväzok prijímať opatrenia pre hospodársky a sociálny rozvoj, ktoré sa budú riadiť zásadami TUR (článok 72 ods. 2)

Stratégia štátnej environmentálnej politiky SR vychádzala z analýzy stavu životného prostredia a jeho zložiek a jej priority boli nasmerované do piatich hlavných okruhov: 1/ ochrana ovzdušia pred znečisťujúcimi látkami a globálna environmentálna bezpečnosť; 2/ zabezpečenie dostatku pitnej vody a zníženie znečistenia ostatných vôd pod prístupnú mieru; 3/ ochrana pôdy pred degradáciou a zabezpečenie zdravotne vyhovujúcich potravín a iných výrobkov; 4/ minimalizácia vzniku, využívanie a správne zneškodňovanie odpadov; 5/ za-

chovanie biologickej rôznorodosti, ochrana a racionálne využívanie prírodných zdrojov a optimalizácia priestorovej štruktúry a využívanie krajiny.

Slovenská republika signovala závery najvýznamnejších medzinárodných akcií zameraných na problematiku životného prostredia a trvalo udržateľného rozvoja. Prijala záväzky Rámcového dohovoru o zmene klímy (Rio de Janeiro, 1992) a na konferencii strán Rámcového dohovoru o zmene klímy v Kjóto (1997) sa zaviazala znížiť produkciu skleníkových plynov do roku 2008 o 8 % oproti roku 1990 a následne ich udržať. SR si plní záväzky vyplývajúce z Montrealského protokolu o látkach, ktoré porušujú ozónovú vrstvu a jeho Pekinského dodatku – v súčasnosti SR nevyrába žiadne látky poškodzujúce ozónovú vrstvu Zeme. SR implementuje environmentálne predpisy EÚ a deklaruje záujem uskutočňovať aktívnu environmentálnu politiku súčasťou ktorej je eliminovanie negatívnych zásahov do životného prostredia a odstraňovanie starých environmentálnych záťaží. V centre jej pozornosti je o.i. zavádzanie do systému ochrany prírody v SR princípov ochrany prírody EÚ zameraných na ochranu biodiverzity a ekosystémov. Zúčastňuje sa na realizácii sústavy NATURA 2000, ktorá má vytvoriť súvislú európsku ekologickú sieť osobitne chránených území, ktoré sú v osobitnom záujme EÚ a ktorú budujú členské štáty nezávisle na národných sústavách chránených území. S cieľom zabezpečiť znížovanie negatívnych vplyvov výrobkov na životné prostredie sa SR pomimo vlastného „Programu environmentálneho označovania výrobkov“ (2004) podieľa na príprave a schvaľovaní technických dokumentov pre udeľovanie značky „Európsky kvet“ a zavádzaní normy ISO 14000.

Napriek mnohým pozitívam (účinnosť nadobudli desiatky nových environmentálnych právnych predpisov, prijali sa zásadné environmentálne dokumenty, vytvoril sa priestor pre environmentálnu výchovu a vzdelávanie, rozšírili sa aktivity environmentálnych mimovládnych organizácií a pod.) aspekty životného prostredia a požiadavky TUR nie sú stále dôsledne rešpektované v rozhodovacích procesoch, nedarí sa nám vysporiadať s environmentálnymi záťažami (kde najčastejšou príčinou sú nedostatočné finančné zdroje) a celkove pretrvávajú nízka úroveň environmentálneho vedomia spoločnosti. Prieskumy ukazujú nielen na konzumom poznamenanú hierarchiu hodnôt, ale aj na nechotu veľkej časti obyvateľov zmeniť pretrvávajúce vzorce spotreby a na nízku mieru ochoty niest' spoluzodpovednosť za existenciu a rozvoj civilizácie ako celku. (pozri [2, 85-94]).

IV.

Analýza príčin doteraz nevýrazných úspechov pri globálnom presadzovaní trvalo udržateľného rozvoja ukazuje, že vlády mnohých, aj ekonomicky silných štátov nie sú ochotné participovať na širšej ekologickej zodpovednosti aj napriek tomu, že to je v celospoločenskom záujme. Je to neraz v priamom rozpore s politickými programami strán formujúcich

vládne koalície a uskutočňujúce praktickú politiku. Prevažná väčšina politických strán v teoretickej rovine anticipuje problematiku životného prostredia a deklaruje záujem a odhodlanie riešiť problémy životného prostredia komplexne. V praktickej politike sme však svedkami prejavov pragmatického environmentalizmu – svoje úsilie vlády zameriavajú na jednostranné reformy a opatrenia (napr. kontrola limitov emisií, zisťovanie toxicity vôd, odmietanie výstavby atómových elektrární...). Bezpochyby tieto aktivity z pohľadu ochrany životného prostredia a jeho zložiek majú význam, ale ich slabou stránkou je jednostrannosť, slabá koordinovanosť, cez ktorú im uniká podstata prebiehajúcich zmien okolitého prostredia, ktoré má povahu celistvosti. Tým viac, orientáciou na reformy vytvárajú ilúziu, že jestvujúci sociálno-politický status je schopný sám napraviť vlastné deformácie a uskutočniť auto-reformáciu v smere trvalej udržateľnosti. V skutočnosti je to hra na kompromisy, pri ktorej sa klasická etika orientovaná na skúmanie dobra a zla transformuje na „etiku štátu“, ktorá sa sústreďuje na voľbu medzi „väčším zlom“ a „menším zlom“. V praktickej politike sme svedkami „hry na priority“, v ktorej problémy životného prostredia sa napriek deklarovanému významu posúvajú za tzv. životne dôležité priority, za ktoré sú považované problémy späté so zabezpečením bezpečnosti, ekonomického rastu, štátnych a národných záujmov, investičných zámerov... Táto polovičatosť a nezodpovedný prístup k ekologickým problémom dnešného sveta sú zrejme nielen v politike ekonomických veľmocí (napríklad v politike USA ohľadne Kjótskeho protokolu). Slovenská republika deklarovaný „záujem“ o životné prostredie prejavila tým, že vôbec ako prvý štát začal obchodovať s emisiami (pretože „neplnila“ maximálny objem emisií povolený Kjótskym protokolom) a predala práva na emisie oxidu uhličitého v množstve 200-tisíc ton japonskej spoločnosti Sumitomo Corp [7, 13].

Významnou príčinou neudržateľného vývoja je, že v reálnom živote vzťah ľudí k prírodným objektom, javom, živým bytostiam a okolitému prostrediu je aj naďalej dominantne ovplyvňovaný predovšetkým materiálno-ekonomickými záujmami, spotrebou a konzumom. Ak moc akurát deklaruje záujem o problematiku životného prostredia a trvalo udržateľný rozvoj a politická prax sleduje iným smerom orientované hodnoty (konzum, rastové a kvantitatívne kritéria, ustupuje lobistickým skupinám a skupinovému záujmu) a dokonca ich priamo podporuje (stimuluje), potom neprekvapuje, že napriek entuziazmu a nadšeniu jednotlivcov a skupín, množstva projektov a návrhov u väčšiny ľudí sa šetrný vzťah k prírode a k okolitému prostrediu nestal integrálnou súčasťou ich každodenného života a mravnej zodpovednosti. Proti takej moci je nevyhnutné všemožne podporovať formovanie takeého občana, ktorý bude aktívne participovať na riešení spoločenských, ekonomických, politických a environmentálnych problémov. Doteraz štandardne uvádzané dimenzie občianstva – politicko-právna, kultúrna a ekonomická – sú dopĺňané o ďalšiu dimen-

ziu zachytávajúcu najaktuálnejší problém súčasnosti, ktorým je globálna ekologická a environmentálna situácia. Vyspelá demokratická spoločnosť v záujme prežitia ľudskej civilizácie musí usilovať nielen o stabilné sociálno-ekonomické prostredie, ale aj o formovanie občanov, ktorí budú pripravení aktívne participovať na takom jej rozvoji, ktorý bude pozitívne ovplyvňovať kvalitu životného prostredia a tým i kvalitu života, rešpektovať vnútrogeneračnú a medzigeneračnú rovnosť (spravodlivosť), ale aj medziregionálnu a globálnu spravodlivosť v uspokojovaní potrieb.

Mali by sme sa stať svedkami zjednocovania pravidiel správania všetkých subjektov – občanov aj „architektov“ (bez ohľadu na deklarovanie právicových, ľavicových či inú orientáciu) a tým spoločným meno-

vateľom by sa mali stať environmentálne hodnoty a úsilie o trvalú udržateľnosť ako jedinej reálnej perspektívy. Tento cieľ je priamo uvedený aj v návrhu Zmluvy zakladajúcej Ústavu pre Európu hneď v jej prvej časti, v článku I-3 (Ciele únie), odstavec 3, kde sa uvádza: „Únia sa usiluje o trvalo udržateľný rozvoj Európy založený na vyváženom hospodárskom raste a cenovej stabilite, o sociálne trhové hospodárstvo s vysokou konkurencieschopnosťou zamerané na dosiahnutie plnej zamestnanosti a sociálneho pokroku, ako aj o vysokú úroveň ochrany životného prostredia a zlepšenia jeho kvality.“

Životné prostredie a jeho problémy by mali byť vnímané ako náš spoločný údel a nie ako priestor pre nespútané politické hry a anti-environmentálny trhový fundamentalizmus.

1. KOŠIČAROVÁ, S. a kol.: Právo životného prostredia európskych krajín. Bratislava: Práv.f. UK, 1997.
2. LAČNÝ, M.: Kultúra a hodnoty. In: Acta culturologica č.13, Bratislava: FiF UK, 2005, s. 85-94.
3. MELKUSOVÁ, H.: Globalizácia a ideológia konzumu. In: Ideológie na prahu III.tisícročia. Prešov: FF PU, 2001, s.75-83.
4. Obnovená stratégia trvalo udržateľného rozvoja EÚ. Uverejnená pod č. 10917.06 – RADA EÚ.
5. OSN: Znečistenie sa nedarí znížiť. In: Pravda. Roč. XVI/251, 31.10.2006, s.18.
6. SACHS, J.: Chýbať nebude len ropa, ale aj voda a potraviny. In: Pravda. Roč. XVI/246, 26.10.2006, s.16.
7. Slovensko predalo práva na emisie oxidu uhličitého. In: Pravda, XII/299, 27. 12. 2002, s.13.
8. Svet zaplatí za otepľovanie bilióny. In: Pravda. Roč. XVI/250, 30.10.2006, s.15.
9. VAJS, M.: Planéte berieme viac, ako dokáže vytvoriť. In: Pravda. Roč. XVI/246, 26.10.2006, s.18.
10. WEIZSAECKER von E.: Harmonizace rozvoje a životního prostředí. Informační centrum OSN v Praze. Dostupné na internete <http://www.unicprague.cz/suba.php3?kap=zpravy&podkap=cinnost/cinnos140.htm> (12.12.2002)

SUMMARY

Dudinsky V. TO THE TOPIC OF ENVIRONMENTAL SOCIETY (CONSIDERING THE EXPERIENCES IN SLOVAK REPUBLIC)

This contribution discusses the development and implementation of the concept known as Sustainable development in the international context as well as its development and implementation within the context of Slovak republic. Not only in the conditions of Slovak republic we can mention, that in theoretical level there is an ingenious coherence between quality of life and quality of environment, as well as the multi-relation between economy, welfare, environment and quality of life accepted. Nevertheless the transformation of theoretical knowledge into practical policy at all levels of governance and into the civic life is not always successful.

M. LAČNÝ (Prešov)

CORPORATE RESPONSIBILITY: CHALLENGING ISSUE

These days, as this article reflects, passes the European Union a “tentative period”, which began in 2004, when Central and East-European countries entered the European community. Position of each from those countries was before their entrance observed by various EU institutions. Their membership could be then considered as a proof, that these countries do have a democratic political systems and working market economies. Of course, it is necessary to mention, that if we would like to study these systems in detail, we will surely find significant differences between those countries. The main aim of this article is not to

reflect and compare the operational effectiveness of market economies of Czech republic, Slovakia, Poland, Hungary, Slovenia, Estonia, Lithuania and Latvia. I just would like to make some general remarks on topics that are common and more or less resound in academic debates within this area. Some problems related to ethical reflection of economy seem to be significant for the mentioned area of post-communistic countries. My idea is to point at them, using the experience from Slovak republic. This contribution presents a reflection of phenomena known and discussed as corporate social (or public) responsi-

bility, contextual relativity and their relations with the process of regional development. It is aimed to outline the wider context for analysis of the role of business in these processes, to point at the links between economical and social tasks or functions of business.

1. Slovak experience

Since the beginning of the 90s development of business ethics in academic sphere, as well as in the sphere of business, takes its place in times of cardinal social and political changes that shape contemporary Slovakia. Now, after Slovak republic became a member of European Union, we realize that our major problems in this field (with various intensity) are still the following: corruption, incorrect privatization, tax evasion, violation of laws in general, etc.

In praxis, the actual status of the business ethics at "macro-level" (die Wirtschaftsethik) still does not offer the optimum of space needed for the development of business ethics at "mezzo-" and "micro-" levels. Here we could still note lack of the ethical self-understanding of people as free citizens of a free country, as employees, or as consumers of goods. The slow tempo of a life-standard growth leads to the pessimistic opinion, that to be ethical means to lose. This phenomenon seems to be a very dangerous one. It was really no wonder, that according to the results of the research made in the late 1996 by prof. Remišová, about 33% of respondents – companies without an ethical code, mentioned that they have another, much more urgent problems, than to think of ethics in their organization [4].

There were some positive signals and efforts provided by last two governments since the general elections that took place in September 1998. The basic result they achieved was that now the term "punishment of economic criminals" begins to sound much more real. For some of Slovak entrepreneurs this sounded before like science-fiction...

2. Wider context of business

As a matter of fact, the society expects from entrepreneurs and corporations in all their manifold forms active participation especially in the spheres:

- wealth of a country,
- employment,
- sponsorship [7].

The fundamental role of commerce is to provide the means by which the material requirements of the community are met. These include the products and services produced by companies and entrepreneurs. Equally important to the community are the jobs created directly and indirectly.

Much of the social infrastructure on which industry depends (roads, schools, hospitals, defense, etc.), are long-term commitments. Industry is expected to match this with a long-term investment in its long-term competitiveness through: new products and services, more highly skilled workers, more efficient plant and operations and greater effectiveness [1].

Corporations and entrepreneurs are by virtue of their size, their resources and their impact on society

also important instruments to achieve a number of societal tasks. In many senses they influence the dynamics of regional development. All things considered, these tasks are usually explicitly included in their P. R. (Public relations) strategies [2].

It is necessary to mention, that no corporation does exist in vacuum. Each of them stands in relations with employees, management, shareholders (or owners), suppliers, consumers (or customers), creditors, regions, government, and society in general. This is known in the theory of corporate responsibility as a phenomenon called contextual relativity. (See appendixes – schema 1)

Their mutual liabilities have usually character of legal or social agreement, which includes the list of sanctions in case of breaking the rules. But no agreement is able to comprise the complex of social relations perfectly. Reliability and confidence, correct approach to partners, the ability not to abuse partners momentary troubles, etc., are the phenomena, which it is not possible to command. These are the moral principles of action, many years honestly built step by step, cumulating "the moral capital" of a company [7]. It takes time to build such capital, but time is not the only inevitable aspect in this process...

3. Corporate responsibility and regional development

The process of regional development is linked with the prosperity and competitiveness of business units operating in the region. It is known, that company as a basic element of economy represents a live organism, which inheres in the complex contextures with various stakeholders. It is also known, that business only contributes fully to a society if it is efficient, profitable and socially responsible. Therefore it is inevitable to understand the contribution of business sphere to regional development in the full context of its economical and social functions or tasks, as well as to understand its real motives of positive affecting the regional surroundings.

Also in this context is the idea of corporate social responsibility, understood as a responsibility implicated by a competency of a company, theoretically supported by theory of stakeholders and the principle of contextual relativity.

As a matter of fact, there are two essential aspects significant for the development of corporate responsibility in CEE-countries: creation of supporting milieu (legislation, co-operating structures), and positive changes in value systems of individuals and institutions.

4. Back to Slovak experience

As I mentioned before, it seems, that "things could move" in Slovakia after September 1998. Time will show, how close will the program of the new Slovak government (elected in June 2006) go together with the real needs (as a matter of improvement of moral quality of life), that will appear.

All things considered, the lack of subsidiarity in Slovak economy is still the up-to date problem. There is a real need to reduce the ratio of public finance in Slovak economy. It is inevitable to give much more

”space” to the private sector in all spheres and kinds of activity. I mean not only enterprise, but also the non-profit sector (foundations, associations, charity, etc.). It is necessary to continue in the transfer of the economy from the model at the schema 2 (see appendixes) to the model at the schema 3 (see appendixes) [8].

The goals are: to decrease the ratio public finance/GDP, and to continue in reinforcement of the understanding the moral right to control the use of public finance.

Good and operating laws are inevitable, but there is also a real necessity of self-regulation rules and principles, which are formulated and controlled by members of professional associations and chambers. The certification of members, who grant expert and ethical standards, serves the customers, all partners and the general public as a mark of trustworthiness. As an example of working institutionalized self-regulation we may mention the Slovak Advertising Standards Council (Rada pre reklamu SR), functioning as a professional association, which guarantees ethical standards within this sphere of business in the existing context of Slovak legislation. It is worth to mention also the activities of Pontis foundation, especially their price “Via Bona Slovakia” awarding, socially responsible companies operating in Slovak milieu. (See <http://www.nadaciapontis.sk/en/>)

It seems that there are many possibilities to create structures that support development of socially responsible business.

On the other hand we can argue that in many spheres is the situation similar, like in our neighboring countries – the communistic past has branded the individuals and institutions by not very respectful attitude to law and in many cases it obscures our view on ethical standards and (of course) responsibility. We have to understand, that the problem stands deeper. According to the model of organizational culture by Edgar Schein [5] (see appendixes – schema 4), showing the elements of culture in their hierarchic structure, the problem of value systems touches the bases of behavior – the second and the third levels: values and norms and principles of their settlement.

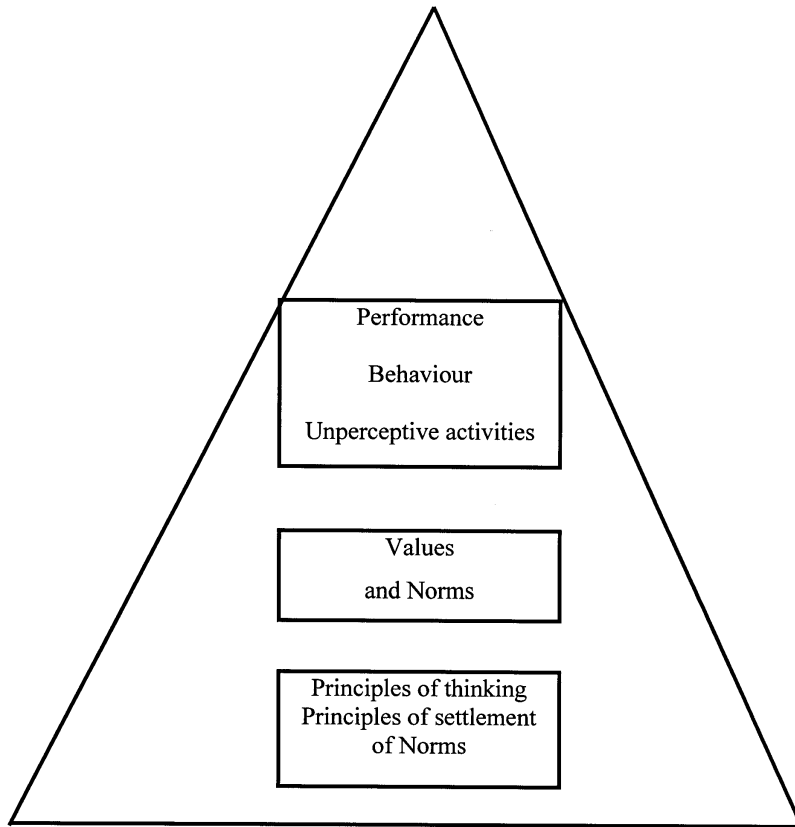
The process of positive changes in value systems of individuals and institutions seems to be a long-lasting one – to initiate and to achieve changes in value systems is much harder, in a relative way, than to change positively the legal structures now [3].

In the end of this short report I have to point out the inseparability of both processes – changing structures and value systems. It simply takes a lot of patience and carefulness while dealing with purposive systematic moral education of the public and institutionalization of business ethics, respecting the intercultural distinctions and the specifics of our milieu. [9] The objectives have common denominator – successive ”domestication” of the terms: corporate public responsibility, corporate philanthropy, corporate citizenship, but also transparency, voluntarism, and finally development of community.

Appendixes:

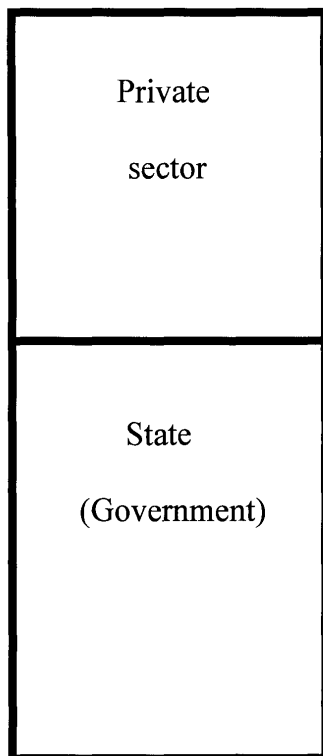
Schema 1: Economical, social and environmental relativity of business according to A. Remišová [6]

1)

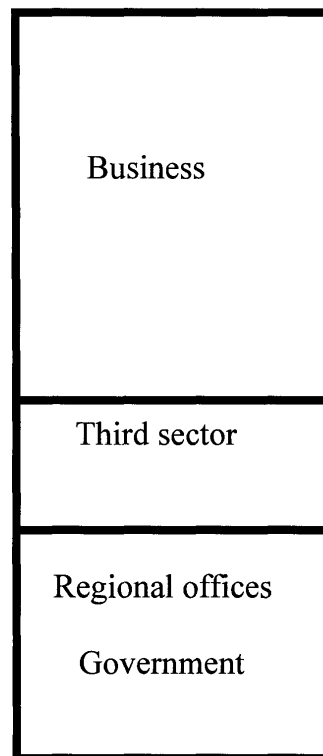

Schema 2 and Schema 3: Transformation of economy according to the principle of subsidiarity.

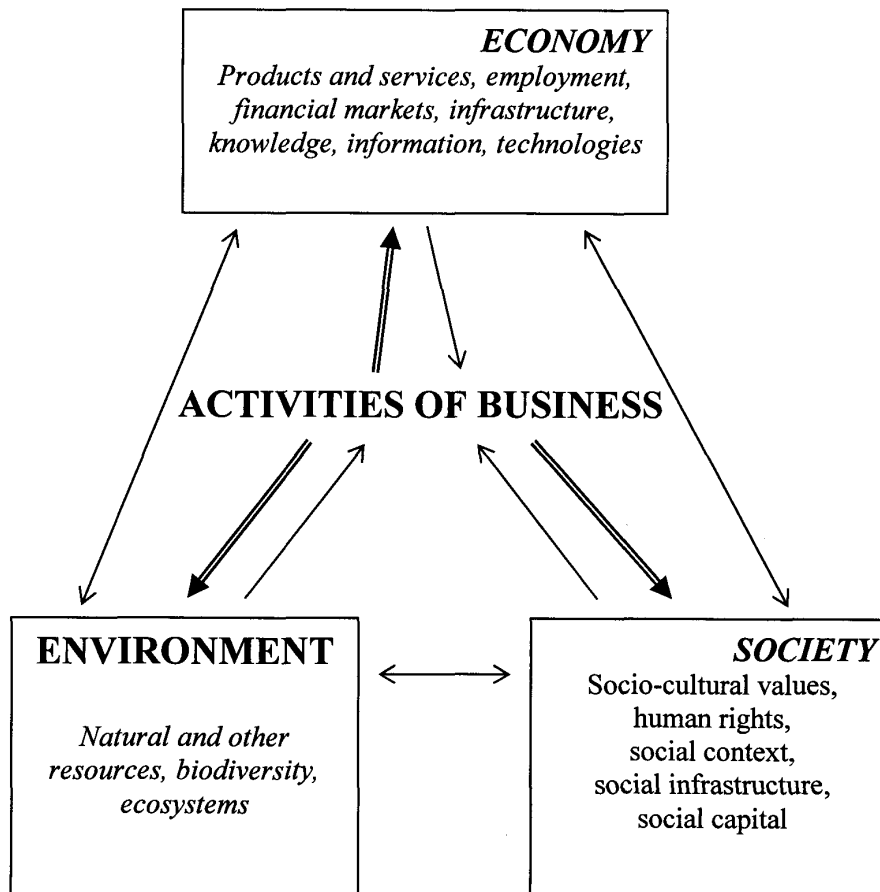
2)

3)

4)

REFERENCES:

1. CANNON, T.: Corporate responsibility. London: Pitman Publishing 1992. 265 s.
2. ISBN 0-273-03727-7.
3. See e.g.: DUDINSKÁ, E.; NOVOTNÁ, I.; DROPPA, M.: Riadenie vzťahov so zákazníkmi v globálnej ekonomike. Poprad – Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška 2005. 220 s.
4. ISBN 80-7165-550-3.
5. Compare e.g.: DUDINSKÝ, V.: Environmentálny rozmer výchovno-vzdelávacieho procesu. In: Medzi modernou a postmodernou. Košice: UPJŠ 2005. s. 174 – 178.
6. ISBN 80-7097-612-8.
7. REMIŠOVÁ, A.: Etické kódexy. Bratislava: Ekonóm 1998. 128 s.
8. ISBN 80-225-0952-3.
9. Compare e. g.: REMIŠOVÁ, A.; GAŽOVÁ, V.: Vybrané kapitoly z etiky a kulturológie. Bratislava: Ekonóm 1998. 149 s.
10. ISBN 80-225-0859-4.
11. REMIŠOVÁ, A.: Podnikateľská etika v praxi – cesta k úspechu. Bratislava: EPOS 1999. 288 s.
12. ISBN 80-8057-106-6.
13. REMIŠOVÁ, A.: Etika a ekonomika. Bratislava: Ekonóm 2004. 238 s.
14. ISBN 80-225-1820-4.
15. According to the document: Od rastu HDP k rastu životnej úrovne. Bratislava 1997.
16. For wider context see e.g.: SLUŠNÁ, Z.: Metamorfózy kategórie “kultúra”. In: Kultúra a rôznosť kultúrneho. Acta Culturologica No. 13. Bratislava: FiF UK 2005. s. 32 – 52.

SUMMARY

Lacny M. CORPORATE RESPONSIBILITY: CHALLENGING ISSUE

The main aim of this article is to make some general remarks on topics of operational effectiveness of market economies in Central and East-European countries.

R. J. O'MEARA (University of Massachusetts Amherst, USA)

BEYOND UKRAINE'S ELECTIONS: LIBERTY, 'MENTALITET' AND RESPONSIBILITY

On the price of freedom

The following paper will consider topics of negative and positive liberty, the need to curb authority, a reconciliation of the competing values which are inherent to those concepts of negative and positive liberty, considerations of the concepts of 'electoral' and 'liberal' democracy and discussion of Ukraine's challenges and recent successes. Changes in 'mentalitet' and willingness to accept individual responsibility, especially regarding political participation, is argued to be somewhat evident in Ukraine and highly relevant to Ukraine's quest for increased levels of freedom and westward integration.

On freedom: Isaiah Berlin's notions of negative and positive liberty

What do we mean by freedom? How can we protect it? Concepts and arguments for negative and positive freedom have been put forth by many thinkers over the centuries. Isaiah Berlin's contributions are noteworthy among contemporary scholars, and will be given emphasis. On the concept of negative freedom, he explained:

"I am normally said to be free to the degree to which no man or body of men interferes with my activity. Political liberty in this sense is simply the area within which a man can act unobstructed by others. If I am prevented by others from doing what I could otherwise do, I am, to that degree, unfree (Berlin, 1979: 122)."

In sum, "the wider the area of non-interference the wider my freedom (Berlin, 1979: 123)." Of course, Berlin recognized the debate over how wide this area should be:

"They (English political philosophers) supposed that it could not, as things were, be unlimited, because if it were, it would entail a state in which all men could boundlessly interfere with all other men; and this kind of freedom would lead to social chaos in which men's minimum needs would not be satisfied; or else the liberties of the weak would be suppressed by the strong. Because they perceived that human purposes and activities do not automatically harmonize with one another, and because (whatever their official doctrines) they put high value on other goals, such as justice, or happiness, or culture, or security, or varying degrees of equality, they were prepared to curtail freedom in the interests of other values and indeed, of freedom itself...Consequently, it is assumed by these thinkers that the area of men's free action must be limited by law. But equally it is assumed, especially by such libertarians as Locke and Mill in England, and Constant and Tocqueville in France, that there ought to exist a certain minimum area of personal freedom which must on no account be

violated: for if it is overstepped, the individual will find himself in an area too narrow for even that minimum development of his natural faculties which alone make it possible to pursue, and even to conceive, the various ends which men hold good or right or sacred...the liberty of some must depend on the restraint of others (Berlin, 1979: 123-124)."

What should that minimum area of personal freedom consist of? This is a critical question for those in post-Soviet states such as Ukraine, as people in academia, in political office, in the halls of administration, and in the streets weigh the advantages and benefits of political liberalization and personal freedom. Berlin recognized ongoing dispute regarding that minimum area of personal freedom, and recognized the difficulty in establishing an accepted principle, or maxim.

Arguments for protection of such an area of freedom, negative freedom from interference, must consider requisite sacrifices and many competing values.

"They (Western liberals) believe, with good reason, that if individual liberty is an ultimate end for human beings, none should be deprived of it by others; least of all that some should enjoy it at the expense of others. Equality of liberty; not to treat others as I should not wish them to treat me; repayment of my debt to those who alone have made possible my liberty or prosperity or enlightenment; justice in its simplest and most universal sense---those are the foundations of liberal morality. Liberty is not the only goal of men. I can, like the Russian critic Belinsky, say that if others are deprived of it---if my brothers are to remain in poverty, squalor, and chains--- then I do not want it for myself, I reject it with both hands and infinitely prefer to share their fate...To avoid glaring inequality or widespread misery, I am ready to sacrifice some, or all, or my freedom: I may do so willingly and freely: but it is freedom that I am giving up for the sake of justice or equality or the love of my fellow men (Berlin, 1979: 125)."

Thus, Berlin asserted the significance of 'equality of liberty' as it extends beyond the individual, as it represents justice.

While Berlin noted liberty of religion, opinion, expression and property to be among those liberties that must be preserved, and while he recognized that philosophers have asserted distinctive beliefs and arguments regarding the concept of individual liberty, he asserted that there is broad agreement at least insofar as some sacrifices must be made in order to guarantee liberty within society.

"The most eloquent of all defenders of freedom and privacy, Benjamin Constant, who had not forgotten the Jacobin dictatorship, declared that at the very least the liberty of religion, opinion, expression, (and

property must be guaranteed against arbitrary invasion. Jefferson, Burke, Paine, (and) Mill compiled different catalogues of individual liberties, but the argument for keeping authority at bay is always substantially the same. We must preserve a minimum area of personal freedom if we are not to 'degrade or deny our nature'. We cannot remain absolutely free, and must give up some of our liberty to preserve the rest (Berlin, 1979: 126)."

An interest in "keeping the authorities at bay" requires us to consider what political systems are likely to result in the protection of liberties. Berlin recognized the possibility that, conceivably, either an authoritarian system or a system of self-government may possibly enjoy such an outcome. Therefore, he suggested that, there may be no necessary connection between this type of liberty and democracy, as "liberty in this sense is principally concerned with the area of control, not with its source (Berlin 1979:129)." However, he also posits an assertion that is suggestive of democratic government as a more likely guardian of liberty: "Self-government may, on the whole, provide a better guarantee of the preservation of civil liberties than other regimes, and has been defended as such by libertarians (Berlin, 1979: 130)."

As the notion of negative freedom may be taken as 'freedom from', the notion of positive freedom may be understood as 'freedom to'... "freedom to lead one's prescribed form of life---which the adherents of the negative notion represent as being, at times, no better than a specious disguise for brutal tyranny (Berlin, 1979: 131)." In explaining positive freedom, Berlin stated:

"The 'positive' sense of the word liberty derives from the wish on the part of the individual to be his own master. I wish my life and decisions to depend on myself, not on external forces of whatever kind. I wish to be the instrument of my own, not of other men's acts of will. I wish to be a subject, not an object; to be moved by reasons, by conscious purposes, which are my own, not by causes which affect me, as it were, from outside. I wish to be somebody, not nobody; a doer--- deciding, not being decided for, self directed, and not acted upon by external nature or by other men as if I were a thing, or an animal, or a slave incapable of playing a human role, that is, of conceiving goals and policies of my own and realizing them. This is at least part of what I mean when I say that I am rational, and that it is my reason that distinguishes me as a human being from the rest of the world. I wish, above all, to be conscious of myself as a thinking, willing, active being, bearing responsibility for my own ideas and purposes. I feel free to the degree that I believe this to be true, and enslaved to the degree that I am made to realize that it is not (Berlin, 1979: 131)."

Berlin noted that these two notions of negative and positive freedoms are not simply different ways of expressing the same proposition, but rather, are notions which have come into conflict. Berlin offered some discussion in critique of over-reliance on only

negative liberty, and he addressed Rousseau: "...in its individualistic form the concept of the rational sage who has escaped into the inner fortress of his true self seem to arise whenever the external world has proved exceptionally arid, cruel, or unjust. 'He is truly free', said Rousseau, 'who desires what he can perform, and does just what he desires'. In a world where a man seeking happiness or justice or freedom (in whatever sense) can do little, because he finds too many avenues of action blocked to him, the temptation to withdraw himself may become irresistible... what I cannot be sure of, I cannot want. This makes it clear why the definition of negative liberty as the ability to do as one wishes--- which is, in effect, the definition adopted by Mill--- will not do. If I find that I am able to do little or nothing of what I wish, I need only contract or extinguish my wishes, and I am made free (Berlin, 1979: 140)."

Berlin also considered the other extreme, those who would toss out the notion of negative freedom and act only in accordance with a positive notion: "...men who, even while they conquer power and freedom of action, reject the 'negative' concept of it in favour of its positive counterpart. Their view rules over half our world (Berlin, 1979: 141)." Such acceptance of positive liberty, coupled with rejection of the notion of negative liberty for others, is dangerous. In embracing positive liberty, we must not "toss out" the notion of negative freedom, unless we are willing to accept the arbitrary rule by tyrants, rather than a rule of law. Each Ukrainian citizen deserves to require negative liberty for protection of rights, and, according to the insights of Isaiah Berlin, be his/her "own master" as an individual. Thus, he or she may wish for a life and decisions to depend on his or her self, "not on external forces of whatever kind". Is it possible for individual Ukrainians to wish, as Berlin did, to be the instrument of his or her own, not of other men's acts of will? To be moved by reasons, by conscious purposes, which are his or her own, and not by causes which affect me, as it were, from external sources?

Of course, we must recognize that "mentalitet" and traditions in thought may be rather different in Ukraine (and other post-Soviet states) compared to those characteristically found in countries that have a history acceptance of Western liberal thought. To fail to recognize cultural distinctions and implications would be erroneous. But this is not a discourse on the Slavic soul. Yet, to assert that Ukrainian citizens cannot think for themselves nor determine their own interests and goals would be erroneous. To assert that they are not capable of assuming individual responsibility, asserting their rights, deciding for themselves, and asserting some sense of self direction would be more than only erroneous... it would be demeaning to them. It would be condescending. To assert that Ukrainians, or any people that have had long experience under the repression and control of the Soviet state, cannot learn new ways to guarantee rights and acquire a greater sense of self- direction and efficacy

would be truly ethnocentric and fallacious reasoning. Rather, with the sentiment offered by Isaiah Berlin, we must encourage and foster the capacity of each individual to be conscious of his or her self as a thinking, willing, active being, bearing responsibility for his/her own ideas and purposes. Tsardom is finished. The party-state and its vanguard have vanished, and can no longer claim to take full responsibility for the well being of its people from cradle to grave. It is time for a new beginning. People must decide whether they wish to be treated as subjects or citizens.

Berlin on anticipating collisions between negative and positive liberty: the need to curb authority and reconcile competing values

Berlin noted that both notions of negative and positive liberty make absolute claims. He challenged the “metaphysical heart of rationalism (Berlin, 1979: 144).” In explanation of the rationalism within the positive notion of liberty, Berlin offered:

“To understand why things must be as they must is to will them to be so. Knowledge liberates not by offering more possibilities amongst which we can make our choices, but by preserving us from the frustration of attempting the impossible. To want necessary laws to be other than they are is to be prey to an irrational desire--- a desire that what must be X should also not be X. To go further, and believe these laws to be other than what they necessarily are, is to be insane... The notion of liberty contained in it is not the ‘negative’ conception (ideally) without obstacles, a vacuum in which nothing obstructs me, but the notion of self-direction or self-control. I can do what I will with my own. I am a rational being whatever I can demonstrate to myself as being necessary, as incapable of being otherwise in a rational society---that is, in a society directed by rational minds, toward goals such as a rational being would have---I cannot, being rational, wish to sweep out of the way. I assimilate it into my substance as I do the laws of logic, of mathematics, of physics, the rules of art, the principles that govern everything of which I understand, and therefore will, with rational purpose, by which I can never be thwarted, since I cannot want it to be other than it is Berlin, 1979: 141).”

Thus, Berlin laid out for the reader what “the positive doctrine of liberation by reason (Berlin 1979: 141)”. Berlin challenged those who would only rely on positive liberty, and noted the long-standing difficulty in establishing absolute truth, and in establishing those ends which all must agree. He also identified conflicts, or ‘collisions’, that must arise when other individuals’ rights are involved, thereby illuminating a problem for those that would claim to adopt only the positive notion of liberty:

“Those who believed in freedom as rational self-direction were bound, sooner or later, to consider how this was to be applied not merely to man’s inner life, but to his relations with other members of socie-

ty...How can I avoid collisions with their wills? Where is the frontier that lies between my rationally determined rights and the identical rights of others (Berlin, 1979: 145)?”

Regarding the positive doctrine of liberation by reason,

“Socialized forms of it, widely disparate and opposed to each other as they are, are at the heart of many of the nationalist, communist, authoritarian, and totalitarian creeds of our day. It may, in the course of its evolution, have wandered far from its rationalist moorings. Nevertheless, it is this freedom that, in democracies and dictatorships, is argued about, and fought for, in many parts of the earth today (Berlin, 1979: 144).”

Berlin expanded on the trappings of such rationalism:

“Rationality is knowing things and people for what they are: I must not use stones to make violins, nor try to make born violin players play flutes. If the universe is governed by reason, then there will be no need for coercion; a correctly planned life for all will coincide with full freedom---the freedom of rational self-direction--- for all. This will be so if, and only if, the plan is the (one correct) true plan---the one plan which alone fulfills the claims of reason. Its laws will be the rules which reason prescribes; they will only seem irksome to those whose reason is dormant, who do not understand the true ‘needs’ of their own ‘real’ selves (Berlin, 1979: 147).”

Of course, as Berlin’s portrayal suggests, there can be no room for conflict that may rise from disagreement, as all must come to the same understandings...if they are indeed rational. For those of us who would find disagreement, the implication must be that we simply possess dormant reasoning, or that we just fail to comprehend our own true needs or own ‘real’ or true selves. In such an instance, we must be therefore incapable of knowing what is best for us, so the authority of the state may be relied upon to guide us and to dictate what is in our best interests.

Given Berlin’s portrayal of absolutism within the character of the rationalism supporting positive freedoms, something that he called into question, we may perhaps gain insight into the arguments for Lenin’s ‘Vanguard’ elite of the Soviet Union. For the Vanguard, and for the Communist party and its dictatorship of the people, one may use Berlin’s analysis in understanding what some have labeled an arrogance of Lenin insofar as he seemed to lack confidence and trust in the wisdom of the uneducated workers... both industrial and agrarian workers. He, and the Vanguard, on the other hand, might know what is best, and what sort of character is best for all... best for Soviet man.

Can these freedoms, negative and positive, be reconciled? How? Berlin argued: “Perhaps the chief values for liberals of political---‘positive’--- rights, of

participating in the government, is as a means for protecting what they hold to be an ultimate value, namely individual---‘negative’---liberty (Berlin, 1979: 165).” Berlin offered:

“For Constant, Mill, Tocqueville, and the liberal tradition to which they belong, no society is free unless it is governed by at any rate two interrelated principles: first, that no power, but only rights, can be regarded as absolute, so that all men, whatever power governs them, have an absolute right to refuse to behave inhumanely; and second, that there are frontiers, not artificially drawn, within which men should be inviolable, these frontiers being defined in terms of rules so long and widely accepted that their observance has entered into the very conception of what it is to be a normal human being, and therefore, also of what it is to act inhumanely or insanely...(Berlin explained that such examples rule fall into a category of which a man could not break “without a qualm of revulsion”, such as being declared guilty without a trial, torture, murder, or massacre etc) (Berlin, 1979:165).”

Those who believe in negative liberty “want to curb authority as such”, while, those who assert positive liberty “want it placed in their own hands. That is a cardinal issue (Berlin, 1979: 166).” Berlin suggested:

“These are not two interpretations of a single concept, but two profoundly divergent and irreconcilable attitudes to the ends of life. It is well to recognize this, even if in practice it is often necessary to strike a compromise between them. For each of them makes absolute claims. These claims cannot both be fully satisfied. But it is a profound lack of social and moral understanding not to recognize that the satisfaction that each of them seeks is an ultimate value which, both historically and morally, has an equal right to be classed among the deepest interests of mankind (Berlin, 1979: 166).”

However, Berlin did also argue for primacy of the negative liberty as follows:

“Pluralism, with the measure of ‘negative liberty’ that it entails, seems to me a truer and more humane ideal than the goals of those who seek in the great, disciplined, authoritarian structures the ideal of ‘positive’ self-mastery by classes, or peoples, or the whole of mankind. It is truer, because it does, at least, recognize the fact that human goals are many, not all of them commensurable, and in perpetual rivalry with one another. To assume that all values can be graded on one scale, so that it is a mere matter of inspection to determine the highest, seems to me to falsify our knowledge that men are free agents, to represent moral decision as an operation which a slide rule could, in principle, perform (Berlin, 1979: 171).”

If we are in agreement with Berlin on his assumption that all men and women are, in fact, free agents, we must consider the need to foster both negative and positive liberty for the people of Ukraine and other post-Soviet states. Perhaps these Western values are among those that are transferable to other cultures.

Electoral democracies, liberal democracies, and their relevance to protection of liberty

In embracing such notions as Berlin’s, on negative and positive liberty, we must consider the relevance of electoral democracies and liberal democracies (admittedly reflective of Western models) and estimate their utility in providing for some semblance of both negative and positive liberties. After Ukraine’s 2004’s elections, Ukraine might be described as an electoral democracy. According to Larry Diamond:

“Electoral democracy is a civilian, constitutional system in which the legislative and chief executive offices are filled through regular, competitive, multi-party elections with universal suffrage. While this minimalist conception remains popular in scholarship and policy, it has been amplified, or precised, to various degrees by several scholars and theorists. This exercise has been constructive, but it has left behind a plethora of what Collier and Levitsky term ‘expanded procedural’ conceptions, which do not clearly relate to one another and which occupy intermediate locations in the continuum between electoral and liberal democracy (Diamond: 1999, 10).”

Ukraine’s presidential elections of 2004 resulted in a wide variety of charges of election fraud for both the first round on October 31, and also for the second round, on November 21, 2004. The fact that such a large part of the public protested the elections, beginning in November 2004 and lasting into January 2005, indicated that Ukrainian citizens had begun to participate in the political realm, and indicated that something in the mentalitet of the citizens had changed.

Supporters for Victor Yushchenko and Yulia Tymoshenko alleged fraud on the part of Victor Yanukovich and his supporters. Likewise, Yanukovich’s supporters did the same. Whether bearing the color orange of Yushchenko’s Orange Coalition, or the national colors of blue and yellow that were utilized by Yanukovich’s Party of Regions, people from west to east were voicing opinions and taking a stand for their candidates. At the Green Bazar in Uzhgorod Transcarpathia, even babooshkas (grandmothers) were arguing loudly as they debated the merits of presidential candidates. Perhaps this was a real breakthrough. Political participation in the form of protests and tent cities in many oblasts resulted in an unusual third ballot, which was allowed to stand as final. Most observers seemed to agree that the restrictions on absentee ballots and other activities helped to yield a much less fraudulent result in the third ballot. At a minimum, the world was able to witness the development of an electoral democracy within Ukraine.

This represents a victory for all Ukrainians, regardless of the final outcome of the election; the process of election had been improved in accordance with the demands of the voters. This is one significant outcome of the Orange Revolution, regardless of one’s evalua-

tion of the outcome of the process (in any short or long term analysis). Many citizens seemed to believe that they had affected the political process and the outcome of the election. Ukrainian citizens had, to some degree, believed that they had come to enjoy political efficacy...and rightly so. That is a victory worth celebrating. Yet, the public must maintain vigilance for free and fair elections in future elections, whether presidential, for the Verkhovna Rada, or at oblast and local levels. One or two presidential or Verkhovna Rada elections cannot guarantee the consolidation of democracy for Ukraine, so long-term commitment and persistence in assuring relatively free and fair elections is critical to ensuring electoral democracy in Ukraine. Onlookers from the European Union should find such success, if it should continue, to be very reassuring of Ukraine's commitment toward the satisfaction of the European Union's conditions of accession.

Diamond explained that the procedural aspects of democracy are important, yet intermediate. A deeper and more complete sense of democracy is evident in his explanation of liberal democracy; note Diamond's emphasis on the accountability and freedoms:

"How does liberal democracy extend beyond those formal and intermediate conceptions? In addition to the elements of electoral democracy, it requires, first, the absence of reserved domains of power for the military or other actors not accountable to the electorate, directly or indirectly. Second, in addition to the vertical accountability of rulers to the ruled (secured mainly through elections), it requires the horizontal accountability of office holders to one another; this constrains executive power and so helps protect constitutionalism, legality, and the deliberative process. Third, it encompasses extensive provisions for political and civic pluralism as well as for individual and group freedoms, so that contending interests and values may be expressed and compete through ongoing processes of articulation and representation, beyond periodic elections (Diamond, 1999: 10-11)."

Liberal democracy, embracing values and elements which have come to be labeled as "Western", may be challenged as ethnocentric and ill-suited to post Soviet states, as well as states from other regions of the world. It is not assumed by this author that democracy is inevitable and universal in application to all countries and peoples at any given time. It is recognized that, yes, a country may experience economic development without democratization, or political liberalization. However, any state that seriously aims for European integration, specifically membership in the EU, must necessarily wrestle with notions of liberal democracy and how to meet, to a higher degree, its requisite elements.

Above, Diamond's words are very relevant to Ukraine's quest for freedom and democracy on the path toward European integration. Several questions must be addressed by scholars and other in Ukraine. First, is there an absence of reserved domains of pow-

er in actors that are not accountable to the electorate, perhaps the military, the SBU (Ukraine's Security Service) or other organizations, including the administration at any level? Do elections or other means actually ensure vertical accountability? Are office holders, perhaps both political as well as administrative, actually accountable to one another? To what extent, and how can this be improved upon? Are there effective provisions for political and civic pluralism, for individual and group freedoms? Does this halt at the election's ballot box, or through "ongoing processes of articulation and representation, beyond periodic elections (Diamond: 1999, 11)", as required in the preceding block quote? Larry Diamond referenced Robert Dahl's work, as relevant to democratic requirements and political institutions. Another good and corroborating source is Georg Sorensen's 1998 book "Democracy and Democratization: Processes and Prospects in a Changing World. Now, let us expand in some detail on Dahl's assertions, and how they help us understand Ukraine's challenges.

Robert Dahl, has written repeatedly on democracy. His book *Polyarchy* was a landmark for the topic, and his recent work *On Democracy* dealt again with requisite elements of democracy and also discussed related issues of marketization. Dahl offered several requisite criteria for a democratic process, wherein members of an association or society must be enabled to participate in decisions about its policies:

1. "Effective participation. Before a policy is adopted by the association, all the members must have equal and effective opportunities for making their views known to other members as to what the policy should be.

2. Voting equality. When the moment arrives at which the decisions about policy will finally be made, every member must have an equal and effective opportunity to vote, and all votes must be counted as equal.

3. Enlightened understanding. Within reasonable limits to time, each member must have equal and effective opportunities for learning about the relevant alternative policies and their likely consequences.

4. Control of the agenda. The members must have the exclusive opportunity to decide how and, if they choose, what matters are to be placed on the agenda. Thus the democratic process required by the three preceding criteria is never closed. The policies of the association are always open to change by the members, if they so choose.

5. Inclusion of adults. All, or at any rate most, adult permanent residents should have the full rights of citizens that are implied by the first four criteria (Dahl, 2000: 37-38)."

Dahl explained that the above requirements are necessary in order to ensure political equality in decision-making, and "The extent that any of the requirements if violated, the members will not be politically equal (Dahl, 2000: 38)."

Earlier in his book *Polyarchy*, first appearing in 1971, Dahl had established the above criteria and introduced the expectation that the realization of a perfect democracy would be difficult, since those with greater economic resources are likely to have greater political resources. Thus inequality of wealth may create impediments for political equality. Hence, a "polyarchy", or rule by the many, is the likely outcome. Non-the-less, Dahl asserted that "in order for a government to continue over a period of time to be responsive to the preferences of its citizens, considered as political equals, all full citizens must have unimpaired opportunities" to formulate and signify their preferences, and to have them weighed equally (Dahl, 1978: 2-3). Despite the challenges imposed by inequality of economic resources, political equality must be a lasting goal. Dahl also asserted, in 1971 that "the USSR still has almost no system of public contestation, though it does have universal suffrage (Dahl, 1978: 5)." Could the same be, for the most part, true for post-Soviet Ukraine?

This brings us back to Ukraine. While Ukraine has been making progress in terms of electoral democracy and the democratic process as noted above, public contestation is fairly low. Public contestation and participation in the political realm must not be left at the voter polls. People must think beyond elections. The elected officials and the officials at all levels of Ukraine's administration must enable such participation, contestation, and deliberation for the citizens, and they must actively develop the public's awareness of such opportunities. If mentality of today's Ukrainian population carries with it any degree of a Soviet legacy in which citizens may be said to have an aversion to "public contestation", we have identified an area of challenge for political liberalization.

Dahl argued for democracy, citing ten primary advantages. He claimed:

1. "Democracy helps create government by cruel and vicious autocrats (avoiding tyranny) (Dahl, 2000: 46-48)."

2. "Democracy guarantees its citizens fundamental rights that non-democratic systems do not, and cannot, grant (Dahl, 2000: 48-50)."

3. "Democracy insures its citizens a broader range of personal freedom than any feasible alternative to it (Dahl, 2000: 50-52)."

4. "Democracy helps people to protect their own fundamental interests (Dahl, 2000: 52-53)."

5. "Only a democratic government can provide a maximum opportunity for persons to exercise the freedom of self-determination---that is, to live under laws of their own choosing (Dahl, 2000: 53-54)."

6. "Only a democratic government can provide a maximum opportunity for exercising moral responsibility (Dahl, 2000: 55)."

7. "Democracy fosters human development more fully than any feasible alternative (Dahl, 2000: 55)." Dahl recognized that this is a controversial claim, plausible yet unproved.

8. "Only a democratic government can foster a relatively high degree of political equality (inclusiveness is implied) (Dahl, 2000: 56-59)."

9. "Modern representative democracies do not fight wars with one another (Dahl mentioned the art of compromise as relevant) (Dahl, 2000: 57)."

10. "Countries with democratic governments tend to be more prosperous than countries with non-democratic governments (Dahl, 2000: 58-60)."

Above, the first six points, or advantages of democracy, as put forth by Dahl, relate to the earlier discussion on negative and positive liberty, on freedom. After considering Isaiah Berlin's remarks on the notion of negative and positive liberty, it may be argued that Dahl's so-called advantages of democracy are worthy of consideration at least.

It must be recognized that the relationship between democracy and market economies, that is, prosperity, is argued as an apparent correlation. Dahl's words are worth considering, as he attempted to elaborate on the nexus of political and economic rights. In addition to embracing education that fosters innovation and economic growth:

"...The rule of law is usually sustained more strongly in democratic countries; courts are more independent; property rights are more secure; contractual agreements are more effectively enforced; and arbitrary intervention in economic life by government and politicians is less likely. Finally, modern economies depend on communication, and in democratic countries the barriers to communication are much lower. Seeking and exchanging information is easier, and far less dangerous than it is in non-democratic regimes (Dahl, 2000: 59)."

For the sake of developing Ukraine's particular example of democracy, each of the above points deserves attention.

Specifically, in regard to Ukraine, questions may be asked and debated. How can education be decentralized from the plans of the ministry in Kiev, so as to enable critical thinking, creativity, and innovation? How can professors have more autonomy in the creation and delivery of courses in all departments? If there may be a "revolution in permanence", let it actually start here in education, at least by the level of university curriculum. To what extent are property rights and contracts of all kinds reliably and predictably enforced by independent courts? We might as well ask, to what extent is corruption and bribery involved in guiding court decisions. Illegal activity regarding the courts, lawyers and involved parties is old news to anyone in Ukraine, but has it improved? To what extent is arbitrary state-intervention, as understood by officials of the government and the administration, from national to oblast and local levels, evident? State-intervention is evidenced by, at a minimum, the burden of bureaucratic regulations and laws that citizens and entrepreneurs must manage in order to accomplish almost anything. Worse yet, many of

Ukraine's laws (such as tax and business related laws) may be contradictory or at least, very unclear and continually changing. Lawyers have great difficulty keeping up with new laws. Tax laws/regulations have been an example of such confusion, but apparently the tax administration has recently been publishing more laws (than previously) if not all laws. Still worse is the corruption that is typically understood to be quite pervasive.

State-intervention, or "arbitrary intervention in economic life (Dahl, 200: 59)", in Dahl's words noted above, has been widely perceived as high, both by Ukrainians and by those on the outside. One may gain great insight by referring to a study by Yacoub and Senchuk, conducted by the IFC through Kiev and published on line, wherein 900 businesses were surveyed regarding such concerns of state intervention. For more information, see the IFC study website under references. Last, we might ask, to what extent is it possible to seek and exchange information? Is it simple and easily accomplished? Do people feel as though they are in danger or at risk when engaging in information exchanges, and to what extent? How are foreigners, such as entrepreneurs, or those of nongovernmental organizations (NGOs) treated?

The importance of the rule of law, which is essential to any highly democratic state and society was expressed by Larry Diamond, who made the point that we must be concerned for not only state-interference in people's lives, but also interference by non-state organizations, or actors. This is also relevant to Ukraine's situation, as it has experienced widespread corruption in the political, administrative, and non-state realms.

"Freedom and pluralism, in turn, can be secured only through a 'rule of law', in which legal rules are applied fairly, consistently, and predictably across equivalent cases, irrespective of the class, status, or power of those subject to the rules. Under a true rule of law, all citizens have political and legal equality (even though citizens are 'invariably unequal under the law', says Diamond), and the state and its agents are subject to the law (Diamond, 1999: 11)."

Diamond specifies that "the rule of law protects citizens from unjustified detention, exile, terror, torture, and undue interference in their personal lives not only by state but also by organized non-state or anti-state forces (Diamond: 1999, 12)." As Ukraine aims toward EU integration, the EU onlookers no doubt find the level of corruption to be of critical importance. Some have argued that there is, at times, no clear distinction between bandits and administrators or politicians. The onlookers from the EU must be shown that, as rule of law is becomes more reliable and predictable, people are ruled by laws not by the arbitrary wishes of men...whether from the state's officialdom or not.

In the future, as property and contracts become more reliable, as fear and risk of violence and extortion are replaced by trust and regular business rela-

tions, people will feel that their rights and freedoms are better protected. Very importantly, if the government and administration at national, oblast, and raion (district) levels can actually become not only more accountable to the public (and horizontally accountable), but more responsive to the public's demands and expressions, the people of Ukraine will be more likely to feel as though their efforts in the months of the Orange Revolution will have paid off, regardless of their choice of candidate. The Orange Revolution, at least, made the government and its administration realize that it must be responsive to the demands of the electorate. Will it stop there, with a new candidate taking office, with a strong step toward electoral democracy? Or will the revolution in mentalitet persist beyond Ukraine's elections?

The result of such improvements in terms of accountability, responsiveness, and an empowered citizenry with positive rights and the security of negative liberty as guaranteed within a genuine, effective and perceivable rule of law will be indicative of a much stronger democracy. This should help satisfy the skeptical onlookers from the EU, as they are deeply concerned for their EU members' abilities to absorb such a large state and population as Ukraine. Ukraine must demonstrate that its roughly 48 million people will likely be an asset to the EU, rather than a risk or a liability. Regarding those people primarily concerned for Ukraine's economic development and prosperity, as opposed to democracy or 'rule of law', these gains realized through accountability, responsiveness and empowered citizenry within a predictable 'rule of law' should yield thriving commercial relations, as banking and lending becomes more routinized and manageable, and as risk is diminished.

In terms of change, where can Ukraine start? Immunity clauses 80, 105, and 149.

The immunity clauses of the Ukrainian Constitution might be altered so as to protect against a more narrow scope of prosecutions, or perhaps eliminated altogether. It seems to be common knowledge that in Ukraine, corruption among political and administrative officials is rampant, the shadow economy is so firmly established that it may be argued that every Ukrainian citizen engages with it regularly, and many observe that organized "criminality" is so ubiquitous that rule of law may be said to be largely absent. This is no secret, and it is visible to the EU's onlookers. This is an area of deep concern.

The probability of success for reforms seems dismal as long as the Ukrainian constitution continues to protect high-level officials from the National and oblast level legislative and executive branches. There is concern for immunity from prosecution creeping downward to the oblast and even raion levels. At a minimum, if the President, national lawmakers, and the judges of the highest court continue to have immunity from prosecution, no expectation that corruption at the higher levels of public offices may be reduced or largely eliminated seem justifiable. In fact,

immunity clauses may enable and foster corruption. Articles 80, 105 and 149 of the Constitution of Ukraine must be corrected if Ukrainians are ever to hold their officials accountable, if tyranny or arbitrary application of the laws may ever be held in check, and if hopes for government and administrative responsiveness to Ukrainian citizens are to be realized.

Article 80 of the Constitution of Ukraine states, in translation, that the member's of Ukraine's parliament will be protected against the reach of the law:

"National Deputies of Ukraine are guaranteed parliamentary immunity. National Deputies of Ukraine are not legally liable for the results of voting or for statements made in Parliament and in its bodies, with the exception of liability for insult or defamation. National Deputies of Ukraine shall not be held criminally liable, detained or arrested without the consent of the Verkhovna Rada of Ukraine (Constitution of Ukraine)."

Similarly, the president is specifically shielded from the law, but also from dissent. Article 105 protects the president of Ukraine from prosecution and even protects him against criticism:

"The President of Ukraine enjoys the right of immunity during the term of authority. Persons guilty of offending the honour and dignity of the President of Ukraine are brought to responsibility on the basis of the law (Constitution of Ukraine)."

Article 149 protects judges of the Constitutional Court from prosecution:

"Judges of the Constitutional Court of Ukraine are subject to the guarantees of independence and immunity and to the grounds for dismissal from office (Constitution of Ukraine)."

Serious political reform, which is likely to have significant impact on legitimacy and effectiveness of any economic reforms, must eliminate immunity from prosecution. Officials must not have the complete freedom to engage in and benefit from illegal activity. This would be helpful, for instance, in determining

President Leonid Kuchma's level of alleged responsibility for ordering the kidnapping and murder of a journalist, Heorhiy Gongadze, in 2000 through his Minister of the Interior, or for selling off the Ukrainian state steel company to his son-in-law for what was a low bid. Kuchma has been unaccountable for such behavior. He has been above the law, as have been his highest officials in the Verkhovna Rada and the highest Court.

Thus, articles of the Ukrainian Constitution, 80, 105, and 149 prevent any effective check on tyranny by key elite officials. It is argued that such articles have had and will have serious implications, such as seemingly infinite incubation of political and administrative corruption. Such articles guaranteeing immunity might be expected to have negative implications for authority and representation in government, as the outcome must necessarily minimize transparency and avoid accountability by officials. Instead of steering toward democracy, these selected articles of the Constitution of Ukraine may foster authoritarian and oligarchic interests, for the political and administrative elite have been at the helm of privatization (perhaps to a version of a rather clannish state-led capitalism).

Regarding the implications for a competition based market-economy, immunity of the elite is, at least indirectly, a barrier to market-entry if and when the elite anticipate that their own interests may be imposed upon by competition. Thus, immunity is an impediment to real competition in a market economy, as the market is not at all "free". It is anticipated that reforms must be realized in the near future, if a more democratic and genuinely competitive market economy are true goals of Ukraine's leaders and her people. The question remains, just how serious are Ukraine's leaders about facilitating a truly competitive market economy or a democratic state? Perhaps if their rhetoric is genuine, they may reform the immunity clauses of the constitution.

1. Constitution of Ukraine. Adopted at the Fifth Session of the Verkhovna Rada of Ukraine on 28 June 1996 (available online at: <http://www.rada.kiev.ua/const/conengl.htm>)
2. Dahl R. *Polyarchy: Participation and Opposition*. – New Haven: Yale University Press, 1971.
3. Dahl R. *On Democracy*. – New Haven: Yale University Press, 2000.
4. Diamond L. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. – Baltimore: The John Hopkins University Press, 1999.
5. Marx K. *From Critique of the Gotha Program, IV section A, Subtitled "the free basis of the state"*. In *The Marx-Engels Reader*, second edition. Edited by Robert C. Tucker. W.W. Norton & Company. – New York, 1978. – Pgs 525-541.
6. Rostow W. *The Stages of Economic Growth: a non-communist manifesto*. – Cambridge, Ma: The Cambridge University Press, 1960 (and republished nearly three decades later).
7. Sorensen, G. *Democracy and Democratization: Processes and Prospects in a Changing World*. – Boulder Co: Westview Press, 1998.
8. Yacoub M., Senchuk B. "The State of Small Business in Ukraine; An IFC Survey of Ukrainian Small Enterprises". – Washington, DC: International Finance Corporation (member of World Bank). June 2000. Available online through the IFC homepage. For additional information on the IFC and its background and mission, visit the International Finance Corporation's home page: <http://www.ifc.org>

SUMMARY

O'Meara R. J. BEYOND UKRAINE'S ELECTIONS: LIBERTY, 'MENTALITET' AND RESPONSIBILITY

The article deal with topics of negative and positive liberty, the need to curb authority, a reconciliation of the competing values which are inherent to those concepts of negative and positive liberty, considerations of the concepts of 'electoral' and 'liberal' democracy and discussion of Ukraine's challenges and recent successes.

Н.ЛАЗАР (Чернівці)

УЧАСТЬ УГОРСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ СЛОВАЧЧИНИ

Угорська коаліційна партія (УКП) на сьогодні чи не єдина політична сила, що представляє інтереси угорської меншини Словаччини. Рішення про об'єднання угорських політичних партій було прийнято у травні 1998 р., а установчий з'їзд нової партії відбувся вже 21 червня 1998 р., на якому представники трьох партій – Угорський християнсько-демократичний рух (УХДР), Співжиття та Угорська громадянська партія (УГП) проголосили про створення коаліційної політичної партії угорської меншини. Основні причини, що спонукали політичних лідерів угорської меншини до такого кроку, було просте розуміння факту, що об'єднаними угорські партії Словаччини отримують більшу підтримку електорату. Іншою причиною, що спонукали до об'єднання стали ухвалені зміни до виборчого законодавства 1998 р., вони поставили політичні партії угорської меншини у невідгідне становище, оскільки фактично позбавляли права участі у парламентських виборах нечисельні партії.

У виборах до Народної ради Словаччини, що відбулися 25–26 вересня 1998р., УКП здобула 9,12% голосів електорату і 15 мандатів у парламенті [1, с.305]. Напередодні парламентських виборів політики угорської меншини заявили про свою готовність вступити до коаліції з іншими демократичними силами. Згодом лідер УКП Бела Бугар охарактеризував об'єднання партій угорців із партнерами правлячої коаліції, як символічне «примирення словаків та угорців Словаччини» [1, с.272]. У ході коаліційних переговорів стало зрозуміло: партнери мають різні підходи до вирішення окремих питань внутрішньополітичного, соціально-економічного розвитку країни. Зокрема, проти участі УКП у коаліційній владі відкрито виступали депутати Партії лівих демократів (ПЛД) [1, с. 91]. УКП, як політична репрезентантка угорської меншини, все-таки приєдналась до формування урядової коаліції, декларуючи чіткі цілі і завдання етнополітичної політики.

Депутати УКП були представлені в усіх парламентських комітетах (1998-2002, 2002-2006 рр.), лідер партії Б.Бугар обіймав посаду одного із заступників голови парламенту. Програму ко-

аліційної влади УКП розглядала як власні політичні пріоритети, особливо в частині, що стосувалася найбільш контроверсійних рішень ухвалених попередньою владою в галузі етнополітичної політики. Так, було поновлено видання двомовних посвідчень, змінено систему фінансування культур національних меншин, призупинено запровадження альтернативного навчання тощо. Парламент ухвалив закон про використання мов національних меншин, щоправда депутати УКП піддали гострій критиці даний законопроект і ухвалені положення розцінили як недостатні. Парламент також ратифікує Європейську Хартію регіональних мов і мов меншин у червні 2001 р. Голосуванню передували доволі гострі дебати і суперечки. Ухвалення Хартії супроводжували протести насамперед із боку депутатів РЗДС і СНП, які стверджували, що Європейська Хартія містить багато ризиків, передусім загрожує створенням територіальної автономії, а також дискримінацією словаків на користь угорської меншини [2].

На початку 1999 р. депутати УКП виступили із пропозиціями внесення змін до Конституції. Передусім зміни стосувалися преамбули, яка, на думку угорських політиків, мала б акцентувати увагу на громадянському принципі побудови словацької держави. До більшості пропозицій УКП переважна частина коаліційних партій поставилася стримано. За невеликим винятком (ухвалення Європейської Хартії регіональних та мов меншин, заснування інституту омбудсмена) більшість пропозицій УКП, як і зміна преамбули Конституції, підтримані не були. Прийняття адміністративно-територіальної реформи принесло найбільше розчарування депутатам та прихильникам УКП, спричинивши кризу коаліційної влади.

Позиція УКП полягала у продовженні процесу децентралізації, і передачі значної частини повноважень органам місцевого і регіонального самоврядування. У червні 2000 р. УКП виступила із пропозицією створити додатково до запропонованих 12-ти територіальних одиниць, 13-й із переважачим угорським населенням, так звану Комарнянську жупу. Обґрунтовуючи внесені пропо-

зицію, лідер УКП Б.Бугар, заявив, що проект відповідає рекомендаціям Ради Європи, у той час як урядовий проект не враховує інтересів угорської меншини. У серпні 2000 р. депутати УКП заявляли, що не підтримують законопроект, якщо пропозиція про створення угорської територіальної одиниці не буде врахована, у такому випадку вони готові покинути лави урядової коаліції [3, с. 132].

Заява УКП розцінювалася партнерами по коаліції, насамперед ПП і ПЛД як неприйнятна, і розглядалася ними як відступ від коаліційних домовленостей. Депутати УКП заявляли про готовність підтримати компромісне рішення, що враховувало б інтереси угорського населення Словаччини. У березні 2001 р. депутати УКП запропонували на розгляд коаліційної ради новий альтернативний проект територіального поділу. За ним передбачалося об'єднання 8 окресів в рамках однієї вищої територіальної одиниці (ВТО), створення, так званої «Великої Нітри» із 38 % угорського населення [3, с.138]. Коаліційні партнери не підтримали цієї пропозиції. Насамкінець, депутати УКП заявили, що підтримають модель створення 8 ВТО, за умови збереження кордонів існуючих країв.

Ухвалений закон, що затверджував модель (8 ВТО + 8 країв) був підданий гострій критиці депутатами угорської меншини. На їх думку, новий адміністративно-територіальний поділ є штучним підходом до формування нового адміністративного поділу без врахування інтересів угорського населення. Виконавчим комітетом УКП на знак протесту прийнято рішення про вихід із лав правлячої коаліції. М. Дураї з цього приводу заявив, що прийняття закону про ВТО означає фактичний кінець існуванню демократичної коаліції 1998 р. Підтримали закон про ВТО зокрема депутати Руху за демократичну Словаччину (РЗДС), Соціал-Демократичного Християнського Союзу (СДХС), Партії лівих демократів (ПЛД), Словацької народної партії (СНП) та ін. [2]. Реагуючи на ухвалений закон Б. Бугар заявляв, що до відміни рішення парламентом партія не братиме участі у діяльності коаліційної влади, і не зобов'язана виконувати коаліційну угоду [2].

На початку серпня 2001 р. керівний орган УКП поставив наступні вимоги: повернення до моделі 12 ВТО, скасування параграфу ухваленого закону, що давав право використання вета на рішення органів місцевого самоврядування [4, с.140]. За умови виконання цих вимог, УКП обіцяла скасувати своє рішення про вихід із коаліції. Політичні партнери пропозицій УКП на засіданні коаліційної ради не підтримали. Депутати ПП, ПЛД не погодились із жодним запропонованим положенням. Лише депутати СДК/СДХС заявляли про готовність обговорити пропозиції УКП.

Політичні експерти оцінювали вихід УКП з коаліції, як доказ політичної нежиттєздатності правлячої коаліції. Частіше стали лунати заяви про те,

що угорське питання залишатиметься на багато років чорною темою словацької політики і негативно впливатиме на політичний розвиток країни [5, с. 306]. Занепокоєння політичною ситуацією в Словаччині висловили також політики європейських інституцій. Представники багатьох західних посольств відзначали нестабільність словацької влади. Віце-прем'єр із інтеграції Словацької Республіки М. Кадлечікова, держсекретар МЗС Я. Фігель зазначали, щодо попереджень із боку європейських структур варто прислухатися, особливо напередодні розширення ЄС і НАТО [5, с.307]. Голова парламентського комітету ЄР з європейської інтеграції Ф. Шебей в одному з інтерв'ю заявив, «якщо словацькі демократичні партії згодні поставити політичну репрезентацію УКП в опозицію, може так статися, що жодного запрошення [до ЄС] ми не отримаємо». Позиція політиків УКП стосовно євроінтеграційного курсу ЄР залишалася незмінною, що відзначав заступник голови УКП А. Дюка-Желиомі [6, с.132].

Наприкінці серпня 2001 р. УКП заявила про перенесення дати свого виходу з коаліції на кінець вересня, і підтримала прийняття ряду законів, що стосувалися реформи державного управління (закон про власність вищих територіальних одиниць (ВТО), закон про повноваження ВТО, закон про фінансування і бюджет ВТО тощо). У результаті, УКП залишилася у складі коаліційної влади. Прем'єр уряду лідер СДХС М. Дзурінда оцінив рішення УКП як конструктивне, відзначив як позитивні докладені зусилля УКП у пошуках шляхів виходу із проблемної ситуації [6, с. 134].

Після голосування за закон про повноваження органів місцевого самоврядування, Б. Бугар, заявив «нам вдалося досягнути максимум у рамках можливого» [6, с. 134]. Хоча основні пропозиції щодо самоуправління не були підтримані, представники УКП заявляли, їх ухвалення – завдання майбутнього [7]. Б. Бугар пояснив позицію обрану УКП наступним чином: «залишилися ми у складі влади, тому що розмірковували раціонально, а не серцем. Якби ми вийшли зі складу коаліції, і не підтримали новий закон про державне управління, який завдячуючи гібридному характерові урядової коаліції у багатьох пунктах є половинчастим, ми б спровокували радикальні зміни, посилення і поширення страху, невпевненості, як прямих наслідків розколу суспільства, своїм виходом ми можемо поставити під загрозу вступ Словаччини до ЄС і НАТО» [4, с. 157]. Із ухваленою позицією УКП не погодився М.Дураї, на його думку краще було вийти з коаліції, ніж підтримати нові закони про державне управління [5, с.86].

Перші регіональні вибори в Словаччині проходили у два тури. Перший тур, відбувся 1 грудня 2001 р., коли обирали депутатів до країв. Другий тур виборів проводили через два тижні, коли голосували за кандидатів на посади голів крайських ВТО. Участь у регіональних виборах була надзви-

чайно низькою у першому турі проголосувало 26,02%, а у другому 22,61% виборців. Найбільше депутатських мандатів у регіональних виборах здобув РЗДС (36,4%), окрім того шість країв очолили кандидати РЗДС. Найуспішнішою серед владної коаліції була угорська коаліційна партія, яка отримала 84 депутатських мандати (20,9%). УКП приймала участь у виборах спільно із коаліційними партнерами, відмовившись від співпраці із РЗДС і СНП. Загалом УКП висувала своїх кандидатів до шести країв – Трнавського, Нітрянського, Банськобистрицького, Прешівського, де йшла на вибори самостійно, а у Кошицькому і Братиславському краї, спільно із коаліційними силами. У другому турі регіональних виборів, коли обирали голів країв, УКП висувала своїх кандидатів самостійно, за винятком Братиславського краю, де підтримала кандидата від коаліції [4, с. 177-187].

У ході передвиборчої компанії представники УКП неодноразово звертали увагу на використання націоналістичної риторики своїми опонентами. Так, лідер СМЕРУ Р. Фіцо напередодні виборів заявив: «Не буде добре, якщо Трнавський та Нітрянський краї дістануться до рук представників УКП. Адже, ці регіони мають стратегічно важливе значення для Словаччини, там знаходиться основний запас питної води, регіон є житницею країни, а найголовніше там розташовано дві атомні електростанції. Буде дуже погано, якщо ми втратимо контроль над цими важливими об'єктами». Представники СНП, ще частіше використовували у передвиборчій компанії, так звану «мадярську карту». Негативну реакцію з боку ДП і УКП викликала декларація ПЛД, яка разом із СМЕРом заявила про підтримку лише словацьких кандидатів. Передвиборче гасло СНП «словаки голосуйте за словаків» було запозичене і підтримане РЗДС та СМЕРом [4, с. 185].

Отже, як підтвердили результати регіональних виборів 2001 р., УКП залишалася найстабільнішою політичною силою словацької політичної сцени, як з погляду внутрішньої організації, дотримання коаліційних угод, так і з точки зору постійної підтримки виборців. У рамках владної коаліції УКП відіграла стабілізуючу роль, відмовилась від будь-якої співпраці з опозицією на користь співпраці з коаліційними партнерами, послідовно підтримувала реформи уряду. Незважаючи на те, що у своїй діяльності угорська партія ставила наголос на проблематиці етнічних меншин, її практична політика у багатьох питаннях політичного, соціального і економічного розвитку завоювала прихильність етнічних словаків. Питання, чому партію угорської меншини підтримують словаки, поставив і відповів на нього словацький політик Петер Засц. «Пояснення слід шукати у політичному стилі партії, в її принциповій політиці. УКП ніколи не підтримувала антизаконні чи антидемократичні дії. Ніколи не об'єднувалася

з антидемократичними, націоналістичними групами. Підтримувала важливі реформи в економічній сфері та державного управління, ніколи не була вплетена в корупційні скандали» [4, с. 219].

Хоча УКП демонструвала намір самостійно брати участь у парламентських виборах 2002 р., можливість приєднання до більших виборчих блоків розглядалася. Наприкінці січня 2002 р. голова УКП Б. Бугар заявив, що партія готова на передвиборчу співпрацю з блоком правих партій, і очікує насамперед об'єднання СДХС, ХДР, АНГ, ДП і ГКП (Громадянська консервативна партія) [8, с. 279]. У квітні 2002 р. УКП постановила, кандидати від інших політичних партій внесені до її виборчого списку не будуть. Таким чином, вилучалась можливість того, щоб кандидати від Громадянської консервативної партії (ГКП) балатувалися у списках УКП. З даного приводу Б. Бугар заявив: «Ми не будемо доводити те, що ми є не етнічною партією включенням до списку кандидатів ГКП але тим, як ми діємо». Водночас УКП встановила умови для кандидатів розміщених на перших тридцяти позиціях у виборчому списку: використання угорського прізвища, добрі знання словацької мови, діти кандидата повинні відвідувати школу із угорською мовою викладання [1, с. 65].

Наприкінці квітня 2002 р. у Братиславі проходив черговий з'їзд УКП у ході роботи якого було позитивно оцінено діяльність партії у складі владної коаліції, а також було заявлено про готовність долучитися до формування нової демократичної коаліції. У своєму виступі Б. Бугар зокрема наголосив на тому, що угорці Словаччини разом із словаками є державотворчими народами, яких об'єднує спільна історія: «Майбутнє нашої країни творимо спільно, і в цьому полягає наша спільна доля» [9].

Після вересневих виборів 2002 р. жодна з політичних партій не ставила під сумнів участь угорської партії у формуванні влади, на відміну від 1998 р. За результатами виборів УКП виявилась другою політичною партією після СДХС за кількістю отриманих голосів. Політичні лідери угорської меншини були переконані, що посаду спікера парламенту СР обійме лідер УКП Б. Бугар, подібно, як у 1998 р. даний пост зайняв лідер другої найсильнішої політичної сили Йозеф Мігаш (ПЛД). Проте коаліційні партнери дану вимогу не підтримали, а посаду спікера отримав представник ХДР. Як виявилось, словацька політична сцена і значна частина громадськості виявилася не готовою сприйняти призначення головою парламенту політика угорської національності. В інтерв'ю Б. Бугар зокрема зазначив: «Таке призначення є традицією, і УКП розмірковувала, чому б дану посаду ми не могли обійняти. Було б то значним кроком у словацько-угорських відносинах, без сумніву таке призначення отримало б позитивну міжнародну оцінку». Проте партнерські коаліційні партії за-

явили, що їх виборці таке рішення не підтримають [10, с. 56].

Відповідно із коаліційною угодою між СДХС, УКП, ХДР, АНГ представники партії угорської меншини зайняли чотири найвищі посади в уряді: віце-прем'єра з євроінтеграції, прав людини і меншин, міністра сільського господарства, міністра довколишнього середовища, міністра будівництва і регіонального розвитку. Шість держсекретарів УКП призначено у міністерствах фінансів, освіти, МЗС, культури і міністерстві регіонального розвитку. У парламенті представники від УКП обійняли посади заступника голови парламенту, голови двох парламентських комітетів: комітет фінансів, бюджету і грошової системи, комітет з прав людини, національностей і жінок [11, с. 96]. УКП зберегла представництво і вплив на формування етнонаціональної політики на виконавчому і законодавчих рівнях.

Підсумовуючи варто відзначити позитивні результати парламентських виборів 1998 р., перш за все це перемога демократичних сил, як наслідок формування просвітоєвропейської орієнтації коаліційної влади. Участь політичної партії угорської меншини у формуванні уряду, підтримка у реалізації політичної програми демократичних сил принесло позитивні зміни у становищі угорської меншини Словаччини, а також у словацько-угорських взаєминах. Участь УКП у формуванні влади, можливість впливати на процес прийняття рішень, позитивно вплинуло на ріст довіри словацьких громадян угорської національності до уряду і парламенту. З іншого боку, представники угорської меншини більш оптимістичніше почали оцінювати подальший політичний розвиток країни загалом, ніж скажімо прихильники словацьких коаліційних політичних партій [12, с. 261]. З участю УКП у формуванні уряду не могли погодитися РЗДС, СНП та їх прихильники. Згідно із даними громадського опитування проведеного в січні 1999 р. негативно оцінювали присутність УКП в уряді 92 % прихильників РЗДС, СНП і 32 %

респондентів прихильників словацьких політичних партій урядової коаліції [12, с. 262].

Ставлення значної частини словаків щодо участі УКП у формуванні влади визначає досить сильне історично вкорінене почуття недовіри до угорців. Як підтверджують опитування громадської думки починаючи з 1989 р., ставлення словаків до угорської меншини знаходиться у пропорційній залежності від того де вони проживають: на етнічно змішаній або етнічно гомогенній території. Позитивне ставлення до угорської меншини є характерним для словаків, що проживають на етнічнозмішаних територіях, де вони щодня мають можливість спілкуватися із угорцями. Навпаки більш негативне ставлення спостерігається у словаків, що проживає на територіях із національно однорідним населенням [12, с. 263]. Участь угорської меншини у формуванні влади 1998 – 2002, 2002 – 2004 рр. з одного боку позитивно вплинула на угорську меншину, а з іншого на взаємне потепління у словацько-угорських відносинах, подолання антагонізму у міжетнічній взаємодії представників двох народів, формування толерантності у цій взаємодії. Це мало надзвичайно важливе значення для нормалізації етнонаціональних стосунків, у першу чергу між словацькою більшістю та угорською меншиною. Присутність УКП у владній коаліції позитивно вплинула на зміну громадської думки щодо угорської політичної партії, яку певна частина населення розглядала, як політичне об'єднання регіонального рівня. Таким чином, були створені позитивні умови для обговорення і задоволення вимог угорської меншини. Загалом УКП, зарекомендувала себе як найстабільніша політична сила коаліції, для якої реалізація євроатлантичного курсу країною мало першочергове значення, що підтвердив перегляд її рішення про вихід із складу коаліційної влади. Своєю діяльністю представники УКП довели відданість національним інтересам Словаччини те, що УКП є політичною партією всенаціонального рівня, а не політичною силою, що представляє інтереси лише угорської меншини країни.

1. Bútorá M., Mesežnikov G., Ivantyšyn M. (eds.) Slovensko 1998-1999. Súhrna správa o stave spoločnosti. Bratislava, IVO, 1999. – 920 с.
2. Füle J. Naša maďarská karta // Národná obroda.. – 7 August 2001. – С. 3-4. Mesežnikov G., Nižňanský V. (eds.) Reforma verejnej správy na Slovensku 1998 – 2002. Bratislava: IVO, 2002. – 232 с.
3. Irmanová E. Maďarská menšina na Slovensku a její místo v zahraniční politice Slovenska a Maďarska po roce 1989. Úst' nad Labem: Albis International, 2005. – 498 с.
4. Bútorá M., Kollar M., Mesežnikov G. (eds.). Slovensko 2001. Súhrna správa o stave spoločnosti. Bratislava: IVO, 2001. – 904 с.
5. Bela Bugar pre Sme // SME. – 14 October 2002. – С. 3, 5.
6. Irmanová E. Maďarská menšina na Slovensku a její místo v zahraniční politice Slovenska a Maďarska po roce 1989. Úst' nad Labem: Albis International, 2005. – 498 с.
7. Volebny program SMK 2002 – www.smk.sk [Дата перегляду – 18 березня 2006 р.]
8. Bugár B. Žijem v takej krajine... О Maďaroch, Slovákoch, premárnených príležitostiach a vznárajúcich sa možnostiach. Bratislava: Kalligram, 2004. – 192 с.

9. Bútorá M., Mesežnikov G., Bútorová Z. (eds.) Kto? Prečo? Ako? Slovenské voľby'98. Bratislava: IVO, 1999. – 312 с.
10. Bútorá M., Mesežnikov G., Ivantyšyn M. (eds.) Slovensko 1998-1999. Súhrna správa o stave spoločnosti. Bratislava, IVO, 1999. – 920 с.

SUMMARY

Natalya Lazar. THE HUNGARIAN POLITICAL REPRESENTATION AND ITS ACTIVITIES IN THE SLOVAK POLITICAL PROCESSES

In the article political activities of the Hungarian coalition party which represents interests of the Hungarian minority in Slovakia are analyzed. A special attention paid to the period from 1998 till 2006 when HCP was a part of government coalition. Activities of the Hungarian coalition party were evaluated as a positive one which helped a lot in the realization of European integration goal.

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПІСЛЯ 1989 РОКУ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Т. БЕЗЕГА (Ужгород)

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРИВАТИЗАЦІЇ

З проголошенням незалежності України особливо значення набувають економічні проблеми. Економіка сьогодні — це найважливіша галузь суспільного життя, з реформуванням якої численні верстви суспільства пов'язують надії на краще майбутнє, на гідний спосіб життя і праці.

Тоталітарний устрій радянського суспільства розпався саме тому, що не міг більше забезпечувати економічне життя. Системна криза тоталітаризму була передусім економічною кризою. Здавалося, що зникнення державної партії і наддержави мало б вичерпати кризу й повернути розвиток подій на краще. Однак цього не сталося. Навпаки, становлення незалежної України відбувалося в умовах зростаючих економічних труднощів. Вони призвели до значного падіння життєвого рівня більшості населення. Такий перебіг подій пояснювався об'єктивними причинами.

Перебуваючи у складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, Україна досягла значних результатів у розвитку своєї економіки. Це засвідчували високі показники випуску промислової продукції у розрахунку на душу населення. Усі ті, хто голосував на референдумі за незалежність, тобто абсолютна більшість українського суспільства, були переконані в тому, що в нових умовах відпадуть колосальні військові витрати і це автоматично забезпечить якісно вищий рівень життя. Однак автоматизму не вийшло [11, 614].

У цілому ж, умови в Україні були надмірно специфічними, порівняно з іншими постсоціалістичними країнами. При тій ключовій ролі, що скрізь відіграла держава в процесі реформ, Україна не мала не тільки сформованих державних інститутів, але й історично близького досвіду державного будівництва (на відміну від країн Прибалтики) або успадкованої від СРСР сформованої державної машини Росії. У цьому відношенні її можна порівняти тільки з Білоруссю, що, як відомо, фактично відмовилася від ринкової трансформації [1, 75].

Тісно пов'язана з Росією, Україна була змушена в 1992—1993 рр. разом із нею лібералізувати ціни, реформувати (а практично — створювати наново) грошову, фінансову й банківську системи, систему управління державною власністю, що раптом стала українською. Внаслідок недосвідченості й незрілості державної машини російські помилки були повторені, помножені й ускладнені (характерний приклад: за

розрахунками Українсько-європейського консультативного центру UEPLAC, індекс споживчих цін 1990—2000 рр. становив в Україні 191 144 рази, у Росії — 16 563 рази).

У результаті в перші роки незалежності держава практично втратила здатність управляти економікою. Втрата традиційних ринків збуту на тлі не конкурентоспроможності українських підприємств, розвал системи управління економікою породили глибоку й всеосяжну кризу [15].

В жовтні 1991 року уряд України запропонував ряд реформ, які були об'єднані в єдину програму "Основні напрямки економічної політики в умовах незалежності". В січні 1992 року згідно з цією програмою було здійснено часткову лібералізацію цін, але через відсутність вільної конкуренції ціни не вдалося стабілізувати. Вільна конкуренція, в свою чергу, може існувати лише за розширення частки приватного сектора в економіці.

Згідно з цією програмою, приватизація, мала бути узгоджена: зі змінами в структурній та інвестиційній політиці, спрямованій на розширення ринку товарів та послуг; з монополізацією промисловості; з розвитком ринкової інфраструктури, включаючи створення фондових бірж, асоціацій, брокерських контор, торговельно-посередницьких організацій, комерційних банків та адміністративним і правовим забезпеченням їх діяльності; із земельною реформою; фінансовою реформою; із стимуляцією наукових та науково-технічних досліджень; державним контролем над промисловістю, що ефективно поєднував би стимули та обмеження [22].

Приватизація — один із каналів розвитку нових суспільних відносин, і її якість визначається параметрами самого суспільства. Це одне із дзеркал, у якому суспільство, змушуване історією до змін, із невдоволенням упізнає себе і, відповідно до природного бажання психологічного захисту, фокусує невдоволення на державі, владі, яка її представляє, на політичних силах, на окремих політиках і чиновниках. Багато що зміниться, коли пасивне невдоволення поступиться місцем конструктивному контролю над владою. Саме приватизація як найважливіший чинник розвитку нових активних соціальних сил створила реальні стимули для розвитку суспільства в цьому напрямку [15].

Приватизація в Україні пройшла складний шлях, на якому були як кардинальні зміни напрямку привати-

заційного процесу, так і моменти його повної зупинки. Часто у цьому процесі політики було більше, ніж економічних розрахунків, що не могло не позначитись на результатах окремих етапів та приватизації в Україні в цілому [18]. Отож стисло охарактеризуємо хід приватизації в незалежній Україні, її здобутки та втрати.

Концепція роздержавлення і приватизації, прийнята наприкінці 1991 р., передбачала високі темпи реформування власності: приватизація невеличких підприємств повинна була в цілому завершитися за 1-1.5 року, велика приватизація — за 4-5 років. Прийнятий на її основі пакет законів первісно містив численні компромісні відступи від ліберальної ваучерної моделі. Поряд із конкурентними були передбачені некомерційні способи приватизації з численними пільгами для робітників підприємств (особливими пільгами — для вищого менеджменту підприємств). Пільги обумовлювали переважне право на викуп об'єкта по номінальних цінах із розстрочкою платежів і т.д. Додаткові можливості участі трудових колективів забезпечувалися створенням особливих юридичних осіб — товариств покупців і організацій орендарів. Передбачалась безоплатна передача робітникам у колективну власність соціальних об'єктів, придбаних чи добудованих за рахунок прибутку приватизованих підприємств. Ці компромісні положення були аж ніяк не результатом принципової позиції авторів приватизаційного законодавства, а свідомою поступкою, спробою врахувати політичні реалії, співвідношення суспільних сил і суспільних настроїв [1, 80].

Отож в 1992-1995 роках почала діяти змішана грошова-сертифікатна форма роздержавлення, або ж мала приватизація. Роль сертифікатної приватизації на цьому етапі була незначною, основним способом зміни форми власності з державної на іншу виступала оренда з правом викупу, яка передбачала передачу в оренду підприємства трудовому колективу з наступним правом його придбання за незначні кошти.

Існування саме такого способу приватизації, пояснювалось відсутністю у громадян коштів для придбання об'єктів за реальною вартістю і спрямованістю тогочасної приватизації на формування ринкових умов, що можна було досягнути, як тоді вважали, за допомогою майже безкоштовної передачі підприємств у власність трудових колективів, перетворення більшості працівників на власників. На руку подібний спосіб приватизації був і директорам цих підприємств, які керуючи орендованим підприємством не несли жодної відповідальності за використання та управління цими об'єктами.

Цілями на цьому етапі приватизації виступали: формування прошарку власників, позбавлення держави необхідності підтримувати неприбуткові підприємства, зняття соціальної напруги, викликаній падінням рівня життя, за допомогою роздачі державного майна та надання пільг трудовим колективам у ході приватизації їхніх підприємств. Саме існування таких пільг виключно для трудових колективів підприємств викликало заперечення подібного ходу приватизації. Наголос на оренді та оренді з викупом означав немо-

жливність використання приватизаційних майнових сертифікатів (які з'явилися ще в 1992 році, проте активно почали використовуватись лише з 1996 року) тими громадянами, які не були зайняті у сфері матеріального виробництва та обслуговування (наприклад, працівники бюджетних установ).

Відновна вартість державного майна, що підлягала приватизації на момент емісії приватизаційних майнових сертифікатів (1 вересня 1992 р.) становила 2171 млрд крб. Загальна ж сума емісії приватизаційних майнових сертифікатів (70 % вартості майна, що підлягала приватизації) була визначена на суму 1520 млрд крб., а номінальна вартість майна, яке безоплатно повинна була передаватися кожному громадянину України, вказувалася у приватизаційному майновому сертифікаті і становила 30 тис. крб. Кошти на приватизаційних депозитних рахунках та майнові сертифікати мали бути використані до 1 січня 1995 р., але потім цей строк був продовжений до 1 січня 1998 р. [17].

В умовах різкого погіршення соціально-економічних умов життя більшості населення України саме приватизація почала розглядатись як основна причина відсутності змін на краще. Часто приватизація сприймалась як «розпродаж країни», що підкріплювалось також наявністю численних зловживань у процесі роздержавлення на різних владних рівнях. Усе це зумовило прийняття політичного рішення народними депутатами про зупинення приватизації (так званий мораторій тривав з липня 1994 до травня 1995 року), яка стала заручником політичних суперечок.

В результаті урядових реформ в 1994 р. кількість діючих малих підприємств збільшилася лише на 6,4 % порівняно з 1993 р. і становила 79 827, а кількість кооперативів, які почали створюватись наприкінці 80-х рр., зменшилася на 40 % і становила близько 6 тис. Слід зазначити, що в 1994 р. питома вага малих підприємств з приватною формою власності була навіть дещо більшою, ніж з колективною формою власності – 50,7 і 42,9 %. Багато зі створених малих підприємств певний час не розпочинали свою діяльність через відсутність достатньої суми стартового капіталу [14, 5-24].

У 1994 р. було приватизовано в 2,2 рази більше об'єктів, ніж у 1993 р. і отримано приблизно 92 % усіх коштів, що надійшли протягом 1992-1994 рр. до позабюджетного Державного фонду приватизації. Разом з тим, завдання Державної програми приватизації на 1994 р. не були виконані: приватизовано лише 28,3 % загальної кількості запланованих об'єктів, у тому числі об'єктів малої приватизації – 30,4 %, середніх і великих підприємств – 22,8 %.

Основними способами приватизації в 1994 р. були викуп державного майна, зданого в оренду, та викуп державного майна, якими приватизовано відповідно 36,3 та 39,7 % об'єктів [2].

У 1995 р. в Україні було приватизовано 16401 об'єктів, у тому числі в промисловості – 1929, сільському господарстві – 704, будівництві – 750, торгівлі та

громадському харчуванні – 8167, серед областей виділялися в плані приватизації Донецька, Львівська, Харківська, Дніпропетровська та м. Київ [10, 125].

З метою прискорення процесу приватизації був виданий Указ Президента України "Про корпоратизацію підприємств", тобто перетворення підприємств у відкриті акціонерні товариства. Було затверджено перелік підприємств, які підлягають корпоратизації. На 1 грудня 1994 р. передбачалося утворити 2030 відкритих акціонерних товариств, однак статuti були затверджені для 1003 акціонерних товариств, з яких тільки 500 здійснили реєстрацію випуску акцій [2, 372].

У травні 1994 р. було видано Указ Президента України про холдингові компанії, які могли утворюватися в процесі корпоратизації і приватизації, тобто створювалися компанії, які володіли контрольним пакетом акцій і здійснювали фактичний контроль над приватизованими господарськими організаціями.

Перший етап української приватизації характеризувався також початком становлення структури та організацією діяльності центрального приватизаційного відомства – Фонду державного майна України та розробкою законодавчої бази приватизації [1, 109].

Період з другої половини 1995 р. до кінця 1999 р. прийнято називати часом масової або сертифікатної приватизації, оскільки тоді переважала приватизація з використанням різноманітних приватизаційних паперів (приватизаційні майнові сертифікати, компенсаційні сертифікати, житлові чеки, земельні бони).

Хоча формально сертифікатна приватизація мала розпочатись повним ходом ще в 1993 році, відсутність подібних цінних паперів у паперовому вигляді викликало відсутність зацікавленості в їхньому широкому використанні (так звані депозитні рахунки, що існували не були зрозумілі більшості населення). Лише після створення національної мережі сертифікатних аукціонів та випуску сертифікатів у паперовому вигляді цінних паперів розпочався етап масової приватизації за приватизаційні сертифікати [23].

З часу проведення масштабної за кількістю населення, що взяло участь (громадяни України отримали близько 46 мільйонів приватизаційних майнових сертифікатів, на 48 аукціонах за майнові сертифікати та 31 аукціоні з продажу за компенсаційні сертифікати було продано акції близько 7 тисяч підприємств, громадяни України отримали акції на суму 1,7 млрд. гривень), приватизації виникло багато суперечок з приводу оцінки результатів сертифікатної приватизації [18].

Кінець сертифікатної приватизації ознаменувався початком масштабної грошової приватизації з кінця 1999 року, або так званої "великої приватизації", коли основною метою продажу державного майна стали виступати надходження до державного бюджету грошових коштів, а однією з умов стало забезпечення інформаційної відкритості процесу приватизації. Проведення конкурсів з продажу пакетів акцій або здійснення продажу акцій через організаторів торгівлі

цінними паперами та застосуванням аукціонів під час продажу, цей етап триває по сьогодні [17].

Більшість нововведень, передбачених державною програмою приватизації на 2000-2002 роки, яка закріпила нові підходи до процесу продажу державного майна, спрямовані на залучення стратегічного інвестора (переважно іноземного, який володіє більшими фінансовими можливостями), отримання значних надходжень від приватизації до бюджету.

В ідеалі на приватизовані підприємства мав прийти власник, який здатний був би не лише сплатити максимальну ціну за придбані об'єкти приватизації, але й забезпечити його розвиток. Проте, практика проведення грошової приватизації показала, що часто досягнення одночасно двох цілей – пошук ефективного й здатного підняти виробництво власника з довгостроковими інтересами та забезпечення помісячного графіку надходжень коштів від приватизації до Державного бюджету України стає неможливим.

Проте, попри наявний негативний досвід проведення приватизації, не варто забувати й про здобутки, яких немало. Так, на початок 2001 року близько 60% загального обсягу промислової продукції в Україні було вироблено саме приватизованими підприємствами. При цьому, цим підприємствам належить лише третина вартості основних фондів промисловості [18].

Головна заслуга масової приватизації (для багатьох — головна провина) полягає в тому, що вона зрушила у 90-х роках із мертвої точки процес модернізації України. Процес передачі власності із застосуванням сертифікатів від держави новому приватному власнику (за фактичної відсутності приватних капіталів) мав формальний характер. Але ці формальні процедури стимулювали і прискорювали в пасивному, дезорієнтованому зовнішніми викликами історії суспільстві розвиток активних соціальних сил (передусім класу приватних власників), потенційно зацікавлених у модернізації України.

З одного боку, у процесі модернізації України розвиток приватного капіталу є ключовою ланкою і тому формально державою підтримується. З другого — вся сукупність історичних умов нашої модернізації створила екстремально високі ризики підприємницької діяльності в Україні, що визначило природний добір серед першого покоління приватних підприємців. У справу рекрутувалися люди зі зниженим почуттям небезпеки, авантюрного складу, а ці якості рідко поєднуються із законопослухом та високою моральністю. Мова не йде, звісно, про поведінку нових підприємців у всіх сферах життя, а лише там, де вони реалізують функцію капіталу в умовах слабкої держави, яка не здатна та й не прагне захистити права власності і змусити несумлінних суб'єктів господарювання виконувати закони.

Український приватний капітал зароджувався і ріс у корупційному полі. Від самісінького початку цього процесу корупція була не просто ще одним податком бюрократії на підприємництво, а формою селекції приватного капіталу. Бюрократ, кожен на своєму рівні влади, боровся за право вирішувати, кому бути бага-

тим, а кому — ні, визначати дозволені форми діяльності і межі зростання. Такий тип взаємодії бюрократії та приватного капіталу за відсутності легітимного захисту зумовив форми його укрупнення шляхом консолідації навколо регіональних центрів влади. Так утворилися промислово-фінансові політичні групи — «регіональні клани» [15].

Особливістю сьогочасного стану приватизації виступає той факт, що більшість важливих підприємств, які приносять хоча б якийсь прибуток (офіційний або прихований), розподілені між тими чи іншими фінансово-політичними «групами впливу» або окремими власниками. При цьому контроль над підприємством може мати місце в непрямій формі, за допомогою підставних компаній, через треті особи або шляхом встановлення виключних економічних контрактів з цим підприємством (повне забезпечення цих підприємств сировиною або забезпечення реалізації більшості виробленої продукції) [16].

Цей стан визначає складність прозорої приватизації частки держави в певному підприємстві (йдеться переважно про приватизацію частки в статутному фонді акціонерного товариства, що належить державі). Названі групи впливу, не бажаючи втрачати контроль над підприємствами або цілими галузями, не зацікавлені в приході на ці підприємства нових власників, у тому числі іноземних інвесторів. Одночасно вони не мають бажання, а інколи й можливості брати участь в легальній приватизації цих об'єктів та сплачувати за них значні кошти.

Тому значного поширення набули так звані «тіньові» або «альтернативні» способи приватизації державного майна. Піддруктям існування подібних можливостей є наявність численних лазівок у чинному законодавстві, яке залишає безліч варіантів уникнення конкурентних процедур продажу державного майна чи пакетів акцій (наприклад, шляхом створення на базі державного підприємства спільного підприємства, здійснення додаткового випуску акцій з метою «розмивання» державної частки в статутному фонді акціонерного товариства, продажу державними холдингами належних їм акцій державних підприємств, продажу активів за борги або в ході процедури банкрутства).

Проте, крім позбавлення бюджету очікуваних надходжень від продажу привабливих підприємств, практика позаприватизаційного продажу державного майна завдає значних втрат самим підприємствам, оскільки вилучається і продається лише майно, яке може принести прибуток. При цьому залишаються несплаченими борги цього підприємства, не вирішується проблема його працівників, не враховуються інтереси інших кредиторів, у тому числі й держави. До цього слід додати й загрозу для економічної безпеки країни, яку несе із собою втрата державою контролю над деякими важливими об'єктами економіки [20].

Масштаби та структура приватизаційного процесу в Україні не можуть бути правильно оцінені без урахування приватизації житла (ринкова вартість приватизованого житла нині становить щонайменше 120

млрд. грн.) та землі (внаслідок так званої "первинної приватизації" вартість недержавних земель досягла приблизно 260 млрд. грн.). При цьому статутний капітал всіх підприємств, що змінили форму власності (без сільськогосподарських та малих) становив, за даними Держкомстату на 01.10.2000 р., 24.5 млрд. грн., основні засоби (залишкова вартість) — 89 млрд. грн., власний капітал — 97.3 млрд. грн. Отже, широко розповсюджене зведення приватизації до приватизації підприємств невірно відображає справжні масштаби та структуру приватизаційного процесу [1, 109].

Обсяги приватизації державного житлового фонду надзвичайно значні. Так, за 1993—1999 рр. було приватизовано 224.6 млн. м. кв. житла, в тому числі за 1999 р. — 24 млн. м. кв. На 01.01.2000 р. приватизовано 64% квартир, що знаходилися в державній власності на 01.01.1993 р.

Щоб показати, наскільки вагомою ланкою загального приватизаційного процесу в економіці України була приватизація житла, нагадаємо, що за 1999 р. від продажу об'єктів державної власності надійшло грошових коштів 762 млн. грн., а всього за 1992-2000 рр. 2.6 млрд. грн. в поточних цінах та близько 3.0 млрд. грн. в цінах 2000 р. (з урахуванням індексу інфляції).

Досить швидка приватизація призвела до постійного скорочення частки державного житла у загальнонаціональному житлофонді до рівня менше 20% (разом з колективним фондом та фондом будівельно-житлових кооперативів — 23% у 1999 р.).

Приватизація житла була проведена в неринковій формі, за принципом "хто що має, той те і отримує", тобто, учасниками приватизації державного житлового фонду могли стати лише громадяни, які мешкали в державних квартирах.

Значення приватизації житла для подальшого реформування економіки є надзвичайно важливим. По-перше, вона дозволила сформувати ринок нерухомості, по-друге, істотно вплинула на формування ринку землі (в його зародкових формах) в міських поселеннях, по-третє, створила ринкові орієнтири для функціонування сфери житлового будівництва.

Для України, як потенційно однієї з найзначніших європейських аграрних країн, величезне значення мала приватизація державних земель. Незважаючи на надзвичайні складності, та, мабуть, найбільший політичний спротив, процес розпочався й поступово прискорювався.

Мільйони громадян безоплатно отримали від держави земельні ділянки. В цілому "первинну приватизацію" (термінологія Держкомзему України) сільськогосподарських угідь країни вже завершено. Частка приватних господарств усіх типів у валовому виробництві сільськогосподарської продукції, за даними Iowa State University Ukrainian Agricultural Policy Project, зросла з 29.4% в 1990 р. до 59.9% в 1999 р. Приватизація державних земель формально відбулася через їх передачу у власність недержавним сільськогосподарським підприємствам. Таким чином, на виконання Указу Президента України від 10.11.1994 р. безоплат-

но передано 29.5 млн. га земель, що здійснено в основному протягом 1995—1997 рр.

Логічним продовженням земельної реформи в аграрній сфері стало паювання земель в недержавних сільськогосподарських підприємствах. На 01.10.2000 р. 6416.8 тис. селян стали власниками сертифікатів на право на земельну частку (пай).

Також відбувалася приватизація земельних ділянок громадянами: для ведення особистого підсобного господарства та селянського (фермерського) господарства — 1893.4 тис. га; будівництва та обслуговування жилих будинків та господарських будівель (присадибних ділянок) — 1245.9 тис. га; садівництва — 114 тис. га, дачного і гаражного будівництва — 2.3 тис. га. Загальна площа приватизованих земельних ділянок становить 3255.6 тис. га. [24].

Основною формою реалізації права приватної власності на землю на даний момент є оренда землі. Станом на 01.10.2000 р. площа переданих в оренду земельних часток (паїв) становить 22.4 млн. га. [14].

Окрім оренди проходить і рух права на земельну частку (пай). Всього в обороті 274.2 тис. сертифікатів на право на земельну частку (пай), або 4.3% від кількості сертифікатів, виданих громадянам. Сама по собі ця цифра не така вже й мала. В цінах, що визначені державою, це становить більше 10 млрд. грн. Відзначимо, що це в 3 рази більше, ніж статутний капітал всіх комерційних банків України.

Всього в недержавній власності зараз знаходиться 30.3 млн. га сільськогосподарських угідь. Отже, приватизація землі, навіть в тих зародкових формах, в яких вона відбувається, дозволила створити "квазіринок" землі.

Вартість земель, які перейшли в недержавну власність (хоча про повноцінну приватизацію більшої частини з них говорити ще зарано), як вже зазначалось, дорівнює приблизно 260 млрд. грн., тобто в структурі загального приватизаційного процесу саме приватизація державних земель з точки зору масштабів посідає чільне місце [6].

Одним із важливих чинників економічної реформи в Україні є утворення та розвиток спеціалізованих банківських установ, зміцнення фондового ринку, ринку корпоративних цінних паперів та розвиток нормативно-правової бази для покращання діяльності цих установ. Завершено формування дворівневої банківської системи, впроваджуються складні механізми ринку державних цінних паперів. До 1991 р. в Україні існувало 5 державних банків, які нині перетворені в комерційні. З цих п'яти банків лише три змінили форму власності, а інші 2 залишилися державними. На 01.10.2000 р. статутний капітал трьох приватизованих банків становив 314.4 млн. грн. (всіх 196 банків — і 3599.5 млн. грн.), балансовий капітал — 1266 млн. грн. (6285 млн. грн.) та сумарні активи — 7037 млн. грн. (34272 млн. грн.) [1, 107].

Не менш важливим результатом проведення реформ по переходу на ринкові відносини було утвердження внутрішнього ринку. У 1990 р. на задоволення потреб внутрішнього споживання йшло всього 17,9 %

продукції, виробленої в республіці. У 2001 р. продаж споживчих товарів вітчизняного виробництва через мережу роздрібної торгівлі становив 77 % загального обсягу.

Протягом 1992-2002 рр. в Україні змінили форму власності 83953 об'єкти, в тому числі у 2002 р. — 6166 об'єктів [15].

На початок 2006 р. в Україні структура власності набула співвідношення 1:5, тобто державна власність складає 22%, а приватна — 78%. Темпи приватизації уповільнились, що є закономірним для країни, де у державній власності залишилися переважно стратегічні об'єкти. Надходження від приватизації різко зросли через впровадження прозорих, відкритих процедур продажу об'єктів на конкурсних засадах [7].

Зміна форм власності в нашій країні була обумовлена необхідністю відходу від надмірного одержавлення та монополістичного керування економікою та майже усіма сферами суспільного життя з боку держави. З цієї точки зору приватизація є важливою складовою частиною системної економічної реформи. За рахунок зміни форм власності, трансформуючи командно-адміністративну економічну систему, суспільство має надію одержати ефективний механізм господарювання [21].

Зважаючи на складність процесів реформування відносин власності, їх широкомасштабність, необхідно було враховувати світовий досвід і коригувати законодавчу базу з метою запобігання негативним соціально-економічним наслідкам.

Роздержавлення, що проходить в Україні, принципово відрізняється від аналогічного процесу в країнах із розвинутою ринковою економікою.

Головна відмінність українського роздержавлення від західного полягає в тому, що на Заході не було таких прецедентів, коли власність у гранично стислі строки перетворювалася із суспільної і державної у приватну. В усіх країнах і за всіх часів процес розподілу власності — один з найбільш делікатних і болісних. На формування класу сучасних власників на Заході пішло декілька століть. Процес формування класу власників (принаймні поза екстремальними умовами) завжди був історично легітимним і тому тривалим. Навіть у такому випадку розподіл і перерозподіл власності — вельми болісний у соціальному розумінні процес. У жодній країні він не відбувався відповідно до якого-небудь організаційного плану та в історично короткі терміни.

Друга принципова відмінність вітчизняного роздержавлення від західного полягає в тому, що, в силу історичних причин, переважна частина населення в Україні практично не мала коштів для придбання нерухомого майна. Особливо ця обставина посилювалася після лібералізації цін, у результаті котрої велика частина населення позбавилася своїх трудових заощаджень.

Третя принципова відмінність полягає в тому, що економіка України надзвичайно централізована і монополізована, а це робить просту передачу промисло-

вих гігантів із державних рук у приватні неефективною і навіть небезпечною.

Четверта ж відмінність українського роздержавлення від західного полягає в тому, що нові власники у переважній своїй частині навряд чи мають достатнє уявлення про те, що з цим майном робити [5].

Крім того, особливістю економіки України є те, що в її господарській структурі переважають галузі, які потребують дотацій з боку держави, а тому важко піддаються реформуванню. Структура ж народного господарства країни оцінюється як складна для перетворень, бо її основу становить: сільське господарство — 21,7%, промисловість — 43,3% (в тому числі металургія — 21,4%), енергетика і паливна промисловість — 24,4%. Якщо до цього додати, що країна ще не має достатньо інтегрованого у світовий простір і діючого за законами конкуренції ринкового господарства, то неминучим є висновок про те, що наша економічна система об'єктивно не може відмовитися від активної ролі держави.

Вищезазначені відмінності свідчать про неможливість (і навіть небезпечність) необдуманого копіювання моделей приватизації інших країн для використання в Україні [4].

Історичний процес розвивається по спіралі вгору, або навпаки. Класиками світового соціалізму запропоноване детально розроблене вчення, як від капіталізму перейти до комунізму, але по сьогодні немає єдиного розуміння, як від соціалізму повер-

нутись до капіталізму з ринковою економікою. Коли розпочалася приватизація, в Україну приїжджали економісти з західних країн, які навчали українців азів ринку. Але ж ці країни не переходили від соціалізму до капіталізму. Отож, Україна методом спроб та помилок, змушена була самостійно проходити цей шлях, в окремих випадках запозичуючи досвід сусідніх країн, зокрема Росії.

Можна стверджувати, що серед європейських постсоціалістичних країн Україна об'єктивно мала найгірші стартові умови для ринкових реформ у цілому, і для приватизації зокрема, чим сприяла появі так званого "феномену української постсоціалістичної приватизації". З цим пов'язані гірші можливості використання міжнародного досвіду зміни власності [12].

Отже, процес приватизації сьогодні характеризується як позитивними, так і негативними рисами. Не можна стверджувати, що приватизація не виконала своїх завдань, у той же час, на початку реформ на неї поклалися більші сподівання. Причина виникнення такої ситуації частково полягає в тому, що глобалізація сучасних економічних процесів впливає і на особливості реформування економіки України. Світова фінансова криза 1998 року скоригувала наміри багатьох інвесторів, і це негативно позначилося на темпах приватизації в Україні. З іншого боку, саме ефективна приватизація і є головним заходом, здатним змінити існуючу ситуацію на краще.

1. Білоцерківець О., Кошик О. Приватизація в Україні: вибір моделі і наслідки процесу // Українська приватизація: плюси і мінуси/ Головаха Є.І., Дубровський В.І., Кошик О.М. Під редакцією Пасхавера О.Й.; – К.: "Альтерпрес", 2001. – С.103-106.
2. Бесєдін В.Ф. Економіка України: потенціал, реформи, перспективи. – К., 1996.-Т. 1.- С. 372.
3. Варналій З.С. Державна фінансова підтримка підприємництва: форми, методи і ефективність// Наукові праці НДФІ.-К., 1995. -С. 5-24.
4. Звіт по темі "Вплив приватизації на економічні характеристики підприємств". —Київ: Центр ринкових реформ, 2000, липень
5. Карпюк Г., Назаренко В., Дорошук Л Трансформація відносин власності в Україні: економіко-правові аспекти (<http://www.ualogos.kiev.ua/>)
6. Кащенко О. Про ринок землі та його інфраструктуру // Економіка України. – 2000. – №2. – С.50-54; В листопаді 2000 р. Законом України "Про угоди відносно земельної частки (паю)" визнані недійсними всі угоди з придбання земельних сертифікатів, крім отримання спадку.
7. Лаврененко В. В. Особливості сучасного етапу приватизації в Україні (<http://www.cci.donbass.com/>)
8. Маковій В., Дейнека О. Портрет Людини Влади (<http://saliy.osp-ua.info/>)
9. Народне господарство України в 2002 році // Стат. щорічник. – К., 2003.-С. 350.
10. Народне господарство України у 1995 році // Стат. щорічник. – К., 1996.-С. 125-126.
11. Новітня історія України (1900—2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К: Вища шк, 2002. — 719 с.
12. Отношение населения к приватизации. Данные опроса Министерства статистики Украины, 1991, грудень.
13. Пасхавер О. Перспективи приватного підприємництва в Україні: приватизація і зростання нового капіталу // Економіка України. – 2000. – № 4.
14. Пасхавер О. Приватизація в Україні: проміжні висновки. Українські підприємства в постприватизаційний період // Економічні есе. — Київ, 2000.
15. Пасхавер О. Українські реформи, або приватизацію ніхто не любить // Дзеркало тижня. – 2003. – 6-12 вересня.

16. Поляков А.С. Использование метода сравнительного анализа продаж при отсутствии свободного рынка промышленных объектов // Государственный информационный бюллетень приватизации.- 2000.- № 1.
17. Постанова Кабінету Міністрів "Про порядок складання та уточнення списків громадян, які мають право на одержання приватизаційних паперів" від 25 листопада 1992 р. № 656 // Урядовий кур'єр. – 1992.-2 грудня.
18. Приватизація. Історія питання // Часопис Парламент. <http://www.parlament.org.ua/>
19. Проблемні питання оренди // Приватизація в Україні, 1992, №2; Фрідман Р., Рапачинський А. Приватизація в Центральній Європі. Т.1, 2. — Київ: Основи, 1994; Економічна реформа: антологія. Т.3. — Київ: Проект економічної реформи в Україні, 1995.
20. Про діяльність підприємств, які змінили форму власності за 1999 р. — Київ: Держкомстат України, 2000; Статистичний щорічник України. 1999. — Київ: Техніка, 2000.
21. Собственность, какая она есть // Зеркало недели. – 2000. – № 38.
22. Фрідман Р., Рапачинський А., Ерл Д та ін. – Приватизація в Росії, Україні та країнах Балтії. – Т. II. – Київ: Видавництво "Основи", 1994. – С. 105-152.
23. Центр громадської інформації Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку, <http://www.pio.kiev.ua/>
24. Якщо не оговорено інше, дані Держкомзему України // Земельна реформа в Україні. Державний комітет України по земельних ресурсах. – Київ, 2000.

SUMMARY

Bezaha T. THE PHENOMENON OF UKRAINIAN POST-SOCIALIST PRIVATIZATION

In the given article the author analyses the role and effect of the phenomenon of post-socialist privatization on the process of formation of market relations. The evaluation of the process, the results of which led to the change of the type of property, is given. Stages and methods of privatization are characterized as having both positive and negative features.

Д. БЕЛОВ (Ужгород)

МОДЕРНІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Перехідний період в Україні, як і всюди, характеризується протистоянням двох правопорядків – старого і нового, основним розмежуванням яких стає відношення до Конституції 1996 року. Центральне питання сучасної конституційної дискусії є питання прогалин в Конституції, а також питання про те, хто, яким чином і в якому напрямку буде заповнювати ці прогалини [4, 12].

У класичній теорії права та сучасній правовій літературі існують різні теоретичні підходи до вирішення проблеми прогалин. Якщо виходити з нормативістського вчення Г.Кельзена, то проблеми прогалин узагалі не існує, оскільки шляхом тлумачення конституційних норм можна заповнити будь-яку лакуну в праві [6, 101]. М.Еллінек, навпаки, вважав, що державне право без прогалин узагалі неможливо, а вся історія права – це боротьба за ту чи іншу інтерпретацію ситуації прогалин і їхнього правового осмислення.

Основна дилема українського конституціоналізму перехідного періоду виражалася в конфлікті принципів радянського легітимізму (так званої “радянської демократії”) і плебісцитарної президентської влади. Однак даний конфлікт не

одержав остаточного вирішення аж до сьогодення часу. Найбільш чітко він виявляється в опозиції різних політичних сил до Конституції і знаходить вираження у змінах до неї. Даний феномен аж ніяк не є зовсім новим в історії.

У своїй класичній праці про політичну історію Французької революції А.Олар, порівнюючи конституційні проекти якобінців і жирондистів, побачив їхню принципову різницю в тому, що перші пропонували більше демократії, але менше свободи, в той час як інші звертали переважну увагу не на соціальну рівність, а на гарантії політичних прав особистості. Інше принципове розходження між ними полягало в протиріччі між суверенітетом законодавчої влади та принципі представницького правління [1, 45].

Уся логіка змін, як тоді, так і зараз, не в останній мірі визначалася прагненням різних парламентських фракцій легітимізувати своє право на владу. З цим зв'язаний і відзначений прагматизм по відношенню до змін, багато з яких з'являлися та зникали не стільки з принципових позицій, скільки в зв'язку з тактичними інтересами окремих угруповань.

Узагалі зміни до конституції є основним способом проведення визначеної політики права в історії конституціоналізму. Досить указати на розкол суспільства у питанні про прийняття ряду змін до надзвичайно жорсткої Конституції США, цілу літературу змін ліберального характеру до монархічних конституцій Європи XIX – початку XX століть, десятки змін до Конституції Третьої Республіки у Франції. Питання про зміни постало в центрі уваги в країнах Західної Європи на сучасному етапі в зв'язку з об'єднанням Європи та прагненням інтегрувати в конституційний процес нові явища соціального, наукового та технічного характеру [2].

У цій світовій перспективі конституційна ситуація в країнах Східної Європи й в Україні не є унікальною. Її принципова специфіка, однак, полягає в тому, що тут мова йде про Конституцію перехідного періоду, прийняту в обстановці політичного протистояння, причому від результату боротьби залежить багато в чому вектор усієї політико-правової модернізації. У цих умовах зміни до конституції відіграють більш істотну політичну роль, ніж, скажімо, у країнах, де вони висуваються в умовах стабільної конституційної демократії і виконують більш “технічну” роль. Діюча Конституція України є досить жорсткою та вводить складну процедуру прийняття змін (Розділ 13 Конституції).

Нам представляється, що у своїй сукупності запропоновані до Конституції України зміни представляють цінне джерело інформації про розвиток конституційного конфлікту та гіпотетично можливі способи його вирішення. Про те, що ми маємо справу не з віртуальною, а цілком матеріальною реальністю, говорить коло ініціаторів змін, радикальний характер пропонованих змін, а також сталість відтворення подібних політико-правових ідей, деякі з яких були внесені в Конституцію [5, 54].

Основні лінії конституційного конфлікту чітко виступають при аналізі в тривалій перспективі змін до Конституції, запропонованих різними політичними силами й органами влади. Серед них – Верховна Рада України та Президент України, що є головним джерелом законодавчих ініціатив.

Аналіз змін до Конституції дає можливість зробити висновки про загальну спрямованість цих ініціатив. Так, серед них відсутні пропозиції, пов'язані з конституційним регулюванням відносин власності та взагалі соціальної сфери (наприклад, земельного права), украй незначне число змін, що стосуються територіального устрою, організації на нових засадах місцевого управління та самоврядування, проведення адміністративної і судової реформи (проблеми демократизації правової системи та забезпечення прав особистості), тобто саме тих фундаментальних питань, що складають основу правової модернізації.

Разом з цим практично повна відсутність змін в галузі соціально-економічних питань, наприклад, соціальних прав, бюджетних відносин, податкового законодавства і т.д. З поля зору авторів змін вийшли такі нові галузі конституційно-правового регулювання, як біоконституціоналізм, врахування нових явищ в інформатиці та техніці. Не менш показовою є повна відсутність змін, пов'язаних з інтерпретацією прав людини. Можна, звичайно, сперечатися про доцільність відображення цих питань у Конституції і допустити можливість їхнього правового закріплення в спеціальних законах чи вирішення шляхом тлумачення конституційних норм. Однак, на наш погляд, це рівною мірою відноситься також і до тих галузей конституційного права, по яких зміни були висунуті.

На нашу думку факт відсутності цілих розділів конституційного регулювання (що складають у ряді конституцій окремі структурні частини й активно дебатовуються в сучасній західній конституційно-правовій думці) серед проблематики змін не може бути пояснений єдністю думок у даних сферах конституційного регулювання – навпаки, усі зазначені проблеми знаходяться в центрі ідеологічної боротьби сучасної України. Інше можливе пояснення (формального характеру), пов'язане з особливістю процедури перегляду глав 1, 3 і 13, може служити поясненням лише частково, оскільки ряд інших розділів Конституції, доступних для змін, також не викликав інтересу прихильників ревізії. Крім того, теоретична можливість скликання Конституційних Зборів і прийняття нової Конституції не тільки не заперечувалася, але і представлялася позитивним рішенням багатьом учасниками конституційної боротьби. Третє можливе пояснення – свідоме замовчування про ці проблеми в інтересах безконфліктності конституційного процесу (подібно тому, що допустили автори американської Конституції в період її прийняття) – також викликає сумнів, оскільки учасники українського конституційного процесу теоретично та практично стоять на протилежних позиціях з цих питань і активно прагнуть провести свою політичну лінію в законодавстві. Залишається припустити, що ці питання є для ініціаторів законодавчих проектів менш важливими з погляду конституційного регулювання. Що ж є головним питанням, що цікавить авторів змін? Цим питанням є влада, що дозволить переможцю вирішити всі інші проблеми.

З загального числа пропозицій про внесення змін до Конституції, висунутих за час існування Конституції 1996 року, значна їх частина присвячена проблемам перерозподілу влади та компетенції влади, насамперед – Верховної Ради, Уряду і Президента [3, 31]. Якщо розподілити усі висунуті зміни по розділах Конституції, то можна констатувати, що найбільша їхня частина приходиться на Розділ 4 “Верховна Рада України”, Розділ 5 “Президент України”, і Розділ 6 “Кабінет Міністрів

України. Інші органи виконавчої влади”. Практично відсутні серйозні зміни до Розділу 8 “Правосуддя” і 11 “Місцеве самоврядування”.

Очевидно, що зміни до Конституції висувуються насамперед тими силами, що не задоволені нею та знаходяться в опозиції, більш-менш усвідомленої, до існуючого політичному режиму.

У такий спосіб можемо констатувати, що ініціативи, спрямовані на перерозподіл влади, складаючи значну частину пропозицій про внесення змін, можуть бути розділені на пропозиції як негативного (тобто спрямованого на виключення тих чи інших статей), так і позитивного (тобто нові нормативні положення, що вводяться) характеру. Вони розрізняються, безсумнівно, за ступенем радикалізму по відношенню до перегляду Конституції – від прагнення до її повної ревізії до конкретизації окремих положень і статей. Звертає на себе увагу і різна якість змін з правової точки зору, серед яких (особливо на початковому етапі) переважають декларативні пропозиції, що часто не спираються на існуюче законодавство і не мають ясного правового обґрунтування, але які виражають уявлення депутатів про бажані зміни державного устрою.

Отже, процес становлення конституціоналізму в Україні, як в будь-якій молодій незалежній державі, не завершився з прийняттям Конституції. Щороку він стає більш динамічним, спрямованим на розв’язання найактуальніших проблем державотворення, становлення дієздатних структур громадянського суспільства в Україні, забезпечення прав і свобод українських громадян. Відбуваються істотні зміни у конституційному законодавстві та у правовій системі в цілому.

Проте викликають подив поширювані міфи про причини недосконалості Конституції. На першому місці серед них: цей документ творився впродовж однієї ночі, то, мовляв, чого путнього можна очікувати від фантазії напівсонних депутатів. Сумно чути такі твердження, особливо від тих, кому відомі в деталях усі перипетії минулого конституційного процесу. Жаль, що такими вигадками підривається повага до головного закону держави, чого в цивілізованих країнах намагаються уникати.

У цьому зв’язку, мабуть, варто нагадати, що чинна Конституція не була продуктом раптового депутатського безсоння. Її текст народжувався у творчих пошуках і політичних муках не менше ніж упродовж семи років. До цього процесу залучалися кращі фахівці Української держави. Над нею працювали дві конституційні комісії. І первісний текст проекту нинішньої Конституції депутати писали на основі напрацювання своїх попередників у Верховній Раді. Тому спроби кинути тінь на цей документ не можуть сприйматися інакше як образа тих, хто сумлінно і віддано працював над

Конституцією і наполегливо боровся за її прийняття.

Нам жодною мірою не хотілося б переоцінити нашу Конституцію. Можна багато говорити про її плюси та мінуси, які є результатом можливого на той час політичного компромісу. Але чи ця потреба сьогодні настільки нагальна й пріоритетна для розбудови справді демократичного суспільства, щоб аж іти на „хірургічне” втручання? Чи головна причина тих проблем, які сьогодні трусять українське суспільство, — відносна недосконалість Конституції? Адже в цілому наш Документ не гірший за інші європейські конституції. Текст його, як відомо, високо оцінили експерти Ради Європи та інші зарубіжні авторитети з конституційного права. І про це ще не так давно в Україні говорили з гордістю.

Зрозуміло, що суспільні відносини постійно розвиваються, і це потребує корекції правового регулювання. Безумовно, це може торкатися і конституції. Звісно, можна удосконалювати й змінювати основний документ держави щорічно, кидати країну у новий вир політичних пристрастей, дискусій та протистояння, витратити життєву енергію, інтелектуальний потенціал та кошти. Адже конституційна нормотворчість — процес, який за своєю природою здатний максимально стимулювати політичну активність населення. І процес далеко не дешевий. Чи не варто було б пригадати іншу історичну практику: Конституція США існує вже понад два століття. Вона не більша за обсягом від Конституції України і, звичайно ж, не розписує у деталях регулювання всіх аспектів функціонування сучасної державної машини, захисту прав та свобод її громадян. На її основі тримається стабільність американської демократії. Впродовж понад двох століть до неї було внесено не так і багато змін.

Саме тому, слід глибоко усвідомлювати всю відповідальність за стратегію, здійснення і наслідки політичної реформи, що має на меті оновлення Конституції відповідно до нових реалій, збалансування владних відносин у державі, консолідації суспільства. Цю велику і багатогранну роботу можна буде вважати успішною лише тоді, коли вона внесе реальні позитивні зміни у наше життя, благотворно позначиться на всіх сферах і у всіх вимірах — від народу, держави до конкретної людини і конкретної сім’ї.

Слід виходити з того, що зміни такого масштабу і глибини об’єктивно привносять у суспільство, політичну ситуацію елементи нестабільності та незгод. Тому вони повинні бути виважені, точно та відповідально розраховані і реалізовуватися у максимально стислі терміни, не порушуючи загальної атмосфери в державі, ритму її економічного життя. З цих само причин не менш важливо, щоб такі кампанії проводилися якомога рідше.

1. Ардан Ф. Франция: государственная система. – М.: Юрид. лит., 1994. – 176 с.
2. Медушевский А. Российская модель конституционных преобразований в сравнительной перспективе // Конституционное право: восточноевропейское обозрение, – 2001. – № 4. – С. 34.
3. Орзих М.Ф. Конституционная реформа в Украине. Учебное пособие. Одеса. – 2003.
4. Пробелы в конституции и возможности ее совершенствования. – М.: Центр конституционных исследований МОНФ, 1998.
5. Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. – К., 1997. – 190 с.
6. Kelzen H. General Theory of Law and State. – L.: Russel and Russel. – 1945. – P. 101.

SUMMARY

Belov D. MODERNIZATION OF CONSTITUTIONAL LINE-UP: QUESTION OF THEORY AND PRACTICE

The article describes procedure of making alteration and adding to the constitution. An author pays attention on the feature of perfection of norms of current constitution legislation. In the article pointlessness of permanent changes is grounded to the constitution.

С. БОЛДИЖАР (Ужгород)

ПРАВОВІ АСПЕКТИ НАРОДНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ (ПРИКЛАД ЗАКАРПАТТЯ У 1944 -1945 РОКАХ)

29 червня 1945 року заступник Голови Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Народний Комісар Закордонних Справ В. Молотов та Прем'єр-міністр Чехословаччини З. Фірлінгер підписали договір, за яким Закарпатська Україна (на той момент згідно з Чехословацькою Конституцією носила назву Підкарпатська Русь) возз'єднувалась в згоді з бажанням, проявленим її населенням, і на підставі дружньої угоди обох Договірних Сторін з своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включалась до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Безпосередньо з вивченням радянсько-чехословацького договірного процесу пов'язане спірне протягом тривалого часу питання, що стосується необхідності врахування думки населення краю, його волевиявлення або з точки зору міжнародних норм „права на самовизначення”. Розмірковуючи над цією проблемою, можемо зробити наступні висновки щодо початкових характеристик такого права.

На завершальному етапі війни, початково бажання закарпатців воз'єднатись з УРСР було висловлене під час проведення I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України, а тому нерідко дискутується питання про легітимність даного заходу і його право приймати такі рішення. Очевидно, розглядати його можна з різних позицій.

Легітимність, в перекладі „законний, правомірний”, визначається як обов'язкова ознака законодавчої влади держави, що означає визнання її як всередині країни, так і на міжнародній арені [3, 467]. Також зазначається, що згідно принципу „легітимізму” „жодною територією не можна розпоряджатися доти, доки її законний володар

офіційно від неї не відрікся. Володіння, захоплені у законного володаря, мають бути йому повернені”. Виходячи з цього, легітимність певного заходу (яким був і з'їзд) можна визначати як його законний характер з точки зору чинних на цей час і на цій території нормативних актів. З таких позицій, звичайно, з'їзд, як і його рішення, не міг бути легітимним, оскільки не був передбачений ні законодавством довоєнної Чехословаччини, ні ще частково діючим законодавством Угорщини, ні частково, але неофіційно діючим законодавством СРСР.

Однак, якщо враховувати, що законність у демократичному суспільстві повинна, в першу чергу, відображати волю та інтереси більшості населення, то зрозуміло, що він був легітимним, оскільки об'єктивно відображав волю основної частини населення Закарпатської України. Виходячи з цього, можемо стверджувати, що на момент проведення з'їзду, обов'язкових норм, які б зобов'язували проводити референдум щодо територій, аналогічних Закарпаттю, ні в міжнародному праві, ні в праві держав, закони яких фактично діяли на цій території у 1944 році, не було. А тому рішення з'їзду можна характеризувати виключно як прояв народного волевиявлення, а не як юридично обґрунтований акт.

Кінцевим підтвердженням такої волі закарпатців стали їх підписи під текстом Маніфесту, кількість яких склала близько 300 тисяч чоловік, тобто більшість дорослого населення краю, що і можемо в даних умовах вважати своєрідним референдумом.

Інколи виникає питання – чи достатньо було на з'їзді прийняти рішення про возз'єднання з Радян-

ською Україною без проведення референдуму серед всього населення? З приводу цього можна стверджувати наступне. По-перше, як зазначено вище, делегати з'їзду представляли більшість населення регіону, і це представництво було об'єктивним фактом. По-друге, возз'єднання Закарпаття з Україною і сам з'їзд Народних Комітетів Закарпаття відбувались в умовах війни, яка ніколи не створює всіх необхідних умов для демократичного народного волевиявлення. Присутність Червоної Армії на території краю, з одного боку, стримувала окремі елементи, які були воже настроєні проти возз'єднання, а з іншого – контролювала хід самого з'їзду.

З цього приводу цікаво навести спогади делегата з'їзду В.Маркуся, який писав: „Члени кількох окружних делегацій запропонували, у дуже делікатній формі, провести плебісцит, оскільки, казали вони, 600 осіб не можуть вирішувати долю краю. Дізнавшись про таку ініціативу, організатори з'їзду почали погрожувати кільком делегатам тюрмою, якщо вони насміяться виступати з подібною пропозицією” [1, 46].

Необхідно відмітити, що діючі Конституція СРСР та Конституція ЧСР не передбачали такої форми волевиявлення народу, як плебісцит або референдум, а тому не було правових засад для його проведення.

З точки ж зору існуючих на той момент норм міжнародного права, спосіб вирішення державно-територіальних проблем через народне волевиявлення і самовизначення був спірним і неврегульованим з наступних причин. Поняття „самовизначення”, як принцип міжнародного права, почало набирати юридичного змісту в кінці першої світової війни, коли президент США В.Вільсон виступив зі своєю програмою післявоєнного світового устрою, відомого як „14 пунктів Вільсона”. В ній він відмічав, що основним суб'єктом влади є народ, який має право на самовизначення. Однак, ніяких правил для досягнення самовизначення не було запропоновано. Більше того, створена в цей період Ліга Націй за час своєї діяльності неодноразово дискутувала з приводу самого принципу „самовизначення народів”, і в кінці-кінців сформулювала поняття „територіальних змін”, вказуючи на три компоненти:

- 1) територіальна цілісність;
- 2) необхідність утворення політичного органу для затвердження подібних змін;
- 3) самовизначення не допускається, якщо воно загрожує миру.

Таким чином, самовизначення не включало концепцію того, що певні етнічні групи можуть створювати свої держави. При цьому Ліга Націй обмежилась тільки введенням системи мандатів для колоній держав, які потерпіли поразку у світовій війні, з метою не допустити їх надмірної експлуатації.

В цілому ж кордони держав переглядались, виходячи з політичних інтересів держав-переможниць, як правило, без врахування думки народу, чиї інтереси ці зміни зачіпали. При цьому результати народних плебісцитів в одних випадках ігнорувались, як було у 1921 році при проведенні плебісциту у Верхній Селезії, коли більшість населення, що брала участь у ньому, проголосувала за залишення цього району у складі Німеччини, а меншість – за приєднання до Польщі. Союзна комісія, розглянувши питання, поділила дану територію на дві частини, і Польща отримала меншу, але більш розвинуту частину. В інших випадках союзники допускали тільки ті референдуми, які були їм вигідні і гарантували успіх. Так були відхилені пропозиції про референдуми на заході Австрії, де населення бажало приєднатись до Швейцарії, у Східній Галичині – щодо можливості відокремлення від Польщі і входження до складу України.

Тому, як показує досвід Версальської системи, дівість референдуму як форми виразу інтересів населення по питанню про статус територій була досить умовною. Плебісцит дозволяв тільки зафіксувати відношення окремих людей до наявної проблеми і виявити чисельне співвідношення прихильників різних точок зору.

Більше того, під час розгляду у 20-х роках проблеми Аланських островів, території, за яку сперечались Швеція і Фінляндія, Міжнародний експертний комітет прийшов до наступного висновку: „Міжнародне право не визнає право національних груп на відокремлення від держави, частиною якої вони є шляхом простого виразу такого наміру. Надання або відмова в праві частині населення визначити свою політичну долю плебісцитом або іншим способом є виключним атрибутом суверенітету кожної держави. Надання меншинам, релігійним, мовним або іншим права на вихід із суспільства до якого вони належать, буде свідченням руйнування порядку і стабільності всередині держав і заохочення анархії в міжнародному світі” [2, 46].

В цілому, реальним принципом, який застосовувався Лігою Націй на практиці в міжвоєнний період, можемо вважати висновок про те, що національні меншини не розглядались як суб'єкти зовнішнього „самовизначення”.

І тільки після другої світової війни ідея самовизначення знайшла свій дійсно юридичний вираз. Так, у резолюції ООН № 637 (VII), прийнятій на VII сесії Генеральної Асамблеї 16 грудня 1952 року „Про право народів і націй на самовизначення” підкреслювалось, що „право націй на самовизначення є передумовою для користування всіма основними правами людини; держави члени ООН повинні визнавати і заохочувати право на самовизначення народів несамоуправних та підопічних територій, що воля народу повинна виявлятися за допомогою плебісциту або інших визнаних демо-

кратичних способів" [4]. Таким чином, статус ідеї про самовизначення підвищувався з „принципу” до „права”.

Під час безпосереднього підписання Договору між ЧСР та СРСР представники Закарпатської України були відсутні, на основі чого ряд дослідників характеризує його як двохсторонній зговір Е.Бенеша та Й. Сталіна. Звичайно, відсутність закарпатців під час процедури підписання, до речі як і представників Української РСР, було негативним фактором, однак з юридичної точки зору повністю відповідало діючим міжнародним нормам. Так, відповідно до принципів та норм міжнародного права договори про передачу території підписуються тільки суб'єктами міжнародного права. Ні Радянська Україна, ні тим більше Закарпатська Україна, яка

згідно з волевиявленням народу (народним суверенітетом) возз'єднувалась з Радянською Україною на момент підписання договору не були такими, а тому і не передбачалась їх присутність під час його підписання. Що ж стосується їх участі у самому договірному процесі, то вона очевидна. Це і I з'їзд Народних Комітетів, і Звернення до Радянської України, і згода останньої.

Саме виходячи з цього, можемо охарактеризувати Радянсько-чехословацький договір як двохсторонній міждержавний акт передачі території від однієї держави до іншої, що відповідав діючим на момент його підписання міжнародно-правовим нормам, і мета якого співпала з устремлінням населення, що проживало в цьому регіоні.

1. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944-1945 рр. – Київ: Інтел, 1992.
2. Международная правосубъектность. – Москва, 1971.
3. Юридична енциклопедія. – Київ: Видавництво „Українська енциклопедія імені М.П.Бажана”, 2001. – Т.3.
4. www.un.org/russian/ga/7/docs/res7.htm.

SUMMARY

Boldyzh S. LEGAL ASPECTS OF FOLK WILL (AN EXAMPLE OF TRANSKARPATIA IS IN 1944 -1945 YEARS)

An author proves that points of view of existing on a that moment norms of international law (1944-1945), a method of decision of state territorial problems through folk will and self-determination was debatable and it is unsettled from next reasons. An author characterizes the Soviet-Czechoslovakia agreement as two extraneous intergovernmental act of passing to territory from one state to other, that met operating in the moment of his signing international legal standards and the purpose of which coincided with aspiration of population which lived in this region.

О. ГЛОБА (Дніпропетровськ)

АНАЛІТИЧНІ ЦЕНТРИ ЯК СЕГМЕНТ «ТРЕТЬОГО СЕКТОРУ» В ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Особливе місце в сучасних політологічних студиях посідає проблематика переходу до демократії. Розпочавшись на початку 1960-х років щодо постколоніальних суспільств, аналіз трансформаційних процесів сьогодні спрямований на досягнення досвіду переходу до демократії країн колишнього «соціалістичного табору». Західними дослідниками були запропоновані декілька транзитивних моделей. Одна з перших моделей переходу до демократії була запропонована Данквартом Растроу в роботі «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» (1970) [1], у якій він обґрунтував генетичний підхід до суспільно-політичної модернізації. Новація цього підходу полягає в тому, що при поясненні процесів мо-

дернізації акцент робиться не на постійних чинниках, що забезпечують функціонування демократичного режиму, а на контексті політичної динаміки, який постійно змінюється. Тобто акцентується увага на генетичні передумови та змінні величини, що визначають характер, спрямування й темпи трансформативних процесів. Модель Д. Растроу передбачає наявність двох взаємопов'язаних передумов: національну єдність і усвідомлення громадянами загальної ідентичності або хоча розуміння того, до якого політичного співтовариства вони відносяться, з одночасним політичним протиборством основних суспільно-політичних сил. Американський політолог виокремлює три основні фази перехідної динаміки:

підготовча (відбувається розгортання конфлікту між основними соціальними силами у політиці), прийняття рішення (здійснюється вибір альтернативи, яка визначає основні правила демократичної гри), закріплення або звикання (утвердження нових форм спілкування, становлення демократичних інститутів та процедур).

Іншу модель демократичного транзиту запропонували Г. О'Доннелл [2] і Ф. Шміттер [3]. Вони розрізняють три стадії переходу до демократії: лібералізація (відбувається інституціоналізація громадянських свобод без трансформації владного апарату), демократизація (період інституціоналізації невизначеності, коли влада певної групи людей замінюється владою набору політичних норм та правил за умов демонтажу авторитарного режиму та свідомого вибору новими силами демократичних інститутів і процедур), ресоціалізація громадян (засвоєння громадянами нових норм та цінностей під час поступу демократичного процесу).

Специфічну концепцію демократичного транзиту, адаптовану до реалій східноєвропейської трансформації, запропонував В. Банс [4]. На його думку, транзит від державного соціалізму (що характеризується невизначеністю процедур і передбачуваними кінцевими результатами) до ліберальної демократії (з визначеними процедурами й невизначеними результатами) здійснюється через перехідний період («хаос»), якому притаманні невизначеність як результатів, так і процедур. У цей період система стає більш конкурентною, результати – ще більш невизначеними, а вихідний стан самого процесу реформ набуває непередбачуваного характеру. Ліберальна демократія за такої ситуації стає лише одним з чотирьох варіантів майбутнього, поряд із «заморожуванням» режиму в перехідному стані, реставрацією державного соціалізму та диктатурою з її невизначеністю процедур і результатів.

Незважаючи на відмінність підходів щодо особливостей переходу до демократії, більшість дослідників схильні визначати перехідні суспільства як «загальну ситуацію (і поняття) переходу від однієї епохи політичної організації суспільного життя до іншої, неомодерної епохи в розумінні суспільства і його політичної практики» [5, 24-25].

Сутність перехідного періоду полягає в трансформації від попередньої соціальної системи (у даному випадку її конкретний тип особливого значення не має) до соціальної системи, яка має всі характеристики громадянського суспільства. Успіх перехідного періоду в багато в чому залежить від розвиненості громадянського суспільства, особливо такого його сегменту, як аналітичні центри. Обслуговуючи певні специфічні інтереси, аналітичні центри виявляються важливим інститутом громадянського суспільства.

Метою цієї статті є визначення місця і ролі аналітичних центрів у структурі громадянського суспільства за умов перехідних процесів.

У державах колишнього «соціалістичного табору», аналітичні центри практично не були представлені в системі громадських організацій – те, що в західному суспільствознавстві позначається терміном «третій сектор». З демократизацією суспільних процесів, з метою забезпечення політ технологічного забезпечення виборчих кампаній поступово утворювалися різного роду аналітичні корпорації, які дедалі зміцнювали свої позиції в системі владних відносин.

У перехідних суспільствах можна виокремити такі типи громадських аналітичних структур.

Перший тип – організації, які утворилися усередині програм технічної допомоги. Ініціатива їхнього створення традиційно йшла ззовні. Головне завдання цих організацій – бути контрагентами західних ліберальних ідей. Виходячи з такого завдання й формувалася базова діяльність цих організацій – пошук форм подання й поширення ідей для різних соціальних шарів. Ці організації могли носити секторальний характер (екологія, освіта, право) або більше загальний. Але всі вони мають, як мінімум, дві характерні риси. Перша – вони самі не продукують ідей (навіть якщо вони й проводять якісь дослідження, вони повинні одержати санкцію з боку грантодавця, або ж вони є виконавцями дослідження, що проводиться ззовні). Друге – ці організації самі не працюють на ринку інтелектуальних послуг. Всі їхні проекти мають зовнішнє бюджетне фінансування.

Другий тип – це організації, які утворювалися усередині комерційних банків, великих бізнес-корпорацій, партій. Вони створювалися найбільш прогресивними людьми зі складу керівництва таких структур.

Третій тип – організації, засновані на персоні. Основний ресурс експерта-засновника – його унікальні здатності й зроблене у свій час авторитетне ім'я. Для продажу своїх послуг йому не потрібні соціальні форми організації роботи: він може створити навколо себе команду й відразу розпустити її. Він працює за власною технологією, продає власне ноу-хау й не займається організаційним будівництвом або відпрацюванням технології якихось стандартних аналітичних процедур. Це людина, що, вільно переміщаючись по простору ринку, створює навколо себе специфічний імідж.

Четвертий тип організацій – аналітичні групи державних установ. Ці організації були створені недавно, тому що виявилось, що державні мужі постійно мають потребу у свіжих думках просто для того, щоб їхня структура продовжувала існувати й працювати. У цих організаціях працюють, як правило, професіонали. Ці організації обслуговують завдання структур, у яких вони працюють.

З визначених типів до сегменту «третього сектору» можна віднести лише аналітичні центри першого типу. На Заході подібні установи прийнято називати «фабриками». У перехідних суспільствах особливого поширення набули «фабрики виборів». Це агентства, здатні на високому технологічному рівні одночасно проводити від п'яти до десяти масштабних виборчих кампаній. Такі агентства володіють власними відпрацьованими технологіями й методиками.

Термін «фабрика виборів» має на увазі, що виборча кампанія є чітко налагоджений і структурований процес, схожий на виробничий. І якщо розглядати «фабрику виборів» як виробництво особливого товару на основі «соціальних технологій», то можна говорити про дії й інструменти, які зберігають, моделюють або змінюють існуючу соціально-політичну реальність, конфігурацію за рахунок впливу на суспільну свідомість. При цьому діяльність «фабрики» залежить від реальних замовників, тобто тих, хто зацікавлений у формуванні або збереженні конфігурації, хто має ресурси, важелі впливу й уявлення про те, чого він хоче досягти.

«Фабрика виборів» дозволяє здійснювати всі технологічні етапи в рамках одного понятійного апарата, одного організаційно-управлінського механізму, єдиної фінансової схеми. Тому «фабрика виборів» – це «підприємство», яке в повному обсязі володіє всіма необхідними інтелектуальними, організаційними, комунікаційними ресурсами. З одного боку, вона має серйозний структурований досвід і набір апробованих, ефективних технологій, а з іншого боку – здатна робити унікальний, ексклюзивний продукт.

Специфіка роботи на виборах – це необхідність домогтися результату в суворо фіксований часовий проміжок. Тому особливе значення мають злагодженість роботи «цехів», їхня взаємодія. Забезпечити таке в змозі досвідчена управлінська структура усередині «фабрики виборів». Саме вона під час виборчої кампанії перетворює час у матерію й у засіб виробництва. Це означає, що агентство класу «фабрики виборів» повинно мати у своєму постійному штаті велику кількість високопрофесійних консультантів без залежності від сезонного фактора.

У перехідних суспільствах важливим, але поки ще недостатньо інституційно розвиненим, видом аналітичних центрів є «фабрики думки», або «мозкові центри». Це незалежні консалтингові організації, створені з метою обговорення й, по можливості, просування важливих для суспільного (публічного) життя рішень, а також просування тієї або іншої практичної політики в тій або іншій сфері, галузі громадського життя. Фабрика думки є головним суб'єктом ініціативного політичного консультування.

Основна функція фабрики думки – виробництво й просування ідей у проектній формі, що може бути сприйнятою публічною політикою й інтегрована в соціальну практику. «Фабрика» у назві вказує на те, що даний вид виробництва має характер індустрії, застосовує певні, повторювані й масові, що стали від цього промисловими, технології. Назва «мозковий центр» підкреслює соціальну функцію Think Tanks, що полягає в концентрації, зосередженні (у деякому центрі) мислячих людей (мозків), здатних будувати власні соціальні стратегії, виражати їх у соціально прийнятній формі у вигляді конкретного впливу на прийняття важливих законодавчих або виконавчих рішень й, виконуючи в такий спосіб добре оплачувані замовлення, ставати незалежними. З іншого боку, мозкові центри, здійснюючи соціальні проекти в області публічної політики, налагоджуючи комунікацію з метою просування соціально значущих проектів, стають центрами тяжіння для всіх інтелектуальних людей, поєднуючи навколо себе іноді набагато більше думаючих людей, ніж перебуває власне усередині структури мозкового центра.

Фабрики думки свідомо ставлять перед собою завдання соціальної інженерії суспільства, тобто такого перетворення суспільства, що виникає як ідея в головах інтелектуалів, як проект – у вигляді консультативного тексту в аналітичних доповідях цих інтелектуалів, об'єднаних у фабрику думки, як намір суспільної дії – у сфері публічної політики, куди фабрика думки просуває свої доповіді, і потім виникає як конкретне законодавче або виконавче рішення в інституціональній політиці, де його знову ж формулює фабрика думки. Протягом всього цього ланцюга фабрика думки є генератором ідей, аналітиком альтернатив і прогнозів, презентантом висновків, одним з модераторів публічної комунікації, проектантом конкретних законодавчих або виконавчих рішень і лобістом суспільних інтересів, що виражаються привселюдно.

Таким чином, мозковий центр виробляє думки й ідеї не у вигляді аналітичних текстів або віддаленого теоретизування, а у вигляді консультативних текстів, її метод роботи – не аналіз, а консультація, де фундаментальний характер розробок завжди набуває прикладного вираження. У процесі консультації «фабрика думки» формулює свої ідеї й проекти в практичній формі, що припускає з боку уряду або парламенту таку ж структуру проектного керування, у якому стратегічне керування й поточне керування розрізнені, а проектний менеджмент реальної державної політики одержує супровідні консультації від внутрішніх консультантів у межах тієї ж проектною, а не ідеологічної парадигми.

1. Растой Д. Переход к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.
2. О'Доннелл Г. Делегированная демократия? // Искусство кино. – 1993. – № 3. – С. 3-7.

3. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – № 5. – С. 18-27.
4. Банс В. Элементы неопределенности в переходный период // Полис. – 1993. – № 1. – С. 27-33.
5. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (кер. авт. колективу); Заг. ред.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеєв, О. Дергачов. – К.: Політична думка, 1995.

SUMMARY

Globa O. THINK-TANKS AS THE SEGMENT OF THE “THIRD SECTOR” IN THE TRANSITION SOCIETIES

The article deals with the place and the role of the think-tanks in the structure of the civil society in the conditions of transit. Author defines the types of the civil think-tanks in the transition societies, the specifics of its functioning. The important place of the think tanks in the field of public policy is stressed.

В.ГОМОНАЙ (Ужгород)

АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Інтеграцію України до Європейського Союзу проголошено пріоритетним напрямом зовнішньополітичного курсу держави. Ключовим елементом успішної євроінтеграції України є досягнення певного рівня узгодженості українського законодавства із правовими нормами ЄС. Зближення законодавства України із сучасною європейською системою права створить необхідні передумови для отримання Україною статусу асоційованого члена ЄС, що є її головним зовнішньополітичним пріоритетом держави.

Основи зовнішньої політики України, механізм і тактику втілення її європейського вектору визначає низка документів, зокрема: Конституція України, Постанова Верховної Ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України до Європейського Союзу” від 2 липня 1993 року, яка підкреслює, що “перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах”, Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (УПС), підписана 16 червня 1994 року, Стратегія інтеграції України до ЄС, затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 року, Програма інтеграції України до ЄС, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2000 року та інші. Президентом України також затверджено низку указів, зокрема: “Про забезпечення виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством” від 24 лютого 1998 року, “Про затвердження Стратегії інтеграції України до ЄС” від 11 червня 1998 року, “Про заходи щодо вдосконалення нормотворчої діяльності органів виконавчої влади” від 9 лютого 1999 року, “Про Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС” від 30 серпня 2000 року.

Серед інших нормативно-правових актів – постанови Кабінету Міністрів України “Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства ЄС” від 12 червня 1998 року, “Про затвердження Положення про Міжвідомчу координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства ЄС” від 12 листопада 1998 року та “Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства ЄС”.

Цією статтею на Україну було покладено обов'язок забезпечити відповідність нормативно-правових актів України нормам та стандартам, прийнятим в державах-членах ЄС, а також їх гармонічність законодавству Співтовариства. Водночас стаття 51 УПС містить лише загальне зобов'язання щодо поступового приведення законодавства України у відповідність до законодавства ЄС у перерахованих у цій статті сферах, не визначаючи, якого ступеню відповідності належить досягти в процесі адаптації законодавства України.

Закон України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18 березня 2004 року є основним нормативно-правовим актом у сфері регулювання адаптації законодавства.

Закон визначає мету, основні терміни, інституціональний механізм адаптації законодавства, засади фінансового, кадрового та інформаційного забезпечення її виконання.

Згідно з програмою, адаптація законодавства – це процес приведення нормативно-правових актів України у відповідність до правової системи Європейського Союзу.

У Програмі відсутній власне перелік заходів з адаптації. Це пояснюється тим, що і законодавство України, і законодавство Європейського Союзу динамічно розвиваються, тому планування конкретних заходів з адаптації на середньо – та дов-

гострокову перспективу є недоречним. З огляду на це Програмою передбачено, що конкретні заходи з адаптації законодавства (у тому числі інституційні перетворення), прогнозовані строки виконання заходів з адаптації законодавства, перспективні обсяги видатків на здійснення заходів з адаптації законодавства (у тому числі витрати на підготовку нормативно-правових актів, навчання, інституційні зміни, проведення порівняльно-правових досліджень, переклад актів законодавства ЄС, розроблення глосарію термінів європейського права тощо) визначаються щорічними планами виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Уряд України запропонував Європейській Комісії спільно розробляти такі плани-графіки та спільно здійснювати моніторинг їх виконання.

Виконання програми передбачається здійснювати поетапно. Перший етап 2004-2007 роки. Періоди наступних етапів виконання Програми визначатимуться залежно від результатів, досягнутих на попередніх етапах, економічної, політичної та соціальної ситуації, яка складеться в Україні, а також розвитку взаємовідносин України з Європейським Союзом.

Конкретні заходи з адаптації законодавства визначаються щорічним планом заходів з виконання програми. Такий план буде затверджуватись Кабінетом Міністрів України.

Слід зазначити, що у цьому напрямку прийнято розпорядження Кабінету Міністрів від 28 червня 2003 року, що затверджує План першочергових заходів з виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом) і удосконалення інституційного забезпечення діяльності органів виконавчої влади у сфері європейської інтеграції.

З прийняттям Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу вдасться, очевидно, «матеріалізувати» процес гармонізації законодавства України до законодавства ЄС. Суть механізму, що впливає з Програми полягає у наступному:

- по-перше, систематизація самого процесу наближення українського законодавства до європейського й міжнародного права, а також чіткий розподіл обов'язків усіх органів державної влади у цьому питанні;

- по-друге, активізація зусиль щодо перекладу законодавчих актів європейського права в пріоритетних сферах на українську мову;

- по-третє, створення чіткого порядку запобігання прийняттю законопроектів, які суперечать праву ЄС;

- по-четверте, розробка законодавчих актів, спрямованих на адаптацію законодавства України до права ЄС;

- по-п'яте, створення спеціальної інституції, в якій будуть зосереджені функції з інформаційного, методологічного, науково-аналітичного та експертного забезпечення адаптаційних процесів.

Забезпечення виконання Програми покладено на Кабінет Міністрів України, який щороку має затверджувати план заходів з виконання Програми.

Органом, що координує роботу з виконання Програми та забезпечує реалізацію політики у сфері адаптації законодавства, є уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері адаптації, яким згідно з Указом Президента України від 21 серпня 2004 року "Питання організації виконання Закону України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу"⁴⁴ визначено Міністерство Юстиції України.

SUMMARY

Gomonay V. ADAPTATIONS OF LEGISLATION OF UKRAINE ARE TO THE LEGISLATION OF EUROPEAN UNION

In the article an author specifies that on Ukraine it was fixed duty to provide accordance of normatively legal acts of Ukraine norms and standards, to accepted in the states-members of ES, and also their harmonic to the legislation of Concord. An author exposes a purpose, basic terms, institutional mechanism of adaptation of legislation, principles of the financial, skilled and informative providing of its implementation.

В.ДРУК (Івано-Франківськ)

ФАКТОР ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Внаслідок збільшення взаємозалежності держав, диверсифікації міжнародних зв'язків, утворення «прозорих» кордонів інтеграційних угруповань та формування світових інформаційних і

фінансових мереж з'явилися глобальні ринки для законної й нелегальної продукції та послуг. Це дозволяє транснаціональній злочинності нагромаджувати значні обсяги капіталу, що обумовлює

вплив злочинних організацій на учасників міжнародних відносин.

Однією з ключових характеристик транснаціональної злочинності виступає порушення нею національних кордонів держав. Таким чином, транснаціональна злочинність кидає виклик державному суверенітету та економічному розвитку країни, миру та безпеці у міжнародних відносинах. Хоча транснаціональна злочинність не має характеру загрози для військової могутності країни, проте вона кидає виклик прерогативам, що є невід'ємними атрибутами державності.

Крім того, в умовах регіоналізації системи міжнародної безпеки транснаціональна злочинність загрожує стабільності та безпеці окремих держав та інтеграційних утворень, оскільки, серед іншого, може виступати спонсором транснаціонального тероризму.

Потреба у науковій розробці теми також визначається практично повною відсутністю в українській політичній науці робіт, які б приділяли спеціальну увагу проблемам, що пов'язані з теорією та практикою дослідження транснаціональної злочинності в контексті міжнародних відносин в цілому і стосовно зовнішньої політики України в особливості.

Актуальність дослідження цієї теми для України обумовлена ще й додатковими чинниками – по-перше, зростанням впливу транснаціональної злочинності на всі сфери життя країни; по-друге, тенденцією до інтеграції українських кримінальних утворень із пострадянськими мафіозними структурами, їхньої діяльності за межами України; по-третє, важливістю розробки для України політики декриміналізації, оздоровлення держави, зокрема, з точки зору адаптації міжнародного досвіду подолання організованої злочинності.

В соціалістичних концепціях розвиток злочинності розглядався, здебільшого, лише як атавізм, своєрідний рецидив минулого, невластивий для посткапіталістичного суспільства. Організована злочинність, натомість, взагалі не визнавалася і була де-факто забороненою для науковців предметом дослідження. Перші наукові доробки щодо цієї проблеми в СРСР з'явилися лише наприкінці 80-х рр. [2].

Однією з небагатьох нетрадиційних концепцій соціалістичного періоду слід вважати, на нашу думку, концепцію польського дослідника Л.Лернеля, котрий пов'язав проблему формування організованої злочинності з питанням про монополію держави на насильство. Як вважає Л.Лернель, держава вбачає в організованій злочинності конкурента, що, здійснюючи акти підкупу та терору, не тільки підриває її монополію на насильство, а й зрештою являє собою форму організованого протесту та боротьби проти існуючого ладу. За Л.Лернелем, з розвитком соціалістичної демократії все одно виникатимуть нові протиріччя (міжособисті конфлікти, сутички між осо-

бистими та суспільними інтересами, протиріччя, обумовлені економічними проблемами), тому в ідеалі як злочинність взагалі, так, особливо, її організовані форми зникнуть лише у разі повного відмирання держави [10, 264].

Г.Шнайдер відкидає можливість виникнення та функціонування організованої злочинності й її транснаціональних форм у вигляді організації класового протесту. Він визначає організовану злочинність та, особливо, її міжнародні форми всього лише методом проведення нелегальних операцій, а також тактикою створення та консолідації керівних позицій для окремих злочинців. На його думку, це явище є своєрідною субкультурою, філософським розумінням світу та способом поведінки у ньому, а не соціальним утворенням [8, 51].

Інший існуючий погляд на проблему, що ґрунтується на дослідженні поведінки учасників ОЗД, причиною виникнення оргзлочинності окреслює вміння деяких індивідумів створювати у суспільстві атмосферу страху та терору. Мафіозі у світлі цього підходу – це не особа, яка відчуває себе злочинцем, а той, кого інші розглядають у цій якості (т.зв. зовнішня оцінка). Недосконалість системи карного переслідування паралізують активність потенційних свідків, а також демонструють наявність у організованих злочинців впливових захисників та друзів [12, 50].

Проте не тільки суб'єктивні характеристики злочинців, на нашу думку, відіграють роль. Кожне суспільство має певні недоліки, насамперед, у своїй структурі, тому це сприяє появі альтернативних неформальних осередків впливу.

Ще одним чинником, котрий, безумовно, впливає на прискорення процесів інтернаціоналізації організованої злочинності є розвиток інтеграційних проєктів у світі. Основою інтеграції, серед іншого, є зменшення політичної напруги у відносинах між державами після розпаду СРСР та демократизації режимів в Європі, Африці та Латинській Америці, а також формування нової постбіполярної системи міжнародних відносин [7, 21].

Таким чином, комфортні політичні умови значною мірою полегшують формування, наприклад, глобальної мережі нелегального виробництва і збуту наркотиків, зброї, отруйних і радіоактивних речовин, відмивання грошей тощо. Оскільки організована злочинність у світлі цієї концепції є природним продовженням організованого промислового виробництва, то, у свою чергу, її транснаціональні форми виступають природним продовженням транснаціонального організованого промислового виробництва та міжнародних відносин [7, 23]. Ще одним каталізуючим фактором процесу інтернаціоналізації злочинності став також феномен глобалізації міжнародного життя.

Чим є інтернаціоналізація організованої злочинності? Експерти ООН пропонують вважати її "процесом функціонування кримінальних організацій, що базуються на території однієї держа-

ви, але поширюють свою протиправну діяльність на території, які знаходяться у межах юрисдикції іноземних держав” [9, 244]. При цьому, під даним процесом розуміється позначення потоків інформації, грошей, фізичних об’єктів, людей або інших матеріальних чи нематеріальних засобів через державні кордони.

Досліджуючи проблеми інтернаціоналізації пострадянської організованої злочинності, слід розглянути їх під кутом зору двох взаємопов’язаних тенденцій: а) інтернаціоналізації, що викликана виходом пострадянської організованої злочинності на ринки близького (макрорегіон СНД) та далекого зарубіжжя; б) інтернаціоналізації, як наслідку освоєння регіону СНД кримінальними організаціями інших країн світу.

Розпад СРСР і утворення нових незалежних держав на посткомуністичному просторі практично ніяк не ускладнило життя вітчизняній організованій злочинності. Навпаки, фактично посприяло виникненню першого кола транснаціональної діяльності, т.зв. “внутрішньої інтернаціоналізації” у рамках регіону СНД.

Крім цього, чинниками, що значно посприяли інтернаціоналізації пострадянської організованої злочинності, стали: по-перше, високі показники міграційних процесів (тільки з України протягом 1987 – 1992 рр., тобто у початковий період встановлення вітчизняною мафією транснаціональних зв’язків, емігрувало в цілому 300 тис осіб, а сукупний щорічний приріст еміграції становив 50 тис чол.) [7, 23]; по-друге, потужні фінансові можливості пострадянського криміналітету; по-третє, розмах корупції в країнах СНД, що зумовлює значною мірою перетворення регіону у досить безпечну базу діяльності для кримінальних організацій.

Процес інтернаціоналізації в рамках СНД доречно, на нашу думку, розглянути на прикладі формування однієї з структур регіональної індустрії наркотранзиту, оскільки саме цей вид ОЗД, серед іншого, обумовлює вихід пострадянської організованої злочинності й на ринки далекого зарубіжжя.

Одним з основних постачальників наркопродукції рослинного походження став регіон Центральної Азії. Це обумовлено не тільки власними виробничими потужностями, а й сусідством з Афганістаном, головним виробником опію на Середньому Сході. У 90-і рр. базою виробництва опію в Афганістані стала південна провінція Гельменд, звідки товар переправлявся на північ країни під охороною міліції генерала Дустума [4, 131]. Далі нарковантажі партіями у 2-3 тони гелікоптерами транспортувалися через кордон з Узбекистаном, Термез на аеродром Самарканду. В рамках СНД постала проблема формування певної системи поширення наркотиків. Звичайно, централізованої системи поки що не існує, оскільки чинними є безліч каналів, якими нарковантажі поступають у

макрорегіон з метою подальшого поширення та продажу. Тому ситуацію варто розглянути на прикладі кримінальної організації макрорегіонального масштабу під назвою “Співдружність”, яка, за оперативними даними російських спецслужб була створена 9 грудня 1991 року в Москві. Ядром організації виступили кілька колишніх відповідальних працівників КДБ СРСР. В основі діяльності організації перебувають особисті контакти колишніх офіцерів з професійними наркоділками, посадовими особами республіканських апаратів країн Центральної Азії, а також урядовцями нової Росії [5].

З ескалацією конфлікту в регіоні “Співдружність” задіяла абхазький та грузинський канали наркотранзиту. Приватними літаками з Центральної Азії партії наркотиків переправлялися до Кутаїсі, звідки вантажівками чи гелікоптерами доставлялися в порт Поті. Тут товарів гарантувалося безпечне проходження митниці та навантаження на морське судно під кіпрським прапором, контрольоване одним з лідерів “Співдружності”. Це судно здійснювало транзити між чорноморськими портами сусідніх держав і трансатлантичні переходи до акваторії Карибського моря. В тому ж 1994 році, наприклад, було переправлено майже 15 тонн героїну чеченського виробництва грузинським каналом, ще 3 тонни були вивезені через Абхазію. Проте частина транзитного вантажу залишалася для поширення в межах Російської Федерації, України та деяких держав СНД [5].

Отже, перше коло інтернаціоналізації в СНД формується, як правило, на основі особистих ділових і родинно-сімейних стосунків. Проте з подальшим виходом за межі макрорегіону важливого значення набуває рекомендація третіх осіб, адже, як зазначалося, пострадянська організована злочинність, особливо її суто кримінальна частина, виходить на вже зайняті іншими злочинними організаціями ринки.

За умов відсутності власної інфраструктури в європейських державах пострадянські кримінальні організації активно використовують місцеві структури на контрагентських засадах. Так, особливий зиск зі співробітництва з пострадянськими кримінальними організаціями отримують наркоділки з числа косовських албанців. За повідомленнями ІНТЕРПОЛУ, нині албанці з Косово контролюють 70% нелегальної торгівлі наркотиками в Швейцарії, 60% – у ФРН і Данії, до 40% – в США [11, 7].

Особливістю виходу пострадянської організованої злочинності закордон є й активне використання дипломатичних каналів як самих держав СНД, так і третіх країн. З метою маскуванню злочинної діяльності лідери пострадянських кримінальних організацій, здебільшого, купують дипломатичні паспорти маленьких держав Карибського басейну чи латиноамериканських країн.

Загалом можна визначити наступні основні напрямки інтеграції кримінальних організацій пострадянських країн, зокрема України, з міжнародни-

ми синдикатами: по-перше, співробітництво при посередництві сицилійської мафії з колумбійськими картелями з метою створення у Центрально-Східній Європі та СНД ринку кокаїну; по-друге, спільна участь вітчизняних, колумбійських та сицилійських мафіозі в обмінних операціях типу наркотики – зброя – ядерні матеріали для арабських країн; по-третє, співробітництво пострадянської організованої злочинності з азійськими тріадами у сфері відлагодження каналів нелегальної міграції до країн Західної Європи [3, 20].

Інший аспект інтернаціоналізації – поява етнічних і галузевих кримінальних угруповань з далекого зарубіжжя на пострадянському просторі. Серед основних факторів його виникнення та розвитку слід відзначити високий ступінь транзитності України, її сусідство з розвиненими західноєвропейськими державами на тлі майже повної прозорості державних кордонів, значні показники нелегальної міграції. Найважливішим фактором все ж тут являється недосконалість вітчизняної законодавчої бази щодо правового статусу іноземців на території України.

Основним елементом останнього сценарію розвитку виступає нелегальна міграція. Не маючи документів, законних засобів до існування, нелегальні мігранти стають сприятливим середовищем для правопорушень, злочинних дій. Так, тільки у столиці України за різними оцінками щомісяця осідає понад 1,5 тисячі осіб з невизначеним статусом. У деяких районах міста вже є ознаки створення т.зв. “етнічних кварталів” з біженців і нелегалів. У 1997 році іноземними громадянами на території України скоєно 3348 злочинів, а щодо них — 854; понад 77 тис. іноземців притягнуто до адміністративної відповідальності за вчинені ними правопорушення. За незаконний перехід кордону притягнуто до кримінальної відповідальності 166 іноземців та осіб без громадянства [6, 62].

Світовий досвід боротьби правоохоронних органів з етнічними кримінальними організаціями доводить, що втрачений час при стримуванні діяльності іноземних угруповань призводить до підризу національної безпеки, насамперед економічного потенціалу країни, оскільки головна мета міграційної злочинності – не просто нелегальне накопичення капіталу, а й повний вивіз його до себе на батьківщину. В Україні спостерігаються тенденції до перенесення основної роботи іноземних кримінальних угруповань у регіони, де контроль з боку правоохоронних органів, з огляду на відсутність відповідних кваліфікацій, навичок, кадрів і техніки слабшає, водночас можливості для розгортання протизаконної діяльності зростають.

Які запобіжні заходи можуть бути ефективними у боротьбі з іноземною організованою злочинністю та з процесами інтеграції останньої з місцевими кримінальними структурами в Україні?

По-перше, фахівці пропонують запровадити в Україні процедуру перевірки законності походження інвестованого капіталу [1, 10]. По-друге, потрібно удосконалити наявну законодавчу базу щодо правового статусу іноземців на території України, особливо в частині боротьби з нелегальною міграцією. Також потребують удосконалення норми щодо збільшення терміну дії посвідчення біженця, розширення можливостей щодо працевлаштування біженців, уточнення низки процедурних моментів, пов'язаних з наданням статусу біженця в Україні. Потребує подальшого удосконалення порядок ідентифікації нелегальних мігрантів, створення мережі пунктів утримання для таких осіб, а також механізми повернення цих осіб на батьківщину. Також вважаємо за доцільне рекомендувати створити в рамках правоохоронних органів і спецслужб України спеціалізовані підрозділи щодо розслідування злочинів, скоєних іноземцями, задля розв'язання проблем кримінальної активності пострадянської оргзлочинності в інших регіонах світу.

1. Аналітична доповідь “Правовий механізм контролю за “відмиванням” грошей та напрями його вдосконалення (на прикладі країн з розвинутою ринковою економікою)”. – К.: Секретаріат Верховної Ради України, 2005, вересень. – 20 с.
2. Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. – М.: Юридическая литература, 1999. – 360 с.
3. Дорошенко А. Терор і тероризм // Політика і час. – 1997. – № 8. – С. 14 – 21.
4. Жмуйда И.В. Роль теневой экономики и коррупции в Пакистане // Мусульманские страны у границ СНГ (Афганистан, Пакистан, Иран и Турция – современное состояние, история и перспективы). – М.: Институт востоковедения РАН, изд-во «Крафт+», 2002. – 336 с.
5. Зарубежье: события, новости, факты // Укринформ. – 2006, 22 февраля.
6. Коваленко Б. Про шляхи розв'язання проблем нелегальної міграції в Україні // Біженці та міграція: український часопис права і політики. – 1998. – Том II, Число 2. – С. 60 – 73.
7. Україна: людський розвиток. Звіт 1995 року. – К.: Представництво ООН в Україні, 1995. – 105 с.
8. Шнайдер Г. Криминология: Пер. с нем. – М.: Юридическая литература, 1994. – 613 с.
9. Williams P. Transnational criminal organizations: Strategic Alliances // The Washington Quarterly. – 1995. – Vol.1. – P.240-249.
10. Lennell L. Ogólne problemy polityki kryminalnej. – Warszawa, 1997. – 350 s.
11. Politi A. European Security: the new transnational Risks // Chaillot Papers. – 1997, October. – P. 3-21.

12. Cressey D.R. Theft of the Nation. – New York – Evanston – London, 1989. – 254 p.

SUMMARY

Druk V. THE FACTOR OF TRANSNATIONAL CRIME DURING THE PERIOD OF TRANSFORMATIONAL PROCESSES ON THE POST-SOCIALIST SPACE

The article deals with the problems of the theory and practice of transnational crime research. It defines the factors and the scale of the internationalization of the post-Soviet organized crime. Main directions of integration of the crime organizations of post-Soviet states, especially Ukraine, with the international syndicates are defined.

Author analyzes the world experience of the police measures towards crime organizations and is proposing the concrete steps on the fight with the foreign organized crime and neutralization of its integration with the local crime structures in Ukraine.

О. ЄГОРОВА (Ужгород)

ВРАХУВАННЯ ДОСВІДУ ПОЛЬЩІ В ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗОН З ТОЧКИ ЗОРУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Закон України "Про основи національної безпеки України" від 2003 р. [3] визначає нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки як одну із загроз національним інтересам і національній безпеці України у сфері економіки. Разом з тим, наступні рішення Верховної Ради України подеколи посилюють такі загрози. Зокрема, Закон України "Про внесення змін до закону України "Про Державний бюджет України на 2005 рік" та деяких інших законодавчих актів України" [4] від 25.05.2005 року яскраво це демонструє. Цим законом було скасовано податкові пільги, спеціальний митний режим для суб'єктів, що реалізують інвестиційні проекти в рамках СЕЗ. Іншими словами, було скасовано пільги, які, власне, і робили ці зони привабливими для інвесторів. Для багатьох інвесторів, підприємців, посадових осіб таке рішення було несподіваним і на практиці призвело до відтоку інвестицій з цих зон. При цьому з формально-юридичної точки зору СЕЗ, як такі, ліквідовані не були, але соціально-економічний зиск від їх подальшої діяльності значно зменшився.

Такий підхід не узгоджується з рамковим Законом України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» [1] від 1992 року в якому визначено механізм створення, функціонування та ліквідації відповідних утворень.

Україна, проголосивши курс на євроінтеграцію, неминуче буде змушена адаптувати економіку та нормативно-правову базу до вимог та стандартів ЄС, власне цей процес вже розпочався. Отже, цей перехід має відбуватися таким чином, щоб не підвищувалися загрози національній безпеці України у сфері економіки.

З урахуванням таких перспектив варто звернутися до досвіду Польщі, яка найбільш вдало з

усіх нових країн-членів ЄС подолала подібні проблеми.

В Україні СЕЗ створювалися практично одночасно з польськими, за схожих обставин, для досягнення подібних цілей. Однак принципи функціонування цих СЕЗ відрізнялися, відтак і результати від їх запровадження у Польщі та Україні отримано різні.

В Польщі 20 жовтня 1994 року був прийнятий Закон "Про спеціальні економічні зони", який визначив основи створення та функціонування СЕЗ. На відміну від Польщі, в Україні крім рамкового Закону "Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон", створення та діяльність кожної СЕЗ на Україні регламентується ще й окремим Законом. Починаючи з 1995 року по теперішній час, в Україні було створено та діє 11 СЕЗ. В Польщі, спираючись на відповідний закон, в період з 1995 по 1997 роки було створено 17 СЕЗ, з яких залишилося функціонувати – 14 [6].

В середині 1999 року в функціонуванні СЕЗ Польщі та в планах їх розвитку відбулися значні зміни пов'язані з переговорами щодо вступу до ЄС, де діє заборона на здійснення державної допомоги. Оскільки після вступу на Польщу поширювалась політика конкуренції цієї спільноти, в т.ч. щодо регулювання державної підтримки підприємницької діяльності під якою розуміється допомога, яка надається державними органами і органами місцевого самоврядування, то Польщі необхідно було відмовитися від надання державної допомоги суб'єктам підприємницької діяльності в тому числі і в рамках СЕЗ.

Урядом Польщі було підраховано, що обсяг матеріальних втрат інвесторів від скасування пільгових режимів у СЕЗ складатиме близько 1 млрд. дол. Тому було прийнято рішення не створювати нові СЕЗ і не розширювати площі вже існуючих,

але відстояти вже чинні СЕЗ і зберегти раніше гарантовані права для інвесторів.

В результаті переговорів Польща домоглась того, що всі підприємці, які розпочали свою діяльність в СЕЗ до кінця 2000 року продовжували діяти в рамках старого закону. Що ж до тих, хто розпочав діяльність в рамках СЕЗ після 2001 року, то вони стали підпорядковуватися оновленим положенням Закону "Про СЕЗ" від 16 листопада 2000 року та Закону "Про державну підтримку" від 30 червня 2000 року, який згодом був заміщений Законом "Про державну підтримку" від 27 червня 2002 року. Всі ці документи адаптовані до правових норм ЄС [6].

Слід відзначити, що в рамках створення та діяльності СЕЗ нашим сусідам вдалось залучити 4,8 млрд.дол. інвестицій та створити 63 тис робочих місць у той час як вітчизняні аналоги становлять 2 млрд. дол. та 52 тис. робочих місць. Не на користь України і порівняння податкових пільг, яких в Польщі було надано на суму 480 млн. дол, а в Україні цей показник складає аж 1,6 млрд. дол. Слід відзначити, що суб'єкти польських СЕЗ мають право на пільгове оподаткування виключно за наслідками діяльності (оподаткування прибутку). А в українських суб'єктів найпопулярнішими (майже 70 %) були митні пільги [5].

Досвід Польщі демонструє приклад адаптації економіки і національного законодавства до вимог ЄС без втрат економічних показників діяльності СЕЗ та іміджу держави в очах інвесторів.

Україна ж своєю непередбачуваною економічною політикою і фактичною незацікавленістю у розвитку інвестиційних проектів відлякує не тільки потенційних, а й вже існуючих інвесторів.

Інвестори в Польщі працюють уже 11 років, і податкові пільги були зняті тільки з компаній, які

не виконували своїх зобов'язань. В Україні ж одним махом було знято пільги з усіх суб'єктів, в т.ч. з найбільш успішних, які виконували свої зобов'язання.

Так, наприклад, в СЕЗ "Закарпаття", яка мала успішні показники діяльності, на початку 2005 року було зареєстровано 30 інвестиційних проектів. Після згаданих змін у 2005 у законодавстві – залишилося 16 інвестиційних проектів, з яких працює тільки 5. Це потужні проекти: "Закарпатінтерпорт", "Єврокар", "Джейбіл" "Флекстронікс" і "Ядзакі". Інші були перервані на стадії передпроектних робіт. До того ж припинення пільг призвело до зриву бізнес-планів інвесторів і тому вони взяли „тайм-аут". Це стосується меблевого виробництва, заводу металоконструкцій, виробництва сантехніки у будматеріалів, виробництва цілої гами автокомплектуючих від сидінь до бортових комп'ютерів [7].

Скасування Верховною Радою податкових пільг усім без винятку суб'єктам СЕЗ мало неодноточний вплив на економіку. З одного боку, вирівняно умови для конкуренції та "залатало" деякі бюджетні прогалини, а з іншого, раптово і кардинально змінено правила гри для сотень компаній, що відлякує інвесторів. Негативна динаміка інвестиційної активності в Україні протягом 2005 року змусила уряд шукати можливості вирішення проблем залучення інвесторів у СЕЗ, в т.ч. повернутися до надання скасованих раніше пільг.

Враховуючи досвід сусідньої Польщі – нового члена ЄС, доречним видається відновлення пільг тільки для тих суб'єктів, які успішно виконували свої зобов'язання, а для інших зробити нові умови функціонування з урахуванням перспективи входження України в Європейські структури.

1. Про загальні засади створення і функціонування спеціальних економічних зон: Закон України від 13 травня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України – 1992. – №50. – Ст. 676.
2. Про спеціальну економічну зону "Закарпаття": Закон України №2322-III від 22 березня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України – 2001.
3. Про основи національної безпеки України: Закон України від 2003 р. // Відомості Верховної Ради України – 2003. – №39. – Ст. 351.
4. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України: Закон України № 3050-IV від 25 березня 2005 р. // Відомості Верховної Ради. – 2005. №17. – №18-19. – Ст. 267.
5. Інвестуйте в Україну // www.ipa.net.ua
6. Інвестиційно-маркетинговий центр інвестицій // www.investments.com.ua
7. СЕЗ „Закарпаття” // www.uzes.uz.ua

SUMMARY

Yegorova O. THE USAGE OF THE POLISH EXPERIENCE IN THE FUNCTIONING OF THE SPECIAL ECONOMIC ZONES FROM THE POINT OF THE ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE

The article deals with the comparative analysis of the state regulation of the special economic zones in Poland and Ukraine. Also the specifics of the fiscal, tax and investment policy in the framework of SEZ is defined. Author makes the conclusion about the instability of the legal regulation of SEZ in Ukraine, and this make the threat for the national interests and the national security.

А. КЛЮЧКОВИЧ (Ужгород)

КОАЛІЦІЙНА ДИНАМІКА ТА РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ ПАРТІЙНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА НА ЗЕМЕЛЬНОМУ РІВНІ ПІСЛЯ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

Об'єднана Німеччина продемонструвала швидкий і досить дієвий спосіб утвердження демократичних інститутів влади на теренах колишньої Німецької Демократичної Республіки. Політична система сучасної Німеччини характеризується стабільністю, відносною збалансованістю сил основних політичних акторів в умовах партійного плюралізму. Але об'єднання НДР та ФРН у 1990 р. не ліквідувало труднощі у формуванні єдиної, інтегрованої партійної системи, що особливо помітно на земельному рівні.

Розвиток партійної системи на земельному рівні в 1990-2005 рр. проходив в умовах адаптації владних орієнтирів партій до політичних, економічних і навіть психологічних змін у німецькому суспільстві, зумовлених об'єднанням. Аналізуючи результати виборів до земельних парламентів, можна помітити виразну регіоналізацію партійного представництва. Соціально-економічне, психологічне протистояння за віссю „схід-захід”, яке виразно позначається з середини 1990-х рр., доповнюється диференціацією партійних систем. Партійне структурування земельних парламентів у західних землях чітко вказує, що у розподілі депутатських мандатів та міністерських портфелів земельних урядів беруть представники чотирьох партій та блоків – блок Християнсько-демократичного союзу та Християнсько-соціального союзу (ХДС/ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), Вільна демократична партія (ВДП), Союз 90/Зелені, тоді як у східних землях домінують ХДС, СДПН та Партія демократичного соціалізму(ПДС).

Чим же викликана диференціація парламентського представництва партій на регіональному рівні, яка роль ідейної спадщини НДР в створенні перешкод партійно-політичній інтеграції східних і західних земель, чи є небезпека розколу федераль-

ної партійної системи об'єднаної Німеччини – ці питання є актуальними для сучасної німецької науки.

Парламенти шістнадцяти федеральних земель – ландтаги (в Берліні – Палата депутатів, у Гамбурзі і Бремені – Громадське зібрання) обираються на 4-5 років, тому час проведення виборів до Бундестагу (Федерального парламенту) та окремого ландтагу рідко співпадає. Вже тому, що парламентсько-урядові коаліції на федеральному та земельному рівнях легітимізуються у роздільних турах виборів, ієрархічне управління земельною політикою з центру є обмеженим, незважаючи на партійно-політичне проникнення обох рівнів [6, 45].

Різні конфігурації партійно-політичних сил на рівні окремих земель викликані не тільки об'єднанням, але й зміною пріоритетів партій у коаліційних стратегіях. Якщо готовність до коаліцій на федеральному рівні характеризується виваженістю, то в окремих землях коаліції відзначаються особливою ідеологічною різнобарвністю. У деяких землях є прийнятним такий склад коаліцій, який навіть не розглядають при формуванні парламентської більшості в Бундестазі. Партійна конкуренція на федеральному рівні, яка з сер. 90-х рр. ХХ ст. функціонує по біполярній логіці двох блоків (ХДС/ХСС – ВДП і СДПН – Союз 90/Зелені), напластовується на досягнення консенсусу в окремих земельних коаліціях між партіями, які конкурують на союзному рівні. Тобто при формуванні коаліційних урядів утворюються т.зв. „неоднорідні союзи” („nicht-konforme” Bündnisse) з представників партій, які перебувають в опозиції на федеральному рівні [6, 41]. В об'єднаній Німеччині число неоднорідних коаліцій значно збільшилося, наприклад, лише у 1995 р. діяло п'ять неоднорідних коаліцій (див. табл. 1).

Таблиця 1

Неоднорідні коаліційні уряди у федеральних землях (1990-2005 рр.)

Тип уряду (коаліції)		Федеральна земля	Роки
Велика коаліція	ХДС-СДПН	Берлін	1991-2001
		Баден-Вюртемберг	1992-1996
		Мекленбург-Пер.Померанія	1994-1998
		Саксонія	2004-продовж.

	СДПН-ХДС	Тюрінгія	1994-1999
		Шлезвіг-Гольштейн	2005-продовж.
		Бремен	1995-продовж.
		Бранденбург	1999-продовж.
„Коаліція світлофора”	СДПН-ВДП-Зелені	Бремен	1991-1995
		Бранденбург	1990-1994
Інші	СДПН-ВДП	Бремен	1994
		Гамбург	1988-1991
		Рейнлянд-Пфальц	1991-продовж.
	СДПН/ПДС	Мекленбург-Пер.Померанія	1998-продовж.
		Берлін	2002-продовж.
	СДПН-Штатт-партай	Гамбург	1993-1997
ХДС-Партія Шілла-ВДП	Гамбург	2001-2004	

ХДС (у Баварії – ХСС) та СДПН, як на федеральному рівні, так і на рівні окремих земель є необхідною умовою формування уряду. Лише представники цих партій займають посаду прем'єр-міністра землі. На регіональному рівні можливості ХДС/ХСС та СДПН для представ-

ництва в парламентсько-урядовій системі значно розширюються. Так, якщо в федерації великі партії не здатні сформувати одноосібно парламентську більшість, то на земельному рівні це – не рідкість (див. табл. 2).

Таблиця 2

Однопартійні уряди на земельному рівні (1990-2005 рр.)

СДПН		ХДС	
Земля	Роки	Земля	Роки
Бранденбург	1994-1999	Баварія	1962-продовж.
Бремен	1983-1991	Баден-Вюртемберг	1972-1991
Гамбург	1993-1997	Гамбург	2004-продовж.
Ниж. Саксонія	1994-2002	Гессен	2003-продовж.
Пн.Рейн-Вестфалія	1985-1995	Саар	1999-продовж.
Саар	1985-1999	Саксонія	1990-2004
Саксонія-Ангальт	1998-2002	Тюрінгія	1999-продовж.
Шлезвіг-Гольштейн	1988-1996		

При порівняльному аналізі результатів представництва великих партій на земельному та федеральному рівнях у 1990-2005 рр. чітко помітний тип електоральної поведінки, що ґрунтується на протиставленні правлячих та урядових партій. Німецький дослідник В.Рудціо пояснює цей феномен дією т.зв. „антиурядового ефекту”: виборці бачити на земельному рівні противагу до Федерального уряду і відповідно голосують [9, 187]. Приміром, під час правління федеральної коаліції ХДС/ХСС-ВДП у 1994-1998 рр., опозиційні соціал-демократи знаходилися при урядовій владі в тринадцяти із шістнадцяти земель ФРН, причому в десяти землях СДПН очолювала уряд, і лише в Мекленбурзі-Передній Померанії, в Берліні та Тюрінгії входила до урядової коаліції на правах молодшого партнера ХДС. І обернене співвідношення спостерігається при „червоно-зеленому” Федеральному уряді в період з 2002 по 2005 рр.: ХДС був правлячим у дванадцяти землях (ХСС – в Баварії). Саме той фактор, що земельні вибори відбуваються в різний час, змушує правлячі партії

робити більш виважені урядові кроки на федеральному рівні.

Партія „Союз 90/Зелені” та ВДП найбільш повно були представлені у ландтагах східних земель лише після виборів у 1990 р., що дало їм змогу увійти до урядових коаліцій: ВДП – у Тюрінгії, Саксонії-Анхальт та Мекленбурзі-Пер.Померанії, а „зеленим” – лише в Бранденбурзі. Наступні вибори до ландтагів засвідчили вкрай слабкі позиції цих партій у східних землях: вільні демократи входять у ландтаг Саксонії з 2002 р., а також до правлячої коаліції в Саксонії-Анхальт із 2002 р.; „зелені” були представлені в уряді Саксонії-Анхальт із 1994 по 1998 р., а також на короткий час у 2001 р. входили до правлячої коаліції в Берліні. Але через слабку електоральну підтримку співробітництво партії „Союз 90/Зелені” та соціал-демократів у східних землях не є стратегічним. Навіть якщо є можливість створити трипартійну урядову коаліцію на чолі з СДПН, „зелені”, не володіючи потенціалом для створення парламентської більшості і тим самим позбавляючись важли-

вих політичних важелів впливу в коаліції, воліють уникати урядової відповідальності, як це було, наприклад, у Берліні в 2002 р.

Через ідейно-політичні пріоритети громадян у „зелених” надто вузька електоральна база для діяльності у східній Німеччині. Незважаючи на об'єднання із східнонімецьким правозахисним рухом „Союз 90”, який на середину 1990-х рр. вже вичерпав себе в політичному сенсі, „зеленим” так і не вдалося зміцнити свої позиції на сході. „Зелені” опираються на підтримку електорату західнонімецьких земель, де отримали поширення постматеріальні цінності, а на сході ще не сформувалася відповідна політико-соціальна субкультура.

Особливе місце в парламентсько-урядовій системі на земельному рівні посідає Партія демократичного соціалізму. Якщо до коаліцій із ПДС на федеральному рівні поки що не готова жодна з провідних партій, то в окремих східнонімецьких землях посткомуністи допускаються не тільки до участі в законотворчості, але й до урядової влади. Стратегічним союзником ПДС у набутті урядових функцій виступає СДПН. Співпраця між партіями базуються на двох варіантах розвитку – „Магдебурзька модель” (толерантне ставлення ПДС до уряду меншості) та „Шверінерська модель” (створення коаліцій із ПДС).

„Магдебурзька модель” знайшла своє вираження після виборів до ландтагу в 1994 р. в землі Саксонія-Анхальт, де ПДС була залучена до тіньової кооперації з коаліційним урядом СДПН і партії „Союз 90/Зелені”. За результатами виборів чотири партії розподілили місця в ландтазі наступним чином: ХДС отримав 37 депутатських мандатів, СДПН – 36, ПДС – 21 і „зелені” – 5. За таких умов, для створення парламентської більшості в ландтазі і відповідно дієздатного уряду, ХДС і СДПН повинні були домовлятися між собою про створення парламентської та урядової коаліції, або ж залучати ПДС до створення більшості. Як засвідчує історія великих коаліцій, вони є нестійкими, але входження міністрів-соціалістів у земельний уряд не було бажаним ні для СДПН, ні, тим паче, для правоцентристського ХДС. Також ПДС у середині 1990-х рр. не орієнтувалася на участь у здійсненні урядової влади, але при цьому виступила конструктивним партнером „червоно-зеленого” уряду на чолі з Р.Хепнером, хоча офіційних домовленостей між партіями не було. Міцність уряду Р.Хепнера цілком залежала від толерантного ставлення до нього з боку ПДС. Наприклад, ініційований фракцією ХДС у кінці листопада 1996 р. вотум недовіри уряду меншості не був підтриманий фракцією ПДС. Парламентські будні підтвердили можливість існування такої моделі, хоча спочатку були сумнівні відносно міцності таких стосунків [10, 414]. Однак виникає питання щодо того, яким чином співвідноситься такий стан тіньового співправління зі статусом опозиційної партії

згідно ст. 48 Конституції землі Саксонія-Анхальт, в якій проголошується: „Фракції та члени ландтагу, які не підтримують уряд землі, утворюють парламентську опозицію” [11, 613]. Утвердженню таких відносин сприяло й те, що Земельний конституційний суд у 1996 р. відхилив подання фракції ХДС про позбавлення ПДС статусу опозиції. Тим самим СДПН звільнилася від необхідності постійно виправдовуватися про більш ніж факультативну співпрацю з ПДС [3, 30]. Цікаво те, що в самому Статуті ПДС (п.7 р.8) передбачено можливість існування моделі терпимого ставлення до уряду меншості [8, 11].

Вибори 26 квітня 1998 р. ще більше поляризували партійне представництво в ландтазі Саксонія-Анхальт і зменшили шанси створення парламентської більшості. Жоден із потенційних коаліційних партнерів великих партій не подолав виборчий поріг, водночас ПДС отримала 25 мандатів, а праворадикальний ННС отримав сенсаційний успіх – 16 місць у ландтазі. Переговорний процес між земельними ХДС та СДПН знову закінчився безрезультатно, що викликало побоювання в керівників федеральної СДПН, оскільки в 1998 р. мали відбутися вибори до Бундестагу [5, 87]. Завдяки підтримці фракції ПДС соціал-демократ Р.Хепнер знову став прем'єр-міністром землі, отримавши 67 голосів депутатів з 112 (фракція СДПН налічували лише 47 депутатів). Таким чином, СДПН та ПДС продовжили неофіційну співпрацю. Цікаво, що ПДС виявилася доволі надійним партнером: із 1994 р. фракція підтримала більшість, а з 1998 по 2002 р. – всі ініціативи СДПН у ландтазі, за винятком т.зв. „Закону про поліцію” [12, 33]. Партія підтримувала навіть програми уряду Р.Хепнера, направлені на скорочення витратків на соціальні потреби населення.

Квазіурядовий статус дозволяє ПДС, з одного боку, впливати на політику уряду шляхом неформальних переговорів, а з іншого – зменшується небезпека втрати свій традиційний електорат та протестних виборців при набутті партією урядової відповідальності. Критики цієї моделі бачили загрозу в намірах ПДС, „яка хотіла продовжувати існування „Магдебурзької моделі” і поширити її як „експортний шлягер” в інші східні федеральні землі, а також у Бундестаг” [3, 31]. К.Деттербек наголошує на необхідності розв'язання проблеми участі ПДС у владі в землі Саксонія-Анхальт: партія повинна довести в майбутньому „чи зробить вона крок до відповідальної урядової партії, враховуючи нестійке економічне положення, без того, щоб втратити своїх традиційних виборців і частку протестних виборців” [4, 30].

У ПДС є зрушення в бік прагматичного конструктивного співробітництва. Вперше ПДС стала правлячою партією, вступивши в урядову коаліцію з СДПН у землі Мекленбург-Передня Померанія в 1998 р., після виборів у 2002 р. коаліція „червоно-

червоних” продовжила своє існування („Шверінерська модель”). На нашу думку, позитивним є не діяльність ПДС у земельному уряді, а сам факт набуття партією урядових функцій, що робить її відповідальною перед своїми виборцями.

У землі Берлін, після розпаду великої коаліції ХДС–СДПН у червні 2001р. та дострокових виборів до Палати депутатів у жовтні 2001 р. також було утворено коаліційний уряд, що складається з представників СДПН і ПДС. Цікаво, що соціал-демократам вдалося домовитися із демократичними соціалістами про взаємні поступки швидше, ніж із лібералами та „зеленими”. Представники від ПДС отримали три важливі сфери урядової відповідальності в Сенаті (уряді) Берліну – економіка, культура і освіта, соціальне забезпечення. Створення „червоно-червоного” уряду в Берліні подія знакова для соціалістів і є випробуванням для всіх політичних сил. Берлін – перша західно-східна федеральна земля, де посткомуністи прийшли до влади. Коаліція в Берліні несе в собі важливий внутрішній ресурс, зумовлений особливим статусом міста: по-перше – столиця Німеччини, по-друге, симбіоз в одному місті східнонімецької і західнонімецької політичної культури робить Берлін моделлю для інших земель.

Але в інших федеральних землях соціалісти не допускаються до виконання урядових функцій, хоча й стають другими по кількості здобутих голосів, відтісняючи СДПН. Зокрема, в Тюрингії та Саксонії після виборів 1999 р. ПДС становить другу по чисельності фракцію в ландтазі.

Зважаючи на відносно пропорційне представництво ХДС і СДПН у східнонімецьких ландтагах, ситуація, при якій ПДС може бути залучена до урядової діяльності за „Магдебурзькою” або „Шверінерською” моделлю, може виключити участь представників ХДС в урядовій діяльності.

Г.Нойгебауер відмічає цікавий факт, що навіть керівництво ХДС розглядає варіанти співпраці з

ПДС шляхом корекції програми, щоб нейтралізувати підтримку демократичними соціалістами СДПН у східнонімецьких ландтагах [7, 40]. Проте з огляду на малу вагу ландтагів, вплив ПДС на політику в ФРН поки що залишається незначний. Але як свідчить коаліційний розвиток німецьких партій (наприклад „зелених”), плідна співпраця на земельному рівні створює передумови для спільних дій у загальнонаціональному масштабі.

Водночас керівництво ПДС розуміє, що існування партії тісно пов'язане з регіональним розколом партійної системи, але в таких умовах відсутні перспективи на федеральному рівні. М.Брі зауважує: „Бути лише регіональною партією в Німеччині дуже важко, оскільки федеративна система скоріше сприяє, ніж перешкоджає, утворенню загальнонімецької партійної системи, і могутні регіональні партії без федерального закріплення перебувають у своєрідній ізоляції” [2, 35]. Слабкість ПДС як народної партії обґрунтовано її слабкістю як партії загальнонаціонального масштабу. Наприклад ХСС, сильна регіональна партія, є пов'язана міцним союзом із ХДС на федеральному рівні. Відтак перспектива розвитку ПДС відкривається лише з її представництвом у західнонімецьких ландтагах.

Не тільки радикально лівим, але й крайнім правим партіям дуже рідко вдається долучитися до урядової влади навіть на земельному рівні. Праворадикальний спектр Німеччини представлений такими основними партійно-політичними силами: Партія республіканців (РЕС), Німецький народний союз (ННС), Націонал-демократична партія Німеччини (НДПН). Жодній із цих партій не вдалося подолати загороджувальний бар'єр на виборах до Бундестагу, але на рівні окремих земель партії здобували представництво в ландтагах (див. табл. 3).

Таблиця 3

Представництво праворадикальних партій у земельних парламентах

Земля	Рік виборів	Партія	Частка голосів виборців %	Кількість місць у парламенті
Баден-Вюртемберг	1992	РЕС	10,9	15
Баден-Вюртемберг	1996	РЕС	9,1	14
Бранденбург	1999	ННС	5,3	5
Бранденбург	2004	ННС	6,1	6
Бремен	1991	ННС	6,2	6
Бремен	1999	ННС	3,0	1
Бремен	2003	ННС	2,3	1
Саксонія	2004	НДПН	9,2	12
Саксонія-Анхальт	1998	ННС	12,9	16
Шлезвіг-Гольштейн	1992	ННС	6,3	6

Правий радикалізм є більш небезпечний, ніж лівий, у особі досить поміркованої ПДС. Процеси соціальної маргіналізації, праворадикальний популізм створюють сприятливий ґрунт, особливо на східнонімецьких землях. Крім того, успіхи правих партій у Європі створюють позитивне зовнішнє оточення. Але політична культурно-історична спадщина Німеччини, інституційно-правові рамки постійно виштовхують правих за межі партійної системи. Недостатня організованість, роздрібненість правих партій блокує їх можливості бути репрезентованими на федеральному рівні. Однак необхідно уважніше ставитися до шансів правих партій брати участь в урядовій діяльності на земельному рівні: вони здатні отримати нетривалу підтримку значної кількості виборців. Це, зокрема, підтверджують успіхи поміркованих правих по-

пулістів на виборах у Гамбурзі. Так, у 1993 р. Штатт-партай, а в 2001р. партія Шілля зуміли долучитися не тільки до законодавчої, а й до виконавчої влади. Однак успіхи в Гамбурзі базувалися на специфічній місцевій ситуації, яку не можна сліпо екстраполювати на інші землі і всю Федеративну Республіку. Тому вихід цих партій на загальносоюзний рівень без створення широкої бази підтримки був приречений на поразку. На сучасному етапі розвитку праворадикальні партії не належать до тих політичних сил, які можуть суттєво вплинути на зміну характеру владно-партійних відносин у ФРН.

Отже, постійно на земельному рівні репрезентовані п'ять політичних партій, показники яких суттєво відрізняються від їх представництва в федерації (див. табл. 4).

Таблиця 4

Показники участі окремих партій у парламентській системі на земельному рівні (1990-2005 рр.)

Індикатор	ХДС/ ХСС	СДПН	ВДП	Союз 90/ Зелені	ПДС	Інші
Частка голосів на виборах до ландтагів західних земель у %	40,1	38,7	5,8	7,9	-	7,6
Частка голосів на виборах до ландтагів східних земель у %	37,5	27,5	4,9	5	18,5	6,7
Сукупна частка голосів на виборах до ландтагів у %	38,8	33,1	5,4	6,4	9,2	7,1
Частка місць у ландтагах західних земель у %	43,4	41,8	4,7	8	-	2,1
Частка місць в ландтагах східних земель у %	41,4	30,1	3,3	3,3	20,5	1,5
Сукупна частка місць у ландтагах у %	42,4	36	4	5,7	10,3	1,8

Провідне становище в парламентсько-урядовій системі на земельному рівні зберігають великі партії, які разом здобувають абсолютну більшість голосів виборців та місць у земельних ландтагах. Але істотно відрізняються позиції малих партій, зокрема ПДС за сукупною часткою голосів виборців та місць у ландтагах випередила вільних демократів та „Союз 90/Зелені”.

Ступінь фрагментації партійної системи в 1990-2005 рр. як на земельному, так і на федеральному рівні свідчить про незначну кількість впливових партій. У західнонімецьких землях число ефективної кількості партій на парламентському рівні становить 2,6, а в східнонімецьких землях – 2,9.

Структуризація ландтагів вказує, що в парламентах домінують дві політичні сили (ХДС і СДПН), але результати розрахунку індексу агрегації фіксують у західних землях величину – 4,4, а в східних – 7,1, що є показником посилення представництва в парламентах земель малих партій. Наслідком цього є менша стабільність коаліційних урядів і триваліший процес їх утворення.

Показники впливу партій на урядову діяльність на земельному рівні фіксують незначне число партій, і лише ХДС і СДПН конкурують між собою за результатами розрахунків індексу урядової відповідальності (див. табл. 5).

Таблиця 5

Показники урядової істотності партій на земельному рівні (1990-2005 рр.)

Індикатор	Регіон	ХДС/ ХСС	СДПН	ВДП	Союз 90/ Зелені	ПДС	Інші
Індекс урядової	Захід	0,34	0,72	0,27	0,25	0	0,05

участі	Схід	0,67	0,64	0,27	0,09	0,09	0,03
	Разом	0,5	0,7	0,3	0,18	0,04	0,04
Індекс урядової відповідальності	Захід	0,4	0,6	-	-	-	-
	Схід	0,5	0,5	-	-	-	-
	Разом	0,45	0,55	-	-	-	-

Узагальнюючи сказане, варто зазначити, що партійне представництво в парламентсько-урядовій системі ФРН на земельному рівні значно розширюється, з'являються варіанти урядової співпраці з партіями, які не допускаються на федеральному рівні до виконання владних функцій. При розгляді участі малих партій – ВДП, “Союзу 90/Зелені” та ПДС – у формуванні органів влади чітко фіксується регіоналізація партійного представництва в органах влади за віссю „схід – захід”.

В основі процесу регіоналізації лежать економічні, соціальні, політико-культурні відмінності між землями, які виразно проявилися в перші роки після об'єднання Німеччини. В умовах різкого зниження однорідності між складовими федерації послаблюється здатність партій висувати такі позиції, на основі яких вони могли б конкурувати між собою на федеральному рівні і узгоджувати інтереси земель у рамках т.зв. „кооперативного федералізму”. Як зазначив із цього приводу М.Косс: “На зміну міжпартійній конкуренції приходить конкуренція між окремими землями, а також між землями та федерацією” [1, 124]. В таких умовах зростає небезпека утворення регіональних партійних систем, що може спричинити труднощі політичної інтеграції складових федерації.

Сучасний варіант диференціації партійних систем не загрожує стабільності політичної системи, оскільки великі партії зберігають домінуючі позиції в усіх федеральних землях Німеччини. Однак коливання виборців віддзеркалюється в окремих землях значно сильніше, ніж на федеральному рівні. Тому у земельних коаліціях часто взаємодіють представники партій, які на федеральному рівні знаходяться в опозиції. Із зростанням кількості неоднорідних правлячих коаліцій, зростає, з однієї сторони, і ймовірність зміни уряду, але, з іншої – посилюється і тенденція до врівноваження окремих ідейних принципів, які у майбутньому не перешкождали б у міжпартійній співпраці.

Об'єднання Німеччини не привело до створення єдиної партійної системи. Результати парламентських виборів у східних та західних землях, а також аналіз представництва в парламентсько-урядовій системі на земельному рівні засвідчують регіоналізацію партійного розвитку. Хоча регіоналізація й не несе пряму загрозу політичній системі Німеччини, але в умовах взаємопов'язаності федерального та земельного рівнів вона породжує проблеми в міжпартійній конкуренції. Ці труднощі обмежують не тільки пропорційне представництво партій на всій території ФРН, але й взагалі, часто виключають участь у владі представників тих політичних сил, які на федеральному рівні є правлячими. У таких умовах ускладнюється комунікаційний процес між рівнями влади, зважаючи на специфіку формування і функціонування Бундесрату та взаємопов'язаність федеральної та земельних парламентсько-урядових систем.

Систему партійного представництва на федеральному та земельному рівні можна співвіднести з базовими організаційними рівнями партійно-владної взаємодії в Україні – центральним та регіональним (обласним). Регіоналізація партійного представництва за віссю “схід – захід”, що створює труднощі у функціонуванні єдиної партійної системи Німеччини вимагає теоретичного моделювання на українських теренах, зважаючи на результати минулих президентських і парламентських виборів та посилення ролі партій у партійно-владній взаємодії. Звичайно, причини та наслідки регіоналізації партійного розвитку в ФРН не слід сліпо екстраполювати на партійну систему України, адже інституціональні умови країн зовсім різні. Але докладний регіональний аналіз результатів парламентських та президентських виборів, електоральної поведінки, політичної культури виборців у нашій країні дозволить запобігти тим труднощам, які спостерігаються в розвитку партійного представництва в органах влади в східних і західних землях Німеччини.

1. Косс М. Межпартійная конкуренция и федерализм в Германии // Политические исследования. – 2004. – №6. – С. 121-124.
2. Brie M. Ist die PDS noch zu retten? Analyse und Perspektiven // Standpunkte. – 2003. – №3. – 43 S.
3. Dambroth R. Parlamentarische Bündnisbestrebungen von SPD und PDS im Wahljahr 1998 // Politische Studien. – 1998. – № 360. – S. 28-38.
4. Detterbeck K. Das Parteiensystem in Sachsen-Anhalt // Wahlen 2002 in Sachsen-Anhalt. Ausgangsbedingungen, Handlungsrahmen, Entscheidungsalternativen / Hrsg. K.-H. Roy – Magdeburg: Landeszentrale für politische Bildung Sachsen-Anhalt, 2002. – S. 19-32.
5. Jesse E. Regierungs- und Oppositionsparteien nach der Bundestagswahl 1998 und vor der Bundestagswahl 2002 // Politische Studien. – 2001. – № 377. – S. 84-102.

6. Kropp S., Sturm R. Politische Willensbildung im Federalismus // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 1999. – №13. – S. 37-46.
7. Neugebauer G. Die PDS zwischen Kontinuität und Aufbruch // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2000. – №5. – S. 39-46.
8. Partei des Demokratischen Sozialismus. Statut. – Berlin: Media Service GmbH Bären Druck und Werbung, 2003. – 24 S.
9. Rudzio W. Das politische System der Bundesrepublik Deutschland. – Opladen: Leske + Budrich, 1996. – 554 S.
10. Schneider H. Parteien in der Landespolitik // Parteiendemokratie in Deutschland. – Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997. – S. 407- 426.
11. Verfassung des Sachsen-Anhalt (17. 7. 1992) // Gesetz- und Verordnungsblatt für das Land Sachsen-Anhalt. – Magdeburg: Magdeburger Verlags- und Druckhaus GmbH, 1992. – №31.– S. 600-629.
12. Wollkopf-Dittmann E. Das „Magdeburger Modell“: zwischen parlamentarischem Alltag und öffentlicher Darstellung // Wahlen 2002 in Sachsen-Anhalt. Ausgangsbedingungen, Handlungsrahmen, Entscheidungsalternativen / Hrsg. K.-H. Roy. – Magdeburg: Landeszentrale für politische Bildung Sachsen-Anhalt, 2002. – S. 33-50.

SUMMARY

Klyuchkovich A. COALITION DYNAMICS AND REGIONALISATION OF THE PARTY MISSION ON A LAND LEVEL AFTER THE UNION OF GERMANY

The article deals with development of the party system in Germany after 1990. Results of the elections to the land parliaments are analysed, peculiarities of differentiation of the parliamentary party mission on a regional level are distinguished in the article under consideration. The author drew a conclusion about the clearly conveyed regionalisation of the party development in modern Germany.

В. КОКОРСЬКИЙ (Донецьк)

СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Домінуючою тенденцією ХХ століття стало поширення феномену соціально відповідальної держави або так званої держави загального добробуту („welfare state”). Її загальноприйнятого визначення не існує і цим словосполученням зазвичай позначають країни, де влада забезпечує необхідний мінімум добробуту громадян. Базисними підставами такої держави вважаються капіталізм, набутком якого стало поліпшення рівня життя широких верств населення, підвищення здатності суспільства розв’язувати проблеми людей, і демократія з її загальним виборчим правом та тиском з боку громадянського суспільства. Зі свого боку, міцна держава вбачається таким же гарантом і демократії, і капіталізму: „Це один з яскравих уроків, що його можна вивести з досвіду найстарших та відтак найміцніших демократій світу, які через свій історичний розвиток забезпечили себе надзвичайно та, можливо, унікально дієздатною державою (хоча вона й змінювалась за своїм змістом), культурою та практикою верховенства права і раціональною та політичною відповідальною публічною адміністрацією” [2, 117].

В процесі становлення і еволюції визначилося три типи соціально відповідальної державності (за

Г.Еспінг-Андерсеном – режимів добробуту): ліберальний, соціал-демократичний і консервативний. Для кожного з них саме соціально-економічна політика була і залишається основною підставою легітимації державної влади. Як наголошує Е.Мартін, „успіхи країни – економічні, соціальні і культурні – цілком залежать від людей, котрі в ній живуть, і ці люди заслуговують на таке ставлення до себе (у тому числі щодо гарантованого медичного обслуговування, освіти і т.ін.), яке робить їх життя більш комфортним, а їх самих – більш лояльними стосовно власної країни” [10, 109]. Отже не варто дивуватися, що хоча піку державних видатків у країнах ОЕСР було досягнуто в 1993 р., коли їх доля у ВВП становила 43,1%, нинішнє скорочення на 1-3% внаслідок чинників глобалізації, економічної стагнації, лібералізації не призвело до зменшення витрат на соціальну сферу. Основну відповідальність за її фінансування (більш ніж 87% усіх соціальних видатків) держава залишає за собою, виділяючи як і раніше на соціальне забезпечення біля 21% ВВП, освіту – 5-8%, охорону здоров’я – 6-8%. Соціальні виплати і послуги в Європі охоплюють 73% населення, а у розвинутих країнах загалом цей показник складає від 50 до 90% [14, 57; 14, 59; 14, 62]. Це дозволяє,

зокрема, покращити матеріальне становище 60% канадців, зменшити до показників 4:1 розрив між бідними і багатими, який у так званих «ринкових доходах» (до сплати податків і отримання різноманітних державних виплат) складає 27 разів [11, 20-21].

У Конституції України задекларована соціальна спрямованість нашої держави та її зобов'язання щодо покращення добробуту громадян. Це ніби то засвідчує узгодженість з зазначеною вище тенденцією. Але чи наповнюється остання реальним змістом у нашій країні, яких заходів потребує на перспективу? Метою статті є з'ясування відповіді на ці запитання. Озираючи пройдений незалежно українською державою шлях вже одразу можемо констатувати її слабкість і нездатність до відповідальної політики реформ. Причинами цього стали, зокрема, орієнтація вітчизняних владоможців на ультраліберальну ринкову економіку зразка першої половини XIX століття з державою – „нічним сторожем”, анонімність політично відповідального суб'єкта державної влади, відсутність необхідної соціальної підтримки через нерозвиненість громадянського суспільства, що дозволило окремим соціальним групам визначати їх спрямованість і контролювати розподіл ресурсів. Поширення серед українських реформаторів набуло вкрай примітивне уявлення, буцімто „багато держави – мало ринку” і навпаки, з орієнтацією на яке порушувалося золоте правило: держава може залишити економіку без уваги лише там і тоді, де і коли будуть сформовані повноцінні ринкові механізми, здатні ефективно діяти.

То ж не дивно, що побудова соціально орієнтованої ринкової економіки була задекларована у якості пріоритетної тільки на десятому році незалежності, тоді як з середини 90-х рр домінантною технологією реформування стала навздогінна версія розвитку зі спотвореною логікою „економіка попереду політики”. Завдяки її використанню владно-управлінський апарат забезпечив собі контроль над державними активами і первинне накопичення капіталу, але позбавив перетворення соціально-політичного базису, знесилюючи і без того слабку державу. Західні науковці вказують, що побудова ринку та організація ефективної економічної структури вимагають певних характеристик політичної влади – „адміністративних спроможностей” держави, тобто здатності останньої ефективно управляти процесом розподілу суспільних благ, свободи приймати політичні рішення про розміщення ресурсів і спроможності втілювати їх в життя. Чим успішніше реалізується фінансова і податкова політика (тобто перерозподіл грошових коштів), чим надійніша контролююча всі об'єкти ринку юридична система, тим „дієздатніша” держава. Слабкий її потенціал робить неможливим здійснення реформ і ухвалення необхідних політичних рішень, що супроводжується поверненням до курсу директивного

втручання в процес розподілу і функціонування ринку. В той же час дієвий непрямий державний контроль засвідчує силу.

Сьогодні очевидно, що головним сюжетом „роману” постсоціалістичної трансформації стало збереження дієздатних інститутів у одних країнах і їх розвал в решті. Україна, яка протягом 90-х рр. фактично зазнала „економічної катастрофи, що перевершила за тривалістю й розмірами „долину сліз” усіх інших не втягнутих у військові конфлікти країн з перехідною економікою” [19, 48; 19, 59-60], є наочним прикладом справедливості такого висновку. Замість того, щоб розвивати нові інститути, необхідні для ринкового регулювання, вітчизняні бюрократи в пошуках політичної та економічної підтримки вдавалися до механізмів корупції і клієнтелізму. Їх наслідком стала повсякденна неспроможність держави розробити і реалізувати таку економічну політику, в якій поточні інтереси і завдання не домінували б над стратегічними. Проголошені в Указах Президента, Постановах Верховної Ради, програмах діяльності Кабінету Міністрів цілі не становили того, що можна назвати стратегією, а наявні плани не реалізовувалися належним чином і в повному обсязі. У цьому сенсі показова політика приватизації, яка спочатку вбачалася інструментом створення класу власників з поєднанням в руках останніх володіння, розпорядження і використання задля організації ефективного виробництва. На практиці ж в ході її здійснення відбувалася взаємоконвертація влади і власності, що обумовила невизначеність стратегічних пріоритетів, неспроможність до системного підходу і, як наслідок, хронічну нездійсненність економічних реформ. Якщо додати використання у цьому широкомасштабному процесі (понад половина об'єктів державної власності) непрозорих схем і корупції, надходження до казни на 2003 рік всього одного мільярда доларів (тоді як польська поповнилася на 18 млрд.), то чи варто дивуватися його непопулярності у населення країни, більшість якого (52% у 2003 р.) висловилося проти нього [6, 217]. Хоча очевидно і інше – саме роздержавлені підприємства стали з 2000 р., коли вони почали працювати набагато ефективніше за державні, мотором економічного зростання.

На думку експертів, найбезпораднішими були ті напрямки економічної політики, які мають безпосереднє відношення до функціонування держави як інституту: забезпечення прозорості, звітності та боротьби з корупцією у державному секторі; управління ним та його інституціями; гарантування права власності на основі принципу верховенства права; ефективне розпорядження ресурсами [4, 63]. Безперервно звужувалася участь держави у регулюванні та освоєнні фінансів. Якщо уряди Польщі та Чехії, як і західних країн, включені в розподіл майже 50% ВВП, то України – менше 20%. В той же час, державні видатки – це потужне

джерело підтримки малого бізнесу, створення робочих місць, модернізації підприємств державного сектора, а отже недопущення надмірної поляризації доходів багатих і бідних. В ситуації ж, коли лише незначний (10-12%) прошарок заможних громадян протистоїть двом третинам безнадійно бідного населення, ті та інші блокують масовий попит як головне джерело гармонізації суспільного багатства. Розблокувати її ринкові сили нездатні за визначенням, адже самі собою лише посилюють диференціацію, в чому їм „допомагає” засилля паразитуючих олігархічних кланів. Це здатна зробити лише держава, яка активно взаємодіє з бізнесом, а не обслуговує його вузькокланові інтереси. На усіх вказаних напрямках українська держава виявилася безсилою, фактичним визнанням чого стало, зокрема, впровадження єдиної ставки податку з прибутку, чим була продемонстрована неспроможність уряду виконувати функцію перерозподілу і збору соціальних податків там, де сконцентровані самі високі прибутки.

Її стосунки з економічними суб'єктами будувалися вкрай нераціонально. Скажімо питаннями ліцензування і реєстрації підприємницької діяльності займалося 30 міністерств і відомств, 764 органи місцевої влади (тобто 532 районні адміністрації і 232 виконкоми місцевих рад народних депутатів). Цей процес регламентувався 16 законами, 8 постановами Кабінету Міністрів і 14 відомчими актами. Характерною рисою економічного регулювання за нестабільного, часто змінюваного і суперечливого законодавства стало протистояння держави і бізнесу, яке стимулювало в останньому розкол – несприйняття існуючої ситуації однією частиною (насамперед дрібними і середніми підприємцями) поряд з корупцією та зрощенням з бюрократією іншої. Відбулася своєрідна „бюрократизація” економіки і „еконімізація” бюрократії. За рахунок лобювання державним апаратом інтересів окремих виробництв, фінансових груп і галузей, надання їм різноманітних пільг утворився особливий привілейований сектор зі своїм специфічним режимом функціонування, але без істотного покращення економічних показників. Скажімо, на початок 2001 року існувало 232 види податкових привілеїв для 136 тис. підприємств, що становило 17% від їх зареєстрованого загального числа. Обсяг пільг оцінювався сумою в 30 млрд. грн., тоді як фактичні надходження від податків до бюджету склали 37 млрд. грн.[19]. Тобто фактично склалася специфічна двосекторна економіка зі специфічними правилами гри у різних її секторах. В таких умовах держава втрачала здатність до реалізації певної стратегії і довіру до себе з боку суспільства, без чого ефективна економічна політика просто неможлива. Вони також оберталися прагненням підприємств комбінувати офіційні форми діяльності з тінювими і формуванням великомасштабного сектору тінювої економіки, на яку за різними

оцінками в останні роки припадало від 50 до 60% сукупного обсягу ВВП. Зростав і щорічний відплив капіталу за межі України, куди неофіційно експортовано до 20 мільярдів доларів.

Водночас різко погіршився рівень життя більшості населення, від 70 до 85 % якого опинилося за межею бідності. Організаційна функція держави у цій сфері практично не реалізовувалася. Тож характерними рисами соціальної політики стали концептуальна неопрацьованість і суперечливість, відмова від патерналізму із-за обмежених фінансових можливостей поряд з відсутністю чітких орієнтацій щодо вибору оптимальної моделі соціального захисту через залишковий принцип фінансування відповідних програм [16, 122]. Фактично Україна так і не змогла подолати спадщину радянського типу інститутів добробуту, які відзначалися м'якістю обов'язків держави, тобто їх принциповою варіабельністю, постійним коригуванням проголошуваних соціальних прав через формальні та неформальні норми, конкретні рішення, що ухвалювалися у режимі „ручного управління” нечітко окресленим колом осіб на основі почасти сумнівних повноважень. Така багато в чому децентралізована і довільна практика дозволяла за часів СРСР гнучко адаптуватися до ресурсних можливостей країни і окремих територій, підтримувати специфічну систему стимулювання. Здатність держави і її представників уникати однозначності та відповідальності у взаєминах з громадянами та господарськими суб'єктами поставала прямим наслідком і відтворенням монополії на владу та власність.

До входження у ринкову економіку Україна підійшла без вкорінених паростків відомих режимів добробуту, але за наявності інститутів неперозорі адаптації соціальних гарантій до варіацій суспільно-економічного середовища та розсуду державних посадовців. Це визначило, з одного боку, ілюзорну широту вибору в сфері соціальної політики, а з іншого – передумови її заміщення ескалацією профанованих зобов'язань. Нестримна експлуатація м'якості призводила не лише до своєрідної їх гіперінфляції, але й до подальшого значного посилення фактичної нерівності в реалізації соціальних гарантій, не залишаючи місця для якої б то не було послідовної та результативної соціальної політики, не кажучи вже про формування стабільних інститутів добробуту. Скажімо, нестачу коштів керівництво країни вирішило замінити закріпленою у 50 нормативних документах системою пільг і субсидій, витрати на надання яких за усіма діючими законами у 2003 році втричі (!) перевищували виділені з державного бюджету суми [15].

Постаючи в ролі пожежника для попередження і гасіння можливих соціальних конфліктів і визнаючи ринкові відносини, держава в кращому випадку лише доповнювала і коригувала ринкові механізми перерозподілу ВВП. За однієї з най-

менших у світі частки оплати праці в ВВП і собівартості продукції (біля 10-13%, тоді як у країнах Західної Європи – 69%, у США – 72%, в Японії – 76%), громадянам не гарантувалося нічого, окрім мінімальної зарплати, до того ж з частими затримками або і взагалі не виплатами. Її обсяг у 400 грн. (біля 80 дол., коли у Польщі та Чехії – більше 200 дол. вже у 2003 р.) планувалося зрівняти з прожитковим мінімумом лише у 2007 році. Хоча, починаючи з 2000 р., динаміка реальних доходів і заробітної плати стала стабільною і позитивною (зростання відповідно на 45,2% і 39,7% на 2002 р.), це не призвело до суттєвого підвищення життєвого рівня населення. У 2002 р. порівняно з 1991 р. його реальні грошові доходи становили лише 40,6%. Залишалася вкрай низькою і середня зарплатня, яка на початок 2004 р. складала лише 103 дол. (в Росії – 249 дол., Казахстані – 192 дол., Білорусі – 139 дол., не кажучи вже про Польщу і Чехію – більше 600 дол.). Не дивно, що спостерігалося зниження споживання в 1,2 – 3 рази майже по всіх продуктах харчування і у 2,5 – 5,7 рази – по побутових товарах поряд з усталенням застарілої структури витрат (60% на продовольчі і 6,4% – непродовольчі товари, тоді як у західних державах і країнах ЦСЄ – відповідно 20% у обох групах) [17, 126; 17, 128; 17, 172; 17, 186.].

Показник прибутків також тісно корелював зі здоров'ям населення, стан якого разом з соціально-економічними негараздами ще більше загострював ситуацію. В країні щорічно реєструвалося біля 70 млн. захворювань, серед яких більш ніж 50% – вперше виявлені. В той же час за видатками на охорону здоров'я з розрахунку на 1 мешканця Україна займала 111 місце серед 189 держав світу і 8 – серед країн колишнього СРСР. Загальні ж витрати на охорону здоров'я, фізичну культуру та соціальне забезпечення складала менш ніж 6% ВВП [9, 78]. У пошуках роботи, виходу з глибокої бідності до 7 млн. українців, тобто біля чверті працездатного населення, виїхали за кордон, більш ніж 1 млн. офіційно зареєструвалися як безробітні. А отже „реформування,” здійснюване, на думку більшості населення (57% у 2004 р.), в інтересах національних олігархів не могло мати широкої підтримки в суспільстві, 74% представників якого вважали саме державу відповідальною за захист громадян від економічних негараздів, і відтворювалося на ставленні до системи загалом, загостренні економічних і політичних проблем, звуженні соціальної бази реформ [7, 104].

Шляхом руху до своєрідної „трансформаційної пастки” в Україні було сформовано специфічну, досить стабільну і здатну до самовідтворення економічну систему, яка не може вважатися соціально орієнтованою ринковою економікою ні за типом економічних відносин, ні за характером та рівнем розподілу суспільного продукту. Ряд рис її і характеристик залишився практично невідомим у країнах ЦСЄ і Балтії, де виявилася помітно

нижчою і суспільна ціна трансформаційних перетворень. Більшість з них рушили шляхом побудови сучасного цивілізованого капіталізму на базі так званої універсальної ліберальної соціально орієнтованої моделі. Остання вміщує у собі розмаїття форм власності, базисна серед яких – приватна, механізми ринкової конкуренції і регулюючої ролі держави (передусім в інтересах функціонування ринку). Її впровадження стало можливим у зв'язку з:

- наявністю політичної волі, послідовністю і прагматичністю реалізації визначеної стратегічної мети – усталення демократії і ринку – незалежно від того, хто її здійснював (ліві чи праві) і яким шляхом це відбувалося („шокової терапії” чи градуалізму), швидкою реакцією урядів на власні прорахунки, що дозволяло уникати кризових ситуацій;

- запобіганням розвалу владних структур, цивілізованою зміною стилю і методів їх роботи у нових умовах, турботою про оновлення кадрового складу з урахуванням нових викликів і рішень;

- зваженістю здійснення лінії на широкомасштабну лібералізацію економіки включно з лібералізацією цін і ринків, обмеження прямого державного втручання та переосмислення ролі держави щодо фінансової, податкової, бюджетної, інвестиційної і соціальної політики, стабілізацію і структурні перетворення згідно з законами, потребами та пріоритетами ринкового господарювання;

- акцентом на інституційних перетвореннях задля створення рушійного механізму ринкової економіки – конкуренції, включно з реальним забезпеченням прав власності, дієвим антимонопольним законодавством і контролем за його виконанням, жорстким банківським наглядом тощо, відсутність яких неминуче породжує „системний вакуум”, клановізацію, тінізацію і криміналізацію господарської сфери;

- належною увагою до управління державним майном, відмовою від перетворення приватизації в кампанію з її завершенням у стислі строки, поступовою реалізацією відповідної програми з визріванням необхідних передумов і паралельно формуванню надійної правової бази і громадянського суспільства;

- першочерговістю становлення сучасної фінансово-банківської системи, яка витримала перевірку на міцність в період недавньої світової фінансової кризи, загалом уникнувши девальвації валют країн ЦСЄ, хоча це і вигідно вітчизняним товаровиробникам;

- розумною політикою розформування нерентабельних господарств у аграрному секторі і розвитку фермерства на основі приватної власності на землю, що зробило цей сектор конкурентоздатним в масштабах ЄС;

- недопущенням невиправданого скорочення масштабів і меж державної участі в економіці, збереження сили державних і суспільних інститутів

і їх відповідальності за стратегію і незворотність перетворень, підтриманням питомої ваги державних видатків на рівні 45-50% ВВП, а в періоди трансформаційного спаду – ще вищому для пом'якшення негативних соціальних наслідків реформ;

- стримуванням поляризації доходів і нерівності між багатими і бідними у середньому в межах 8,5 разів на 2003 р., коли доходи 10% самих багатих і найбідніших громадян у доларах за паритетами купівельної спроможності становили 17946 і 2122 дол. (в країнах СНД, відповідно – 15,7 раза, 10557 і 671 дол.) [3, 94; 3, 99]; підтримкою перетворень з боку більшості населення, масовим сприйняттям труднощів трансформації як швидкоплинних, причинами чого стали відносно не тривалі та значно менші щодо падіння виробництва темпи скорочення споживання за рахунок досить високого рівня індексації заробітної платні, пенсій і поточної допомоги, збереження та індексації заощаджень, впровадження пільг, недопущення різкого підвищення цін на соціально значущі товари і послуги, збільшення державних видатків на перенавчання та підвищення кваліфікації тощо;

- постійними контактами з Заходом, зваженим сприйняттям його ринкового досвіду і порад, відмовою від пошуку „суспільного алергена”, на якого було б зручно перекласти вину за власну бездіяльність, помилки і гріхи, за які каялись місцеві чиновники, швидко змінювані на нових, більш підготовлених.

Країни ЦСЄ загалом зорієнтувалися на відмінну від пострадянської послідовність реформ (трансформація політичної структури, інституційні зміни, приведення у відповідність попиту і сукупної пропозиції), вважаючи, що саме політична, а не економічна сфера значною мірою обумовлює параметри наступного розвитку. Стратегічною метою в широкому розумінні для них стало створення системи, здатної забезпечити стабільне зростання й підвищення життєвого рівня суспільства, яке може одночасно розглядатися і як критерій успіху або невдачі реформ. У такому сенсі слід визнати, що Україна, незважаючи на позитивну економічну динаміку основних економічних показників у 2000-2004 роках, так і не змогла подолати трансформаційної кризи, тоді як ряд країн ЦСЄ, а також СНД її вже минули [5, 72].

Одним з основних індикаторів, за якими можна робити судження про рівень формування ринкової економіки, є показник динаміки ВВП. Держава вважається такою, що пододала перехідний період, якщо він досягає дореформного стану. У цьому сенсі тривалість і характер протікання переходу в колишніх соціалістичних країнах суттєво різняться і відтворюють три шляхи розвитку: 1) співіснування демократії і капіталізму у відносній та насправді взаємовигідній гармонії, результатом якої є політична стабільність, що підтримує економічне зростання (Польща, Чехія, Угорщина – відповідно 142,0; 130,9; 122,0% щодо рівня 1989 р.

на 2004 р., найнижчим у країнах ЦСЄ був показник Сербії і Чорногорії – 68,2%); 2) співіснування авторитарної політики з напівсоціалістичною економікою, яке знову ж таки дає порівняно стабільну політику та досить розумну, хоч і менш вражаючу, економічну діяльність (Білорусь, Узбекистан, Туркменістан – 115,8; 109,9; 107,7% щодо рівня 1991 р. на 2004 р.); 3) зрівноваження демократії та диктатури і соціалістичної й капіталістичної економіки, коли політика має тенденцію до найменшої стабільності, а економічна діяльність є найубогішою (Україна, Грузія, Молдова – 66,8; 65,6; 54,6% щодо рівня 1991 р. на 2004 р.): „Таким чином, якщо ці країни можна впорядкувати вздовж континуума, що змінюється від демократичних до авторитарних, їх можна також впорядкувати вздовж континуума, що коливається від завершених революцій, де режим є новим та повністю ліберальним, і де держава встановлена – до революцій у стані здійснення, де режими або держави є об'єктом триваючої боротьби – до неревольюційних ситуацій, де режим і держава, являючи собою певне продовження минулого, є стабільними та знайомими формаціями” [1, 243].

На думку російського аналітика І.Ніколаєва, тенденції динаміки ВВП дають підстави для припущення: затягнутість руху від планової до ринкової економіки призводить до загострення соціальної напруженості, а отже „різного роду „кольорові” революції на посткомуністичному просторі мають досить об'єктивну соціально-економічну обумовленість” [12, 88-89]. Однак, як слушно зауважує В.Степаненко, „на відміну від масових суспільних мотивацій у поваленні політичного режиму С.Мілошевича в Сербії та усуненні від влади уряду Е.Шеварнадзе під час „революції троянд” у Грузії, ... в Україні наприкінці 2004 року був відсутній чинник відчаю” [18, 11-12]. Дійсно, від початку 2000-х років українська економіка вирізнялася, принаймні за офіційною статистикою, найвищими в Європі темпами економічного зростання й сприятливими макроекономічними показниками. Інша річ, що за найточнішим економічним „гаманцевим” індикатором переважна більшість громадян країни гостро відчувала невідповідність між рожевими офіційними макроекономічними реляціями та суттєвим поліпшенням власного добробуту: „Войовничий суспільно-політичний протест проти влади та віра в можливість її зміни органічно поєднувалися із конструктивними надіями багатьох людей на поліпшення свого матеріального становища та сподіваннями на кращі перспективи для майбутнього своїх дітей” [18, 11-12].

Очевидно, що після помаранчевої революції чи не вперше з початку 1990-х років розробка соціальної стратегії, що поєднує здорову амбіційність з практичною реалізованістю, на ділі увійшла в політичний порядок денний. Однак виявлена владою готовність витратити кошти на соціальні програми допоки не супроводжується ані переконливим обґрунтуванням конкретних цілей,

ані, тим більше, раціональним вибором засобів і систематичністю дій. Вкрай рідко зустрічається ретельна розробка обмежень, які майже завжди мають ресурсний, а не інституційний характер. Тобто чи не усі проекти передбачають все ту ж м'якість, пластичність інститутів, широту коридорів можливостей з орієнтацією на ситуативні реакції чи задля забезпечення передвборчих піар-ефектів. Як наслідок, збереження попередньої практики у 2006 році відтворилося у сумному рекорді, коли „...не вистачить і трьох бюджетів, щоб профінансувати ухвалені популістські закони”[13]. А отже, нагально необхідна визначеність курсу, спроможного породжуватися і підтримуватися конкретним економічним і соціально-політичним середовищем сучасної України і не підмінюваного державною „роздачею подарунків”. Не варто і звужувати його виключно до матеріального аспекту. Адже соціальна політика є способом найму громадянами всієї владної структури, постійним діалогом системи управління з громадянським суспільством, контролем з боку останнього діяльності влади. Отож необхідно уникнути інструментально-чиновницького підходу до вирішення соціальних проблем, коли розуміння в якості основної функції держави сильної соціальної політики за одночасної відсутності інститутів громадянського суспільства і дієвого громадського контролю, здатних змусити її виконувати цю функцію, може призвести до сприйняття населенням необхідних реформ як таких, що перекладають на його

плечі весь тягар оплати раніше „безкоштовних” послуг і спровокувати невдоволення. З іншого боку, такий підхід дозволяє звести соціальне реформування лише до перерозподілу частки оплати послуг між громадянами і державою, залишаючи поза увагою необхідну структурну перебудову відповідних галузей, без якої держава завжди буде відчувати брак коштів, необхідних для їх гідного утримання та надання ними якісних послуг населенню.

Однак для цього необхідно реалізувати прийняті у всьому світі принципи розподілу влади і побудувати відповідальну та ефективну з погляду управління соціально-економічними процесами державу. Парадокс полягає в тому, що вона як суб'єкт економічних перетворень виявляється неготовою до них і, намагаючись змінити поведінку економічних агентів, сама не перебудовується і гальмує відповідні процеси. Отож її модернізація покликана чітко визначити масштаби і створити ефективні механізми управління економічною та соціальною сферами, сформувані прозорі та функціонально дієві адміністративні структури зі встановленням конкретної відповідальності кожного рівня (органу) влади. Саме такий тип державності як відповідь на запити суспільства необхідно розбудовувати в сучасній Україні, використовуючи позитивні напрацювання наших сусідів з країн ЦСЄ і наповнюючи реальним змістом статті 1 та 13 Конституції, у яких декларується соціальне спрямування держави.

1. Банс В. Політична економія постсоціалізму// У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи: пер. з англ./ За ред. Д.Гузіни; гол. ред. серії і автор передм. Дж.Перлін; наук. ред. О.Кокорська. – К.: Вид-во „Ай Бі”, 2003.
2. Банс В. Порівняльна демократизація. Широкі та обмежені узагальнення // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи: пер. з англ./ За ред. Д.Гузіни; гол. ред. серії і автор передм. Дж.Перлін; наук. ред. О.Кокорська. – К.: Вид-во „Ай Бі”, 2003.
3. Болотин В. Разрыв в доходах населения: данные мировой статистики // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – №7.
4. Бураковский И., Макеев С. Десять років економічної реформи очима українських експертів// Політична думка. – 2001. – №4.
5. Бураковский И., Новицкий В. Економічні перетворення в Україні // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М.: „Три квадрата”, 2003.
6. Бурлачук В. Теорії модернізації й український досвід // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін/ За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004.
7. Грищенко К. Інтереси та орієнтації населення України в контексті економічних перетворень // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги.-К.: Інститут соціології НАН України, 2004.
8. Куценко В. Соціально-економічна модифікація у контексті побудови соціальної держави в Україні// Економіка України. – 2004. – №11.
9. Мартин Э. Социальное обеспечение в Великобритании и во Франции// Свободная мысль – XXI. – 2005. – №8.
10. Немова Л.А. Канада: реформы в социальной сфере // США*Канада: экономика, политика, культура. – 2003. – №4.
11. Николаев И. Долгий переход к рынку // Апология. – 2005. – №2.
12. Пинзеник В. Зміна без змін // Дзеркало тижня. – 2006. – 13 травня.
13. Рогов С. Функции современного государства: вызовы для России // Свободная мысль. – XXI. – 2005. – №7.

14. Симоненко В. Бідність, зубожіння, здичавіння?! // Дзеркало тижня. – 2003. – 18 жовтня.
15. Сіленко А. Соціальна політика та її пріоритети у перехідному суспільстві // Людина і політика. – 2003. – №1.
16. Соціальні трансформації: міжнародний і вітчизняний досвід (монографія)/ В.М.Новіков, Н.П.Сітнікова, Л.А.Мусіна, В.В.Семенов. – К.:НАН України, Ін-т економіки НАНУ, 2003.
17. Степаненко В. Причини і чинники помаранчевої революції//Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори 2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / За ред. С.Макеєва. – К.:Інститут соціології НАН України, 2005.
18. Хандріх Л. Економічний розвиток незалежної України // Україна: кам'янистий шлях до демократії: Зб. ст./ Фонд ім.Ф.Еберта. Упоряд. та редак. В.І.Андрійко та Г.Курт. – К.: Заповіт, 2002.

SUMMARY

Kokorskyi V. SOCIAL AND ECONOMIC RESPONSIBILITY OF THE STATE IN TRANSFORMATION SOCIETY

Defining as the dominant tendencies of the XX century spreading of phenomena of the social and responsible state, author analysis the real essence of social and economic process in the independent Ukraine. The author has come to conclusion about the necessity of creating the strategic course which will be corresponded to the specific features of our economic, political and social-cultural environment.

В. КОПЧА, В. ЛЕМАК (Ужгород)

СТАНОВЛЕННЯ І НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВОСУДДЯ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1993-2001 РОКИ

Проблеми конституційного правосуддя, правового захисту Конституції є актуальними для вітчизняної юридичної науки. Модель українського конституційного правосуддя вже стала предметом дослідження цілої групи вчених, чого не можна сказати про зарубіжний досвід організації правового захисту Основного закону. У першу чергу це стосується тих країн, які вже стали повноправними членами Європейського союзу.

Дана стаття має своєю метою дослідження організації і обсягу юрисдикції Конституційного суду Словацької Республіки, його порівняння з вітчизняним органом конституційного контролю.

Слід зауважити, що в державно-правовій історії Словацької Республіки мав місце епізод створення і діяльності органу правового захисту конституції. У 1939 р. Конституцією Словаччини було передбачено створення конституційного сенату, котрий мав здійснювати нагляд за конституційністю нормативно-правових актів [1].

Після поділу федерації орган конституційного контролю в незалежній Словацькій Республіці розпочав діяльність 17 березня 1993 р., після того як був призначений весь склад суддів, голова і заступник голови Конституційного суду СР [2]. З часу свого заснування цей державний орган став головною опорою демократичного режиму та конституційної законності. Особливо це проявилось після 1994 р., коли він виступав основною противою до Уряду та депутатської більшості в Національній раді СР.

Відзначимо, що Конституційний суд СР є судовим органом із особливою юрисдикцією, котра

полягає в можливості охорони конституційного ладу. Основні принципи його конституювання, компетенції, склад і статус його суддів встановила Конституція СР в статтях 124-140 [3]. Питання організації Конституційного суду, провадження справ у ньому та статусу його суддів Національна рада СР 20 січня 1993 р. врегулювала окремим законом (№ 38/1993) [4].

Місцем розташування суду стало м. Кошице (а не столиця), що пов'язано із забезпеченням додаткових умов для незалежного провадження в справах за участю вищих органів державної влади.

Конституційний суд СР склався до реформи 2001 р. з 10 суддів, на чолі з Головою, котрий мав одного заступника. Справи розглядалися пленумом та колегіями в складі трьох суддів. Процедура призначення суддів цього органу була врегульована ст.11 Закону "Про організацію Конституційного суду СР, порядок розгляду ним справ та про статус суддів". Висунути кандидатів на посади суддів і подати їх до Національної ради вправі члени парламенту, Уряд, голова Конституційного суду, голова Верховного суду, Генеральний прокурор, громадські організації юристів, наукові установи. Із запропонованих кандидатів Національна рада подає двадцятьох до Президента, котрий протягом одного місяця і призначає із них десятьох суддів. Він же призначає з їх числа Голову Конституційного суду та його заступника. Вимоги для зайняття посади судді: громадянин СР, котрий вправі бути обраним до Національної ради, досяг 40 років, має вищу юридичну освіту та не менше 15 років юридичного стажу.

Строк повноважень суддів – 7 років з правом повторного призначення. Вони вступають на посаду зі складанням присяги до рук Президента СР. Відзначимо, що у першому складі сформованого в 1993 р. Конституційного суду СР із загальної кількості 10 суддів троє раніше працювали суддями судів загальної юрисдикції, двоє – у центральних органах виконавчої влади, четверо – викладачами вищих навчальних закладів [5].

Положення ст.ст. 12 і 13 вказаного Закону формулюють підстави для припинення повноважень судді Конституційного суду. По-перше, його повноваження закінчуються завершенням строку, на який він був призначений. По-друге, суддя вправі подати у відставку, письмово звернувшись із таким проханням до голови Суду. В такому випадку його повноваження завершуються через два місяці після подання прохання про відставку. По-третє, в разі обрання судді депутатом парламенту або призначення членом Уряду, його повноваження завершуються в день вступу на ці посади. По-четверте, суддя Конституційного суду може бути звільнений з посади Президентом СР в таких випадках: а) набув законної сили обвинувальний вирок суду за вчинення суддею навмисного злочину; б) Конституційний суд прийняв дисциплінарне рішення щодо судді, діяння якого є несумісним із подальшим зайняттям посади судді; в) в разі повідомлення Голови суду про те, що суддя не бере участі в роботі суду більше одного року або щодо нього компетентним судом прийнято рішення про визнання його недієздатним.

Додамо до наведеного, що судді Конституційного суду СР користуються правом недоторканості, відповідно до якого вони не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності чи взяті під варту без згоди Конституційного суду. Причому, якщо Суд такої згоди не дає, кримінальне переслідування судді і в майбутньому стає неможливим.

Перелік повноважень органу конституційного правосуддя в цій країні є достатньо широким. Спочатку виділимо такі з них, які безпосередньо належать до сфери конституційної юрисдикції.

Отже, відповідно до ст.125 Основного закону СР в редакції 1992 р. Конституційний суд вирішує питання про відповідність між: 1) законами та Конституцією або конституційними законами; 2) постановами Уряду, нормативними актами, прийнятими міністерствами чи іншими органами державної влади, та Конституцією, конституційними законами або іншими законами; 3) нормативними актами органів місцевого самоврядування і Конституцією або іншими законами; 4) нормативними актами місцевих органів державної влади та Конституцією, іншими законами або іншими нормативними актами; 5) нормативними актами та міжнародними документами, опублікованими в спосіб, встановлений законом.

Наведений перелік засвідчує, що Конституційний суд СР здійснює охорону не лише верховенства Основного закону, тобто вирішує питання конституційності, а й фактично забезпечує основні засади режиму законності в країні, а також відповідність нормативних актів міжнародним договорам, учасником яких є Словачка Республіка. Відзначимо, що такий спосіб формулювання цієї групи повноважень безпрецедентно для європейської практики здійснення конституційної юрисдикції передбачає можливість для Конституційного суду СР розгляду справи, наприклад, про відповідність змісту навіть муніципального нормативного акту нормам міжнародного договору, учасником якого виступає Словачка Республіка.

У випадках, коли Конституційний суд визнає нормативні акти невідповідними Основному закону (в значенні його ст.125) повністю або частково, у відповідній частині вони визнаються нечинними, а органи, котрі прийняли такі нормативні акти, зобов'язані протягом шести місяців привести їх у відповідність. Рішення Конституційного суду, завважимо, не підлягають оскарженню.

Крім того, орган конституційного контролю в Словачкій Республіці вирішує такі питання: а) розв'язує спори між центральними органами державної влади, якщо закон не встановлює, що ці спори повинен розв'язувати інший державний орган; б) розглядає заперечення щодо незаконних рішень, прийнятих центральними і місцевими органами державної влади і органами місцевого самоврядування, якими були порушені основні права і свободи громадян, якщо захист цих прав не підпадає під юрисдикцію іншого суду; в) здійснює тлумачення конституційних законів у конфліктних ситуаціях; разом з тим Конституційний суд не може з власної ініціативи коментувати, чи узгоджуються пропонувані законодавчі або інші нормативні акти з Конституцією та конституційними законами; г) розглядає скарги щодо рішень, які підтверджують або заперечують дійсність мандата депутата Національної ради СР; д) встановлює конституційність і законність виборів до Національної ради СР та до органів місцевого самоврядування; е) розглядає скарги щодо результатів референдуму; встановлює відповідність рішення про розпуск або зупинення діяльності політичної партії чи політичного руху конституційним та іншим законам; є) розглядає обвинувачення у державній зраді, яке висувається Національною радою СР проти Президента СР.

Порядок розгляду Конституційним судом справ врегульований статтями 18-36 вищевказаного Закону. Проведення в справі розпочинається за поданням таких суб'єктів: а) не менш як однієї п'ятої членів Національної ради; б) Президента СР; в) Уряду СР; г) будь-якого суду; д) Генерального прокурора; е) будь-якої особи, права якої підпадають під дію ст. 127 Конституції (що встановлює повноваження КС розглядати заперечення

щодо незаконних рішень, прийнятих центральними та місцевими органами державної влади і органами місцевого самоврядування, якими були порушені основні права і свободи громадян). Передбачено також, що Конституційний суд може розпочати провадження в справі за інформацією, поданою фізичними і юридичними особами, котрі заявляють про порушення своїх прав. За результатом розгляду справ Конституційний суд приймає рішення та виносить висновки. На основі рішення про визнання правового акту неконституційним відповідний правотворчий орган приводить правовий акт у відповідність з Конституцією СР протягом 6 місяців. Якщо протягом вказаного терміну цього не було зроблено, визнаний неконституційним правовий акт втрачає чинність автоматично [6].

Правовий статус Конституційного суду СР та процес його інституціоналізації, який мав місце в 1993 р., дозволяють зробити ряд висновків. По-перше, реальне створення цього вже через кілька місяців після проголошення незалежності засвідчує розуміння політичною елітою високої ролі органу конституційного правосуддя в системі влади демократичної держави та в правовій системі загалом.

По-друге, вищенаведені повноваження Конституційного суду СР дозволяють зробити висновок: він здійснює контроль не лише за конституційною законністю (під якою у вітчизняній юридичній науці розуміється “режим відповідності поведінки (діяльності) суб’єктів конституційно-правових відносин нормам конституції та конституційних законів, що зовні виражається у своєчасному виданні, систематизації, зміні і скасуванні конституційних за змістом та формою законів, а також в їх неухильному додержанні, точному і однозначному виконанні і правильному застосуванні всіма державними та недержавними інституціями, громадянами” [7]), а й за законністю нормативно-правових актів, які видаються всіма органами державної влади та органами самоврядування.

По-третє, процедура призначення суддів Конституційного суду СР, їх статус виступали надійною гарантією незалежності. Практика 1993-1998 рр. засвідчила, що він залишався чи не єдиною державною інституцією, котра змогла в умовах авторитарного управління нормально здійснювати свої повноваження, захищаючи конституційні основи демократії.

Одночасно строк повноважень суддів Конституційного суду СР (7 років) та можливість їх повторного призначення викликали сумніви з огляду на гарантії незалежності суддів. Голова Конституційного суду першого складу М. Чіч з цього приводу завважив, що необхідність конституційних змін у цьому напрямі обумовлюється кількома обставинами, передовсім тою, що суддя, який намагатиметься отримати повторне призначення, стає лояльним до політичних суб’єктів з надією

добитися висунення ними своєї кандидатури [8]. На його думку, дана проблема вимагала нового конституційного врегулювання, що і було здійснено в лютому 2001 р.

В ході конституційної реформи лютого 2001 р. [9] корекції зазнала й словацька модель конституційної юрисдикції, причому зміни стосувалися і складу Конституційного суду СР, і обсягу його повноважень.

З метою розширення обсягу юрисдикції Конституційного суду СР до розділу першого глави сьомої Основного закону СР, норми якого врегульовують функціонування цього органу, були внесені три нові статті – ст.125а, 125б і 127а.

Відповідно до ст.125а до повноважень Конституційного суду було віднесено вирішення справ про відповідність конституції і конституційним законам тих міжнародних договорів, які вже підписані і для яких необхідно згоду Національної ради СР. Подання по такій справі може внести до Конституційного суду СР Президент СР або Уряд СР перед тим, як подати підписаний міжнародний договір на розгляд парламенту. В разі, якщо органом конституційної юрисдикції буде встановлено невідповідність міжнародного договору конституції і конституційним законам, його ратифікація стане можливою лише після внесення відповідних змін до конституції чи конституційного закону.

Наведене повноваження Конституційного суду СР пов’язане з вимогами адаптації правової системи до потреб європейської інтеграції, процес якої, зрозуміло, мав відбуватися саме через укладення міжнародних договорів та їх імплементації до правової системи країни.

Положення ст.125б наділили Конституційний суд СР повноваженням здійснювати перевірку предмету петиції, під якою збираються підписи громадян з метою проведення референдуму за народною ініціативою, чи предмету постанови парламенту про призначення референдуму з метою визначення їх відповідності конституції і конституційним законам. Подання з цього приводу до органу конституційного правосуддя вносить Президент СР до виголошення референдуму. Справа розглядається в строк, який не перевищує 60 днів з дня прийняття подання і в разі, якщо Конституційний суд СР встановить невідповідність петиції чи постанови парламенту конституції і конституційним законам, референдум не оголошується.

Третя з нових статей, які розширювали юрисдикцію Конституційного суду СР – 127а – надала йому право розглядати справи про скарги органів місцевого самоврядування на неконституційне або незаконне втручання держави до їх права на самоврядування. Якщо Конституційний суд СР визнає скаргу обґрунтованою, ним встановлюється, в чому саме полягає порушення права на самоврядування, який конституційний або звичайний закон був порушений такою дією. Орган конституційної юрисдикції вправі таку дію припини-

ти, заборонити відповідному державному органу провадити певну діяльність, вжити заходів до відновлення ситуації, котра мала місце до порушення права на самоврядування. Наділення Конституційного суду СР таким повноваженням повинно було сприяти реформі публічного управління, одним із напрямом якої було зміцнення місцевого самоврядування, гарантій його функціонування.

Крім того, конституційні зміни стосувалися й інших питань юрисдикції Конституційного суду СР. По-перше, доповненням до ст.128 Основного закону СР встановлювався загальнообов'язковий характер тлумачення Конституційним судом СР Конституції і конституційних законів із спірних питань. По-друге, доповненнями до ст.129 йому надавалися ще два повноваження: а) про визначення конституційності і законності виборів Президента СР; б) про встановлення відповідності Конституції і конституційним законам рішення про виголошення надзвичайного стану та інших рішень, які впливають з нього.

Змінювався також склад Конституційного суду СР та частково – порядок його формування. Відповідно до нової редакції ст.134 Основного закону СР Конституційний суд складається вже з 13 (а не 10) суддів. Національна рада СР готує подання з кандидатурами на посади суддів, причому кількість кандидатів повинна двічі перевищувати кількість вакантних посад, а призначає суддів Президент СР. Частиною другою цієї ж статті Конституції СР змінювався й термін повноважень суддів – з 7 до 12 років, що, поза сумнівом, мало посприяти деполітизації цього органу, а частиною третьою, хоч і не змінювалися вимоги для зайняття посади судді, проте визначалося, що одна і та ж особа не могла бути призначена на цю посаду більше одного разу.

Цим самим було скасовано одну із вад (з огляду на досвід європейських країн) органу конституційного правосуддя як інституції. Важко не погодитись із позицією фахівців, котрі окремо досліджують цю проблему, про те, що й занадто короткі, і занадто тривалі строки повноважень суддів конституційного суду перешкоджають їх незалежності: короткий термін веде до їх залежності від виборів представницького органу, а тривалий – до їх ізоляції від суспільства [10].

Окрім того, згідно ч.ч.3 і 4 цієї ст.136 саме Конституційному суду СР було надано право давати згоду на кримінальне переслідування та взяття під варту суддів і генерального прокурора і в разі, якщо він такої згоди не надасть, кримінальне

переслідування або взяття під варту щодо названих посадових осіб під час виконання ними своїх повноважень є неможливим.

Зміни до Основного закону СР розширили також перелік видів діяльності, на які для суддів Конституційного суду СР поширюються правила щодо несумісності. Крім членства в політичній партії, визначеному ще редакцією 1992 р., ч.2 ст.137 Конституції СР встановлює їх у обов'язку, аналогічному для депутатів Національної ради СР. Додамо до цього, що новою редакцією ч.2 ст.138 Конституції СР встановлено нову підставу для звільнення судді Конституційного суду СР з посади Президентом СР – якщо припиняється його право бути обраним до Національної ради СР.

Характер змін і доповнень норм Основного закону щодо статусу Конституційного суду СР однозначно дозволяє констатувати, що цей орган, внаслідок розширення юрисдикції і часткових змін у процедурі свого формування, зміцнив свої конституційні позиції.

Порівнюючи статус органу конституційного контролю Словацької Республіки з статусом Конституційного суду України, можна впевнено констатувати, що і за обсягом юрисдикції, і за гарантіями належного функціонування словацька модель конституційного правосуддя виступає на порядок ефективнішою.

У чому це проявляється? По-перше, в обсязі конституційної юрисдикції, котрий є набагато ширшим за відповідний обсяг в Україні. Одночасно таке “розширене” розуміння конституційного правосуддя навряд чи є виправданим. Наприклад, Конституційний суд СР розглядає справу про відповідність закону нормативно-правового акту органу місцевого самоврядування – зрозуміло, це може призвести до надмірної завантаженості суддів. Забезпечуючи режим законності в нормотворчій сфері країни загалом, Конституційний суд СР забезпечує до того ж верховенство міжнародних договорів на території країни – може, наприклад, розглянути справу про відповідність рішення муніципальної ради чи старости нормам міжнародного договору.

По-друге, спосіб призначення суддів Конституційного суду в Словацькій Республіці є, на нашу думку, більш оптимальним з огляду на необхідність деполітизації цієї інституції. По-третє, гарантії незалежності суддів, зокрема їх право недоторканості (іммунітет від лише від окремих процесуальних дій, як арешту чи затримання, а від кримінального переслідування), дозволяють їм більш ефективно здійснювати свої повноваження.

1. Mikule V. Federalni ústavní soud skutečnosti // Právo a zákonnost č. 3/1992. – S. 130.
2. Rozhodovacia činnosť Ústavného súdu Slovenskej republiky 1993-1997 / Zodpovedný redaktor. Kresak P. – Bratislava: Kalligram, 1999. – S. 25.
3. Ústava Slovenskej republiky z 1 septembra 1992 // Sb. zákonů ČSFR č. 460/1992. – S. 2674-2676.

4. Zákon o organizácii Ústavného Sudu Slovenskej republiky, o konaní pred ním a o postavení jeho sudcov z 20. januára 1993 // Sb. zákonov č. 38/1993. – S. 222-231.
5. Переш І. Особливості формування Конституційного суду Словацької Республіки у контексті європейського досвіду // Регіональні студії. 2002. – №5. – С. 65.
6. Rozhodovacia činnosť Ústavného súdu Slovenskej republiky 1993-1997 / Zodpovedný redaktor Kresak P. – Bratislava: Kalligram, 1999. – S. 34-35.
7. Ткаченко Ю.В. Проблеми конституційної законності в Україні. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – С. 6.
8. Čič M. a kol. Komentár k Ústave Slovenskej republiky. – Bratislava, Matica Slovenska, 1997. – S. 296.
9. Predseda Národnej rady Slovenskej republiky Vyhlasuje úplné znenie Ústavy Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb., ako vyplýva zo zmien a doplnení vykonaných ústavným zákonom č. 244/1998 Z.z., ústavným zákonom č. 9/1999 Z.z. ústavným zákonom č. 90/2001 Z.z. // Sb. zákonov č. 135/2001. – S. 1538-1560.
10. Rousseau D. La justice-constitutionnelle en Europe. – P., Montchrestien, 1998. – S. 56.

SUMMARY

Kopcha V., Lemak V. THE FORMATION AND REFORMATION OF THE CONSTITUTIONAL LAWMAKING IN SLOVAK REPUBLIC DURING 1993-2001

The article deals with the problems of organization and jurisdiction authority of the Constitutional Court of Slovak Republic. The authors compare the status of the body of the constitutional control in Slovak republic with the status of Constitutional Court in Ukraine and make the conclusion, that both by the scope of jurisdiction and by the functioning guarantees, Slovak model of the constitutional lawmaking is more efficient.

В. ЛАЗОРИК (Ужгород)

ВИШЕГРАДСЬКА ГРУПА ЯК ПРИКЛАД РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Нині ми можемо констатувати, що більшість посткомуністичних країн в Центральній та Східній Європі достатньо успішно пройшли шлях від комунізму до демократії. Кожна з країн обирала для себе власну стратегію і тактику цього процесу, однак кінцевою його метою була побудова вільного громадянського суспільства, формування гідних умов для життя громадян цих країн. Вони мали взірець, якого намагалися додержуватися, і прагнули опинитися на тому ж рівні розвитку — Західна Європа та її наддержавне об'єднання Європейський союз.

Однак головне питання було в тому, яким чином цього можна було досягти. Хтось діяв поодиноці, а хтось навпаки — спробував проводити процеси трансформації та інтеграції спільно, сформувавши регіональне інтеграційне об'єднання — Вишеградська група, до складу якого входять Чехія, Словаччина, Угорщина та Польща.

Ця організація (заснована 1991 року) пройшла в своїй історії різні етапи. Були періоди тісної співпраці і партнерства, були й загрози повного розпаду, дезінтеграції. Та, незважаючи на це, вона

досягла свого. 2004 року усі країни члени Вишеградської групи стали членами Європейського союзу, тобто Західна Європа визнала їх успіхи в процесі трансформації власних політичних систем, способів управління економікою тощо.

Метою даного дослідження є саме прагнення розкрити специфічність спільно шляху країн-членів Вишеградської групи до європейських стандартів життя, навіть підкреслити унікальність даного досвіду не лише для посткомуністичних країн, а й для держав в інших регіонах світу, що наразі перебувають на стадії трансформації. Безумовно, цей досвід є корисним і для України, яка так само, як і країни-члени Групи прагне побудувати тісні зв'язки з ЄС та НАТО, розвивати ринкові механізми в економіці, побудувати громадянське суспільство, подолати національні непорозуміння всередині держави і в недалекому майбутньому набути членства в ЄС та НАТО.

Останнім часом в Україні підвищується інтерес до регіональної взаємодії, інтеграції та вдалого процесу трансформації, що відбувся в країнах-членах Вишеградської групи. Можна відзначити

появу нових наукових досліджень з цієї проблематики, зокрема, статтю Єви Кіш «Феномен Вишеграду», в якій автор розкриває особливості процесу співпраці між країнами-членами організації на різних стадіях її становлення, та статтю Галини Неленко «Вишеградська Четвірка матиме на Заході те, що заробить на Сході», в якій досліджується подальша доля організації, після того, як вона досягла своєї первинної стратегічної мети — інтегрувалася до євроатлантичних структур. Ці статті вийшли друком в журналі «Політика і час» у 2005 та 2006 роках.

Кінець ХХ століття став для країн Центральної та Східної Європи періодом зміни пріоритетів власного суспільно-політичного розвитку в результаті розвалу однієї імперії і поступового шляху до іншої, демократичної, більш близької за духом і світоглядним спрямуванням, враховуючи попередню, докомуністичну, історію їх розвитку.

Іншими словами, у вищевказаних країнах проходив процес трансформації, який передбачав докорінну зміну політичних інститутів, створення нових умов життя для громадян цих країн, побудову нормального громадянського суспільства, за зразками Західної цивілізації.

Відповідно до визначення, „Трансформація” (від лат. *transformatio* – перетворення, зміна) — перетворення соціальних інститутів, соціальних структур, що часом супроводжуються їх докорінною зміною [7, 293]. Це визначення підкреслює докорінну зміну соціальних інститутів, тобто зміну їх внутрішньої структури і світоглядного спрямування, визначення нових пріоритетів у власній діяльності, нових цілей і завдань.

Процес трансформації для країн Центральної та Східної Європи (далі ЦСЄ) був безпосередньо пов'язаним з іншим, не менш складним і тривалим процесом — „інтеграції” — сукупність політичних процесів, спрямованих на зближення, злиття суспільних, політичних, військових, економічних структур або етносів у рамках єдиної держави чи кількох держав з метою протидії деструктивним внутрішнім і зовнішнім чинникам [5, 48].

Як часто любляють підкреслювати високопосадовці і науковці з країн Центральної та Східної Європи, на початку 90-х років ХХ століття відбувався процес повернення держав регіону до „великої сім’ї” європейських народів, від якої їх свого часу було відірвано, після Другої світової війни, в результаті встановлення біполярної системи світу та поділу Європи на Західну (демократичну) та Східну (соціалістичну). Саме цьому процесу і була присвячена зміна соціальних структур, відновлення старого світогляду, нове сприйняття європейських цінностей, побудованих на основі ліберально-демократичної парадигми. Іншими словами, країни Групи декларували намір „розпочати масштабний геополітичний проект „повернення до Європи” [3, 20].

Однак шлях до цієї спільної мети ускладнювався багатьма чинниками, які необхідно було подолати у достатньо стислі строки. І як не дивно, ці ускладнення походили, в першу чергу, не з самих країн-членів Вишеградської групи, а з Європи. Річ в тім, що європейські чиновники мали зовсім протилежні погляди на майбутню інтеграцію країн-членів об'єднання до Європейського союзу. Мова йшла і про економічну доцільність, і геополітичну складову загальноєвропейської політики, тощо.

Самі країни-члени Вишеградської групи досить чітко визначили мету співпраці і своє місце в Європі. У Декларації про співробітництво, що була підписана урядами трьох країн у 1991 році (тоді ще існувала єдина Чехословаччина), було чітко визначено наступне:

- 1) Бажання усунути залишки комуністичного панування в Центральній Європі;
- 2) Бажання подолати історичну ворожнечу між країнами Центральної Європи;
- 3) Віра в те, що спільними зусиллями буде легше досягти успіху у виконанні соціальних трансформацій і процесі інтеграції до Європи;
- 4) Спорідненість ідей щодо формування політичної еліти в країнах [11].

Ці пункти яскраво свідчили про прагнення країн групи трансформуватися, подолати наслідки комуністичного минулого, сформувані в державах нові умови життя і побудувати громадянське суспільство.

Крім того, посткомуністичні уряди країн-учасниць Групи чітко висловили бажання формувати у своїх країнах демократичні інститути, розвивати свої економічні відносини із Західною Європою на засадах ринкових принципів.

Однак геополітична ситуація на континенті після розвалу соціалістичного табору вимагала від країн ЦСЄ чітких і швидких кроків назустріч Заходу. В іншому випадку могла б виникнути ситуація, при якій країни—члени Вишеградської групи стали б довгостроковими „буферами” між ЄС та Росією, а у гіршому випадку, взагалі опинилися б під політичним впливом Москви. До речі, ледь не спіткала подібна доля Словаччину, що за часів урядування В. Мечіяра мала дуже тісні зв'язки з Кремлем і практично заморозила власну євроатлантичну інтеграцію.

Окрім політичної складової, країни регіону прагнули будувати відповідно до західних зразків свої економічні відносини. В грудні 1992 року Угорщина, Польща, Чехія та Словаччина підписали Центральноевропейську угоду про зону вільної торгівлі (далі СЕФТА), до якої 1996 року приєдналася Словенія, згодом — Болгарія, Румунія та Хорватія. Угода передбачала створення зони вільної торгівлі промисловими товарами протягом декількох років шляхом поступової взаємної відмови від мита та інших нетарифних обмежень.

Великим досягненням СЕФТА стало стрімке зростання об'ємів торгівлі між країнами-членами асоціації. «Однак набагато більшим досягненням стало те, що СЕФТА «навчила» народи Центральної і Східної Європи жити по-європейськи, розвиватися в умовах інтеграції. А успіх об'єднання частково переконав західних європейців у необхідності розширення ЄС, про що ще в 1993 році вони не хотіли і чути» [4].

Формальне потепління відносин між Західною Європою та країнами Центральної та Східної Європи відбувалося досить динамічно. Ще до 1991 року, тобто до розпаду Радянського Союзу, переважна більшість країн регіону здобула членство в Раді Європи. Чимало політиків з Брюсселя, Парижа, Бонна, Лондона стали вголос говорити про можливу перспективу приєднання цих країн до своєї спільноти. Однак, коли прийшов час приймати конкретні рішення, процес постійно гальмувався.

Подекуди країни-члени Вишеградської четвірки навіть розмірковували про похваллення євроатлантичного інтеграційного процесу самотужки. Наприклад, 1993 р. тодішній прем'єр-міністр Чехії В. Клаус мав чітке переконання, що його держава мала велику перевагу у діалозі з ЄЕС, і для її інтеграції до цього об'єднання додаткових регіональних структур не потрібно [8]. В результаті подібного ставлення до об'єднання Чехії і подальший євроінтеграційний демарш Словаччини під час керівництва державою авторитарного В. Мечіяра (1992-1997), Вишеградська група практично перебувала на межі розпаду й існувала суто формально.

Цей період можна охарактеризувати як пошук власної „більшовартості” посткомуністичними країнами на континенті, знайти можливість показати сусідам своє більш привілейоване становище у відносинах з новим стратегічним партнером. Однак, подібна політика не принесла нічого позитивного Чеській республіці. Вона все одно не стала першою з країн регіону що приєдналися до ЄС. Хоча можливо саме цього прагнула, таким чином в перспективі розраховуючи на панівне місце в Центральній Європі. Однак подібний сценарій не був вигідним ні Європі, ні США — державі що мала і має свої власні інтереси в регіоні.

Політика США щодо Вишеградської групи взагалі певною мірою нагадувала доктрину Трумена, що була панівною у зовнішній політиці Вашингтона в першій половині ХХ ст. Її головним принципом було прагнення не допустити посилення, особливо політичного, однієї з країн в Європі, формування у Старому світі системи стримувань і противаг, що змушувало б країни континенту постійно шукати допомоги Вашингтону. Щось схоже відбувалося і в Центральній Європі, доки країни регіону не долучилися до НАТО, а згодом і ЄС. Сполучені Штати дуже негативно ставилися до можливості поновлення політичного впливу в

країнах ЦСЄ Росії, а тому докладали зусиль, щоб залучити країни регіону до євроатлантичних структур. Часом здавалося, що Вашингтон не зважає ні на що окрім геополітичної і політичної доцільності розширення НАТО і ЄС.

Пошук власного місця у міжнародному процесі притаманний будь-якій державі, якщо вона розраховує на те щоб з часом з нею рахувалися. У випадку з Вишеградською групою ми можемо бачити модель спільної діяльності чотирьох держав, визначення спільної ідентифікації на Європейському континенті, що наразі можна вважати навіть їх козирем у діалозі в середині ЄС та НАТО. І що найцікавіше, саме взаємодія у форматі Групи дала змогу їм цього досягти, поодиначі результати були набагато гіршими. Через це ми можемо часто почути чи прочитати тезу про „феномен Вишеграду” [2], як приклад успішного регіонального інтеграційного об'єднання, яке в умовах трансформації змогло вижити і досягти власної стратегічної мети — членства в євроатлантичних структурах.

При детальному дослідженні діяльності Вишеградської групи ми можемо розбити процес взаємодії держав-членів об'єднання на декілька етапів.

Зокрема, достатньо вдалу класифікацію етапів співробітництва в об'єднанні дала Галина Зеленько у своїй статті „Вишеградська Четвірка матиме на Заході те, що заробить на Сході” [1, 40-41]. Дослідниця вказала на чотири етапи. До першого було віднесено період з 1991 по 1998 рік, який відзначався нестабільністю у співпраці між країнами-членами Групи і лише номінальним її статусом. На другому етапі, 1998-2000 рр., після приходу до влади у Словаччині демократичного уряду, розпочався процес бурхливої співпраці в організації, були сформовані нові механізми і структури співробітництва. Головною метою тогочасного періоду роботи організації була синхронізація процесу інтеграції в Європейський союз. На третьому етапі, 2000-2004 рр., була проведена ще додаткова інтенсифікація відносин у межах Вишеградської групи, оскільки в ЄС виникло чимало сумнівів щодо доцільності масштабного розширення, і діалог з майбутніми членами вівся достатньо стримано, подекуди навіть „просакували песимістичні нотки” щодо спроможності держав Центральної та Східної Європи найближчим часом стати повноцінними членами Союзу. На четвертому етапі, що розпочався після приєднання країн-членів Групи до ЄС у 2004 році, постало питання про їх адаптацію в новому інтеграційному утворенні, знаходженні власного місця, якщо хочете „пошуку власного „я” на теренах Великої Європи.

Варто відзначити, що процес трансформації в країнах Центральної та Східної Європи був і залишається безпосередньо пов'язаним з процесом інтеграції країн регіону до євроатлантичних структур. З одного боку, члени НАТО та ЄС радо приймають до своїх лав найбільш успішні держави

регіону, в чому, зрозуміло, найбільша заслуга самих держав. Та, з іншого боку, їх швидкий перехід до західних стандартів головним чином залежав від пропозицій Союзу та Альянсу. На прикладі України ми можемо бачити, що непослідовна політика НАТО та ЄС щодо Києва не сприяє швидкому процесу трансформації в нашій країні. Вона навпаки породжує кризи в свідомості українців щодо потреби у членстві в цих організаціях. А це в свою чергу дає можливість вдало використовувати політичні авантюри задля здобуття влади в країні тими політичними силами які, насправді прагнуть лише влади як такої, саме тієї влади, що дає можливість на свій розсуд проводити перерозподіл ресурсів у державі.

Необхідно підкреслити і той факт, що в процесі співпраці країни-члени Вишеградської четвірки почали насправді дослухатися до потреб одна одної і підтримувати їх на різних рівнях. Наприклад, під час третього етапу, починаючи з 2000 року, Угорщина, Польща і Чехія всіляко відстоювали право Словаччини стати членом НАТО. В результаті в 2004 році офіційна Братислава досягла свого і долучилася до лав Альянсу. Окрім того, в цей період було вироблено єдине бачення подальшої долі організації після приєднання до НАТО та ЄС. Зокрема, у новій Вишеградській декларації, що була підписана головами урядів країн-членів 12 травня 2004 року, йшлося про те, що „Приєднання до ЄС та НАТО країни Вишеградської групи вважають важливими кроками до возз'єднання Європи, демократичних змін, спільних зусиль до інтеграції і до взаємного співробітництва. Європейська та Євроатлантична інтеграція визначає нові можливості в процесі спільних інтересів у майбутньому співробітництві.” [2, 20].

Також в Декларації визначалися основні напрями співпраці. Серед них — питання регіонального характеру, посилення центральноєвропейської ідентичності в контексті поглиблення співпраці між країнами членами Групи [2, 20].

З вищенаведених витягів з нової Вишеградської декларації ми можемо зрозуміти, що країни-члени об'єднання виробили для себе нову стратегічну нішу, знайшли новий смисл власної співпраці. Що не кажіть, а геополітичне становище

цих країн є досить вигідним. Саме через їх територію пролягають основні нафто- і газо-магістралі, по яких до Західної Європи постачається нафта та газ. В умовах сьогоденного прагнення Росії за рахунок своїх енергоресурсів повернути собі колишню впливовість, наближену до впливовості ЄС у Європі, цей регіон стає стратегічно важливим для ЄС. Брюссель сам зацікавлений у стабільності в регіоні ЦСЄ, бо він фактично є однією з основ енергетичної безпеки Європи. Враховуючи цю обставину, країни Групи всіляко намагаються використовувати залежність Західної Європи від їх регіону. Вони прагнуть довести усім, що їх членство в ЄС не було випадковістю чи то лише політичним рішенням країн-членів Союзу, а стало прикладом прагматичної політики європейців, які за допомогою країн ЦСЄ змогли збалансувати свій власний вплив на континенті і досягти більшого рівня енергетичної і економічної безпеки в Європі.

Ми можемо бачити приклад того, коли невеликі держави у співпраці досягли того, що з ними почали рахуватися і зважати на їх точку зору в Західній Європі. І це лише за 15—17 років. Що не кажіть, а показник феноменальний і заслуговує на те щоб, з нього брати приклад. Вишеградська група змогла корисно для всіх своїх членів використати свої природні і географічні ресурси, втілити в життя свій план по «поверненню до Європи». Зрозуміло, що організація не претендує і не претендуватиме на панівне становище в ЄС та НАТО, однак вже сам факт визначення власного місця в цих структурах багато про що говорить. Це насправді є показником зрілості політичної системи, її переходу від суто механічного виконання волі „патрона” до розвитку самостійної зовнішньої політики, вироблення прагматичної політики, спрямованої на поліпшення життя громадян країн-членів Вишеградської групи.

Подальші дослідження планується проводити в напрямку вивчення особливості процесів політичної і економічної трансформації в країнах-членах Вишеградської четвірки за умов одночасної інтеграції в євроатлантичні структури, а також досліджувати зміни геополітичного і зовнішньополітичного характеру, що відбулися в Європі після приєднання країн ЦСЄ до ЄС та НАТО.

1. Зеленько Г. Вишеградська Четвірка матиме на Заході те, що заробить на Сході // Політика і Час. — № 2. — 2005 — С. 38-46.
2. Кіш Є. Феномен Вишеграду // Політика і час. — № 4. — 2006. — С. 16-24.
3. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу // Аналітичний щоквартальник. — 2003. — №1. — С. 20-38.
4. Логинов Я. Южно-восточная перспектива // www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/609/54168/
5. Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці. Навчальний словник довідник для студентів. Наукова редакція В.М. Пічі. — К.-Львів. — 2000. — 320 с.
6. Фомін С. Європейський дім: труднощі розширення // Політика і час. — № 7-8. — 2006. — С. 21-26.
7. Энциклопедический социологический словарь. — М. — 1995. — С. 364.

8. Simon Araloff The Visegrad Group: Alliance Against Russia and Germany // www.axisglobe.com/article.asp?article=691
9. Visegrad Declaration 1991 // www.visegradgroup.org/main.asp
10. Visegrad Declaration 2004 // www.visegradgroup.org/main.asp
11. Visegrad Group: History, General Aims and Structure // www.visegradgroup.org/main.asp

SUMMARY

Lazoryk V. VISHIGRAD GROUP AS AN EXAMPLE OF REGIONAL INTEGRATION IN CONDITIONS OF POLITICAL TRANSFORMATION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

In given article opens specifics of the process to transformations in country-member Vyshegradskoy groups, which is closely connected with integration country data in european and euro atlantic structures. Is it also done analysis of the place and dug the countries-members of the Group in Europe after expansion EU and NATO.

Я. ЛАЗУР (Ужгород)

УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Україна послідовно здійснює курс на інтеграцію в європейське співтовариство. В контексті глобалізації це потребує значно більшої уваги до проблем правового статусу національних меншин в Україні. Перш за все, на сьогодні існує ряд питань, які пов'язані з наближенням вітчизняного законодавства до європейських правових стандартів. Інша група проблем пов'язана з подоланням негативів, що дісталися нам у спадщину від радянського режиму. І, нарешті, третю групу міжнародних проблем сучасного розвитку становлять ті, що виникли як наслідок помилок і непродуманих дій з боку окремих установ та їх працівників [1, 28]. Світова практика переконує, що однією з головних умов стабільності в поліетнічній країні є надання етнічним групам, національним меншинам гарантованих колективних прав і свобод [2, 245].

Серед напрямків вдосконалення правового статусу національних меншин в Україні важливе значення має проблематика удосконалення правового регулювання державного управління в сфері міжнародних відносин. Очевидно, що в цьому напрямку Україна має значні здобутки. Нині в Україні сформовано належну законодавчу базу для державного регулювання діяльності громадських організацій національних меншин. Основними нормативно-правовими актами, що регламентують їх правовий статус є Закон України "Про національні меншини в Україні" та Закон України "Про об'єднання громадян" [3]. Громадські організації національних меншин створюються на основі Закону України "Про об'єднання громадян", у відповідності із Положенням про порядок легалізації об'єднань громадян, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про порядок легалізації

об'єднань громадян" [4] № 140 від 26 лютого 1993 р., а деякі із них у відповідності із Порядком реєстрації філіалів, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій зарубіжних держав в Україні, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України "Про порядок реєстрації філіалів, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій зарубіжних держав в Україні" [5] № 145 від 26 лютого 1993 р. Згідно ст. 3 Закону України "Про об'єднання громадян" громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. В Україні на належному рівні реалізується право національних меншин на утворення громадських організацій. Так, станом на 18 листопада 2003 р. діють понад 1000 громадських організацій національних меншин, 33 з яких мають всеукраїнський статус [6].

Громадські організації національних меншин в Україні – це повноправний суб'єкт процесу вироблення і реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин [7, 49 – 50]. Органи державної влади в Україні приділяють значну увагу громадським організаціям національних меншин. Так, Розпорядженням Президента України "Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств" [8] № 252/2001-рп від 21 вересня 2001 р. затверджені відповідні заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств. Громадські організації національних меншин України вільно проводять свої конгреси та з'їзди, науково-практичні конференції і семінари. Держава створює сприятливі умови для здійснення культурно-просвітницької діяльності громадських організацій

національних меншин, зокрема їм надаються приміщення та фінансова підтримка. Так, протягом 2001 року з Державного бюджету України та місцевих бюджетів на підтримку діяльності національно-культурних товариств України було виділено 1 млн. 300 тис. грн. та передано у користування 331 приміщення [9, 9].

Важливе значення для розвитку діяльності громадських організацій національних меншин, в тому числі і щодо національно-культурного національних меншин, мають загальнодержавні наради, конференції, семінари із їх участю. Зокрема, 17 грудня 2002 року Державний комітет України у справах національностей та міграції разом з Асоціацією національно-культурних об'єднань України в м. Києві провів Всеукраїнську нараду керівників національно-культурних товариств з питань реалізації прав національних меншин в Україні. А 18 листопада 2003 р. у м. Києві відбулася Асамблея національних меншин України, участь в якій, зокрема, взяли представники багатьох громадських організацій національних меншин із різних регіонів України.

В Україні нині діють численні дорадчі та консультативно-дорадчі органи при різних органах публічної влади, до складу яких входять представники громадських організацій національних меншин. Зокрема, відповідно до Указу Президента України "Про Раду представників громадських організацій національних меншин України" [10] № 600/2000 від 19 квітня 2000 р. при Президентові України утворено Раду представників громадських організацій національних меншин України як консультативно-дорадчий орган. Указом Президента України затверджено "Питання Ради представників громадських організацій національних меншин України" [11] № 908/2000 від 22 липня 2000 р. Рада представників громадських організацій національних меншин України є консультативно-дорадчим органом при Президентові України, утвореним з метою сприяння підвищенню ролі громадських організацій національних меншин України в процесі прийняття органами державної влади рішень щодо розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин України, поглиблення демократичних засад українського суспільства та забезпечення міжнаціональної злагоди в Україні.

В Україні також функціонує Рада представників кримськотатарського народу як консультативно-дорадчий орган. Положення про Раду представників кримськотатарського народу затверджено Указом Президента України № 573/2000 від 7 квітня 2000 року [12]. Згідно даного Положення Рада представників кримськотатарського народу є консультативно-дорадчим органом при Президентові України.

На нашу думку, всі вище перераховані заходи забезпечення державного управління в сфері міжнаціональних відносин було б доцільно удосконалити в напрямку активізації безпосередньої участі

представників національних меншин в управлінській діяльності. Доречною здається ідея створення спеціальних органів національно-культурної автономії, що обумовлюється наступними обставинами:

1. Потреба належного представництва національної меншини, що передбачає функціонування єдиного органу національно-культурної автономії національної меншини у відповідній адміністративно-територіальній одиниці, а також формування єдиної узгодженої офіційної позиції національної меншини. Нині в Україні кожен лідер національної меншини зможе створити "під себе" громадську організацію. А в умовах коли на території однієї адміністративно-територіальній одиниці функціонують кілька громадських організацій (наприклад, 15 громадських організацій ромів в Закарпатській області [13, 41]), то було б несправедливо надати тільки одній з таких організацій правовий статус органу національно-культурної автономії, а іншим – не надати такий правовий статус. А якщо надати цей правовий статус всім таким громадським організаціям, то втратиться суть ідеї національно-культурної автономії, як інституту, що об'єднує представників даної національної спільноти в їх прагненні задовольняти свої національні та культурні потреби, яка може виступати від імені всієї національної спільноти і бути суб'єктом реалізації колективних прав відповідної національної меншини. Крім того, наявність органу національно-культурної автономії, який представляє інтереси представників всієї національної меншини, а не лише її громадської організації, сприяє встановленню міцних взаємозв'язків з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, є запорукою співробітництва з різноманітними суб'єктами, а також ефективним засобом подолання конфліктів лідерів національної спільноти.

2. Стрімкий розвиток громадянського суспільства, розвиток міграційних процесів, поширення масової культури, загроза національним культурам. Всі ці обставини змушують державу шукати нові форми врегулювання міжнаціональних відносин, задоволення національно-культурних потреб національних меншин, створення комфортних умов для представників різних культур в Україні, забезпечення реалізації прав людини та громадянина в Україні.

3. Потреба вдосконалення, оптимізації та підвищення ефективності державного управління у сфері міжнаціональних відносин. В умовах коли держава співпрацює з сотнями громадських організацій національних меншин, які часто мають діаметрально протилежні погляди на ті чи інші заходи, що здійснюються державою, витрачання великої кількості робочого часу на примирення

конфліктних лідерів окремих національних меншин, усунення наслідків таких конфліктів.

4. Необхідність вдосконалити механізм державного фінансування видатків на розвиток культури національних меншин. Внаслідок обмеженості державного фінансування, підтримки окремих лідерів з числа національних меншин органами влади, лобіювання представників окремих громадських організацій, органи не державної влади не завжди приймають найкращі рішення щодо фінансування тих чи інших проектів, програм, заходів тощо. А наявність неупередженої національно-культурної автономії, яка представлятиме всю національну меншину, зменшить негативні явища у цій сфері.

5. Потреба задоволення права окремих національних спільнот (зокрема, угорців і кримських татар) на створення певного виду автономії, без загрози територіальній цілісності України та без змін адміністративно-територіального устрою України. Запобігання внаслідок задоволення даної потреби окремим міжнаціональним конфліктам.

Отже, створення спеціальних органів національно-культурної автономії в Україні не тільки не буде перешкоджати діяльності громадських організацій національних меншин, але й стане можливістю для згуртування різноманітних громадських організацій не навколо провідних лідерів національної меншини, тим самим значно збільшить ефективність державного управління в сфері міжнаціональних відносин. Концепція національно-культурної автономії нині активно розвивається в Україні: є ціла низка наукових праць, розроблено кілька законопроектів, які стосуються досліджуваної проблематики. Правовий статус національно-культурної автономії, на нашу думку, потрібно закріпити у спеціальному Законі України «Про національно-культурну автономію», водночас удосконаливши чинну редакцію Закону України «Про національні меншини в Україні». Ці, та ряд інших заходів, на нашу думку, матимуть суттєвий позитивний вплив на удосконалення державного управління в сфері міжнаціональних відносин в умовах глобалізації.

1. Фельдман О. Розвивати традиції тісної й конструктивної взаємодії і співпраці між державними органами і національно-культурними об'єднаннями // Поєднати зусилля заради міжнаціонального миру, міжетнічного порозуміння: Статті, виступи, інтерв'ю. – С. 28 – 29.
2. Саидов А.Х. *Общепризнанные права человека: Учебное пособие.* – М.: МЗ Пресс, 2002. – 268 с.
3. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
4. Урядовий кур'єр. – 1993. – 8 квітня.
5. Урядовий кур'єр. – 1993. – 8 квітня.
6. Резолюція Асамблеї національних меншин України, 18 листопада 2003 р., м. Київ // Інформаційний бюлетень відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації та Центру культур національних меншин Закарпаття. – 2003. – № 4. – С. 9 – 13.
7. Фельдман О.Б. Громадські організації національних меншин як суб'єкт етнополітики України // Вісник Держкомнацміграції України. – 2002. – № 4. – С. 49 – 55.
8. Урядовий кур'єр. – 2001. – 03 жовтня.
9. Середа Г.П. Українське законодавство у сфері забезпечення прав і свобод національних меншин та національні механізми його імплементації // Вісник Держкомнацміграції України. – 2002. – № 2. – С. 5 – 11.
10. Офіційний вісник України. – 2000. – № 16. – Ст. 666.
11. Офіційний вісник України. – 2000. – № 30. – Ст. 1252.
12. Офіційний вісник України. – 2000. – № 15. – Ст. 603.
13. Регіональні національно-культурні об'єднання (станом на квітень 2003 р.) // Україна поліетнічна: інформаційно-бібліографічний покажчик / Ін-т досліджень діаспори. – К.: Геопринт, 2003. – С. 35 – 60.

SUMMARY

Lazur Y. AN IMPROVEMENT OF STATE ADMINISTRATION IS IN THE SPHERE OF NATIONAL RELATIONS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

An author pays a regard to directions of perfection of legal status of national minorities in Ukraine. Among them of improvement of the legal adjusting of state administration has an important value in the sphere of national relations. The appropriate in opinion of author is seemed by the idea of creation of the special organs of national-culture autonomy.

ПЕРЕХІДНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ

Після розпаду 1989–1991 світового соціалістичного табору філософи, політологи та соціологи постали перед необхідністю осмислити події, які вони за великим рахунком не спромоглися передбачити та спрогнозувати. Але ще більшого аналізу вимагали ті кардинальні зміни у різних сферах суспільних відносин, що постали як нова далеко не бажана дійсність життя багатьох суспільств Центральної й Східної Європи. По-різному можна оцінювати той, хоч і не великий, але все таки досвід трансформаційних процесів, однак незаперечним є факт невідворотних негативних змін, а разом із ними і назавжди не використаних та втрачених можливостей. Уже більш ніж п'ятнадцять років на постсоціалістичному просторі відбувається великий “експеримент” під назвою “перехідне суспільство”, яке на думку сучасних суспільствознавців, постає тоді, коли в ньому виникають економічні й соціально-політичні відносини якісно нового типу, які “поширюються з меншою чи більшою швидкістю і силою та згодом перетворюються в умови функціонування нового суспільства” [6, 56].

З точки зору сучасної теорії систем, які розвиваються [2] перехідне суспільство – це нестійка, нелінійна система, яка має у своїй структурі різні стаціонарні стани, що відповідають різним можливим законам поведінки цієї системи. В ньому постійно виникають альтернативи розвитку, що існують “потенційно” поза простором і часом, але можуть бути реалізовані в інших умовах. Можливими є і стаціонарні нестійкі стани, критичні ситуації нестабільності, коли слабкі впливи можуть привести до “неадекватних”, масштабних сильних реакцій, до втрати контролю над системою. Тому управління перехідним суспільством потребує неабиякого вміння та зусиль із боку влади, яка часто не виправдовує сподівання народу.

Перехідними ми називаємо такі суспільства, в яких у першу чергу, економічна, соціальна й політична сфери суспільних відносин зазнають великомасштабних системних змін, що ведуть до іншої форми їхньої організації та функціонування. Якщо береться за приклад західноєвропейська модель побудови держави, то такий перехід має наперед визначену кінцеву мету – ринкову економіку та парламентську демократію. Як очевидне сприймається те, що політичне керівництво країн, які розпочали перехід, прагне відійти й зректись старої, соціалістичної системи. У 1989–1991 рр. перехід трактувався як скасування державою панування комуністичної партії та марксистсько-ленінської ідеології, припинення планового керівництва економікою з одного центру й упровадження нових правил економічної поведінки. Унаслідок цього мав розпочатися “радикальний” і

швидкий перехід “від” – “до”: від штучної політизованної соціалістичної системи до природної ринкової економіки, де вільні конкурентні ціни й приватна власність визначатимуть поведінку підприємств, людей як виробників і споживачів згідно із зразками поведінки “гомо економікус”. Вважалося, що треба усунути всі перешкоди, які заважають спонтанному розгортанню ринкових сил природного економічного порядку. Унаслідок цього, відбувся спад виробництва, масове безробіття, зникнення розвинутої системи науководослідних і проектно-конструкторських робіт, розвал та занепад окремих галузей, підприємств, декваліфікація й марнування нагромадженого людського капіталу, теоретичних та практичних знань, занепад освіти, науки й культури. Очікувалося, що з усуненням тоталітарного та імперсько-колоніального наросту на економічному житті водночас будуть розхитані й самі підвалини цього життя. Але, як виявилось, нові, ринкові форми економіки, засновані на приватній власності, враз не змогли заповнити соціально-економічний вакуум, який виник на постсоціалістичному просторі. І можна припустити, що свідомо породжена економічна нестабільність буде продовжуватись й змінюватись новими її формами. Такий тип економічного розвитку демонструють багато країн “третього світу”.

Технологічна, явно спрощена концепція здійснення переходу наприкінці 80-х років мала підтримку МВФ, Світового банку. Серед її прихильників були відомі політики та економісти. Першою країною, де цей проект утілили в життя, була Польща. Тут він отримав назви: “шокова терапія”, “великий струс”, а згодом “контрольований шок”. У різних варіантах, у далеко не однакових політичних, економічних і соціально-культурних умовах його впроваджували, крім Польщі, у Чехії, Болгарії, Румунії, Хорватії, колишній НДР, Естонії, Латвії, Росії, Литві, Україні, Киргизстані, Албанії.

Всупереч сподіванням на швидкий перехід до ринкової економіки й здорового економічного зростання впровадження згаданої концепції й програми принесли лише для багатьох людей розчарування. У Східній Європі в середині 90-х років 20-го століття ентузіазм, який викликали зміни й збудження, що його принесло прийдешнє капіталістичне майбутнє, давно позаду.

Стрімке поширення бідності в країнах Центральної та Східної Європи та колишнього СРСР, які стали на шлях ринкових реформ, експерти слушно вважають найзначнішим відступом перед злиднями у мирний час. В 1990-х роках чисельність бідних у країнах цього регіону збільшилася на 150 млн. осіб. Ця цифра перевищує загальну

чисельність населення таких держав, як Франція, Велика Британія, Голландія та скандинавські країни. На жаль, Україна сьогодні є однією з тих країн, де бідність набула найбільшого поширення.

Говорячи про Україну, як і про ряд інших країн постсоціалістичного простору необхідно врахувати й певні проблеми, які дісталися їй у спадок від перебудови і постійно проявляються в умовах втілення її власного варіанта форсованої модернізації. Так одною з таких проблем у першу чергу, є соціально-економічне розшарування суспільства за майновими ознаками. Це зумовлено насамперед різким переходом від масового до атомізованого суспільства, що тягне за собою негативні соціально-психологічні наслідки: зубожіння основної маси населення і неконтрольоване збагачення його окремих груп; заздрощі і ненависть основної маси населення до нуворишів та презирство до “голдранців” із боку останніх, що призводить до поляризації суспільства; появу психологічних комплексів зверхності й неповноцінності на індивідуально-особистісному рівні; які впливають на збереження допустимої межі соціальної рівності та соціальної справедливості; загострення протистояння влади й народу, відмову правлячим силам у легітимності їхньої діяльності.

Якщо говорити про основні помилки, які спричинили неповторні особливості провалів модернізації у рамках постсоціалістичного простору, то на думку сучасних дослідників це:

1) недооцінка можливих негативних наслідків і “відкатів” назад у випадках запровадження не легітимізованих масовою свідомістю реформаторських проектів і моделей;

2) недостатнє врахування модернізаторами ступеня страху населення перед інноваціями та групового егоїзму, пов'язаного з небажанням частини населення поступитися власними груповими чи особистими інтересами;

3) абсолютизація інституціоналізації, низький рівень розуміння тендітності інфраструктурних систем та наслідків вторгнення у їхні структури;

4) універсальність модернізації і завищені очікування наслідків суспільних трансформацій, наївність щодо розуміння розміру затрат (наприклад, програма “500 днів”) та здатності окремо взятого суспільства до перетворень;

5) однозначне тлумачення реформаторських зусиль як безперервного процесу вдосконалення суспільства й неврахування конфліктного характеру розвитку суспільства в умовах цілеспрямованого запровадження змін ринково-економічного та суспільно-політичного характеру.

Отримавши самостійність та відійшовши від системної залежності, Україна потрапила одразу в дві модернізаційні пастки глобального масштабу. Перша з них, економічного характеру, пов'язана із залежністю У країни від міжнародного диктату. Так, внаслідок виконання “програми шокової терапії”, розробленої фахівцями Міжнародного ва-

лютного фонду і світового банку, Україна “опинилась на грані національної катастрофи”. Подальші ж умови співпраці з подібними міжнародними фінансовими організаціями (невтручання держави в економіку, тотальна приватизація, монетарна економічна політика, беззастережна лібералізація зовнішньоекономічної діяльності, відсутність дотацій збитковим галузям та державних замовлень), на думку відомих вітчизняних фахівців-економістів, “ведуть Україну на периферію світового господарства в коло слаборозвиннутих країн, перетворюють її на сировинний придаток” [4, 46].

Здійснюючи управління державою, політична еліта допустила непоправні помилки у відносинах розподілу, або як зазначив російський політолог І. Ільїн, — досягнення розподільчої справедливості. Грубо порушивши радянський варіант суспільного договору, що існував між правлячою елітою й населенням, українська влада 90-х рр. довела до небезпечної межі соціокультурний розкол суспільства. В умовах здійснення реформ такий розкол виникає об'єктивно і так чи інакше веде до протистояння соціальних груп із високими можливостями та доходами й тими, хто опиняються на протилежному полюсі. Однак в Україні це протистояння має не тільки економічний характер, воно стає політико-культурним параметром модернізації. Витоки такого стану розвитку суспільства слід шукати не в об'єктивному характері швидкого вдосконалення суспільства, а в суб'єктивно створених умовах домінування несправедливості й порушенні існуючих критеріїв соціальної справедливості.

Значне загострення соціальних проблем виникло внаслідок непідготовленого впровадження ринкових відносин, поспішно підміненого легалізацією “чорного” ринку, що призвело до колосального збагачення “активної” меншості, для якої моральні критерії людського буття почасти не мають ніякого значення, і одночасно до зубожіння відтісненої на узбіччя напівстихийної псевдомодернізації більшості, котра не змогла переступити через моральний або традиційно зумовлений поріг.

Але попри все криза розподілу в Україні може бути подолана за умови забезпечення основних напрямів суспільно-політичного розвитку, що зумовлюють: 1) розвиток малого підприємництва як дієвого засобу у вирішенні завдань надання додаткових робочих місць, насичення ринку товарами та послугами, формування середнього класу; захист законних інтересів вітчизняних підприємців і споживачів, підвищення конкурентоспроможності товаровиробника на внутрішньому й зовнішньому ринках; вирішення проблеми власності з урахуванням соціальної справедливості, відповідної вимогам і потребам більшості суспільства, створення реального, відповідального перед суспільством власника чи групи власників на кожному приватизованому об'єкті; 2) створення в суспільстві ситуації рівності у забезпеченні основних

прав і обов'язків, а також допущення соціальної і економічної нерівності на основі справедливості, яка дає можливість надання "компенсаційних переваг для кожної людини й, зокрема, для менш забезпечених членів суспільства" [5, 668]; створення такої схеми соціального співробітництва, яка викликає бажання до співробітництва у кожного, в тому числі й у людей з невисоким соціальним становищем та статусом; поєднання індивідуальної свободи і справедливого розподілу матеріальних благ, рівність і відкритість доступу до владно значущих відповідальних посад на основі конкурентного відбору; 3) подолання лицемірства представників влади, пов'язаного з намаганнями приховати опікування виключно власним добробутом за гучними заявами про їхнє прагнення до забезпечення народного добробуту, а також цинізму населення, пов'язаного з поступовою втратою значимості моральних норм та ідеалів.

Маючи можливість проаналізувати велику кількість змін, що відбувалися в Україні у часи переходу від адміністративно-командних методів господарювання до зародження ринкових відносин, появи нових суспільних цінностей і модернізаційних орієнтирів, ми можемо оцінювати ефективність, здобутки й невдачі проведених реформ. Соціально-економічні та політико-правові зміни, які відчуло на собі українське суспільство, призвели до виникнення двох протилежних поглядів на пріоритетні цінності та життєві орієнтації: соціокультурна інертність масової свідомості, що переважно зорієнтована на соціальний захист населення з боку держави і пануюча впевненість населення в "тіньовому", нетрудовому походженні будь-яких доходів, пов'язаних з існуванням ринкової економіки. Настрої населення різко розділилися: від повного незадоволення існуючою економічною політикою, ринковою орієнтацією до готовності певних прошарків населення підтримувати демократичні перетворення та продовжувати розвивати ринкові відносини в Україні.

Також із початком розпаду радянської держави настав період, коли соціальну рівність певний час розглядали як "пережиток соціалізму", що суперечить ліберально-демократичній та ринковій орієнтації розвитку суспільства. Натомість, поширювалася думка ніби провідним принципом життєдіяльності є невтручання держави у розподільчі процеси. Вважалося, що в умовах ринкової економіки немає місця (або вкрай обмежене поле) для використання принципу соціальної рівності.

Виходячи з специфічної ситуації становлення українського суспільства й попиту на створення нової модернізаційної моделі його розвитку, постає питання не про усунення принципу соціальної рівності, а, навпаки, необхідно розглядати його як одного з базових державобудівничих принципів, що відповідає сучасним вимогам демократичного суспільства, розбудові соціально орієнтованої економіки. У зв'язку з цим українське суспільство, що

перебуває на перехідному етапі свого розвитку, потребує нової концепції соціальної рівності, адже сучасні реалії українського буття вимагають по новому поглянути на можливість використання принципу рівності у якості регулятора суспільних відносин. У цьому контексті важливе значення має вивчення та впровадження в життя національних та ефективних ідей у рамках синтезу різних соціально-політичних моделей розвитку суспільства, що були взяті на озброєння іншими державами у певні перехідні періоди свого становлення. Але до цієї проблеми необхідно підходити дуже зважено, адже досвід підказує, що не можна сліпо копіювати чужі досягнення не враховуючи власні потреби та ті специфічні умови, в яких перебуває країна, яка стала на шлях незалежності й будівництва власної держави. Відомий український вчений М.І. Михальченко, розглядаючи соціально-філософські концепції трансформації й модернізації України, зазначає, що успіху досягли ті держави, які "значною мірою спиралися на власну економічну специфіку, історичні традиції, генетичні корені, культуру, не ігноруючи світовий досвід" [3, 121]. На жаль, нашому суспільству "... нав'язуються теорії переважно консервативного змісту, автори яких зводять до мінімуму соціальну роль держави" [1, 6], теорії неприйнятні в сучасному світі навіть для традиційного ліберального суспільства.

Ми не можемо не враховувати і певні здобутки досвіду нашого соціалістичного минулого у вирішенні соціальних проблем, соціального захисту населення і т.д. Але суспільство повинно мати власну модернізаційну модель, в якій чільне місце має посідати принцип рівності. Адже високий рівень рівності у суспільстві – це практично одна з не багатьох гарантій, що дає можливість не тільки виживати, а й розвиватися демократії. Він також є необхідною передумовою довіри до влади, віри у те, що вона служить всьому народу, а не окремим привілейованим обраним групам. Без довіри до влади, як свідчить світовий досвід, населення не підтримує радикальних реформ. Воно не вірить у те, що труднощі та катаклізми є невідворотними, тимчасовими і справедливо розподілені в суспільстві, і, відповідно, не бажає їх терпіти.

Стає зрозумілим, що створене суспільство нерівних можливостей, це занадто висока ціна, яку платить, і ще довго платитиме, наше суспільство. Знехтувавши принципом соціальної рівності, ми не побачили в ньому потенційно закладену можливість створювати передумови для розвитку стабільно-ефективної і соціально-орієнтованої економіки, в якій домінує сильний соціально і політично активний та прогнозований середній клас, що здатний вступати гарантом побудови справжньої соціально-правової демократичної держави, в якій існує не формальна, законодавчо задекларована рівність можливостей, а фактична.

Отже, щоб остаточно не втратити перспективи ефективної модернізації вже існуючих, але на жаль не зовсім прийнятних для переважної більшості українського соціуму суспільних відносин, необхідно переглянути можливість використання теперішньої моделі розвитку економіки, яка виявилася абсолютно негуманною та нежиттєздатною в складних умовах постсоціалістичних перехідних процесів. Наявний досвід, а саме ріст соціальної нерівності, нас переконує в тому, що концепція

розвитку, яка заснована на запереченні серйозного державного втручання в економіку, скорочення соціальної функції, абсолютизація приватної власності, є винятково неприйнятною. Тому постає питання про запровадження такої моделі ринкової економіки, яка б дала можливість не лише припинити подальше розшарування суспільства, а й побудувати реальні умови подолання вже існуючих соціальних нерівностей.

1. Бабкін В. Д. Соціальна держава та захист прав людини // Правова держава. – 1998. – Вип. 9. – С. 3-11.
2. Костюк В. Н. Изменяющиеся системы. – М.: Наука, 1993. – 347 с.
3. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: Відродження, 2004. – 488 с.
4. Павловський М., Білорус О. Національний порятунок України – в принципово новій економічній стратегії // Віче. – 1998. – № 6. Ролз Д. Теория справедливости // Антология мировой политической мысли. В 5 т. – М.: Мысль, 1997. Т. 2. Зарубежная политическая мысль. XX в.
5. Старецька Л. Про деякі суперечності трансформаційних процесів у перехідному суспільстві // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку. – Львів, 1998.

SUMMARY

V. Levkulych. THE TRANSITIONAL SOCIETY AND THE PROBLEMS OF THE SOCIAL INEQUALITY

Transitional society is analysed as a new form of the transformation of social relations on the postsocialist space in the following article. Special attention is paid to the uncontrollable changes in the social structure.

Я. ЛЕНГЕР (Ужгород)

ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Десять років від часу прийняття Конституції – це, в історичному вимірі, незначний відрізок часу. Проте в сучасному українському контексті кожен рік – своєрідна „спресована” історія. Саме життя підтвердило цінність нашої Конституції. І сьогодні завдання всіх державних органів, в тому числі і Президента, і Верховної Ради України, і Кабінету Міністрів України полягає в тому, щоб якнайповніше використати правовий потенціал основоположного документа держави для утвердження реальної демократії, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, для піднесення умов життя народу на рівень, гідний європейської держави.

Розглядати Конституцію України лише як правовий акт не зовсім правильно. Вона є надзвичайно важливим політико-правовим документом довгострокової дії. Конституція була і залишається Основним Законом держави з вищою юридичною силою, який закріпив на правовому рівні перехід до нового суспільного укладу — до держави

вільних громадян та заклав основи її подальшого розвитку. Відповідно, у безперервному розвитку перебуває і сам Основний Закон. Іншими словами сьогодні видається такою, що не викликає сумніву, теза про те, що зміст Конституції об'єктивно перебуває в певному русі, в певному пошуку своєрідного наповнення конкретної форми. Основа і сутність Конституції є сталою, а саме наповнення цієї форми, змісту конституції постійно еволюціонує разом із розвитком держави та суспільства

Процес становлення конституціоналізму в Україні, як в будь-якій молодій незалежній державі, не завершився з прийняттям Конституції. Щороку він стає більш динамічним, спрямованим на розв'язання найактуальніших проблем державотворення, становлення дієздатних структур громадянського суспільства в Україні, забезпечення прав і свобод українських громадян. Відбуваються істотні зміни у конституційному законодавстві та

у правовій системі в цілому. Саме тому метою даної статті є спроба аналізу змісту поняття конституційна модернізація та визначення деяких особливостей її здійснення в Україні. Окремі аспекти досліджуваного питання були предметом наукового аналізу ряду українських та зарубіжних вчених, серед яких можна виділити: С.Козлов, А.Медушевский, М.Орзіх, О.Ющик.

Процес зміни конституції з метою узгодження її норм із соціальною реальністю прийнято називати конституційною модернізацією. В юридичній науці вказується, що модернізація суспільства взагалі здійснюється в правовому і не правовому варіантах. У свою чергу, правова (чи конституційна) модернізація може проходити з розривом правової наступності чи її збереженням. Ці два види правової модернізації можна визначити як конституційну революцію або переворот (з погляду права, між ними немає принципової різниці) і як конституційну реформу. Остання може бути реалізована за допомогою внесення змін до тексту конституції, прийняття нового конституційного законодавства, що має на меті розвиток і конкретизацію положень основного закону, різних напрямків тлумачення конституції.

Розглянуті вище дві моделі перетворень визначаються в сучасній науці як конституційна реформа і конституційна революція. *Конституційна реформа* – це такі зміни основного закону, що здійснюються відповідно до його власних норм і, отже, являють собою його подальший правовий розвиток у новій соціально-політичній реальності. Подібні реформи, що є способом конституційної модернізації, можуть бути реалізовані шляхом внесення поправок до конституції чи судового тлумачення її норм, причому носять іноді радикальний характер. Даний варіант можливий у тих випадках, коли порядок і процедури реформування конституції чітко зафіксовані в ній самій й у той же час існує широкий соціальний консенсус у відношенні їхнього застосування. Це відкриває шлях контрольованого процесу конституційних змін – договірної моделі перехідного періоду від авторитаризму до демократії [2, 32].

Конституційна революція (чи конституційний переворот) – це такі радикальні зміни основного закону, що не випливають з його власних положень і норм а, отже, ведуть до створення зовсім нової конституції. Ці зміни можуть мати формальне вираження (у вигляді прийняття нової конституції) чи не мати його і здійснюватися фактично при збереженні старої конституції (у цьому випадку виникає феномен так званої паралельної конституції).

На нашу думку, ідею правової реформи в Україні визначають не лише об'єктивні чинники, а й суб'єктивне ставлення верховної влади до реформування державних інститутів, насамперед усвідомлення правлячою елітою: а) характеру змін, що відбуваються в суспільстві й особливо

діяльності державного апарату, а також конкретної необхідності правової реформи, яка існує на даний момент; б) загрози втрати нею панівного становища в умовах, що змінились, у разі збереження існуючого політичного режиму та режиму законності; нарешті, в) здатності наявного апарату здійснити необхідні зміни традиційних інститутів влади чи, навпаки, протистояти таким перетворенням, зберігаючи панівне становище даної владної еліти.

Очевидно, що усвідомлення цих моментів пануючою елітою визначається багатьма обставинами, а тому може виявитись як близьким до істини, так і досить далеким від неї. А втім, у будь-якому випадку правляча еліта орієнтується на своє розуміння об'єктивної заінтересованості верховної влади в правовій реформі та на власне уявлення про перелічені моменти, спрямовуючи свої зусилля на здійснення правової реформи чи проти неї або маневруючи між тим і другим, уникаючи небажаних для неї перетворень [5, 146].

Зрозуміло, що суб'єктивне ставлення верховної державної влади в Україні до здійснення правової реформи виявляється не інакше, як у реальних діях цієї влади. А останні сприймаються як дії вимушені, що не є наслідком внутрішніх переконань та глибокого розуміння механізмів суспільного розвитку. Для одних представників керівної еліти чергова зміна курсу є засобом самозбереження, для інших – ще одним експериментом, подальшим перебиранням варіантів, різниця між якими не завжди достатньо усвідомлюється.

Слід, однак, зауважити, що невизначеність стратегії правлячої еліти у “розбудові незалежної держави” є відносною, оскільки загальна спрямованість здійснюваних владою перетворень державних інститутів свідчить про послідовне прагнення “партії влади” шляхом політичного маневрування не лише зберегти, а й істотно зміцнити своє панівне становище, орієнтуючись при цьому на переважання адміністративної функції з одночасним послабленням інших функцій держави та гальмуванням розвитку місцевого самоврядування в Україні. Стала цілком очевидною (зауважимо, не лише в Україні, а й в інших країнах СНД) тенденція заміни радянської республіки на республіку президентську або напівпрезидентську, а в правовій системі – звуження сфери публічного права та активного впровадження приватноправових інститутів. Характерним у цьому відношенні є укладення 8 червня 1995 р. так званого Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” [4, 12].

Перехідний процес в Україні має яскраво виражену специфіку (характерну для більшості країн Східної Європи): *по-перше*, конституційні перетворення відстали за часом; *по-друге*, співпали за

часом з радикальними соціальними, економічними та політичними перетвореннями, аналог яким важко знайти в інших країнах; *по-третє*, ці перетворення виявилися зв'язаними з постановкою проблеми національної ідентичності (і в цьому розумінні ставили ті питання, які були вирішені в інших державах ще у попереднє сторіччя); *по-четверте*, це була криза всієї політико-правової системи, що викликала вакуум влади (оскільки в системі номінального конституціоналізму партія та держава були злиті воедино); *по-п'яте*, існували специфічні диспропорції, породжені модернізацією, між логікою соціальних реформ (руху до демократії і парламентаризму) і логікою конституційних реформ (рух до правової держави). Об'єднання цих специфічних елементів додало конституційному процесу конвульсивного характеру [3, 120].

Зміст перехідного періоду являє собою рух від системи номінального конституціоналізму до реального із сильно вираженою тенденцією до мнімого конституціоналізму. Номінальний конституціоналізм – це така система, де конституційна норма взагалі не діє на практиці. Класичні принципи ліберального конституціоналізму в галузі прав людини та владних відносин (поділ влади) не закріплені. Конституція фіксує необмежену владу – диктатуру (яка сама по собі виключає конституційність). Отже, конституція – це тільки назва, а в дійсності дана система не має конституційних норм, що стримують владу. Теоретично конституція є вираженням нових принципів легітимності (народний, національний чи класовий суверенітет) і авторитарних інститутів правління (однопартійна диктатура вождиського типу). У принципі даний тип конституціоналізму відповідав тоталітарної моделі держави й одержав найбільш чітке вираження саме в ній: реальна (а не задекларована) ціль номінальної конституції – зміцнення однопартійної диктатури.

Усі радянські конституції, починаючи з Конституції 1919 року, відповідали параметрам даного типу конституціоналізму. Номінальний конституціоналізм мав свою тверду логіку, яку не можна ігнорувати. Головна особливість номінального конституціоналізму – пріоритет ідеології над правом і партії над державою (постанови вищих партійних інстанцій ніколи не зверталися до авторитету конституції). Це значить, що сама конституція виступала як частина цієї ідеології і могла змінюватися відповідно до неї. Усі конституційні права і свободи, зафіксовані цими конституціями (“самими демократичними”, на думку їхніх прихильників), виявилися фікцією навіть з формально-юридичної точки зору, оскільки закріплювалися не як абсолютна, а як умовна цінність, регламентована цілями побудови соціалістичного і комуністичного суспільства (яке, будучи утопічним ідеалом, взагалі не піддається раціональній науковій інтерпретації і не може бути виражене в право-

вих термінах). Подібні застереження існували у всіх конституціях радянського типу: сталінській Конституції 1937 року (ст. 152), брежнєвській Конституції 1978 року (ст. 50) і модифікованій при Горбачові Конституції (ст. 50—51).

Уся логіка розвитку номінального конституціоналізму також визначається пріоритетом ідеології над конституційним правом. Дослідники констатують, що в умовах ослаблення революційної легітимності комуністичних режимів Східної Європи їхні конституції стали еволюціонувати “у напрямку реальності”, що виразилося в серії змін у 70-х роках, пов'язаних із включенням у конституції положень про керівну ролі партії (яка, будучи реальним осередком влади і управління, раніше в них узагалі не згадувалася). Переломним етапом було включення в Конституцію 1978 року положення про керівну ролі партії (ст. 6), скасованого лише в ході реформ у 1990 році. Ця еволюція у відомій мірі підготувала процеси демократизації, а в деяких країнах навіть уможливила договірний процес між партією й опозицією (“круглі столи”), однак, у цілому, не могла привести до органічної й еволюційної трансформації системи однопартійної диктатури. До кінця свого існування система номінального конституціоналізму характеризувалася повним відривом конституції від реальності.

Перехід від номінального конституціоналізму до реального як одномоментний акт у цих умовах був неможливий і пов'язувався з необхідністю особливого перехідного процесу, суть якого полягала в наступному: 1) поступове подолання дуалізму номінального і реального права (у цьому, власне, і полягає зміст поняття “перебудова”); 2) заміна ідеологічної монополії на ідеологічний плюралізм (спочатку, зрозуміло, у рамках “соціалістичного плюралізму”); 3) зміна догм класового підходу поняттям громадянського суспільства (рецепція “загальнолюдських цінностей”); 4) поступове допущення при однопартійній диктатурі різних форм політичного волевиявлення (спочатку в обмежених рамках “неформальних суспільних об'єднань”); 5) скасування жорсткої ідеологічної цензури (“гласність”). За цим впливають політичні кроки, спрямовані на забезпечення консенсусу політичних сил і лібералізацію режиму та правової системи. Уся ця термінологія є невід'ємною частиною будь-якого перехідного періоду, а її обмежений характер залежав від небажання реформаторів називати речі своїми іменами, головним чином, з метою збереження консенсусу в розколотому суспільстві [1, 12].

Таким чином можемо стверджувати, що дана перехідна ситуація об'єктивно пов'язана з появою особливої фази удаваного конституціоналізму. З одного боку, він є феноменом переходу від номінального до реального конституціоналізму. З іншого боку – прийняття найважливіших політичних рішень (у силу об'єктивних обставин консти-

туційної кризи та змушеного “лицемірства” влади) свідомо виведено зі сфери конституційного контролю. Ця мета може бути досягнута за рахунок дуже значних повноважень глави держави, збереження прогалін у конституції і, як наслідок, введення таких процедур заповнення цих прогалін і тлумачення конституції, що реально віддають пріоритет главі держави. Саме так, на нашу думку, виникає особливий політико-правовий режим уда-

ваного конституціоналізму, що володіє здатністю впливати на ситуацію перехідного процесу, направляючи її або у бік реальної конституції, або у бік відтворення авторитаризму в одній з численних історичних модифікацій. Отже тому, даний вибір залежить багато в чому від історичних традицій держави, а також особливостей перехідного процесу.

1. Козлов С. Конституційний процес України: історія та реальність // Юридична газета. – № 2(62). – 2 лют. 2006.
2. Медушевский А. Российская модель конституционных преобразований в сравнительной перспективе // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2001. – № 3.
3. Медушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты. – М.: ГУ-ВШЭ, 2002.
4. Орзих М. Новая Конституция Украины действует. Конституционная реформа продолжается // Юридический вестник. – 1996. – № 3.
5. Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. – К., 1997. – 190 с.

SUMMARY

Lenger Y. PROBLEMS OF REALIZATION OF LEGAL REFORM: COMPARATIVE ANALYSIS

The author of the article examines two models of transformations, which are determined in modern science: constitutional reform and constitutional revolution. In the article the separate elements of constitutional reform are analyzed as the most optimum way of development of the state and right.

О. МАКУХ (Львів)

АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ ВЛАДИ ЯК КОМУНІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Метою виокремлення саме такого предмету стало визначення тенденцій і закономірностей розвитку динаміки інституту влади як комунікаційної системи, виявлення специфічних ознак вищезокресленої послідовності зміни станів з урахуванням чинників, які впливають на неї. Вважаємо необхідним зосередження аналізу на дослідженні субстанційності людської дії у системі владних відносин, впливу індивіда на інститут влади. Процес розуміння індивіда як масштабу виміру політичного буття на сьогоднішній день є складним з точки зору рефлексії в науковому аналізі, оскільки потребує критичного підходу, і через свою складність є недостатньо адекватно досліджений.

Актуальність та наукова значимість наших висновків полягають у тому, що місце феноменології буття нині наповнюється феноменологією комунікації. Саме через мережеву означеність влади ми намагаємося показати субстанційний характер людської дії в політиці та спрямувати поглиблення осмислення проблеми, звертаючись до обраних методів.

Зокрема ми використовуємо антропологічний підхід, оскільки на сьогоднішній день, як зазначають Ж. Пароді та К. Ісмаль, людина політична, являючись центром політики, зникає як суб'єкт дослідження. Аналізуються інститути, групи, система, але не індивід [11, 142]. Ми поставили за мету реанімувати даний метод. Доцільність його використання полягає у можливості дослідження об'єктивної політичної дійсності через місце та роль індивіда у формуванні владного поля буття. Ми можемо впевнено сказати, що даний підхід дасть змогу розкрити, в контексті вищезокресленої невизначеності, специфіку комунікативної дії в межах влади.

Спроба аналізу владного феномена як комунікаційної системи вимагає, насамперед, з'ясування суті інституту влади як такої. Але поруч з її класичним визначенням існують і недоліки у методологічному зрізі, що накладає свій відбиток на природу і стан досліджуваного питання. Хибним є сучасне трактування владних відносин як комунікаційної системи. Воно не відображає суті процесів, котрі мають місце. Однією із головних причин такого стану речей є специфіка істо-

ричного розвитку саме теорії комунікації, а точніше той факт, що ідеї, які застосовувалися при її розробці (кібернетичні, феноменологічні, когнітивні) та галузі наукового знання, були зорієнтовані на опис чи то універсальних, чи то проміжних для владно-комунікативної системи аспектів.

Парадоксально, але теорія комунікації, формування якої припадає на сорокові роки минулого століття, власне, базувалися на вивченні політичних феноменів, потрапивши під прес вищезазначених концепцій, знівелювала специфіку власних політичних способів інформаційного зв'язку між елементами, що знаходяться в стані інституційних трансформацій. Відтак, концепт "комунікації" вказує на абсолютний характер владно-комунікативного процесу, якому притаманні власні джерела інформаційних дотиків, особливий тип організації відносин, специфічні функціональні навантаження в межах суспільства, власна морфологія, стиль спілкування та ряд інших властивостей.

Як підкреслює П. Далгрєн, влада є "специфічною областю публічної сфери" [8, 79]. Власне, в публічному просторі влада постає в якості постійної зміни комутації акторів, в основі якої лежать уявлення про розходження статусів, позицій та інтересів. Іншими словами, влада розуміється як ареал дискурсу аудиторій, обумовлена наявністю у них особливих специфічних інтересів, що не дозволяє розуміти комунікацію як основу владних відносин. Саме такий підхід, що ставить в *центр предметний характер* спілкування, може висвітлити онтологічні основи комунікаційних процесів у владній сфері.

В процесі дослідження ми звертаємося і до Н. Лумана, який обґрунтовував владу з позиції так званої „цілісної недієвої концепції”, згідно яких вона (влада) визначається в якості символічно-генералізованого медіуму, каталізатору, що задає динаміку відносин (прискорює чи сповільнює), а також управляє засобами та альтернативами комунікаційного обміну [2, 126]. Для нашого аналізу є важливим те, що Луман на перший план виносить якісну ознаку влади: можливість комунікації, яка визначає, яким саме способом. Саме в його баченні прослідковується виокремлення проблеми вибору, який в свою чергу детермінований посиленням динамічного аспекту владних відносин. Таким чином відбувається раціоналізація владно-комунікативних відносин, оскільки існує розумний усвідомлений розрахунок.

Означення даного процесу акцентує увагу на комунікації в полі зору влади, як „аргументованому запитанні, направленому до дії і практичного змісту. В свою чергу, практичний зміст знаходить прояв в інтерактивних цілераціональних взаємодіях“ [9, 141].

Логіка пошуку політичної ідентифікації індивіда визначає поєднання схожих означуваностей, які взаємодоповнюються і завдяки внутрішньо змістовій диференційованості, є стабільними та прогнозованими. Такий результат виступає комунікаційною матрицею розгортання як владних відносин, так і політичного процесу, а від так, відбувається формування в процесі комунікації нових якісних ознак політичної культури соціуму. В даному випадку комунікація набирає ознак співвідношення „цілісність-індивід”. Якісним означенням даного процесу є відмінність між особою та „цілим”, при чому знаходиться з цілим він в одному об'ємному порядку. „Окремий індивід усвідомлює себе на місці, яке має особливий смисл всередині цілого і ним же ж визначається” [5, 33], тому особа декларує цілісність, як володіння принципами пізнання та зміни об'єктивної дійсності і себе самої. Маємо усі підстави вважати, що саме до такого стану прагне індивід, перебуваючи у владній сфері комунікаційних зв'язків.

Отже, проблема суб'єктності індивіда є актуальною для аналізу владно-комунікативних відносин в антропологічному зрізі, оскільки особа відчуває потребу в досягненні цілісності комунікаційних зв'язків, в межах яких індивід розуміючи інших, набуває здатність розуміння своєї сутності, поборює „замкнутість в собі”, виступає силою впливу на інститут політичної влади.

Серед порушених питань, в полі зору нашого дослідження постала проблема деінституалізації у політиці. Підходячи до аналізу самоствердження індивіда як суб'єкта владно-комунікативних відносин, візьмемо до уваги думку Ю.Хабермаса, який стверджував, що формування комунікативності сприяє пошукам індивідуальної та колективної ідентичності, підтримує відродження прихованих можливостей самовираження та спілкування [13, 48]. Не менш важливою є політична самоактуалізація (С. Реншон та Р.Інглхарт окреслюють її як рушійну силу, що спонукає особистість вступати у політичні відносини), як передумова самоствердження, як безперервний процес реритуалізації, який передбачає вибір, адже це не лише кінцевий стан, а й актуалізація, власних можливостей, це розвиток істинної індивідуальності.

Проаналізувавши різновекторні погляди та міркування щодо проблем влади як комунікаційної системи, смислу політичної суб'єктності індивіда, зауважимо, що дана системність буде дієвою та динамічною, ефективною та раціональною, лише при зворотності зв'язку впливу індивіда на інститут влади, при цьому результатом такого взаємовпливу може стати деінституалізація (рівна інституалізації), і віддача з боку інституту у вигляді його трансформації, якісної зміни, відповідності очікуванням.

Процес деінституалізації визначається силою впливу індивіда на інститут влади, який на нашу думку, повинен бути „зруйнований” у своїй

змістовій наповненості, адже таким чином ми можемо пояснити смисл політичної дії особи, появу його у сфері політичного. Відразу напрошується запитання: а чи доцільним є існування, у нашому випадку, інституту влади, якщо воно запрограмоване на руйнацію чи, інакше кажучи, природа його є ситуативною та нестабільною у вимірі політичного часу. Вважаємо, що цілком доцільним є формування владних інституцій та вплив на них з боку індивіда, адже саме в даному випадку людина стверджується як суб'єкт політичних відносин.

Наступним кроком необхідно з'ясувати: чому сформована саме така мотивація політичної дії людини по відношенню до інституту влади. По-перше, сама об'єктивна передумова існування політики вказує на те, що повністю абсолютних у власній інституційній довершеності форм, не повинно існувати, оскільки використаний нами антропологічний підхід є підтвердження цьому (який не в просторі замкнутого індивідуального культурно-історичного поля, а на рівні розімкнутої системи суспільно-політичних легітимізованих форм свідомості, заперечив абсолютизм у різних його виявах [2, 14]).

По-друге, такий стан детермінований відчуженістю політичної системи від індивіда, який приходить, у процесі політичної соціалізації, у світ уже сформованого політикуму, при цьому особа в даному означенні виступає даністю самій собі. Тому потреба у зміні, як політичному самоствердженні, само актуалізації, є об'єктивною та необхідною.

Такий стан зумовлюється двома чинниками. Перший – практично завжди історично передусе особі творенням тієї політичної системи, в якій їй доводиться жити. Другий чинник передбачає, що людина, задіяна у відносинах з існуючим інститутом держави в її локальних вимірах, перебуває в ієрархічній залежності від соціальної структури. Отже, сама влада трансцендентного походження, тому що „їх конкретне становлення не збігається з конкретним становленням особи, окрім цього, вони в індивідуально людському способі буття представлені завжди в локальних означеннях, а не в загальному сенсі” [2, 26]. На цій протидії формується процес політичної соціалізації особи, в якому, з одного боку, людина губиться в системі владних відносин, гублячи при цьому ті риси, які не вкладаються в зумовлені політикою норми життя, а з іншого боку, така регламентація політичного буття людини змушує її зберігати свою сутність за межами політичної сфери. Таким чином, політична соціалізація – це ніби „наперед задана умова лише часткової регламентації поведінки людини, що продиктована політико-владними інтересами держави” [2, 27].

Якщо підійти до розгляду проблеми з точки зору онтологічної, скажемо, що „тотальний” зв'язок „індивід-влада” (як інститут) формується із сум міжіндивідуальних, що головне, громадського ха-

рактеру, відношень. І комунікація, яка націлена на зворотність та віддачу, виникає лише після отримання зворотних імпульсів та послань. Виходячи з принципу зворотності, закладаються основи комунікаційного акту. Слід відзначити, що саме в такий спосіб відбувається „тотожність значень актів взаємодії, що дозволяє кожному з його учасників приймати на себе роль „іншого”, у тому числі й „узагальненого іншого”, коли накопичений досвід виступає стосовно них в якості загальнонозначущого і загальнодоступного” [9, 84].

Ми приходимо до висновку, що закономірності процесу деінституалізації та налагодження зворотного зв'язку найкраще прослідковуються та уявляються на прикладі аналізу тоталітарного режиму, оскільки в демократичному режимі, при функціонуванні демократично розвинених інститутів, не є ефективно відлагоджений зворотній зв'язок, адже в тоталітарному суспільстві як деінституалізація, так і зворотність визначаються наявністю абсолютного інституту держави, абсолютністю оформлення, які в кінцевому результаті, під впливом дій індивідів, все таки втрачають першопочаткові форми існування, як підтвердження заперечення будь-яких абсолютних форм. Також, тоталітарний соціум характеризується тим, що в ньому люди завжди відчувають віддачу від держави, те, що, як їм видавалося, було необхідним. Саме тому сталі комунікаційні зв'язки, у процесі деінституалізації, притаманні тоталітарному режиму. Демократичне суспільство, у свою чергу, задовольняється реальною сталістю громадянських, так би мови вили, „міні-зв'язків”. Але лише з допомогою розвиненого зв'язку на рівні тотальності, можлива зміна інституту. Для такої якісно нової зміни стану необхідна наявність цілісних зв'язків у зрізі політичного, а громадянські стосунки не вносять моменту цілісності, і тим більше не є регламентованими.

Ми свідомо не акцентуємо нашу у вагу на аналізі комунікації як ресурсу влади, навпаки, хочемо власні наукові апробації спрямувати в русло дослідження проблеми комунікації як системотворчого та визначального (рівновага, стійкість цілого) чинника, зокрема становлення владних відносин в межах інституційної форми.

Таким чином, доцільно буде подати визначення комунікації, від якого ми повинні відштовхуватися в процесі аналізу, і розуміти комунікацію як «спілкування», основою якого є взаєморозуміння (звідси і зворотність зв'язку і визначення суті комунікації) та пошук істини у процесі дискусії.

На думку Ясперса, комунікація є нічим іншим як безмежним безперервним взаємним перебуванням у відносинах” [14, 37]. Виходячи із вищесказаного, можемо константувати, що комунікація виступає засобом подолання замкнутості системи владних відносин за допомогою прояву власної позиції у процесі зміни суб'єктно-об'єктного статусу індивіда з метою набуття функцій влади (так

зване „перебирання„ функцій інституту влади індивідом). Адже за Ясперсом „комунікація – це умови власного буття„ [14, 36], стала форма громадськості індивіда. Тому доцільним та правильним буде твердження, що комунікація, яка є системоутворюючим фактором влади як інституту.

Тому комунікація є двигуном динаміки та розвитку соціально-політичної сфери буття. І слушною, хоча дещо гіперболізованою, є думка А.Ю. Антоновського стосовно комунікативної системи, яка отожднюється з гегелівським „об’єктивним духом„.

Комунікація формує систему владних відносин. Це форма взаємодії усіх частин цілого владного організму. Отже, система владних відносин – це, насамперед, мережа взаємодій, взаємодетермінованих відносин, які оформлені у систему комунікації, що в певній мірі є самоорганізованою системою із нелінійним напрямком зміни та розвитку.

Власне, не дарма ми звертаємо увагу на вживання по відношенню до влади як комунікаційної системи понять „ціле„ та „часткове„, а не „структура„ та „елемент„. Саме такий логічний перехід відображає трансформацію у розвиток, адже елементи змісту організуються у частини цілого тоді, коли вони виконують функцію в цьому ціло-

му. Як зазначає Л. Г. Шаманський: „Під цілим розуміється результат разом із своїм становленням, під цілісністю – абсолютний рух становлення„, посилаючись на Г.В. Гегеля: „Суть справи визначається не своїм результатом, а становленням, і не результат є дійсним цілим, а результат разом зі своїм становленням.

Політична наука, зважаючи на специфіку та характерні ознаки предмета дослідження містить у своїй розгорнутій суті певні антагонізми, невизначеності та суперечності, адже усі її структурні компоненти, розкладаючись на одиниці, не можуть зберегти власної цілісності, не обмежуючи при цьому цілісність іншого, жоден з них не здатен до саморозвитку, не виступаючи при цьому потенційним резервом політичного генезису для іншого.

Ми не претендуємо на універсальність чи безсумнівність обґрунтувань і засад, зазначимо лише, що наше дослідження є стратегією логічних послідовних перебудов і доповнень у політичній науці, поясненням причин утворень, відтворень та утверджень комунікаційних зв’язків, відносин, дій у просторі політичного. Ми вимушені переоцінити принципи розвитку сучасного політикуму, реінтерпретувати засади владних відносин через призму комунікації, усвідомивши, скерувати зміни.

1. Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. – М. – 1989. – 302 с.
2. Денисенко В. Проблемы рационализма та иррационализма в политических теориях Нового часу европейской истории. – Львів. – 1997. – 274 с.
3. Денисенко В., Макух. О. Концептуально–методологический анализ легитимации власти у контексте политической коммуникации // Вісник „Соціогуманітарні проблеми людини“. – Львів. – 2005. – № 1. – С. 48-52.
4. Дибиров А.-Н.З., Пронский ЛМ. О природе политической власти // Вестник МГУ. Сер.18. Социология и политология. – 2002. – №2. – С. 23-34.
5. Добронравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления. – К. – 1990. – 211 с.
6. Луман Никлас. Власть. Перевод с немецкого А. Ю. Антоновского. – М.: Издательство “Праксис”. – 2001. – 256 с.
7. Мальковская И.А. Знак коммуникации. Дискурсивные матрицы. Монграфия. – 2004. – 240 с.
8. Міл Д.С. Про свободу. – Київ, Основи. – 2001. – 463 с.
9. Мунье Э. Коммуникация. Персонализм. – М., 1992. – 312 с.
10. Поцелуев С.П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме // Политические исследования. – 1999. – № 5. – С 45-53.
11. Технология власти: (Философско–политический анализ) / РАН, Ин – т философии. Отв. ред. Р. И. Соколова. – М. – 1995. – 189 с.
12. Фуко М. Археология знания. – К. – 1996. – 154 с.
13. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: /Перевод с нем. А. В. Михайлова и В. И. Кононова. – М.: Наука.– 1989. – 423 с.
14. Jaspers K. Idee der Universität/ – В. – 1923. – 211 S.

SUMMARY

Makukh O. THE ISSUE OF POWER AS A COMMUNICATIVE SYSTEM: METHODOLOGICAL ASPECT

The issue of power as a communicative system is considered. Methodological aspect in this field is analysed on the base of scientific surveys, as our survey is given in one-sided narrow approach. A new approach in analy-

sis of power institute is proposed, which loses the frames of institutional norms, forwarding them to an individual. Consequently, a separate issue, which is almost not worked – out in science is separated.

О. МАЛЕЦЬ (Мукачєво)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ НА ДЕРЖАВНОМУ РІВНІ

Співпраця у галузі нормалізації українсько-польських міжетнічних стосунків на державному рівні стало одним із головних напрямів українсько-польських зв'язків ще на початку 90-х років ХХ ст.. Уряди обох держав визнали, що порозуміння у цій царині, а також у використанні й реституції пам'яток історії та мистецтва потребує усвідомлення кожною зі сторін власних прав і обов'язків що до збереження культурної спадщини іншого народу на своїй території та розробки сучасної нормативно-правової бази для її можливого передавання колишнім власникам або їх правонаступникам.

Проте впровадження цих рекомендацій у життя затягнулося як в Україні, так і в Польщі. Тож тривалим і повільним виявився увесь міжетнічний діалог та реституційний процес. Через нестачу коштів та непорозуміння з населенням і владою на місцях не вдалося остаточно розв'язати ще дві проблеми – збереження у первинному вигляді споруд, які мають статус архітектурних пам'яток, а також охорони цивільних поховань і військових меморіалів. Однак попри несприятливі обставини внутрішньої політики обидві держави прагнуть досягнути згоди у найбільш спірних питаннях охорони пам'яток для здійснення стратегічного курсу свого партнерства. З цієї причини засоби масової інформації охарактеризували українсько-польську співпрацю у справі міжетнічних стосунків та збереження і реституції культурних цінностей як “випробування спадщиною” [1].

Рік Польщі в Україні, організований на державному рівні, який відбувся 2004-2005 рр., у своєму перебігу включав у себе все розмаїття засобів і методів народної демократії, коли на підставі особистих контактів, широкої участі у заходах численних представників бізнесу, політиків, діячів культури, науки, широких верств населення наші обопільні контакти набули нового змісту, відкрили шляхи взаємопізнання і довіри, що сприяли поглибленню взаєморозуміння і в тих питаннях, які історично склалися не на користь нашої дружби. Нові контакти сприяли мудрим і виваженим підходам до їх вирішення. Польща – не тільки географічно наша найближча сусідка, вона духовно найближча до нас серед країн Європейського Союзу [2].

На думку віце-прем'єр-міністра України з гуманітарних питань Дмитра Табачника: “Проведен-

ня року Польщі в Україні, мало винятково важливе значення як для двосторонніх українсько-польських відносин, так і для реалізації євро інтеграційного курсу України [3], тим більше, що це відбувалося в час, коли Польща стала членом Європейського Союзу [4]. Вивчення національних меншин є пріоритетним напрямком майже у всіх сферах гуманітарних наук, насамперед для істориків, соціологів, політологів, але не менш важливим є збір і вивчення матеріалів, що розглядають весь комплекс питань, пов'язаних з культурними традиціями кожного етносу, його духовну і матеріальну культуру, фольклор та звичаї, все, що визначає його менталітет.

В історії польської діаспори колишнього СРСР поляки України відрізнялися в основному етнічним автохтонізмом, частина з них переселилась на Україну декілька століть назад, коли її правобережна територія входила в склад Речі Посполитої (до поділів).

Частина з них представляє полонізованих, що перейшли в католицизм українців. Причому релігійний критерій був основним при переписах, що проводилися ще в царській Росії при визначенні національної приналежності по стереотипу “католик-поляк”. Саме релігійний критерій часто був домінуючим у висвітленні мовних, культурних і правових питань.

Політика, що проводилася по відношенню до поляків ще при царизмі, завжди мала яскраво виражений антипольський характер. Не випадково політична діаспора в Сибіру нараховує, на думку польських дослідників, біля чотириста років, складаючи не одно покоління засланих поляків, учасників визвольних повстань ХІХ ст.. [5, 45].

Період сталінізму для поляків колишнього СРСР і особливо України, що входила в її склад, став по-справжньому жахливим за масштабами репресій і геноциду. У результаті масових депортацій поляків України в 30-х роках ХХ ст.. в районі Казахстану польське населення, тільки однієї Житомирської області, зменшилось на 120 тис. чоловік. Декілька десятків тисяч чоловік було заслано в Сибір із Західної України в 1939 р.; 850 тис. чоловік було репатрійовано з Галіції в 1947 р. на територію Польщі. Тому польське населення з більш чим мільйону зменшилось до 300 тисяч, що, безперечно, нанесло разючий удар культурі польського етносу України, представники якого часто

навіть приховували своє національне походження. Не випадково в останній час, по визначенню Н.Іванова, поляки ввійшли в історію колишнього СРСР як “перший покараний народ” [6].

У 20-30-і рр. Україна стала полігоном для цілого ряду експериментів в області національної політики, важливою частиною якої є культура. Були спроби створити польську пролетарську культуру на основі цінностей класової боротьби того часу, в ізоляції від культурних процесів самої Польщі. З 1921 р. Рада національностей при Народному Комісаріаті освіти створювала польські національні школи. У 1928 р. на Україні діяло біля 3500 національних шкіл, 500 національних клубів, національні сільради і органи юстиції. З'явилися відповідні кафедри у вищих навчальних закладах, національні краєзнавчі секції, зокрема польська в Житомирі. На польській мові видаються газети, книги, популярністю користується Польський національний театр. У Житомирі при Інституті народної освіти діяв польський семінар [5, 46].

Кабінет національних меншин, створений в 1929 р. при Етнографічній комісії Української Академії наук, можливо, менше був підданий “советизації”, так як його основною метою було комплексне вивчення етнічних груп України, збір як серед сільського, так і серед міського населення історичних, етнографічних і фольклорних матеріалів. Тому частина фондів Житомирського та Київського архівів, що торкаються комплексного дослідження проблем поляків України, заслуговує вивчення і співставлення з матеріалами, зібраними в післявоєнний час. У польському і чеському відділах при Кабінеті національних меншин велику роботу здійснював проф. К. Рихлін, роботи якого “Поляки на Україні” і “Чехи на Україні” залишилися в архівах [7].

Експериментальним і цілеспрямованим було створення в ті роки автономних утворень за національною ознакою. Такими стали Дзержинський район в Білорусії і Мархлевський на Україні, де компактно проживала найбільша кількість поляків. Ідея їх створення належала польським революціонерам Ф.Коню та Ю.Мархлевському, яку вони висунули на одному із конгресів Комінтерну [8]. В останній час на Україні і в Польщі з'явилося ряд публікацій, в основному історичного і демографічного плану, що висвітлюють дану проблему [9].

Сам же район, створення якого контролювалось особисто Ф.Дзержинським, мав стати прообразом майбутньої “Польсько Радянської держави”, одночасно виступаючи протиположністю метрополії, що трактувалась у той час засобами масової інформації в СРСР як буржуазна і ворожа держава”.

Польсько-українська наукова конференція “Польська дорога в Казахстан”, що відбулася в жовтні 1996 р. в Житомирі, присвячена 60-річчю депортації польського населення з України в Ка-

захстан всебічно визнала різні аспекти даної проблеми по-новому і вперше в Україні поставила цілий ряд питань як наукового, так і міждержавного характеру, що торкнеться одночасно трьох держав – України, Республіки Польща і Казахстану. Важливе практичне значення має в даному випадку рішення про повернення депортованих поляків з Казахстану на Україну, яка стала для них їх “малою Батьківщиною”, дотримання їх прав та свобод [10].

Польська мова для місцевих поляків збереглася в основному в фольклорних текстах. Саме народні традиції, зокрема фольклор, законспірувалися в найбільш рівних формах. Передаючись з покоління у покоління в умовах тоталітарної держави, вони залишалися поряд з вірою, не тільки відображенням національного самопочуття, але і втіленням, насамперед, своїх останніх прав, перевтіленням національної культури.

Це підтверджують дослідження співробітників Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, які проводились в 70-80-і рр. з вивчення етносів України, в тому числі і поляків, а також соціологічні дослідження Центру етносоціологічних і етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України під керівництвом академіка Володимира Борисовича Євнуха [11].

Що стосується проблемних україно-польських взаємостосунків, то з ініціативи Держкомнаціміграції України було проведено ряд науково-практичних конференцій, де розглядалися питання примусового переселення українців, у 1944-1946 рр., 1951 рр. з території Польщі в Україну. Учасники конференцій дійшли висновку, що зазначені питання пов'язані з оцінкою історичних подій, потребують комплексного вивчення та дослідження архівних матеріалів щодо порядку виконання Угоди між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян із території УРСР від 9 вересня 1944 р. та Протоколу до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Польською Республікою від 15 лютого 1951 р. про обмін ділянками державних територій.

Усередині Польщі переселень зазнали близько 150 тис. українців, а всього з Польщі в УРСР упродовж 1944-1951 рр. було переселено понад 543 тис. осіб.

В Україні депортованими визнають себе українці, котрі опинилися в Галичині і створили громадські товариства “Холмщина”, “Любачівщина”, “Надсяння” і “Лемківщина”, що входять до Об'єднання товариств депортованих українців. Депортовані та їхні нащадки живуть переважно у Волинській, Одеській, Миколаївській, Херсонській областях [12, 35].

З метою усунення негативних наслідків примусового переселення українського населення з етнічних українських земель Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння в 40-х рр. в Україну створена Міжвідомча робоча група для вироблення конкретних пропозицій щодо механізму вирішення проблем, пов'язаних з переселенням українців з Польщі у 1944-1946 рр. На кількох засіданнях, що відбулися, був розроблений план роботи та обговорено пріоритетність вирішення проблем. Зокрема, на засіданнях Міжвідомчої ради обговорювався проект Закону України, підготовлений Держкомнацміграції "Про визнання депортованими осіб, примусово переселених у 1944-1946 рр. з території Польщі в Україну".

Крім того, в Держкомнацміграції було розроблено проект Декларації щодо ставлення держави до процесів примусового переселення осіб з місць постійного проживання на територію сучасної України у 1944-1946 та 1951 рр. Після відповідних узгоджень проект Декларації теж направлено до Кабінету Міністрів України.

Прийняття Декларації могло б мати позитивні політичні та правові наслідки для України, в тому числі істотно поліпшило б здійснення правозахисної функції держави щодо забезпечення прав громадян, прискорило б на рівні нормативно-правового регулювання вирішення проблем, пов'язаних із переселенням у 1944-1946 та 1951 рр.

Нині НАН України та Держкомархів на основі архівних матеріалів готують офіційний документ про порядок реалізації зазначених міжнародних договорів і угод (Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян із території УРСР від 9 вересня 1944 р. та Протокол до договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Польською Республікою від 15 лютого 1951 р. про обмін ділянками державних територій).

Питання, які стосуються усунення негативних наслідків переселення в 40-х рр., безумовно, мусять бути вирішені, хоч тут є низка труднощів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Представники українських суспільно-культурних організацій "Холмщина", "Підляшшя", "Надсяння" і "Лемківщина" наполягають на визнанні Верховною Радою України факту насильницького виселення осіб з місць постійного проживання – депортацією.

У правове поле України не введено терміни "депортація", "депортовані". Тому питання надання статусу депортованих цій категорії громадян потребує додаткового опрацювання [12, 39].

Крім того, правова база і можливості нашої держави надто обмежені, щоб водночас відновити історичну справедливість і надати відповідну компенсацію всім, хто цього потребує.

Тому питання пов'язані з примусовим переселенням, необхідно вирішувати поетапно. Можливо, на першому етапі через офіційну оцінку державою факту насильницького виселення українців. Надалі незрозумілим для українців Польщі є питання законності акції "Вісла" та її наслідків. Назріла необхідність розв'язати ряд питань відносно представництва українців в Польському Сеймі та територіальних самоуправах при діючих законах, які не беруть до уваги розселення української спільноти у майже всіх воєводствах Польщі, а особливо – питання організації шкільництва, яке перейшло в компетенцію територіальних самоуправних органів, відсутності українських культурних осередків, фінансованих державою тощо [13, 36].

На сучасному етапі ми спостерігаємо позитивні тенденції в українському шкільництві у Польщі. Так, у Перемишлі вже з 1996 р. плідно працює українська група при польському садочку, відповідні групи створені у Сяноку (навчається близько 20 учнів), у селах Кальників (близько 32 учнів), Хотинець (близько 30), Мокре – дві групи з 16 і 13 учнів, Репедь – 11, Щавне – 13, Лютовиша – Людина – 14 та інших [14, 39].

Рішенням куратора освіти в Перемишлі від 12 травня 1995 року було відкрито загальноосвітній ліцей з українською мовою навчання, який з 1 вересня того ж року розпочав свою роботу.

Реформа освіти в Польщі (1999/2000 навчального року) призвела до створення у Комплексі загальноосвітніх шкіл, крім класів початкової школи та загальноосвітнього ліцею, ще й першого класу гімназії. Нагадаємо, що Рада міста Перемишля своїм рішенням об'єднала обидві українські школи в комплекс загальноосвітніх шкіл ім. М.Шаневича. 1998-99 шкільний рік – були організовані повні чотири класи ліцею, в яких навчалось 75 учнів, а в початковій школі – 187, що в цілому комплексі шкіл давало 262 учня. В травні 1999 року відбувся перший випускний екзамен, який успішно закінчився для всіх 15 випускників четвертого класу ліцею. Випускники Перемишлянського українського ліцею в більшості успішно витримали вступні іспити до вищих учбових закладів [15, 45].

З іншого боку активну діяльність, як на самодіяльному, так і професійному рівні веде перемишльська громада. Працює тут п'ять хорів дорослих, молодіжних та дитячих, театральна група, кабаре, три інструментальні та вокально-інструментальні колективи, три танцювальні дитячі й молодіжні групи, солісти і художники.

Вони, крім презентацій в рідному осередку, щораз частіше беруть участь у польських фестивалях, переглядах, конкурсах, а також окремих концертах, нерідко здобуваючи високі місця. Організуються культурні імпрези, в яких поляки беруть участь не тільки як глядачі, але і як виконавці. Варто назвати українські організації та установи, завдяки яким проходить вищезгаданий процес: Об'єднання українців у Польщі, пере-

мишльський центр культурних ініціатив “Метуса”, товариство Український народний дім у Перемишлі. Комплекс загальноосвітніх шкіл ім. М.Шаневича в Перемишлі, Митрополіча Консисторія української греко-католицької церкви [16, 41].

Формування та розвиток українознавчих студій у вищій навчальній ланці Польщі пов'язані з такими освітніми осередками, як Ягелонський університет у Кракові, Варшавський університет, Люблінський університет ім. М.Складовської-Кюрі та Католицький університет, а також університети у Познані та Щеціні.

Всі ці університети готують філологів-україністів, не обов'язково вчителів української мови. Важливо, щоб програмою було передбачено такий предмет, як методика викладання української мови. Тобто, для тих випускників, які планують надалі пов'язувати своє життя з педагогічною працею, необхідно передбачити можливість стажування в Україні з метою отримання відповідних знань та навичок.

Підготовку україністів в польських університетах ускладнюють кілька факторів. По-перше, брак не лише навчально-методичної, а й недостатня кількість художньої літератури, преси, аудіо та відеокасет.

Тут без допомоги Міністерства освіти і науки України, окремих вузів і товариств не можна буде забезпечити кваліфіковану підготовку україністів у Польщі [17, 48]. Бажано було б створити науково-методичний центр в Україні, який працював би на допомогу українській освіті в діаспорі. Навчальні матеріали для польських шкіл потрібно орієнтувати на місцеві умови, на розв'язання проблем вивчення української мови. Необхідно також терміново визначити зміст навчання й розробити програми для різних варіантів курсу (залежно від того, коли починається вивчення, скільки годин відводиться тощо). Далі потрібно забезпечити усі ці варіанти підручниками та іншими дидактичними матеріалами, які б дали можливість якісно здійснювати навчання. На сьогодні у Польщі все що виходить у світ польською мовою, не вміщує матеріалів з методики викладання української мови, немає методичного україномовного журналу. Немає також методистів української мови, а через велике розпорошення необхідним є також штат координатора українського шкільництва у Польщі.

Навіть поверхового ознайомлення з вищевказаними проблемами достатньо, щоб зробити висновки про наявність багатьох недоліків у системі освіти для національних меншин як в Україні, так і в Польщі [17, 50].

Міжетнічні стосунки скрізь останніми роками вкрай погіршилися як через колишні помилки, недоліки, прорахунки, деформації, так і внаслідок неефективного управління суспільними процесами, невміння різних гілок влади виявляти і розв'язувати назрілі (і перезрілі) суперечності,

насамперед – соціальні проблеми. У свою чергу безробіття, інфляція, масове зубожіння людей, розгул злочинності, корупція, безсилля перед владою, відчуження від держави і політики – ці загальні хвороби суспільства набувають не лише патологічного характеру, але й етнонаціонального забарвлення. Неблаговидну роль в підігріванні етносоціальних пристрастей, формуванні підсвідомої і неприхованої неприязні до представників не титульної нації, розпалюванні міжнаціональних конфліктів відіграють націоналістично настроєні громадсько-політичні діячі, кола інтелігенції, засоби масової інформації [18, 59]. На жаль, ці тенденції спостерігаються і в українсько-польських міжетнічних стосунках. Особливо це проявилось після нещодавніх дискусій щодо “Волинської трагедії” періоду Другої світової війни.

Під час робочого візиту Президента України до Кракова ще у січні 2000 р. розглядалось питання щодо створення міжурядової українсько-польської комісії з питань забезпечення прав національних меншин і було досягнуто домовленості. Сьогодні така комісія створена під егідою Міністерства закордонних справ України. У рамках зазначеної комісії можливе також вироблення спільних походів до вирішення проблем примусово переселених громадян України та Польщі у 1944-1946 та 1951 рр.

На сьогодні в Україні сформована ґрунтвна політико-правова база забезпечення прав національних меншин. Вона включає, в першу чергу, такі основоположні документи, як Конституція України, Декларація “Про державний суверенітет України”, “Декларація прав національностей України”, Закон України “Про національні меншини в Україні”, Закон України “Про громадянство України”, Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”. Важливою складовою частиною вітчизняного законодавства у галузі міжетнічних стосунків останнім часом стали міжнародні правові документи, до яких приєдналася наша країна. Це наприклад, “Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин”, “Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин” [19, 6].

Необхідно надалі розвивати інституційну та нормативно-правову систему захисту громадянських і політичних прав національних меншин в Україні за внутрішньодержавним правом з метою належного захисту прав національних меншин, забезпечення міжнаціонального миру та злагоди в Україні. На сьогодні захист громадянських та політичних прав національних меншин України (в тому числі польської) за внутрішньодержавним правом здійснюється на належному рівні, відповідає основним міжнародним стандартам, хоча є деякі недоліки, які потрібно виправити, зокрема вдосконалення систем захисту виборчих прав національних меншин в Україні [20, 88].

Отже, співробітництво між Україною та Польщею у міжетнічних стосунках і у галузі охорони використання та реституції пам'яток історії та мистецтва на сьогодні є однією з найперспективніших сфер двохсторонніх культурних відносин. Здійснені за останні 15 років заходи щодо організаційно-правового врегулювання міжнародних відносин та міжнародної пам'яткоохоронної діяльності, окреслення основних проблем безпосередньої співпраці та апробація методів їх вирішення невдовзі дадуть змогу досягнути рішень, прийнятних для обох держав.

Українці неодноразово зазначали, що розуміють бажання польської сторони повернути свою культурну спадщину на Батьківщину. Проте ці колекції історично сформувалися на українських землях і залишилися тут після Другої світової війни. Тут Україна апелює до міжнародного "принципу територіальності", згідно з яким держава є законним правонаступником музеїв, архівів та бібліотек, які опинилися на території у наслідок зміни кордонів. Проявляють також розбіжності у позиціях України та Польщі щодо реституції куль-

турних цінностей, які в часи Другої світової війни були вивезені нацистами, а в повоєнні роки опинилися в третіх країнах. Хрестоматійним прикладом тут стала доля львівської колекції малюнків А.Дюрера [21, 116-117].

Щодо способів підвищення ефективності міжетнічних українсько-польських відносин із приводу збереження і повернення національного культурного надбання, то першочерговим є полегшення доступу до архівних і музейних фондів. Домогтися цього вдасться лише за умови наукового обґрунтування діяльності державних і громадських культурних організацій, як на внутрішньому, так і на міждержавному рівнях. Крім того, сучасний стан розвитку міжнародного права щодо охорони культурної спадщини дає змогу усунути розбіжності у трактуванні українською та польською сторонами самого поняття "етнічні процеси", та "культурні цінності". У свою чергу, це забезпечить аналогічність історичного, хронологічного і мистецького підходів до оцінки кожного об'єкта пам'яткознавцями з України та Польщі.

1. Акуленко В. Повернути законному власнику // Політика і час. – 1999. – №2. – С. 46-52.
2. Урядовий кур'єр. – К., 2004, 17 березня №50 (2713).
3. Урядовий кур'єр. – К., 2004, 16 березня №49 (2712).
4. Урядовий кур'єр. – К., 2004, 14 лютого №29 (2692).
5. Вахнина Л. Поляки на Украине (вопросы культурной автономии). // Пограничные районы на постсоветском пространстве: нетрадиционные аспекты безопасности. Фонд Джона Д. И Катрин Т. Монартурров. Фонд Общественных инициатив г. Черновцы. Материалы семинара (Черновцы, октябрь 1996 г.). – К., 1997. – С. 35-49.
6. Iwanow N. Pierwszy narod ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939/ – Warszawa-Wrocław, 1991. – 164 s.
7. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М.Рильського НАН України.
8. Стронський Г. Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20-30-і роки. – Тернопіль, 1992. – 184 с.
9. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30 рр. ХХ ст.. – К., 1994.- 136 с.
10. Polacy w Kazachstanie. Historia I wspolczesnose. – Wrocław, 1996. – 125 s.
11. Етнополітична ситуація в Україні. Спроби наукової інтерпретації. – К., 1993.- 143 с.
12. Власенко О. Про вшанування пам'яті жертв примусового переселення у 1944-1946 та 1951 роках з території Польщі в Україну. // Вісник держкомнаціміграції України. – № 1(5). – 2003. – С.31- 39.
13. Колянчук О. Українці у Польщі та проблеми збереження їх національної тотожності. // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському єврорегіоні. – Ужгород – 2001. – С. 32-37.
14. Банк Ю. Українське шкільництво в Польщі та його проблеми. // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському єврорегіоні. – Ужгород – 2001. – С. 37- 39.
15. Попович Б. Внесок комплексу загальноосвітніх шкіл ім. М.Шаневича в інтернаціональну картину міста Перемишля. // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському єврорегіоні. – Ужгород-2001. – С. 43-46.
16. Попович О. Культура діяльності як інтеграційна площина Перемишлянського суспільства. // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському єврорегіоні. – Ужгород-2001. – С. 40-42.
17. Тучка М. Проблеми підготовки та перепідготовки вчительських кадрів у Польщі. // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському єврорегіоні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Кордони єднання" 19-21 квітня 2001 р. Ужгород. – Ужгород-2001. – С. 46-48.

18. Мигович І.І., Макара М.П. Закарпатський соціум: етнополітичний аспект. – Ужгород. – 2000. – 121 с.
19. Захист прав національних меншин в Україні. Збірник нормативно-правових актів. // Передмова. – К., 2003. – 64 с.
20. Кондратик Т.С. Захист громадянських і політичних прав національних меншин в Україні за внутрішньодержавним правом. // Правовий статус національних меншин. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 28 травня 2003 року, Ужгород. – Ужгород, 2003. – С. 81-90.
21. Федорук О. Повернення пам'яток культури – Україна і Польща // Дніпро. 1998. – № 3-4. – С.113-123.

SUMMARY

Malets O. THE PROBLEMS OF POLISH-UKRAINIANS INTERETHNIC RELATIONSHIPS AND THE WAYS OF THEIR SOLUTION ON THE MODERN STAGE

In his article "The problems of Polish-Ukrainian interethnic relationships and the ways of their solution on the modern stage" the author examines all the pallet of problems in Polish-Ukrainian interrelations which accumulated during the last centuries.

The events of 30s-40s of the XX th century had especially tragic consequences for both peoples. Particularly mass deportation of Polish people from Ukraine in the districts of Kazakhstan and violent migration of ethnic Ukraine, whom were deported nearly 543 thousand persons during 1944-1951.

O.Malets examines the problem of scholastic education and its provision with methodological manuals and literature for Ukrainian minorities in Poland and accordingly Polish minorities in Ukraine.

So state structures of both countries and the social organizations should join to cooperation to solve all these above mentioned problems and to overcome contradictions in Ukrainian- Polish interethnic relations and controversial moments in history (e.g. "Tragedy in Volyn" during the II nd World War; interrelationships in frontier cooperation).

Moreover, in Ukraine as well as in Poland there are lawbased principles of security of the rights of national minorities due to which it is possible to solve all above – mentioned problems.

Ф. МЕДВІДЬ (Ірпінь)

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ

Національні інтереси виступають як реалізація природного права народу на гідне існування, як важлива детермінанта національного відродження України. Вона набуває особливої гостроти в моменти, коли виникають нагальні потреби необхідності задовольнити спрагли національні сподівання і потреби та максимально використати багатющі національні ресурси. Національні інтереси завжди виступали і зараз виступають у ролі дійової, рушійної сили історії, так як вони полягають в реалізації права кожного народу на самостійне існування та включеність його у світову цивілізацію.

Національні інтереси, на наш погляд, відображають фундаментальні цінності та прагнення Українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення. Національні інтереси України та їх пріоритетність обумовлюються конкретною ситуацією, що склалася в країні та за її межами.

У Зверненні Президента України до Верховної Ради України В.Ющенко наголосив: „Сьогодні для нас як ніколи гостро стоїть питання реалізації власної місії, консолідації багатоетнічної нації України та формування реалістичної, власної стратегії розвитку. Своїм першочерговим завданням як Президента України я бачу проведення системи фундаментальних інфраструктурних реформ для творення України як суверенної держави, життя якої визначається європейськими цивілізаційними координатами, а розвиток спрямований від соціально-економічної периферії до центру світового співтовариства” [3].

Становлення концепції національних інтересів України розпочалося з прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленого 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням.

Фундаментальний національний інтерес, як зазначає Декларація про державний суверенітет України, „проголошує державний суверенітет

України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах” і передбачає здійснення Україною як суб’єктом міжнародного права безпосередніх зносин з іншими державами: укладання з ними договорів, обмін дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національно-державного інтересу держави „у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах”.

Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах і „урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї” [1, 188; 1, 192].

„Зовнішньополітична діяльність України, – як наголошено в загальних засадах Конституції України, – спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально-визнаними принципами і нормами міжнародного права” [7, 6].

Забезпечення національних інтересів та національної безпеки України передбачається шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва за загально-визнаними принципами та нормами міжнародного права. Дане конституційне положення свідчить про послідовний миролюбний зовнішньополітичний курс України, який базується на основних принципах міжнародного права: мирного співіснування, суверенної рівності держав, незастосуванні сили або погрози силою в міжнародних відносинах, непорушності державних кордонів, територіальної цілісності держав, мирного врегулювання спорів, невтручання, поваги прав та свобод людини, права народів розпоряджатися своєю долею, співробітництва держав та добросовісного виконання зобов’язань по міжнародному праву.

Конституція України, Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. „Про основні напрямки зовнішньої політики України”, Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України, Закон України „Про основи національної безпеки України” склали основу концепції національних інтересів України.

Термін „національний інтерес” з’явився ще у ХУІ столітті. В теорії міжнародних відносин це поняття вживається переважно у сфері зовнішньої політики і сприймається у розумінні „державний,

народний, всенародний”. В науковий обіг ця категорія увійшла порівняно недавно, так як лише в 1935 р. була введена до Оксфордської енциклопедії соціальних наук.

В літературі національні інтереси поділяються традиційно на внутрішні і зовнішні. На наш погляд, варто говорити про національні інтереси – як внутрішні, і національно-державні інтереси – як зовнішні. Хоч, зауважимо такий поділ є до певної міри умовний, оскільки будь-який національний чи національно-державний інтерес має, як правило, внутрішні, і зовнішні аспекти.

В залежності від ступеня впливу на економічну, політичну, воєнну, науково-технічну та інші сфери функціонування держави національні інтереси можна класифікувати за ступенем важливості як життєво важливі, другорядні, критичні, і за ступенем стійкості – стратегічні, оперативні і тактичні інтереси [6, 116].

Формування життєво важливих інтересів відбувається протягом історичного становлення нації-держави як суб’єкта міжнародного права. До них можна віднести такі інтереси, як:

- Підтримка і збереження територіальної цілісності України, захист її кордонів, суверенітету та державності.

- Створення і забезпечення системи національної безпеки.

- Інтеграція України в систему регіональної та глобальної безпеки.

- Проведення широкомасштабних програм щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та утворення ефективної системи ядерної безпеки України.

- Інтеграція України в світове економічне і політичне співтовариство, створення умов для залучення закордонних інвестицій, збереження старих та пошуки нових шляхів доступу до стратегічно важливих для економіки ресурсів.

- Розвиток та підтримка процесів соціально-культурного і духовного відродження основ національної державності українського народу, його самобутності.

Стратегічні інтереси мають довгостроковий характер відповідно до обраного курсу розвитку держави. Загрози їм означають загрози життєво важливим інтересам України.

Визначення стратегічних національних інтересів та їх юридичне оформлення, як офіційно визнаних пріоритетів України, повинні бути результатом спільної праці всіх гілок влади. Формування їх є прерогативою Президента держави, однак Верховна Рада України оцінює стратегічні інтереси на відповідність життєво важливим інтересам України.

Оперативні (середньострокові) інтереси, що виникають при вирішенні окремих проблем для подальшої реалізації стратегічних інтересів, виступають засобами впровадження в життя стратегічних завдань держави.

Тактичні інтереси, що виступають засобами впровадження в життя оперативних інтересів, як правило, короткострокові і з вирішенням оперативних інтересів, зникають.

„Під національними інтересами, – зазначає проф. Б.Парахонський, – слід розуміти природну потребу або прагнення суспільства до такого стану, який забезпечує його нормальне існування та розвиток. Суспільство відповідно до усвідомлення власних потреб створює механізми забезпечення своїх інтересів, насамперед – державу та систему влади” [14, 5].

Національні інтереси, на думку В.Кириченка, це „інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему. Вони поєднують інтереси кожної людини, суспільства в цілому. При цьому маються на увазі інтереси не взагалі громадян, які належать до даного суспільства, а кожного громадянина зокрема, інтереси національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави” [4, 118].

Національні інтереси, на його думку, не тожні інтересам нації, „бо перші відбивають (інтегрують) інтереси всіх людей незалежно від національної приналежності, а другі – лише інтереси певної нації”.

Категорія національні інтереси певною мірою кореспондується, на думку дослідників, з категоріями „індивідуальний”, „загальнолюдський” і „державний” інтереси [9, 108].

Разом з тим, проблема дослідження змісту інтересів учасників міжнародних відносин, на думку дослідників сучасної теорії міжнародних відносин, залишається однією з найскладніших, оскільки їх вивчення досі ґрунтується більше на інтуїтивних міркуваннях науковців, ніж на безперечних та доказових аргументах [10, 183].

На думку аналітиків Верховної Ради України, “національні інтереси відображають фундаментальні цінності та прагнення Українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення. Національні інтереси України та їх пріоритетність обумовлюється конкретною ситуацією, що складається в країні та за її межами” [8,150].

Закон України „Про основи національної безпеки України”, що прийнятий вже у 2003 році, визначає національні інтереси як „життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток” [2].

Науковий підхід до визначення національних і національно-державних інтересів, безперечно, передбачає врахування історичних, соціально-політичних та економіко-географічних чинників функціонування української нації. Вихідними за-

садами при цьому є чітке розуміння того, що являє собою сучасна українська нація у вузькому значенні, як етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають в Україні, та в широкому значенні – як відкрита поліетнічна спільнота, що історично склалася на території України, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени – громадянами України, тобто мова йде про політичну націю [16, 181-211; 5, 12-87].

Постановою Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. “Про основні напрями зовнішньої політики України” визначено три основні групи національних і національно-державних інтересів України у сфері міжнародних відносин. З метою їх забезпечення політика України постійно спрямована на виконання таких найголовніших завдань:

1. Утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави.
2. Забезпечення стабільності міжнародного становища України.
3. Збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів.
4. Включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку.
5. Захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів з зарубіжними українцями і вихідцями з України, подання їм допомоги згідно з міжнародним правом.
6. Поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера [15].

В Концепції (Основах державної політики) національної безпеки України, схваленої Верховною Радою України 16 січня 1997 року, визначено такі пріоритетні національні інтереси України:

- створення громадянського суспільства, підвищення ефективності органів державної влади та місцевого самоврядування, розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини;
- досягнення національної злагоди, політичної і соціальної стабільності; гарантування прав української нації та національних меншин України;
- забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів;
- створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки;
- забезпечення екологічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства;
- збереження та підвищення науково-технологічного потенціалу;
- зміцнення генофонду Українського народу, його фізичного і морального здоров'я та інтелектуального потенціалу;
- розвиток української нації, історично свідомості та національної гідності українців; розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної само-

бутності громадян усіх національностей, що становлять український народ;

- налагодження рівноправних та взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування в європейську та світову спільноту [8, 150-151].

Національним інститутом стратегічних досліджень визначені пріоритетні національні та національно-державні інтереси України:

1). Забезпечення суверенітету та територіальної цілісності.

2). Подолання економічної кризи.

3). Досягнення національної злагоди, політичної та соціальної стабільності.

4). Збереження генофонду народу, зміцнення здоров'я громадян.

5). Створення демократичного суспільства.

6). Інтеграція України в європейську та світову спільноту.

7). Забезпечення екологічно безпечних умов життєдіяльності.

8). Створення цілісної системи забезпечення національної безпеки [13, 12-14].

З набранням чинності в липні 2003 року Закону України „Про основи національної безпеки України” втратила чинність Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 року. У відповідності до ст.6 Закону України визначено пріоритети національних інтересів:

- гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;

- розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;

- захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України;

- зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві;

- забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України;

- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

- збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

- забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;

- розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу,

зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення;

- інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України [2].

Аналіз національних і національно-державних інтересів ми розглядаємо з позиції політичної суб'єктності української нації, тобто українська нація постає творцем власної держави, яка використовується нацією як інструмент здійснення внутрішньої і зовнішньої політики [17, 7].

Для нації як політичного суб'єкта найголовнішим є збереження її ідентичності і культурно-мовної самобутності у властивій саме цій нації формі, тобто у формі реалізації національної ідеї [12, 37]. В силу цього пріоритетні політичні інтереси нації спрямовані на подальшу консолідацію спільноти, на створення чи збереження власної державності та налагодження відносин з іншими націями-державами. Національний інтерес, на наш погляд, можна визначити, виходячи саме з суттєвих ознак нації як етносоціальної спільноти. Структура національного інтересу змінюється залежно від завдань нації, ступеня (етапів) її консолідованості (початковий етап формування, етап національно-визвольної боротьби, розквіт національної спільноти тощо).

Щодо нації-держави, як суб'єкта міжнародного права, то національний інтерес звернений всередину спільноти, до умов її внутрішнього функціонування і прояву її ознак.

Націю-державу як суб'єкт міжнародних відносин, вважаємо, характеризує національно-державний інтерес, який виступає в загальному плані як мотивація зовнішньополітичної діяльності держави. Національно-державний інтерес України в перехідний період становлення незалежної держави можна охарактеризувати як національне виживання, що повністю підпорядковане завданням стабілізації ситуації в державі і забезпеченню переходу до демократичного суспільства, зорієнтованого на ринкову економіку. Він передбачає формування механізму зовнішніх зносин як основи зміцнення стабільності і відвернення міжнародних конфліктів, цивілізованих входжень у систему колективної та міжнародної безпеки [11, 52-53].

Відправною точкою зарубіжної політики будь-якої країни, на думку Г.Моргентау, є концепція національних інтересів, визначених у термінах сили. Сила (вплив) як суспільне явище має багато вимірів і проявів: від фізичної (військової) сили до економічних, соціальних, психологічних впливів. Серед них, на думку фахівців, найважливішими є: геополітичне становище; населення; природні ресурси; індустриальний розвиток держави; військова могутність; воля; політичне керівництво і

внутрішня організація влади; дипломатія; міжнародний імідж [11, 53].

Основним базовим національно-державним інтересом, геополітичним пріоритетом і стратегічним завданням зовнішньополітичного курсу України в умовах глобалізації та євроінтеграції є її виживання, підвищення життєспроможності та зміцнення як вільної, суверенної, незалежної держави сучасного світу за умов збереження національних цінностей, захисту економічного та політичного суверенітету, власної соціально-культурної ідентичності, перетворення з об'єкта геополітичних ігор великих потуг на повноцінний суб'єкт геополітики, тобто на самостійного гравця, який визначає свої цілі і дії на міжнародній арені.

Національні інтереси реалізуються державою через державні інтереси, які можуть мати самостійний характер (інтереси влади) і не збігаються з національними інтересами, наприклад, інтереси уряду чи інших елементів влади (законодавчої чи судової) бувають відмінними від національних інтересів.

Напередодні п'ятнадцятої річниці незалежності України перед українською владою, політичною та громадською елітою країни, усіма силами, яким небайдужа доля Батьківщини, – зазначено в Універсалі національної єдності, – постала історична вимога і можливість об'єднати свої зусилля, досягти національної єдності. „І в діях, і у вчинках неухильно керуючись національними інтересами України, проголошуємо спільну волю до об'єднання зусиль, задля реалізації таких пріоритетів національного розвитку, як висока якість життя громадян, конкурентно-спроможна, заснована на знаннях економіка, ефективна та справедлива влада, інтегрована у глобальні процеси та поважана у світі держава, погоджуємось на першочергове здійснення ПЛАНУ ДІЙ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ...”, зокрема в плані українського проекту досягнення національної злагоди найбільш важливими, на наш погляд, є:

- Збереження суверенності і цілісності, унітарності та соборності України – непорушних принципів існування держави.

- Подальше гарантування і неухильне дотримання прав людини. Послідовний розвиток таких безумовних надбань демократичної України, як свобода слова, вільне вираження поглядів і переконань.

- Спираючись на встановлену чинною Конституцією України організацію державної влади, продовження удосконалення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні, створення збалансованої системи „стримувань і противаг” між Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України, відновлення дієздатності Конституційного Суду України.

- Забезпечення політичними силами відповідності прийнятих і подальших рішень всіх органів державної влади, органів місцевого са-

моврядування Конституції України та Законом України.

- Створення політичних і правових умов для безперешкодної діяльності опозиції у виборних органах влади усіх рівнів. Недопущення корупції у політиці.

- Реформування структур виконавчої влади та унеможливлення політизації державної служби через першочергове прийняття Законів України „Про Кабінет Міністрів України” та „Про державну службу” (нова редакція), підготовлених для внесення Президентом України до Верховної Ради України.

- Продовження судової реформи відповідно до схваленої Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні.

- Реформування правоохоронних органів відповідно до європейських стандартів, приведення кримінального законодавства, кримінального судочинства у відповідність із стандартами і рекомендаціями Комітету міністрів Ради Європи, Європейського Союзу та рішеннями Європейського Суду з прав людини.

- Стимулювання розвитку місцевого самоврядування, підвищення його ролі і статусу шляхом забезпечення фінансово-економічної спроможності та реформування адміністративно-територіального устрою.

- Реалізація антикорупційної політики на всіх рівнях влади через, зокрема, підтримку законодавчих ініціатив Президента України у цій сфері.

- Всебічний розвиток і функціонування української мови як державної та мови офіційного спілкування у всіх сферах суспільного життя на всій території України – як основи самоідентифікації народу і держави. Гарантування кожному громадянину вільного використання у всіх життєвих потребах російської чи іншої рідної мови відповідно до Конституції України та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

- Розвиток культури та відродження духовності Українського народу, забезпечення цілісності мовно-культурного простору.

- Дотримання свободи віросповідання. Поважне ставлення до об'єднаних прагнень віруючих усіх православних церков без втручання держави та політичних сил у цей процес.

- Підвищення добробуту громадян України, боротьба з бідністю засобами ефективного та адресного соціального захисту, гарантування гідної оплати праці та справедливого пенсійного забезпечення.

- Проведення структурних реформ в економіці. Проведення податкової реформи, яка передбачає зниження податкового тиску на економіку з розширенням бази оподаткування, у тому числі шляхом поступового запровадження податку на нерухомість (податку на багатство) та єдиного соціального внеску з фонду оплати праці.

- Гарантування та захист державою права власності.

- Налагодження ефективного економічного співробітництва з усіма зацікавленими зовнішніми

партнерами, керуючись інтересами України. Невідкладне прийняття необхідних для вступу до Світової організації торгівлі змін до законодавства та вступ до цієї організації до кінця 2006 року на прийнятних для України умовах.

- Продовження курсу європейської інтеграції України з перспективою вступу України до Європейського Союзу. Неухильне виконання Плану дій „Україна – ЄС”, невідкладний початок переговорів щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом.

- Завершення робіт щодо участі України у діяльності Єдиного економічного простору на принципах рівноправної та різношвидкісної інтеграції з урахуванням норм і правил Світової організації торгівлі. Створення на першому етапі зони вільної торгівлі без обмежень та виключень в межах СЕП.

- Взаємовигідна співпраця з НАТО у відповідності із Законом України „Про основи національної безпеки України”(у редакції, чинній на дату підписання цього Універсалу). Вирішення

питання щодо вступу до НАТО за наслідками референдуму, який проводиться після виконання Україною усіх необхідних для цього процедур[18].

Отже, втілення зазначених пріоритетів суспільного розвитку має стати визначальним критерієм формування та діяльності коаліції, що забезпечить відповідність діяльності органів влади національним інтересам та стратегічним пріоритетам розвитку України.

Становлення концепції національних інтересів України сприятиме швидкому усвідомленню тождасності державних структур і дасть можливість державі проводити активну внутрішню і зовнішню політику. Це приведе до формування реальної державної політики, пропаганди базових національних інтересів та зовнішньополітичних пріоритетів та просування їх у внутрішній і зовнішній політиці. Усвідомлення національних інтересів елітою, політичними силами і громадянами сприятиме консолідації сучасної української нації, завершенню процесу формування української політичної нації.

1. Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. 2-е вид., змінене і доп. Упорядник І.О.Кресіна. Відп. ред. Ю.С.Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2006. – С.188-192.
2. Закон України „Про основи національної безпеки України”// Урядовий кур’єр. – 2003. – 30 липня.
3. Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв’язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”// Урядовий кур’єр. - 2006. – 10 лютого.
4. Кириченко В. Національні інтереси (формування)// Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп.ред.)та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С.118-119.
5. Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи /За ред. В.С.Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.
6. Ковальський В., Манчинський О., Пронкін Є. Національні інтереси (два аспекти – внутрішній і зовнішній)//Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С.116-117.
7. Конституція України: Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-ІУ від 08.12.2004 р. – К.: Велес, 2006. – 48 с.
8. Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 10.
9. Майборода О., Кириченко В., Римаренко Ю. Національний інтерес // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.)та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С.108-111.
10. Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. 2-е вид., перероблене і доп. – К.: Кобза, 2003. – 528 с.
11. Медвідь Ф.М. Політико-правові засади аналізу категорії „національно-державні інтереси України” в системі міжнародних відносин // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: ІПіЕНД, 2006. – Випуск 30. Кн..2. – С.341-351.- (Сер. „Політологія і етнологія”).
12. Медвідь Ф.М. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів // Політичний менеджмент. – 2005. -№1(10). – С.35-43.
13. Національна безпека України, 1994 – 1996 рр.: Наук. доп. НІСД / Ред. кол. О.Ф.Белов (голова) та ін. – К.: НІСД, 1997. – 197 с.
14. Парахонський Б.О. Національні інтереси України (духовно-інтелектуальний аспект). – Вип.6. – К.: НІСД, 1993. – 43 с.
15. Про основні напрямки зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 року // Голос України. –1993. – 24 липня.
16. Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю. Етнодержавознавство.Теоретико-методологічні засади. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2001. – 264 с.

17. Терешкун О.Ф. Політична суб'єктність української нації: генеза, стан, тенденції розвитку. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – Львів, 2005. – 26 с.
18. Універсал національної єдності // Урядовий кур'єр. – 2006. – №145. – 5 серпня.

SUMMARY

Medvid F. LEGAL JURIDICAL PRINCIPLES OF FORMATION OF THE NATIONAL INTERESTS CONCEPTION OF UKRAINE UNDER CONDITIONS OF TRANSFORMATIONAL PROCESSES ON THE POSTSOCIALISTIC SPACE

“Interests move people’s lives” (Gegel), national interests that lie in the realization of law of every nation to the independent existence, its subjectivness in the world history are also appeared in the role of active, motive power of the historical process.

Regulative – legal acts that make the basis of law – juridical base of the conception of the national interests of Ukraine have been analyzed.

Personal opinion of the conceptual approaches to the understanding of national interests and their classification has been proposed.

А. НАЛЬОТОВ (Вінниця)

ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ ТА ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ

Поняття “політична система” є ширшим, ніж поняття “державне управління”, оскільки стосується всіх осіб та інститутів, які беруть участь у політичному процесі, а також неформальних та неурядових чинників, що впливають на механізми виявлення й постановки проблем. За В. Бебиком [1] під політичною системою розуміють сукупність політичних організацій, норм, відносин, діяльності й свідомості, які забезпечують панування правлячого стану, співіснування з ним інших суспільних груп, дозволяють окремим суспільним групам виявляти свої інтереси, потреби й суспільну волю через використання загальних суспільно-політичних інструментів волевиявлення. Структура політичної системи будь-якого суспільства включає в себе державу та її органи, політичні партії, суспільні організації та рухи, інші об'єднання громадян у поєднанні з нормативно-правовою основою й політичною ідеологією.

Погоджуючись з Д. Истоном, Г. Алмондом та Д. Пауеллом, що поділяють функції політичної системи на вхідні та вихідні варто зауважити, що на постсоціалістичному просторі є проблеми за поділом цінностей політичних систем (регулювальна, розподільча, реагуюча, видобувна, символізуюча здатності)[2].

Оцінка політичної системи за цими параметрами, яка дає змогу оцінити владу уряду над суспільством, ступінь впливу на суспільну свідомість і поведінку людей в інтересах досягнення цілей уряду, є дуже важливим компонентом функціонального аналізу трансформації політичних систем.

Радянська імперія (СРСР) мала своєю предтечею ідейну еволюцію та синтез, протягом більше як півстоліття, різноманітних течій суспільної

думки. Витоки багатьох тенденцій розвитку Радянської імперії можна простежити ще за століття до російських революцій – від французьких революцій та ідей соціалізму і марксизму, що визрівали на вітчизняному ґрунті багато десятиліть. Але й безпосередньо від Російської імперії СРСР узяв багато притаманних їй рис. Достатньо зазначити, що предтечею більшовиків були “нечасівці”, геніально прописані у “Бісах” Федора Достоєвського, а також народовольці, які вбили царя-реформатора Олександра II у 1881 р., тобто за 36 років до більшовицької революції. У часи ж революції 1917 р. і громадянської війни та в перші роки утвердження радянської влади, у науковій думці відбувався пошук та конкуренція різних концепцій суспільного розвитку, що були стягнуті у “єдино-правильний” вузол.

В Радянському Союзі існувала чітко структурована та регламентована система управління, з чітким міжвідомчим узгодженням при виробленні рішень. Самі рішення приймалися в ЦК КПРС і Політбюро. Механізм сходження в ці вищі органи політичної влади базувався на принципі особистої лояльності та бюрократичної інтриги (І, на жаль, так дуже часто відбувається і зараз). Тому рішення приймалися дуже повільно. Для Угорщини це характеризувало стосунки Ракоші та СБ. Правлячий клас Радянського Союзу, існуючи в умовах заношеної конкурентності, звикши до сталих умов боротьби, втрачав необхідний динамізм. Зміни Горбачова несли тьмяне прагнення радянської інтелігенції до більш ефективного управління. Але до створення нового політичного і адміністративного режиму суспільство не було підготовлене. І поверхова комбінація зі створенням посади союзного Президента не принесла нічого нового у ди-

наміку розпаду СРСР. Деградація партійно-державної системи вела до звільнення простору для діяльності сил, що орієнтувалися чи на швидке збагачення, чи на захоплення влади під певними гаслами. Розплата наступила у 1991–1993 рр. Наступив апогей анархо – демократії [3]. Отримавши у Горбачовський період реальну владу і легітимність, Верховні Ради союзних держав хотіли чогось більшого, ніж законодавчі повноваження і одночасно вели бої з президентами (що характерно для всіх пострадянських режимів, за виключенням Середньої Азії, де авторитарний режим на рівні менталітету займав панівне положення), що прагнули встановлення жорсткого контролю над всією державною машиною. Яскравий приклад провалу такого суперництва – кривавий розгром путчу Р.І. Хазбулатова у 1993 році, в Російській Федерації [4]. Довге протистояння Верховної Ради України президентській владі не завершено і по сьогодні. Проведення політичної реформи в Україні нарешті має здійснити 10-річну мрію українського парламенту та його спікерів, але, напевно, президентська сторона здасться без бою.

За виключенням України та Молдови у всіх країнах СНД парламенти потерпіли поразку. Східно-авторитарні системи утвердилися у Туркменістані та Узбекистані [5]. Однак всі вони несли в собі старі партійно-елітні кадри, які не змінили зверхнього підходу до власних громадян, з часу незалежності – “електорату”. В Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині парламентсько-президентські стосунки несли свою специфіку. Наприклад, в Угорщині, де у 1989 році мирним шляхом відбувся перехід від тоталітарного режиму до демократичного устрою, втратила монополію на владу й розпалася правляча Угорська соціалістична робітничка партія (її членський склад скоротився з 700 тис. до кількох десятків тис.). Ця партія зазнала докорінної реорганізації: змінено назву на “Угорська соціалістична партія” та керівництво УСР. Партія відмовилася від марксистсько-ленінської ідеології й перейшла на соціал-демократичні позиції – і це були не поверхневі статичні зміни, а радикальні та необхідні. Навесні 1990 відбулися перші з часу встановлення комуністичного режиму вільні парламентські вибори. Найбільшу кількість голосів одержав Угорський демократичний форум (УДФ) – правоцентристське об’єднання, що спиралося на християнські та національні традиції. Парламент обрав президентом Угорської Республіки лідера ліберального угруповання Союзу вільних демократів Арпада Гонца (у 1995 обраний президентом країни на другий строк) [6]. Новий уряд провів радикальну чистку державного апарату, армії, керівництва підприємств від засилля комуністів (що фактично не відбулося серед режимів країн СНД). Цим самим було створено новий, демократичний державний механізм. Здійснено глибокі перетворення в

галузі економіки, яку “реально” поставлено на ринкові рейки, від розвитку яких відтепер частково і залежала популярність серед електорату. (Яскравий приклад такого взаємозв’язку це нинішні “електорально-економічні” проблеми уряду Ференца Дюрчана. Адже нещодавно Прем’єр-міністр Угорщини Ференц Дюрчань приніс вибачення виборцям у зв’язку з тим, що “ввел их в заблуждение, полагая, что экономические проблемы разрешатся сами собой”. Тобто виступаючи “не довел до сведения населения информацию о нарушении равновесия госбюджета”. З іншої сторони голова уряду виразив жаль з приводу того, що його виступ на закритому засіданні парламентської фракції соціалістів став приводом для закидів проти конституційного ладу Угорщини). Проте реформування економіки країни супроводжувалося зростанням безробіття й інфляції, тимчасовим спадом життєвого рівня широких верств населення. Це спричинило падіння популярності УДФ і керованого цим угрупованням уряду. На парламентських виборах 1994 УДФ зазнав поразки. Перемогу здобула УСР. Її лідер Дьюла Горн став прем’єр-міністром. При цьому основні риси економічного курсу уряду не зазнали суттєвих змін. Після 1989, в іншому курсі докорінно змінився характер зовнішньої політики Угорщини. Її основним пріоритетом, на відміну від розширення співпраці всередині СНД та центральної позиції Російської федерації, стало включення країни у процес європейської інтеграції, зокрема, прагнення увійти до НАТО і Європейського союзу. В 2004 Угорщина вступила до Європейського Союзу.

Деяко більш м’які режими, з реально діючою, безсильною опозицією, були встановлені в Азербайджані, Казахстані, Білорусії. Специфічні засоби боротьби при переході від анархо-демократії до авторитарної демократії, що були використані у Росії, були взяті на озброєння багатьма лідерами країн СНД. Найбільш яскравий приклад – використання референдумів для посилення режиму особистої влади. В Україні подібне відбулося у 2000 році [7]. В цей період так званої “стабілізації” влади режимів виникла ще одна особливість трансформації пострадянських політичних систем. Режимми прагнули створити попередній орган на противагу парламенту. Єльцин використовував Конституційну раду. По цьому ж шляху пішла Білорусія та Казахстан. Назарбаєв спирався на створену Асамблею народів. Туркменістан створив аналогічну Народну раду [8].

Таким чином можна констатувати інертність політичної культури в країнах СНД. Частково через це майже у всіх пострадянських державах значні повноваження мають адміністрації президентів, які нерідко здійснюють контрольні функції по відношенню до уряду. Таким чином знову відтворюється схема управління, притаманна СРСР, – нарівні з урядом і над ним діє ЦК КПРС. Формально адміністрації ні за що не відповідають,

а реально саме в їх руках кадрова політика, контроль над урядом і регіональною владою. Ще одна особливість, яка виходить з описаного вище – клановість влади та перетворення придворних фінансистів у олігархів, у сильні політичні фігури. Вони стають публічними особами. В Україні це простежується по керівникам фінансових груп у Верховній Раді. Не обійшлося і без партійного аспекту.

Процес формування партійної демократії в країнах постсоціалістичного простору пройшов через вплив двох факторів. Це, по-перше, політичний перехід від авторитарного правління до демократичного режиму, з іншої сторони, зі створенням та укріпленням національної державності. Перший фактор виражався у формуванні політичних партій, які по багатьом параметрам їх структури, ідеології і діяльності були змушені притримуватися загальнодемократичних правил гри. Другий фактор змушував партії так чи інакше враховувати національно-державну специфіку країни. Стати “національними партіями” означало отримати підтримку населення та держави. “Демократична і патріотична” тенденції впливали на всі аспекти і форми партійного життя: організацію, ідеологію, політику, символіку, зв’язки з державою та іншими партіями. Тому були сформовані особливі національні моделі партійних систем і режимів. Фактично їх різницю і схожість можна відслідкувати в: співвідношенні інституціональних і соціокультурних факторів формування національно-державної ідентичності політичних партій у країнах СНД; типології видів національно-державної ідентичності політичних партій, враховуючи їх адаптацію до нових інституціональних умов діяльності; залежності інституціональної ефективності діяльності політичних партій від присутніх їм типів національно-державної ідентичності. Однією з особливостей трансформації політичних систем також являється повна неефективність інституціалізації виборчої системи у країнах СНД. (Інституціональна ефективність виборчої системи в умовах демократії є її здатність змінювати політичні сили у влади)[9].

Також країни постсоціалістичного простору відзначаються небаченою сталою концепцією роботи професійних ПР компаній. Слабкість всіх політичних партій (крім єдиної у керма), їх організації і ідейної бази відкривають перед ПР-компаніями широкі перспективи діяльності на найближче майбутнє. Ми самі дивлячись на передвиборні гонки оцінюємо їх не як боротьбу претендентів, а як боротьбу Піару. Між виборами наші партії представляють собою сировину для майбутніх виборчих проектів. Тому збереження нинішнього стану виборчих інститутів і норм вигідно насамперед для політичного ринку Російської Федерації. Для цього ринку створення сильних громадянських партій буде означати втрату великої частини ринку. Тому цей режим не по-

требує розвитку ні громадянського суспільства і громадянської культури, ні підвищення рівня політичної участі громадян.

Ще одна риса, що проявилася у період реформування пострадянських країн та їх режимів – це трансформація політичної еліти. Влада ідеології замінюється владою грошей. Відбувається створення олігархічно-кримінальної моделі елітоутворення [10]. Як наслідок національна та соціальна відповідальність відсунута на задній план, а чим слабший сектор державної влади, тим краще. До того ж відсутні поняття надійності та стійкості постсоціалістичних лідерів. Звичайно, траєкторії трансформаційних процесів у пострадянських державах досить сильно відрізнялись як між собою, так і у порівнянні зі східно-європейськими країнами, але вони не виключали демократичного результату ні спочатку, ні в ході зміни режиму [11]. Це підкреслюється і останніми подіями в Угорщині. Нагадаємо, що виступи угорської опозиції продовжуються вже більше місяця. Вони почалися з того, що прем’єр-міністр Ференц Дюрчань в радіоєфірі зізнався у тому, що очолюваний ним уряд свідомо брехав власному народу відносно істинного стану справ національної економіки напередодні повторно виграних його партією парламентських виборів в квітні минулого року. Проте, тут же впливає одна з найнебезпечніших точок демократії, а саме багатогранність маніпулювання свідомістю громадськості. Адже якщо для одних угорців – це образа гідності та прав простого виборця, то для інших – це можливість використати “кризу” для зміни елітного табору, чи заміни політичного суперника. В наш час дуже важко розрізнити реальний конфлікт людських інтересів, від політичних махінацій певних груп.

Стосовно України то тут ми пройшли через цілу низку труднощів: зміни відбулися на тлі не-сформованості основних передумов в усіх сферах життя, демократичні принципи впали в очах громадян через неспроможність влади подолати соціально-економічну кризу, відсутність консенсусу між політичною елітою. Досвід України наглядний, крім всього, і як приклад зовнішнь-ополітичного впливу на легітимізацію внутрішнь-ополітичних рішень. Демократичність українських виборів стала можливою в силу співпадіння деяких факторів, а не чітко регламентованої чи нормованої політичної системи.

З зазначеного робимо висновок, що український досвід 2004 року може виявитися ледь не унікальним на пострадянському просторі. У більшості країн СНД склалися режими “домінуючої влади”, які здатні якщо й не викоринити повністю конфлікти еліт, то забезпечити рішучу перевагу сил на свою користь і таким чином зменшити мобілізаційний потенціал опозиції. Не викликає сумнівів, та й ми це вже побачили на деяких прикладах протягом останнього року, що гібридні режими винесуть для себе урок з українських ви-

борів і прикладуть чимало зусиль для придушення опонентів. Обмеження плюралізму в ЗМІ, дискредитація опонентів і формування “зверху” керованої опозиції, перепони на шляху отримання організаціями “третього сектору” фінансової чи технічної допомоги з-за кордону – ось лише деякі, навіть не сильно діючі засоби, що використовуються для запобігання експорту “помаранчевої революції” в інші країни СНД. По суті, в 2004 році Україна встала на той же шлях, що і країни Східної Європи, хоча й на 15 років пізніше. І в цьому відношенні головний з уроків українського конфлікту полягає у наступному: скоріше за все, ряд пострадянських країн рано чи пізно прийме ті правила гри, які присутні в сучасних західних демократіях. Однак питання стоїть не лише у тривалості існування нинішніх гібридних режимів, але й у модальності їх повалення. Чи зможуть інші країни пострадянського простору і СНД наслідувати цей приклад чи збережеться домінування старого режиму, покаже час.

А загалом можна констатувати наступне. Характер і глибина перетворень у постсоціалістичних країнах не можуть бути пояснені без розуміння геополітичної ситуації [12]. Вплив же внутрішніх чинників на специфіку перебігу трансформаційних процесів визначається, наприклад, ступенем сформованості інституційно-нормативної системи суспільства (наявність суверенної держави, рівень сформованості системи представницького правління, характеристики партійної системи, громадсько-політичних рухів і груп інтересів; визначеність конституційно-правового поля взаємодії політичних акторів); особливістю процесів націотворення (рівень сформованості модерної нації, особливості регіональної та національної ідентифікації); економічним рівнем розвитку і модернізації суспільства; характеристиками соціальної структури суспільства та її конфігурацією (ступінь соціальної диференціації й розвитку взаємовідносин між соціальними групами, особливості домінуючого типу стратифікації та індивідуальної мобільності; наявність середнього класу та його питома вага в соціальній структурі; етнічний, конфесійний, демографічний виміри соціальної структури); соціокультурними й ціннісними чинниками (домінуючі в суспільстві культурно-політичні цінності й орієнтації, сформовані політичні традиції та звичаї); індивідуальними, особистісними політико-психологічними чинниками [13].

Стартові зовнішньо та внутрішньополітичні умови демократичних перетворень у країнах Центральної та Східної Європи й України істотно різнилися. Більш сприятливими для країн ЦСЄ були зовнішньополітичні чинники, виявом чого є “особливе ставлення західноєвропейських держав до цієї групи країн” [14]. Наприклад, Євросоюзом для надання допомоги демократичним перетворенням в країнах ЦСЄ була створена програма PHARE, а для пострадянських країн — TACIS.

Але якщо одним із головних принципів програми PHARE є адаптація інституцій та базових умов їхнього функціонування, а також створення умов для розвитку політичних, економічних, бізнесових, інтелектуальних еліт, підготовки кадрів відповідно вимогам Європейського Союзу, то жоден з проєктів за програмою TACIS не передбачає цього. На відміну від програми PHARE програма TACIS не орієнтована на вступ до ЄС колишніх радянських республік (за винятком балтійських). Для України, як однієї з перехідних посттоталітарних держав, становить інтерес досвід системних трансформацій, набутий країнами Центральної та Східної Європи, особливо в сенсі досягнення ними так званих “копенгагенських критеріїв” [15]. Використання досвіду цих країн ґрунтується на висновках представників сучасної науки, які на підставі аналізу накопиченого емпіричного матеріалу переходів до демократії в країнах Південної, Центральної та Східної Європи, дійшли висновку, що за умов не сформованості (чи недостатньої сформованості) структурних чинників демократичних транзитів успіх переходу залежить від ефективності та гнучкості створених політичних інституцій, особливостей їх взаємодії та взаємовпливу, тобто від характеристик інституційного виміру політичної системи суспільства.

Як зазначають польські дослідники демократичних переходів в країнах ЦСЄ: “Сильна президентська влада виникає з прийняття на себе главою держави відповідальності за перебіг процесу переходу до демократії, а також за забезпечення необхідного рівня стабільності” [16].

Передбачені конституціями вищезазначених країн потужні повноваженнями президента (особливо значущі за умови не сформованості партійної системи), збалансований розподіл повноважень між виконавчою й законодавчою гілками влади, запровадження механізмів їх політичної відповідальності перед суспільством забезпечили стабільний суспільно-політичний розвиток цих країн та сприяли успішній інтеграції до євроатлантичних структур. Разом із тим, належить підкреслити, що за умови несформованості партійної системи успішність демократичних перетворень в постсоціалістичних країнах зазнавала визначального впливу перших президентів цих країн, зокрема й у державах з парламентськими формами правління [17]. Наприклад, здатність В.Гавела приборкати авторитарні амбіції прем’єр-міністра В.Клауса допомогла втримати Чеську Республіку на шляху демократизації. Подібну роль у забезпеченні демократичних перетворень, свого часу, відіграли в Угорщині президент А. Гьонц, а в Болгарії — президент Ж. Желев. Відмінною була ситуація у Словаччині. Президент цієї країни — М. Ковач, не мав у співгромадян такого авторитету як В. Гавел чи А. Гьонц [18]. Окрім того, його офіційні повноваження були більшою мірою обмежені, ніж у президентів інших країн цього регіону: він не мав права розпускати парламент, фактично в нього не було реального права вето

[19]. В Угорщині пострадянського періоду існувало два шляхи для завоювання довіри свого народу [20]. Насамперед необхідно було забезпечити соціальну та економічну стабільність суспільства, адже отримання незалежності – це лише півсправи. Необхідно було створити стержень, який би сприяв формуванню гласності, свободи слова, і таким центром став законодавчий базис угорського парламенту. Другим пунктом стало підтримання інтересу громадян до власної влади. Адже так історично склалося, що найбільш радужні та барвисті надії та спогади живуть лише 2-3 роки після зміни владної еліти. Надалі простий громадянин поступово втрачає інтерес до домінуючих політичних процесів, в тому числі геополітичних, адже його свідомість більше займають питання економічного побуту власної сім'ї. В класичній демократії ми маємо яскраве протиріччя. Адже з однієї сторони конфлікт між двома партійними монолітами (Консерватори-лейбористи Англії) створить ауру зацікавленості громадянина, а з іншої все більше відштовхує його від великої політики, орієнтуючи на інстинктивні проблеми.

Також країни Центральної та Східної Європи протягом останніх десяти років пройшли тривалий шлях формування багатопартійної системи. На початкових стадіях політичної трансформації в цих країнах виникли сотні політичних партій, суспільно-політичних організацій та рухів. Політична

практика держав сталої демократії дала можливість накопичити значний досвід унормування правового статусу опозиції, серед яких: конституції або спеціальні законодавчі акти; регламенти діяльності представницьких органів влади; правові або звичаєві норми, санкціоновані державою; угоди між урядом та організаціями, що представляють опозиційні сили тощо [21]. Наприклад, у Великобританії (аналогічні положення є в законодавствах більшості країн Британської Співдружності) лідер опозиції затверджується Королем або Королевою, отримує додаткову плату з державних коштів. Накопичили певний досвід нормативного регламентування статусу й прав опозиції і країни Центральної та Східної Європи [22].

Тож саме тому, виходячи з об'єктивних та суб'єктивних особливостей трансформації політичних систем на пострадянському просторі в нинішній незалежній угорській державі виникли умови для того, щоб Ференц Дюрчань зауважив: “На мою думку, в консультаціях про нинішню ситуацію повинні прийняти участь не тільки партія соціалістів, не тільки ліві сили, хоча саме вони виступили за корінні зміни в Угорщині і продовжують слідувати цим курсом. Все те, що проходило в Угорщині за останні 16 років, стало у кінцевому варіанті комедією з участю всієї політичної еліти, і така позиція перетворилася в “формулу виживання” для більшості населення країни”.

1. Бебик.В.М. Політологія для політика і громадянина // МАУП. – Київ, 2003. – С. 82.
2. Зазнаєв.О.І. Трансформація форми правління України. – Казань, 2004. – С. 23.
3. Єлісєєв С.М. Інституціональна ефективність партійних та виборчих систем. – С.-П., 2002. – С. 45.
4. Кынев А.В. Эффекты «майдана»: политическая система Украины после кризиса 2004 г. // Полис. – 2005. – С.4.
5. Зазнаєв.О.І. Трансформація форми правління України. – Казань, 2004.- с. 27.
6. Я. Хорват. Путь к демократии. – С.-П., 2005. – С.136.
7. Кынев А.В. Эффекты «майдана»: политическая система Украины после кризиса 2004 г. // Полис. – 2005. – С.5.
8. Зазнаєв.О.І. Трансформація форми правління України. – Казань, 2004. – С. 24.
9. Єлісєєв С.М. Інституціональна ефективність партійних та виборчих систем. – С.-П., 2002. – С. 49.
10. Щекин Г. Теория социального управления. – К., 1996. – С. 102.
11. Переход к демократии стран Центральной и восточной Европы в сравнительной перспективе / Пер. с пол.; Под. ред. А. Антошевского и Р. Хербута.— Донецк: Донбасс, 2001.— С. 77.
12. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя: Материалы круглого стола // Новая и новейшая история.— 2000.— №2.— С. 96.
13. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты // Науч. докл. Моск. обществ. науч. фонд; № 78.— М.: Моск. обществ. науч. фонд, 1999.— С. 106.
14. Воронов К. Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор // Междунар. экономика и междунар. отношения.— 2002.— №9.— С. 59.
15. Ніхель Вернс. Шлях пострадянських країн до Європи // Матеріали “круглого столу” Центру ім. Разумкова 2-5. 10. 2005. – К., 2005. – С. 5.
16. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя: Материалы круглого стола // Новая и новейшая история.— 2000.— №2.— С. 97.
17. Переход к демократии стран Центральной и восточной Европы в сравнительной перспективе / Пер. с пол.; Под. ред. А. Антошевского и Р. Хербута.— Донецк: Донбасс, 2001.— С. 78.
18. Ясенчук Ю. Вплив партійної системи на розвиток владних відносин в Україні // Вісник УАДУ.— 2002.— № 2.— С. 29.
19. М. Стивен Фиш. Конец «мечьяризма» // Конституционное право: восточноевропейское обозрение.— 1999.— № 3.— С. 2.

20. Митева Л. Развитие партийных систем в странах Центральной Восточной Европы в переходный период (сравнительный анализ) // Вест. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки.— 2000.— № 6.— С. 41.
21. Бухарин Н. И., Синицина И. С., Чудакова Н. А. Польша: десять лет по пути реформ // Новая и новейшая история.— 2000.— № 4.— С. 47.
22. Якушик В. Деякі теоретичні засади аналізу політико-правового статусу політичної опозиції // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: Матеріали наук.-практ. конф.— К., 1996.— С. 51–58.

Додатково використана література:

1. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – К., 1993.
2. Щекин Г. Теория социального управления. – К., 1996.
3. Almond G. Comparative Political Systems // Journ. of Politics. – 1956. – Vol.8.
4. Mills C.W. The Power Elite. – N.Y., 2004.
5. Wurman R.S. Information Anxiety. – N.Y., 2001.
6. Янов А.Л. Одиссея российской автократии // Перспективы. – 1991. – № 1. – С. 42-60.

SUMMARY

Nalyotov A. THE BASIC PECULIARITIES OF THE POLITICAL SYSTEMS TRANSFORMATION ON THE POST – SOVIET TERRITORY AND ELECTORAL TECHNOLOGIES

The given report stresses upon the basic peculiarities of the political systems transformation on the post – soviet territory, their social – political changes and reforms. The accent is made on the change of the parliament – presidential systems in the post – soviet times, which is highlighted through the conflict between people and power, old executives and new state – building elite, soviet nomenclature and the “new sample” parties, on the PR – companies becoming monsters. Such changes became possible due to the political coordinates’ system shift, both on the internal European and geopolitical levels. The historical evolution of the executive – state law may be considered as the crucial motive of these changes. That is why the author of this report tries to make the forecast of the “United Europe” future, that may become an example of the nazi (or communistic) regime, as well as Machiavelli’s “great benefaction” or Thomas Moor’s “democratic dream”. Because the political systems transformation on the post – soviet territory is only the beginning, and everything will depend on the political consciousness of simple electors and their ambitions.

І.ОВЧАР (Івано-Франківськ)

КРИЗА ВЛАДИ У СРСР (КІНЕЦЬ 80-х – ПОЧАТОК 90-х рр. ХХ ст.)

На початку 1990-х рр. криза влади у СРСР посилася і проявлялася у двох площинах: ідейній, що виражалася через появу різних суспільно-політичних течій, та практичній, змістом якої була боротьба за владу. Три сили представляли політичні течії у суспільстві: радикали, консерватори і ліберали, і три сили вели боротьбу за владу: М.Горбачов, Б.Єльцин і учасники ДКНС*.

Говорячи про вказані події, політичний діяч Радянського Союзу, академік Л.Абалкін відзначав: “Якщо одним словом визначити сучасний стан суспільства, то цим словом буде “криза”. Її глибину і невизначену перспективу відчуває кожний. Іноді вона сприймається як дещо неминуче, як покарання за попередні гріхи. Чіткий аналіз подій привів до висновку, що це не так. Суспільство мало реальний шанс уникнути кризи і жити по-новому” [1, 5-7]. Проте суспільство його не використало. У країні спостерігалася зіткнення думок і позицій, відкрите протистояння політичних сил [41, 120]. Тому сьогодні ми ідентифікуємо події у СРСР кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. як кри-

за. Причому одразу зазначаємо, що криза влади означала і кризу перебудови, яка припадає на 1989 – 1991 рр. [19, 167].

В історіографії питання про кризу влади у СРСР є малодослідженим. У працях російських дослідників проблеми, порушені нами при розгляді даної теми, вивчаються крізь призму дослідження перебудовних процесів, подій, які зумовили путч 19-21 серпня 1991 р. та створили обставини для розпаду СРСР. Помітними є роботи Р.А.Медведева [25-26], В.Овчинського [28], Г.Рормозера та А.Френкіна [33], А.Сидорова [35]. Опосередковано, у контексті вивчення подій 1985 – 1991 рр. на українському ґрунті, дослідженню даної теми присвячені роботи О.Бойко [8-10] та С.Кульчицького [21-23]. Саме тому нашим завданням є з’ясувати причини кризи, чинники її поширення та проаналізувати шляхи виходу з неї, запропоновані радянськими політиками.

На початку перебудови, тобто з 1985 р., прихильником радикальних ідей був щойно обраний генеральний секретар ЦК КПРС М.С.Горбачов. По

відношенню до нього ті політичні сили, які висловлювались критично про перебудову і відстоювали необхідність збереження старих порядків були представниками консервативних ідей. Натомість, прихильники поміркованих перетворень, які у своїй суспільно-політичній практиці стояли на позиції еволюційних, а не революційних реформ, представляли ліберальну течію.

Одним із аспектів, який зародився ще на початку перебудови і проявив свою життєздатність у 90-х рр. ХХ ст. було зростання сил консерваторів, представником яких на той час можна назвати Б.Єльцина. Фактором, який обумовив посилення консервативних настроїв у середовищі вищого партійного керівництва були невдачі реформаторського курсу М.С.Горбачова. З точки зору історичної перспективи обраний вектор демократичних перетворень був прогресивним. Однак, якщо врахувати ті цілі та й, зрештою, засоби їх досягнення, які ставив перед собою реформатор, то його можна вважати невдалим. Він не забезпечував співіснування реформ і системи на засадах паритету, чи хоча б компромісу, а тому, в цілому, результати перетворень завжди були протилежними до поставлених цілей.

Прикладом критики перебудови з боку консерваторів була стаття Ніни Андрєєвої "Не можу поступитися принципам", опублікована 13 березня 1988 р. у "Радянській Росії". Фактично в ній заперечується все нове, що з'явилося в суспільстві за роки перебудови. Наголос робився на те, що коли ми докладаємо зусиль, щоб вийти із застою, обираємо шлях демократизації, гласності, беремо курс на оновлення суспільства, ми поступаємося принципами [3, 1; 42, 291].

О.Яковлев відзначив, що "основним противником перебудови залишається консерватизм, який активно апелював до всього догматичного, непопулярного, що було в тогочасному суспільстві". Консерватизм – це продукт тієї атмосфери політичного життя, в якій формувалась наша свідомість, образ мислення і поведінка. Саме тоді були сформовані основні стереотипи суспільного життя [42, 290].

Зауваження на адресу перебудови М.Горбачов коментував по-різному. Хоча всі висловлювання не виходили за межі наступного тексту:

- "Ми не зможемо докопатися до змісту тих подій, які відбуваються, якщо не відмовимося від застарілих уявлень, ніби все, що відбувається в країні, залежить від бажання центру. Навіть в доперебудовні часи такі міркування були правильними лише частково. І тоді діяли чинники, які не могли тримати під абсолютним контролем ні партія, ні сама тоталітарна система".

- "Ми вже бачимо шляхи вирішення тих проблем, які перед нами постали. Але за останній рік – півтори всі зусилля, які ми для цього докладаємо, блокуються посиленням жорстокої боротьби за владу" [15, 7].

- "Наші сьогоднішні труднощі пов'язані з тим, що ми повинні вирішувати безліч питань повсякденного життя і одночасно – на основі всестороннього аналізу ситуації – здійснювати пошук найбільш ефективних шляхів покращення справ на перспективу" [14, 5].

Щоправда, всі попередньо визначені висловлювання та зауваження абсолютно лояльно співіснували в межах перебудови. Це й не дивно, оскільки вони були продуктом названого політичного курсу. Перебудова дала право на свободу слова, право мати власну думку. Тому кожен міг висловити свої ідеї, навіть, якщо вони відрізняються від загальноприйнятих [40, 298]. Цим перебудова відрізнялася від попередніх політичних курсів, що діяли у СРСР і в цьому полягала її складність і суперечність.

Практика перебудови вказувала на те, що "країні потрібен принциповий прорив на теоретичному рівні, який би базувався на аналізі всієї сукупності фактів суспільного життя, науковому обґрунтуванню мети і перспектив руху. Неможна успішно рухатися вперед методом спроб і помилок" [17, 17]. Правління Горбачова асоціювалося з пошуками альтернатив майбутнього розвитку для країни, в яких брало участь більшість активного населення. Це супроводжувалося нескінченними дискусіями про історичний вибір [34, 4]. В підсумку, поки генсек шукав альтернативні шляхи суспільно-політичних перетворень у СРСР, на критичних зауваженнях власний погляд на подальший розвиток радянського суспільства формує спочатку Б.Єльцин, а потім група активістів з ДКНС.

Свою партійну кар'єру Б.М.Єльцин розпочав у 1961 р. ставши членом КПРС [16, 229]. Помітні зрушення в його політичному житті відбувалися саме в період перебудови. Вже 1 липня 1985 р. він обирається секретарем ЦК КПРС, а 24 грудня 1985 р. стає першим секретарем Московського комітету КПРС. Особливо помітно рейтинг Б.Єльцина почав зростати з 1987 р. Як відмічає Є.Примаков** "без "єльцинського фактору" вже не можна було ні оцінювати ситуацію в суспільстві, ні робити прогнози щодо її розвитку" [31, 68].

Зі збільшенням авторитету Б.Єльцина все сильніше послаблювався престиж М.Горбачова. Рубіжним у цьому відношенні став 1987 р. Саме в цей період на жовтневому партійному Пленумі Б.М.Єльцин виступив з критикою темпів перебудови і методів її проведення. У 1988 р. він заявив, що перебудова носить декларативний, ледь не імпровізований характер. Виступаючи на ХІХ партконференції він зазначив: "Поки все перебувало під гіпнозом слів – це рятувало ситуацію і перебудову. Але в майбутньому це ризик втратити управління державою і політичну стабільність в ній" [37, 126].

Б.Єльцин був першою людиною в керівництві країною, який помітив, що перебудова вже два роки після тріумфального введення нового курсу

М.Горбачовим загальмувала в нею ж викопаній глибокій ямі. Що окрім незначних зрушень у питаннях гласності та демократизації, економічна і в першу чергу політична перебудова суспільства навіть не почалася. Що М.Горбачов, спільно зі своєю партійною командою, навіть не збирається проводити реформи, а лише реформує власну владу [37, 141-142].

Проаналізувавши недоліки реформ 1987 – 1988 рр., Б.Єльцин досить вдало, на думку автора, зауважив, що в концепціях М.С.Горбачова він намагався знайти відповіді на запитання, яким йому уявлялося суспільство, що попереду? Б.М.Єльцина цікавило, з якого матеріалу і за якими схемами буде проходити будівництво суспільства за ідеями "нового мислення". Але не знайшовши відповідей на свої запитання, майбутній президент Російської Федерації припустив, що головною проблемою М.С.Горбачова було те, що він не зробив і не робив глибоко теоретичних і стратегічно продуманих кроків. Існували тільки гасла. Проведені Пленуми та З'їзди КПРС ставили завдання та узгоджували шляхи їх реалізації, але різко позитивних очікуваних зрушень не було помітно. Вже 13 березня 1989 р. Б.Єльцин відмітив: "дивно, але з квітня 1985 р., коли була оголошена перебудова, пройшло близько п'яти років. Чомусь всюди цей період, п'ять років, називають початком, першим етапом, першим кроком і так далі..." [18, 112].

Хоча у Б.М.Єльцина не було власного альтернативного шляху для реформування радянського суспільства, але критика на той час була достатньою зброєю, щоб просуватися по ієрархії до вершини. 29 травня 1990 р. він зайняв посаду голови Верховної Ради РСФСР, перемігши у третьому турі, подолавши своїх конкурентів В.Морокіна та І.Полозова, А.Власова і В.Цойя. Тоді він виступив зі своєю програмою, в якій заявив: "Я ніколи не виступав за відділення Росії, я за суверенітет Союзу, за рівноправність всіх республік, за їх самостійність, за те, щоб республіки були сильними і цим зміцнювали наш Союз. Тільки такої позиції я дотримуюся" [16, 200].

Натомість М.С.Горбачов все ще прагнув зміцнити свої позиції і на сесії Верховної Ради в березні 1990 р. пропонував надати президенту додаткові повноваження і прийняти законопроекти, які б ускладнили процес виходу республік з СРСР [24, 102]. М.Горбачов, як демократ за внутрішнім переконанням – намагався будь-які розбіжності врегулювати за допомогою переговорів. Б.Єльцин став демократом, швидше, всупереч власній невгамовній натурі. Досягнувши вищої влади, прагнув правити як самодержець [34, 4].

Спроба об'єднати зусилля і досягнути певного компромісу була зроблена М.С.Горбачовим і Б.М.Єльциним у вересні 1990 р. Вона знаменувала собою 500-денну програму економічної реформи. Суть реформи полягала у прийнятті плану академіка Шаталіна, який пропагував положення про

приватизацію засобів виробництва (в тому числі землю); про суверенітет республік і зняття над ними будь-якого контролю; про впровадження антимонопольних осередків. Одночасно, був запропонований інший план Міністра фінансів, а надалі і одного із організаторів ДКНС, В.Павлова. Він фактично укріплював існуючий контроль держави, а особливо партії, над сферою економічних відносин. Підсумком економічної реформи стало прийняття двох планів, яке Б.Єльцин саркастично назвав "весіллям їжака і змії" [39, 481]. Маневруючий хід в економічній реформі цілком виправдував себе і закономірно вплітався в тактику суспільно-політичного розвитку СРСР, де декларувалося одне, а на практиці втілювалося зовсім інше.

На протязі осені 1990 р. М.С.Горбачов почав змінювати свої власні реформи. Він заблокував політику гласності, чи відкритості, відродив цензуру на Центральному телебаченні. За м'якість характеру, він зняв з посади Міністра внутрішніх справ, відповідального за міліцію і внутрішні війська по боротьбі з безпорядком В.Бакатіна. Він призначив на ключові посади трьох майбутніх учасників змови: Б.Пуго, колишнього генерала КДБ – Міністром внутрішніх справ; Міністра фінансів В.Павлова – прем'єр-міністром і Г.Янаєва – віце-президентом [24, 102-103]. Цим самим він відходить від радикального курсу реформ, який пропонував раніше, від ліберальних кроків практичного втілення запропонованих ним перетворень і стає консерватором у своїй же політиці.

Натомість, радикальні ідеї суспільству пропонує Б.Єльцин. "Мозковий центр" команди голови Верховної Ради РСФСР Б.Єльцина взяв курс на введення у Російській Федерації Інституту Президентства. Для цього вирішили використати загальносоюзний референдум 17 березня 1991 р., який мав дати відповідь на запитання про подальшу долю СРСР. Було прийнято рішення і юридично оформлено провести в один і той же день Всесоюзний і Всеросійський референдуми. 7 лютого 1991 р. Б.Єльцин підписав указ Верховної Ради "Про міри по забезпеченню проведення референдуму СРСР і референдуму РСФСР 17 березня 1991 р." [16, 203]. Фактично, це означало узаконення двовладдя в країні, визнання протистояння між тоталітарною системою та демократичними нововведеннями.

Підсумував ці події квітневий (1991 р.) Пленум ЦК КПРС на якому М.Горбачов заявив, що подає у відставку. Цим самим він випередив потребу в голосуванні за 13 пункт порядку денного, де мова йшла про відставку генсека. 322 голосами присутніх цей пункт був знятий з порядку денного. Тим не менше, владу М.Горбачов за собою все ще зберігав, оскільки за партійним законом генерального секретаря можна було замінити (переобрати) лише на з'їзді партії [35, 86].

Зберігаючи у своїх руках формальну владу, М.Горбачов не міг практично вплинути на розви-

ток тих подій, які відбувалися у поки ще юридично цілісному Радянському Союзі. 12 червня 1991 р. на основі закону "Про вибори президента РРФСР" від 24 квітня 1991 р. президентом РРФСР було обрано Б.Єльцина. Президентом СРСР все ще залишався М.С.Горбачов. Посол Італії в СРСР відзначав з цього приводу: СРСР переживає "захоплююче важкий період". Обрання Б.М.Єльцина посилює елемент невизначеності, хоча, можливо, відчувши владу, він буде діяти обережніше і не буде вступати в сутички з М.С.Горбачовим. Найбільш складним для Єльцина є те, що висловлені ним розумні ідеї вже знайшли чи знаходять відображення в ідеях Верховної Ради СРСР чи Президента. Що стосується популістських висловлювань, то позитивної програми в них немає, а те, що є, неможливо реалізувати [5, 1].

Чи не останнім кроком на шляху до порозуміння у суспільстві та врегулювання кризової ситуації була заява М.Горбачова про необхідність реорганізувати Союз. 2 серпня 1991 р. він оголосив, що 20 серпня Росія, Узбекистан і Казахстан готові підписати новий Союзний договір, що означало фактичний розпад Радянського Союзу. Заява М.Горбачова привела до того, що армія, КДБ і уряд зважились на переворот, який розпочався через 17 днів [35, 87-88].

Своїм прагненням зберегти те, що вже почало поволі розвалюватися, М.С.Горбачов підготував "путчистам" і соціальну базу, і ідеологічний апарат, і весь політичний курс. Не було враховано лише того, що за спиною опозиції формувалася "третя сила", яка не претендуючи на харизматичність своєї особи, не шукаючи в собі лідерських якостей, вже була готова перебрати владу у свої руки та очолити управління російською державою.

Події 1991 р. були не стільки пов'язані з перебудовним процесом, скільки знаменували боротьбу за владу двох політичних лідерів – М.С.Горбачова та Б.М.Єльцина [2]. Третьою силою у боротьбі за владу став Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), створений 19 серпня 1991 р. групою осіб, які посідали високі державні посади (нагадаємо, що це були Б.Пуго – Міністр внутрішніх справ, О.Бакланов – секретар ЦК КПРС і перший заступник голови Ради оборони при Президенті СРСР, В.Павлов – прем'єр-міністр СРСР, В.Крючков – голова КДБ СРСР, Д.Язов – Міністр оборони СРСР, маршал, О.Болдін – керівник апарату Президента СРСР і помічник Генерального секретаря ЦК КПРС та ряд інших). Їх метою, як вони заявляли, було "захистити СРСР, запобігти його розвалу" [30, 282; 25, 77]. Учасники путчу виступили під гаслом "наведення порядку" в країні, намагаючись надати своїм діям видимості законних [33, 202].

Б.Пуго зазначав, що міліція, внутрішні війська МВС віддадуть всі сили для наведення порядку в країні, що строго базується на Конституції і законах, для того, щоб створити умови для захисту

громадян і забезпечення процесів перебудови [32, 220]. В.Крючков переконливо твердив, що служби КДБ можуть вступити в дію у тому випадку, якщо це буде потрібно для наведення порядку при загрозі існуючому державному ладу [32, 221]. Оскільки на 20 серпня 1991 р. М.С.Горбачов призначив підписання нового союзного договору з республіками у Ново-Огарьово, то діяти необхідно було негайно.

У цей час М.С.Горбачов знаходився у Криму, а депутати Верховної Ради СРСР перебували у відпустці і відпочивали у санаторіях Кисловодська. У Москву, як згадує народний депутат СРСР Р.Медведев (1989 – 1991 рр.), викликали тільки члена Президії Верховної Ради СРСР, народного депутата М.Пивоварова [27, 165]. Всі інші депутати залишалися у Кисловодську і про події у Москві вони довідалися з телевізійних передач лише 25 серпня. Керівництво ДКНС, прибувши в Крим, намагалося переконати М.С.Горбачова в необхідності оголосити в країні надзвичайний стан. Відмова М.С.Горбачова не зупинила "путчистів" і надзвичайний стан в країні був оголошений. Одразу було прийнято ряд законів, згідно яких офіційна влада мала перейти в руки ДКНС.

Віце-президент СРСР Г.Янаєв видав указ в якому зазначалося: "У зв'язку з неможливістю М.С.Горбачовим за станом здоров'я виконувати свої обов'язки Президента СРСР, на підставі статті 127 (7) Конституції СРСР Г.Янаєв з 19 серпня 1991 р. вступив до виконання обов'язків Президента СРСР" [32, 14]. У заяві "радянського керівництва" повідомлялося, що на основі статті 127 (8) Конституції СРСР і статті 2 Закону СРСР "Про правовий режим надзвичайного стану" в окремих місцевостях СРСР вводиться надзвичайний стан на 6 місяців з 4 год. за московським часом 19 серпня 1991 р. з метою "прийняття найбільш рішучих заходів по відверненню суспільства від загальнонаціональної катастрофи, для забезпечення законності і порядку" [32, 9-15]. У Москву були введені війська. Надзвичайний стан був оголошений в Ленінграді, Рязані, Литві, Латвії, Естонії та Молдові.

Президент РРФСР Б.Єльцин та перший заступник голови Верховної Ради Р.Хасбулатов 19 серпня 1991 р. підписали "Звернення до громадян Росії" в якому зазначалося: "В ніч з 18 на 19 серпня 1991 р. від влади відсторонений законно обраний Президент країни. Якими б причинами не виправдовувалися такі дії, ми маємо справу з правореакційним антиконституційним переворотом" [32, 19]. Це був перший крок до опору, законна спроба встановлення в країні реальної влади. Розпочалася так звана "компанія непокори ДКНС", яку очолив Б.Єльцин.

Завершення протистояння між ДКНС і російською владою пов'язане з подіями 20-21 серпня 1991 р. У країні прокотилася хвиля протестів. Б.Єльцин та його оточення вжили всіх заходів для

стабілізації становища і недопущення в країні громадянської війни. Вже 21 серпня 1991 р. о 16⁰⁰ Президія Верховної Ради СРСР на своєму засіданні оголосила ДКНС незаконним. Були ліквідовані всі укази видані "путчистами". Спроба державного перевороту зазнала остаточного краху.

М.С.Горбачов зазначав: "В результаті державного перевороту, що відбувся 19-21 серпня 1991 р., був зірваний процес формування нових союзних відносин між незалежними державами, що поставило країну на межу катастрофи... Ми констатуємо, що невдача змови – перемога демократичних сил, серйозний удар по реакційних силах і по всьому тому, що стояло на шляху в демократії, заважало її прогресивному розвитку. Тим самим створений історичний шанс для прискорення корінних перетворень, оновлення країни" [4, 1-3].

За подіями в СРСР пильно стежило керівництво закордонних держав. Хосе Куенка (посол Іспанії в СРСР) зазначав: "Всі факти, які збирало посольство, говорили про незаконність путчу, а з іншого боку, про його приреченість [6, 1].

ДКНС поставив останню крапку в існуванні Радянського Союзу [11, 403]. По відношенню до цієї події ДКНС вчинив найрадикальніший крок у спробі політичних сил реформувати Радянський Союз. М.Горбачов зайняв ліберальну позицію, намагаючись просто втриматися при владі. Б.Єльцин виступив у ролі активного консерватора, який неодноразово наголошував на тому, що не прагнув розпаду СРСР і всіма силами намагався відвернути наслідки перевороту.

Досить влучну думку про зміну ідейних позицій М.Горбачова та його вміння маневрувати на межі політичних концепцій написав американський журнал "Таймс": "Горбачов – ідеальний центрист, і в цьому розгадка його політичної таємниці. Коли панує консервативна тенденція, він здається радикалом. Коли піднімається радикальна хвиля, він здається консерватором. Центр – єдине місце Горбачова в політичному просторі, створене виключно завдяки його активності" [12, 382-383].

До річниці путчу в "Известиях" зазначалося: "Оскільки в Росії революція "знизу" вважалася нереальною, то було вирішено реформи проводити силами партапарату і для їх прискорення створити демократичну опозицію. Однак керівництво КПРС проявило нездатність очолити реформи, що обумовило формування антикомуністичного блоку. М.С.Горбачов розпочав переговори з республіками про новий Союзний договір, але вони затягнулися. Тому перед загрозою розвалу країни викристалізувалася дилема: або кожна республіка порве з центром для самостійного розвитку, або центр змінить владу і спробує сам щось зробити. У таких умовах сутичка демократів і консерваторів була неминучою, і консерватори*** вирішили випередити і виступили перші" [30, 3].

Перебудова завершилась не поразкою у протистоянні з консервативними опонентами, а вичер-

панням власних ресурсів [23, 22]. Можливо, путч був вигідний консерваторам, щоб втримати владу в своїх руках. Від такої версії відштовхуються дослідники, коли вивчають причини, хід і наслідки подій 19-21 серпня 1991 р. у СРСР [38, 193].

Серпневий путч був запеклою спробою зупинити розпад СРСР. Та оскільки здійснювали його люди, яких відбирав М.Горбачов, то природно, що путч вдався їм анітрохи не краще, аніж їхньому начальнику перебудова [15, 6]. Головний прорахунок путчистів полягав у тому, що вони не порухували за необхідне проаналізувати масові настрої [20, 3].

У російському парламенті Б.Єльцин підписав указ про розслідування участі комуністичної партії у спробі перевороту. М.С.Горбачов отримав перемогу над змовниками, але змушений був уступити місце людині, яка зробила можливою цю перемогу. Він пішов з посади Генерального секретаря КПРС і порекомендував Центральному Комітету саморозпуститися. Таким був процес падіння системи і в цілому тоталітарного устрою, який провів революцію 1917 р. і управляв могутньою "імперією".

Підсумки перебудови були підведені на зібранні делегації Соціалістичного Інтернаціоналу 17 вересня 1991 р. Висновок був таким: "На протязі багатьох років ми намагалися виграти час, щоб не допустити гострої конфронтації, щоб суспільство стало здатним протистояти будь-якій спробі повернути назад. Не всі розуміли цю тактику. Але в значній мірі це нам вдалося. Сьогодні наше суспільство назад вже не повернути [7, 1].

Таким чином, пошуки альтернативних шляхів розвитку радянського суспільства та поглиблення кризової ситуації в ньому на теоретичному рівні розширили появу суспільно-політичних течій: радикалізму, консерватизму та лібералізму, на межі яких балансували представники спочатку двох діючих у 1990 р., а у 1991 р. – трьох політичних сил. На практичному рівні, їхня поява на політичній арені знаменувала собою прагнення заволодіти владою, а вже потім шукати методи і цілі її застосування. Таке протистояння ідей та сил завершилось крахом тоталітарної системи, а за нею і розпадом держави, яка була збудована і трималася на її основі.

Загалом, запропонована тема статті потребує всебічного і більш детального розгляду у контексті вивчення історії перебудови в СРСР (1985 – 1991 рр.), зокрема з'ясування причин поразки політичного курсу реформ, запропонованого М.С.Горбачовим. Також важливою дана проблема є при дослідженні питань щодо відновлення державотворчих процесів на пострадянському просторі, зокрема України.

Примітки:

*Зазначену концепцію не слід сприймати як сталє співвідношення, оскільки течії і їх представ-

ники визначалися по відношенню до конкретної ситуації чи певної поставленої перед ними проблеми. Також не варто їх прирівнювати до тих визначень, які є прийнятими у політичній практиці. Це пояснюється тим, що навіть у період перебудови (1985 – 1991 рр.) їхні переконання змінювалися разом зі зміною певних політичних процесів. Хоча апелювати до означень термінології ми звичайно ж будемо, щоб конкретизувати зміст тих фактів, які документувалися конкретно особою, а тому не можуть бути незаперечними.

**Примаков Євген Максимович (1929 р.н.) – академік АН СРСР, Директор Служби зовнішньої розвідки, Міністр іноземних справ Росії. Політичною діяльністю займався в часи М.Хрущова, Л.Брежнєва, Ю.Андропова, М.Горбачова та Б.Єльцина [31].

***До консерваторів автор статті відносить представників ДКНС. Основою для цього служить їх прагнення повернути обраний демократичний курс М.С.Горбачова в русло тоталітарної системи і укріпити в країні владу партії. Ми не поділяємо думку автора статті, оскільки за таким поясненням до лав консерваторів необхідно також зарахувати і Б.М.Єльцина. Ми не вважаємо за доцільне питання "руху опору" чи протистояння в боротьбі за владу характеризувати за ідейними транскрипціями та визначати ідеологічними течіями. В період перебудови прийнято ідеологію поділяти на чотири ідейні платформи: консервативну, ліберальну, радикальну і демократичну. Хоча, на наш погляд, такий поділ є умовний і використовується виключно для зручності оперування даними.

1. Абалкин Л.И. Неиспользованный шанс: Полтора года в правительстве. – М.: Политиздат, 1991. – 304с.
2. Архів "Горбачов-Фонду". – Ф.2. – Оп.1. – Од.зб.1132. – Арк.1.
3. Архів "Горбачов-Фонду". – Ф.2. – Оп.1. – Од.зб.7452. – Арк.1.
4. Архів "Горбачов-Фонду". – Ф.2. – Оп.1. – Од.зб.9012. – Арк.1-7.
5. Архів "Горбачов-Фонду". – Ф.3. – Оп.1. – Од.зб.7270. – Арк.1-4.
6. Архів "Горбачов-Фонду". – Ф.3. – Оп.1. – Од.зб.7345. – Арк.1-2.
7. Архів "Горбачов-Фонду". – Ф.3. – Оп.1. – Од.зб.7348. – Арк.1-2.
8. Бойко О. Вибори до Верховної Ради СРСР: випробування сил політичної опозиції // Нова політика. – 2001. – №1. – С.31-33.
9. Бойко О. Історичні обставини прийняття Декларації про державний суверенітет України // Людина і політика. – 2002. – №4. – С.63-70.
10. Бойко О. КПУ в 1985 – 1991рр.: анатомія кризи // Людина і політика. – 2002. – №2. – С.3-18.
11. Буровский А.М. Крах империи: Курс неизвестной истории. – М.: ООО "Издательство АСТ"; Красноярск: ООО КИ "Издательские проекты", 2004. – 464 с.
12. Геллер М., Некрич А. История России 1917 – 1995: в 4-х т. – Т.3. Геллер М. Седьмой секретарь Блеск и нищета М.Горбачева. – М.: МИК, 1996. – 480 с.
13. Горбачов влаштував ГКЧП? Розмова журналіста В.Михаліка з керівником Центру історичної політології інституту політичних і етнонаціональних досліджень Ю.Шаповалом // Експрес. – 2006. – 17-24 серпня. – С.6.
14. Горбачев М.С. Потенциал кооперации – делу перестройки: Выступление на IV Всесоюзном съезде колхозников, 23 марта 1988 г. – М.: Политиздат, 1988. – 46 с.
15. Горбачев М.С. Сохранить и обновить родную страну: Выступление в Белоруссии, 26 и 28 февраля 1991 г. – М.: Политиздат, 1991. – 32 с.
16. Данцев А.А. Правители России XX век. Серия "Исторические силуэты". – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 512 с.
17. Демократизация – суть перестройки, суть социализма: Встреча в ЦК КПСС с руководителями средств массовой информации, идеологических учреждений и творческих союзов, 8 января 1988г. – М.: Политиздат, 1988. – 64 с.
18. Ельцин Б.Н. Исповедь на заданную тему. – Свердловск: Экотест, 1991. – 200 с.
19. История России: в 3-х ч. – Ч.III. XX век: выбор моделей общественного развития / Под ред. Дмитренко В.П. – М.: Знание России, 1994. – 192 с.
20. К анализу августовской революции: единство сознания и действия // Психологический журнал. – 1992. – Том 13. – №1. – С.3-5.
21. Кульчицкий С.В. Відкладена революція. Про події 1989 – 1991 рр. в Україні // Політика і час. – 2001. – №8. – С.13-23.
22. Кульчицкий С.В. Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. – 1997. – №1. – С.21-31.
23. Левада Ю.А. Неюбилейные размышления о перестройке // Общественные науки и современность. – 2005. – №6. – С.16-22.

24. Лури С. "Семь дней, которые потрясли мир". СИ-ЭН-ЭН сообщает // Международная жизнь. – 1992. – №2. – С.100-109.
25. Медведев Р.А. За кулисами августа. Загадки Фороса // Вопросы истории. – 2003. – №7. – С.74-95.
26. Медведев Р.А. Последние дни советского парламента // Новая и новейшая история. – 2003. – №2. – С.165-171.
27. Морен Э.О. Природа СССР: тоталитарный комплекс и новая империя (пер. с фр.). – М.: Наука для общества РГГУ, 1995. – 220 с.
28. Овчинский В. Контрперестройка // Наш современник. – 1992. – №5. – С.121-133.
29. Політична історія ХХ століття: Навчальний посібник / В.Ф.Салабай, Л.О.Панчук, Я.А.Титаренко. – К.: КНЕУ, 2001. – 376 с.
30. Попов Г. Август – 91 // Известия. – 1992. – 22 августа. – С.3.
31. Примаков Е.М. Годы в большой политике. – М.: Коллекция "Совершенно секретно", 1999. – 448с.
32. Путч. Хроника тревожных дней / Предисловие А.Виноградова и Г.Павловского. – М.: Прогресс, 1991. – 288 с.
33. Рормозер Г., Френкин А. Консервативная революция // Политические исследования. – 1992. – №1-2. – С.202-207.
34. Рябов А. Вперед чи назад. Пішов процес, який "запустив" Горбачов? // День. – 2001. – 2 березня. – С.4.
35. Саттер Д. Век безумия: распад и падение Советского Союза / Пер. с англ. – М.: ОГИ, 2005. – 400 с.
36. Сидоров А.В. Советский Союз накануне распада: Опыт антикоммунистического управления. – М.: Универсальный гуманитарный лицей, 2002. – 178 с.
37. Соловьев В., Клепикова Е. Борис Ельцин. Политические метаморфозы. – М.: Вагриус, 1992. – 400с.
38. Так что же было 19-21 августа: государственный заговор или фарс? Хроника драматических дней // Молодая гвардия. – 1991. – №12. – С.184-206.
39. Хоскинг Дж. История Советского Союза (1917 – 1991). – Смоленск: Русич, 2000. – 495 с.
40. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). – Ф.1-Р. – Оп.17. – Спр.222. – Арк.1-331.
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2919. – Арк.1-271.
42. Яковлев А.Н. Реализм – земля перестройки: Избранные выступления и статьи. – М.: Политиздат, 1990. – 544 с.

SUMMARY

Ovchar I. CRISIS OF AUTHORITY IN THE USSR

In given article the problem of formation of crisis of authority at the USSR is studied at the end of 80 – the beginning of 90th years of XX century. The author pays attention, that crisis was defined in two spheres: theoretical and practical. The first reflected struggle of radical, conservative and liberal ideas. The second – struggle for authority between M.Gorbachevym, B.Eltsinom and the State committee from state of emergency.

М. ОСТАПЕНКО (Київ)

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ (НА ПРИКЛАДІ УГОРЩИНИ)

Починаючи з 80-х років 20 століття країни Центральної і Південно-Східної Європи "включилися" до процесу трансформації, глибоких перетворень в усіх сферах суспільного життя. Важливими спонукаючими елементами трансформації були становлення політичного плюралізму і демократичного парламентаризму, формування багато-партійної системи.

В свою чергу, основою політичного плюралізму виступає соціальний плюралізм, який можли-

вий по-перше, в достатньо стратифікованому суспільстві; по-друге, в демократичному суспільстві, в якому має конституційно-законодавче закріплення правове рівноправ'я різноспрямованих інтересів. Підґрунтям соціального плюралізму є плюралізм думок, тобто відповідний демократичний спосіб мислення, демократичні норми і стандарти поведінки.

Одне з визначень політичного плюралізму характеризує його як принцип організації суспіль-

ства, заснований на визнанні множинності різних інтересів, їх конкуренції. Вищезазначене дозволяє виділити два моменти в змісті поняття «політичний плюралізм». З одного боку, це мета (плюралістична демократія як вища форма демократії), з іншого – один із значимих чинників досягнення громадянського миру і згоди. В ідеальному вигляді політичний плюралізм дозволяє забезпечити розумний баланс у відносинах держави і громадянського суспільства, рівнозначно розподіляючи між ними основні функції. В той же час подібна модель потребує високого рівня суб'єктності елементів політичної системи. Лише за цієї умови в повному масштабі можуть виявитися їх інтегруючі функції. У протилежному випадку виникає внутрішній конфлікт, який складно вирішити і який здатний привести до розпаду всієї системи в цілому.

Політичний плюралізм має ряд ознак, які розкривають його сутність, серед них:

- чітко виражений груповий інтерес; в центрі ідеї політичного плюралізму знаходиться не особистість, а організовані групи, основним суб'єктом політичних відносин є не народ, не окрема особистість, а групи, до яких належить людина;
- суперництво і конкуренція в боротьбі за голоси виборців, за вплив конституційними засобами на адміністрацію;
- політичний плюралізм відображається в багатопартійності, потреба в якій витікає з плюралістичної суспільної структури, стратифікаційної диференціації суспільства;
- політичний плюралізм визнає існування опозиції, що є обов'язковою умовою сучасної демократії і є ефективною в соціумі, для якого притаманні наступні ознаки: консенсус, суспільна злагода, політична духовність, мудрість і відповідальність політичних лідерів та державних діячів, бажання йти на компроміси при вирішенні спірних питань;
- принцип більшості і поняття компромісів, навіть більше того, використання принципу більшості є неможливим без компромісу.

Таким чином, політичний плюралізм як соціальне явище і ціннісна основа демократичного суспільства, стимулює різноманітність громадського життя шляхом створення умов для конкуренції і опозиції; стимулює самостійність і рівноправ'я (партнерство) різних елементів суспільства, характеризується відмовою від диктатури і насильства, багатопартійністю. Зазначені риси політичного плюралізму вплинули і на характер трансформаційних процесів в країнах Центральної і Південно-Східної Європи наприкінці минулого століття.

Демонтаж суспільно-політичного ладу («партії – держави») з самого початку відбувався різними темпами і методами як в обох субрегіонах (і в Центрально-Східній, і в Південно-Східній Європі), так і в кожній з країн. Це обумовлювалося го-

товністю і самих політичних сил, і самих народних мас до процесів політичної трансформації. Також різними були масштаби та глибина змін політичних структур і інститутів, ефективність методів налагодження їх функціонування, процеси становлення багатопартійності як визначальної риси нової політичної системи. Спільним, що об'єднувало ці країни була їх мета – досягнення новою політичною системою певної стабільності.

Як відбувався процес політичної плюралізації політичних сил в цих країнах?

В більшості країн ЦСЄ демонтаж структур «партії – держави» і командно-адміністративної системи привели до радикальних змін в партійно-політичній сфері. В 1989 році в усіх комуністичних і робітничих партіях більше чи менше активно і послідовно діяли групи реформаторів. Енергійними вони були в країнах Центральної Європи (Польща, Угорщина), в країнах же Південно-Східної Європи це явище виявлялося значно слабше (формальні реформатори в Болгарії, «псевдореформатори» в Румунії).

Отже, в лівому секторі виникають соціал-демократичні, соціалістичні структури, в тому числі і «історичні» партії, які наприкінці 40-х років 20 століття були усунені з політичної арени авторитарно-тоталітарними режимами. Проте, «...для більшості соціал-демократів, які визначили курс на демократизацію суспільного ладу, процес змін, розбудови демократичних політичних систем був надто складним і у фазі усвідомлення важко втілювався в конкретні політичні установки і формули...»[5, 28].

В більшості країн регіону спадщина авторитарних режимів (відсутність ефективного зв'язку між партіями і масами, характер взаємодії між різними рівнями управління тощо) не дозволяла партійним реформаторам швидко і ефективно включитися до нових політичних реалій і отримати широку громадську підтримку. Так, Угорська соціал-демократична партія (УСДП), яка відновилася у 1989 році, на перших виборах в парламент в 1990 році не пододала чотирьохвідсотковий бар'єр і в подальшому не могла відігравати значну роль в політичному житті. Проте, інша партія лівого сектору – Угорська соціалістична партія (УСП) – реформаторське крило Угорської соціалістичної робітничої партії) зберегла свою «ліву ідентичність» і водночас оновила свій ідейний багаж в напрямку соціал-демократизації, намагалася досягти відповідності новим умовам і реаліям і є активним політичним суб'єктом на сьогоднішній день.

Паралельно зі змінами в лавах комуністичних і соціалістичних партій на політичну арену почали виходити опозиційні сили – прихильники глибоких економічних і політичних реформ. На початку це були масові рухи, фронти, об'єднання, форуми (польська «Солідарність», Угорський демократичний форум, Громадський форум в Чехії, Рух за

демократичну Словаччину, Фронт національного порятунку в Румунії). В їх рамках розгорнулося формування і самовизначення течій, протопартій і партій. Слід зауважити, що перші перетворення в країнах Центральної Європи – переважно справи опозиції, яка мала підтримку населення. Це викликало переміщення центру розстановки політичних сил, які формувалися, вправо.

До кінця 1995 року в більшості країн аналізуючого регіону ритмічної зміни політичних сил у владі не спостерігалось, за винятком Польщі і Угорщини: зсув управо – уліво – управо. Це свідчило про певний розвиток партійно-політичної системи і включення механізму коливачь політичного маятника (зміни партій у владі), що притаманно демократичному суспільству. До речі, в Угорщині закони коливачь маятника збереглися аж до виборів цього року.

Кризові явища, які супроводжували трансформаційні процеси в країнах ЦСЄ стимулювали пошуки виходу, що викликало подальшу перебудову партійно-політичної системи. В більшості країн, особливо Центральної Європи, визначальним напрямком була кристалізація основних політичних сил, яка потребувала досягнення певної стабільності в політичній сфері.

Яким шляхами це досягалось?

1. Проведення парламентських виборів на змагальній основі.

2. Прийняття законів про вибори, про політичні партії, в яких містяться більш жорсткі умови для створення останніх, що певним чином гальмувало цей процес.

3. Введення загороджувального бар'єру для партій і коаліцій. Його подолання стимулювало об'єднання дрібних політичних партій в блоки і коаліції. Так, наприклад у Польщі для партії він становить 5%, для коаліцій – 8%; в Албанії – 2,5% і 4% відповідно; у Болгарії – 4% і 4%; в Угорщині – 5%, для коаліцій з трьох партій – 15%. У Румунії для партії потрібно набрати 5%, коаліціям з 2-х партій – 8%, коаліціям з 3-х партій – 9%, з 4-х партій – 10%; у Чехії: для партії – 5%, 10%, 15% і 20% голосів відповідно в масштабі всієї країни [4,295]. Як результат, до парламентів приходять в середньому 4-6 політичних партій чи блоків.

4. Віднесення регулювання питань про заборону чи призупинення діяльності партій до сфери компетенції виключно судових органів, а не структур виконавчої влади.

У другій половині 1990-х років у лівому секторі після фази роздрібнення наступила фаза об'єднання. Трансформувачь за 1990-ті роки і перетворивачь на реальну політичну силу соціал-демократичні, соціалістичні партії з числа так званих посткомуністичних стали центром тяжіння для дрібних організацій. Так, наприклад, в Угорщині соціалісти, об'єднавачь в 1994 році з лібералами, здобули перемогу і створили парламентську більшість, і, розділив з ними

відповідальність за проведення складної програми трансформації суспільно-політичного ладу, забезпечили до 1998 року стабілізацію в країні. Після виборів 1998 року, як відомо, перейшли в опозицію. Соціалістична партія Угорщини стала реальною противагою для правих сил і в 2002 і в 2006 році отримала перемогу на парламентських виборах.

У правому секторі продовжується процес перегрупування дрібних утворень, які часто об'єднуються перед виборами, а після них – розпадаються.

Політичний плюралізм: угорський варіант.

Угорщина є однією з небагатьох посткомуністичних держав, де зміна системи здійснюється не спонтанно, а переважно послідовним шляхом вирішення проблем і задач, які постають перед суспільством. Це обумовлюється тим, що протягом майже тридцятирічного періоду “кадаризму” порівняно з іншими колишніми соціалістичними країнами, Угорщина найбільшим ступенем зазнала економічних реформ ринкового типу. Тому процес демонтажу партійно-державних структур, які збереглися, і прихід до влади нових політичних сил багатьма науковцями оцінюється як такий, що швидше за все мав еволюційний, ніж радикально-вибуховий характер.

Не будемо зазирати в глибини історії Угорщини, аналізувати, коли і як було створено перші парламентські структури. Перейдемо до періодів, які здійснили вплив на сучасний стан плюралізації публічно-політичних структур.

1-й етап: 1945 – 1948 роки. В Угорській республіці після закінчення Другої світової війни складається механізм коаліційного демократичного правління. Так, в 1945 році відбулися парламентські вибори, за підсумками яких до представницького органу увійшли: Незалежна партія дрібних господарів, Угорська партія незалежності, Національна консервативна партія, Національна селянська партія, Соціал-демократична партія, Угорська комуністична партія (УКП), яка набрала 17% голосів виборців.

Парламентські вибори 1947 року привели до влади блок лівих партій і заклали початок процесу ліквідації органів прямої демократії. До 1949 року в країні фактично залишилася одна політична організація – Угорська партія трудящих (була створена в 1948 році на базі УКП і СДП). Вона була самою масовою партією, проте:

- УПТ прийшла до влади в результаті всезагальних виборів (вибори 1949 року: 71% парламентарів – члени УПТ);

- крім УПТ, існував і такий політичний інститут, як Державні збори.

Існували, хоча і суттєво не впливали на політичний процес, і інші партії – ПУДГ, СДП (праве крило), НКП, ДНП (Демократична народна партія), ХЖТ (Християнський жіночий табір) та інші.

Це дає підстави стверджувати, що в Угорщині до 1948-1949 років сформувалася однопартійна система, проте вона була формально прикрита демократичним фасадом, тобто існував формальний політичний плюралізм.

2-й етап. Для періоду 1949-1956 років характерні механічні спроби копіювання сталінської моделі державного соціалізму і методів управління, що призвело до концентрації влади в руках верхівки партійно-державного апарату.

Влітку 1953 року, коли прем'єр-міністром був Імре Надь, в політичній еліті Угорщини виникла можливість зміни жорсткого курсу, встановлення більш демократичної атмосфери в країні. На червневому пленумі ЦК УПТ в промові І.Надя в парламенті було визначено політику "нового етапу". Проте дуже швидко з'ясувалося, що реалізація даної політики має труднощі.

В жовтні 1954 року в Угорщині відбувся I з'їзд Вітчизняного народного фронту, де І.Надь виступив проти сталінізму як системи, за гуманізм суспільного ладу, за врахування національних особливостей. Отже, на цьому етапі в суспільно-політичній сфері виникли дві лінії – консервативна (М.Ракоши) і реформаторська (опозиційна, І.Надь). М.Ракоши та його прихильники розраховували зберегти існуючу політичну систему і провести лише деякі "косметичні" зміни. Група І.Надя орієнтувалася на глибокі реформи в політичній, економічній та ідеологічній сферах.

3-й етап: 1956 – 1988 роки. Влітку 1956 року в Угорщині виникла глибока політична криза, яка призвела до жовтневого збройного повстання.

Після XX з'їзду КНРС, що відбувся в лютому 1956 року, в Угорщині все частіше стала виявлятися критика деспотичних методів керівництва М.Ракоши та його оточення, засуджувалася політика Угорської партії трудящих. Критичні виступи на адресу управлінської діяльності, засудження політики УПТ свідчили про зародження так званої партійної опозиції, яка набула значного впливу серед інтелігенції і журналістів.

Паралельно з партійною опозицією почала утворюватися і демократична опозиція, провідна роль в якій належала виключеном з партії комуністичним письменникам, журналістам, творчій інтелігенції. Одним з центрів, що засуджував тогочасний режим, став Союз угорських письменників. В березні 1956 року під егідою Союзу трудячої молоді був утворений кружок "Петьофі", який організовував ліберальні дискусії з різних питань економіки, культури, виховання, друку і вплинув на підготовку ідеологічної основи жовтневого повстання [1,36-37].

В період демонстрацій і масових виступів в областях країни почали створюватися обласні національні і революційні комітети, які взяли на себе роль місцевих рад. Також почали створюватися і політичні партії, проте порівняно з комітетами, вони відігравали на той момент другорядну роль.

Відновлені політичні партії, представники різних суспільних шарів (промислові робочі, трудове селянство, дрібні ремісники, частина службовців, інтелігенція), профспілки, новоутворені органи влади проголосили свої вимоги, серед яких на першому місці була вимога про виведення радянських військ з території Угорщини і відновлення незалежності країни. Також серед вимог була вимога про ліквідацію монопольного положення УПТ, введення багатопартійної системи, відновлення демократичних прав і свобод, оголошення нових виборів [1, 40-42]

30 жовтня у виступах по радіо Імре Надь, Золтан Тільді і Янош Кадар оголосили про організацію політичних партій. Вже 30-31 жовтня відновили свою діяльність Незалежна партія дрібних сільських господарів, яка представляла інтереси заможного селянства, Національна селянська партія, яка прийняла назву Партії Петьофі, яка в роки післявоєнної коаліції (1944-1948 роки) як ліва радикальна партія виступала в якості союзниці робітничих партій, а також Християнсько-демократична народна партія. Натомість УПТ 1 листопада була створена УСРП. Між програмами і цілями партій в той час майже не було ніяких розходжень, було ще не зрозумілим, як вони трактують поняття "незалежна, демократична Угорщина" [1, 43].

Після придушення повстання 1956 року була відновлена однопартійна комуністична система, проте новий владний режим зробив певні висновки з помилок минулого і завоював підтримку народних мас шляхом підвищення добробуту, демократизації і формування національної згоди. За наступне десятиліття фундаментальними досягненнями були кооперування аграрного сектору, економічна реформа 1968 року, демократизація виборчої системи і ліберальна атмосфера в сфері культури. Покращення життєвого рівня (більшим ступенем ілюзорне) мав свою політичну ціну: обмежений суверенітет країни, монополія влади УСРП. Ставлення до Радянського Союзу залишалося неприступним і незмінним. Більш гнучка цензура звужувала коло заборонених духовних благ, "м'яка диктатура", хоча і суворо контролювала, проте все ж таки трішки відкривала західну браму країни перед тими, хто виявляв зацікавленість щодо Угорщини і перед тими угорцями, які бажали подивитися світ.

4-й етап: 1988-1990-х роки. Новий етап в розвитку УНР, на якому відбувається заміна попередньої патерналістської концепції, пробудження і становлення громадянського суспільства, виникають нові суб'єкти політичного процесу, який сам все більше суперечив однопартійному соціалізму. Це початок переходу від моноцентричної політико-владної ієрархії диктаторського типу до демократичного плюралізму і багатопартійної політичної системи.

Починається з 1988 року, коли в Угорщині спостерігається підсилення політичної активності громадян. Це – рік звільнення незалежної думки і старт до спонтанного зростання автономних спільнот, незалежних і неформальних об'єднань (форумів, кружків, громадських організацій). Політичними суб'єктами в Угорщині протягом 1988-1990-х років були:

1. Правляча партія – УСРП. Проте в її лавах спостерігалися розколи на декілька груп, зокрема виділялися:

- Консервативна комуністична партія порядку (ультраліва, представники – носії неосталінських цінностей, продовжувачі справи побудови розвинутого соціалізму в УНР).

- Нова соціалістична партія порядку, яка виступала за реформування моделі соціалізму, пом'якшення принципу демократичного централізму, “деяку лібералізацію”, але зберігаючи контури партії більшовицького типу (почуття авангарду, історичний месіанізм, сильна внутрішня централізація, організаційна харизматична переконаність тощо).

- Демократична комуністична партія або Соціалістична партія реформ: реформаторське крило УСРП, яке обрало курс на соціал-демократичну платформу і яке мало постійно зростаючу кількість прихильників.

2. Так звані протопартії – політичні структури, які відроджуються або зароджуються. Більшість з них були слабкими як інтелектуально, так і соціально, проте мали серйозне прагнення бути вагомими учасниками політичного процесу (Союз вільних демократів, Угорський демократичний форум, Незалежна партія дрібних господарів, Угорська соціал-демократична партія, Угорська народна партія, Угорська партія незалежності, Християнсько-демократична партія).

3. Громадсько-політичні (в тому числі неформальні) об'єднання – це різні клуби, спілки, кружки – сателіти протопартій, їх стратегічні і тактичні союзники, які виконували переважно соціально-громадські, а не партійно-політичні функції (Федерація молодих демократів, Спілка за відновлення історичної справедливості, громада “Гласність”, Кружок діалогу Схід – Захід, об'єднання “Ліва альтернатива”, Кружок молодих соціал-демократів та інші).

4. Незалежні профспілки, які виконували класичну тред'юніоністську і разом з тим активно політизуючу функції, що пояснювалося особливостями їх соціальної бази – творчі робітники (Демократична профспілка наукових працівників, Демократична профспілка працівників кіно, Форум незалежних юристів та інші).

5. Організації національних, культурних і соціальних меншин (Демократичний союз угорських циган, Спілка біженців з Румунії, Союз угорських бойскаутів та інші).

6. Моноцільові неполітичні рухи: екологічні, здорового способу життя, милосердя (Фонд допомоги бідним, Спілка охорони міст та ряд інших).

7. Лобістські організації, які впливали на функціонування механізмів влади, прийняття рішень. Це корпоративні лобі: крупних директорів (Торгова палата), технічної (Федерація науково-технічних спілок) і наукової інтелігенції, також кооперативне, військове, агропромислове лобі [2-3;6].

Можна зробити висновок про те, що плюралізація як природний процес в політиці і багатопартійність в Угорщині протягом 1988 – 1990 років створювалася “зверху” в лавах самої УСРП, а також паралельно “знизу” у вигляді альтернативних організацій. Поява нових учасників політичного процесу означало виклик для старої і малорухомої політичної системи. Старі інститути не знали як ставитися до своїх опонентів і продовжували не визнавати їх у якості партнерів. Не маючи навичок співпраці, вони в той же час не могли вже використовувати “арсенал утистки”. Новостворені організації називали себе партіями, хоча їх програми виступали швидше як декларації про наміри, а не програми реальних політичних дій.

Таким чином, визрівала нова ситуація, яка потребувала розв'язки, нових форм співпраці між створеними суб'єктами політичного процесу, яких, між іншим, на початку 1990-х років в Угорщині було більше 65. І тут виникає практика проведення “круглих столів”, тобто переговорних процесів, що свідчило про цивілізований, мирний характер політичної реформи, що є специфічною рисою угорської перебудови. В березні 1989 року відбулися “трьохсторонні переговори”: представники опозиції (Круглий стіл опозиції: СДС, УДФ, СДП, УПДГ, ФІДЕС (Союз молодих демократів), Народна партія, Спілка друзів Байчі – Жилінські, Демократична ліга незалежних профспілок) – керівники правлячої партії (УСРП) – керівники громадських організацій. Під час переговорів і було визначено контури мирної зміни суспільно-економічного ладу. Восени 1989 року була підписана Угода про запровадження конституційної правової держави. 23 жовтня 1989 року було проголошено про існування Угорської Республіки. Зміна назви країни віддзеркалювала суть зміни системи: відновлення суверенітету країни, перехід до ринкової економіки, створення багатопартійної демократії.

5-й етап: 1990-2006 роки. Етап становлення інфраструктури багатопартійності і подальшого оформлення політичного плюралізму. Легітимний перехід влади в державі до нових демократичних кіл було завершено в результаті їх перемоги на перших парламентських виборах у новітній історії Угорщини в 1990 році. В перших після майже сорокарічної перерви парламентських виборах на багатопартійній основі брали участь більше 50-ти партій і партійних угруповань. Встановлений 4%-

вий загороджувальний бар'єр подолали лише шість з них: УДФ, СВД, НПДГ, УСП, СМД, ХДНП [2,144]. Перемогу отримали праві сили на чолі з Угорським демократичним форумом (УДФ). Коаліція правих сил (УДФ, НПДГ, ХДНП) взяла курс на достатньо послідовне проведення системних перетворень, спираючись як на традиції розвитку угорського суспільства, так і на досягнутий в складний період радикальних змін політичний консенсус провідних парламентських партій.

В цілому зі зміною політичної системи в Угорщині виділилося три основні ідеологічні напрямки:

- християнсько-демократичний, який має яскраво виражене національно-патріотичне забарвлення (УДФ, НПДГ, ХДНП); був популярним на виборах 1990, 1998 року і "не спрацював" на виборах у 2006 році;

- ліберальний (ліберально-ринковий), який в перші роки становлення багатопартійної системи виступав в якості опозиції до попереднього (СВД);

- соціал-демократичний напрямок, який спочатку виглядав дуже слабо на фоні перших двох, а пізніше зміцнив свої позиції на виборах 1994, 2002 і 2006 років (УСП) [2,144].

Для суспільно-політичного розвитку Угорщини 1990-х – початку 2000-х років загалом був притаманний рух коливань політичних сил за принци-

пом маятника, що свідчило про демократичний розвиток політичної системи:

- 1990 – 1994 роки – при владі перебували праві сили, очолювані УДФ;

- 1994 – 1998 роки – коаліційний уряд із вільними демократами очолювали соціалісти;

- 1998 – 2002 роки – правлячий правий блок очолював Союз молодих демократів (ФІДЕС).

- 2002 – 2006 роки – до влади прийшов блок лівоцентристів і лібералів: УСП і СВД, тобто відбувся зсув уліво.

За закономірностями коливань маятника в 2006 році "очікувалася" перемога правих сил, проте результати парламентських виборів цього року свідчать про порушення коливань – влада в Угорщині належить знову лівим силам – коаліції УСП (190 мандатів) і СВД (20 мандатів). Вперше за всю сімнадцятирічну історію посткомуністичної Угорщини ця партія залишилася у владі на другу каденцію підряд. Цікавим є те, що перемога соціалістів – вихідців з УСРП, відбулася як раз в той рік, коли Угорщина відзначає 50-тиріччя антикомуністичної революції.

Розстановку політичних партій в Державних Зборах Угорської Республіки протягом 1990 – 2006 років можна за допомогою наступної таблиці (складено за 2,3,5).

Партії	1990	1994	1998	2002	2006
	Кількість депутатів				
УДФ	165	38	17	24	11
ХДНП	21	26			
НПДГ	44	26	48		
СВД	94	70	24	20	18
УСП	33	209	134	178	190
СМД – ФІДЕС	22	20	113	169	164
ПУСЖ			14		

Найбільш активними учасниками виборчих перегонів є наступні політичні партії: УСП, ФІДЕС, СВД, Християнсько-демократичний УДФ.

Отже, можна ствержувати, що, по-перше, цінність угорського досвіду полягає у виробленні соціально-політичних технологій ненасильницького переходу до політичного плюралізму; по-друге, в Угорщині поступово стабілізується партійно-політична система, набуваючи контури класично-

європейської моделі. Так, за підсумками виборів 1998, 2002 і 2006 років спостерігаються дві найбільш впливові сили: правоцентристська (ФІДЕС) і лівоцентристська (УСП) парламентські партії, які для створення парламентської більшості використовують практику блокування зі своїми "постійними" партнерами – УДФ і СВД відповідно.

1. Вида Иштван. Венгрия, 23 октября – 4 ноября 1956 года //Венгерский меридиан: Ежеквартальный журнал общественных наук. – 1991.- №3.
2. Марков Д. Политические силы в постсоциалистических обществах. Венгрия //Общественные науки и современность. – 1993. – №1
3. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К., 2004.
4. Юрійчук Є.П. Трансформація виборчих систем постсоціалістичних країн// Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8-9 лютого 2006 р. – К., 1996.

5. Яжборовская И.С. Политический маятник. Политический плюрализм в странах Центральной и Юго-Восточной Европы //Свободная мысль – XXI. – 2002. – №3.
6. Янин А., Колотков М. Венгрия между Западом и Востоком // МЭ и МО. – 1995. – №8

SUMMARY

Ostapenko M. POLITICAL PLURALISM AS THE FACTOR OF TRANSFORMATION OF THE PARTY-POLITICAL SYSTEMS IS ON POST- SOCIALISTIC SPACE (ON THE EXAMPLE OF HUNGARY)

Essence of political pluralism is analyzed as a factor of transformation of the political systems; it is definite, that independence and partnership of political subjects is his lines, expressly the expressed group interest, principle of majority and notion of compromises, display of multi-party and presence of opposition.

For the party-political systems of Central and South-east Europe during more than ten transformation years there was characteristic permanent creation, evolution and alteration of different party-political structures – both picked up thread or «history» (which arose up in a pre-war period, were liquidated in 1940-1950 and recommenced in 1980-90th), and created in the process of political transformation. Parliamentary elections which began to be conducted with 1990 However became verification of the real influencing for the large variety of public-political structures, still finally it not impossible to define that in the countries of this region the created stable model of the party-political system (existence of a few influential parliamentary parties), although a tendency such is observed.

In transformation of the party-political system of Hungary five stages of political are selected pluralization of public-political structures, description is given them and it is definite, that making of social-political technologies of peaceful and univalent, legitimate transition to political pluralism is the main value of Hungarian experience.

Н. ПЕТРУШКА (Ужгород)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕХОДІВ ТА ЇХ СПЕЦИФІКА У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Трансформація недемократичних суспільств і перехід до демократії – це одна з найістотніших складових сучасного світового процесу. Наприкінці ХХ століття демократичні політичні системи утвердилися у більше, ніж ста державах світу. Таку тенденцію до збільшення кількості демократій Л.Даймонд назвав «безпрецедентним демократичним проривом» [4, 11]. Левова частка політичних транзитів відбулася у період «третьої хвилі» демократизації. Підтверджують цей факт, зокрема, результати неурядової міжнародної організації «Freedom House», яка займається дослідженням розповсюдження демократії у світі. За її підрахунками кількість демократичних режимів у світі збільшилася за останню чверть ХХ століття більш ніж утричі: з 39 у 1974-му до 120 у 2005-му; а їх питома вага – у два з половиною: з 25,5% до 62,5% від загального числа політичних режимів [29]. Велику роль у розвитку «третьої хвилі» демократизації відіграв крах комуністичних режимів, який стався на зламі 1980 – 1990-х років у країнах Центрально-Східної Європи та колишньому СРСР. Тут у результаті переважно «оксамитових революцій» відбувся відхід від тоталітарного режиму і розпочався рух у напрямку до демократії.

Трансформаційні зміни складають досить специфічний клас змін. Вони відбуваються, як правило, у кризові епохи і охоплюють усі сфери суспільства, тобто носять комплексний характер. Окрім кількісних, спостерігаються і базові якісні перетворення – трансформація майже завжди означає зміну соціальної структури, що супроводжується істотною модифікацією всієї мережі взаємозв'язків її елементів, а також зміну функцій із важливою варіацією в діях суспільної системи. Такі зрушення торкаються основи соціальної реальності, перетворюють її сутність якісно.

Трансформаційні зміни відбуваються у суспільстві під час втрати існуючої соціальною системою сталості й стабільності та її вступу в період нерівномірних взаємодій, коли стають відчутними внутрішні та зовнішні зміни та тиск, що в сумі перевищують максимально припустимий для системи рівень напруги.

Дослідженням трансформаційних процесів займається окрема галузь порівняльної політології – «теорія переходу» (theory of transition). Вважають, що започаткував її американський політолог Данкварт Растоу [34]. До виходу його праці «Переходи до демократії» увага науковців була прикута до питань модернізації та розвитку. Більшість

авторів говорили про демократію, а не про процес демократизації; їхні аналізи були зосереджені навколо основних атрибутів демократій, часто у порівнянні з недемократичними режимами. Растоу кинув виклик цим підходам. По-перше, він відділив питання, що стосуються функціонування демократичної системи, від питань походження цієї системи. По-друге, він визначив лише одну основоположну умову – національну єдність – та надав значно більшої, ніж його попередники, ваги чинникові вибору, що його роблять політичні лідери. Заслуга Растоу полягає також у тому, що він вибрукував шлях до подальшого аналізу демократизації визначенням різних (однак не обов'язково послідовних) стадій демократичного транзиту.

Проблемі переходу до демократії присвячена значна історіографія, створена зусиллями різних шкіл як західної, так і вітчизняної аналітичної традиції. У сучасній порівняльній політології існують два основні підходи до інтерпретації умов формування демократичних систем та інститутів. Прихильники структурного підходу (а це переважно західні дослідники, такі як Г. Алмонд та С. Верба [1; 28], С. Ліпсет [31], С. Хантінгтон [24; 25]) виходять із того, що демократичні режими утворюються під домінуючим впливом макрофакторів – фундаментальних якісних змін в усіх системах життєдіяльності соціуму. Вони стверджують, що демократія має бути підготовлена відповідним суспільно-економічним розвитком суспільства, виконувати функцію оформлення базових процесів, що відбуваються в соціальній сфері.

С. Хантінгтон, наприклад, поєднуючи процеси модернізації та демократизації, вважає, що запорукою успіху останньої є довготривалі реформи, що ведуть до підвищення складності, адаптивності політичної системи в цілому, секуляризації суспільного життя, раціоналізації структур влади, досягненню національної єдності тощо [25, 151-152].

Прибічники процедурного підходу (Д.Лінц та А.Степан [10; 30], Г.О'Доннел [14; 32; 33], А. Пшеворський [18], Ф. Шміттер [33; 35]) вважають, що головними умовами переходу до демократії є характер правлячих еліт, їх політичні цінності та ідеали, найважливіші тактики і технології володарювання, які використовуються ними. У даному випадку успіх демократизації залежить насамперед від вибору і послідовності конкретних рішень і дій чільних політичних діячів-агентів демократизації.

Слід відзначити, що інколи у політологічній літературі робляться спроби жорстко розвести структурний та процедурний підходи до дослідження демократичних транзитів. Але «чистих» представників цих напрямків навряд чи вдасться знайти. Можна говорити лише про домінування того чи іншого підходу у працях певних науковців.

Нам здається, що ці два методологічні підходи насправді не виключають один одного, а навпаки, взаємодоповнюють, адже вони фактично наголошують на різних сторонах однієї групи явищ, яку ми вже визначили як демократичні транзити.

Адепти процедурного підходу, безумовно, мають слушність у тому, що конкретні рішення й дії політичних дійових осіб у багатьох ключових моментах визначають перебіг демократичного транзиту й пов'язаних з ним суспільних перетворень. Політики самі обирають свої дії, стратегії і тактики, визначаючи цим специфіку запроваджуваних процедур та інституцій. Однак у ході трансформації вони здійснюють вибір політичних інституцій і дій за обставин, створених не ними, які є зовнішніми щодо самого вибору. На це й звертають увагу прибічники структурного підходу.

Інакше кажучи, цей вибір не є цілком довільним та позбавленим попередніх засновків, яким міг би бути вибір за умов суспільної *tabula rasa*, що на ній можна втілити будь-який політичний проєкт. Такий вибір визначають не тільки самі процедури, тобто конкретні політичні дії, він залежить також і від структурних чинників, насамперед каузально зумовлених культурними традиціями й широким суспільно-економічним контекстом. Справді, починати будувати демократію можна, не чекаючи, поки визріють сприятливі для неї умови, однак, зрештою результат конкретного демократичного транзиту й перспективи консолідації демократії залежить і від структурних – тобто державо- і націєтворчих, соціально-економічних і культурно-ціннісних – чинників.

У рамках вищезгаданих методологічних підходів проводять свої дослідження і російські та українські вчені. Результати їх наукових пошуків можна знайти на сторінках таких фахових видань з політології, як «Політична думка» (А. Мельвіль [12], В.Полохало [17]), «Людина і політика» (О. Романюк [20;21]), «Нова політика» (О.Долженков[5]), «Політичний менеджмент» (Н.Латигіна [8;9],С.Наумкіна [13]), «Политические исследования» (В.Гельман [3], Б.Капустін [6]), «Общественные науки и современность» (І.Кузнецов [7], А.Мадатов [11]).

Варто відзначити той факт, що політологічна теорія переходу розроблена, головним чином, на досвіді країн Латинської Америки та Південної Європи, де демократичні транзити відбулися до 90-х років ХХ століття. Кінець холодної війни та одночасна «самоліквідація» комунізму у 1989 році стала справжнім сюрпризом для науковців. Більшість вчених виявилися неготовими до такого розвитку подій і замість того аби розробити нові наукові теорії, які враховували б специфіку трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах, вони оновили старі концепції. Авторитетне формулювання «третьої хвилі» демократизації Семюела Хантінгтона, яке він застосував до південноєвропейської та латиноамериканської де-

мократичної експансії 1970-х років, стало усюди вживатися та зловживатися, як ключове стосовно східноєвропейських процесів демократичного переходу 1990-х років. Незважаючи на величезні відмінності між (пост)тоталітарними (поза) комуністичними системами та падінням авторитарних військових режимів на Піренейському півострові та у Південній Америці, дослідники з усіх усюд хутко взяли за (пост)комуністичні дослідження, висуваючи концепції та підходи, початково розроблені для зовсім інших регіонів та режимів. Як наслідок, такі терміни, як «перехід», «демократичне перетворення», «консолідація» тощо почали домінувати не тільки у журналах, присвячених порівняльним дослідженням та головним чином зосереджених на Латинській Америці, але й у виданнях, що спеціалізуються на дослідженнях Східної Європи та комунізму. Це, зокрема, *Comparative Political Studies*, *Journal of Democracy*, *East European Quarterly*, *Slavic Review*, *American Journal of Political Science*, etc. Базовим припущенням в обох випадках – Латинської Америки та Східної Європи – було те, що ми маємо справу майже з однаковими явищами: з падінням жорстких, недемократичних режимів та народженням плюралістичних суспільств, що ґрунтуються на засадах ліберальної демократії.

На нашу думку, компаративісти (транзитологи) були занадто вузько зосереджені на політичній меті демократичного перетворення – встановленні функціональної ліберальної демократії – і не звертали увагу на основні відмінності між латиноамериканськими та східноєвропейськими країнами. Ми вважаємо, що найважливішою точкою розходження між цими двома явищами є те, що у випадку комуністичних країн спостерігається одночасна спроба побудувати як плюралістичну демократію, так і ринкову економіку, а у випадку перетворення авторитарних режимів ринкові умови були вже наявні. Довід показав, що у державах, де відбувається одночасне трансформування економічних та політичних систем, процеси демократизації відбуваються на складнішому рівні й містять певні протиріччя.

Для того аби бути об'єктивними треба сказати, що існують також спільні риси між латиноамериканським та східноєвропейським досвідом. В обох випадках важливим є дослідження взаємин між державою та громадянським суспільством, а також між елітами, що приходять на зміну одна одній. Окрім того, важко не погодитися з пророчими словами Адама Пшеворського, написаними на початку «третьої хвилі» демократизації: «Факти полягають у тому, що східноєвропейські країни обирають капіталізм, а також у тому, що вони бідні. Це ті умови, що їх східноєвропейці поділяють з народами усього світу, які теж прагнуть до процвітання та демократії. Відтак єдине, чого можна очікувати, це те, що й вони зустрінуться із усіма проблемами

економіки, політики й культури бідного капіталізму. Схід перетворився на Південь» [18, 191].

Незважаючи на значну увагу, приділену питанням демократичних перетворень, праці зазначених авторів засвідчують, по-перше, неоднозначність трактування терміну демократія; по-друге, наявність в політичній науці певної «концептуальної плутанини» щодо розуміння демократичних транзитів; по-третє, спостерігається брак теорій демократичних переходів, які могли б адекватно пояснити посткомуністичну трансформацію, враховуючи її специфічні риси. А отже розв'язання даної проблематики матиме важливе теоретичне і практичне значення.

Мета статті – розглянути теоретико-методологічні підходи до дослідження демократичних переходів та виявити їх специфічні риси у країнах Центрально-Східної Європи.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- з'ясувати значення дефініції демократія;
- проаналізувати сутність процесу демократизації;
- охарактеризувати основні типи переходу до демократії;
- виділити складові елементи політичного транзиту;
- визначити фази посткомуністичної трансформації;
- класифікувати на основі різних критеріїв посткомуністичні країни, що переходять до демократії.

Для того аби прослідкувати як протікає процес розвитку демократії, зрозуміти його причини та наслідки, необхідно, насамперед, з'ясувати зміст цього терміну. У політологічній літературі існує безліч визначень та теорій демократії. На сьогодні значення цієї дефініції є настільки спотвореним, що майже втратило свій реальний зміст. Однак, оцінюючи вражаюче розширене трактування демократії, С. Хантінгтон відмітив два важливі моменти. По-перше, демократія не обов'язково вирішує проблеми суспільної нерівності, корупції, неефективності, несправедливості й некомпетентного прийняття рішень. Однак вона забезпечує інституціональні умови, котрі дозволяють гарантувати свободу індивіда, захищати його від масових порушень прав людини [24, 133].

У сучасній політичній думці можна виділити два основні підходи до розуміння демократії. Прихильники першого вважають єдиним критерієм демократії вибори. Засновником концепції електоральної демократії вважається Й.Шумпетер. Він визначає демократію як форму правління, «інституціональне пристосування для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують можливість впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у перегонах за голосами громадян» [27, 230]. Для Шумпетера політична система є демократичною,

якщо особи, котрі приймають колективні рішення, обираються шляхом чесних, справедливих, періодичних виборів, у ході яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а активне виборче право має практично все доросле населення. Окрім цього, повинні бути також наявні громадянські та політичні свободи слова, друку, зборів і організацій, які необхідні для дебатів і проведення виборчих кампаній. Таким чином ми бачимо, що для Шумпетера головними критеріями демократичності суспільства є конкурентність та участь.

Дане визначення впливає з емпіричних досліджень реальних форм правління в історії держави і досить добре відбиває реалії сьогодення. У багатьох випадках цей підхід призводить до позитивних наслідків: вибори на даному етапі проводяться у більшості країн, тобто з даної точки зору кількість демократичних режимів у світі збільшується. Цей факт і дає привід прихильникам електорального підходу говорити про «третю хвилю» демократизації і розвивати концепцію «кінця історії» Ф. Фукуями. Однак практичний досвід свідчить, що в багатьох країнах, де проводяться вільні вибори, не утвердилася ліберальна демократія з такими її складовими як верховенство закону, розподіл гілок влади, гарантування прав та свобод громадян і т.д. Наприклад, постає питання який тип політичного режиму існує в Росії, Індії, Туреччині, Колумбії, Шрі-Ланці. За мінімалістським визначенням ці країни кваліфікуються як демократії, адже в них проходять конкурентні вибори, але за більш жорсткою концепцією ліберальної демократії усі вони вважатися демократичними не можуть. Тож бачимо, що виникають певні протиріччя між ліберальною та електоральною демократією.

Апологети другого підходу, до яких відноситься і автор даної статті, включають у поняття демократії принципи політичного лібералізму, стверджуючи, що справжнє демократичне суспільство характеризується не тільки виборами, а й широким трактуванням плюралізму. Тобто демократія фактично ототожнюється з її ліберальною моделлю. Ліберальна демократія включає такі складові [23, 62-64]:

- контроль над державою, прийняття ключових рішень і розміщення матеріальних ресурсів покладається на обраних посадових осіб (а не на демократично безвідповідальних діячів або зарубіжних урядовців);

- виконавча влада обмежується автономною владою інших державних установ (таких як незалежне судочинство, парламент та інші механізми горизонтальної підзвітності);

- невизначеними залишаються не тільки наслідки виборів, із значною часткою опозиційних голосів та презумпцією партійної ротації в уряді, а й жодна група, що додержується конституційних засад, не може позбавлятися права на формування партії та змагання на виборах (навіть якщо виборчі

пороги й інші правила виключають можливість перемоги дрібних партій у змаганні за представництвом у парламенті);

- культурним, етнічним, релігійним та іншим групам меншин (у тому числі й групам, що історично перебувають у невідгідному становищі) не можна заборонити висловлювати свої інтереси у політичному процесі, розмовляти власною мовою або практикувати власну культуру;

- поза партіями й виборними кампаніями громадяни мають численні та постійно діючі канали для висловлення та представлення своїх інтересів і цінностей, разом з різноманітними незалежними асоціаціями та рухами, що їх вони мають право утворювати та до яких можуть належати;

- існують альтернативні джерела інформації (разом з незалежними засобами), до яких громадяни мають (політично) необмежений доступ;

- кожна особа також має реальну свободу віросповідання, думки, дискусії, слова, публікації, зборів, демонстрацій та оскарження;

- громадяни є політично рівноправні за законом (незважаючи навіть на те, що вони є постійно нерівними у своїх політичних ресурсах);

- особисті та колективні свободи перебувають під ефективним захистом незалежного та недискримінаційного судочинства, рішення якого є обов'язковими і шанованими іншими центрами влади;

- закон захищає громадян від незаконного ув'язнення, вигнання, терору, катування та небажаного втручання у їхнє особисте життя не тільки з боку держави, а й також зі сторони організованих недержавних або антидержавних сил.

Наведені вище елементи ліберальної демократії складають основні критерії, що за ними «Freedom House» щорічно оцінює політичні права (змагання, опозиція, участь) та громадянські свободи у країнах світу. Політичні права та громадянські свободи оцінюються кожна за семибальною шкалою, де 1 відповідає найвищій свободі, а 7 – найнижчій. Країни із середнім балом по обох шкалах, рівним 2,5 та менше, вважаються «вільними», з оцінками від 3 до 5,5 – «частково вільними», ті, що одержали оцінку між 5,5 та 7 (виміряні за більш дискримінаційною точковою оцінкою), є «невільними». Класифікація сучасних режимів наведена у таблиці 1 [29].

З'ясувавши зміст дефініції демократія, ми можемо перейти до розгляду проблеми власне демократичного переходу. Для початку визначимо, що таке демократичний перехід. А. Колодій називає переходом такий спосіб заміни політичного режиму, який характеризується зламом інститутів попереднього режиму при збереженні правової неперервності [15, 454]. Інакше кажучи, перехід – це неревольюційний спосіб інституційної трансформації. У даному контексті нас найбільше цікавить політичний транзит, то ж розкриємо зміст цього поняття. Політичний транзит являє собою процес

переходу державно-політичної системи країни від менш довшеної в демократичному відношенні до завершеної, розвинутої форми демократії, яка охоплює політичну організацію суспільства і політичну систему влади [7; 11]. Розгляд феномену політичного транзиту дозволяє виявити, що він являє собою проміжкову якість, перехід суспільства від одного стану до іншого. При такому розумінні політичного транзиту він зводиться до

визначеного періоду часу, на протязі якого державно-політичний устрій країни й саме суспільство проходять принципову трансформацію й кардинальні зміни. В змістовному плані політичний транзит співвідноситься з демократичним реформуванням системи політичної влади і лібералізацією суспільно-політичного життя країни [2].

Таблиця 1

Типологія політичних режимів

Шкала оцінювання рівня демократії	Ліберальні демократії	Виборчі демократії	Псевдодемократії	Авторитарнірежими
1.0	Андорра, Австралія, Австрія, Данія, Ірландія, Ісландія, Канада, Кіпр(грецький), Кірибаті, Ліхтенштейн, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Фінляндія, Швейцарія, Швеція.	–	–	–
1.5	Бельгія, Гренада, Естонія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Монако, Німеччина, Південна Африка, Польща, Словенія, Угорщина, Уругвай, Франція, Чеська Республіка, Японія.	–	–	–
2.0	Бенін, Болівія, Ботсвана, Вануату, Гайана, Греція, Західне Самоа, Ізраїль, Науру, Південна Корея, Румунія, Тайвань, Чилі.	–	–	–
2.5	Аргентина, Болгарія, Венесуела, Гондурас, Малаві, Монголія, Намібія, Панама, Сальвадор, Філіппіни, Ямайка.			
3.0	Малі	Бангладеш, Гана, Домініканська Республіка, Еквадор, Індія, Мадагаскар, Нікарагуа, Папуа Нова Гвінея, Сейшели, Словаччина, Суринам, Таїланд.	–	–
3.5	–	Бразилія, Гватемала, Гвінея Бісау, Грузія, Македонія, Мозамбік, Молдова, Непал, Парагвай, Росія, Україна, Фіджі, Шрі-Ланка,	Антигуа і Барбадос, Мексика	–
4.0	–	Албанія, Киргизька Республіка, Колумбія, Лесото, Хорватія, Центральнo-Африканська Республіка.	Йорданія, Сенегал, Тонга, Уганда.	–
4.5	–	Гаїті, Ліберія, Пакистан, Туреччина.	Буркіна-Фасо, Вірменія, Габон, Ефіопія, Замбія, Комори, Малайзія, Перу.	Кувейт
5.0	–	Боснія і Герцеговина.	Азербайджан, Зімбабве, Кот д' Івуар, Марокко, Сінгапур, Танзанія.	Еритрея
5.5	–	–	Гвінея, Ємен, Казахстан, Ліван, Того, Туніс, Чад.	Джібуті, Об'єднані Арабські Емірати, Свaziленд.
6.0	–	–	Алжир, Ангола, Білорусь,	Бруней, Мальдіви, Оман,

			Єгипет, Індонезія, Ірак, Камерун, Кенія, Конго (Браззавіль), Мавританія, Нігер, Югославія.	Таджикистан.
6.5	-	-	Гамбія, Камбоджа.	Бахрейн, Іран, Катар, Конго(Кіншаса), Лаос, Нігерія, Руанда, Сьєра Леоне, Узбекистан
7.0	-	-	-	Афганістан, Бірма, Бурунді, Бутан, В'єтнам, Екваторіальна Гвінея, Китай, Куба, Лівія, Північна Корея, Саудівська Аравія, Сирія, Сомалі, Судан, Туркменістан

У політичній науці розрізняють два основні типи переходу до демократії [15, 458-460]:

1. Перехід за допомогою компромісів і взаємних поступок, коли досягається порозуміння між елітою і контрелітою. Він є найбільш поширеним і відбувається двома шляхами:

- через перемогу на виборах нових еліт і їх наступні переговори зі старою елітою, яка ще зберігає значні позиції;

- через «вростання» старих еліт у нові структури та відносини, їх поступову трансформацію і формування «нових» еліт зі значною домішкою старих кадрів. Наприклад, Естонія, Латвія, Україна.

2. Розрив з минулим, коли здійснюється заміна політичних еліт контрелітами. Він притаманний країнам, в яких стара еліта повністю втратила легітимність, значні верстви суспільства в той чи інший спосіб висловлюють свою незгоду визнавати її права на здійснення владних повноважень у майбутньому. Такій виразній делегітимації влади часто сприяють якості екстраординарні події (наприклад, поразка у війні, нездатність подолати глибоку економічну кризу), котрі дискредитують панівну верхівку. За таких умов можливі два варіанти розвитку подій:

- стара еліта вимушено відмовляється від влади, погоджуючись на її передачу опозиції, і тоді перехід відбувається шляхом абдикації (відречення). Зокрема, за таким сценарієм розгорталися трансформаційні процеси в Греції та Аргентині, ЧСР;

- вона вперто намагається зберегти свої позиції, і тоді відбуваються насильницькі зміни – маси «змитають» стару еліту революційним способом. Наприклад, Румунія.

Слід наголосити, що той чи інший тип переходу не є довільним вибором суб'єктів політичного процесу. Він детермінований глибиною і гостротою кризи владних структур, ступенем втрати старою політичною елітою своєї легітимності, наявністю інститутів громадянського суспільства та масових рухів, силою і згуртованістю нової еліти, її авторитетом та здатністю очолити процес трансформації.

У транзиті можна умовно виділити п'ять основних складових елементів:

1. Передумови політичного транзиту. У політичній науці визначають три головні структурні передумови демократії:

- набуття національної єдності й відповідної ідентичності;

- досягнення досить високого рівня економічного розвитку;

- масове розповсюдження таких культурних норм цінностей, за яких є обов'язковим визнання демократичних принципів, довіра до головних політичних інститутів, міжособиста довіра, відчуття громадянства та інше.

2. Початкова точка політичного транзиту, з якої власне розпочинається транзит як процес. Вона є дуже важливою, так як задає характер і напрямок руху в транзиті. Зазвичай такими вихідними точками є тоталітаризм, авторитаризм та їх модифікації.

3. Ціль транзиту – це той стан суспільства, політичної системи, режиму влади до якого рухається соціум в процесі демократичного перетворення. Наявність цього елемента обумовлена тим, що практично в усіх відомих концепціях політичного транзиту особливе місце приділяється опису тієї ідеальної моделі політичної системи, котра і є ціллю будь-якої політичної трансформації. Метою політичного транзиту є встановлення демократичного режиму, а саме «консолідованої демократії». Консолідація демократії – це процес встановлення та адаптації демократичних структур, інститутів та норм, які частково або повністю визнаються громадянським суспільством як легітимні [22, 269]. Це складний процес, що набуває різноманітних форм і розгортається у різних напрямках та завершується зміцненням інститутів та норм демократії, забезпечуючи їх стабілізацію та виживання. Загалом він передбачає: встановлення та відтворення демократичної політичної практики, моделей та зразків поведінки демократичної політичної культури; подальше оприлюднення практики роботи різних демократичних політичних структур; прогресуючу адаптацію до змін, які відбуваються у процесі практичного втілення демократичної моделі в життя; досягнення деякими інститутами чіткої ідентичності і певного ступеня автономії щодо громадянського суспільства; розширення підтримки демократичних інститутів, які за від-

сутності явних загроз демократичному устрою можуть час від часу стикатися з проблемами, породженими їх власним функціонуванням.

Етап консолідації демократії є тим інтегральним результатом всього попереднього перебігу процесу демократизації, від якого залежить майбутнє новоутвореного демократичного режиму.

4. Сам процес транзиту з його специфічним змістом, який визначається його внутрішніми, етапними і сутнісними характеристиками. У цілому процес демократичного транзиту є складним і тривалим процесом, котрий на різних етапах може мати ту чи іншу (зворотну) направленість. Виходячи з цього процес політичного транзиту поділяється на стадії лібералізації, демократизації та ресоціалізації.

Лібералізація розуміється при цьому як спроба владних еліт авторитарного режиму за допомогою обережного «відкривання» політичного системи і надання більших гарантій індивідуальних громадянських прав розширити легітимну основу старого режиму для того, щоб лишитися й далі при політичній владі. Одночасно можуть спостерігатися й паростки громадянського суспільства.

До «фази лібералізації» примикає стадія власне демократизації. Демократизацією в ході зміни системи називається «інституціоналізація демократії». Вона починається, як правило, тоді, коли ще існують залишки авторитарних структур і владних інститутів, а нові демократичні структури остаточно ще не запроваджені. Цей етап триває від деінституціоналізації (дедиференціації) старої системи до реінституціоналізації (нової структурної диференціації) демократії.

За загальноприйнятою думкою, фаза власне демократизації наближається до закінчення при проведенні «установчих виборів» (founding elections) і при інституціоналізації структурного і процедурного «мінімуму» демократії. Цей «мінімум» – загальні, чесні, рівні і таємні вибори, відповідальність уряду перед виборцями (народний суверенітет), право на коаліції та партійна конкуренція. Період власне демократизації нерідко супроводжується інституціональним вакуумом і патовими ситуаціями політичної влади. В жодній іншій фазі вікно можливостей політичних і, перш за все, соціальних акторів не є таким широким. Воно знову звужується, коли демократичні інститути засновані, оскільки через свої специфічні умови доступу до влади вони ставлять у привілейоване становище таких суб'єктів політичного процесу, як, наприклад, партії.

Закінчується процес політичного транзиту ресоціалізацією, під час якої відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формується громадянське суспільство. Деякі автори називають дану стадію етапом консолідації.

5. Результат транзиту не завжди співпадає з його ціллю (консолідацією демократії). Це пов'язано з тим, що політичний транзит характеризується невизначеністю процедур і результатів. Підтвердженням цьому є той факт, що у багатьох країнах, які прагнули побудувати ліберальну модель демократії, натомість утвердилися гібридні форми політичного режиму (псевдодемократії).

Процес становлення демократії в посткомуністичному світі йде дуже складно, суперечливо, непослідовно. Це зумовлене тим, що, поперше, перехід відбувається не від авторитарного типу режимів, як це було у Південній Європі та Латинській Америці, а від тоталітарного; по-друге, більшість посткомуністичних країн (22 з 27) є новоутвореними державами, які виникли внаслідок розпаду колишніх СРСР, СФРЮ та розділу Чехословаччини; по-третє, посткомуністична трансформація почалася в умовах відсутності теоретичних засад осмислення цього процесу. Та, незважаючи на те, що процес демократизації у більшості країн ЦСЄ і СНД ще далекий від остаточного завершення, певний трансформаційний досвід дає можливість охарактеризувати динаміку демократичних процесів і виявити особливості демократизації в різних країнах.

Як показали дослідження зарубіжних та українських політологів, процес переходу посткомуністичних країн до демократії має декілька фаз, які відрізняються певними змінами у політичному устрої, економіці та стосунках із розвиненими демократіями. Збігнев Бжезінський запропонував періодизацію посткомуністичної трансформації, в якій зазначає також, яких форм має набувати сприяння Заходу на кожному етапі посткомуністичних перетворень (Див. Таблицю 2.) [16].

На першій фазі, яка є переломною, започатковуються фундаментальні зміни в існуючих політичній та економічній системах, здійснюється політична трансформація вищих органів влади, відбувається встановлення демократії «зверху». Ліквідується монополія однієї партії, закладаються основи демократії, виникає і зміцнює свої позиції вільна преса, формуються перші демократичні об'єднання і громадсько-політичні рухи. На цій фазі суспільних змін важливо усвідомити необхідність радикальної політичної реформи як основи ефективності економічних перетворень та досягти в суспільстві демократичного консенсусу та спільної згоди з тим, щоб дістати підтримку народу у проведенні реформ, подоланні труднощів та соціальних негараздів, які неминучі на цій стадії. В економічній галузі здійснюється лібералізація цін, зовнішньої торгівлі, стабілізація грошової одиниці, розпочинається приватизація одержавленої власності.

Варто зауважити, що швидка і всебічна трансформація економіки суспільства, так звана «шокова терапія», яка, на думку багатьох економістів, є бажаною, можлива лише за наявності певних

об'єктивних і суб'єктивних передумов. Інакше вона може спричинити економічне безладдя та політичну конфронтацію.

На другому етапі відбувається закріплення демократичних інститутів на основі прийняття нових конституцій та законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демокра-

тична коаліція – нова політична еліта. Створюється законодавча база відносин власності і підприємництва, банківська система. Здійснюється мала і середня приватизація, демонополізація виробництва. Відбуваються істотні зміни в соціальній структурі суспільства на підставі появи нового класу власників і підприємців.

Таблиця 2.

Фази посткомуністичної трансформації (за З. Бжезінським)*

	Політичні ознаки	Правові ознаки	Економічні ознаки	Допомога Заходу
Перша фаза: 1-5 років Політична мета: перетворення Економічна мета: стабілізація	<ul style="list-style-type: none"> • основи демократії; • вільна преса; • політичний плюралізм; • кінець поліцейської системи 	<ul style="list-style-type: none"> • усунення не виправданого державного контролю 	<ul style="list-style-type: none"> • лібералізація цін і припинення дотацій; • кінець усуспільненого виробництва товарів 	<ul style="list-style-type: none"> • стабілізація грошової одиниці; • термінові кредити і допомога
Друга фаза: 3-10 років Політична мета: Від перетворень до стабілізації. Економічна мета: від стабілізації до перетворень	<ul style="list-style-type: none"> • нові конституція та виборчий закон; • вибори; • децентралізація; управління регіонами; • стала демократична коаліція – нова політична еліта 	<ul style="list-style-type: none"> • створення нормативної бази відносин власності і підприємництва 	<ul style="list-style-type: none"> • Банківська система; • Мала і середня приватизація; • Демонополізація. Поява нового класу власників і підприємців 	<ul style="list-style-type: none"> • інфраструктурні кредити; • технічна (управлінська) допомога; • торгівельні преференції та доступ до ринків; • початок іноземних інвестицій
Третя фаза: 5-15 років Політична мета: закріплення перетворень Економічна мета: стабільне піднесення	<ul style="list-style-type: none"> • утворення стабільних політичних партій; • утвердження демократичної політичної культури 	<ul style="list-style-type: none"> • виникнення незалежних судів; • встановлення правової культури. 	<ul style="list-style-type: none"> • велика приватизація; • сформоване капіталістичне лобі; • виникнення культури підприємництва. 	<ul style="list-style-type: none"> • значні іноземні інвестиції; • вступ до основних структур заходу (ЕС, НАТО та ін)

* – таблиця наведена за книгою «Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств». – С.106.

Розв'язання завдань другої стадії дає можливість перейти до третьої, завершальної фази, якій притаманні політична стабілізація демократії і економічне піднесення. Демократичні процеси набирають незворотного характеру, утворюється стабільна демократична партійна система. Формується демократична політична культура і підприємницька традиція. Відбувається станов-

лення системи незалежних судових органів та демократичної правової культури. Здійснюється велика приватизація. На основі значних іноземних інвестицій здійснюється реструктуризація виробництва.

Вітчизняний політолог Н.Латигіна виділяє низку класифікаційних критеріїв, за якими можна

згрупувати всі посткомуністичні держави, що переходять до демократії [9, 74-75]:

1. Темпи перетворень. За цим критерієм вони поділяються на дві групи. До першої належать держави з високими темпами переходу до демократії. Серед них – Польща, Угорщина, Чехія, країни Балтії. Тут, завдяки історичному досвіду і демократичним традиціям, вже на початку 1990-х років склалися основи нових демократичних режимів, а саме: вільні вибори; прийняття «до-соціалістичних» конституцій; формування інституту парламентської демократії; ротація найбільших політичних партій, що перебувають при владі; розвинена політична культура громадян.

Друга когорта – це держави з поетапними темпами реформування політичної системи (Росія, Україна, Азербайджан, Грузія, Вірменія, Киргизстан, Казахстан). Вибір темпів реформування політичних систем у цій групі зумовлений вирішенням гострих соціально-економічних протиріч і проблем, створенням певних умов для розвитку демократії.

2. Зміст політичного реформування. Відповідно до нього можна виокремити також дві групи: країни, де одночасно здійснювалися політичні, соціальні, економічні реформи, створювалися засади національної державності. Інакше кажучи, тут трансформація мала комплексний характер (держави СНД – за винятком Росії, держави Східної Європи, зокрема – складові колишньої Югославії: Хорватія, Словенія, Македонія); держави, де здійснювалися лише політичні та економічні реформи, тобто Чехія і Угорщина.

3. Форма переходу до демократії. Згідно з цим критерієм країни можна згрупувати наступним чином: мирний шлях трансформації політичної системи, так звані «оксамитові революції» – Чехія, Словаччина, Болгарія, Угорщина, Польща, переважна більшість країн СНД; гостра внутрішня конфронтація і боротьба еліт – Росія; революційний шлях – Румунія.

4. Чинники, які зумовили трансформацію. Серед них – внутрішні і зовнішні фактори та, відповідно, групи держав, де перетворення ґрунтуються на внутрішньо іманентних процесах та впливових іззовні (країни СНД, насамперед Росія); зовнішні чинники, одним з яких для країн Центрально-Східної Європи був розпад СРСР.

5. Масштаби залучення до суспільних перетворень різних соціальних і політичних сил. Відповідно виокремлюють: держави, де у цих процесах беруть участь широкі соціальні верстви і де злам тоталітарного режиму відбувся під тиском «знизу» (Румунія, деякі країни Південної Європи); країни, де головною рушійною силою перетворень була політична еліта; держави, де демократизація відбувається під впливом конкуренції політичних угруповань (СНД).

6. Інституціональні передумови. За ним вирізняють три групи держав. До першої відносять країни, де досвіду становлення класичних демократичних інститутів не було (всі країни СНД, крім України і Росії); до другої – держави, в історичному минулому яких були паростки демократичних інститутів і, відповідно, перехід до демократії означав повернення до втрачених національних традицій демократичного суспільного розвитку (деякі держави Центральної і Східної Європи, Балтії). Третю когорту складають держави, в яких демократичні трансформації набули комплексного характеру: повернення до демократичних традицій відбувається на більш високому рівні модернізації (Україна, Росія).

Таким чином можемо зробити висновок, що перехід до демократії може відбуватися за різними сценаріями. Вибір того чи іншого типу переходу обумовлений рядом зовнішніх та внутрішніх чинників, зокрема історичними традиціями, політичною культурою конкретної держави, нормами та інститутами, притаманними певному суспільству. Аналіз теоретико-методологічних підходів до дослідження демократичних транзитів дає підстави стверджувати, що трансформаційні процеси у державах Центрально-Східної Європи та колишньому СРСР володіють рядом специфічних особливостей і проходять у принципово нових умовах, порівняно з аналогічними процесами в некомуністичному світі.

Можемо визначити певні закономірності демократичної трансформації політичних систем у посткомуністичних країнах. По-перше, динамічні темпи суспільних перетворень забезпечуються там, де склався необхідний конгломерат внутрішніх і зовнішніх факторів, де забезпечено масову участь широких політичних і соціальних сил у реформуванні суспільства, де інституціональні передумови наклалися на історично сформовані демократичні традиції. По-друге, в країнах, де одночасно здійснювалися як економічні, так і політичні перетворення, формувалися засади національної державності, демократична трансформація набула поступового, поетапного характеру. По-третє, повільні темпи і невиразні результати трансформації спричинені браком економічних та соціокультурних передумов, а процес демократизації є результатом боротьби еліт та інших суб'єктів за владу. По-четверте, процес демократизації у кожній посттоталітарній країні має власні особливості, зумовлені історичним досвідом, традиціями, політичною культурою. І, по-п'яте, демократія передбачає сформовані ринкові відносини та інститут приватної власності, що забезпечує потужній середній клас, досить оформлені групи інтересів і політичні партії, незалежні від держави, автономію особи, її імунітет щодо тотального втручання й контролю, що, зрештою, є основою громадянського суспільства.

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // *Полис.* – 1992. – №2. – С.25-31.
2. Ашимбаев М. Переход к демократии // www.kisi.kz.Lparts/books/.
3. Гельман В. Постсоветские политические трансформации // *Полис.* – 2001. – №1. – С.15-29.
4. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // *Полис.* – 1999. – №1. – С.10-25.
5. Долженков О. Посткомуністичні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи та СНД: порівняльний аналіз // *Нова політика.* – 2000. – №5. – С.12-16.
6. Капустин Б. Конец «транзитологии»? (О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия) // *Полис.* – 2001. – №4. – С.6-26.
7. Кузнецов И. Парадигма транзитологии (Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) // *Общественные науки и современность.* – 2000. – №5. – С.46-51.
8. Латигіна Н. До визначення феномена демократії // *Політичний менеджмент.* – 2004. – №3. – С.20-29.
9. Латигіна Н. Шляхи та структурні фази демократизації суспільства // *Політичний менеджмент.* – 2005. – №2. – С.68-77.
10. Линц Х., Степан А. «Государственность», национализм и демократизация // *Полис.* – 1997. – №5. – С.9-30.
11. Мадатов А. Пространственно-временные измерения демократии // *Общественные науки и современность.* – 1998. – №1. – С.60-70.
12. Мельвиль А. До аналізу демократичного транзиту в Росії (ескіз методології) // *Політична думка.* – 1998. – №1. – С.3-26.
13. Наумкіна С. «Третя хвиля» демократизації: підсумки і перспективи (Аналіз зарубіжних концепцій) // *Політичний менеджмент.* – 2004. – №2. – С.162-170.
14. О'Доннел Г. Делегативная демократия // *Пределы власти.* Вып. 2-3. М., 1994. (Приложение к журналу «Век XX и мир», архив на сайте www.russ.ru).
15. *Політологія / За наук. ред. А. Колодій.* – Київ: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – 584с.
16. *Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств* // В. Полохало (керівник авт. колективу). – Київ: Політична думка, 1995. – 368с.
17. Полохало В. *Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політичного аналізу)* // *Політична думка.* – 1998. – №2. – С.9-22.
18. Пшеворський А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке: Пер. с англ. – Москва, 2000.
19. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // *Полис.* – 1996. – №5.
20. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // *Людина і політика.* – 2003. – №5. – С.3-11.
21. Романюк О. Транзитивні демократії (про визначення характеру політичних режимів перехідних суспільств) // *Людина і політика.* – 2004. – №2. – С.23-30.
22. Рудік О. Консолідація демократичного режиму як ключовий етап демократизації // *Вісник Української Академії державного управління при Президенті України.* – 2001. – №1. – С.268-275.
23. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи: Пер. з англ. / За ред. Д. Гузіни; гол.ред.серії і автор Дж. Перлін; наук.ред. О. Кокорська. – Київ: вид-во «Ай Бі», 2003. – 342с.
24. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – Москва: Прогресс-Традиция, 2004. – 480с.
25. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. / Пер. с англ. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 368с.
26. Цветков В., Кресіна І., Коваленко А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. – Київ: Концерн «Видавничий Дім Ін Юре», 2003.
27. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. – Москва: Экономика, 1995. – 540с.
28. Almond G. and Verba S. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* – Princeton: Princeton University Press, 1963.
29. *Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties.* – New York: Freedom House, 2005.
30. Linz H., Stepan A. *Problems of Democratic Transformation and Consolidation – South Europe, South America, Post-Communist Europe.* – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. – 480 p.
31. Lipset S. M. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. – *American Political Science Review.* – 1959. – №53. – P.245-259.
32. O'Donnell G. On the State, Democratization and Some Conceptual Problems. – *World Development.* – 1993. – №28. – P.1355-1369.

33. O'Donnell G., Schmitter Ph. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81p.
34. Rustow D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. – Comparative Politics. – 1970. – №2. – P.337-363.
35. Schmitter Ph. More Liberal, Preliberal, or Postliberal? // Journal of Democracy. – 1995. – №1. – P.13-18.

SUMMARY

Petrushka N. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL CONCEPTS IN RESEARCHES OF DEMOCRATIC TRANSITION AND THEIR SPECIFICS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

This article is aimed to review the methodology of researches in democratic transitions. The author analyses modern concepts of democracy and democratization processes. The subject also focuses on structural phases of transformation and singles out main elements of political transition. The author emphasizes democratization problems in Central and Eastern European countries, as well as in the Commonwealth of Independent States (CIS). The article states several regularities in democratic transformations in political systems of post-communist countries.

The analyst states that the democratization processes that have taken part in the countries of Latin America vary from that in the countries of Central and Eastern Europe. The essential difference in these two phenomena lays in the fact that the communist countries, in common, strive to develop pluralistic democracy and market economy combined, while in the transition from authoritarian regime the market conditions were available.

В.ГУРЯНИЦЯ (Ужгород)

ІНТЕГРАЦІЯ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ СЛОВАЧЧИНИ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

Із 1993 року почався відлік історії двох нових незалежних і ментально європейських держав – Словаччини і Чехії. Це невеликий період в історичних вимірах, але значний і вагомий за масштабністю перетворень, що відбулися від „оксамитової революції” 1989 року в Чехословацькій республіці з її гаслом „знову до Європи” і до реалізації його у 2004 році – стати членом „Великої Європи”.

Актуальність досліджень у плані інтеграції постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи у Європейський Союз не викликає заперечень, бо вони мають значення не тільки науково-теоретичне, а й суто прикладне.

Мета нашого дослідження – проаналізувати шлях інтеграції постсоціалістичної Словаччини, яка, як і більшість постсоціалістичних європейських держав, керуючись своїми національними інтересами, спрямувала свої зусилля для реалізації європейського вибору – бути повноправним членом Європейського Союзу.

Наприкінці ХХ століття склалися принципово нові ситуації та виміри відносин між „країнами нової демократії”, які обрали шлях інтеграції у Європейський Союз, та країнами, що його склали. Серед факторів, що обумовлювали вплив на інтеграційний процес, були історичні традиції взаємовідносин країн, що почали відновлюватися, а також нове мислення, політичне та економічне співробітництво в реаліях, що склалися в кінці ХХ

і на початку ХХІ століть. Саме це і стало одним із стратегічних напрямів розширення інтеграції та обумовило підписання 16 квітня 2003 року в Афінах офіційних документів про прийом у Євро-союз десяти нових країн: Словаччини, Чехії, Словенії, Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Кіпру та Мальти.

Прагнення постсоціалістичних країн до європейської цивілізації, до її загальнолюдських цінностей і надбань, зокрема до ідеалів свободи і демократії, сприяють не тільки створенню єдиного геополітичного простору, а в першу чергу внутрішньої трансформації суспільства, що відповідає загальноєвропейським стандартам. Адже європейська інтеграція – це складний гнучкий процес, що проходить на політико-правових засадах.

Стратегією політики постсоціалістичних країн став європейський вибір. До участі в європейських структурах прагнуть практично всі постсоціалістичні держави, що зумовлює реалізацію ідеї єдиної Європи, одного європейського дому і стає надбанням народів усього континенту. У „русі до Європи”, за словами німецького дослідника Х.Тіммермана, цим країнам необхідно давати не тільки економічну підтримку, але і сприяти у створенні демократичних механізмів та інститутів правової демократичної держави. Це є прямий обов'язок країн Західної Європи з усталеними демократичними традиціями та високим ступенем економічного розвитку [1].

З цією метою і була розроблена Радою Європи „Програма Демосфена”, в рамках якої новим демократичним державам надаються спеціалістичні консультації в галузі плюралістичної демократії, прав людини, механізму їх захисту і правової держави.

Новоутворена Чехо-Словацька Федеративна Республіка (1989 р.) на базі Чехословацької Соціалістичної Республіки проіснувала недовго. Двом народам, які півстоліття знаходилися у рамках спільної держави, не вдалося знайти дієву форму управління, котра б задовольняла їхні національні устремління і функціонувала ефективно. Також зауважимо: ЧСФР із самого початку свого утворення вибрала у зовнішній політиці стратегічний напрям – вступ до Європейського Союзу та північноатлантичних структур.

Нова суверенна держава Словаччина, яка утворилася на основі Конституційного Закону „Про розпуск Чеської і Словацької Федеративної Республіки”, прийнятого федеральними зборами 25 листопада 1992 року, почала свою новітню історію з 1 січня 1993 року [2]. Мирне „бархатне розлучення” сприяло усуненню епіцентру конфліктів та загроз миру і стабільності у Центральній Європі. Вже з перших днів самостійна незалежна держава Словаччина спрямувала свої зусилля у зовнішньополітичному курсі на інтеграцію до Європейського Союзу – стати повноправним його членом. Уже в 1993 році вона стає членом Ради Європи. В цей час відбуваються позитивні внутрішні зміни: проходить демократизація політичних інститутів, реформування економіки, відбуваються поліпшення в соціальній сфері, приводиться національне законодавство у відповідність до європейського. Принагідно відзначимо, що в цей період державі не вистачало кваліфікованих кадрів, оскільки значна частина різного роду функціонерів, в тому числі політиків і дипломатів, залишилася працювати в Чехії.

Для кандидатів у члени Євросоюзу Радою Європи на своєму засіданні в червні 1993 року в Копенгагені вперше були визначені критерії до вступу нових членів із числа постсоціалістичних країн. Критерії стосувалися в першу чергу реформ переходу від планової до ринкової економіки, від однопартійності держави до демократичної системи незалежно чи будуть вони проводитися спільно з Євросоюзом, чи окремо самими державами-кандидатами до Європейського Союзу. Серед інших основних вимог були також:

- стабільність функціонування національних інститутів, що забезпечуватимуть демократію, верховенство законів, прав людини і захисту інтересів національних меншин;

- ринкова економіка;

- конкурентоспроможність на внутрішньому ринку Євросоюзу;

- готовність країни взяти на себе в повному обсязі зобов'язання, що стосуються членства в Євросоюзі [3].

Вимоги до країн-кандидатів розширювалися. Для кожної країни, відповідно до її стану та загальних умов, Рада Європи зробила індивідуальну стратегію входження до Євросоюзу з чітким визначенням пріоритетів, конкретних завдань і термінів їх реалізації. Для прикладу: перед Угорщиною стояло вирішення 88 завдань, Чехією – 90, Словаччиною – 98, а були і такі, що число вимог перевищувало сотню [4]. Хоча Словаччина стала на самостійний шлях інтеграції в 1993 році, але рішення Ради Європи включити Словацьку Республіку до списку країн-кандидатів було прийнято на самміті лише 11 грудня 1999 року в Хельсінкі.

Аналіз трансформаційних перетворень від постсоціалістичної до демократичної держави та входження Словаччини до Євросоюзу дає підстави виділити чотири періоди на цьому шляху: перший (1989 – 1992 рр.) – період зламу тоталітарної системи. У цей час проходив докорінний злам тоталітарної системи і була спроба побудови країни народної демократії. На даному етапі проходила переоцінка соціалістичного минулого країни, спроба пояснити феномен необхідності суспільних трансформацій, що мало велике значення для подальшого розвитку суспільних процесів у державі; другий (1993 – 1997 рр.) – період відліку історії самостійної незалежної Словацької Республіки, розбудова інфраструктури демократичної держави і правової системи нового державного ладу, період нестабільності та упущень; третій (1998 – 1999 рр.) – вихід із кризи, що утворилася через небажання уряду просуватись уперед та подальший розвиток правової держави і її функціональних інститутів; четвертий (2000 – 2003) – подальше закріплення і вдосконалення розвитку інститутів правової держави з урахуванням упущень і досягнутого власного досвіду та інших постсоціалістичних країн, стабілізації всіх інститутів нового державного ладу та інтеграція у європейський простір – набуття повноправного членства у ЄС. Кожен із етапів характеризується своєрідністю реалізації інтеграційних процесів, мав свої плюси і мінуси.

Важливим досягненням другого етапу стало підписання 4 жовтня 1993 року в Люксембурзі євроінтеграційного документу – „Угоди між Євросоюзом, його членами та Словацькою Республікою”. Він мав активізувати роботу на державному рівні щодо вступу Словаччини у Євросоюз. Уряд країни, очолюваний В.Мечіаром, тільки декларував прагнення країни стати в першій хвилі розширення Євросоюзу її повноправним членом, але насправді в цьому плані практично нічого не робив, а його правляча коаліція гальмувала вступ країни до Євросоюзу. У державі, ставши самостійною і незалежною, не проводилися відповідні реформи для досягнення стабільності демократичних інститутів, створення правової держави, дотримання прав людини, захисту національних меншин і т.п. На даному етапі перед Словаччиною ставилися завдання реалізації загальних умов щодо прийняття її в члени Євросоюзу. Процес інте-

грації в цей час показав також обмеженість знань керівництва держави в плані євроінтеграції, його ілюзорність про легкість вступу до Євросоюзу, спростував переконаність про наявний особливий, специфічний шлях розвитку своєї країни, недооцінку реалій, а також важливість виконання умов Європейського Союзу відповідно до секторальної інтеграції.

Із наявних 82 міжнародних документів з прав людини 52 і 30, які відповідно прийняті в рамках ООН і Ради Європи, мають велике значення в комплексі людських прав і національних меншин для постсоціалістичних держав, що інтегрувались до європейської спільноти. Із 52 документів ООН до 1994 року Словаччина приступила до реалізації 34 документів, а з 1996 – жодного. Що стосується 30 документів Ради Європи з прав людини, коли СР практично починала з нуля, то станом на кінець 1994 року освоїла 5, а до початку червня 1996 року ще 15. З того часу – жодного. Характерною рисою цього періоду було і те, що до виконання 3 із них, вагомих для інтеграції у Євросоюз, Словацька Республіка і не приступала. Це стосується Європейської Соціальної хартії (1961 р.), Європейської хартії місцевого самоврядування (1985 р.) та Європейської хартії регіональних мов або мов національних меншин (1992 р.) [5].

Для Словаччини характерною рисою була також слабкість і нестабільність державних інститутів, відсутність розвинутої партійної системи, наявність економічної кризи та гострі протиріччя у внутріполітичному житті країни. Відносини Словацької Республіки з Європейським Союзом стали нестабільними, почали погіршуватися, їм притаманна недовіра, демарші та взаємні звинувачення. Крім того, Словаччина проявила себе як ненадійний партнер Західної Європи та своїх сусідів.

У рамках ЧСФР Словаччина була в плані дотримання людських прав на рівні інших постсоціалістичних країн. Із виходом з її складу стан прав людини значно погіршився, незважаючи на

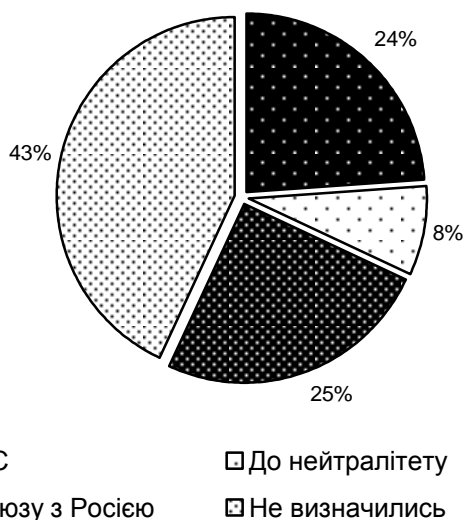
те, що в рамках федерації країна визначила шлях інтеграції до Євросоюзу. У 1996 році вона займала передостаннє, а в 1997 – останнє місце серед 10 країн-кандидатів до ЄС. Словаччина перейшла з категорії вільних країн до категорії частково вільних. Світова спільнота засудила політику В.Мечіара з приводу інтеграційних процесів та дотриманням прав людини: країна не спроможна будувати демократію, правову державу та поважати права національних меншин, радикально змінити політичний курс. З цього приводу Європейська комісія констатувала: Словаччина не виконує в достатній мірі вимоги Ради Європи за відсутності стабільності інститутів, їх віддаленості від вирішуваних проблем та розбудови демократії [6].

1997 рік був роком упущень на шляху інтеграції. Наслідком було виключення Словаччини з першої хвилі країн-кандидатів до Євросоюзу. Серед причин, що призвели до цього 55 % опитуваних громадян назвали вину владної коаліції, що не прагне до демократичних перетворень, 48 % виділяють невиконання країною поставлених перед нею умов, 39 % ставлять у вину західні та частину вітчизняних ЗМІ, які створювали негативний образ Словаччини, 31 % звинувачували президента М.Ковача та політичну опозицію [7]. У жовтні 1997 року на питання „Чи схвалюєте ви вступ Словаччини до Євросоюзу?” 74 % респондентів відповіли позитивно, 14 % – негативно, а 12 % не визначилися [8]. Висока підтримка населення курсу на євроінтеграцію обумовлена тим, що громадяни Словаччини вбачають у Євросоюзі вигідного торгового партнера (86 %), політичного партнера (79 %) та військового партнера (68 %) [9]. Такий результат давався нелегко, оскільки Словаччина стояла на роздоріжжі, як це характерно і для сьогоденної України, чіткої позиції у владі не було щодо інтеграційних процесів. Це яскраво засвідчує опитування громадян, проведене Інститутом соціологічних досліджень (Див. Діаграму 1) [10].

Діаграма 1.

КУДИ ЙДЕ СЛОВАЧЧИНА?

У 1997 році в Парламенті Словаччини утворилася комісія – Вибір Народної Ради Словацької Республіки до Європейської інтеграції, яку очолив Маріан Гуска, член партії Рух за демократичну Словаччину (HZDS). Однак вона жодного разу не проявила волю до серйозного аналізу процесів інтеграції.

Усі ці чинники послабили інтеграційні процеси. В загальному підсумку це призвело до негативних наслідків: у грудні 1997 року на самміті в Люксембурзі було прийнято рішення про виключення Словацької Республіки із списку країн, країн першої хвилі розширення Європейського Союзу. Такий результат інтеграційних процесів викликав обурення населення, опозиційних партій і послабив позицію правлячої коаліції на чолі з В.Мечіаром.

З метою моніторингу виконання зобов'язань країнами-кандидатами до Євросоюзу Єврокомісія з 1998 року щорічно публікує доповіді, в яких йдеться про досягнення і упущення країн на шляху інтеграції. На основі цих документів Єврокомісія приймає рішення стосовно кожної країни. Відносно Словацької Республіки цього періоду, необхідно зазначити, що комісія оцінила інтеграційні процеси країни до виборів (вересень 1998 р.) негативно. Словаччині зауважували на недотримання прав людини, обмеженні прав національних меншин, недостатній демократизації, нестабільності словацьких інституцій і т.п. Висновки комісії для Словацької Республіки були невтішні: країна не виконує вимог, висунутих у 1993 році на самміті в Копенгагені.

Із 1998 року Словацька Республіка проводить більш цілеспрямовану підготовку до вступу у Євросоюз та інтенсивніше виконує умови членства. Цьому сприяли радикальні зміни в складі уряду Словаччини, що відбулися після парламентських виборів. Практично в передвиборних програмах усіх партій чільне місце було відведено

подальшій інтеграції держави до Євросоюзу та північноатлантичних структур.

1998 рік можна поділити на три етапи: перший – до виборів, що характеризувався нестабільністю в країні і реалізацією завдань на шляху до інтеграції, конфліктами із сусідніми державами та міжнародними інституціями; другий – проведення виборів і визначення подальшого розвитку країни; третій – після виборів – реалізація партійних програм.

До виборів 1998 року влада Словаччини давала позитивну інформацію про країну в дусі: „у Словаччині все в порядку”. Представники влади зазначували, що країна готова до вступу у Євросоюз. Однак, це був популізм В.Мечіара перед виборами осінню 1998 року.

30 березня 1998 року в Брюсселі відбулися переговори про прийняття в члени Євросоюзу 6 асоційованих держав. Європейська комісія передала представникам урядів країн-кандидатів, в тому числі і Словацької Республіки, ключовий для вступу документ – „Програму партнерства”. На її основі мали відбуватися подальші відносини з Євросоюзом, вона мала стати додатковою опорою у виконанні умов, висунутих на самміті в Копенгагені у 1993 році. Приводом для створення такої програми стало невиконання жодною країною поставлених завдань. Стратегія даної програми базувалась на визначенні близьких цілей і допомозі Євросоюзу в конкретних галузях, враховуючи специфіку потреб кожного кандидата-країни. Партнерство ЄС і асоційованих країн стало основним інструментом допомоги, мобілізуючим фактором у процесі інтеграції.

Політики, експерти та керівники Євросоюзу напередодні виборів зазначали: нас не цікавить, хто прийде до влади, але ми зацікавлені в тому, як реально зміниться ситуація в напрямках, в яких Словаччина не виконала завдання. А головне –

необхідно почекати чи зміни матимуть стабільний і тривалий характер. Наприкінці 1998 року на різних європейських форумах звучала теза: Словаччина взяла добрий курс, але треба почекати чи не зійде вона з магістрального шляху. Євросоюз офіційно прокоментував і наслідки виборів, як виборів вільних і справедливих, як позитивний крок до інтеграції Словачької Республіки до європейських структур. Перед новою владою постало виконання накреслених завдань та зміна внутріполітичної ситуації в країні.

Ситуація з приводу євроінтеграції змінилася суттєво після виборів. Влада, яку очолював М.Дзюрінда, взяла чіткий курс і визначила основні завдання вступу до Євросоюзу, схваливши 24 лютого 1999 року план влади щодо інтеграції країни до Європейського Союзу. Даний план мав реалізувати 7 чітко поставлених завдань. Серед них: інституційне забезпечення процесу інтеграції на рівні влади, міністерства внутрішніх справ; прийняття закону про використання національними меншинами рідної мови на державному рівні; прямі вибори Президента; концепція реструктуризації банківської системи, фінансового сектору, приватизації; прийняття закону про державну службу; комплексна розбудова інститутів регіональної політики; гармонізація національного права з правом Євросоюзу. Це були конкретні кроки, що скорочували шлях інтеграції, сигнал нової влади про те, що Словаччина є країною з новим обличчям, країною, що прагне йти інтенсивно до складу Євросоюзу. Саме з такою місією після виборів відбули представники нової влади до Брюсселю наприкінці 1998 року.

З метою прискорення вступу Словачької Республіки, реалізації невиконаних нею завдань була створена спільна робоча група на високому рівні Єврокомісії та Словаччини, яка приступила до виконання своїх обов'язків уже 20 листопада 1998 року. Вона на чотирьох своїх засіданнях 1999 року аналізувала і розробляла шлях інтенсивного вступу Словаччини разом із іншими країнами першої хвилі до Євросоюзу.

Після виборів 1998 року до влади у Словаччині прийшла демократична коаліція, яка критично поставилася до „мечіаризму”. Уряд країни очолював М.Дзюрінда. Новій владі вдалося вивести країну із міжнародної ізоляції і створити внутрішні структури та механізми, що сприяли належній підготовці держави до вступу у Євросоюз.

Питання євроінтеграції винесені на перше місце в урядових програмах. Координованість і тісне співробітництво відчутно на рівні органів, що відповідають за євроінтеграцією. Країна прагне компенсувати недоробки, упущення та помилки, допущені наприкінці ХХ століття – першому етапі євроінтеграції Словаччини, а також чітко визначила для себе темп підготовки до вступу у Євросоюз.

Одним із конкретних проявів Уряду щодо реалізації інтеграційних процесів став „План інтен-

сифікації Словачької Республіки в Європейський Союз”, прийнятий 24 лютого 1999 року. В ньому Словаччина зобов'язалась розвивати тісні стосунки з усіма державами-членами Євросоюзу, а також із своїми сусідами. Зміни в напрямі поліпшення інтеграційних процесів Словаччини знайшли своє відображення і в „Регулярній доповіді Європейської комісії про прогрес, досягнутий Словачькою Республікою в підготовці до вступу у Євросоюз” від 13 жовтня 1999 року. В ній, зокрема, зазначалося: „Завдяки змінам, що сталися в Словачькій Республіці в період із вересня 1998 року, ситуація поліпшилася практично в усіх галузях. Можна констатувати, що словацька сторона виконала політичні умови... В економічній галузі Словачька Республіка завдячуючи смілим крокам і рішенням, амбіційній програмі реформ нового уряду наблизилась до рівня країн з розвинутою економікою” [11].

Цей період характерний зрушенням від попередньої невизначеності і втрати перспективності вступу Словачької Республіки до Євросоюзу до конкретного стабільного поступу на шляху інтеграції, виконання позицій до рівня інших країн першої хвилі. Євросоюзом у грудні 1998 р. Словаччині було надано матеріальну допомогу в розмірі 50 млн. євро (3,4 мільярда словацьких крон) для інтенсивної інтеграції країни в Євросоюз та прискоренню реальних результатів.

Влада М.Дзюрінди спрямувала свої зусилля на найшвидшу ліквідацію негативу попередньої в інтеграції країни та взяла курс на прискорення інтеграційних процесів, що дало змогу вивести країну з міжнародної ізоляції. 1999 рік був для Словаччини переломним у зусиллях подальшої євроінтеграції.

Позитивні зміни цього періоду щодо взаємовідносин Словачької Республіки і Європейського Союзу були схвально оцінені Європарламентом, а його депутати висловили словацькому уряду свою підтримку. 11 грудня 1999 року на самміті в Хельсінкі було прийнято рішення про включення Словачької Республіки в число країн-кандидатів Євросоюзу з якими вже велися переговори. Цей факт є свідченням найбільшого успіху зовнішньої політики нового словацького уряду, очолюваного М.Дзюріндою.

Четвертий період (2000-2003 рр.) був завершальним у реалізації завдань Словачької Республіки на шляху вступу до Євросоюзу. Характерною рисою його було і значне поліпшення міжнародного становища країни та активізація вирішення завдань щодо завершення демократизації суспільства, внесення змін до Конституції СР, проведення економічних реформ, реформування судової системи, інших правоохоронних інституцій, введення нового інституту забезпечення прав і свобод громадян – уповноваженого з прав людини (омбудсмена), забезпечення прав національних меншин та гармонізації національного права з правом Євросою-

зу. Зауважимо, що апроксимація національного права з правом європейським була основою для набуття Словаччиною членства у Євросоюзі. Кожна асоційована країна, в тому числі і Словаччина, повинна була чітко реалізувати офіційний документ – програму про прийняття *acquis communautaire* (спільного доробку), тобто того, що було створено за час існування європейського співтовариства, і має сприйматися як факт тими країнами, що вступають до Євросоюзу. Тобто, *acquis communautaire* (спільний доробок) не підлягає обговоренню і не може бути змінений або усунений шляхом переговорів. На Гельсінському самміті (грудень 2000 р.) Словацькій Республіці було дозволено подальше виконання завдань на шляху євроінтеграції.

Із цією метою влада країни поставила перед міністерствами завдання – вирішити стабільність у виконанні гармонізації національного права, визначити першочерговість прийняття законів та персонально посилити відповідальність за цю ділянку роботи. Міжнародні експерти зазначили, що Словаччина виконує євростандарти в плані прав людини, хоча ще наявні в країні прояви расизму стосовно ромів.

Необхідно відзначити і таке суттєве зрушення у поглядах громадян як довіра до Євросоюзу. Станом на травень 2000 року довіра зросла на 10 % – з 44 до 54 відсотків [12]. Це був значний крок і незаперечний факт зміцнення шансів на вступ Словацької Республіки до Євросоюзу.

Темпи євроінтеграції, взяті в кінці 1998 року, країна зберегла в четвертому періоді (2000 – 2003 рр.) аж до її входження у Євросоюз. Це знайшло своє відображення в „Регулярній доповіді...” 2000 року. Європейська комісія оцінила поступ Словацької Республіки у виконанні умов членства. Перш за все вона виокремила досягнення в плані консолідації демократичної системи і забезпеченні нормального функціонування державних інститутів, позитивні зрушення в підходах і вирішенні проблем національних меншин [13].

На подальшу реалізацію завдань євроінтеграції та його темпів, взятих урядом Словаччини, в цей період могли суттєво вплинути (як і в 1998 році) парламентські вибори 2002 року. Напередодні виборів виникли побоювання з приводу їх результатів і небажаної зміни вектору в політиці Словацької Республіки. В.Мечіар і його партія отримали більшість голосів, однак уряд сформував і очолив М.Дзурінда. До нового уряду прихильно поставився і Євросоюз. За цей період Словаччина вжила максимальних заходів для виконання поставлених завдань.

Вона поставила перед собою амбітну мету: завершити реалізацію всіх статей-вимог, щоб у 2004 році бути прийнятою до Євросоюзу в першій хвилі країн-кандидатів. Значно посилити свою роботу і дипломатична служба Словаччини. Реалізації мети сприяла співпраця на високому рівні – Уряду, Народної Ради та Президента у пов'язі з

політичними та громадськими організаціями. Таке зближення і співпраця на міжнародній і внутріполітичній сценах позитивно було оцінено і за кордоном. У цей час Бельгія сприяє зусиллям Словацької Республіки стати повноправним членом Євросоюзу. Досягнення Словаччини визнані на самміті у Франції (Ніцца, 11 грудня 2001 р.)

У цей період плідно працює Міністерство закордонних справ у напрямках двосторонніх зв'язків із країнами Євросоюзу та на рівні Брюсселя. Домінує робота над завершенням гармонізації прав і свобод людини і громадянина, прийнято закон про вибори до Європарламенту.

Словаччині та Литві вдалося випередити інші країни-кандидати у виконанні поставлених завдань. Цьому передувала велика робота, в тому числі і проведення в країні референдуму про вступ до Євросоюзу. Адже з приводу вступу країни до Євросоюзу були різні думки. Мова йшла про плюси і мінуси євроінтеграції. Серед позитиву відзначалося: стабільність у державі, зміцнення міжнародних і економічних позицій, участь у прийнятті рішень на рівні Євросоюзу, отримання інвестицій та сучасних технологій, доступ до єдиного ринку та фінансових дотацій і структурних фондів Євросоюзу і т.п. До негативу відносилося: часткова втрата суверенності в плані митної, торгової, сільськогосподарської політики, технічних і екологічних норм, розширення кордонів Європейського Союзу і посилення притоку в погранрайони нелегалів.

Референдум з приводу вступу Словаччини до Євросоюзу дав такі результати: із 2196990 чол. (52,15 % населення країни), що брали участь у голосуванні, 92,46 % проголосували за вступ, 6,25 % – проти [14].

Наслідки референдуму були схвалені Народною Радою, однак 10 членів Комуністичної партії Словаччини були проти. 14 представників країни на правах спостерігачів почали брати участь у роботі Європарламенту. 9 квітня 2003 року у Європарламенті відбулося голосування за прийняття Словацької Республіки до Євросоюзу. Із 567 членів за вступ Словаччини проголосувало 521, проти – 21 і 25 утрималися [15]. Це був час успішного завершення процесу вступу до Євросоюзу.

16 квітня 2003 року в Афінах було підписано угоду про вступ 10 нових країн до Європейського союзу, в тому числі і Словаччини. Із 1 травня 2004 року Словацька Республіка разом із Чехією, Угорщиною, Польщею, Словенією, Литвою, Латвією, Естонією, Кіпром і Мальтою стала повноправним членом Європейського Союзу.

Входження Словацької Республіки до Європейського Союзу – це не тільки закономірний природний процес об'єднання географічно близьких держав на основі принципів демократії, ринкової економіки, що сприяє поліпшенню відносин між ними, а й історично зумовлена спорідненість народу та його еліти із Заходом.

З огляду на пройдений Словацькою Республікою шлях євроінтеграції, її досвід можна

врахувати і на теренах України: що варто взяти, а від чого відмовитися; як досягти іміджу сталості та передбачуваності держави. Сьогодні Євросоюз – це не статична, а динамічна модель. Євросоюз, як і Європа, в цілому, сьогодні не став ще збалансованою великою державою, оскільки, за словами Е.Тоффлера, ми живемо в час, коли вся структура влади, існуюча дотепер, набирає іншу форму, ми вступаємо в сферу метаморфоз влади [16]. Однак Європа володіє грандіозною всеохоплюючою стратегією, мета якої – провести перестановку в регіональному і світовому співвідношенні сил [17].

У сучасних умовах, заявляє С.Хантінгтон, питання „На якому ви боці?” змінюється більш принциповим – „Хто ви?”. Через те кожна країна повинна мати чітку відповідь, суть якої в культурній ідентичності країни, що й визначає її місце в світовій політиці, а також її друзів і ворогів. Саме взаємини культури і регіоналізму найкраще проявляються в економічній інтеграції, зазначає С.Хантінгтон, виділяючи чотири її ступені: 1) зони вільної торгівлі; 2) митні союзи; 3) спільні ринки; 4) економічні союзи [18].

Вступ України до Євросоюзу, на наш погляд, шлях складний і неоднозначний. У цьому плані немає однозначної думки як з боку України, так і Євросоюзу, який при сьогоднішній ситуації накреслив Україні шлях євроінтеграції довжиною майже в два десятиліття, а можливо і взагалі буде

для нашої держави закритий. Тому не можна не прислухатися до прогнозів С.Хантінгтона, який визначив кордони Євросоюзу. На питання „Де закінчується Європа?”, він дає однозначну відповідь: „Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починається іслам та православ'я”. Він вважає, що Україна відноситься до групи „розколотих країн”, країн, в яких великі групи належать до різних культур. Сама лінія розколу між цивілізаціями, що відділяє Захід від православ'я, проходить по її центру вже декілька століть.

Ускладнення відносин із Євросоюзом можуть призвести до тісної співпраці України з Росією, як великою країною з регіональними і цивілізаційними інтересами. Ці відносини можуть розвиватися трьома шляхами: 1) спільного розвитку; 2) розколу України по лінії розлому на дві частини (західну і східну), остання увійде до складу Росії; 3) Україна залишиться єдиною, незалежною, розколотою і буде тісно співпрацювати з Росією. Українсько-російські відносини мають для Східної Європи таке значення, як франко-німецькі для Західної. Саме Україна і Росія являють собою стержень, необхідний для єдності православного світу [19].

XXI століття ховає в своєму розвитку багато невідомого, не аналізувати і не прогнозувати подальше співжиття і співпрацю країн з різними цивілізаціями означає бути на узбіччі історії і стати її жертвою.

1. Актуальные проблемы Европы: экономика, политика, идеология. – М., 1993. – Выпуск 3. – С.85.
2. Ústavní zákon o rozpuštění České a Slovenské Federativní Republiky. – Praha, 1992.
3. Accession criteria (Copenhagen criteria) // Official Journal of the European Communities. – 1993. L. 123. P. 47.
4. Biela kniha. Priprava asociovaných krajín strednej a východnej Európy na integráciu do vnútorného trhu unie. – Bratislava, 1995.
5. Miroslav Kusý. Stav ľudských práv / Slovensko. 1997. Súhrnná správa o stave spoločnosti. – Bratislava, 1997. – S.141.
6. Див.: 1. Agenda 2000 – Commission opinion on Slovakia's Application for Membership of the European Union, 1997; 2. Bakker, E: Growing Isolation; Political and Ethnic Tensions in the Slovak Republic. Helsinki Monitor, 1998, Vol.9, № 1.
7. Inštitút pre verejné otázky.– Bratislava, IRI/FOKUS oktober 1997. – S. 28.
8. Názozy. Informačný bulletin 1997, č. 4. Bratislava. – S. 64.
9. Alner, J. Občania Slovenska výrazne podporujú vstup do EÚ. Národná obroda, 5. 6. 1998.
10. Inštitút pre verejné otázky.– Bratislava, IRI/FOKUS apríl 1997. – S. 44.
11. www.foreign.gov.sk. Pravidelná správa Európskej komisie o pokroku dosiahnutom SR v príprave na vstup do EU, 1999.
12. Inštitút pre verejné otázky. – Bratislava, IRI/FOKUS maj 2000. – S. 15
13. Európska komisia: Pravidelná správa o pripravenosti Slovenskej republiky r vstupu do EÚ za rok 2000. Brusel, 8.11.2000.
14. www.government.gov.sk. Referendum o vstupe Slovenskej republiky do Európskej Únie.
15. Slovensko. 2003. Súhrnná správa o stave spoločnosti. – Bratislava, 2003. – S.777.
16. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – С.22-23.
17. Там само. – С.527-538.
18. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С.196.
19. Там само. – С.255-259.

SUMMARY

Turyanitsia V. INTEGRATION OF THE POST-SOCIALIST SLOVAKIA IN THE EUROPEAN UNION

Author is defining and characterizing the main periods in the development of the mutual relations between Slovakia and EU. As the main factors that influenced in a negative way the integration processes are called instability of the state institutions, the absence of the developed party system, the presence of the economic crisis and the strict conflicts in the internal policy of the country. Also the article deals with the positive and negative consequences of eurointegration for Slovakia.

І. ЧЕРЛЕНЯК (Ужгород)

СИНЕРГЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СИСТЕМАМИ СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНОЇ ПРИРОДИ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими та практичними завданнями. „Добротні” на перший погляд технології стратегічного управління (СУ) в умовах зростання складності політичного, економічного та суспільного процесів часто дають, або при впровадженні або при використанні в змінених умовах, результати, далекі від очікуваних [1]. Мабуть, справа не лише в тих причинах, які виражається принципом: „літак літає не так, як розрахований, а так як сконструюваний”. Хоча питання кваліфікації „конструкторів системи”, тобто питання управлінських кадрів вищої керівної ланки у складних організаційних системах стоїть дуже гостро. Справа також у невиявлених фундаментальних якостях управлінського процесу керування складними системами, в сучасних умовах з необхідністю звязаного з послідовностями дій алгоритмічного характеру. До складних систем відноситься і певна галузь (міністерство), і бізнес–корпорація і держава в цілому. Це актуалізує практичну потребу дослідження загальних якостей операцій та функцій алгоритмічного походження та технологій управління, що застосовуються в СУ сучасного рівня якості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які опирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Завдання, яке обране нами, перетинається із сферами досліджень трьох наукових напрямків:

- 1) стратегічного управління як загальної науки про методику, методологію та технологію діяльності в галузях: бізнес, розвиток соціальної сфери, розвиток держави та країни;
- 2) стратегічного синергізму як спеціалізованого напрямку теорії організації та теорії управління системами соціальної природи;
- 3) синергетики як широкопрофільного міждисциплінарного підходу.

Основи стратегічного управління як діяльно-практичного феномену менеджменту та науково обгрутованої технології управління в сфері бізнесу розроблялися в роботах І.Ансофа [2],

М.Портера [3]. Причому під бізнесом в менеджменті розуміють любі легальні форми (здійснювані в межах чинного законодавства) та види діяльності, орієнтовані на безпосереднє отримання прибутку. Невдовзі після формулювання основних положень наукового підходу „стратегічне управління” почалася розробка та дослідження такого напрямку як стратегічний синергізм.

Стратегічний синергізм, як метод та концепція вдосконалення стратегічного управління економічними системами розглядався в просторі існування та розвитку наукових шкіл менеджменту. Назвемо його першим простором. У ньому вже в перших роботах по стратегічному менеджменту та стратегічному плануванню зародилося розуміння ефектів синергії в контексті ефективності об'єднання складових в ціле. Фундатор наукового напрямку „стратегічне управління” І. Ансоф (в застосуванні до бізнес-середовища) означив економічний базис синергізму, як можливість того, що результат спільних зусиль декількох бізнес-одиниць буде перевищувати сумарний показник їх самостійної діяльності(4).

Синергетика, як міждисциплінарний підхід описання розвитку складних систем розвивалася і розвивається в другому просторі, в якому існує кілька активно діючих наукових шкіл (школа Хаккена, школа Пригожина, Парижська школа, Московська школа). Варто зауважити, що ці два наукові напрями в одних ракурсах ідентично, а в інших відмінно одне від одного трактують поняття „синергізм” та поняття „синергетичність”. Для цього є певні методичні підстави [5]. Проте дивно не це, а те, що дослідники наукових шкіл з цих двох просторів одні одних не помічають [6]. В той же час, сучасний рівень складності і корпоративного і державного управління створює практичну потребу поєднання наробок методик обох напрямків. Особливо в контексті прогнозування та проектування розвитку складних організаційних систем. На нашу думку це є можливим здійснити в рамках такого менеджменту „стратегічне управління”, при вмілому використанні, адаптуванні та розвитку положень та моделей міждисциплінарного науко-

вого підходу, що отримав назву синергетика (в розумінні Г.Хаккена [7]).

Дослідники в сфері менеджменту та управління відмічають, що заплановані та внесені в практику реалізації стратегії бізнес-корпорацій вищим керівництвом організації (компанії, корпорації, підприємства, галузі, тощо) проекти використання синергічних ефектів при об'єднанні організаційних одиниць (бізнес-одиниць), при диверсифікації виробництва чи при спробах сумісного використання активів різними бізнес-підрозділами компанії часто приносять результати, які не відповідають очікуванням. Виявляється, що деколи об'єднання сегментів бізнесу, бізнес-одиниць може давати негативний результат, збільшуючи витратність. Практика показує, що досить часто диверсифікація виробництва може зменшувати об'єм продаж „старих видів” продукції в такому обсязі, який приводить до значних збитків диверсифікованого бізнесу в цілому. Тому спеціалісти по стратегічному синергізму в рамках „мови” теорії організації та менеджменту говорять про негативний синергічний ефект, від'ємний синергічний ефект, позитивний синергічний ефект, початковий та операційний синергічні ефекти. Відмічається, що часто виникнення та наростання негативних синергічних ефектів є не зрозумілим для керівників вищої та середньої ланок корпорацій навіть з великим досвідом та стажем успішної практичної роботи в сфері управління бізнесом [8].

В той же час, дослідники в рамках синергетичного міждисциплінарного підходу досліджують стани колективного впорядкування відкритих систем, зародження нових структур як синергетичний ефект. В рамках цього підходу вивчається вплив хаотизації та флюктуацій на можливість прогнозування розвитку відкритих систем [9].

На нашу думку, колективні стани, які мають синергетичну природу мають місце при реалізації можливостей організаційного розвитку під впливом СУ. Ці стани можуть позитивно або негативно впливати на процес СУ. В цьому зв'язку ми розглядаємо наукове завдання: дослідження явищ, які зумовлюють або створюють складність стратегічного управління, визначення чинників та джерел впливу на ефективність управлінського процесу.

Метою цієї роботи є: дослідження фундаментальних якостей елементів композиції алгоритмів стратегічного управління, вивчення механізмів, що формують рівень принципової передбачуваності результатів та ступінь досяжності цілей стратегічного управління.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для досягнення вказаної мети нами адаптовано та розвинуто в контексті вирішення означеної задачі положення праксеологічних підходів „стратегічне управління”, „стратегічний синергізм” та ідеї декількох наукових областей синергетичного підходу: теорії фракталів, методу

самоорганізованої критичності, теорії динамічного хаосу та власне концепції параметрів порядку.

Є дві смислові сторони стратегії як послідовності практичних дій: 1) стратегія, як послідовність дій проти негативних зовнішніх впливів та одночасного сприяння, підтримки позитивних зовнішніх впливів; 2) стратегія, як послідовність дій внутрішнього смислового впорядкування. В суспільстві цивілізаційного рівня спеціалізації та інтелектуальної конкуренції проблема вироблення стратегії викликає появу спеціалізованої форми професійної діяльності: стратегічного управління. Таким чином стратегічне управління є послідовність дій, яка накладається „додається” одна до одної в процесі послідовного (при необхідності деревовидного, мереживного) виконання кроків деякої програми, алгоритму, який має певну, спільну для всіх процесів, загальноблочну структуру та спеціальну технологію реалізації „виробничих” кроків, що відповідає спеціалізації задачі.

В загальному випадку в структурі СУ виділяють вісім процедур-етапів: встановлення місії організації – визначення цілей організації – аналіз та оцінка зовнішнього середовища – аналіз і оцінка стану та потенцій організації і її внутрішнього середовища – аналіз стратегічних альтернатив – вибір стратегії – організація управління по реалізації стратегії – оцінка стратегії [10].

При оцінці ступеня успішності здійснення етапів стратегічного управління доцільно враховувати новий феномен, розуміння якого виникло в рамках синергетичного підходу Хаккена. Це феномен горизонту прогнозу [11]. Ми вважаємо, що феномен горизонту прогнозу явно або неявно входить в кожен процедуру-етап стратегічного управління в контексті циклів узгодження між етапами. Таким чином проблема горизонту прогнозу знаходиться в безпосередньому зв'язку з характеристиками алгоритмів прогнозування, оцінки та цілепокладання стратегічного управління тобто з методами коректування стратегії, що поєднує проблемним містком наукові напрямки „стратегічний синергізм” та синергетичний підхід.

Застосування положень стратегічного синергізму до вирішення складових проблеми визначення горизонту прогнозу вказує, що проблема має декілька актуальних граней: компетентність та освіченість персоналу, що здійснює прогнозування; інструментарій, який використовується для прогнозування; алгоритми, на основі яких використовується інструментарій. Особливої уваги кожен раз потребує природа алгоритмів, на яких будуються та реалізуються проекти стратегічного управління.

Алгоритм процедури стратегічного управління має природу, що визначається системно-ієрархічною природою операцій, що використовуються в алгоритмі та загальною композицією процедури СУ. Під системно-ієрархічною природою

операцій маємо на увазі те, що всі операції здійснюються за певною смисловою системою досягнення проміжкових та кінцевих цілей. Маємо на увазі те, що при здійсненні послідовності операцій враховується: ієрархічна пріоритетність чинників та послідовність їх операційного відображення; необхідність сумісного здійснення альтернативних груп операцій, необхідність порівняння цілепривідності наборів операцій між собою, необхідність співставлення та протиставлення близьких та далеких цілей, необхідність порівняння наборів цілей, наборів операцій та наборів функцій. Окрім того роль смислового стержня грає база природа елементарної управлінської операції, яка відображає спеціалізацію „виробничого завдання”. На її основі будуються більш складні операції. Природу базової операції та ступінь відображення нею всіх можливостей розвитку системи потрібно окремо досліджувати для кожного еволюційного випадку. Але існують певні закономірності, пов’язані із складністю як загальним феноменом. Вони, зокрема, є предметом цього дослідження. Стосовно природи алгоритмів управління технічно складними системами, зауважимо, що в сучасних інформаційних технологіях саме для врахування природи складності, виникла необхідність розрізняти поняття обчислювально-привідні та обчислювально-непривідні алгоритми.

Розвиток техніки та технологій значною мірою ґрунтувався і ґрунтується надалі на використанні в творчому процесі винахідниками аналогій (рефлексій) із створеними природою елементарними „механізмами здійснення” процесів. Зауважимо, що сучасний розвиток складності техніки вже дозволяє робити „зворотні” аналогії. В першу чергу це стосується технологій, в яких домінують не динаміко-енергетичні характеристики, а природа складності відіграє визначальну роль. В призмі цього, звернемо увагу, що робота компютера здійснюється на основі деякого визначеного операційною системою обчислювального алгоритму. При аналізі можливостей операційних систем та пакетів супроводжуючих програм було помічено, що робота компютера характерна тим, що ми не можемо передбачити результат дії деяких програм, точніше деяких програмних ліній, не виконавши їх повністю. Такі алгоритми в „компютерному світі” отримали назву обчислювально-непривідних [12].

Спробуємо логічно формалізувати сегменти необхідних нам знань. Будемо вважати, що, алгоритми, які приводять до наперед очікуваного прогнозованого результату в межах похибки, яка визначається точністю обчислень є обчислювально-привідними, оскільки „приводять” до цілі, до наперед окресленого результату. Стосовно алгоритмів, які не є обчислювально-привідними на тій базі операцій, які закладені їх фундаментальному первісному наборі, ситуація трохи складніша. Алгоритми, які нездатні за рахунок підвищення точності виконання операцій чи за рахунок більш оп-

тимального підбору та застосування іншої операції із існуючого, вже сформованого в базі алгоритму набору операцій, привести із прогнозованою точністю до якісно очікуваних результатів розділяються на два класи. Перший – містить ті алгоритми, які при зміні базового набору операцій алгоритму спрощується до обчислювально-привідного. Другий – містить ті алгоритми, в яких результат виконання частини або всіх операцій може бути принципово непередбачуваним за наслідками до виконання всіх операцій алгоритму (на даному рівні знань людства).

Природу обчислювально-непривідного алгоритму можна спробувати виявити методом „від супротивного”, на основі аналізу умов екзистенції та ефективності обчислювально-привідного алгоритму. Природа обчислювально-привідного алгоритму визначається характеристиками послідовностей математичних операцій, які приводять до наперед визначеної цілі. З цією метою слід відмітити, що кожен крок алгоритму є деяка дія, що має представлення-рефлексію у вигляді математичної операції. Кожний крок алгоритму таким чином співставляється з певним числом або набором чисел. Операція за операцією переводить „виконавця” алгоритму від початкового набору чисел (значень параметрів процесу) до наступного набору чисел (значень параметрів процесу). Ці набори чисел з деякою мірою похибки відображають структуру досліджуваного природного та соціального об’єкту. В обчислювально-привідних алгоритмах приймається (та перевіряється), що на початковому етапі вимірювання (встановлення) набору даних ми можемо застосовувати процедури все більш точного та точного встановлення значень вказаного набору, що приводить до уточнення значень кінцевого „результату”. Більш складним є порівняння значень проміжкових наступних (послідовних в часі) наборів, які виникають в процесі здійснення операцій по виконанню етапів алгоритму із реальними значеннями характеристик процесу. Адаже завжди стоїть проблема точності вимірювань та „скінченої кількості десяткових значень при здійсненні обчислень”. Але для нашого дослідження проблема похибки вимірювання експерименту (фізичного, соціологічного, управлінського, економічного) не є принциповою. Принциповим є те, що на шляху здійснення обчислювально-привідного алгоритму можливо або не можливо отримувати передбачуваний результат із наперед заданим ступенем точності (шляхом уточнення значень наборів даних або якимось іншим шляхом). Приклад обчислювально-привідного алгоритму: врахування та поєднання необхідних матеріальних ресурсів (шкіри та комплектуючих), енергетичних ресурсів, інтелектуально-інформаційних ресурсів у формі патентів, технологічних та дизайнерських розробок тощо, фінансових ресурсів у цілеспрямовану послідовність дозволяє обчислити та забезпечити

рівень випуску продукції деякою шкіргалантереєю фабрикою. Окрім того, обчислювально-привідний алгоритм розподілу та використання ресурсів дозволяє оцінити рівень очікуваного прибутку.

Більшість алгоритмів, на основі яких здійснюється управлінська діяльність прямо містять в собі обчислювальні алгоритми (привідні або непривідні) в якості складових або в якості імітаційно-подібних. По перше, бюджетування є невід'ємною складовою управлінської діяльності в системі любого рівня – від маленького підприємства до гігантської корпорації, міністерства та, навіть, держави в цілому. По друге: управлінська діяльність передбачає здійснення деяких задуманих „сьогодні” усвідомлених кроків „завтра”, в близькому або далекому майбутньому. Тобто на основі „плану кроків” здійснюються частина практичних дій, яка відповідає „початковому” складу (розумінню) задачі. Можна зауважити, що любий план будується на деяких наборах цифрових показників та наборі запланованих до виконання актів (операцій). Кожна величина в нашому світі може бути виміряна з деякою (визначеною, невизначеною, оціненою) точністю із скінченою кількістю десяткових цифр. Але не всі якісні характеристики передаються скінченою кількістю кількісних характеристик. Тому ми, часто навіть не усвідомлюючи того, широко використовуємо в житті не тільки обчислювальні алгоритми, але і інші, послідовності, які можна означити як діяльнісні (функціональні) алгоритми.

З метою розширення можливостей та методів проектування ефективних технологій СУ, ми вважаємо є доцільним узагальнити концепцію обчислювально-привідного алгоритму до функціонально привідного (відповідно – функціонально непривідного) алгоритму та застосовувати її при розробці конкретних проектів СУ. На нашу думку, ця необхідність існує і в контексті пошуку розв'язків задачі ефективності реалізації стратегічного управління.

Здійснимо розширення поняття „обчислювально-привідний алгоритм” до поняття „функціонально привідний алгоритм” на основі рефлексії „управління-виробництво”. Наше допущення про доцільність такого розширення ґрунтується не тільки на зауваженні приведені вище в контексті „про роль числа у плануванні”. Воно ґрунтується на спостереженнях та аналізі як елементарних актів, так і комбінацій актів управлінського процесу як алгоритмічного феномену виконання послідовності деяких функцій та операцій. Адже, для того, щоб забезпечити досягнення цілі або навіть лише підтримати життєздатність виробничого (і відповідно управлінського) процесу, персоналу необхідно виконати певну послідовність функцій. Вказана послідовність може бути інтуїтивного або алгоритмічного (інструктивного) характеру. Тому при сучасному розвитку інфор-

маційного забезпечення виробничого і управлінського процесу доцільно говорити про алгоритми виконання функцій, або інакше функціональні алгоритми. Функціональні алгоритми семантично зв'язані із службовими інструкціями, виробничими традиціями, нормативними актами, корпоративними та державними планами, тощо. Спрощено, – ми виконуємо добросовісно певну сукупність функцій в певній (можливо змінній) послідовності щоб дістати деякий позитивний результат – мету. Якщо наші дії привели до очікуваних результатів, значить був використаний (вироблений) функціонально привідний алгоритм.

По-простому, обчислювальний алгоритм – сукупність правил здійснення послідовностей обчислювальних операцій відповідно до деякої сукупності логічних умов. Для розуміння природи такого більш складного поняття як функціонально привідний (відповідно непривідний) алгоритм, спробуємо виявити, що ж є основою обчислювально-привідного алгоритму. З цією метою зауважимо, що більшість математичних „обчислювальних операцій” є похідними від операції додавання: А) Віднімання – це операція обернена до операції додавання. Таким чином вона і „будується” за смыслом; Б) Множення – це операція багаторазового додавання однотипних об'єктів, що теж свідчить про її похідність від операції додавання; В) Ділення – операція обернена операції множення, що свідчить також про її генетичний зв'язок із операцією додавання; Г) Піднесення до степеня (відповідно і степенева функція) є повторенням операції множення однотипних об'єктів, що знову ж формує генетичну залежність від операції додавання; Д) Добування кореня є операцією оберненою до операції піднесення до степеня, що теж свідчить про її генетичний зв'язок із операцією додавання. Аналогічно, всі інші елементарні математичні операції та, відповідно, елементарні математичні функції є генетично „похідними” від операції додавання. Деяка елементарна математична функція відрізняється від іншої тільки темпом росту (падіння) складових, що „створять” змінну величину функції.

Арифметично формула привідності в процесах додавання походить від принципу: для оцінки результату додамо спочатку „на око” сотні, а десятки та одиниці потім „уточнимо” результат до кінцевого. Геометрично, привідність (до деякої точки простору), як результат додавання кількох кроків, свідчить про можливість за рахунок здійснення кроків оберненої дії повернутися в вихідний стан, в вихідну точку простору. Алгебраїчно, привідність означає, що комбінація операцій із функціональними залежностями під час виконання виробничо-алгоритмічного процесу приведе до результату, який можна „увявити” в рамках деякої комбінації функцій.

Окрім додавання та похідних від нею операцій в алгоритмі можуть бути операції порівняння

наборів параметрів та операції вибору (з декількох наборів) за певним правилом чи принципом. Саме операції такого типу можуть бути джерелом непривідності як фундаментальної базової якості алгоритму в цілому або якогось його сегменту. Питання, чи всі типи операцій „вибір” приводять до фундаментальної непривідності алгоритму в цілому? Ні. Наприклад, якщо порівнювати два вектори (лінійні суперпозиції компонент) то непривідність не виникає. Сумуванням векторів завжди можна „дійти” до результуючого. І повернутися „назад”. Таким чином існує можливість коректування „курсу” в межах бази існуючих операцій.

На нашу думку, незважаючи на всі намагання звести операції порівняння наборів до порівняння лінійних суперпозицій, тобто до тієї ж бази додавання, такий спосіб не завжди адекватний характеру задачі. Необхідно виявити, коли ситуація є сутнісно нелінійною, тобто адекватну умовам задачі лінійну суперпозицію побудувати неможливо. Нелінійність як феномен необхідно окремо включати в алгоритм стратегічного управління. Таким чином, важливим є дослідження операцій, які не можна апроксимувати лінійною суперпозицією. Важливим є розпізнати фундаментальні джерела непривідності алгоритмів.

Моделльний приклад, який імітує ріст, розпад та всілякі зміни в популяції живих організмів дасть нам можливість виявити одне із фундаментальних джерел непривідності. Ця модель має алгоритм розвитку, який можна класифікувати і як обчислювальний і як функціональний. Цю модель придумав в 1970 році математик Джон Конвей і назвав гра „Життя” [13]. В моделі розглядається нескінченна плоска решітка квадратних ячеек. Одна ячейка є можливим місцем життя однієї клітини. Час в цій моделі є дискретним ($t = 1, 2, 3, \dots$). Клітина має два стани: вона може бути живою або мертвою. Живі клітини створюють в кожний момент певну еволюційну конфігурацію, яка дискретно-динамічно міняється в часі. У кожній клітині 8 сусідів: з чотирма вона має спільні ребра (відрізки), з чотирма вона має спільні вершини (точки). Правила еволюції в цій нескінченній ячеїстій площині такі. Зміна стану клітини в момент $(t+1)$ визначається тим, в якому стані „інтегрально” знаходиться топологія життя сусідів в момент t . Це здійснюється за такими нормами-операціями алгоритму:

Якщо клітина мертва в момент часу, то вона оживає в момент часу $(t+1)$ тоді і тільки тоді, коли троє із 8 сусідів були живими в момент t .

Якщо клітина жива в момент часу t , вона гине в момент $(t+1)$ тоді і тільки тоді, коли менше як двоє або більше як троє її сусідів були живими в момент часу t .

Еволюція моделі з такими простими правилами може бути як завгодно складною. Існують конфігурації типу „будиночок” із чотирьох кліток, які стоять на місці. Існують конфігурації із п'яти кліток

„планер”, який переміщається по діагоналі, циклічно повторюючи свою форму через кожні чотири кроки. Існують мозаїки конфігурацій, які складним чином еволюціонують по великим ділянкам площини.

Відмітимо, що саме структура та принцип екзистенції цієї дискретно-динамічної моделі дає нам можливість одну із фундаментальних причин непривідності алгоритму розвитку подій. В моделі є принципова нелінійність. Вона впливає з аналізу характеру розвитку початкових конфігурацій в часі: при зіткненні фігур з клітин різної початкової конфігурації багатоманіття та непривідності виникає саме за рахунок можливості та необхідності вибору між „сусідом-відрізком” та „сусідом-точкою”. А ж це об'єкти різної „цінності” (фрактальної) розмірності. Таким чином ми можемо зробити висновок, який має безпосереднє відношення до характеристики етапів стратегічного управління: необхідність вибору між об'єктами різної „цінності” (фрактальної) розмірності унеможливує зведення операції вибору до операції генетично звязаною суто з операцією додавання. Цим самим створюється незворотність процесу. Що виключає можливість повної детальної корекції процесу еволюції за рахунок „повернення назад”. І цим самим створює принципову непривідність алгоритму.

Якщо реалізація процедури стратегічного управління включає в себе усі вказані вище етапи (із восьмим етапом – „оцінка стратегії” включно), то виникає можливість виявити, наскільки цей процедурний цикл привів до поставленої мети. Тобто процедура СУ прямо передбачає можливість корекції обраної стратегічної альтернативи (тобто корекції обраного шляху та методів досягнення цілі), чим привідність організації до мети (цілей) формально ніби забезпечується. Але, якщо після того як звірено цілі і результати на 8 етапі – етапі оцінки стратегії, виявлено, що вони розходяться, а до початкового, вихідного стану навіть із затратою додаткових ресурсів швидко повернутися неможливо, то мегаалгоритм СУ на практиці виявився непривідним. Тим більше, якщо є „конкурентні обставини”, які визначають втрачений час як втрачений ресурс. Загальна схема стратегічного управління при правильному виконанні усіх восьми етапів (з своєчасною внутрішньою корекцією етапу) та при дотриманні правил оцінки стратегії мала б забезпечувати привідність загального (мега) алгоритму стратегічного управління. Але мегаалгоритм СУ може стати фактично непривідним, якщо під час здійснення деякого або деяких етапів СУ „життєвий процес”, управління яким здійснюється, відбувається на основі функціонально непривідного алгоритму.

Зауважимо, що існує простий, абсолютно широко відомий приклад непривідності алгоритму, який деякою мірою змінив хід еволюції в планетарному масштабі. Приклад настільки відомий, що став непомітним. Це алгоритм здійснення моряками ко-

раблів Колумба своїх функцій під час подорожі: направлялися в Індію – припливли в Америку. Прикладом непривідного функціонального алгоритму став алгоритм проведення „експерименту” по збільшенню ефективності тепловіддачі ядерного реактора Чорнобильської АЕС. Непривідними є існуючі на даний час функціональні алгоритми створення установки по управлінню „прибутковим” термоядерним синтезом. Приклад непривідності функціонального алгоритму зі світу бізнесу: керівництво фірми „Nagtis” планувало скоротити витрати на розробку текстового процесора шляхом адаптації системи редагування текстів для газет, яке було у їх власності. Виявилось, що газетна редакційна система виконувала занадто багато специфічних функцій і кошти потрачені на її переробку почали переважати суму, необхідну для розробки з „чистого листка”, а необхідна якість не досягалася. Такий алгоритм-стратегія не привели до мети. Фірма відмовилася від алгоритму адаптації і прийняла до виконання алгоритм розробки текстового процесора „з нуля” [14]. Розпад та зникнення Радянського Союзу, який керувався особливим алгоритмом здійснення влади та державного управління, теж є прикладом реалізації непривідного алгоритму.

Свіжий приклад із політично-організаційної сфери: політична команда „помаранчевого майдану”, після утвердження в інституті президентської влади та, відповідно, у вертикалі виконавчої влади, мала стратегічний план проведення модифікаційних реформ в Україні з метою наближення країни до європейських стандартів здійснення бізнесу та політичних процесів в країні. Було сформовано певний алгоритм дій на „основі” проголошених на „Майдані” ідеологем та гасел, формально проголошених там в якості „Місії”. Життя ж продемонструвало, що задіяний командою алгоритм виконання політичної програми через два роки привів до зовсім неочікуваних тоді результатів. Причому, на початку і насамперед актори команди програли не стратегію конкурентної боротьби із формальними

політичними конкурентами (яка прямо описується методами теорії ігор), а створили ситуацію „безрезультативності” саме за рахунок іманентних якостей власного діяльнісного алгоритму. Це приклад непривідності обраного алгоритму стратегічного управління в сфері політичного менеджменту.

Висновки з даного дослідження. Часто, уже в своїй основі планування розвитку відкритих систем містить іманентну внутрішню суперечність: планування здійснюється засобами алгоритмів, які вважаються привідними, а життя часто розвивається на основі реалізації непривідних алгоритмів. Модель „гра Життя” свідчить, що частина ефектів непривідності має фундаментальний характер, наприклад, виникає із необхідності забезпечення рефлексії між топологією простору розвитку системи та топологією можливостей (умов) екзистенції операцій алгоритму. Ясно, що частина ефектів непривідності виникає із-за помилок в виконанні функцій персоналом. Частина ефектів некерованості та непривідності може бути пов’язана з процесами спонтанної неконтрольованої активації елементів внутрішнього або зовнішнього середовища. Частина – виникає внаслідок реалізації конкурентами протидіючих нам функціональних алгоритмів. Але необхідно враховувати виділеним чином, що фундаментальна якість непривідності алгоритму стратегічного управління виникає при здійсненні операції ранжирування альтернатив, які містять для „порівняння” параметри різної ціннісної (фрактальної) розмірності.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Доцільно провести наукове дослідження конкретних проявів феномену функціональної непривідності алгоритмів, як в сфері політичного менеджменту, державного управління, так і в сфері управління бізнес-корпораціями. Необхідним є пошук та дослідження можливих технологій обмеження негативних впливів феномену функціональної непривідності алгоритмів та вироблення відповідних практичних рекомендацій.

1. Кемпбелл.Э., Саммерс Лачс К. Стратегический синергизм, 2-изд./ – СПб.: Питер, 2004. – 416 с.
2. Ansoff I., Corporate strategy, revised edition, Penguin Books, 1987, p. 245-248.
3. Porter M. Competitive Advantage, Free Press, New York, 1985, p.318.
4. Кемпбелл.Э., Саммерс Лачс К. Стратегический синергизм, 2-изд./ – СПб.: Питер, 2004. – С.28.
5. Черленяк І. Функціональність, синергізм та синергетичність організаційних систем. Вісник НАДУ. – 2005. – №3. – С.64-72.
6. Гатауллин Т., Малыхин В. Синергия как фундаментальное свойство экономики. // Международная экономика. – 2006. – №7. – С. 42-47.
7. Хаккен Г. Синергетика. – М.: МИР, 1980. – 404 с.
8. Кемпбелл.Э., Саммерс Лачс К. Стратегический синергизм, 2-изд. – СПб.: Питер, 2004. – С.42.
9. Князева Е., Курдюмов С. Основания синергетики. – СПб.: Алетея, 2002. –С.301.
10. Немцов В.Д., Довгань Л.Є. Стратегічний менеджмент. – К., 2001. – 539 с.
11. Князева Е., Курдюмов С. Основания синергетики. – СПб.: Алетея, 2002. – 414 с.
12. Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. – М.: УРСС. – С.40.
13. Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. – М.: УРСС. – С.38.
14. Кемпбелл.Э., Саммерс Лачс К. Стратегический синергизм, 2-изд./ – СПб.: Питер, 2004. – С.129.

15. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы – М.: Институт комп. Исследов., 2002. – 376 с.

SUMMARY

Cherlenyak I. SINERGETIC PECULIARITIES OF STRATEGIC MANAGEMENT BY SOCIAL AND POLITICAL SYSTEMS

Nature of algorithm of strategic management the difficult frames of society is probed. Sinergetichniy approach is utilized. Management categories are entered: „functionally bring” and „functionally unbring” algorithm. Nature of factors of functional unbring algorithm of management is considered

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

О.БІЛОУС (Івано-Франківськ)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦЕРКОВНИМ МАЙНОМ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Релігійне відродження в Україні, яке дало поштовх до збільшення кількості релігійних організацій, поставило на порядок денний питання їхнього забезпечення майном та приміщеннями.

Рівень забезпеченості церков, релігійних організацій культовими приміщеннями неоднаковий. Помітною є й тенденція щодо різного рівня забезпеченості релігійних організацій культовими приміщеннями в регіональному розрізі: у західному регіоні цей рівень вищий, а в південно-східному та центральному – дещо нижчий [8].

Вирішення цього питання, що з'явилося у зв'язку з політикою держави щодо релігії і церкви, яка проводилася в роки радянського режиму, великою мірою пов'язане з реституцією храмів та церковного майна.

Політика радянської держави у цій сфері впродовж майже семи десятиліть спрямовувалася на ослаблення, а відтак і на повне викорінення релігії і церкви. Однією із важливих складових цієї політики було позбавлення релігійних організацій власності, вилучення у неї культових споруд і майна.

З початком демократизації українського суспільства владними структурами було взято курс на подолання негативних наслідків колишньої радянської політики щодо релігії і церкви, серед яких важливе місце посідала проблема реституції культових будівель і майна релігійних організацій.

Одним із перших нормативно-правових документів, що стосувався питань реституції культових будівель, була Постанова Ради Міністрів Української РСР “Про перелік пам'яток архітектури, які підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям” від 5 квітня 1991 року. Нею було визначено 46 колишніх культових будівель та церковних комплексів, які мають статус найбільш значимих і не можуть бути повернуті релігійним організаціям. Серед них, зокрема, такі відомі культові споруди Києва, як Софіївський та Михайлівський собори, окремі споруди Києво-Печерського історико-культурного заповідника, комплекс споруд Видубицького монастиря, Кирилівська та Андріївська церкви, Миколаївський костіол та інші [5].

Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”, прийнятий у 1991 році, задекларував чимало положень стосовно майнового стану релігійних організацій, зокрема, забезпечення їх

культовими приміщеннями та майном, однак не визначив механізму реального розв'язання цієї важливої проблеми державно-церковних відносин [2].

Через правову неврегульованість чинним законодавством питань повернення релігійним організаціям церковних будівель і майна, Президентом України Леонідом Кравчуком був виданий Указ “Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна” (№ 125 від 4 березня 1992 році). Відповідно до цього Указу Кабінет Міністрів України мав визначити ті пам'ятки архітектури, які можуть бути передані релігійним організаціям. Структурами виконавчої влади та місцевого самоврядування давалася низка доручень, зокрема: щодо здійснення передачі у власність чи у безоплатне користування культових будівель, що використовуються не за призначенням; вирішення питання про відселення з території Києво-Печерського історико-культурного заповідника усіх організацій і установ, діяльність яких не пов'язана із виконанням його статутних завдань; проведення інвентаризації культового майна, що зберігається у фондах музеїв та архівів для вирішення питання про можливість його подальшого використання за призначенням; сприяння релігійним організаціям у зведенні культових будівель [9]. Президентом України Леонідом Кучмою було видане Розпорядженням “Про повернення релігійним організаціям культового майна” (№ 53 від 22 червня 1996 року), яким на виконання статті 17 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” давалося доручення Кабінету Міністрів України до 1 грудня 1997 року забезпечити передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних організацій культових будівель і майна, які перебувають у державній власності та використовуються не за призначенням [7].

Після закінчення строку дії прийнятих на президентському рівні нормативно-правових документів у травні 1998 року було видане Розпорядження Кабінету Міністрів України “Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням”, у якому йшлося про подання місцевими органами державної виконавчої влади до Кабінету Міністрів України повного переліку культових

будівель, які перебувають у державній та комунальній власності і не використовуються або використовуються не за призначенням, з визначенням термінів та умов поетапного повернення їх релігійним організаціям [6].

У зв'язку із численними зверненнями керівників церков та релігійних організацій щодо повернення церковних пам'яток їх історичним власникам, Кабінетом Міністрів України було зроблено наступний важливий крок у вирішенні цієї проблеми: прийнято 14 лютого 2002 року Постанову «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям». Він відмінив Постанову Ради Міністрів Української РСР «Про перелік пам'яток архітектури, які підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям» (№ 83 від 5 квітня 1991 року) і встановив, що культові будівлі – визначні пам'ятки архітектури, можуть передаватися у користування релігійних організацій. Проте передача може здійснюватися лише за умови вирішення питань, пов'язаних з переміщенням тих закладів, установ і організацій, що займають ці культові будівлі, до інших приміщень [4].

Отже, українська держава засвідчила, що вона визнала права релігійних організацій на націоналізоване в радянський період у них майно, визначила об'єкти, що підлягають поверненню, а також розробила порядок їх передачі віруючим. Крім того, релігійним організаціям була надана можливість у судовому порядку оскаржувати рішення органів державної влади і місцевого самоврядування з питань реституції церковного майна.

На виконання прийнятих нормативно-правових актів релігійним організаціям за роки незалежності України було повернуто 14,4 тисяч культових будівель, а кількість культових будівель та пристосованих приміщень, якими користуються церкви досягла 21,1 тисячі [8].

Однак, незважаючи на низку прийнятих нормативно-правових документів та проведену роботу з повернення релігійним організаціям значної кількості культових споруд та церковного майна, не всі аспекти цієї проблеми нині є врегульованими.

Зважаючи на те, що більшість проблем, пов'язаних з поверненням культових споруд та відновленням майнових прав релігійних організацій є правовими, подальшого вдосконалення потребує законодавство та інші нормативно-правові документи, а також механізми їх реалізації. Передусім це стосується питань власності релігійних організацій.

При розгляді питань повернення релігійним організаціям їх колишніх культових будівель та майна особливої уваги потребують церковні споруди, які є визначними пам'ятками історії та культури загальнонаціонального чи світового значення. Із 21,1 тисячі храмів, які знаходяться у власності чи

користуванні релігійних організацій, 3,9 (18,5 відсотка) є пам'ятками архітектури [8].

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» містить положення, яке зобов'язує власників та користувачів культових споруд та іншого майна, що є історичною, художньою або іншою культурною цінністю, дотримуватися встановлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури [2]. Однак, на практиці, в основному через брак коштів, ремонтні та реставраційні роботи культових споруд, які повертаються релігійним організаціям нерідко виконуються непрофесійно, що завдає великої шкоди національній історико-культурній спадщині. Виходом із ситуації могло б стати встановлення спільного права власності – держави та відповідних релігійних організацій, а відтак спільного їх використання та отримання прибутку.

Важливо, щоб повернуті та відновлені церковні пам'ятки не тільки сприяли розв'язанню проблеми забезпечення релігійних організацій культовими приміщеннями, а й стали невід'ємною частиною національної культури.

Однією із найскладніших проблем у справі повернення релігійним організаціям культових споруд і майна є проблема фінансування. З одного боку, в умовах, коли значна частина населення України знаходиться за межею бідності, віруючі не в змозі повною мірою фінансово забезпечити ремонт, реставрацію повернутих церковних споруд та нове храмове будівництво. З другого боку, закріплений у Конституції України принцип відокремленості церкви від держави не дає можливості владним структурам здійснювати фінансування будівництва нових церковних споруд.

Розв'язання проблеми забезпечення релігійних організацій культовими спорудами призведе до зниження рівня конфліктності в релігійному середовищі, яке нерідко спричиняється саме недостатньою забезпеченістю релігійних організацій культовими спорудами, претензіями кількох релігійних громад на одну і ту ж культову споруду. Наявність цієї проблеми свого часу змусила вітчизняних законодавців вносити відповідні доповнення до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», зокрема, про запровадження почергового богослужіння [2]. Щоправда, в деяких регіонах впровадження почерговості призвело не до послаблення напруженості у міжцерковних стосунках, а, навпаки, до ще більшого їх загострення.

Одним із важливих напрямів економічних реформ в Україні є перерозподіл загальнонаціональної власності, зокрема її роздержавлення і приватизація. У зв'язку з цим постає питання про заповігання приватизації колишніх об'єктів церковної власності. Особливо небажаним є привласнення культових споруд іноземцями.

При визначенні нового власника культових приміщень і церковного майна слід враховувати передусім його цільове призначення. Відтак

релігійні організації відповідно до чинного законодавства повинні мати першочергове право на володіння ним.

Однак, нерідко ситуація ускладнюється тим, що колишнє націоналізоване церковне майно не може бути повернуто релігійним організаціям без нанесення значної шкоди його нинішньому власникові. Зважаючи на це, деякі дослідники ставлять питання про відновлення історичної справедливості шляхом встановлення компенсації матеріальних втрат колишньому власнику або передбачення викупу об'єкта власності у колишнього власника (релігійної організації) чи участі у прибутках, якщо об'єкт церковної власності приносить користувачам дохід [3, 198]. Культурні будівлі та майно не повинні продаватися, купуватися, заставлятися, обкладатися податками та іншими зборами.

При розв'язанні проблем реституції церковного майна надзвичайно важливим є дотримання принципу справедливості. У процесі пошуку шляхів та механізмів поновлення майнових прав релігійних організацій необхідно виходити з принципу правонаступності та спадковості церковної власності. Проте розв'язання цієї проблеми значно ускладнюється наявністю розколу та міжцерковного протистояння, зокрема, у православ'ї, що заважає справедливому визначенню законного власника тих чи інших церковних споруд. Тому саме майнове питання ще продовжує виступати одним із джерел конфліктності в релігійному середовищі та у відносинах церкви і держави. Йдеться передусім про культові споруди, які є національним історико-культурним надбанням (Софійський собор, Києво-Печерська, Почаївська лаври та інші) і на які, як на національні святині, претендують усі традиційні християнські церкви в Україні. Нерідко конфлікти на майновому ґрунті набувають політичного забарвлення.

Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми може бути розробка механізмів матеріальної компенсації релігійним організаціям за ревізію їхнього майна. Однак в умовах економічної кризи в державі, ця проблема належним чином не може бути розв'язаною. Причому компенсація, як пропонують деякі дослідники, може здійснюватися у різних формах: робіт або послуг з реставрації та відновлення храмів та інших культових приміщень, предметів культу, грошових субсидій, надання виробничих і житлових приміщень, виділення земельних ділянок під будівництво храмів, а в перспективі, за прикладом багатьох цивілізованих країн, вирішення питання щодо закріплення за храмами землі на довічне та безкоштовне користування [3, 198].

На нашу думку, з метою більш повного врахування інтересів сторін (церкви і держави) проблема реституції церковного майна має вирішуватися поетапно. На першому етапі слід повернути у власність релігійних організацій ті

культові споруди і церковне майно, що не є пам'ятками історії та культури, яке не використовується ні державою, ні церквою і не викликає суперечок та конфліктів ні між релігійними організаціями, ні між ними та державою.

На другому етапі варто вжити заходів до повернення усіх культових об'єктів, які належали релігійним організаціям, у тому числі й тих, що являють собою історико-культурну цінність, за умови неухильного виконання вимог законодавства щодо їх використання та утримання.

В умовах релігійного відродження важливого значення набуває відновлення господарської діяльності релігійних організацій. Для цього потрібне не лише повернення культових споруд і майна, а й розв'язання комплексу проблем, пов'язаних із власністю на землю, на яких вони знаходяться, господарські споруди, іншу нерухомість. В умовах, коли відбувається суцільна приватизація майна, а земля стає товаром, ці питання значно актуалізуються.

Щодо розв'язання проблеми власності релігійних організацій на землю нині пропонуються такі шляхи. Одним із них передбачається передача землі релігійним організаціям для сільськогосподарського виробництва відповідно до середньої у районі норми безоплатної передачі землі у власність, а для інших статутних цілей – у межах, встановлених органами державної влади та місцевого самоврядування. Другим – виділення земельних ділянок у межах земельного наділу, що був до націоналізації, або у максимально можливому розмірі, який забезпечував би повноцінне функціонування культового комплексу [3, 200]. Релігійні організації слід звільнити від орендної плати на земельні ділянки, на яких розміщені богослужбові приміщення, благодійні заклади, недільні школи тощо.

В процесі повернення культових будівель доводиться стикатися з тим, що більшість із них знаходяться в незадовільному стані. Як свідчать обстеження церковних споруд у регіонах, найкраще збереглися ті з них, що перебували у користуванні релігійних організацій. Деякі в гіршому стані ті, у яких в минулому розміщувалися заклади культури (клуби, бібліотеки, музеї, тощо). В багатому гіршому стані опинилися церковні споруди, що використовувалися з утилітарною метою (під складські приміщення, зернохосовища, стайні та інші), чи залишилися без господаря взагалі [1, 133 – 134].

Проблема реституції церковного майна не може вважатися остаточно розв'язаною до того часу, поки в Україну не будуть повернуті церковні пам'ятки, що знаходяться за її межами, зокрема в Москві, Санкт-Петербурзі, Кракові, Варшаві, Відні та інших містах.

Велику загрозу для національної культури становлять розкрадання, купівля та несанкціоноване вивезення за кордон історико-культурних цінно-

стей, серед яких чимало предметів релігійного культу, передусім старовинних ікон. Результативно у цьому плані могла б бути співпраця церкви з відповідними державними органами, зокрема, правоохоронними, митними та ін.

Слід зазначити, що реституція церковного майна для українського суспільства є значною не лише фінансово-економічною, а й моральною проблемою. Адже держава повинна не лише відшкодувати реквізоване церковне майно, а й здійснити морально-політичну реабілітацію церков і релігійних організацій, що постраждали в умовах тоталітарного суспільства. З цією метою Президентом України виданий Указ “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій” (№ 279 від 21 березня 2002 року). У ньому дається низка доручень щодо розробки механізмів відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, подолання негативних наслідків тоталітарної політики, зокрема, на повернення їм колишніх культових приміщень, іншого церковного майна (в тому числі приміщень), що перебувають у державній та комунальній власності і використовуються не за призначенням. Цим Указом Президента України вперше поставлено питання про передбачення у Державному бюджеті України коштів для фінансування робіт, пов’язаних з поверненням релігійним організаціям культових будівель і майна [10].

Слід зазначити, що завдяки проведеній роботі з реституції церковних будівель і майна, у власності держави залишилася незначна кількість храмових споруд, на які претендують віруючі. Реальна ж потреба у культових будівлях значно більша. Нині резерв повернення культових будівель релігійним організаціям майже вичерпаний, хоча проблема повного забезпечення релігійних організацій культовими приміщеннями ще остаточно не розв’язана. Відтепер її остаточно розв’язання залежить виключно від нового культового будівництва. Незважаючи на те, що за роки незалежності України, окрім повернутих віруючим, збудовано 4,7 тис. нових храмів, проте забезпеченість релігійних організацій культовими приміщеннями становить лише 69,1 відсотка [8].

На нашу думку, дослідник Олексій Шуба цілком справедливо висловлює стурбованість з приводу того, що, незважаючи на сучасні ма-

теріально-технічні можливості, чимало нових культових будівель за своєю художньою цінністю значно поступаються давнім церковним пам’яткам. “На жаль, – пише він, – нові церковні споруди нерідко зводяться на низькому архітектурно-мистецькому рівні. Буває, що до проектування, спорудження та облаштування храмів релігійними громадами залучаються мало-кваліфіковані люди, які не завжди розуміють специфіку церковної архітектури та мистецтва, внаслідок чого з’являються низькопробні, еkleктичні в архітектурно-стильовому плані культові споруди, які порушують багаті традиції вітчизняного храмовбудування, підривають високий авторитет нашої давньої церковної архітектури і мистецтва” [11, 135].

У процесі реституції церковного майна важливе значення має використання досвіду інших держав. Для України найбільш цінним може бути досвід таких постсоціалістичних країн як Угорщина, Чехія, Румунія та інші. В Угорщині, наприклад, держава взяла на себе зобов’язання повернути церквам усю їхню колишню власність і відшкодувати заподіяну їм шкоду [12, 6 – 8].

Таким чином, розв’язання проблеми реституції церковного майна не тільки сприяло б забезпеченню релігійних організацій культовими приміщеннями і майном, а й стало б вагомим внеском у справу послаблення суспільної напруги та гармонізації стосунків між церквою та державою. Не можна також не погодитися із думкою Олексія Шуби про те, що “проблеми охорони та збереження церковної старовини, відновлення історичної справедливості щодо повернення культових споруд і майна їх законним власникам мають політичні аспекти, оскільки є тією складовою, від якої залежить досягнення порозуміння між церквою та державою, міра підтримки релігійними організаціями владних структур” [11, 142]. Повне забезпечення релігійних організацій культовими спорудами можливе, з одного боку, шляхом повернення націоналізованих раніше приміщень та майна їх законним власниками та будівництва нових храмів, з другого. Успішне розв’язання цієї проблеми можливе лише спільними зусиллями держави і релігійних організацій. Така позитивна взаємодія є вирішальним внеском у справу послаблення суспільної напруги на конфесійному ґрунті, а також гармонізації стосунків між церквою та державою в Україні.

1. Журавель Г. Г. Про стан пам’яток культової архітектури Полтавщини на початок 90-х років // Релігійна традиція в духовному відродженні України. – Полтава. – 1992.
2. Закон України „Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 року № 987-ХІІ // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=987-12>.
3. Корчемська Т. Реституція майна релігійних організацій в умовах сучасного українського суспільства // Релігія і закон: проблеми правового врегулювання державно-церковних відносин. – К.: 2002.

4. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002 року № 137 „Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям” // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=137-2002-%EF>.
5. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 5 квітня 1991 року № 83 „Про перелік пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям” // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=83%2D91%2D%EF&p=1157375684935658>.
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 травня 1998 року № 290-р „Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням” // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=290-98-%F0>.
7. Розпорядження Президента України „Про повернення релігійним організаціям культового майна” від 22 червня 1994 року № 53/94-рп // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=53%2F94-%F0%EF>.
8. Статистичний звіт Державного департаменту у справах релігій станом на 01 січня 2006 року // <http://www.dzrhdeprelig.gov.ua/statystychnyi-zvit-2005.htm>
9. Указ Президента України „Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна” від 4 березня 1992 року № 125 // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=125%2F92>.
10. Указ Президента України „Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій” від 21 березня 2002 року № 279/2002 // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=279%2F2002>.
11. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: Політологічний аналіз. – К.: Криниця, 1999.
12. Churches, Denominations and Congregations in Hungary. – Budapest. – 1991.

SUMMARY

Bilous O. THE PROVISION OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS WITH CHURCH PROPERTY IN UKRAINE: POLITICAL AND LEGAL ASPECT

The process of religious revival in Ukraine, which caused an enormous growth in the number of religious organizations, brought up the problem of providing them with religious premises and property. The full provision of religious organizations with religious premises can be made in two ways: first, by restituting formerly nationalized premises and property to legal owners; second, by building new temples. This problem can be solved satisfactorily only by common efforts of the state and religious organizations. Such positive interaction is a key contribution to the lessening of public tension because of religion as well as to the harmonization of relations between the church and the state in Ukraine.

Л.БУНЕЦЬКИЙ (Севастополь)

ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНИХ ОСНОВ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН ТА ВЛАДИ В ДЕРЖАВАХ ТРАНЗИТНОГО ХАРАКТЕРУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

Україна перебуває сьогодні в стадії транзитного переходу від посттоталітарного стану до політичного плюралізму й демократії та від державно-командної до приватновласницької ринкової економіки. Відповідно, даний транзитний /перехідний/ характер вносить істотні корективи в інституційні процеси утворення системи політичних відносин й влади. На перший погляд, створюється враження, що ситуація в цілому змінюється на краще. Але в дійсності вона практично залишається колишньою. Перед Україною як перед державою з відносно низьким рівнем інституційного устрою та політичною системою, стоять практично ті ж проблеми, що й перед багатьма пострадянськими державами. Особливо

складним завданням для України в цьому процесі сьогодні є трансформування інституційної структури влади та політичних відносин. Тут потрібні серйозні радикальні якісні перетворення.

"Досягненнями" розвитку політичних відносин та влади в Україні, їх інституційності є й досі залишаються: концентрація, однаманітність, централізм, некомпетентність, уніфікованість, безвідповідальність особливо «перших лідерів» тощо, які не дають підстав їй ні для стійкості, ні для функціональності, ні для продуктивності. Ці обставини виводять сучасний Український соціум із «ладу», інакше кажучи, вводять його в стан дестабілізації та конфронтації, політичної влади зокрема. Саме з цієї причини існуюча в Україні си-

стема інституційного устрою й відносин у сфері політики і влади перебуває в стані внутрішньої спазми, напруженості, і як наслідок, – конфронтації. У таких випадках, як правило, Україну як соціум неминуче очікують деформації, революції, а саму владу – радикальні політичні перетворення.

Функціональність інститутів політичних відносин і влади втрачається з тієї причини, що учасниками процесів у них є не стільки самі громадяни як суб'єкти політики, скільки окремі їх «гідні» лідери, що саме й веде до формалізації й омертвіння самоуправлінського буття суспільства. У таких умовах, як правило, не спрацьовують не тільки косметичні трансформації, але й навіть реформи самої радикальної властивості, так як вони охоплюють лише окремі, а то й зовнішні аспекти або процеси функціонування соціуму, залишаючи суттєве поза змінами, тим самим не спонукають до розвитку, а лише компенсують його відсутність і до того ж спричиняють істотні й безповоротні витрати. Вихід із цієї ситуації існує, він знайдений досвідом багатьох розвинутих держав, застосування якого в Україні відповідно вимагає творчого ідентифікованого мислення, фактичної зміни практикуючих традиційних підходів. Мова іде не стільки про децентралізацію й деконцентрацію політичних відносин та влади, скільки у визначенні та визнанні потреби їх нового інституційного устрою в якості відправної точки, складової частини політичної реформи.

Перша проблема, яку слід вирішити, полягає в з'ясуванні того, як і яким чином інститути влади і політичних відносин можуть адекватно реагувати, тобто відображати, охоплювати та відтворювати систему різноманітних інтересів суб'єктів політики, забезпечувати здатність їх до самоорганізації та самоврядування. Головним тут для влади, її окремих інститутів управління є – знайти та реалізувати в управлінських об'єктах функціональні параметри, а також важливі ресурси інтересів, впливаючи на які можна зберігати або перетворювати їхній стан. Вирішення такої проблеми вимагає, насамперед, ефективного розподілу цілей та функцій державної влади по ієрархічній піраміді її інститутів та органів. Тут необхідна концепція скоординованого механізму розвитку самостійності й відповідальності інститутів влади, управління та місцевого самоврядування.

Одним із наявних прикладів вирішення таких завдань, що стоять перед реформуванням інституційних основ політичних відносин і влади в умовах близьких Україні, є досвід деяких розвинутих держав, який свідчить, що їх трансформація іноді приводять до появи інноваційних структур, що спонукають та контролюють проведення таких реформ. Так, зокрема, доречним є досвід Канади, де були створені, спеціальні оперативні виконавчі органи реформування; Нідерландів, де сформованні автономні управлінські організації; Австралії, де спеціальні виконавчі агентства тощо. З

огляду на даний досвід, Україні на цей час більш доцільно в реформуванні системи політичних відносин опиратися на вже існуючі потужні державні інститути влади, відомства, систему контролю тощо, включаючи громадські організації, механізми звітності, контролю з боку громадськості. Прикладом цього може бути Німеччина, де серед важливих способів трансформації інституційної системи «худої» держави був зроблений акцент на скорочення та раціоналізацію саме інститутів виконавчої влади федерального рівня, створення гнучкого бюджетного законодавства, скорочення чисельності службовців. У Німеччині також на основі концепції «Нова управлінська модель» наголос був зроблений саме на залучення в інститути влади фахівців зі сторони, введення контрактної системи та приватизації на базі результатів більш гнучкого розподілу ресурсів. Варто відмітити, що інститути влади істотно просунулися шляхом здійснення таких реформ. У Фінляндії вдалося скоротити на 43 % число службовців бюджетної сфери влади й зробити суттєві зміни в її інституційному устрої на макро – та мікрорівнях. Ця тенденція супроводжувалася делегуванням повноважень по прийняттю управлінських рішень від галузевих міністерств і відомств до інститутів місцевого самоврядування, що й привело до очікуваного скорочення числа службовців на рівні галузевих міністерств [1]. Тут думається, що одним із головних завдань для України є, насамперед, своєчасне виявлення та використання вже наявних досягнень загальнонаціонального характеру відносно цілей і завдань реформування інституційних основ влади, готовність до налагодження ефективних відносин з інститутами регіональних адміністрацій, депутатським корпусом, а також до створення, особливо в центрі ефективних коаліцій, ділових взаємодій з недержавними організаціями.

Сьогодні в Україні, в умовах кризи влади необхідно розробити в сфері її інституційного устрою ряд ефективних дійових заходів, які можуть бути представлені в «Концепції реформування інституційного устрою державної влади і управління», спрямованої на вирішення проблем, що виникли сьогодні у цій сфері відносин. Характер таких тактичних мір повинен продемонструвати цілеспрямованість, результативність інститутів влади саме в плані проведенні стратегії такої реформи. Прикладом щодо цього є досвід Південної Кореї, де у відповідь на економічну кризу був сформований Комітет з реформи державної влади, до складу якого ввійшли 22 фахівці. Після публічного слухання і консультацій із представниками кожної галузі державної влади, Комітет представив остаточний варіант реструктуризації інституційної системи державної влади. Національні збори прийняли Закон «Про організаційну структуру державної влади», задля якого було створено ефективну структуру інститутів влади з централізованими владними повноваженнями з одно-

го боку, з іншого боку – орієнтацією на потреби та інтереси громадян, здатну оперативно реагувати на зміни у суспільстві [2]. Для України це може означати необхідність вироблення серед інститутів центральної ланки влади, її лідерів, політичного плюралізму й толерантності щодо регіональних та місцевих інститутів влади, які можуть мати самостійне бачення реформування політичних відносин та влади у своєму регіоні. В цьому зв'язку цікавим для України є досвід модернізації інституційної системи влади і управління Великобританії, яка у цьому процесі досягла значних результатів. Однією із ключових ідей державної програми «Нове державне управління» є установка, що чим більш автономніші інститути політики від зовнішніх обмежень (мається на увазі центральних), тим більш реальніше і ефективніше досягати результатів і краще можуть бути використані наявні ресурси в рамках проведення реформ. Базові питання, що прагнули вирішити реформатори у сфері державної влади, пов'язані, по-перше, з прийняттям персоналу на роботу, оплатою їх праці, по-друге, з атестацією та підготовкою виконання управлінських рішень, їх фінансовим забезпеченням. Тут на практиці керівники будь-якого рівня влади обов'язково звітують перед вищестоячими з подальшим проведенням парламентського чи громадського контролю. Здійснюється також стратегія інформаційного забезпечення модернізаційних процесів інституалізації системи влади, оцінки її діяльності та ефективності щодо поставлених раніше задач [3]. Однак, це ще не слід розглядати саме як децентралізацію чи деконцентрацію владних відносин, оскільки державні службовці як і раніше входять до складу інститутів влади та звітують за результатами своєї діяльності напряму перед вищестоячим керівництвом. Але, слід зазначити, що ряду держав (Бразилія, Фінляндія, Нідерланди тощо) все-таки вдалося забезпечити певний перерозподіл відповідальності між різними рівнями та гілками влади, їх інститутами й позбутися ряду обов'язків із надання управлінських послуг.

Друга проблема полягає в наданні інституційній системі політичних відносин та влади такого якісного стану й таких рис, які б, *по-перше*, дозволили весь їх потужний сукупний потенціал використати найбільш раціонально й продуктивно, а, *по-друге*, спонукали б творчому, конкурентному прояву самоуправлінських функцій громадян як суб'єктів політики. У цій частині цікавий для України той досвід Британії, коли інституційні структури влади, особливо місцевого рівня самостійно розглядають питання про доцільність тієї або іншої конкретної владно-управлінської функції, аналізують цілі та завдання, яких вони досягли, сприяють ефективності й конкурентоспроможності системи управління, обмінюються досвідом. З 2000 року особливо акцентується увага саме на підвищенні ефективності діяльності всієї інституційної системи влади та відносин. У про-

цесі їх модернізації за останні 6 років активно впроваджується принцип «нетерплячого відношення до посередності», що припускає суворий контроль за результатами діяльності, моніторингу послуг усіх інститутів та рівнів влади (центральної, регіональної, місцевої) для виявлення найбільш ефективного способу підвищення якості та ефективності політичних рішень [4]. Здається такий принцип міг би стати ключовим і в реформуванні інституційного устрою влади й в Україні. До того ж варто врахувати й той факт, що всі форми оплати праці в системі влади (із досвіду провідних країн) суворо повинні бути пов'язані з кінцевими результатами діяльності її інститутів, діяльністю їх службовців. У рамках програми «Модернізація державного управління» також розпочата спроба закріпити парадигму договірних відносин з акцентом саме на співробітництво й партнерство в Британській системі державної влади й управління. Варто врахувати й досвід інших передових держав, які підвищили також гнучкість діяльності державних інститутів влади при одночасному зосередженні уваги на здійсненні контролю саме за результатами їх діяльності. Таким прикладом є нова управлінська модель Німеччини, яка включає в систему оцінки інститутів влади саме результати та підсумки їх діяльності та контрактну систему відносин, пролонгація такої практики базується саме за цим принципом. Нідерланди також зробили крок у напрямку договірної, контрактної системи практики, бюджетування служб, інституційних структур влади й управління саме на основі результатів їх діяльності. Слід також відзначити, що деякі держави, наприклад, Польща, Угорщина, Бразилія та інші з невисоким рівнем інституційності в процесі політичної трансформації вже частково вирішили такі функціональні завдання, які сьогодні є проблемними й для України: зміцнення й дотримання якісних управлінських вимог, тобто щоб вибір персоналу в інституті державної влади, просування по службі, стимулювання та визначення винагород спиралися на чіткі правила та правові норми, де значення особистих чи родинних зв'язків скорочувалось, а довіра до нормативних процесів та відносин удосконалювалась. Причому у таких державах, влада намагалася уникати голосних, вербальних заяв щодо певних досягнень у проведенні радикальних змін у сфері влади та управління. Практика показує, такі держави просувалися вперед поступово, опираючись на досягнуті поетапні результати і, як правило, найчастіше нерівномірно. Слід зазначити, загальною тенденцією для транзитних держав (за умовами близьких Україні) з відносно низьким рівнем політичної інституційності, що здійснюють реформи в сфері влади й політичних відносин є забезпечення поступового розвитку за рахунок змін, насамперед, у законодавчій системі саме з метою легітимного закріплення й забезпечення на практиці статусу їх інституційних структур на макро –

і мікрорівнях, їхній субординації та підзвітності, стимулювання та розвитку ініціатив у сфері прийняття рішень. Нідерланди, як держава з відносно високим рівнем інституалізації у цьому напрямку, демонструє ряд ринкових рис, коли, наприклад, підвищення винагород й просування у державній службі в усе більшій ступені залежить саме від конкретних результатів роботи службовців. Відображенням такого процесу стало прийняття Закону «Про загальне державне управління» відповідно якого будь-які рішення інститутів влади можуть бути оскаржені у незалежному суді, а не за допомогою окремих процедур оскарження офіційних рішень у спеціальних судах. Цей Закон дав громадянам на практиці боротися судовим чином проти будь-яких незаконних рішень влади. У цих цілях в Нідерландах навіть був створений такий інститут як «попередні апеляційні комітети» для розгляду скарг громадян у різних сферах діяльності інститутів влади (реорганізація, перехід на іншу роботу, звільнення тощо). Це різко відрізняється від сформованої ситуації в інших країнах (серед яких варто особливо виділити Канаду), де декілька інститутів влади брали активну участь у процесі реформування сфери владних відносин, нарощування її місцевого потенціалу, підготовці персоналу, проведення консультацій тощо, і ці принципи мали значення на всіх етапах проведення реформ. Інакше кажучи, дана проблема обумовлює актуальність реалізації потенціалу різного рівня інституційних структур влади й відносин. Тут дійсно потрібний системний підхід.

Третя проблема, є більш проблемою інструментального характеру, що складається з певних процедурних методик, технологій розроблених з урахуванням сучасного досвіду, які ефективно використовуються для забезпечення різноманіття й цілісності інституційного устрою політичних відносин й влади. З огляду на цю обставину, виникає цілком закономірне питання: «Чому ж уряд багатьох держав, зіштовхуючись із аналогічними проблемами, як правило, знаходять різні технології реформування інституційного устрою системи політичних відносин, влади та управління?». Здається, ці розходження можна пояснити наступними головними причинами:

- По-перше, розходження між різними стратегіями реформування, обумовленими національними особливостями, що використовують держави.

- По-друге, зосередження акценту більшою мірою на проведенні ключових, базових завдань й цілей реформування, у той час як деякі (уряди держав), опираючись на міцний фундамент вже наявних й апробованих досягнень зосереджують увагу на вирішенні специфічних конкретних проблем.

- По-третє, обмежувальним фактором, зокрема в Україні, виступає централізована інституційна структура державної влади та управління,

яка не в змозі продуктивно втягнути в процеси реформ суспільні сили, опозиційні інститути тощо, що значною мірою, вдалося зробити деяким закордонним державам.

- По-четверте, інститути політики, їх лідери, що беруть участь у проведенні реформування політичної системи, її інституційної сприйнятливості, здатності до ефективного впровадження інновацій, діють непрагматично, без серйозного науково-дослідницького репрезентативного аналізу, моніторингу, системного обліку та аналізу умов.

Можна із впевненістю припустити, що сьогодні Україна повинна зосередити увагу на реалізації саме базових завдань реформ, які забезпечують досягнення мети та дотримання її завдань, насамперед, у секторі державної влади та управління. Цікавий у цій частині досвід Канади, де між міністрами, заступниками та секретарем Таємної ради заключають контракти про досягнення конкретних результатів процесу реформ. Міністерство фінансів, діяльність якого спрямована на дотримання бюджету витрат видає директиви з питань кадрового управління для всіх внутрішньодержавних установ, відомств і, що важливо звітує перед громадськістю. Створена комісія зі справ державної служби відповідає, насамперед, за дотримання принципу здібностей і заслуг її працівників. Центр підготовки управлінських кадрів (ЦПУК), повністю відповідальний за підбір і підготовку службовців державного сектору. Слід зазначити, заздалегідь поставлені канадським урядом цілі або ж вирішення проблем, пов'язаних з реформами у секторі влади знаходять свою реалізацію. У 2000 році Канадський уряд поставив завдання скоротити бюджетний дефіцит до 24,3 млрд. дол., або на 3% ВВП. Завдяки цьому вперше за останні роки намітилися тенденції до послідовного зниження бюджетного дефіциту. Для цього на 3 роки планувалося скоротити витрати на 29 млрд. дол. Вжиті заходи містили в собі скорочення 45 тис. державних службовців, зменшення обсягу державних службовців комерціалізації, реструктуризацію 47 інших державних організацій. Цей процес набув як адміністративного, так і політичного характеру, ціль якого полягала в тім, щоб визначити основні функції та обов'язки федерального уряду і розподілити ресурси між пріоритетними областями для забезпечення високої ефективності й економічності інститутів влади. Комітет з посадових осіб під керівництвом секретаря таємної ради (секретаря Кабінету Міністрів) розглядає доповіді кожного відомства щодо досягнення поставлених завдань [5].

Реформатори в проведенні реформ інституційної системи влади і політичних відносин в транзитних державах, Україні зокрема, сьогодні зіштовхуються із серйозними проблемами. Практика показує, що доводиться більшою мірою діяти винятково за обставинами та користуватися наявними можливостями. Саме така позиція і визна-

чає сьогодні стратегію уряду України в проведенні таких реформ. Такий висновок передбачає ряд прикладних, негайних кроків, що базуються саме на науковому вивченні та творчому застосуванні сучасного апробованого передового досвіду реформування інституційного устрою влади й політичних відносин в Україні:

1. Реалізувати децентралізацію і деконцентрацію системи інституційного устрою влади та управління на макро – та мікрорівнях. Це має супроводжуватися, насамперед, делегуванням повноважень від центральних інститутів та відомств влади до інститутів регіонального та місцевого самоврядування, із залученням саме професіоналів, наданні їм свободи для інноваційності і маневрування, створення якісно-необхідних послуг у цій сфері діяльності. Досвід закордонних країн (Великобританія, Канада, Фінляндія, Нідерланди, Ісландія, Польща тощо), свідчить, що це приведе до поступового, поетапного скорочення численності службовців, готовності до налагодження ефективних партнерських зв'язків з неурядовими організаціями, створенню ефективних коаліцій.

2. Реалізувати перегляд пріоритету ролі міністерств та центральних відомств влади у тому, що стосується практики силового тиску в прийнятті й реалізації рішень, застосування санкцій з їх боку, підвищення й установлення вимог до якості управлінських послуг. У цьому зв'язку, важливо забезпечити можливість ефективного вивчення та використання міжнародного передового досвіду, отриманого в ході реформ.

3. Впровадити у владній інституційній процес принцип професійних якостей діяльності службовців, тобто, щоб прийняття на роботу в інституті влади, просування по службі, зміцнення відповідальності і дисципліни тощо, опиралися на чіткі норми й принципи та міжнародні стандарти, їх легітимного закріплення в діяльності влади на всіх рівнях, а не визначались фактором лише особистих зв'язків, кумівства тощо. Завдяки цьому довіра до сучасної влади в Україні поступово буде збільшуватись.

4. Необхідно швидкими темпами просуватися в плані впровадження контрактної системи, використання тестування службовців у сфері діяльності інститутів влади й управління. Мають бути створені й розширені можливості найму держслужбовців саме на умовах контрактів з фіксованим строком перебування на посаді, діяльність яких

повинна періодично піддаватися аналізу і ревізії для визначення ефективної інституційної структури й кращих механізмів їх функціонування.

5. У сфері державної влади й управління необхідно практикувати принцип оплати саме за результатами діяльності, де весь персонал повинен найматися, просуватися службовими сходами і базуватися саме на принципах: «оплати за результатом діяльності», «нетерплячого відношення до посередності» тощо.

6. З метою зміцнення орієнтації на результативність і відповідальність у сфері влади як на рівні центрального держапарату, так і в окремих місцевих державних органах варто негайно впроваджувати практику подання щорічних звітів про результати їх діяльності, забезпечення більш високої прозорості. Тут рівень прозорості в цілому повинен зростати завдяки більш широкому доступу громадськості до даних про результати діяльності інститутів влади.

7. Ще одним важливим кроком у проведенні реформ інституційного устрою влади й політичних відносин є зміцнення системи стримань і противаг. Сюди варто включити розширення повноважень зовнішніх незалежних аудиторських відомств, що здійснюють контроль діяльності органів влади. Прикладом може служити досвід підвищення ролі фінансового управління, що інспектує діяльність уряду Великобританії, його місцевих органів влади, що вивчається незалежним аудитором, підлягає його інспектуванню.

У цілому, аналіз трансформування інституційного устрою влади й політичних відносин в Україні дозволяє стверджувати, що цей процес належить до розряду винятково особливих явищ. Наявність проблем, що стоять сьогодні перед реформаторами України, актуалізує необхідність вивчення творчого застосування сучасного передового досвіду, особливо тих країн, які зіштовхуються з подібними проблемами. Вивчення такого досвіду свідчить, що проведення реформ у інституційній сфері політичних відносин і влади держав транзитного характеру, України зокрема, необхідна своєрідна міжнародна конвергенція, реалізація емпірично накопиченого передового сучасного міжнародного досвіду з обліком використання специфічних національних реалій, що відповідно вимагає зовсім нового ідентифікованого мислення, фактичної зміни практикуючих традиційних підходів.

1. Petrie, Murray and David Webber. 2001. "Review of Evidence on Broad Outcome of Public Sector Management Regime" (<http://www.treasury.govt.nz/workinpapers/2001/01-6.asp>). The Treasury/ Wellington.
2. Scott, Graham. 2001. Management in New Zealand: Lessons and Challenges ([http://www.nzbr.org.nz/dokuments/publications-2001/pudlic management.pdf](http://www.nzbr.org.nz/dokuments/publications-2001/pudlic%20management.pdf)). Wellington: New Zealand Business Roundtable.
3. Secretariat, Treasury Board. 2001. "Treasury Board Secretariat Organization". http://www.tbs-sct.gc.ca/www/strucdes_e.html. Access Date: July 21, 2001. Last Update: March 8, 2001.
4. Dean, Alan. 2001. The Organization and Management of Executive Departments. Washington, DC: National Academy of Public Administration. dos Santos, Luiz Albrto. Reforma Administrativa No Contexto Da Democracia. Brasilia: DIAP and Arko Advice Editorial.

5. World Bank. 2000. Anticorruption in Transition: A Contribution to the Policy Debate. Washington DC: World Bank.

SUMMARY

Bunetskiy L. THE PROBLEMS OF TRANSFORMATION OF THE INSTITUTIONAL BASIS OF THE POLITICAL RELATIONS AND AUTHORITIES IN TRANSITIONAL STATES (ON THE EXAMPLE OF UKRAINE)

This article analyses some problems of the transformation of the institutes of state authorities in Ukraine from the position of the up-to-date experience of the countries which had obtained interesting results in conditions close to those of Ukraine. This article reveals some particularities of the transformation processes of the institutional structure of authorities and of political relations in Ukraine and the perspectives of their following development. The article also proposes some applied aspects of transformation of the institutional basis of political relations and authorities of the contemporary Ukrainian society.

В.БУРИШИН (Ужгород)

СТИХІЙНІ ЛИХА, АВАРІЇ ТА КАТАСТРОФИ, ЯК ФАКТОР ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (ДОСВІД ЗАКАРПАТТЯ)

Загальновідомим є той факт, що в Україні, як і у цілому світі, зберігається тенденція до зростання кількості випадків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного, природного та соціально-політичного характеру. Питання цивільної оборони і цивільного захисту населення стають дедалі актуальнішими у стратегії національної безпеки багатьох держав, у тому числі й України. А такі надзвичайні ситуації, як Чорнобильська катастрофа, глобальні екологічні проблеми, епідемії та епізоотії, міжнародний тероризм набувають планетарного масштабу. Проблеми, у центрі яких є безпека життя і здоров'я людини, турбота про навколишнє природне середовище, сьогодні, разом з іншими, посідають перші місця в стратегії розвитку більшості держав світу.

На сьогодні у керівництва більшості держав світу необхідність об'єднання зусиль у подоланні наслідків надзвичайних ситуацій не викликає ніяких сумнівів. Масштаби виникнення надзвичайних ситуацій, стихійних лих та різного роду катастроф стають все більшими, для їх подолання необхідно залучення величезної кількості матеріальних, фінансових та людських ресурсів. Все важче одній державі самотужки упоратись з їх наслідками. Тому розвиток транскордонного співробітництва країн у боротьбі з природними і техногенними аваріями і катастрофами є цілком природним явищем.

Яскравим цьому прикладом може служити досвід Закарпаття 1998-2001 років під час катастрофічних паводків, ліквідація наслідків яких стала серйозним випробуванням для області та держави у цілому.

Слід зазначити, що саме природні фактори спричинили небезпечні паводки 1700, 1730, 1805, 1864, 1887, 1900, 1911, 1926, 1933 та 1941 років. Але принаймні протягом останніх 50 років антропо-

генні фактори дедалі більшою мірою визначають формування високих паводків.

Паводки різної висоти на річках Закарпаття повторюються 3-8 разів на рік, частота їх формування у багаторічному розрізі підпорядковується певним закономірностям, які проявляються у чергуванні періодів підвищеної та низької водності, зумовлені глобальною атмосферною циркуляцією.

Дослідження науковців Гідрометслужби України свідчать, що на 90-ті роки минулого століття припадає період підвищеної водності, який прийшов на зміну періоду низької (1982-1990 рр.) водності. У цей час формувалися високі паводки, що охоплювали не тільки Закарпаття, а й інші регіони та країни Західної Європи: 1992, 1993 (Закарпаття), 1993 (Полісся), 1994 (Німеччина), 1995 (Закарпаття), 1997 (Польща, Чехія, Словаччина, Німеччина, басейн Дністра), 1998 (Закарпаття, Дністер, Словаччина, Німеччина). Для Закарпаття порівняно значна кількість дощових паводків припадає на листопад та грудень.

За кількістю населення, постраждалого у результаті надзвичайних ситуацій, паводок 1998 року був найбільшим за останні 11 років. У зоні стихійного лиха опинилися майже 400 тисяч осіб, з них було відселено 21155 осіб, 38 врятовано від неминучої загибелі. Разом з тим під час паводка 17 осіб загинуло і 1 особа пропала безвісти. Підтопченими опинились 269 населених пунктів – це 48,8 % від усіх в області.

Закарпаття було першим регіоном, який, за наслідками катастрофічного паводку, Указом Президента України від 7 листопада 1998 р. № 1223 оголошено зоною надзвичайної екологічної ситуації. Саме після аналізу роботи Міжвідомчої урядової комісії, користуючись її висновками була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1201 „Про затвердження

Положення про штаб з ліквідації надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру”.

На лихо, що сталося у Закарпатській області, відгукнулися понад 30 держав світу, які надали матеріальну допомогу продуктами харчування, речовим майном, медикаментами, медичним майном і обладнанням, будівельними і паливно-мастильними матеріалами та коштами. Найсуттєвіша допомога надійшла від Австрійської Республіки, Королівства Нідерланди, Республіки Польщі, Російської Федерації, Румунії, Словацької Республіки, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, Федеративної Республіки Німеччини, Франції, Чеської Республіки та Швейцарської Конфедерації.

Після подолання першочергових наслідків паводків 1998 та 2001 років на території Закарпатської області в Україні відбувся перегляд основних концепцій захисту від паводків. На основі наукового аналізу вперше за часів незалежності розроблено і затверджено ряд цільових вузько направлених державних програм: „Програма Комплексного протипаводкового захисту у басейні р. Тиса у Закарпатській області на 2002-2006 роки та прогноз до 2015 року”, “Програма відселення громадян Закарпатської області з будинків, які знаходяться у зонах активних зсувних процесів”, “Комплексна програма протизсувних заходів у Закарпатській області на 1999-2010 роки”, тощо.

У ХХІ ст. вплив глобалізаційних процесів є невідворотним і відчувається у всіх сферах життя суспільства. Не стала винятком і сфера захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Розвиток промисловості, сільського господарства, атомної енергетики, цілої сітки нафто- і продуктопроводів, хімічно-небезпечної промисловості автоматично стає техногенною загрозою для життя та здоров'я людей і довкілля. Для забезпечення їх безпечної експлуатації, чи ліквідації у разі виникнення на них надзвичайних ситуацій необхідним є не тільки оперативне і ефективне реагування всіх сил і засобів країни на території якої виникла аварія чи стихійне лихо, а і ефективне міжнародне співробітництво у цій сфері, особливо якщо це стосується водних артерій.

Показовим тут є досвід подолання аварій на магістральному нафтопроводі „Дружба”. Із серії аварій, що супроводжували в останні роки функціонування на території області магістральних нафтопродуктопроводів, найбільш небезпечною за своїми наслідками була аварія у березні 1994 року поблизу с. Волосянка Великоберезнянського району. У результаті неї у р. Уж потрапило 203,4 тонн нафтопродуктів, що різко загострило ситуацію у її басейні та забезпеченні обласного центру питною водою. У 1995 році на магістральному нафтопроводі „Дружба” відбувся витік 40,8 тонн нафти з яких 3,5 тонн потрапило у ріку Латориця. На відрізу 85 кілометрів по руслу річки ви-

никла зона екологічного лиха. Роботи по ліквідації надзвичайної ситуації продовжувались упродовж двох тижнів. У них брало участь більш ніж 250 чоловік та 45 одиниць техніки. Варто відзначити злагодженість у співпраці із прикордонними областями сусідніх країн. Саме з допомогою словацької сторони вдалось встановити нафтовилловлюючі бонові загороджування у 7 місцях по течії річки, що дало змогу затримати всю кількість витoku нафти на території України та провести очистку забрудненої річки. Таким чином конкретна аварійна ситуація стала поштовхом до переосмислення співпраці двох країн у галузі охорони поверхневих вод, що стало наслідком підписання цілої низки домовленостей у цій сфері.

Значно розширився спектр діяльності у сфері цивільної оборони та надзвичайних ситуацій на міжнародному рівні, зміцніли зв'язки з міжнародними гуманітарними організаціями, ООН, Європейським Союзом, Радою Європи, країнами СНД. Укладено та подано на ратифікацію угоди про співробітництво у галузі попередження надзвичайних ситуацій і ліквідації їх наслідків між Кабінетом Міністрів України та урядами більш ніж 30-ти країн: Республіки Білорусь, Республіки Вірменія, Словацької Республіки, Союзної Республіки Югославія, Грецької Республіки і т.д.

Значний внесок у розвиток транскордонного співробітництва вносить Закарпатська область, де все більшого значення набуває питання надання міжнаціональної допомоги при виникненні надзвичайних ситуацій. У межах взаємовідносин між нашою областю і сусідніми областями Угорщини, Словаччини та Румунії проводяться спільні навчання, регулярні зустрічі на різних рівнях, обмін досвідом та інформацією про виникнення та розвиток шкідливих і небезпечних процесів і явищ. Розширився спектр діяльності у сфері цивільної оборони та надзвичайних ситуацій на міжнародному рівні, зміцніли зв'язки з міжнародними гуманітарними організаціями, ООН, Європейським Союзом, НАТО, Радою Європи, сусідніми країнами – Румунією, Угорщиною, Словаччиною. Було підписано кілька угод з питань взаємодії, взаємодопомоги та співробітництва, а саме:

- 25 березня 1992 року між штабом ЦО та з НС Закарпатської облдержадміністрації та штабом комітету області Саболч-Сатмар-Берег (Угорщина);

- 1 червня 1994 року між штабом Цивільної оборони України та районними управліннями східно-словацького регіону Словацької Республіки – міст Требішов, Гуменне, Міхаловце.

Варто відмітити цілий ряд успішних міжнародних проектів, що втілювались на території Закарпатської області, зокрема:

- багатостороннє міжнародне навчання “Закарпаття-2000”, у якому вперше було випробувано у дії євро-атлантичний підрозділ реагування на ка-

тастрофи [1, 3-4]. У цьому навчанні брали участь представники від 10 країн та 2 міжнародних організацій у загальній кількості 409 осіб;

- розроблення, схвалення та реалізація спільного пілотного проекту Україна – НАТО із запобігання та реагування на надзвичайні ситуації при проходженні паводків та селевих потоків у Карпатському регіоні України за участю Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини. Через брак коштів другу фазу даного проекту НАТО здійснювати не буде. Логічним продовженням першої фази є започаткований Єврокомісією проєкт по програмі TACIS щодо розвитку моніторингової мережі та системи прогнозування і раннього сповіщення про паводкову небезпеку на території Закарпаття (EUROAID/114229/ C/SV/UA);

- спільний проєкт ЄС – Україна у рамках програми TACIS CBC SPF „Підвищення готовності регіональних організацій пов'язаних з протипаводковим захистом у регіоні Берег”;

- проєкт TACIS „Оцінка ризику та управління повеннями у Закарпатській області”;

- українсько-швейцарський проєкт „Експлуатація гірських річок та потічків на території Закарпатської області”.

Варто відзначити ініціативу МНС України та Закарпатської обласної державної адміністрації щодо укладення меморандуму про взаєморозуміння з Урядом Швейцарської Конфедерації через Міністерство закордонних справ Швейцарської Конфедерації та Дирекцію з питань розвитку та співробітництва Швейцарської Конфедерації (далі ДЕЦА) про:

1. Фінансування ДЕЦАю у 2000 році будівельних робіт за “Іршавським проєктом” на загальну суму 580 000 грн.

2. Фінансування ДЕЦАю у 2000-2001 роках будівельних робіт за проєктом “Вишково” (проєкти №№ 3,4) на загальну суму 4 400 000 грн.

3. Додатково укладено контракт з конфедерацією на виконання першочергових робіт по захисту від затоплення м. Рахова на суму 370 тис. грн.

Упродовж 2000-2003 років було профінансовано будівельних і проєктних робіт на загальну суму 6,85 млн. грн. Побудовано і здано у експлуатацію 4 об'єкти (Іршавський, Рахівський та 2 об'єкти в Хустському районі).

Українською та Угорською сторонами проводиться робота щодо подальшого розвитку автоматизованої системи “Тиса”. Упродовж 2003 року за рахунок наступного гранту допомоги уряду Угорщини побудовано і введено у дію 4 метеорологічних та 8 гідрометеорологічних системи у басейні р. Тиса на території Закарпаття. У рамках співробітництва з Датським агентством DANCEE заплановано встановити на українській території на річках Уж і Латориці 6 автоматизованих вимірювальних станцій. У рамках малого проєкту TACIS “Управління системою захисту” від павод-

ків в басейні р.Тиса” встановлено і введено в експлуатацію автоматизовану вимірювальну гідрологічну станцію у м. Ужгород. Розпочато процедуру тендера великого проєкту TACIS щодо завершення автоматизації всієї мережі спостережень на території Закарпатської області для моделювання зон можливих затоплень і вироблення управлінських рішень та створення системи оповіщення про паводкову небезпеку.

Проте час вимагає удосконалення, а у деяких ланках – докорінної перебудови всієї сфери захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру і рятувальної справи у цілому.

Розвиток законодавства та нормативно-правового регулювання у сфері використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища – підґрунтя для подальших кроків на шляху до Європейського Союзу.

Міжнародне співробітництво у сфері екології здійснюється за такими основними напрямками:

1) співробітництво з питань водного господарства;

2) науково-практичне співробітництво;

3) співпраця у галузі створення транскордонних природоохоронних об'єктів.

У 1990-х роках було прийнято цілий ряд міжнародних та регіональних нормативно-правових документів, у яких передбачено заходи по попередженню та ліквідації надзвичайних забруднень прикордонних вод.

-Конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням (Базель, 1989 р) (2);

-“Положення про поведінку при аваріях та контролю якості води, що стосується міжнародних рік” (Нью-Йорк, 1990 р.);

-“Конвенція про вплив промислових аварій на прикордонні території” (Хельсінкі, 1992 р.);

-“Конвенція по охороні використання рік та озер, які перетинають Державні кордони (Хельсінкі, 1992 р.);

-“Конвенція про співробітництво щодо захисту та збалансованого використання р. Дунай” (Софія, 1994 р. (3), і т.д.

Геополітичне розташування Закарпатської області, сусідство з чотирма країнами Європейського співтовариства, велика кількість мінеральних та термальних джерел, санаторно-курортних і туристично-рекреаційних об'єктів робить її унікальною. У той же час, існування як на території області, так і на території сусідніх країн великої кількості потенційних джерел забруднення навколишнього природного середовища негативно впливає на інвестиційний клімат, часто призводить до виникнення аварій та забруднення довкілля. Для зменшення загрози для населення та природного середовища у Закарпатті активно здійснюється прикордонне співробітництво з сусідніми

країнами у межах двохсторонніх міжурядових угод:

- Угода між Урядом України та Урядом Словацької Республіки по співробітництву з питань водного господарства на прикордонних водах підписана 14 червня 1994 р. у м. Братіслава;

- Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки по співробітництву з питань водного господарства на прикордонних водах підписана 11 листопада 1997р. у м. Будапешт;

- Угода між Урядом України та Урядом Румунії по співробітництву у галузі водного господарства на прикордонних водах підписана 30 вересня 1997р. у м. Галац.

Складовою частиною міжурядових угод, наприклад Угорщина-Україна, є "Порядок проведення на українсько-угорських прикордонних водах відборів проб, визначень оцінки якості води та проведення необхідних дій у зв'язку з надзвичайними забрудненнями.

Цей порядок відповідає сучасним діючим міжнародним угодам. Порядок дає детальний опис методу оцінки якості прикордонних вод та виконання планів по ліквідації наслідків надзвичайних забруднень прикордонних вод.

У 1990-х роках на українській території кілька разів виникали забруднення нафтопродуктами річок, водної системи Уж – Латориця – Бодрог – Тиса. У січні та березні 2000 року відбулись два аварійні забруднення у басейні р. Тиса ціанідами та важкими металами на території Румунії, які пройшли через п'ять країн басейну р. Тиси (Румунія, Україна, Угорщина, Словаччина та Югославія).

Раціональне використання водних ресурсів, їх збереження, попередження забруднень вод басейну р. Тиса і здійснення контролю за якістю цих вод являється невід'ємною частиною національної політики Притисянських країн у галузі охорони навколишнього середовища. Тому ефективність охорони якості прикордонних вод р. Тиса від забруднень залежить від спільних зусиль і координації необхідних заходів між сусідніми країнами і може бути значно підвищена на основі продовження та удосконалення багатостороннього співробітництва.

У 1990-ті роки при виникненні надзвичайних ситуацій на прикордонних водах з сусідніми країнами виникло багато непорозумінь, а саме: неузгодженість дій при аварійних забрудненнях прикордонних вод, невизначеність у методиках відбору проб води та методиках визначення шкідливих речовин у відібраних пробах, не було єдиної методики класифікації якості води і т.д.

У 1998 році угорськими та українськими експертами було розроблено спільний "Порядок проведення на українсько-угорських прикордонних водах відборів проб, визначень, оцінки якості води та проведення необхідних дій у зв'язку з надзвичайними забрудненнями", який і став ос-

новним додатком до Угоди між Урядом України та Урядом Угорської Республіки. При введенні даного порядку у дію зникли всі проблеми по співробітництву з Угорщиною по питанням охорони якості прикордонних вод.

У 2001 році аналогічний порядок розроблений експертами України та Словацької Республіки, який представлений Уповноваженим Урядів цих країн на затвердження. Так, що починаючи з 2002 року проблеми, які виникали при співробітництві з Словаччиною на прикордонних водах були також зняті.

Відповідно до Угоди з питань водного господарства на прикордонних водах між Урядом України і Урядом Угорської Республіки та на виконання рішень нарад Уповноважених Урядів обох країн, держуправлінням екоресурсів в області, спільно з природоохоронними службами Угорщини проводяться зустрічі робочих груп з питань охорони якості прикордонних вод, на яких підводяться підсумки роботи за попередній рік, визначається сумісна оцінка якості прикордонних вод за попередній рік, розглядаються питання надзвичайних забруднень у прикордонній смузі р. Тиса, готується річний звіт Уповноваженим Урядів.

Щорічно на прикордонних створах р. Тиса: Вілок-Тисабеч, Чоп-Захонь відбираються 24 проби води, із них 4 – спільні на території України та на території Угорської Республіки. Виконуються аналізи згідно спільно прийнятих методик, відбуваються робочі зустрічі експертів по спільному визначенню показників якості води та по підготовці засідання комісії з питань охорони якості прикордонних вод за поточний рік.

На виконання декларації Міністрів охорони навколишнього середовища Румунії, України, Угорщини та Словаччини, підписаної 03.04.2000 р. у м. Будапешт, проведено дві чотирьохсторонні робочі зустрічі комісії з питань інвентаризації потенційно-небезпечних джерел забруднення, розташованих у басейні р. Тиса (23-24.05.2000р., м. Клуж-Напоки, Румунія, та 3-5.10.2000р., м.Ужгород, Україна). На цих робочих зустрічах також розглянуто концепцію до спільної регіональної програми захисту басейну р.Тиса, яку направлено до Європейського Союзу.

З участю держуправління екоресурсів у Закарпатській області проводилась робота над впровадженням декількох програм охорони навколишнього природного середовища по програмі ТАСІС. З метою захисту басейну річки Дунай при сприянні й співпраці з сусідніми країнами створено у м. Ужгороді Головний міжнародний центр аварійного оповіщення (ГМЦО) про надзвичайні забруднення у басейні ріки Дунай, який у 2000 році введено в експлуатацію.

Іншим важливим напрямком для такого співробітництва у сфері охорони прикордонних вод є реалізація програми ТАСІС "Транскордон-

ний моніторинг та оцінка якості води річок Західний Буг, Латориця, Уж”.

Реалізація транскордонних заходів по облаштуванню басейну ріки Тиса за допомогою фінансування Європейського Союзу дозволить забезпечити безпечні умови для проживання населення у басейні р. Тиси, мінімізацію очікуваних збитків від шкідливої дії вод, поліпшення функціонування природних водотоків, управління територією басейну р. Тиса, як єдиним екологічним простором, що у результаті дозволить суттєво покращити загальну екологічну ситуацію у Карпатському Євросеребрі.

Міжнародне співробітництво відбувається і у напрямку розвитку природно-заповідної справи, туризму і рекреації та наукових досліджень. Триває співпраця по підтриманню, розвитку та розширенню трилатерального Польсько-Словацько-Українського біосферного заповідника “Східні Карпати”. Національними природними парками та Карпатським біосферним заповідником виконувалися міжнародні наукові проекти Фонду відродження Карпатського Євросеребрі та Всесвітнього фонду природи “Карпатська екорегіональна ініціатива”. Продовжувалася співпраця із закордонними природоохоронними територіями по обміну інформацією, досвідом, розвитку екологічного туризму та проведенню спільних досліджень. Зокрема, заповідні території області відвідала делегація національного парку “Бюкк” (Угорщина), співробітники Карпатського біосферного заповідника та біосферного резервата “Рьон” (Німеччина) обмінялися делегаціями. Триває тісна співпраця з Бешадським національним парком (Польща), Полонинським народовим парком (Словачина) та білатеральним Польсько-Словацьким резерватом “Високі Татри”. Продовжується співпраця із закордонними науковими установами. Карпатським біосферним заповідником спільно з Саутгемптонським університетом (Великобританія) проведено міжнародну експедицію для вивчення стану популяції великих хижих ссавців – ведмеда, рисі, вовка в Українських Карпатах. Спільно з науковцями лісового факультету Сільськогосподарського інституту в м. Брно (Чеська республіка) Ужанським НПП досліджувалися пралісові екосистеми. У такому ж напрямку по дослідженню букових пралісів у Європі під координацією Швейцарського федерального інституту лісу, снігу і ландшафтів працює Карпатський біосферний заповідник. У рамках цієї роботи в Угольському лісництві закладено пробну площу (10 га).

Значним здобутком є підписання у м. Києві 22 травня 2003 року Карпатської конвенції, яка вступила у силу 4 січня 2006 року. Слід зазначити, що Україна першою здійснила ратифікацію Карпатської конвенції (7 квітня 2004 року);

Ініціатива прийняття цього документу належить Україні і була висловлена на Карпатсько-

Дунайському Самміті у Бухаресті, у квітні 2001 року. У листопаді 2001 року у Києві Урядом України було скликано перше засідання міжнародної робочої групи експертів за участю агенції Природоохоронні Програми ООН (UNEP) і Всесвітнього Фонду Природи (WWF), на якому відбулось перше обговорення проекту Конвенції.

Конвенцію було прийнято 22 травня 2003 року у Києві на 5-ій конференції міністрів довілля Європи “Довкілля для Європи”. Верховна Рада України ратифікувала Карпатську Конвенцію 7 квітня 2004 року. Згідно зі статтею 21 Конвенція набула чинності на 90-й день після дати здачі на зберігання четвертої ратифікаційної грамоти. Крім Української, ратифікаційні грамоти поступили, від Чехії, Угорщини та Словачини.

Впровадження заходів Карпатської конвенції в Україні здійснюється із залученням обласних державних адміністрацій у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій областях, МЗС, Мінфіну, Мінекономіки, Мінагрополітики, МОЗ, Мінкультури, Держкомлісгоспу, Держкомзему, Держводгоспу, Держтурадміністрації України, Національної академії наук України та Української аграрної академії наук, неурядових організацій та громадськості. Слід відзначити роботу цілого ряду громадських організацій, зокрема Товариства “Гуцульщина”, Асоціації “Наш Дім”, що приймали активну участь у роботі по підготовці Конвенції і впровадженні її у життя.

Крім цієї, було підписано та ратифіковано парламентом України цілий ряд інших конвенцій та міжнародних угод, величезна кількість декларацій та заяв, що дають змогу плідно працювати у напрямку розвитку транскордонного співробітництва нашого регіону.

Транскордонне співробітництво у галузі водного господарства

У травні 2001 року за ініціативою України та Угорщини був створений Водний Форум басейну р. Тиса. Слід відзначити другу сесію даного форуму, яка відбулась 30.11.02 у м. Будапешті та була присвячена проблемі боротьби з паводками у регіоні та шляхам її вирішення. У Форумі приймали участь делегації Румунії, Словачини, Угорщини, України та Югославії. Головним здобутком Форуму стала спільна Концепція протипаводкового захисту басейну р. Тиса, яка була принципово схвалена у грудні 2001 року і акумулювала у собі національні програми країн-учасниць у цій сфері. 2002 рік був присвячений доопрацюванню окремих розділів Концепції і підготовці Робочої програми з її реалізації. Діяльність Форуму значно випередила відповідні напрацювання деяких європейських організацій, зокрема Дунайської Комісії.

На даний час Закарпатський облводгосп у рамках положень Міжурядових Угод з Угорщиною, Словачиною і Румунією здійснює активне співробітництво з питань водного господарства на прикордонних водах.

Українсько-угорське прикордонне співробітництво водогосподарські організації області спільно з фахівцями Верхне-Тисайського управління водного господарства Угорської Республіки (м.Ніредьгаза) здійснюють у рамках розробленого:

- Українсько-угорського проекту реконструкції Берегівської меліоративної системи;
- Спільного плану регулювання руслу р.Тиса на ділянках Тисабеч-Тарпа, Лоня-Соломоново;
- Спільного плану локалізації паводків у Березькому басейні Угорщини і Берегівській меліоративній системі України.
- Техніко-економічне обґрунтування розвитку Закарпатської інформаційно-вимірювальної системи.

Ці проекти були узгоджені робочими групами експертів, заступниками Уповноважених Урядів обох сторін і схвалені 14 червня 2002р. на 10 нараді Уповноважених Урядів України та Угорщини, проводиться опрацювання питань дальшого розвитку Закарпатської інформаційно-вимірювальної системи. Реалізація цих проектів має винятково важливе значення для підвищення надійності захисту як української, так і угорської території від паводків.

Українсько-румунське співробітництво відбувається у рамках Угоди між Урядом України і Урядом Румунії по співробітництву у галузі водного господарства на прикордонних водах та відповідних Регламентів. З метою запровадження щоденного обміну метеорологічними і гідрологічними даними на регіональному рівні між Закарпатським ЦГМ, м. Ужгород і Водним Управлінням Сомеш-Тиса Національної Компанії "Води Румунії", м. Клуж Напока, опрацьовується дане питання з румунською Стороною.

Українсько-словацьке співробітництво здійснюється у рамках розробленого Регламенту співробітництва між Україною і Словацькою Рес-

публікою з питань гідрометеорології на прикордонних водах.

Проводиться робота по підготовці спільного плану ліквідації аварійного забруднення прикордонних вод річок Уж і Латориці, узгоджуються проектні рішення, види та обсяги гідротехнічних робіт на прикордонних ділянках.

Водогосподарські організації області при підтримці органів виконавчої влади і самоврядування, співпрацюють з TACIS, DANCEE та НАТО з метою вирішення питань залучення коштів міжнародних фінансових організацій і фондів для здійснення інженерних заходів захисту від стихії у Карпатському регіоні.

Важливою складовою у розвитку транскордонного співробітництва є реалізація Програми комплексного протипаводкового захисту у басейні р.Тиса у межах Закарпатської області на 2002-2006 рр. і прогноз до 2015 р., яку затвердив Кабінет Міністрів України (4). Здійснення цієї програми відповідає інтересам не лише України, а також і держав, території яких охоплює басейн р. Тиса – учасникам Будапештської Декларації, тобто Румунії, Словаччини, Угорщини, України і Федеральної Республіки Югославії.

Визнаючи важливість посиленої міжнародної співпраці у галузі ліквідації наслідків стихійних лих, Україна не може стояти осторонь важливих інтеграційних процесів. Бути сьогодні так званою нейтральною державою є просто неможливим [5, 18-21]. Можна із впевненістю сказати, що тільки ефективна реалізація всіх наведених вище проектів, угод, декларацій цілого ряду спільних заходів зумовить покращення інвестиційної діяльності із залученням іноземного капіталу для розвитку рекреаційно-туристичного та санаторно-курортного комплексу області, дасть можливість усунути загрозу забруднення об'єктів навколишнього середовища з негативним впливом на здоров'я людей.

1. Гречанов В. Щоб бути переконливим, потрібно бути компетентним // Надзвичайна ситуація. – 2006.-№6. – С.18-21.
2. „Закарпаття – 2000”: навчання з реагування на надзвичайні ситуації цивільного характеру // Новини НАТО. – Літо 2000. – С. 3-4.
3. Конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням (Базельська Конвенція) // <http://www.basel.int>
4. Конвенція щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай (Конвенція про охорону ріки Дунай) // <http://www.icpdr.org>
5. Постанова КМУ № 1388 від 24 жовтня 2001 р. „Про затвердження Програми комплексного протипаводкового захисту в басейні р. Тиса у Закарпатській області на 2002-2006 роки та прогноз до 2015 року” // www.zakon.rada.gov.ua

* Примітка: при написанні даної статті також були використані робочі матеріали органів державної влади Закарпатської області.

SUMMARY

Byryshyn V. NATURAL DISASTERS, ACCIDENTS AND CATASTROPHES AS THE FACTOR OF THE CROSS-BORDER COOPERATION (EXPERIENCE OF TRANSCARPATHTIA)

The article deals with the experience of the cross-border cooperation of the Transcarpathian region with the bordering regions of Hungary, Slovakia and Romania. The agreements signed with those countries and aimed on the cross-border cooperation in different field of the social life are characterized.

К. ВАЩЕНКО (Київ)

ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВІ ГРУПИ ЯК ЧИННИК СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

В контексті розуміння стосунків України та ЄС, передусім з огляду на їх економічну домінанту, особливе місце посідає діяльність фінансово-промислових груп (ФПГ). І це зрозуміло. Адже останнім часом роль та значення вітчизняних ФПГ стрімко зростає [1], вносячи елемент невизначеності у політичне життя.

Порівняно з іншими політико-економічними угрупованнями, фінансово-промислові групи (ФПГ) – відносно новий тип суб'єкта суспільно-політичного життя в Україні. Поряд із корпоративними групами, успадкованими із пізньої радянської політичної практики – галузевими лобі та регіональними політико-адміністративними „кланами”, – ФПГ складають основний реєстр політико-економічних утворень, які формують основні системні контури української політики.

Для політико-економічних груп характерний міцний симбіоз політичних, економічних та адміністративних потуг. Деякі аналітики вважали, що українським ФПГ буде важко вижити в період „після Кучми” саме тому, що вони є породженням створеною ним системи стосунків між владою та великим капіталом. Спостерігаються певні тенденції, які свідчать про наявність надійних шансів на виживання ФПГ, принаймні в коротко- та середньостроковій перспективі:

- структуротворчий вплив великих фінансово-промислових угруповань на політику та суспільне життя перетворюється на стійкий фактор, що впливає на розвиток країни;
- позиції основних ФПГ у владі, політиці, економіці і, дедалі більше, у суспільстві роблять їх все менш залежними від конкретної особи глави держави;
- логіка розвитку ФПГ дає підстави для пошуків сталих корпоративних форм взаємодії між офіційною владою та групами великого бізнесу.

Перспективи життєстійкості ФПГ сьогодні визначаються здатністю групи швидко здійснити внутрішню модернізацію своїх стратегій, що має стати головним резервом подальшої конкурентної боротьби.

У принципі, з погляду майбутнього переходу влади в основних ФПГ є лише дві основні альтернативи:

1) добитися, щоб головою уряду або президентом став висуванець угруповання (гірше – висуванець союзника);

2) сприяти приходу „рівновіддаленого” кандидата, „нейтрального” стосовно основних ФПГ. Останнє передбачає активну участь головних угруповань у процесі узгодження цієї кандидатури. До того ж такий варіант здатен зберегти основні традиції та форми відносин між владою та великим бізнесом.

Перехід до парламентсько-президентської моделі розподілу владних повноважень, що нині дискутується в контексті обговорення планів політичної реформи, для ФПГ може розглядатись як ризикований процес. Політичні реформи, що проводяться в Україні не здатні привнести серйозні зміни у базові засади існуючого нині симбіозу між ФПГ і політичним режимом. Зокрема, вони не пропонують жодних кроків, що реагували б на олігархічні тенденції в українській політиці та суспільстві.

Резервів первісного накопичення для організації тривалого внутрішнього розвитку та співпраці із собі подібними утвореннями основним групам нині вже вистачає. Недалекий у часі досвід дає вдосталь підстав для розуміння, що одноосібне домінування однієї ФПГ перспектива не виправдано ризикована.

Підтримка формальних стандартів, що передбачаються курсом України на європейську інтеграцію, з боку еліт ФПГ навряд чи виглядатиме надто парадоксальною. Вони не тільки публічно не зрідкаються своєї інтеграційної моделі, а й намагатимуться її реалізувати. Просування в напрямі європейської інтеграції – найкращий зовнішній легітимізатор внутрішньої ситуації в країні і, зокрема, особливого становища ФПГ. Проте, для того щоб українські ФПГ стали визнаною Європою формою самореалізації приватного та корпоративного капіталу, останнім потрібно пройти ще значний шлях, який передбачає внутрішню модернізацію, налагодження принципово нових форм взаємовідносин із державою, оптимізацію власної присутності в політиці, встановлення ефективної системи вирішення корпоративних конфліктів і, зрештою, демонстрацію західним партнерам амбіцій та потенціалів, здатних сприяти мо-

дернізації української економіки, суспільства в цілому.

Олігархізація української політики фактично означає приведення у відповідність політичних процесів із тенденціями та реаліями, притаманними іншим сферам суспільства. Інакше кажучи, олігархія в політиці “проростає” з ієрархічної структури соціуму і є своєрідною формою його самоорганізації. Зрозуміло, що за таких обставин реальний демократичний розвиток України та її інтеграція в ЄС серйозно ускладнюються. Але, як свідчить досвід Італії, Іспанії, Португалії, Греції, типологічно подібні різновиди плюралістичної олігархії можуть згодом успішно адаптуватися до вимог демократичного розвитку.

Як приклад діяльності ФПГ можна навести так звану “групу Рената Ахметова” важливим резервом для якої є присутність її інтересів на гірничозбагачувальних комбінатах, на ринку коксохімічної продукції (близько половини виробництва) та у вугледобувній галузі (фактично повний контроль за коксівним вугіллям). І хоча прагнення цієї ФПГ досить легко прогножуються на локальному рівні, то вже в рамках України прогнозування ускладнене.

Експлуатація виробничого ланцюга “вугілля – кокс – метал” та ефективне використання політико-адміністративного патронування привели до того, що, „АРС” перемогла із близько 1000 бізнес-одиниць, які налаштувалися на діяльність у базовому для Донбасу технологічному ланцюгу [2].

Своє функціональне навантаження несуть й інші великі учасники ФПГ Р. Ахметова – Донгорбанк, АНКТ „ДАНКО”, „Керамет-інвест”, „Макмет”, ПУМБ. Корпоративним осердком донецької ФПГ, очевидно, поступово стає „особиста” компанія Р. Ахметова – „System Capital Management” (SCM). „ІСД” укупі з „АРС” виступають своєрідними „підношувачами снарядів”: до управління SCM переходять підприємства, на яких через специфіку діяльності попередньо вже визначилася присутність цих компаній. У 2001 р. „АРС” передав SCM право на управління Авдеєвським коксохімом, а у квітні поточного року це зробив і тісно пов'язаний з „ДАНКО” ВАТ „Сілу” [3]. „ІСД” та SCM кооперуються для керівництва ВАТ „Азовмаш”, де створюють спільний проект – „Українську промислово-транспортну компанію”. З усього видно, що еліти донецької ФПГ працюють не тільки на остаточне закріплення приватної власності на виробничий потенціал регіону, а й починають формувати на їх основі стабільний бізнес.

Діяльність українських ФПГ є одним із найбільших „тайнств” політичного та економічного життя в країні. “Роль і вплив ФПГ, на політичні процеси та основні конфігурації політичної системи значно зросли після останніх виборів до Верховної Ради” [4], писав С. Телешун у 2002 році.

Після “Помаранчевої революції” була прийнята реформа виборчого законодавства, яка передбачала перехід на суто пропорційну виборчу систему, збільшення терміну повноважень Верховної Ради до п’яти років, а також право формувати парламентом уряду. Як свідчить історичний досвід, “події, які подібні до “Помаранчевої революції” не дають новій еліті та мало впливають на відношення існуючих елітних групувань до власного народу” [5]. Під виглядом демократизації фактично відбувається цементування кланового характеру української політики.

Особливості українського політичного режиму – делегованої демократії (коли влада і населення “зустрічаються” головним чином на виборах, згідно з результатами їх укладають на певний термін взаємний контракт, а потім живуть кожен у своїх вимірах, аж поки не прийде час нового побачення). Переважно “тіньовий характер існування регіональних груп ускладнює можливості розвитку суспільних процесів” [6], їх аналіз та прогнозування.

Логіка суспільного розвитку сучасної України веде (в разі, якщо не буде знайдено ніяких нейтралізуючих заходів) до структурування особливої української форми багатоскладового суспільства: через регіональний партикуляризм до такої собі „клаптикової” України. Враховуючи наявність окреслених вище тенденцій, можна сформулювати кілька ймовірних сценаріїв розвитку:

– консервування „кланової демократії”: це або більш-менш постійне, але хитке домінування однієї групи, або конкуренція з перемінним успіхом двох (перш за все, донецької та дніпропетровської), максимум – трьох, груп. Такий варіант найбільш ймовірний, хоча дуже малобажаний;

– поглинання: одна група стверджує своє домінування, розчиняючи інші. Це теж малобажаний варіант, бо має великий конфліктогенний потенціал;

– федералізація: кожна група залишається при своїх інтересах в регіоні і поважає рішення центру. У разі реалізації такого сценарію сьогодні, то найперший прецедент, що вимальовується – своєрідна “феодална роздрібненість”;

– введення консоліативної демократії: всі або найвпливовіші групи домовляються, як жити, а потім постійно консультуються і всі рішення приймають за повної згоди сторін. Остання умова змушує говорити про утопічність цієї моделі в Україні;

– структурна трансформація політики і соціуму: відбуваються економічні реформи, суспільство структурується навколо впливового середнього класу, утверджуються інститути громадянського суспільства, активність самоорганізованих груп інтересів громадян руйнує корпоративну цілісність регіональних груп; формуються спільні для усього суспільства цінності; націо-

нальна українська ідентичність перемагає регіональну; фактори багатоскладовості перестають бути помітні [7].

Незалежна Україна перебуває “в зоні небезпечних для нашої суверенності геополітичних протистоянь” [8]. За певних умов боротьба за незалежність може закінчитися, як про це свідчить

історичний досвід, поділом України між Європою та Росією. Відтак, питання визначення глобальної стратегії розвитку держави, яка б не залежала від постійних зміни у внутрішній і зовнішній політиці разом із змінами керівного апарату держави, видається як ніколи актуальним.

1. Сушко О., Лісничук О. Українські фінансово-промислові групи в політико-економічних процесах. Аналітичний огляд // Економічний часопис-XXI. – 2003. – № 6. – С. 33-37.
2. Кому належить Україна. Група „АРС” // Інвест Газета. – 2002. – 20 декабря.
3. Перетяцько С. SCM легаялізується на „Силуре” // Деловая столица. – 2003. – 14 апреля.
4. Телешун С. Про діяльність фінансово-промислових груп та їх вплив на політичну систему України // Україна: кам'янистий шлях до демократії. 36. статей. – К.: Заповіт, 2002. – С. 79.
5. Кынев А.В. Эффекты „майдана”: политическая система Украины после кризиса 2004 г. // Полис. – 2005. – № 1. – С. 63-71.
6. Лісничук О. „Кланова демократія” в Україні: привид чи реальність? // Розбудова держави. – 1997. – № 11. – С. 43-47.
7. Лісничук О. „Кланова демократія” в Україні: привид чи реальність? // Розбудова держави. – 1997. – № 11. – С. 43-47.
8. Гальчинський А. Глобальні трансформації: уроки для України // Політика і час. – 2005. – № 8. – С. 18-28.

SUMMARY

Vaschenko K. FINANCIAL AND INDUSTRIAL GROUPS AS THE FACTOR OF THE MODERN UKRAINIAN POLICY

In the article the participation of the financial and industrial groups in the political life of Ukraine is characterized. Author demonstrates the possible scenarios of Ukraine's development in the conditions of the delegated democracy, and makes the conclusion that political reform is not able to change radically relations between financial and industrial groups and the political regime in Ukraine.

М.ГОРДІЄНКО (Ірпінь)

ПРІОРИТЕТИ НАЦІЄТВОРЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Україна переживає період чи не найважчих за всі роки своєї незалежності випробувань. Утвердження нової політичної системи дуже складне завдання, що передбачає структурну зміну всіх її елементів, починаючи від соціально-економічної сфери і закінчуючи духовно-культурною. В Україні після незалежності 1991 р., Майдану 2004 р., виборів 2006 р. найбільше бракує національної єдності. Етнонаціональна субстанція, яка своїм корінням врістає в потаємні глибини минулого буття українського народу, сьогодні проходить структурну модернізацію. Це потребує належної теоретичної рефлексії та фахових узагальнень. Досліджувати етнонаціональні процеси в науковому плані варто у поєднанні реального історичного досвіду та сучасної політичної динаміки.

Ще на зорі української незалежності в “Декларації про державний суверенітет України”, прийнятої Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р., було проголошено: “Громадяни республіки всіх

національностей складають народ України”. Тобто всі громадяни, незалежно від етнічної належності, мають право брати участь в процесах творення нації. Для всебічного розвитку національному організму потрібен демократичний режим, що забезпечує місцеве самоврядування, захищає громадянські свободи, гарантує права, рівність і культурний розвиток етнічних меншин.

Незворотність демократичного курсу новітньої України, злет громадянської свідомості започатковує Помаранчева революція, в ході якої громадяни України в толерантній формі виступили проти кланово-олігархічної влади, прагнучи утвердити цивілізований спосіб життя. Сьогодні у Президента України В. Ющенка є всі підстави заявити: “За п'ятнадцять років незалежності ми навчилися бути народом, державою і набуваємо знань, щоб стати нацією. І в цьому наша справжня історична перемога... Головний здобуток – новий український громадянин. На Майдані він відчув свою силу,

можливість домагатися справедливості і реалізувати свій талант. Ніхто тепер не може топтати його права. Ми стаємо вільними... Україна відбулася як демократія” [14].

Більшість цінностей Майдану, що формувалися народною волею, девальвувалися новими політичними реаліями, в яких помаранчеві лідери не витримали випробування владою. Їх егоїстичні амбіції виявилися сильнішими від загальнодержавних інтересів. Однак, попри політичний меркантилізм “майданних демократів”, в поствиборчий період започатковані незворотні націєтворчі процеси. Насамперед в Україні стало більше демократії і свободи, що сприяє зростанню політичної суб’єктності буття нації. В сьгоднішніх умовах актуально звучать слова великого українського мислителя і громадського діяча Івана Франка: “Покликом нашим у сю пору не може бути ані автономія *sans phrase* (фр. без розмов), ані федералізм *sans phrase*, але все і всюди: повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності” [16, с.616]. Історична місія новітньої української революції полягає в мобілізації пасіонарної екзистенції нації до усвідомлення своєї ідентичності, створенні умов для розбудови громадянського суспільства.

Після Помаранчевої революції відбувається формування нової якості української нації – на засадах державності, а не етнічності. Консолідуючим чинником в цьому процесі виступає ідея України як Батьківщини для всіх громадян, які пов’язали свою долю з українською землею і причетні до творення на ній заможної політичної нації. Першочергове завдання вітчизняної політичної еліти – виробити ефективний алгоритм націєтворення, що передбачає, на думку яскравого представника шістдесятництва І. Дзюби, наступне: “Національна справа – це справа всього народу і справа кожного громадянина: це корінний інтерес усього народу і громадянства, совість кожного з нас; вона не відсуває всіх інших справ, інтересів та ідеалів, але нерозривно з ними пов’язана, і ніхто не має права мовчати, коли бачить щось неподобне, так само як ніхто не має права затуляти вуха від тривожних голосів” [5, с.60]. Успіх національної справи залежить від наявності критичної маси патріотично свідомих людей.

Політика суверенної України має вимірюватися насамперед національними інтересами. Особливої актуальності ця теза набуває в умовах глобалізованого світу, коли активно поширюються по всій планеті єдині технології, культура, поведінка, ціннісні орієнтації, спосіб життя, тощо. У своєму дослідженні феномену нації та націоналізму у глобальну епоху Е. Сміт говорить: “Як підготовчий етап у поступі людства велика нація мала мирно або ні поступитися місцем континентальному і регіональному об’єднанню або спільності. Це приводить нас до ідеї “нового імперіалізму”... Для

теоретиків “розвиненого капіталізму” в його глобальній фазі головні носії капіталістичної модерності – це великі транснаціональні компанії з їхніми колосальними бюджетами, арміями кваліфікованого персоналу, великими інвестиціями, широкими ринками і високими технологіями... Ці практики, ідеї та образи, вивільнені від будь-якого контексту, нагадують валюти, взаємо обмінювані на світовому ринку споживацької культури з тим результатом, що національна держава й національні ідентичності оминаються і релятивізуються” [13, с.33-34]. Головним наслідком зростаючої взаємозалежності в глобальну епоху є руйнування національного державного суверенітету. Це відштовхує на маргінес інтереси держави, індивіда, і призводить врешті до кризи національної ідентичності.

Повна денаціоналізація може спричинити руйнацію держави, прикладом чого є крах СРСР. Розвалу радянського союзу в значній мірі сприяла виняткова догматичність його керівництва в сфері етнічних відносин. Радянська національна політика відрізнялася своєю амбівалентністю. З одного боку, декларувалася інтеграція суспільства в “громадянську націю”, а точніше, – “нову історичну спільність” під назвою “єдиний радянський народ”. З іншого боку проголошувався саморозвиток малих етносів, аж до створення автономних республік, які виявилися ефективним зряддям для знищення радянської імперії. Саме в союзних республіках започатковуються відцентрові тенденції, що згодом приводять до “параду суверенітетів”.

Кінець другого тисячоліття ознаменувався великими суспільними змінами на пострадянському просторі. Суб’єктом державотворення в Україні становиться титульна нація. Однак, будучи поліетнічною державою Україна змушена постійно вдосконалювати етнонаціональну політику. “Будь-яка негативна діяльність в етнополітичній царині, – наголошує І. Курас, – може підштовхнути поліетнічну державу і суспільство до тієї критичної межі, за якою починається її розкол і занепад. Тому варто виходити з того, що забезпечити етнополітичну безпеку можна не стільки шляхом подолання небезпеки, котра вже виникла, скільки запобіганням виникненню небажаних ситуацій. Досягти цього можна проведенням справді демократичної етнонаціональної політики, забезпеченням політичного і етнічного плюралізму, постійним пошуком компромісу. Етнополітична безпека не може бути встановлена тільки законом, її треба забезпечувати і зберігати всією практичною діяльністю держави і громадськості” [10, с.95-96].

Зміцнення державних інтересів обумовлюється ефективною націєтворчою політикою. Прагнучи об’єднати різні береги Дніпра для політичної консолідації нації, усвідомлюючи необхідність виходу країни з політичної депресії Президент України В.

Ющенко 3 серпня 2006 р. зробив безпрецедентний крок – підписав Універсал національної єдності. Глава держави пішов на компроміс із своїм колишнім антагоністичним політичним опонентом В. Януковичем, щоб розірвати суперечливе коло політичних амбіцій, партійного егоїзму і створити підґрунтя для політичної стабільності та економічного зростання. Такі кроки не принесли політичних дивідендів Президенту, однак відкрили перспективний шлях (дорожню карту) розвитку України.

Універсал національної єдності не має юридично-правового статусу, в ньому зафіксований поствиборчий компроміс політичних еліт. Будучи документом віртуального характеру, який розрахований на добру волю та сумління політиків, Універсал національної єдності покликаний стати моральним імперативом взаємодії гілок влади, критерієм якості сучасної української політики. Він зорієнтований на конструктивне націєтворення, що передбачає шлях до “загальнонаціонального примирення, яке вважаємо ключовим до майбутнього України та інструментом для вирішення сучасних проблем нашого суспільства, ... і в чинках неухильно керуючись національними інтересами України, проголошуємо спільну волю до об’єднання зусиль задля реалізації таких пріоритетів національного розвитку, як висока якість життя громадян, конкурентноспроможна, заснована на знаннях економіка, ефективна та справедлива влада, інтегрована у глобальні процеси держав” [15]. Державотворча місія Універсалу – оптимізація плану дій для забезпечення національної єдності України.

Для уникнення декларативності в Універсалі слід було зазначити окремих пункт про те, що сторони добровільно зобов’язуються виконувати всі його статті, а у разі порушення їх Президенту надається право адекватно реагувати – наприклад, видавати укази про скасування тих рішень, які не відповідають положенням Універсалу, та про дострокову відставку уряду, який порушує його статті. В такому разі це був би успіх президентської (майданної) націонал-патріотичної політики. Проте основна парадигма Універсалу спрямована не лише до примирення і об’єднання нації, а й до розуміння того, що проблема успішного розвитку українського суспільства та його політичної еліти – це необхідність пошуку компромісів між різними політичними силами.

Хоча будь-який документ (навіть положення Конституції) не може остаточно визначити основні віхи розвитку української нації. З цього приводу академік НАН України В. Кремень зазначає: “Ми навіть не усвідомлюємо, що національна ідея – не документ, не книга, не доктрина, яку нібито має підготувати національна еліта. Національна ідея – це щоденний плебісцит, суспільний діалог із трьох питань: Ким ми були? Ким ми є? Ким ми хочемо бути? Значить тут не все можна списувати на еліту

та на інтелігенцію взагалі, бо в усьому суспільстві має відбуватися невщухаюча дискусія, підтримуватися достатньо високий і постійний температурний градус діалогу навколо цих проблем” [9]. Тільки реальні справи, воля і професіоналізм політичної еліти разом з громадою здатні виробити правильний алгоритм суспільного розвитку.

Генезу української етнонаціональної динаміки доцільно розглянути в історіософському вимірі, з’ясовуючи її континуальну парадигму. Сучасний український філософ А. Астаф’єв означену проблему досліджує крізь призму історіософської рефлексії відомих громадсько-політичних діячів кінця XIX поч. XX ст. Юліана Вассіяна, Дмитра Донцова, Євгена Маланюка, Юрія Липи, Льва Ребета. Центральна вісь їх онтологічної побудови фокусується на векторі національної тягlosti, безперервності та нерозривності суспільно-політичного буття. За такого підходу процеси націєтворення треба розуміти не як еволюціоністське якісне матеріально-цивілізаційне зростання чи прогрес, а, радше, як нерозривну, органічну сутність, яка, перманентно модернізуючись, все ж таки залишається субстантивною, самодостатньою і зберігає архетипно-ментальні, біо-антропологічні та культурно-світоглядні якості впродовж історичних періодів.

Якщо еволюція спрямована на вдосконалення, зростання і завершення якогось процесу, то “континуальність, – говорить А. Астаф’єв – навпаки, фокусує “незриме”, його певну присутність в історії протягом існування та генези соціокультурної, соціально-етнічної та суспільної сфери. Континуальність як теорія історико-суспільного та етногенезного процесу цікава іншим: вона не надає пріоритетного значення окремим історичним періодам і епохам. Це своєрідний “внутрішній ланцюг”, що з’єднує згадані періоди та епохи в єдину органічну, субстантивну “структуру (етносу, нації, суспільства, держави)” [1, с.13]. Національна континуальність в історіософському вимірі дає змогу дослідити соціально-політичну та культурну динаміку суспільства, особливо на етапах його радикальної трансформації, і водночас збагнути часово-просторовий модус етнонаціонального розгортання.

В постіндустріальних суспільствах стали поширеними міфи про вихід за межі етнічності за допомогою модернізації. Поява таких міфів спричинена відмовою пов’язати наслідки модерності з розумінням тягlosti етнокультурних процесів до-модерних епох. Знаний британський вчений Е. Сміт з цього приводу пише: “Будь-яка спроба збагнути постмодерні тенденції зринаючого еkleктичного глобалізму і нового місцевого патріотизму мусить, отже, пов’язувати їх не лише з процесами модернізації, а й ранішими домодерними ідентичностями... Середньовічні Франція і Росія не просто творять фундамент, тигель модерних Франції й Росії; суспільні відносини й культурні практики

цих країн закарбовані в традиціях, міфах, пам'яті, символах і цінностях, які передаються з покоління в покоління, до сьогодні справляючи потужний, хоч інколи й непомітний, вплив на політичні традиції, право і звичаї, ландшафт і священні місця, мову й літературу... Це означає, що тяглість домодерних впливів треба аналізувати в поєднанні з модерними й "постмодерними" тенденціями та їхніми виявленими взаємозв'язками" [13, с.72-73].

Ми схильні вважати, що держава має бути промотором націєтворення. В сучасній політичній науці аргументовану концепцію етатистського розуміння нації репрезентує професор Кембриджського університету Ентоні Гідденс. З допомогою терміна нація-держава вчений обґрунтовує думку про те, що самодостатнє існування нації можливе лише завдяки державному адміністративному впливу на всю територію, яка законодавчо визначена об'єктом її суверенітету. Е. Гідденс переконаний: "Держава існує там, де політичний апарат уряду керує певною територією, а її повноваження підперті юридичною системою та здатністю застосувати військову силу для втілення своєї політики. Всі сучасні суспільства є національними державами. Тобто система уряду претендує на конкретну територію, має формалізовані кодекси законів і підтримується командуванням збройних сил" [3, с.399]. Національні держави в етатистській концепції Е. Гідденса асоціюються з розвитком націоналізму, що визначається ним як комплекс символів та переконань, необхідних для усвідомлення почуття належності до єдиної політичної спільноти.

Якщо звернутися до класиків вітчизняної політичної думки, до найбільш зважену історіософську парадигму націєтворення репрезентує теоретик українського консерватизму В. Липинський. Історіософський модус його етнологічних поглядів можна простежити в наступних роздумах вченого: "...нація є формацією не тільки взагалі історії, а історичного наростання і розвитку серед певного етнічно відмінного людського колективу іменню конструктивних а не деструктивних, іменню організуючих а не руйнуючих політичних вартостей... Доти такий людський колектив фізично існує і доки він на підставі оцієї вродженої йому зовнішньої подібності, на яку складається звичайно розмовна мова, спільна територія, зближений фізичний тип, характер і т. д., розвиває в собі свої властивості індивідуальні об'єднуючі і організуючі політичні вартості – доки існує, живе і розвивається нація" [11, с. 129-130]. Нація, за В. Липинським, апіорі є динамічною субстанцією, що сублимується архетипічним розумінням історії.

Концептуальні теоретичні засади націєтворення, з нашої точки зору, найбільш раціонально і прагматично репрезентує державницько-консервативний проект В. Липинського, в якому національна держава базується на власних куль-

турно-історичних традиціях. Разом з тим багато провідних ідей радикального націоналізму, який системно представлений в історіософській рефлексії Д. Донцова, залишаються актуальними і в наш час. Феномен нації Донцов трактує як єдину онтологічну субстанцію або екзистенційний організм, який формується впродовж багатьох поколінь. "Великі цілі, що ставить собі нація, не під силу здійснити одному поколінню, воно мусить продовжувати почате перед ним. Бо нація – як доцільно спрямована воля – це не лише зв'язок людей, що заселяють свою землю в данім часі, але й зв'язок всіх поколінь, які заселяли той самий простір у минулому і заселятимуть у майбутні часи" [6, с.261]. Національну субстанцію мислитель розглядає в ірраціональному вимірі, корелюючи її з гносеологічним модусом і пасіонарними чинниками буття соціуму.

Д. Донцов зробив системне теоретико-методологічне і філософське обґрунтування націоналізму. Він рішуче заявляє: "Коли з поняття нації виключається все, зв'язане з волею, з афектом: жадоба "панування", "пристрасть", релігійність, – очевидно від нього не лишається нічого; тоді можливе все – два народи в одній нації (для Драгоманова), дві національності в одній людині і всяка інша нісенітниця... До цього безнадійного еkleктизму дійшла наша політична думка, відмовляючись від вольового моменту як засадничого в понятті нація. Там де немає волі, немає експансії; де немає експансії – є лише оборона; де є лише оборона – є ідеал миру і зникнення потреби організаційно-державного центру... свої найвищі функції народ передає іншій нації, а сам перестає нею бути" [7, с.291].

За часів панування авторитарних режимів в нашій державі явище націоналізму ототожнювалося з ворожим, антидемократичним поняттям, а його активні прихильники суворо каралися. Відкинувши політичні ідеологеми треба визнати, що націоналізм є синонімом патріотизму, а не войовничості. В націоналізмі рефлексуються важливі політичні закономірності суспільного буття. Одним із перших на українських теренах це усвідомив М. Міхновський: "Як не можна спинити річку, що зламавши кригу на весні бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що прокинувшись до життя ламає свої кайдани" [12, с.59].

В постколоніальній і постгеноцидній Україні об'єктом спеціального вивчення повинні стати феномен нації та інститут держави. Адже лише наприкінці ХХ ст. український етнос став державною нацією. Модерній українській нації бракує науково-методологічного й онтологічного підґрунтя розвитку в нинішньому динамічному світі. З цього приводу відомий український соціолог і політолог, один із засновників націології О. Бочковський пише: "Національні взаємини є дуже типовим явищем новочасного громадського життя, передусім в Європі. На їхній підставі та у

зв'язку із ними населення поділяється на своєрідні суспільні колективи, що зветься націями. Модерні нації розвинулися впродовж останніх майже двох століть із народів, що утворювались протягом кільканадцяти попередніх століть. Модерна нація – кінцевий вияв новітнього культурно-історичного процесу” [2, с.18]. Оптимальна форма буття модерної нації можлива в рамках суверенної держави.

Націологічні концепції В. Липинського, Д. Донцова, М. Міхновського заслуговують на увагу передусім тому, що обґрунтовують активну патерналістську політику держави у сфері національних відносин. Методологічно до етатистської концепції нації, яка отожднює поняття “нація” і “держава” існує низка заперечень. Насамперед нація і держава не збігаються ані політично, ані історично, ані географічно. Але має рацію Г. Касьянов коли стверджує: “В етатистській моделі нації можна знайти важливий раціональний момент. Йдеться про те, що необхідною умовою оформлення нації як політичної спільноти є її інституціоналізованість, реальна чи бажана. Держава – вища форма інституціоналізованості нації, це ідеал, мета, модель, довкола яких формуються національні рухи, хоча, зрозуміло, не єдина форма інституціоналізації нації” [8, с.68].

Спираючись на ідеї етнокультурного плюралізму держава повинна активно долучатися до розробки моделі політичної нації. “В нашій країні, – зауважує О. Хорошилов, – враховуючи її історико-культурну спадщину та етнополітичні реалії, єдиним ефективним шляхом прискорення конститування політичної нації може бути лише патерналістська модель етнонаціональної політики держави. Саме держава (попри всі вади цього варіанту) повинна виступити в ролі головного ініціатора “розбудовчих” процесів у національній сфері” [17, с.25]. Модель етатистського розуміння політичної нації передбачає дотримання громадянських прав і свобод всіх мешканців даної території, незалежно від їх етнічного походження.

Твердження про те, що державна ідея передуює ідеї політичної нації, не означає застосування етатистського примусу. Надмірний лібералізм або насилля держави в етнополітиці – шкодить унітарності країни і веде до міжнаціональних конфліктів. Дбаючи про забезпечення добробуту громадян, їх соціальну захищеність держава створює матеріальне підґрунтя буття титульної нації. До цього схиляється в своїх роздумах про сутність етнополітологічних процесів в сучасному світі М. Головатий: “Щоб максимально пом'якшити міжнаціональні відносини в країнах поліетнічних, як свідчить історичний досвід і суспільна практика сьогодення, необхідно йти зовсім не шляхом розширення умов для всебічного функціонування усіх національних меншин однаковою мірою, – слід зміцнювати економічну, політичну, духовну та інші дієздатності найперше титульних, державотворчих націй, тих націй, які дають назву державі. Яскравим прикладом тут є практика утворення

таких національних держав як Німеччина, Англія, Іспанія та ін. Тобто більшість міжетнічних проблем у сучасній Україні існують не лише тому, що вони є залишком колишньої бездержавності, імперської політики “поділяй і владаруй”, – а й тому, що в Україні є лише частково вирішеним питання статусу безпосередньо титульної нації” [4, с.25].

Таким чином, етнонаціональна політика сучасної України має базуватися на ряді системних пріоритетів:

1. Збереження унітарного статусу держави;
2. Дотримання етнокультурного і мовного плюралізму;
3. Розвиток місцевого самоврядування;
4. Зміцнення громадянського суспільства;
5. Забезпечення демократизації політичного простору.

Реалізувати конструктивний проект державотворення спроможна та влада, що сформована за принципами національного патріотизму та професіоналізму. Успіх національної справи у вирішальній мірі залежить від того, чи здатна політична еліта України підпорядкувати собі бюрократичний апарат, обмежити власні амбіції і всі зусилля спрямувати на розвиток нації.

Як відомо, Центральна Рада у 1919 році прийняла четвертий Універсал, в якому проголошувалася повна Незалежність України. Тоді через слабкість політичної еліти і вплив зовнішніх агресорів не вдалося захистити суверенітет української нації. І ось через 87 років маємо п'ятий Універсал. Очевидно ще зарано давати йому якісь оцінки ефективності чи неефективності – тільки час розставити усі акценти. Хоча вже зараз така політика В. Ющенка піддається критиці. Зокрема, лідер опозиційної БЮТ Ю. Тимошенко вважає Універсал національної єдності актом капітуляції помаранчевих сил. Інший опозиціонер – голова всеукраїнського об'єднання “Свобода” О. Тягнибок називає політику Президента Берестечком новітньої української державності, а Меморандум Ющенко-Янукович, на його думку, став індульгенцією для корупціонерів і фальсифікаторів виборів.

Ми вважаємо, що такі заяви є надто радикальними. Якщо відкинути емоції і пафос, то можна сказати наступне. В нинішній владно-політичній кризі українська нація в черговий раз пройшла тест на цивілізаційно-культурний рівень. Українські громадяни й політична еліта в час доленосних випробувань довели, що здатні вирішувати проблемами не силою і зброєю, а мистецтвом компромісів і досягненням порозуміння. Можливо ці компроміси будувалися не завжди на основі моральності. Але політика і мораль ніколи не були тотожними. Будь-які політичні маневри можуть бути виправдані, якщо їхнім результатом є досягнення національної злагоди. Як говорив Монтень: “Кращий державний устрій для будь-якого народу – це той, що зберіг його як ціле”. Українська нація заслуговує мати такий устрій.

1. Астаф'єв А. Континуальність як модель національної історії (Нарис з історіософії українського радикального націоналізму). / Молода нація. – К.: Смолоскип, 2001. – С. 5 – 41.
2. Бочковський О. Вступ до націології. – К.: “Гене́за”, 1998. – 114 с.
3. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В.Шовкун, А.Олійник. – К.: Онови, 1999. – 726 с.
4. Головатий М. Етнополітологічні процеси: суть і проблеми в сучасному світі // Персонал. – 2006. – № 4. – С. 24 – 26.
5. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 330 с.
6. Донцов Д. Дух нашої давнини. Друге вид. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 341 с.
7. Донцов Д. Націоналізм / Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – 488 с.
8. Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму: Монографія. – К., 1999. – 352 с.
9. Кремень В. Міст через “цивілізаційний розлом” // День. – 2006. – 10 серпня. – № 133.
10. Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Гене́за, 2004. – 736 с.
11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Київ; Філадельфія, 1995. – 470 с.
12. Міхновський М. Самостійна Україна // Державність. – 1992. – № 2. – С. 55 – 60.
13. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
14. Україна йде дорогою важкою, але правильною. Промова Президента В. Ющенка з нагоди 15-ї річниці Незалежності України // Урядовий кур'єр. – 2006. – 29 серпня. – №159.
15. Універсал національної єдності // День. – 2006. – 5 серпня. – № 130.
16. Франко І. Свобода і автономія // Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д.Павличко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 609–616.
17. Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конституювання // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5 (8). – С. 23 – 30.

SUMMARY

Gordienko M. PRIORITIES OF NATIONAL CREATION IN CONTEMPORARY UKRAINE

In article done research of first and foremost factors most actual, of state building, that determine an essence of national dynamics. Leaning against contemporary sources and facts of real political life author unseals thesis however, that today takes place forming of new quality of Ukrainian nation – on state system base, and not nationality. Speaks out convinced, that newest Ukraine for national consolidation needs maintenance of stable state, rallying of nationally-patriotic forces. Success of national business in decisive measure depends on that, whether is capable a political Ukraine elite to subordinate to oneself a bureaucratic vehicle, to limit own ambitions and all of efforts to direct on nation development.

О.ДЕМЧЕНКО (Дніпропетровськ)

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВІЛЬНИХ ЗМІ В УКРАЇНІ: БОРОТЬБА ЗА ПРАВА ЖУРНАЛІСТІВ

Свобода преси і комунікації є одним з фундаментальних і незмінних принципів демократії, її можна назвати одним з “лакмусових папірців”, поряд з дотриманням прав людини та ін., які показують дійсну, а не формальну наявність демократії. Важливим завданням, виконання якого очікують від засобів масової інформації, є надання допомоги громадянам у вивченні суспільних проблем, у визначенні та роз'ясненні альтернативних варіантів політики, з тим, щоб вони могли скласти про неї обґрунтоване “громадське судження”. ЗМІ, виносячи на суд громадськості ті чи інші питання і впливаючи на політичний порядок денний (чи

прямо його формуючи), створюють публічну сферу, яку ми можемо назвати демократичною, якщо вона стає ареною раціональних дискусій усіх можливих сил і груп інтересів з метою їх діалогу і досягнення консенсусу або взаємного порозуміння.

В процесах системної трансформації, які відбувалися на теренах України та інших пост-соціалістичних країн, змін зазнавала абсолютна більшість існуючих інститутів та соціальних відносин. Нерідким явищем було і виникнення нових. Але напевно жоден з процесів не протікав так важко як становлення вільних, демократичних ЗМІ. Ситуація в цій сфері ускладнювалася на-

явністю величезної кількості несприятливих, взаємопов'язаних факторів. До числа яких відносилися: потреба економічної ефективності, поява приватної власності на ЗМІ і політика нових власників, недосконалість законодавства, навички діяльності та професійні цінності журналістів успадковані з часів "реального соціалізму" та ін.

Одним з основних факторів була саме недосконалість законодавства. Здається всім державам, які вважають себе демократичними, має бути зрозумілою важливість ЗМІ, їх вільної діяльності, для демократії та її підтримання. Втіленням цього розуміння є прийняття законодавства яке сприяє вільній діяльності ЗМІ, створення та ратифікація міжнародних угод щодо свободи преси та гарантій її діяльності. Але все рівно існують загрози, які походять з можливості неправильного, неадекватного трактування державними органами потреб, задоволення яких є необхідним для діяльності вільної та відповідальної преси в сучасних умовах, існує також можливість знехтування свободою ЗМІ заради якихось вищих принципів чи цілей. Крім того, для будь якої влади притаманним є прагнення контролювати пресу, хоча би в певній, мінімальній мірі. Саме тому недостатньо покладатися на державу та її розуміння необхідності вільної преси, оскільки завжди може виникнути ситуація, коли цього розуміння виявиться замало. Саме тому важливою виявляється діяльність журналістів з метою відстоювання своїх інтересів та прав. І відсутність такої діяльності можна розглядати як головну загрозу свободі слова та преси. Оскільки в цих умовах жодна державна політика не зможе зробити пресу вільною, якщо це не потрібно журналістам чи вони не мають змоги відстояти свої корпоративні інтереси.

Тому метою нашого дослідження є визначення особливостей, умов та успіхів в боротьбі журналістів за визнання своїх прав, за зміни законодавства і, відповідно, встановлення в Україні інституту вільних, демократичних ЗМІ. Подібні дослідження вже проводилися в Україні, про це свідчать, наприклад, монографії Костишевої С. О. [1], Бебика В.М. та Сидоренко О.І. [2] присвячені питанням становлення та розвитку засобів масової інформації в Україні за період після здобуття нею незалежності; Кагановської О. М. та Олефір Г. І. [3] і Потятиник Б. В. [4], в яких розглядається питання сутності, функцій та ролі ЗМІ в сучасних демократичних суспільствах. Але в їх рамках не враховувалися останні здобутки журналістської спільноти України в цій сфері, зміни що відбувалися вже після подій, що отримали назву "помаранчевої революції". Що робить актуальним дослідження процесів боротьби журналістів за свої права в період 2005 – 2006 років.

Фактично кожна з професій залежить, в тій чи іншій мірі, від регулятивного впливу держави, від нормативних рамок, в які вона ставить їх професійну діяльність. Але в цьому плані певно жодна

з професій не може порівнятися з журналістами, крім, можливо, професії державного службовця. Так в Україні їх діяльність визначається Законами України: "Про телебачення і радіомовлення", "Про державну таємницю", "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації", "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", "Про інформаційні агентства", "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів", "Про інформацію" та інші. Крім того спеціальна увага приділяється діяльності ЗМІ в період проведення передвиборчих кампаній. У виборчому законодавстві зазвичай ґрунтовно розписуються їх права, повноваження, функції та обмеження в діяльності в ході виборчого процесу.

Журналісти, слід сказати, потребують практично постійного тиску на державу, оскільки вона, поперше, є одним з головних об'єктів їхньої уваги. І вони потребують відкритості її дій і доступності її представників. По-друге журналісти потребують постійного тиску на державу в силу своєї залежності від неї, оскільки змушені вимагати від неї гарантій особистої безпеки, захисту власного життя і гарантій діяльності, які тільки вона може їм надати. Свідченням подібної діяльності журналістів і подібного тиску є створення різноманітних "барометрів" та моніторингов, які фіксують стан справ з порушеннями прав журналістів та взагалі наявність і природу конфліктних ситуацій в медіа – сфері, і таким чином апелюють до громадської думки та намагаються вплинути владні органи. Вони є однією з форм боротьби журналістів за свої права, які існують на постійній основі. В Україні подібні моніторинги проводять Київська незалежна медіа-профспілка, Інститут масової інформації та ін. Проте існують і постійно виникають раптові та спонтанні ситуації, які потребують активізації діяльності журналістів, їх негайної реакції і виправлення загрозливого для них становища.

Урядові інститути в Україні створені і діють за принципами демократичності, щоправда можуть бути суперечки стосовно міри втіленості цих принципів і меж їх дотримання. Період президентства В.А. Ющенка взагалі характеризується зростанням відкритості державних структур по відношенню до ЗМІ і поліпшенням умов їх діяльності, внаслідок чого ефективність їх доступу зростає. Проте і в подібних умовах виникає необхідність боротьби журналістів за свої права і відстоювання їх по відношенню до державних органів. Подібну необхідність викликають, наприклад, законодавчі обмеження, які суттєвим чином ускладнюють їх діяльність, чи роблять її взагалі неможливою.

Подібна ситуація склалася восени 2005 року, після вступу в дію Закону України № 2777-IV "Про вибори народних депутатів України", який набув чинності напередодні початку передвибор-

чої кампанії, 7 липня 2005 року. Події, що мали місце далі, були промовистим свідченням спроможності вітчизняних журналістів до активної діяльності з метою захисту власних прав. Проте прийняття даного закону було водночас свідченням того, як заради вищих інтересів нехтують інтересами ЗМІ. Адже заради забезпечення рівності можливостей для партій та виборчих блоків, що брали участь в виборах, ЗМІ, з активного суб'єкта цього процесу, самостійного суб'єкту демократії і виборчого процесу, фактично, перетворили в інструмент проведення передвиборчої агітації, в виробника масово – інформаційних послуг для кандидатів та державних органів. Сумний досвід численних порушень прав суб'єктів виборчого процесу щодо об'єктивного, збалансованого висвітлення їх дій засобами масової інформації, характерний для президентських виборів 2004 року та й попередніх виборчих кампаній різних рівнів, прагнення їх уникнути, забезпечити рівність можливостей для всіх суб'єктів виборчого процесу, запобігти упередженості та поширенню прихованої агітації, привели авторів цього закону до визнання можливості застосування обмеження свободи висловлювань на період виборів.

Тому статті та положення вищезазначеного закону, які визначали принципи діяльності ЗМІ в ході виборчого процесу, викликали обурення журналістів, які почали вимагати внесення змін. І раніше в українському виборчому законодавстві зазначалося, що журналістські матеріали державних та комунальних ЗМІ мають бути дотримані в інформаційному стилі, без ознак агітації, які втім не є визначеними, без надання переваги тому чи іншому кандидату, без оціночних суджень стосовно кандидатів. Подібні ж положення містилися й у Законі України “Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005 року (пункт 6, статті 71), але були там і нові положення, які й зумовили, головним чином, протести з боку журналістів.

При цьому основні зауваження зі сторони журналістів були наступні: в статті 68 “Загальний порядок використання засобів масової інформації” зазначалося, що висвітлення виборчого процесу в ЗМІ всіх форм власності у формі інформаційних повідомлень, новин тощо здійснюється без коментарів і оцінок, виключно на засадах об'єктивності, неупередженості та збалансованості.

Незадовільним чином було визначено в законі поняття передвиборчої агітації та політичної реклами. Визначення політичної реклами, яке містилося в законі не давало можливості зрозуміти, що таке агітація та політична реклама, адже відповідно до нього, фактично, будь-яка інформація могла вважатися політичною рекламою та агітацією.

За будь-яке порушення дрібне чи серйозне передбачалася єдина санкція – зупинення діяльності до закінчення виборів. Новацією закону було те, що подібне покарання могло застосовуватися не

обов'язково за рішенням суду, а лише за поданням ЦВК чи окружної виборчої комісії.

Будь – який кандидат, партія чи блок, в випадку якщо інформація опублікована в ЗМІ вважалася ними недостовірною, мали право на відповідь, в триденний строк. І знову ж таке право на відповідь не потребувало звернення кандидату до суду і висесення ним відповідного рішення.

Звісно що ці положення викликали незадоволення журналістів. Адже подібні обмеження значно ускладнювали роботу журналістів, фактично, ставили під сумнів можливість виконання професійних обов'язків. Закон визначав строгі рамки діяльності, порушення яких суворо каралося, і робота журналіста зводилася до функцій передавача, обмежуючи функції медіа передачею офіційних інформаційних повідомлень та агітації кандидатів. Адже навіть така особлива жанрова форма як прямий репортаж, яка традиційно відноситься до жанрів інформаційного характеру, може бути кваліфікована як така, що містить оцінку. Оскільки подія в репортажі, у відповідності до жанрово – стилістичних форм, показується як така, що відбувається в присутності журналіста, який виступає її свідком або й учасником. А ця роль вже передбачає активне відношення до того, що відбувається, і вираження його в масово-комунікаційному тексті, висловлення враження про те, що відбувається. А це вже може трактуватися як агітація чи оцінка.

Подібні обмеження зачіпали інтереси, зрозуміло, не всіх категорій журналістів. В першу чергу політичних оглядачів та аналітиків, журналістів новинних програм, репортерів. Але з міркувань корпоративної солідарності, і зважаючи на важливість питання слід було очікувати згуртованої реакції всієї журналістської спільноти. Натомість першою реакцією були спорадичні виступи, публічні вислови незадоволення окремих журналістів та представників топ-менеджменту провідних телевізійних каналів, наприклад голови правління телеканалу “Інтер” Влада Яшина [5]. Пізніше ситуація дещо змінилася. Цьому сприяла діяльність організацій на зразок Незалежної медіа-профспілки України (НМПУ), Асоціації мережевих телерадіомовників України та ін., які виступили ініціаторами широкого обговорення недоліків новоствореного закону, і яким вдалося привернути увагу широкого загалу до цієї проблеми і відстояти необхідність внесення змін до законопроекту.

НМПУ виступила ініціатором проведення загальнонаціонального страйку журналістів та масових протестів [6], таких, наприклад як акція протесту журналістів “Не душіть!”. Ця акція була проведена в Києві, Львові, Рівному, Кременчуці, Краматорську та інших містах, що свідчило про наявність у журналістів здатності до спільних дій, причому висвітлення її було напрочуд активним. Проте виявилось, що “не всі мас-медіа адекватно зреагували на це, хоча, зрештою, для самих журналістів було би справою якщо не честі, то, при-

наймні, корпоративної солідарності бодай правильно подати факти” [7]. Тобто все ж здатність до колективного відстоювання своїх інтересів обмежена внаслідок того, що не всім журналістам є притаманною корпоративна солідарність.

У зверненні, яке НМПУ розповсюдила напередодні проведення акції “Не душить!” було сформульовано вимоги стосовно змін в законодавстві. До їх числа входили: виключити з визначення політичної реклами інформаційні повідомлення про заходи, які проводяться в рамках виборчого процесу; скасувати фактичну заборону таких журналістських жанрів, як політичні коментарі, огляди, аналітичні статті, розслідування тощо; скасувати пункт який надає виборчим комісіям та судам право призупиняти діяльність ЗМІ; додати положення що ЗМІ не несуть відповідальності за зміст передвиборної агітації [8].

Наслідком активних дій зі сторони журналістів та відстоювання ними своїх позицій через ЗМІ стало утворення робочої групи із підготовки нового законопроекту, до якого увійшли як представники депутатського корпусу Верховної Ради, так і представники журналістів та громадських організацій, що опікуються питаннями свободи слова в Україні. І 17 листопада 2005 року вступив у дію Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння реалізації виборчих прав громадянами, забезпечення свободи політичних дебатів, неупередженого ставлення засобів масової інформації до кандидатів у депутати, партій (блоків) – суб’єктів виборчого процесу” [8]. Прийняті зміни знімали заборону журналістам коментувати і оцінювати політичну діяльність кандидатів у депутати, встановлювали, що відповідальність за зміст політичної реклами, у більшості випадків, несуть політичні партії, а також визначали виключно судовий порядок зупинення діяльності ЗМІ за порушення виборчого законодавства. Також прийнятий закон дозволяв ЗМІ відмовляти у розміщенні політичної реклами,

якщо у ній містять заздалегідь недостовірні відомості.

Фактично вимоги, які були сформульовані Незалежною медіа-профспілкою України були виконані. Учасник робочої групи із підготовки законопроекту, виконавчий директор Асоціації мережевих телерадіомовників України Дмитро Федечко “заявив, що прийняття цього закону є найяскравішим прикладом спільної роботи журналістів і професійних об’єднань медіа для захисту інтересів галузі. Цей результат став можливим лише завдяки поєднанню публічної кампанії, яку провели журналісти, та роботи із політиками, яку професійно провели галузеві громадські організації та об’єднання ЗМІ” [9].

Проте, на нашу думку це ще не свідчить про ефективність журналістської спільноти у відстоюванні своїх прав. Загроза інтересам журналістів змогла викликати їх спільні дії, але долучилася до них невелика частина журналістів. Стосовно ж ефективності дій жур настів і того, що вони досягли задоволення своїх вимог, то цьому прислужилася специфіка ситуації що склалася. Слід враховувати, що в даному випадку “зацікавлена група” (з англ. affected class), або група, чий інтереси також зачіпалися внаслідок певної політичної дії (наприклад прийняття закону чи поправок до нього), спрямованої на задоволення інтересів іншої групи, була досить специфічною. Фактично цією групою були виключно політики, і тут їх інтереси, принаймні більшої частини з них, не надто розходилися з інтересами журналістів. Оскільки положення закону могли зашкодити проведеному ними своєї передвиборчої кампанії. Для других, принциповим було показати свою відданість принципам демократії та свободи слова в переддень виборів. Для третіх – не псувати відносини з журналістами. Тому в даній ситуації діяльність журналістів з відстоювання своїх інтересів не зустріла практично жодної протидії, чим в великій мірі й може бути зумовлена її ефективність.

1. Костишева С. О. Друковані засоби масової комунікації України, 1986-2000: Історія становлення, тенденції розвитку. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 304с.
2. Бебик В.М., Сидоренко О.І. Засоби масової інформації посткомуністичної України. – К.: МАУП, 1996. – 367с.
3. Кагановська О. М., Олефір Г. І. Засоби масової інформації. – К., 1997. – 124с.
4. Потятиник Б. В. Медіа: ключі до розуміння. – Львів: ПАІС, 2004. – 312с.
5. Тележурналисты могут отказаться от освещения предвыборной кампании // <http://ru.proua.com/news/2005/10/25/085520.html>
6. НМПУ голосуватиме за проведення всеукраїнського страйку // <http://old.telekritika.kiev.ua/news/?id=25332>
7. “Не душить!": уроки журналістської солідарності // <http://old.telekritika.kiev.ua/comments/?id=25612>
8. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння реалізації виборчих прав громадянами, забезпечення свободи політичних дебатів, неупередженого ставлення засобів масової інформації до кандидатів у депутати, партій (блоків) – суб’єктів виборчого процесу” // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 52.
9. Прийнято зміни до Закону “Про вибори народних депутатів України”. Перевірок також не буде // <http://old.telekritika.kiev.ua/news/?id=25578>.

SUMMARY

Demchenko O. FORMATION OF THE INSTITUTE OF THE FREE MASSMEDIA IN UKRAINE: THE STRUGGLE FOR JOURNALISTS RIGHTS

Author of the article analyzes the process of the formation of the democratic media in the conditions of the social structures transformation. The main factors that are influencing this process are defined and they are: economic, the shortage of the legal base, the level of the political culture, etc. Author is also characterizing the struggle of journalists towards the defense of their rights.

В.ДЕНИСЕНКО (Львів)

ПРО МЕЖЕВІСТЬ (НЕ-МЕЖЕВІСТЬ) ТВОРЧОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Проблема межевостей (не-межевостей) вияву суб'єктивних дій у творчому процесі є, певно, однією з найскладніших проблем як в дослідницькому аспекті, так і в плані вияву їх онтологічного статусу. З нашої точки зору, найбільш оптимально цю проблему можна досліджувати через визначення місця і ролі символізованих означень самої людської діяльності, створювано – перетворюваної дійсності, сенсових означень людського життя тощо.

Вивчаючи символізм як один з найважливіших елементів творчого процесу, слід враховувати, що він перебуває в динаміці й через це виступає як символізація. Вона несе в собі об'єктивуючий принцип внутрішнього світу творця, задаючи змістову спрямованість і зумовлюючи діалогічне ставлення до створюваного в момент творчості. Являючи собою знак приналежності до іншої, відмінної від сучасної творцеві реальності, але все ж реальності, символ наділяє зміст внутрішньо раціональним, істинним характером. Він, створюючи багатомірність твору, містить в собі всі можливі вияви предмета і дає перспективу для його безмежного розгортання. Як відзначав В.І.Іванов, "символ тільки тоді істинний символ, коли він невичерпний і безмежний у своєму значенні, коли він промовляє своєю таємною (ієратичною і магичною) мовою натяку і навіювання дещо невимовне, неадекватне зовнішньому світу. Він багатолікий, багатосмисловий і завжди затемнений на найбільшій глибині. Він органічне утворення, як кристал. Він є навіть деякою монадою, – і цим відрізняється від складної, але подільної будови алегорії, притчі й порівняння. Алегорія – вчення; символ – провіщення. Алегорія – іносказання; символ – указання. Алегорія логічно обмежена і внутрішньо нерухома: символ має душу і внутрішній розвиток, він живе і перероджується" [2, 141] (переклад наш – В.Д.). Саме на останньому не раз наголошував К.-Г. Юнг у працях про архетипи колективного несвідомого.

Символізм певною мірою відчужує від людини те, що за своєю суттю є природним, і, як наслідок,

приховує це від неї та наділяє якимось особливим статусом, примушує переживати як щось зовнішнє за відношенням до себе, тобто за відношенням до "справжньої реальності" творця, але в той же час і близьке, внутрішньо споріднене. Таким чином, символ привідкриває приховане, чому немає вираження, шляхом перенесення його в іншу площину, що становить "надіснуюче". Образ стає прозорим: зміст ніби просвічує крізь нього, становлячи смислову глибину, спрямованість, яка вимагає не просто дешифрування, а проникнення, "вживання". Ще Псевдо-Діонісій, відзначаючи цю характерну особливість символічного, вказував на суперечність у виявленні символом свого змісту. З одного боку, символ слугує для позначення, зображення і тим самим для виявлення незрозумілого, безобразного і безмежного у скінченному, чуттєво сприйнятному (до тих, хто вміє сприйняти цей символ). З іншого, – він є оболонкою, покривом і надійним захистом невизначеної істини від очей і слуху "першого зустрічного", негідного пізнання істини" [1, 85-86] (переклад наш – В.Д.).

Діалогічне відношення, наслідок особистісного дозволяє "співпереживати" процес творення. Співпереживання може бути короточасним або довготривалим. Воно може мати характер неусвідомленої, як, наприклад, у літературі, чи усвідомленої, як у міфотворчості, віри в реальне існування свого творіння. Співпереживання присутнє фактично в кожному виді творчості, і воно особливо індивідуальне у своєму вираженні. Деякі письменники, такі, як Ф.Достоевський, М.Гоголь, Оноре де Бальзак, Г.Флобер, майже фізично співпереживали свої твори. Таким чином, символічні втілення певного внутрішнього, архетипового змісту дає поштовх до того, що художник, письменник, композитор починає уявляти свій твір як щось більш справжнє, ніж він сам, цим самим якби виносячи межі і знання про себе і, відповідно про можливості творчого пізнання дійсності в своєрідну зону дії символічних означень реальності, самої людини, сенсу її життя.

Це становить характерну рису натхненності, Ф.-В.-Й. Шеллінг у своїй роботі "Про відношення образотворчих мистецтв до природи" стверджував наступне: "Твори, позбавлені відбитка позасвідомого знання, впізнаються за відсутністю в них самостійного, незалежного від їхнього творця життя, тоді як, навпаки, там, де позасвідоме знання присутнє, у мистецькому творі з надзвичайною ясністю розуму поєднується та загадкова реальність, яка зближує його з природним витвором" [4,60] (переклад наш – В.Д.). Символічна реальність, інобуття творця, чия особистість розчиняється у створюваному ним світі, є, за своєю сутністю, такою, що переживається більше, ніж та, до якої він належить. Символ інтенсифікує внутрішній зв'язок із тим, що твориться, якби розширює межі не лише людських можливостей, а й самого світу, цим самим „додаючи” до нього не формалізовані означення а символічні як гуманізовані.

У самому моменті творення відсутнє осмислення символу як такого. Так архетипам властивий певний детермінізм, закономірність, вони самі первісно мають передумовою шлях свого вираження, заломлюючись при цьому у призмі особистісної індивідуальності. Звідси випливає, що "символ" може бути присутній у творі як виражений архетип, але не усвідомлюватися як символ самим автором. Як наслідок, з нашої точки зору, можна зробити висновок, що він задається не на початку, а в ході самого процесу творчості. Символ спрямований на те, щоб занурити кожне поодиноке явище в стихію "першоджерел" і за його допомогою дати цілісний образ світу. У цій його рисі вбачаються давні міфоархетипові витoki. Природно, що найбільш яскраво і повно символізм проявляється у міфотворчості. Їх нероздільність і діалектичну єдність прослідкував В.І.Іванов: "Тільки із символу, сприйнятого як реальність, може вирости, як колос із зерна, міф" [2, 157] (переклад наш – В.Д.). Так у самому символі виявляється міф. Для міфотворчості характерна неусвідомленість авторства, а, отже, і глибоке співчування того, що твориться, оскільки воно підкріплене абсолютним відчуженням свого "я". Міф характеризується космічністю, а таким чином нівелюванням всяких меж і обмежень. Цей вид творчості має величезне значення для культури в цілому. Його цінність не тільки в тому, що він є першодвигуном активного творчого життя на Землі: це, крім того, найпростіший ефективний метод виховання емоційної зрілості. Це підтверджують численні спостереження за дітьми, які засвідчують, що міфотворчість проявляється на ранніх етапах соціалізації. Діалогічне відношення в міфотворчості переходить в прямий діалог. Міфотворець створює неусвідомлено: міфотворчість постає як пізнання "потойбічного" світу, що відкривається. Його справедливо можна назвати творчістю віри. З еволюціонуванням творчості ступінь усвідомленості авторства зростає, але значення символізму при цьому ніскільки не зменшується. Крім того, треба

наголосити на тому, що міфотворчість впродовж всієї людської історії у різній інтенсивності, вимірах та означеннях продовжує себе в різних видах мистецтва. "Вона (міфологія) – це світ і, так би мовити, ґрунт, на якому тільки і можуть розквітати і проростати твори мистецтва. Тільки в межах такого світу можливі стійкі й визначені образи, у яких і можуть бути виражені вічні поняття. Творам мистецтва повинна бути притаманна така ж, якщо не більша, реальність, ніж витворам природи, образам, що мають таке ж необхідне і вічне буття, як покоління людей і рослин, які володіють одночасно індивідуальним і родовим життям і таким же безсмертям" [5,105] (переклад наш – В.Д.). Таким чином, міфотворчість, за своїм основним принципом, символічна, а міф, за своєю сутністю, є розгорнутим, свого роду, безмежним символом, що собою репрезентує безмежність можливостей творчості.

Особливе місце в художньому творі займають центральні символи, які створюють певний настрій, багатоплановість, детермінують його, стають тією незримою ниткою, на яку нанизується весь зміст. Це може бути місячне світло на картині чи перлина, яка котиться, у перших кадрах фільму, чи яблука у снах Івана (А.Тарковський „Дитинство Івана”). Центральний символ виконує роль провіщення. Як пророчий сон, він знаменує те, що повинно відбутися, пробуджуючи напружене очікування. Він також організує інші символи, складаючи єдину символічну систему, в якій кожен елемент підтверджує й акцентує інший, що призводить до появи значної кількості вимірів зображуваного, таким чином, якби створюючи розширення „концентруючих кіл” – меж творчості. Твір, узятий як ціле, таким чином, виступає єдиною символічною особистістю. У ньому відбувається самоствердження особистості, оскільки весь творчий процес розгортається в іншій площині реальності. У міфотворчості – це "потойбічна" реальність, у літературі, образотворчому мистецтві, кіномистецтві – це реальність "по той бік" дійсного. У символі поєднуються два плани дійсності або, як писав М.Еліаде, інтегруються в систему різні рівні реальності, але символ і сам є самостійною дійсністю, оскільки ці два плани в ньому зовсім не розрізняються. "У символі – все одно, з чого починати; і в ньому не можна побачити ні "ідеї" без "образу", ні "образу" без "ідеї". Символ є самостійною дійсністю. Хоча це і зустріч двох планів буття, проте вони повністю, абсолютно не розрізняються, тому що вже не можна визначити, де "ідея", а де "річ". Це, звичайно, не означає, що в символі ніяк не розрізняються між собою "образ" та "ідея". Вони обов'язково розрізняються, інакше символ не був би вираженням. Однак вони розрізняються так, що видно і точку їх абсолютного ототожнення, видно сферу їх ототожнення" [3, 40] (переклад наш – В.Д.).

З висловленого вище слід зробити висновок, що символізм виступає у творчості основопо-

ложним принципом, на якому побудований сам процес об'єктивації внутрішнього змісту. Разом з тим, символ – це свого роду реальне підтвердження розширення меж самої творчості, творчих можливостей людської діяльності. У символізмі, як у вираженні архетипового, розкривається колективне несвідоме. Він зумовлює співчування того, що твориться, і певним чином детермінує сам творчий процес. Символізм, за своєю суттю, органічно пов'язаний з міфотворчістю, з цього і випливає особливе ставлення творця до свого твору. Таким чином, він є джерелом творчості та її вираженням. В цьому й полягає роль символізму в процесі творчості.

Символіка є лише зримою, "виявленою" частиною символізму, але і за нею цілком можна

собі уявити, наскільки великим є те, що приховане від свідомості. Процес утворення символів – один із найбільш складних для вивчення, оскільки він не відбувається у якійсь одній визначеній площині. У той же час символізм відкриває закономірності, які дають можливість зрозуміти багато питань не тільки аналітичної психології, але й етнопсихології та культурології. У ньому, як у такому, що поєднує протилежні елементи, виявляється кентавристична основа, яка надає якісно новій спрямованості осмисленню різних сфер культури, дотичних до символізму. Символізм, разом з тим, є тим, що через себе демонструє особливість людської творчості, означення її меж – безмежності.

10. Бычков В.В. Малая история византийской эстетики. – К., 1991.
11. Иванов В.И. Родное и вселенское. – М, 1994.
12. Лосев А.Ф. Миф – Число – Сущность. – М 1994.
13. Шеллинг В.-Ш.-Й. Сочинения: в 2 т. – Т. 2. – М., 1987.
14. Шеллинг В.-Ш.-Й. Философия искусства. – Санкт-Петербург, 1996.

SUMMARY

Denisenko V. SCANTINESS (NON-SCANTINESS) OF CREATIVE REFLECTION

The article is devoted to the problems of symbolizing of political process. The author earnestly proves that symbolism uncovers the regularities which enable to understand a lot of question of analytical psychology, ethnoppsychology and culturology.

В.КЛИМОНЧУК (Івано-Франківськ)

ЦІННІСТЬ СВОБОДИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Наш час насичений подіями епохального значення, які постійно спонукають звертатися до фундаментальної філософської проблеми буття людини – співвідношення детермінізму і свободи. Давність цієї проблеми і та обставина, що до неї доводиться повертатися кожному новому поколінню, що в історичному минулому і в сучасності пропонувалося та й досі пропонується багато різних підходів, що самі ці підходи приводять до різноманіття практичних рішень в усіх сферах і на всіх рівнях суспільного життя, – усе це свідчить про неминучу і невичерпну актуальність її дослідження. Особливої актуальності проблемі надає унікальна історична ситуація, а саме відродження української незалежної держави та можливість скористатися досвідом зрілих демократичних суспільств для оптимізації державного будівництва, утвердження гуманістичних цінностей та впевне-

ного входження України у XXI ст. як рівноправного члена світового співтовариства.

У процесі дослідження зосереджено увагу на визначенні поняття свободи в сучасній науці. Література, присвячена поняттю свободи, політичної свободи, політичним режимам, майже неосяжна. Починаючи з перших досліджень Платона, Арістотеля, Августина, Макіавеллі, Локка, Бентама, Канта, Гегеля, Монтеск'є і до сучасності надзвичайно глибинна і аналітична. Серед зарубіжних науковців, які досліджували або саме поняття свободи, або окремі її прояви – Х. Арндт, Р. Арон, Р. Даль, К. Поппер, Т. Парсонс та багато інших. Серед вітчизняних фахівців можна назвати С. Рябова, С. Кисельова, В. Денисенка, А. Караса, А. Світу, В. Якушика та ряд інших.

В історії філософської та політичної думки вивчення феномену свободи людини не є новим. Більшість сучасних авторів, які досліджують дану

тему, підкреслюють історичну тривалість даної проблеми, її актуальність та важливість. Таким чином, традиція розгляду свободи людини триває далі, хоча й в модифікованому вигляді. Це засвідчує складність поняття свободи, відкритість до інтерпретування, а ще про необхідність і важливість його осмислення, принципову незавершеність його розкриття.

В історії суспільно-політичної думки уявлення про свободу постійно змінювалися. Ще в античній культурі вона розглядалася як проблема діяльності самовідчуття індивіда, його людської екзистенції [1, 593].

Грецький ідеал свободи розрізняє людей у полісі, а також відокремлює саму Грецію від решти світу. Чесноти недосяжні для рабів і варварів, бо вони не люди полісу і не здатні до тих соціальних відносин, які властиві вільним людям. Стосовно греків-філософів, то здатність до свободи – це водночас здатність до самоконтролю від принизливих жадань, яка робить людину придатною для правил і законів, спонукає особу визнавати верховенство права, що забезпечує певну гармонію між порядком у душі людини та порядком у світі [2, 13].

Таким чином, «участь у політичних відносинах означає свободу від простої підлеглості. Свобода є передумовою вияву чеснот і досягнення блага» [3, 237].

Отже, через суспільний договір людина переходить із стану природного у стан громадянський. З цим новим для неї станом Руссо пов'язує три головні вартості, що творять особу: «право власності на все, чим вона володіє»; громадянську свободу, обмежену єдиною загальною волею; і ще «свободу моральну», яка заважає йому вчинити за першим бажанням, тобто як раб, а не як громадянин [4, 88-90].

З цього, природно, питання про зміст громадянської свободи. Як зазначає Монтеск'є, «свобода є право робити все, що дозволено законами. А якщо припустити, що громадянин може робити і те, що законами забороняється, – свободи нема, бо точно так само могли вчинити й інші громадяни». Для громадянина політична свобода є той душевний спокій, що зберігається в переконанні кожного у своїй безпеці, а щоб володіти такою свободою, потрібне правління, при якому усувається страх одного громадянина перед іншим. На думку Монтеск'є, свободи нема, коли судова влада не відокремлена від влади законодавчої і виконавчої. Бо якщо не захищена «невинність громадян», не захищена і сама свобода [5, 289].

Тільки завдяки розподілові влад у державі та чіткому його виконанню можлива політична свобода не як декларація, а як реальне практичне використання її, як спосіб життя. Основою цієї свободи стає не юридичними законами (а точніше, не виключно ними) відрегульована система дії політичної влади, а сам механізм розмежування

цієї влади, що створює рівновагу, виходячи із системи об'єктивно історичних чинників (природних умов, соціального та інституційного структуривання), які через юридичне конституювання сформувавши неможливо [6, 164].

У політичній сфері умовою формування громадянського суспільства є реальні гарантії прав і свобод людини, що забезпечують всім громадянам вільний доступ до участі в державних і громадських справах. Визначальними цінностями громадянського суспільства є верховенство права, розподіл влади, вільні, рівні, прямі і таємні вибори, багатопартійність, місцеве самоврядування, формування нового типу політичної опозиції [7, 70-71].

Українське суспільство знашло значний трансформацій після падіння комуністичного режиму. Воно стало більш відкритим, прозорим, демократичним. В країні поступово відбувається становлення громадянського суспільства. Його формування здійснюється під впливом цілої низки факторів, серед яких основне місце, безумовно, відіграє лібералізація економіки, інститутів влади та суспільного життя в цілому.

Утвердження громадянського суспільства в країнах, які стали на шлях демократичного розвитку, є непростим і тривалою справою. Дж. Кін стверджує: «Народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками. Воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою». І далі: «Незріле громадянське суспільство може перетворитись на поле битви, на якому завдяки правам і свободам лисиці насолоджуються свободою полювання на курей» [8, 51].

Еволюційний шлях розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає використання певних передумов, свого роду ресурсів, спрямованих на утвердження громадянського суспільства.

Ідеться, насамперед, про Основний Закон держави. Конституція України законодавчо закріплює права і свободи, якими володіє кожен громадянин держави і які держава йому гарантує. Відповідна стаття розділу I Конституції України стверджує: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [9, 6]. «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» – таку назву має розділ II Основного Закону держави. У 53 статтях цього розділу визначені найважливіші права і свободи громадян України [10, 13-33]. Говорячи про перешкоди здійсненню Конституційно закріплених громадянських прав і свобод, треба мати на увазі глибокий розрив між офіційно задекларованим і реально існуючим порядком їх здійснення.

Наступним ресурсом, що сприяє еволюційному становленню громадянського суспільства в Україні, є нагромаджений населенням за роки незалежності досвід громадянської самодіяльності, активного виразу і обстоювання своїх інтересів. На сучасному етапі в Україні йде активний процес

формування основних структур громадянського суспільства.

Це, насамперед, політичні партії. Їх головна функція, яка має безпосереднє відношення до громадянського суспільства, полягає в артикуляції інтересів різноманітних соціальних прошарків населення. Далі йдуть групи інтересів, до яких належать об'єднання підприємців, професійні спілки, товариства споживачів, благодійні товариства. В міру створення інфраструктури ринку з'являються відповідні бізнесові спілки та асоціації. До цього слід додати «третій сектор» – неформальні, неурядові, некомерційні організації [11, 23].

Своєрідним соціальним інститутом громадянського суспільства є органи місцевого самоврядування. Згідно з правовими актами, важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його права, організаційна та фінансова автономія. Значущість місцевого самоврядування полягає в тому, що воно забезпечує оптимальне поєднання загальнодержавних інтересів та інтересів кожної місцевої спільноти і відіграє роль впливового інституту громадянського суспільства [12, 23].

За усіма наявними оцінками авторитетних міжнародних організацій (Рада Європи, ЄС, ОБСЄ) та багатьох аналітичних центрів, в Україні спостерігається значний прогрес у галузі забезпечення свободи слова та медіа. Відійшли в минуле інструкції адміністрації президента щодо висвітлення актуальних політичних питань – так звані «темники». Цензуру в Україні скасовано, однак реальних інституційних запобіжників, які б унеможливили її відродження, поки не створено.

На відміну від часів попереднього режиму, коли висвітлення політичних подій мало односторонній характер на всіх загальнонаціональних каналах, позиція влади подавалася у виключно виграшному контексті, а опозиція була ізольована від ефіру, нині коментарі політичних новин подаються в абсолютній більшості випадків збалансовано, а опозиційні лідери є не менш частими гостями на телеекрані, аніж представники влади. Однак в періоди, коли вирішуються важливі політичні питання (під час виборів, референдумів, політичних кризових ситуацій), спостерігається тиск як з боку держави, так і з боку могутніх приватних інтересів, які позбавляють ЗМІ свободи та

неупередженості, а людей – повної та об'єктивної інформації.

Присутність опозиції в політичній системі сучасної України є важливим чинником політичних свобод. Визнається як важливий ціннісний фактор громадянського суспільства. Особливої актуальності проблема соціальної сутності політичної опозиції набула після президентських виборів 2004 року. Однак, на нашу думку, об'єктивним буде запитання: якою повинна бути сучасна опозиція і проти кого буде спрямована її діяльність. Якщо партійна опозиція, то всі партії, які не пройшли у парламент, повинні перейти в опозицію. Якщо це парламентська опозиція, то проти кого буде направлена її діяльність і т.д. Також дана проблема потребує правового та законодавчого врегулювання.

Незалежність України, здобута під гаслом розбудови громадянського суспільства та соціальної, правової, демократичної держави, у другому десятиріччі своєї новітньої історії має отримати надійне соціально-економічне та ідейно-політичне підґрунтя через подолання накопичених за останні роки суперечностей.

З тим, щоб зрозуміти всю складність завдань, що постали перед нами в процесі побудови громадянського суспільства і визнання цінності свободи в умовах формування громадянського суспільства сучасної України, можемо виокремити низку загальних засад:

1. свобода є необхідною умовою для розвитку громадянського суспільства. Саме громадянське суспільство створює нові можливості для розширення меж свободи (політичної, релігійної, гендерної, економічної, індивідуальної);

2. свобода передбачає особистісну автономію, тобто свободу формувати свої життєві плани та здійснювати своє життя на власний розсуд;

3. соціальною цінністю серед ознак громадянського суспільства виокремлюються: існування недержавних засобів масової інформації, а також механізмів прояву, формування і вираження суспільної думки з метою вирішення соціальних конфліктів, розвиненість форм самоврядування, суспільних організацій та рухів;

4. в політичній сфері на користь розвиненості громадянського суспільства можуть служити різноманітні суспільно-політичні об'єднання, партії та рухи, чия діяльність спрямована на захист прав та свобод громадян, а також збереження базових принципів демократії.

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; – К.; Генеза, 2004. – С.593.
2. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003, 2003. – С. 13.
3. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – С.237.

4. Руссо Ж.-Ж. Рассуждения о происхождении и основаниях неравенства между людьми // Руссо Ж.-Ж. Соч. – М., 1969. – Т.1. – С. 88-90.
5. Монтеск'є Ш. О духе законов. М., 1995. – С. 289.
6. Денисенко В.М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. – Львів. 1997. – С. 164.
7. Світа Г.М. Концепція громадянського суспільства: історія та сучасність // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А.Карася. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – С. 70-71.
8. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К., 2000. – С. 51.
9. Конституція України. – К.: Парламентське вид-во, 1997. – С. 6.
10. Там само. – С. 13-33.
11. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. – К., Парламентське видавництво, 2006. – С. 23.
12. Там само. – С. 23.

SUMMARY

Klimonchuk V. THE VALUE OF FREEDOM IN THE CONDITIONS OF CIVIL SOCIETY FORMATION IN THE MODERN UKRAINE

Tithes of historical development of system of estimation in politics is investigated. Problems of freedom and tithes on epiareus in process of civil citizens development is analyzed. Specific place is slows to such systemic amounts of political axiology as “freedom”, “democracy”, “low”, “power”.

А. МЕДВІДЬ (Ірпінь)

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ РИТОРИЧНОЮ СПАДЩИНОЮ ІВАНА ФРАНКА В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

В умовах національно-духовного відродження українського народу, повернення історичної пам'яті, пробудження національної самосвідомості, гідності й гордості на передній план знову виходить проблема переосмислення без ідеологем національної культурної спадщини, зокрема, й риторичної. Риторика як наука красномовства, що займала важливе місце поряд з теологією, філософією, логікою, філологією, граматикую в тодішньому державному стандарті освіти Античності, Середньовіччя і особливо в епоху Відродження, слугувала вихованню всебічно і гармонійно розвиненої людини – homo novus (лат.) [6, 6].

Система вищої освіти є однією з основних форм соціалізації особистості, вона забезпечує фундаментальну, наукову, загальнокультурну, практичну підготовку фахівців, що визначають темп і рівень науково-технічного та соціального прогресу, сприяють утворенню гуманістичних ідеалів, норм співжиття, формуванню інтелектуального потенціалу нації як найвищої цілісності суспільства

На повен зріст постала проблема підвищення якості освіти, перш за все за рахунок кардинальної зміни у ставленні до базових класичних наук давнього тріумвірату, до якого належала і риторика – наука й мистецтво переконуючої комунікації, що становить фундамент професіоналізму юриста,

вчителя, політика та і багатьох інших гуманітарних кадрів нової України [5, 51].

Нині виникла гостра проблема у людях особистісного типу, які вміють самостійно мислити, переконувати живим словом, спонукати до дій в ім'я торжества істини, добра, краси.

Політична культура, як частина загальної культури суспільства, формується і виявляється в процесі політичного життя, як історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здатностей як суб'єктів політичного життя.

Правова культура, на наш погляд, це знання і розуміння права, високосвідоме виконання його вимог як усвідомленої необхідності і внутрішньої переконаності. Основними показниками рівня правової культури вважають: а) право, що відповідає вимогам справедливості та свободи; б) рівень правосвідомості громадян та посадових осіб, їх діяльність відповідно до вимог правових приписів; в) рівень правотворчої та правореалізуючої культури; г) рівень якості роботи правоохоронних і правозастосовчих органів та посадових осіб; д) якість системи законодавства, певний рівень законності і правопорядку.

Правова культура включає правові знання, що охоплюють знання конкретних норм права; дані про державний устрій, призначення держави, політичну систему суспільства; престиж юридичної професії, авторитет і ступінь розвитку юридичної науки; участь громадян в управлінні державою, стан законності і правопорядку; форми і методи правового регулювання, якість роботи правоохоронних органів.

У спеціальній літературі під поняттям „культура” розуміють рівень розвитку суспільства, виражений у способах організації життя та діяльності людей; систему організованих за допомогою цінностей, що закріпилися в громадській практиці, форм діяльності [2, 313]. Виходячи із цього, можна говорити про політико-правову культуру як окремий „вид культури”, оскільки вона відображає особливості і специфіку професійної діяльності людей. Вона виступає, на наш погляд, синтезом цих двох видів культури, які разом з іншими складають єдину сукупність – культуру.

Риторична спадщина, на наш погляд, виступає органічною частиною культурної спадщини, що включає сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об’єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення. Закон України „Про охорону культурної спадщини”(2000) визначає об’єкти культурної власності. Риторичну спадщину можна осмислювати і через категорію „культурні цінності”.

Нині настав час відродження національної культурної спадщини, зокрема й риторичної, в якій відбито дивовіг українського менталітету й світовідчуття, який подарував світу титанів думки, слова, духу – Петра Могили, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороду, Тараса Шевченка, Івана Франка. Сумніву немає в тому, що до видатних ораторів України другої половини XIX – початку XX ст. належить І. Франко, великий правдолюбець, майстер живого слова. Іван Франко – поет першої величини серед своїх сучасників. Крилиця Франкової мудрості невичерпна і в риторичній діяльності І. Франка можна виділити цілі пласти його ораторської майстерності, що становлять історію красномовства України.

Перший пласт – це поезика й риторика.

Слово животворяє – велика таємниця, яку прагне пізнати розумом і серцем кожна людина. Риторика – це наука лінгвістична, більше того – живомовна. Риторика є поетична мова і поезика прозової мови, в основі якої лежить Слово. Найбільшої слави Іван Франко досяг як поет. Він називав поезію „вогнем в одежі слова”. Поетичне слово Франка – видатне явище в українській літературі. Вона вражає як обширом та глибиною зображення життя й душі народу, так і своєю високою ідейністю та художньою досконалістю. Велику кількість поетичних форм, засобів, прийомів вико-

ристав Франко, збагативши українську літературу світовим поетичним досвідом.

Найвизначнішою у поетичній спадщині І. Франка є збірка „3 вершин і низин”, що поклала початок новому етапу в розвитку української літератури. З великою поетичною силою, в нових історичних умовах в ній зазвучали патріотичні і викривальні мотиви, започатковані Тарасом Шевченком. Основне місце в збірці займає громадянська лірика, у якій поет порушує важливі питання суспільного життя. Крім політичної, має місце ще лірика філософська, пейзажна, інтимна.

Вершиною поетичної творчості Каменяра справедливо вважають поему „Мойсей”, яка присвячена українському народові, долею якого Франко все життя тривожить:

*Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздоріжжю,
Людським презирством, ніби струпом вкритий!
Твоїм будуцим душу я тривожаю.*

Вступ до поеми закінчується пророчими словами про визволення України:

*Та прийде час, і ти вогнистим видом
Засяєш у народів вольнім колі,
Труснеш Кавказ, вперещишся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.*

Іван Франко, блискучий знавець української мови, виробив стратегію розбудови й збагачення лексики української літературної мови. І. Франко бачить у рідній мові невичерпну таємницю морального, психологічного і духовного людського існування, що глибоко пов’язане з сутністю національного буття народу. „Як се пояснити? – запитує він. На мою думку, тут лежить глибока психологічна проблема, коріння якої сягає малодосліджених досі тайників – зв’язку людської психіки з тими ніби – то конвенціональними, а проте так давно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою. Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді: замінити її на всяку іншу. Практик, утилітарист, не надумуючися ані ні хвилини, скаже: пусте питання!

Мова – спосіб комунікації людей з людьми, і маючи до вибору я беру ту, яка дає можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємнича сила в людській природі каже: “Pardon, ти не маєш вибору; в якій мові вродився і виховався, такої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою”. І чим висша, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче

дається і страшніше карається йому така переміна” [8, 233].

Другий пласт ораторської майстерності становлять промови Івана Франка.

Основоположник античної риторичної науки Аристотель виділяв три основні роди (типи) промов: дорадчі, судові та похвальні. Це означало, що на той час риторична практика вже нагромадила достатній досвід для диференціації і класифікації промов та систематизації засобів досягнення заданого ефекту від них. Кожен рід промов має свою досить загальну, але окремішню мету. Такою метою для дорадчих промов є користь чи шкода, для судових – звинувачення чи виправдання, для похвальних – похвала або осуд. Дорадчі промови можна вважати найпоширенішою, щоденною веломовністю. Це виступи перед громадою, колективом, товариськими зібраннями, друзями. Основне, чим мають керуватися в дорадчих промовах оратори – це орієнтація слухачів на досягнення користі, добра, блага [4, 190].

Історія наукової і навчальної риторики показує, що основними методами досягнення ораторської майстерності є вміння майстерно проголосити промову, дотримуючись окремих елементів і структури та композиції промови. Зразком ораторської майстерності може бути наведений нижче аналіз промови Івана Франка „Шевченко – ляхам” промова на вечорі у 43 роковини смерті Шевченка у Львові дня 15 марта 1904.

У класичному вступі І. Франко ґрунтовно, широко підготовляє слухачів до основного змісту промови, представляючи Тараса Шевченка як національного генія, безсмертю якого навіть його помилки не вадять, а тільки підкреслюють велич провідника нації:” А про те можемо сказати сміло, що Шевченкове слово не страшило досі своєї чародійної сили, що його думки не уронили нічого зі свого панування над нашими серцями, а його геній не притемнений пізнішим розвитком нашої літератури... Ми можемо спокійно слідити за кожним розмахом його орлиного крила, можемо критично розбирати його погляди і не потребуємо жахатися ущербу для його честі й для нашої національної гордості. Ми знаємо, що наш поет був чоловік, значить – міг і мусив помилятися” [9, 172]. Основний зміст промови починається з запрошення І. Франка до аналізу поезії Т.Г.Шевченка „Ляхам” в контексті” вічно пекучого питання українсько-польських відносин”: ”Отим-то я й не жахаюся просити у вас кілька хвиль терпеливості та духовного співробітництва, щоб ми разом придивилися невеличкій поезії Шевченка „Ляхам” [9, 173]. В результаті такого представлення предмета промови постає теза: „Сей вірш був, очевидно, відгуком приятельських розмов нашого поета з польськими патріотами, засланими в Оренбург”. В світлі цієї тези І. Франко виділяє початок – позитив, виділяє контраст, вказує на звернення до ляхів та робить висновок: ”Уявляючи собі контекст сього вірша,

ми мусимо міркувати так: під впливом свіжих розмов з поляками або якогось свіжого добродійства з їх боку Шевченко доходить до думки, що все – таки ті ляхи – добрі люди і жити з ними на волі – було б дуже гарно” [9, 182].

Заключна частина містить висновок, до якого прийшов І. Франко і якого не оминув у свій час і Тарас Шевченко: „І коли люди нетерпеливі або нетямущі або злої волі з там того берега з докором або з притаманною гукають нам „Брат! Брат” – не забуваймо відповісти їм нашою приповідкою „Брат братом, а бринза за гроші” [9, 183].

Судові промови характеризуються чітким формулюванням мети, переконливою аргументацією, знанням справи і ситуації, умінням знаходити аналогічні приклади, шукати найменші зачіпки, передбачати розвиток подій, красномовством зворушливо впливати на судову владу.

У 1877 році І. Франка разом з іншими товаришами було притягнуто до судової відповідальності за належність до таємних соціалістичних організацій і пропаганду соціалістичних ідей. Під час Львівського процесу виступи І.Франка ходила слухати молодь, бо їй дуже імпонував молодий Франко – „своєю характерністю, сміливим виступом і промовою, яку виголосив із запалом, дзвінким металічним голосом”. У своїй промові Іван Франко зупинився на історії українського студентського руху в Галичині, зокрема на діяльності „ Академічного гуртка” і журналу „Друг”, і заявив, що він визнає соціалістичні ідеї. Промова Івана Франка, яку він проголосив „розумно, ядерно, коротко,” справила, як писала газета, велике враження, „своєю ясною логікою та силою власного переконання” [1, 173].

Виділяють кілька типів похвальних промов залежно від того, кому, чому і з якої нагоди призначається промова. Це промови з певної нагоди (родини, присвяти, привітання з успіхами і відзнаками, вступні і випускні промови, ювілейні); прощальні промови, похоронні промови та епітафії. Для прикладу наводимо знамениту „Присвяту” Івана Франка, яка носить величальний характер, відзначається своєрідністю мовного етикету, аргументації і композиції.

Присвята

Він був сином мужика, і став володарем в царстві духа.

Він був кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком, і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті оскільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі у ржу, ані його любові до людей Б ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру і песимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отаким був і є для нас, українців, Тарас Шевченко [10, 255].

Серед ювілейних промов Івана Франка можна зупинитися на промові „Ювілей Івана Левицького (Нечуя). В похвалі імениннику Франко перелічує його чесноти, добродієсні риси, зокрема: „Він був українцем і українським, виключно українським письменником тоді, коли многі його ровесники твердо вірили, що свобода і соціалізм знищать швидко всі національні різниці” [8, 371]. В цьому виступі оратор вдало поєднав високий стиль промови на честь дня народження з рівними аргументаціями уславлення чеснот самого іменинника художнім, високим, образним словом: „Нехай же ще довгі літа ясніють над Україною ті тихі та бистрі очі, що підглянули в ній так багато здорового, своєрідного, чистого, та вміли підглянути й нездорове, невродливе та пусте. Нехай той духовний велетень у тілі пігмея довго ще любить свою рідною Україною і чарує перед нами своїм любим словом її красу та горе й радощі її дітей. І нехай отсей ювілей буде для нього доказом, як щиро любить його вся Україна. Бо хто сіє любов, і жатиме любов [11, 376].

Знайшли відображення у багатющій скарбниці Каменяря і такий різновидпохвальних промов як похоронні промови.

На думку Феодана Прокоповича, вся суть похоронної промови — „похвалити померлого всякими способами”, притаманними похвалі особи [7, 149]. В ораторській майстерності Івана Франка певне місце відводиться працям цього напрямку. В журналі „Народ” в 1892 році було надруковано „Некрологи”, присвячені смерті „...двох людей, котрих пам'ять годиться спом'янути добрим словом”. Вперше було надруковано в журналі „Житє і слово” в 1895 році некролог „Михайло Петрович Драгоманов”, в 1905 році в журналі „Новий громадський голос” була надрукована промова Івана Франка „В десяти роковини смерті Михайла Драгоманова”.

В знаменитій праці „На роковини Т. Г. Шевченка” Іван Франко поєднав Мономахове поучення дітям з поученням, яке залишив нам Кобзар: „У нас таким поетом, таким володарем душ і керманичем покоління є Шевченко. Він досі не стратив для нас живої сили; його поезія не пережилася, не вичерпала свого животворного змісту, не переставала, як та псалтиря Мономахові, давати відповідь на важкі й болючі питання нашого часу” [12, 383]. В основній частині оратор розкриває всі заслуги Кобзаря, його чесноти, достоїнства, гідність, який заслужив, щоб його пам'ятали і наслідували: „В тій надії і в тих заповітах Шевченкових муси-

мо й ми стояти, мусимо твердо й ясно бачити, що тільки в них наш рятунок, тільки в них наша будущина” [12, 391].

Третій пласт ораторської майстерності Івана Франка становлять художні твори, в яких зображені видатні промовці, пророки. Сюди слід віднести поему „Мойсей”, роман „Перехресні стежки”, повість „Захар Беркут”, оповідання „Свинська конституція” та низку інших творів.

Роман „Перехресні стежки” освоює в мистецтві слова дію, що втілена в романному герої, який духовно вільніший від тих, що поруч з ним. Центральним у романі є образ адвоката Рафаловича, а головним — народні маси, зі своєю нечисленною інтелігенцією. Саме з першого розділу романа

ми дізнаємося, що молодий адвокат Євгеній Рафалович щойно закінчив блискучий захист селян, „що були оскаржені за аграрний бунт” [13, 173]. Він не тільки допоміг уникнути покарання, але й дав надію на успішне для них закінчення процесу за „те фатальне пасовисько”. Сьогоднішня судова промова — перша на шляху його самостійної адвокатської діяльності. Рафалович практикував в адвоката Добрицького в Тернополі, Рафалович (як висловився прокуратор) — „одна з найясніших голов у галицькій адвокатурі”, і що він приніс у це повітове місто зі собою „найліпшу славу”.

Другим важливим моментом у діяльності адвоката було те, що він зробив свою канцелярію українською, і ні один документ не виходив з неї іншою мовою. Через мову „самі селяни... почали домагатися шанування для своєї народності і для своєї особи”. Третім елементом у цій діяльності є програма Євгенія, що полягає в „розбудженні селян до політичного життя”, їх організації.

Повість „Захар Беркут” являє собою образ громадського життя Карпатської Русі в XIII ст. У цьому творі Іван Франко змальовує художній образ громадського самоврядування. Значну увагу він приділяє зображенню виняткової особистості, яка виражає інтереси народного колективу і веде його за собою. Це Захар Беркут. У повісті є й образ народного колективу — тухольська громада, від єдності якої залежить перемога над ворогами. Захар Беркут виступає провідником тухольської громади, народним промовцем, завжди проголошуючи в своїх промовах щось важливе та вагомое: „Батьки і браття! Нинішня наша перемога — велике діло для нас. Чим ми побідили. Чи нашим оружжям тільки. Ні. Чи нашою хитрістю тільки. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добро на се! Доки будете жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить нас. Погані часи настануть для нашого народу... Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його.... Передавайте ж дітям і внукам

своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними та пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем” [14, 154].

В полі нашого зору – „Свинська конституція”, яку І. Франко називав то оповіданням, то повісткою. Тут варто підкреслити: промінь світової слави освятив ім'я І.Франка саме як майстра слова раніше, ніж поета і вченого. Для нас важливі такі його визначення:” Можна сказати сміло, що ще ніякий руський твір в такому часі не облетів такого широкого світу, як Грицунякове оповідання, не здобув такого розголосу і такої прихильності для руського селянина і співчуття до його неволі. Жодна вічева промова, хоч би яка остра, не пошкodiла стільки ворогам нашої селянської долі, як ота Грицунякова повістка” [15, 44].

Антон Грицуняк – постать колоритна й помітна в житті Галичини XIX століття. Він – найвидатніший селянський громадський діяч і оратор, захисник народних справ. Цінним в оповіданні є те, що в промовах Грицуняка можна розглянути художню канву самої промови, солідну, багату і за літературно – образною системою, і за інтонаційним ладом, і за логікою викладу. Доказовість, дохідливість промови черняхівського селянина засвідчує бурхлива реакція аудиторії його земляків, а також світова слава оповідання. Безпосередньо промова Грицуняка складна за побудовою, а саме: різні та різкі зміни тональності, яких – понад 40; риторичні запитання, апокрифи(запитання та відповіді промовця) епіфонемі (коментар окличним реченням). А при всьому цьому ще такий оригінальний спосіб: „...Грицуня...почав свою промову таким монотонним співучим виголосом, немов наслідував сільського школяра, що починає читати „по верха”. Пізніше його голос значно оживився, не виходячи, проте, з тону ритмічної, ніби біблійної прози...” [15, 8]. Провідною фігурою промови Грицуняка є використання епітетів, їх

коло шістдесяти, не лише за числом, а й за функціональним призначенням. Головна антитеза базується на епітетах: конституція хлопська і – свинська. Епітет – важливий компонент у викладі гумору, іронії, сатири, в побудові складніших фігур: антифразиса, метафори, метонімії. Розширено подана ще одна фігура – дієреза розглядає три „блага”, коли промовець розглядає тогочасного громадянина – знесення панщини, декларування рівності усіх перед законом та чинну конституцію –на конкретних прикладах, фактах дійсності. Все виявляється повною протилежністю, тобто дієреза переходить в антифразис [3, 611]. Чи не в цьому секрет „ядерності”, як називав І.Франко основну прикмету стилю селянського оратора.

В античній риторичній виробилися два риторичні ідеали. Для ораторів – носіїв першого ідеалу, до яких по праву відноситься Іван Франко – головним у риторичній діяльності є переконливість, далі істинність переконливого мовлення, моральність на користь суспільству, чіткість і впорядкованість. Цей ідеал називають сократівським. Іван Франко в своїй ораторській майстерності використовував такі основні вимоги до промовця:

- сповідування певного риторичного ідеалу, тих принципів, які визначають обраний ідеал, реалізація ідеалу в риторичній практиці через дотримання певних рис;

- перевага гармонійної триєдності:

а) ідея, думка, задум, істинність;

б) моральна спрямованість на добро, етичність, благо, справедливість, гуманність;

в) краса як гармонія змісту і форми, доцільність і мовна завершеність.

Отже, ораторська майстерність Івана Франка надзвичайно багата і різноманітна, потребує подальшого вивчення і займає почесне місце в історії розвитку українського красномовства. Осмислення і засвоєння її студентами сприятиме формуванню у них важливих складових політико-правової культури.

1. Абрамович С.Д. та ін. Риторика загальна та судова: Навч. посіб. – Київ: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
2. Культура // Філософський енциклопедичний словник.- К.:Абрис, 2002.-С.313.
3. Леськів Б. На грані документалістики (оповідання „Свинська конституція” в контексті історії красномовства України) // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин / Матеріали міжнародної наукової конференції. – Львів: „Світ”, 1998. – С. 608-612.
4. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2003. – 311с.
5. Медвідь А.М., Медвідь Ф.М. Риторична спадщина як джерело до вивчення курсу ораторського мистецтва правників // Актуальні питання реформування правової системи України: Зб. наук. ст. за матеріалами III Міжн. Наук.-практ. конф., Луцьк, 2-3 червня 2006 р.: У 2-х т./ Уклад. Т.Д.Климчук, І.М.Якушев. – Луцьк: РВВ „Вежа”Волин. Держ. ун-ту ім.Лесі Українки, 2006.- Т.1.- С.50-54.
6. Медвідь А.М., Медвідь Ф.М. Ораторське мистецтво правників: Навчальний посібник. – Київ: Міленіум, 2005. – 336 с.
7. Сагач Г.М. Риторика: Навч. посібник для студентів серед.і вищ. Навч. закладів. – Київ: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2000. – 568 с.
8. Франко І. Двоязыкість і дволикість // ЛНВ. – Львів, 1905. – Т.30. – Кн. 6.
9. Франко І. Шевченко – ляхам. Промова на вечорницях у 43 роковини смерті Шевченка у Львові дня 15 марта 1904// Зібр.творів у 50 т. – Т.35. –С.172-183.

10. Франко І. Присвята // Збір. творів у 50 т. – Т.39. – С. 255.
  11. Франко І. Ювілей Івана Левицького (Нечуя) // Збір. творів у 50 т. – Т.35. – С.370 – 376.
  12. Франко І. (На роковини Т.Г.Шевченка) // Збір. творів у 50 т. – Т.43. – С.382-391.
  13. Франко І. Перехресні стежки // Збір. творів у 50 т. – Т.20. – С.173-462.
  14. Франко І. Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці // Збір. творів у 50 т. – Т.16. – С.7-154.
  15. Франко І. Свинська конституція // Збір. творів у 50 т. – Т.20. – С.7-13.
- SUMMARY

Medvid A. FORMATION OF POLITICAL CULTURE OF STUDENTS BY IVAN FRANKO'S RYTHORICAL INHERITANCE IN THE CONDITIONS OF TRANSFORMATIONAL PROCESS IN UKRAINE

The category of legal-political culture and its formation by Ivan Franko's rhetorical inheritance is found out.

The oratorical skills of Ivan Franko are examined in the context of his literary and poetic creation, that is characterized by figurativeness and metaphoricalness, and corresponds to the classic canons of the art of public speaking.

The analysis of jubilee speeches and obituaries gives evidence of the thinker's deep penetration into the essence of the author's creation and the ability to demonstrate deep features of the verbal image of a person.

As a public and political figure, Ivan Franko is a passionate speaker, a skilful defender and a keen critic of the existing order.

С.МІТРЯЄВА (Ужгород)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС І УКРАЇНА

Для України та інших нових незалежних держав, з огляду на незавершеність формування політичних націй, лишається важливим такий європейський елемент, як пошук форми ідентичності в межах відомої концепції Європи громадян. В Західній Європі (ЗЄ) під впливом глобалізації економіки йде процес формування континентального громадянства. Проте традиційна регіональна спрямованість інтересів локальної еліти ЗЄ стримує повну ліквідацію внутрішніх кордонів на європейському просторі. Серед політичних партій й рухів мають певну популярність націоналістичні ідеї, які впливають на формування континентального світосприйняття. Тим більше що й західноєвропейський політичний дискурс ЄС все ще не виробив єдиного підходу до концепції спільної самосвідомості громадян континенту [1; 2; 3; 4; 5].

Ідея об'єднання Європи має глибокі історичні коріння й тісно пов'язана з європейською ідентичністю. Ідентичність – це почуття належності до спільноти, яке підкріплюється історичним минулим і теперішнім перебігом міжнародного життя, бажанням спільного майбутнього. Проте ідентичність – не чисто суб'єктивне поняття. В основі ідентифікації індивіду чи спільноти завжди знаходяться реальні та об'єктивні характеристики. Європейська ідентичність пов'язана з культурно-цивілізаційним надбанням Римської імперії, політичними традиціями Великої французької революції, експансіоністськими домаганнями імперіалістичної Європи. Звичайно, євроідентичність не є заздалегідь даністю. Це факт всесвітньої історії, який не можна інтерпретувати як продукт

“природний”, вічний чи священний. Його існування підкріплюється політичними амбіціями, які стосуються, зокрема, організації загального політичного простору, “європейського порядку”.

Словенський політолог М.Арах у результаті свого аналізу відповідних явищ прийшов до висновку, що ЄС представляє собою об'єднання в результаті постнаціональної уніфікації [6; 7]. Росіянин П.Циганков пропонує розрізнити поняття “європейського порядку” як геостратегічну похідну від ширшого поняття “міжнародний порядок” і визначає напрям сумісних зусиль на ниві безпеки в рамках даного міжнародного утворення [8].

Існує геополітичний дискурс й на Україні. Основоположником української школи геополітичних досліджень виправдано вважається відомий географ академік С.Рудницький. Для нас важливо, що у своїх працях він приділяв особливу увагу визначенню межі цілісної території. Виходячи з переважання українців та маргінальних субетносів С.Рудницький продовжував розробку геополітичного коду України, започатковану М.Драгомановим та М.Грушевським.

Японський експерт Центру слов'янських досліджень в Саппоро Т.Шинохара в своєму дослідженні дискурсу поняття “Центральна Європа”, відзначає, що розуміння української ідентичності в 20 роках ХХ формується саме під впливом протилежних по суті концепцій С.Рудницького та П.Липинського [9].

Проте, як зазначає український експерт Є.Головаха, “подальший розвиток політичної

культури народу слід розглядати як тривалий процес поступового подолання залишкового провінціалізму і тоталітарних проявів” [10;11].

В ряді праць інших українських і зарубіжних вчених переконливо доведено, що саме відсутність історичного й культурного досвіду демократії, а також низький рівень політичної культури створюють загрозу перетворення звичайної для демократичного суспільства політичної конкуренції на конфлікт. На їх аргументовану думку, сьогодні міжнародне життя потребує підвищення методологічного рівня досліджень і культури розв’язання конфліктних ситуацій у царині політики, що сприятиме вирішенню питання ідентичності [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18].

У свою чергу, ЦСЄ переживає процес входження у загальноконтинентальні структури все ще на тлі триваючого потрясіння від подій 1989 року. Колишні цінності відкинуті, але зберігають свої впливи. Й, нарешті, в обох частинах континенту формування нової європейської ідентичності супроводжується концептуальною невизначеністю ролі держави та владних структур національного масштабу. Загострюється боротьба між правими партіями й рухами, які відстоюють концепцію, умовно названу “більше ринку і мінімум держави”, та лівими, котрі за європейських умов активно використовують соціал-демократичну термінологію, базовану на принципі “більшої участі громадян”.

Іде процес переоцінки повноважень акторів міжнародних відносин (МВ) та їх права на безпеку. Призначення системи безпеки та підтримки стабільності не обмежується захистом кордонів держав. Спостерігається тенденція поширення сфери впливу систем безпеки на інших акторів і національні меншини в тому числі. Не ставлячи під сумнів гуманітарні аспекти цього питання, проте хочемо звернути увагу на те, що в 90-х роках ХХ ст. з’явилися конфлікти не передбачуваного походження, які беруть витoki в етнічному сепаратизмі, націоналізмі і внутрішньорегіональному егоїзмі.

Український політолог-міжнародник Є.Камінський вважає прикметним, що дуже часто західні держави бувають задіяними у цих конфліктах спільно і на одній стороні з військовими контингентами колишніх соціалістичних країн, разом сприяючи подоланню напруженості і припиненню кровопролиття на територіях, знову ж таки, членів колишнього соціалістичного блоку (наприклад, Боснія, Косово та інші постюгославські новоформовані суверени) [19].

Проте, за певного перебігу подій об’єднана Європа може опинитися перед дилемою – погодитися з етнічним націоналізмом або ж зайняти проти нього войовничу позицію. У цьому сенсі нинішнє розуміння держави не втрачатиме свого значення, але буде вимагати модернізації. Це теж ставить перед європейськими політиками пробле-

му пошуку нового фундаменту для поєднання національної і європейської ідентичності, а отже й певних систем безпеки.

На наш погляд, науковий експертний аналіз вирішення означеної проблеми може сприяти мінімізації конфліктності при входженні України в загальноєвропейський простір. Важливо тут і те, що Україна, увійшовши в 1995 році до Ради Європи, створює додаткові передумови для географічної завершеності загальноєвропейського інтеграційного процесу. Тим часом, українським владним структурам слід брати до уваги, що існуючий комплексний і цілісний підхід до формування окремого регіону, тобто базової одиниці загальноєвропейського регіонального процесу, засновано не на нормативному принципі, а на культурному традиціоналізмі. Це означає потребу в європеїзації самого мислення українців, а не тільки дотриманні певних формальних критеріїв і вимог. Що ж до останнього, то в реалізації відповідної політичної позиції України одразу ж і безумовно слід погодитися на правову інституціоналізацію вже існуючих і діючих відносин при верховенстві інтересів особистості.

Тут можна погодитися з тезою В.Кременя, що Україні заважає несинхронне проходження двох процесів – формування держави та самоорганізації громадянського суспільства. Щоб досягти чіткого розмежування функцій держави та громадянського суспільства згідно з критеріями ЄС, необхідне усвідомлення етапності. То ж і модель зовнішньополітичного забезпечення цих процесів, щоб бути ефективною, має спрямовуватися на політичне самоствердження нації [20].

Необхідно зазначити те, що перетворення, які відбулися в Україні протягом 15 років Незалежності, торкнулися всіх сторін суспільного життя. Сфера етнополітики не стала винятком. Зміни, що відбулися в ній, є наслідком як політичних і ідеологічних, так і соціально-економічних трансформацій. Відповідно, аналіз цих змін дає змогу дістати повніше уявлення про рух українського суспільства і оцінити його загальний стан.

По-перше, ставлення до етнічних проблем і способи їх вирішення у сучасному світі їх вирішення у сучасному світі вважаються одним із основних критеріїв визначення рівня демократичності держави.

По-друге, характер міжетнічних протиріч і конфліктів, як правило, досить красномовно віддзеркалює загальні соціальні й політичні суперечності в країні.

По-третє, етнополітичні вимоги у більшості випадків відображають ідеологічні симпатії їх носіїв і дають змогу судити про характер дискусій у суспільстві стосовно вибору вектора розвитку держави.

Україна традиційна вважалася землею етнічних українців, що надавало права титульному етносу одноосібно претендувати на роль державоутво-

руючого. Водночас, на референдумі 1 грудня 1991 р. ідею незалежності підтримала не лише 68 % етнічних українців, алей і 55 % етнічних росіян та 46% представників інших національних груп. Внаслідок цього, частка тих, що висловилися „за” (90 %) значно перевищувала частку етнічних українців у складі населення республіки [21]. Таким чином постало питання про сутність „національного самовизначення”. Чи було це самовизначенням вже існуючої української етнічної нації у статусі національної держави („державо-етнос”), чи самовизначенням населення, що проживало на території України, як нової нації?

Внаслідок солідарності, яку етнічні неукраїнці виявили з етнічними українцями, ряд експертів вважає, що слід відмовитися від визначення України як „державо-етносу”, і вважати її державою всіх громадян. Така концепція спонукала до перегляду поняття „українська нація” і переводили його власне з етнічної у громадянську категорію.

Щоб зрозуміти етнополітичний розвиток України за останні 15 років, необхідно, передусім, знати, чи були у країні об’єктивні передумови і можливості для формування єдиної само усвідомленої нації, заснованої саме на громадянській приналежності? При цьому, якщо розглядати націю, за Е. Геллером, як культурну єдність в системі ідей, умовних зв’язків, способів поведінки і спілкування, а націоналізм – як намагання поєднати культуру і державу [22].

Реалізація необхідності культурної і мовної консолідації суспільства наштовхувалися на російськомовність половини населення України. До того ж піднесення національного руху українців підштовхувало ланцюгову реакцію етнічного відродження і серед меншин, актуалізувавши їх прагнення до збереження власної ідентичності. У них викликав острах не лише етнічний націоналізм більшості, що виключав меншини із поняття нації і таким чином загрожував їм дискримінацією, алей й державний націоналізм, оскільки останній, як правило, намагається асимілювати меншини заради консолідації громадянського суспільства [23].

Не менше проблем викликали і новоявлені ідеологічні та політичні симпатії етнокультурних сегментів суспільства. Для них створити ознаки єдиної ідентичності було ще важче. До України цілком можна віднести зауваження Л.Фаллєрса стосовно того, що „найсерйозніші проблеми, що постають перед націями, найчастіше стосуються не економіки, політики чи оборони, а нематеріальних, невідчутних на дотик символів... Нові нації повинні визначити для себе (усвідомлено чи неусвідомлено), за допомогою яких символів, вони хотіли б виразити свої уявлення про себе як на індивідуальному, так і на колективному рівнях” [24].

Розв’язання зазначених етнополітичних проблем відбулося в умовах суспільної трансформації – зміни політичного ладу, відносин власності,

соціальної структури, перебудови господарського комплексу. Демократизація, утворення ліберальних цінностей, пріоритету індивідуальних прав над колективними супроводжувалося падінням життєвого рівня, зростанням патерналістських сподівань, вимогам до держави носили свою дирижистську функцію.

Двоїсте становище, в якому опинилося суспільство, не могла не вплинути на етнонаціональну політику держави. З одного боку, проголошений Україною курс на інтеграцію в Європу і на завоювання європейських цінностей вимагає від неї максимальної лібералізації офіційної етнонаціональної політики, надання права вибору (як колективного, так і індивідуального) стосовно мовно-культурних уподобань своїх громадян. З іншого боку, гострота одержаних у спадщину від попередньої системи і надбаних етнополітичних проблем зумовлювали населення її національно-інтегруючої функції.

Тому характер ідентичності нинішнього населення України є наслідком досить складного переплетення умов і факторів міжетнічних стосунків в українському суспільстві.

Таким чином, приходимо до висновку, що кожен новий претендент на входження в ЄС має продемонструвати і навіть довести реальність претензій на приналежність до певної континентальної спільноти і традиції. Більше того, скажімо, Україні дуже важливо домогтися від основних національних акторів ЄС її сприйняття як дійсно європейської держави [25].

Інтеграція України в політичний і господарський європейський простір не може бути справою безпосереднього майбутнього, алей вона б відповідала і українським, і європейським інтересам. З точки зору соціал-демократичних цінностей немає місця ваганням: Україна має обрати гуманітарні, політичні і економічні цінності Європи, виходячи з того, що попередні входження до складу Російської імперії та СРСР мали деструктивні наслідки [26].

Продемонструвавши нездатність будь-якої імперії справитися з національним рухом, що, врешті, вилилося не тільки у повний крах європейських імперій, алей й смертельне враження комуністичного тоталітаризму, останнє десятиліття ХХ віку не дало відповіді на інші ключові питання, а саме:

а) наскільки можлива європейська стабільність без набуття ЄС загальноконтинентальних форм?

б) який ступінь політичної дестабілізації закладений у можливому розширенні ЄС за рахунок держав, які в економічно плані помітно відстають від давніх членів Союзу?

в) наскільки можлива внутрішня стабілізація нових незалежних держав, приміром, України, чие населення часом категорично розходиться у підходах до географічного напрямку інтеграції?

Відтак, утвердження саме політичної нації в Україні, без проявів етнічної упередженості з боку всіх органів і рівнів влади, незаперечно має бути

віднесене не просто до розряду проблем, через вирішення яких можлива політична стабільність, але й таких, що можуть сприяти поліпшенню іміджу нашої держави як претендента на вступ у ЄС. Слід враховувати, що весь процес його творення є складним і неоднозначним.

1. EuropeanCitizenship. http://www.presidency.finland.fi/doc/eu/peo_1euro.htm.
2. National Public and Private EC Lobbying. – Ed. by R. Van Schendelen. Aldershoot: Dartmouth Publishing Company, 1993. – 304 p.
3. Niero, Mauro. Italy: right turn for the welfare state? // European Welfare Policy. Squaring the Welfare Circle. – Ed. by Vic George and Peter Taylor – Gooby.- London: MACMILLAN, 1996. – P.117 – 135.
4. Ruggie J.G. Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis // World Politics. – 1983. – January. – P. 261 – 285.
5. Shuman, Michael H. Going Local Creating Self – Reliant Communities in a Global Age. – New York and Geneva: UNO, 1999.- P.567.
6. Арах М. Европейский союз. Видение политического объединения. – М.: Экономика, 1998. – 467 с.
7. Conference of the Representatives of the Governments of Member States – Political Union; Conference of the Representatives of the Governments of Member States – Economic and Monetary Union. – Brussels, 12 February 1992. www.law.cornell.edu/70/0/foreign/maastricht/heads.
8. Цыганков П.А. Европейская идентичность и европейский порядок // Вестн. Моск. Ун – та. – 1996. – №4. –37 – 44 с.
9. Shinohara T. Central European Discourses from Historical Perspective // The Emerging New Regional Order in Central and Eastern Europe. – Edited by Hayashi.- Slavic Research Center Hokkaido University: Sapporo, 1996.- P.29 – 46.
10. Головаха Є. І. Народ як суб'єкт політичного процесу та специфічні риси його політичної культури в сучасній Україні // Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. К.: НДІ “Проблеми людини”, 1997 – Т. 6. –30–34 с.
11. Sollenberg Margareta, Wallenstein Peeter. Major arm conflicts/ SIPRI Yearbook 1996. Armaments, Disarmament and International Security.-SIPRIM.-Oxford University Press.-1996. – P.16-21.
12. Валевський О.Л., Ішмуратов А.Т. Політичний конфлікт в сучасній Україні: культурні виміри, структура, принципи аналізу. – К.: НІСД, 1997. – 110 с.
13. Матвійчик Я. Ідея слав'янської єдності: перспективи розвитку в контексті проблем міжнародної безпеки // Вісник Української академії управління при Президентові України. – 1997. – №2. – С. 275 – 279.
14. Dick, Charles J.Kosovo's legacy for the future of NATO // Jane's Intelligence Review.-Julay. –1999. – P.10-15.
15. Friedman W. The Crisis of the National State. – London: Macmillan, 1943. – P. 187.
16. Kramer, Steven Philip and Irene Kyriakopoulos. U.S.-European Union Relations: Economic Change and Political Transition // Strategic Forum, 1999, Number 165, July. – www.edu/inss/strforum/forum165.html
17. Lipgens, Walter (ed). Documents on the History of European Integration, vol. I. – Berlin-New York: de Gruyter, 1985: Pp. 1-30, 37-54; documents 8, 11, 18, 22 of Section I of Part I; documents 95, 135, 148, 186, 199 of Part II.
18. Lubbe, Herman. For a European Culture Policy. – In: European Culture: The Future Assets of the Continent. – Bertelsmann Foundation, 1991. – P. 47.
19. Камінський Є.С. Спроба типологізації конфліктів у сучасній системі міжнародних відносин // Дослідження світової політики. – К.: – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 1996. с. 3 –14.
20. Кремень В.Г., Ткаченко В.М. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К.: Видавничий центр “Друк”, 1998. – 446 с.
21. Хмелько В. Референдум: хто був „за” і „проти” // Політологічні питання, 1992. – №1. – С. 40, 44.
22. Гелленер Ф. Науки и национализм. Пер. с англ. – М., 1991. – С. 35, 104.
23. Ян Ф. Государственое и этническое понимание нации // Политические исследования. – 2000. – №1. – С. 117.
24. Бимен У.О. Формирование национальной идентичности в условиях мультикультурализма // Полис. –2000. – №2. – С. 156.
25. The Anthropology of Europe. Identity and Boundaries in Conflict. – Berg: Oxford, 1994. – Pp. 1-40.
26. Попович М.В. Європа – Україна – праві і ліві. – К.: Центр громадської просвіти “Київське братство”, 1997. – 108 с.

SUMMARY

Mitryajeva S. EUROPEAN ETHNOPOLITICAL PROCESS AND UKRAINE

Author makes the research on the ethnopolitical development in Ukraine in the conditions of the European Union formation. The specific traits of the ethnic problems solutions in Ukraine are characterized.

Я.ОЛЕКСИН (Івано-Франківськ)

ЕТНОРЕЛІГІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ У ВИМІРАХ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Після захоплення більшовиками влади і, як її наслідку – зрощуванням державної і партійної номенклатури, їх партійний стратегічний курс на боротьбу з релігією перетворюється на державний курс. І як свідчать наступні події реалізація цього курсу відбувалася зовсім не „ідейною і тільки ідейною зброєю”. Партійні комітети вже з перших місяців після жовтневого перевороту зобов'язали державні органи займатися антирелігійною діяльністю, яка фактично перетворилася на боротьбу із релігійними організаціями. Як зазначає В.О.Пашенко, в окремі періоди ця боротьба набувала крайніх форм і велася за такими основними напрямками: 1) економічні утиски духовенства, знищення матеріальної бази конфесій; 2) розкольницька діяльність серед духовенства і віруючих; 3) постійні переслідування церковнослужителів та репресії проти них [10, 15].

Необхідно зазначити, що застосовуючи різні методи боротьби з “релігійними пережитками” (в той чи інший момент віддаючи перевагу одному з них) більшовики зуміли домогтися вражаючих результатів. Більшовикам вдалося не просто фізично знищити церкву (вони розуміли, що цього замало, адже в таких умовах з одного боку зростала небезпека виникнення релігійного підпілля, а з іншого – церква набувала образу мучениці, що завжди, як не дивно, йшло їй на користь і мало наслідком її моральне очищення), а поставити її на коліна.

Початкові сподівання на те, що для знищення Православної церкви, достатньо буде підірвати її матеріальну базу, не виправдалися. Перший матеріальний удар по церкві стався в результаті виконання декрету від 20 січня 1918 р., згідно якого Церква позбавлялася всього майна і права володіти ним, вона не могла мати банківських рахунків і заощаджень. У результаті реалізації декрету було підірвано фінансово-економічну базу РПЦ.

Остаточо підірвати матеріальне становище церкви мали дії більшовицької влади щодо вилученню церковних цінностей на користь голодуючим Поволжя. Як свідчать документи, голод був лише вдалим приводом для здійснення цієї злочинної акції. Найголовнішим підтвердженням цього факту є лист В.Леніна В.Молотову від 19 березня 1922 р., в якому зазначається: “Для нас даний момент є єдиним моментом, коли ми можемо 99-

ма із 100 шансів на повний успіх розбити супротивника вщент... Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей... ми можемо провести вилучення церковних цінностей із самою шаленою і безпощадною енергією... Саме тепер переважна більшість селянської маси буде або за нас, або, в усякому випадку, буде не в змозі підтримати те... духовенство, яке може ... чинити опір ... декрету.” [1]. Сучасні дослідники, аналізуючи документи і обставини того часу, сходяться на думці, що вилучаючи церковні цінності, режим щонайменше дбав про те, щоб вони послужили справі порятунку голодуючим[3; 6; 9].

Як виявилось згодом, у результаті конфіскаційної акції не вдалося досягти мети – вщент знищити церкву. Хоча необхідно визнати, що їй було завдано надзвичайно сильного удару. Російський історик Д.Поспеловський вважає, що розрахунок більшовицької влади на те, що експропріація викличе масове невдоволення духовенства і віруючих, з чого можна скористатися як приводом до масових репресій, виявився вірним. Репресії здійснювались у величезних масштабах. Під час вилучень сталося 1414 кривавих інцидентів. Було розстріляно за вироком “суду” і загинуло під час цих інцидентів 2691 священик, 1962 монаха, 3447 монахині і велика кількість мирян [1]. З цими даними не погоджується український дослідник В.Пашенко, який стверджує, що архівні матеріали не засвідчують факту повсюдного у масштабах республік опору духовенства вилученню коштовностей. На його думку, ці факти були фальсифіковані офіційною радянською ідеологією для виправдання репресій. Духовенство, безперечно, без ентузіазму зустріло постанову про вилучення церковних цінностей, але більшість з них не виявляла відвертої ворожості діям органів влади. В більшості випадків до конфлікту властей з духовенством і віруючими справа не доходила. Так, за даними дослідника, у Полтавській губернії було порушено лише три кримінальні справи при проведенні антицерковної компанії [9, 17].

Таким чином, як бачимо, розрахунок В.Леніна на те, що селянська маса буде не в змозі протистояти експропріації церковних цінностей був правильним.

Характерною особливістю державної політики щодо релігії і церкви у 20-х рр. було прагнення владних структур посягти розкол у середовищі Православної церкви. Ця робота вимагала високої

кваліфікації і розуміння особливостей функціонування церковного механізму у її виконавців. Радянська влада уповноважила регулювати стосунки між державою та церквою два непідконтрольні одне одному відомства: з одного боку було створено спеціальний відділ у складі ЧК-ГПУ-НКВС, який тривалий час очолював А.Тучков, з іншого – в період між 1918 і 1938 рр. діяло спеціальне відомство, яке в різні часи носило назви: з 1918 по 1924 рр. – Ліквідаційний відділ при Народному комісаріаті юстиції; з 1924 по 1938 – Постійна комісія з питань культів при Президії ВЦВК. Спочатку це відомство проводило репресивну політику щодо релігійних організацій, однак після 1929 р., а в окремих випадках і раніше, керівники цієї установи юристи дореволюційної школи П.Смидович і П.Красіков намагалися домогтися дотримання законодавства, яке навіть у своїй крайній репресивній формі систематично порушувалося [1].

Саме на ці установи лягала відповідальність за розроблення тактики боротьби з релігійними організаціями. Вироблений ними план передбачав використання відразу кількох фронтів для наступу на церкву. Однією з найуспішніших у цьому плані виявилася тактика організації та стимулювання розколів у Православній церкві, яка мала підірвати її із середини.

Необхідно зазначити, що в перші пореволюційні роки і УАПЦ, і інші конфесії, які в царській Росії перебували в нерівноправному становищі щодо РПЦ, підтримали більшовицьку політику спрямовану на відокремлення церкви від держави і позбавлення привілейованого становища РПЦ. Позитивно було сприйняте нове радянське законодавство про культу, яке обмежувало владу церковних ієрархів і навпаки – підіймало роль прихожан. Природно, що УАПЦ від самого початку стала в опозицію щодо Російської православної церкви, від якої отримала відмову у праві на автокефалію. Радянський режим спокійно стежив за переходом парафій РПЦ під юрисдикцію УАПЦ.

Ставлення влади до УАПЦ змінилося після 1929 р., коли РПЦ потрапила у повну залежність від влади, з одного боку, і кардинально змінився курс більшовицької національної політики та розпочалася жорстка боротьба з буржуазним націоналізмом – з іншого. УАПЦ за таких умов змушена була саморозпуститися.

Всілякими засобами підтримуючи розколи у Православній церкві, більшовицький режим від самого початку намагався заручитися підтримкою, або хоча б нейтралітетом неправославних конфесій. Влада пропагувала тезу, що веде боротьбу не проти релігії в цілому, а проти реакційних антиреволюційних сил, до яких, на її переконання, належала більшість православного духовенства, яке було однією з опор старого монархічного порядку і вважалося схильним до контрреволюційної діяльності вже внаслідок втрати своїх старих при-

вілеїв. Таким чином, іншим конфесійним групам, які не виявляли ворожості до радянської влади, давалося зрозуміти, що вони не є її ворогами. Ряду національно-конфесійних груп навіть було надано деякі політичні привілеї.

20-ті рр. були періодом інтенсивного розвитку єврейської культури, чому сприяла більшовицька національна політика того періоду. Євреї мали особливе представництво у ВКП(б) у вигляді так званої “єврейської секції”. Зрозуміло, що секція представляла євреїв як національність, а не як конфесію, крім того однією з її функцій була боротьба з іудаїзмом, секуляризація єврейської культури і освіти. Главбюро євсекції при ЦК КП(б)У давало таку вказівку своїм місцевим осередкам: “Єврейські робітники в значній своїй масі вільні від релігійних забобонів. У силу цього антирелігійну пропаганду серед них можна вести більш різко. Можна погоджуватися на закриття хоральних синагог, що носять явно буржуазний характер, а також синагог, що належать приватним особам, але тільки після широкої підготовчої агітації, надавши останній, крім антирелігійного, ще й класовий характер” [7, 124]. Одним з найбільших проявів віри для євреїв є дотримання релігійних свят. Треба зазначити, що в 20-х рр. адміністративні заходи проти проведення єврейських релігійних свят ще не застосовувалися. Обов’язок проведення різних антирелігійних заходів, у тому числі спрямованих проти таких свят, лягав на єврейські заклади культури: бібліотеки, театри, хати-читальні.

Неправославні конфесії вітали нове радянське законодавство про відокремлення церкви від держави, яке позбавляло привілейованого становища Російську православну церкву. У 1920-х рр. відбувається різке зростання кількості релігійних громад різних протестантських деномінацій, які перебували у дискримінованому становищі в Російській імперії при абсолютному домінуванні РПЦ. Поблажливе ставлення радянської влади до євангелістів та інших протестантських деномінацій пояснюється ідеологічними причинами: їх духовенство формувалося із соціальних низів (при тому, що багато хто з них насправді були вихідцями із багатих купецьких родин); в їх доктринах були присутні ідеї соціальної і економічної рівності. В 1919 р. селяни-євангелісти створюють перші колгоспи за статутом, що був написаний головою Всеросійського союзу євангельських християн І.Прохановим. [7, 51]

Однак в 1920-х рр. більшовицька релігійна політика була спрямована не на фізичне знищення церкви – це станеться у 1930-х. Відповідальні за здійснення релігійної політики комуністи розуміли, що піддавши церкву фізичному нищенню, вони ризикують створити ореол церкви-мучениці, що завжди йшло їй тільки на користь (навіть в умовах обмеженого терору щодо церкви, який відбувався у 1920-х рр., як зазначають очевидці подій, відбувалося небачене раніше зближення

ієреїв, духовенства і мирян). Крім того режим боявся повного переходу релігійного життя у підпілля, яке контролювати було значно важче, ніж офіційно існуючу церкву. Тому у цей період ГПУ докладає максимум зусиль для того, щоб морально знищити церкву, поставити її на коліна. Для цього ним застосовуються різні засоби тиску на церкву: широкомасштабне нищення її матеріальної бази, провокування і плекання розкольницького руху, підтримка альтернативних конфесій, залякування духовенства і віруючих.

Підписання Декларації викликало чергове напруження в середовищі церкви. Вимога до закордонного духовенства підтвердити свою лояльність до радянської влади була апіорі неможливою. Альтернативним Декларації документом було так зване Послання Соловецьких єпископів (ієрархів, які відбували ув'язнення в соловецьких таборах), написане у травні 1927 р., в якому заявлялося про неможливість залучення Церкви в річище державної політики.

Протягом 30-х рр. радянському режиму фактично вдалося здійснити свій план з побудови атеїстичної держави. На 1936 р. від дореволюційної кількості культових споруд діяло: в Україні – 9%, в Азербайджані – 4,3%, в РСФСР – 35%, в Білорусі – 11%, а всього в СРСР – 28,5%. Тенденція до катастрофічно швидкого закриття церков тривала і в наступні роки. На початок 40-х рр. в 25 областях РСФСР не було жодного діючого православного храму, в 20 функціонувало не більш як по 5 церков. В Україні жодної православної церкви не було у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях; по одній діяло в Луганській, Полтавській і Харківській. У 1941 р. за даними НКВС в країні залишилося 3021 діючий православний храм, з яких майже 3 тис. були на територіях, приєднаних до СРСР в 1939-1940 рр. Таким чином, за цими даними на “корінних” радянських територіях до 1941 р. залишилося трохи більше сотні православних храмів. Щоправда, дещо різняться данні, які на червень 1941 р. подає ТАРС: 8338 діючих культових споруд усіх конфесій, з яких 4225 – православних. Це пояснюється тим, що остання цифра включала в себе обновленські церкви [6, 42].

У 30-х рр., на відміну від 20-х, репресії були не вибірковими, спрямованими проти найнепримиренніших та найпринциповіших церковнослужителів, а набули масового характеру. Тоді, як на початку 30-х рр. в СРСР нараховувалося близько 50 тис. православного духовенства, що наближувалося до дореволюційної його кількості, то в 1941 р. офіційно зареєстрованих залишилося всього 5665 священників, причому переважна більшість з них перебувала на захоплених територіях. Таким чином, протягом 30-х рр. кількість православних священників на “старих” радянських територіях зменшилася на 95%. Безперечно, що катастрофічне зменшення числа духовенства досягалося не лише

за рахунок його фізичного винищення. Протягом 30-х рр. не здійснювалося рукопокладення нових священників, при цьому поступово відходило старе духовенство. Багато хто із церковнослужителів не витримали морального та фізичного тиску і відмовилися від священства. Певна їх кількість перейшла у підпілля.

У 1930-х рр. відбулося тотальне нищення не лише РПЦ, а й інших етноконфесійних об'єднань. Використавши їх для боротьби з Російською православною церквою, після остаточного підпорядкування останньої радянській режим більше не потребував їхньої допомоги. В 30-ті рр. фактично припиняє своє офіційне існування Римокатолицька церква, переходять у підпілля більшість протестантських деномінацій, оголошує про саморозпуск УАПЦ. Ці процеси були тісно пов'язані також із зміною національної політики радянської держави. Зокрема, в Україні на зміну українізації приходить політика боротьби з “буржуазним націоналізмом”. Поряд із звинуваченнями в “українському націоналізмі” пролунали заяви про “фашистів” із середовища національних меншин, особливо польської та німецької. Етноцид, що тривав в Україні протягом 30-х рр. спричинився до фактичної ліквідації етноконфесійних осередків.

Симптоматично, що репресіям піддавалися не лише ті конфесії, проти яких можна було сфабрикувати звинувачення в антирадянській діяльності, але й ті, які постійно декларували свою відданість радянському режиму. В радянських таборах були страчені або пропали безвісти практично всі учасники григоріанського розколу, переслідувань і масового закриття храмів не вдалося уникнути і обновленцям, які від початку були не просто лояльними до більшовиків, але свідомо співпрацювали з ними.

Таким чином, на момент німецького вторгнення в СРСР більшовикам вдалося реалізувати свої плани у сфері релігійної політики: морально принижена у 20-ті та фізично винищена у 30-ті рр. Російська православна церква; відроджені задля боротьби з РПЦ у 20-х і піддані переслідуванням у 30-х рр. етнорелігійні об'єднання фактично припинили свою легальну діяльність. Дослідники сперечаються, доказуючи, що знищення релігійної мережі ще не свідчить про перемогу атеїстичного світогляду серед основної маси населення, намагаються підрахувати співвідношення віруючих і невіруючих, що видається фактично неможливим. Однак, на нашу думку, можна стверджувати, що саме в той період відбувся злам у масовій свідомості і її переорієнтація на атеїстичні засади.

З початком війни кардинально змінюється ситуація в релігійному житті України. Протягом кількох місяців практично вся її територія була зайнята військами вермахту. Багато українців, особливо серед віруючих, сприйняло ці події, як звільнення від безбожницького більшовицького

режиму. Цьому сприяв і той факт, що німці, на відміну від більшовиків, демонстрували лояльне ставлення до релігійного життя. Інструктуючи найвище керівництво СС перед наступом на радянський Союз, діяч СД Гайдріх закликав “не чинити ніяких дій проти прагнення православної церкви до поширення свого впливу на маси. Не слід нічого чинити проти церкви” [3].

Новий окупаційний режим намагався використати церкву для боротьби з СРСР, при цьому найменше піклуючись про її інтереси. Діяльність церков була строго регламентована, їм заборонялося займатися політикою та робити публічні заяви. Режим прагнув також не допустити створення єдиної уніфікованої української православної церкви. Це завдання полегшувалося постійними суперечками між українськими єпископами. Результатом німецької релігійної політики в окупованій Україні стало протистояння двох найбільш впливових православних церков – автономної (створеної влітку 1941 р. волинським архієпископом Олександром Громадським. Її прихильники визнавали юрисдикцію Московської патріархії і поділяли проросійські настрої) і автокефальної (відновленої у лютому 1940 р.). Німці були зацікавлені в ескалації напруженості між автономістами і автокефалістами, вони підтримували автономістів там, де переважали автокефалісти, і навпаки. Про політичні уподобання автономістів і автокефалістів свідчить той факт, що після відступу німців із ними на захід відійшло 14 із 15 єпископів УАПЦ і лише 8 із 14 – автономної УПЦ.

Тим не менше, прихід німецьких окупантів в Україну сприяв відродженню релігійного життя. Українські національні церкви вітали прихід німецьких військ, вбачаючи у них визволителів і сподіваючись на шанс відродження української державності. Акт проголошення Української держави був освячений митрополитом УГКЦ А.Шептицьким. 1 липня 1941 р. з нагоди приходу німецьких військ митрополит звернувся з листом до духовенства і віруючих, в якому зазначається: “Побідоносну німецьку армію, що зайняла вже майже цілий край, вітаємо з радістю і вдячністю за звільнення від ворога” [3, 8].

Гострим залишається питання про колабораціоністську діяльність українського національного руху в цілому і національно-релігійного, зокрема. Як зазначає О.Лисенко, “прагнучи через існуючі координаційно-допоміжні органи полегшити життя своїх співвітчизників за умов окупації, духовенство, яке займало активну громадянську позицію, не могло в тій чи іншій формі не співробітничати з гітлерівцями” [6, 21].

Колабораціонізм із нацистським режимом для українського духовенства був мотивований в першу чергу національно-визвольними змаганнями та боротьбою з більшовизмом. Значна частина кліру УАПЦ і УГКЦ активно підтримувала оунівське підпілля. Ця підтримка знаходила свій вияв не ли-

ше в “українізації церкви”, але й у прямій участі в організаційному та морально-ідейному забезпеченні діяльності ОУН і УПА. На Волині священники УАПЦ, а на території Польського генерал-губернаторства греко-католицьке духовенство були військовими капеланами у збройних формуваннях націоналістів.

Отже, війна стала протистоянням не лише двох тоталітарних політичних режимів, не лише двох армій, а й розділила церкву і віруючих на два табори, які були змушені стати по один чи по інший бік барикад. Перемога жодної із сторін не гарантувала їм безжмарного життя, але виявитися на боці переможця було, безумовно, стратегічно вигідно. З іншого боку два “вожді” зрозуміли, що перемога залежить не тільки від тотальної військової мобілізації, а й від морально-вольового духу очолених ними націй. Тому на боротьбу з ворогом вони мобілізують і церкву.

Як уже зазначалося пом’якшення більшовицької церковно-релігійної політики спостерігається вже з кінця 1939 р.: на корінних радянських територіях фактично вже не було кого нищити, а на новоприєднаних радянській режим не наважувався до різких кардинальних дій, щоб не викликати масового спротиву населення. Але навіть у дозованій кількості цього терору вистачило для того, щоб населення західних територій сприйняло німецьку окупацію як визволення від “диявольської влади”.

Одним із важливих елементів радянської етно-конфесійної політики у перші повоєнні роки стали масові депортації та репатріації населення різних національностей з місць постійного проживання. Наприкінці війни і по її закінченню радянський режим здійснив кілька вражачих за своїми масштабами проектів, пов’язаних із переселенням великих груп людей. Більшість із цих проектів здійснювалися в Україні. Їх результатом стала значна деформація національного і конфесійного складу населення. Впродовж 1944-1952 рр. тільки із західних областей України, не враховуючи Закарпаття, було виселено понад 200 тис. чоловік, звинувачених у зв’язках з націоналістами, належності до куркульства, відмові служити в Червоній армії. Окрім того здійснювався етноцид проти окремих етнічних груп: з України було виселено із заборонаю повернення майже 240 тис. кримських татар та понад 36 тис. болгар, греків, вірменів і циган. З прикордонних з Польщею районів України на схід СРСР депортували осіб польської та німецької національності. Щодо повоєнного виселення німців – то це була остаточна зачистка української території після проведеної напередодні війни масової евакуації німців до Середньої Азії. На початку 1939 р. в Україні проживало понад 600 тис. німців [1, арк. 214].

Внаслідок масового виселення поляків суттєво змінилася конфесійна структура населення в західних областях України. У результаті здійснен-

ня акції взаємоевакуації із 1007 костьолів, що функціонували в Україні на 1 січня 1944 р. діючими залишилися 165, припинили своє існування всі 43 католицькі монастирі; із 1099 діючих римо-католицьких громад і 754 священників, зареєстрованих на 1 січня 1945 р. в західних областях України, до кінця року залишилося 227 громад і 135 священнослужителів, а до 1 липня 1946 р. кількість останніх зменшилась більш як у двічі і становила всього 62 особи [1, арк. 12].

Влада докладала великі зусилля для того, щоб обмежити сфери впливу Римо-католицької церкви у суспільстві. В наступні роки йде планомірне зменшення кількості костьолів та релігійних громад. Особливого значення режим надавав ідеологічній обробці католицького духовенства з метою використання його у власних цілях. Розроблялися плани створення автокефальної католицької церкви, непідконтрольної Ватикану, що мало б завдати дошкульного удару по Церкві. Влада прагнула підтримати православне духовенство, в тих районах де католицький клір мав особливу підтримку населення.

Скориставшись послугами РПЦ у своїх зовнішньо та внутрішньополітичних цілях радянський режим втратив до неї інтерес і знову розпочав планомірне згорання церковно-релігійних

інституцій: з 1949 р. відбувається поступове скорочення кількості релігійних громад та духовних навчальних закладів, що відроджувалися у перші повоєнні роки, катастрофічно зменшується чисельність духовенства тощо. Остаточо період відносної лібералізації державної церковно-релігійної політики завершується після смерті Сталіна. Розпочинається етап хрущовських гонінь на церкву.

Етноконфесійна структура та склад населення України, що піддалися значним змінам у повоєнне десятиліття, залежали не лише від церковно-релігійної, а й від етнонаціональної політики радянської держави. Зміни в етнічному складі населення України, окрім прямих воєнних втрат, були зумовлені двома основними факторами: по-перше, німецькою окупацією її території і пов'язаним із цим етноцидом проти євреїв та циган, а також евакуацією значної частини населення на схід СРСР, і по-друге, сталінською етнонаціональною політикою, яка реалізувалася зокрема шляхом масових репатріацій, депортацій і переселень українців, поляків, кримських татар, євреїв, греків, болгар, німців, угорців, румун тощо. У результаті значних змін в етнічному складі населення України відбуваються відчутні трансформації його конфесійної належності.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України): Ф. 4648. (Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при РМ СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). Оп.1.
2. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО) Ф. Р.389 (Уповноважений у справах Руської Православної Церкви при Раді Міністрів УРСР в Івано-Франківській області). Спр.4 – інформаційні матеріали. 1946-1948. Арк.1-212.
3. Войналович В. Держава і православні ієрархи в Україні: характер взаємин перших повоєнних років // Історія релігій в Україні (праці XIII міжнародної наукової конференції). – Львів: Логос, 2003. – 662 с.
4. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів (1941-1998) (упорядник Ю.Білуха та ін.). – К.: Абрис, 1999. – 175 с.
5. Законодавство про релігійні культури. – К.: Видавництво політичної літератури, 1973. – 264 с.
6. Лисенко О.С. Церковне життя в Україні. 1943-1946. – К.: НАН України; Інститут історії України, 1998. — 404 с.
7. Національні меншини України у XX столітті (ред. М.Панчук). – К.: ІПіЕНД, 2000. – 358 с.
8. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. — К.: Український Центр духовної культури, 2003. — 100 с.
9. Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років XX століття до наших днів. — Полтава, 2002. — 615 с.
10. Пашенко В.О. Православ'я в новітній історії України (Ч.2). — Полтава, 1997. — 736 с.

SUMMARY

Oleksyn Ya. ETHNO-CONFESSIONAL SOCIETIES IN UKRAINE AND THE STATE POLICY AFTER THE WORLD WAR II

Author analyzes the state confessional policy in Ukraine after the World War II. The main factors of its development are defined and they are: repressions towards clergy and destroying the material base of the confessions; the dissent in the clergy environment.

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА (1991 – 2006)

Особливості політичного розвитку України після проголошення незалежності в 1991 р. вимагають теоретичного осмислення сучасного партійного будівництва. В статті досліджується вплив парламентських електоральних циклів 1994, 1998, 2002, 2006 рр. на становлення партійної системи України та аналізується партійне структурування Парламенту (Верховної Ради України) за результатами виборів.

Проаналізувавши електоральні парламентські цикли в Україні 1994, 1998, 2002 та 2006 рр., можна зробити наступну періодизацію становлення партійної системи України:

I період – період початкової багатопартійності (середина 80-х - кінець 1991 рр.).

Витоки сучасної багатопартійності в Україні можна віднести до підписання СРСР у 1975 р. Заключного акту гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі, що спонукало діячів правозахисного руху до легалізації своєї діяльності у вигляді Української гельсінської групи. Однак діяльність цієї групи переслідувалась правлячими колами, а її члени зазнали репресій. Процес становлення багатопартійності в Україні відновився з початком перебудови, а після амністії політ'язнів-правозахисників з'явилися відверто антикомуністичні організації – Українська гельсінська спілка та Українська демократична спілка. В подальшому на базі цілого ряду демократичних організацій виник Народний Рух України за перебудову. Сама ідея Руху вийшла зі спілки письменників України, насамперед, її київської організації. 13 лютого 1989 р. в газеті "Літературна Україна" був опублікований проект програми Руху, а у вересні цього ж року відбувається його установчий з'їзд [1, 42-47].

Після проведення перших альтернативних виборів 1990 р. до законодавчого органу влади в Україні виникає ряд політичних партій: Українська Гельсінська спілка перетворилась у партію, яка після установчого з'їзду отримала назву Українська республіканська партія. Відбулося розмежування на консерваторів і реформаторів у КППС, з якої виділилась "Демократична платформа", яка стала Партією демократичного відродження України. Процес партійного будівництва в Україні на даному етапі був обумовлений наступними значимими подіями:

а) в жовтні 1990 р. Верховна Рада (ВР) України скасувала статтю в Конституції УРСР про провідну і спрямовуючу роль Комуністичної партії;

б) прийняття 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України;

в) проведення в грудні 1991 р. референдуму щодо відношення населення України до незалежності та президентських виборів.

На кінець 1991 р. в Україні було зареєстровано 8 політичних партій: Українська Республіканська партія, Українська Селянська Демократична партія, Народна партія України, Партія Зелених України, Ліберальна партія України, Соціал-демократична партія України, Українська Християнсько-демократична партія, Соціалістична партія України [2, 28].

II період – атомізованої багатопартійності (кінець 1991 р. – початок 1998р.).

В даний період відбувається ряд подій, які мали суттєвий вплив на процес утворення політичних партій. Це, насамперед, прийняття ВР України Законів "Про об'єднання громадян" (16 червня 1992 р.) та "Про вибори народних депутатів України" (18 листопада 1993 р.), які заклали підвалини правового регулювання діяльності політичних партій. У цей період відбуваються вибори до Верховної Ради України 1994 і 1998 рр. та вибори Президента України (1994 р.).

Процес утворення партій в Україні у цей період проходив наступним чином:

– партії, які вийшли з лав Компартії України на основі різних політичних платформ;

– партії, створені на основі опозиційних рухів та об'єднань громадян, які виникли в процесі перебудови;

– партії антикомуністичного та антирадянського спрямування, зародження яких мало як власну, так і еміграційну природу та походження.

Для даного періоду була характерною легалізація найбільш впливових партій – носіїв альтернативних ідеологій – Комуністична партія України та Народний Рух України, інтенсивне заповнення політичного простору партіями «брендового» типу. Під «брендами» слід розуміти проголошення комуністичної, соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-демократичної, націонал-демократичної та інших ідеологій як основи політичної діяльності та партійних програм. На кінець 1994 р. в Україні було вже зареєстровано 35 політичних партій, а наприкінці 1997 р. – 54 [5, 48].

Партійність депутатів ВР України на 1 грудня 1994 р. була такою: Комуністична партія України – 91 мандат, Народний Рух України – 22, Селянська партія України – 21, Соціалістична партія України – 14, Українська Республіканська партія – 11, Конгрес українських націоналістів – 5, ППУ – 5, Партія демо-

кратичного відродження України – 4, Українська Національна Асамблея – 3, Демократична партія України – 3, Соціал-демократична партія України – 2, Громадянський Конгрес України – 2, Християнсько-демократична партія України – 2, Українська консервативна республіканська партія – 1, Партія економічного відродження України – 1. Всього партійних депутатів – 187, позапартійних – 218 [2, 68]. Політичне структурування відбулося за ідеологічною і партійною ознаками по лінії «ліві – неліві політичні сили» (насамперед, прокомуністична «група 239» та націонал-демократична «Народна рада»). Парламентська більшість і меншість у Верховній Раді II скликання мали переважно формалізований характер

III період – формування системи поляризованого плюралізму (початок 1998 – 2006 рр.).

В даний період слід відмітити наступні істотні події, які мали вплив на становлення партійної системи України: вибори до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування в 2002 та 2006 рр., вибори Президента України 1999 та 2004 рр., прийняття Верховною Радою України Закону "Про політичні партії в Україні" (5 квітня 2001 р.) та Законів України про вибори до Верховної Ради України та до місцевих рад за пропорційною виборчою системою. З прийняттям закону, який обумовлює діяльність політичних партій в Україні, була утворена нормативно-правова основа діяльності політичних партій, яку на сьогоднішній день складають: Конституція України, Закон України "Про політичні партії в Україні" (5 квітня 2001 р.), Закон України "Про вибори народних депутатів України" (25 березня 2004 р.), Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної республіки Крим, місцевих рад, та сільських, селищних, міських голів» (6 квітня 2004 р.).

Процес утворення політичних партій у даний період відбувався наступним чином:

- нові політичні партії утворюються внаслідок розколів у вже існуючих партійних структурах;
- утворення партій адміністративним шляхом;
- ряд партій починають утворюватися і функціонувати як лоббістські угруповання (партії-політичні проекти фінансово промислових груп та окремих осіб);
- партії, які утворилися в результаті «помаранчевої революції» (2004 р.).

Запровадження змішаної виборчої системи з 1998 р. призвело до певного підвищення ролі політичних партій у суспільному житті. У парламентських виборах взяли участь 40 політичних партій з 53 зареєстрованих Міністерством Юстиції України станом на січень 1998 р. (21 партія самостійно і 9 виборчих блоків). За результатами виборів у березні 1998 р.

до Верховної Ради України потрапили 7 політичних партій і один виборчий блок: Комуністична партія України – 84 мандати (24, 65 %), Народний Рух України – 32 (9,4 %), Виборчий блок Соціалістичної та Селянської партій – 29 (8,5 %), Партія Зелених України – 19 (5,4 %), Народно-демократична партія – 17 (5,01 %), Всеукраїнське об'єднання «Громада» – 16 (4,6 %), Прогресивна соціалістична партія України – 14 (4,04 %), Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 14 (4,01 %) [6, 138]. За результатами виборів партійного структурування парламенту не відбулося. 118 депутатських місць дісталися позапартійним депутатам. Політична структуризація Верховної Ради III скликання відбулася по лінії "пропрезидентські – антипрезидентські сили". Фракції і парламентські групи формувалися під конкретного лідера за корпоративною, регіональною, партійною та ідеологічною ознаками. Стійка більшість у Парламенті так і не була створена. Це пояснюється, зокрема, відсутністю у потенційної більшості важелів впливу на формування Уряду та впливом глави держави на формування фракцій (груп) у Парламенті. Але, з 3 лютого 2000 р. до травня 2001 р. у парламенті діяла пропрезидентська більшість, яка була створена штучно [5, 12].

Напередодні парламентських виборів 2002 року в Україні Міністерством Юстиції було зареєстровано понад 120 політичних партій. Суб'єктами виборчого процесу стали 20 політичних партій та 13 виборчих блоків, до яких увійшло 42 політичні партії. Результати виборів до ВР України були наступними: Виборчий блок «Наша Україна» – 23, 58 % (70 депутатських мандатів), КПУ – 20 % (59), Виборчий блок «За єдину Україну» – 11,83 % (35), Виборчий блок Ю.Тимошенко – 7,2 % (22), Соціалістична партія України – 6, 68 % (20), СДПУ(о) – 6, 27 % (19).

На виборах Верховної Ради України 2002 р. за партійними списками представники опозиційних партій і блоків (ВБ В.Юшенка «Наша Україна», ВБ Ю.Тимошенко, КПУ, СПУ) разом здобули понад 57% голосів виборців, тоді як пропрезидентські партії і блоки (ВБ «За єдину Україну», СДПУ(о)) – втричі менше (понад 18%). Політична структуризація Парламенту відбулася за критерієм ставлення до Президента України: «пропрезидентські –антипрезидентські сили» [8, 23]. Таким чином, утворення фракцій і груп у ВР України IV скликання формально відбувалося за партійною ознакою. Однак, уже невдовзі у Парламенті розпочалося створення фракцій і груп за регіональною та корпоративною ознаками, а також під окремих лідерів. 27 вересня 2002 р. була створена парламентська більшість загальною чисельністю 226 депутатів. Учасники більшості підписали Угоду та положення про

більшість у яких визначили засади її діяльності та першочергові політичні завдання [11]. Після утворення більшості структура Парламенту мала наступний вигляд: проурядова більшість, ліва опозиція (КПУ, СПУ), правоцентристська опозиція (ВБ В.Ющенко "Наша Україна", ВБ Ю.Тимошенко).

У виборах до Верховної Ради України 2006 р. мали право приймати 126 політичних партій. Для участі у виборчих перегонках подали документи 53 політичні партії та виборчих блоки. Після перевірки поданих документів суб'єктами виборчого процесу було зареєстровано 45 партій і блоків. Таким чином, участь у виборах брали 51 партія, об'єднані у 17 блоків, 28 партій ішли на вибори самостійно. Загалом же у виборах брали участь 78 політичних партій [4, 5].

Вибори 2006 року до Верховної Ради України та до місцевих органів влади відбувалися в умовах протистояння, яке не завершилося президентською кампанією 2004 року, коли перемогли після судового оскарження результатів 2 туру та призначення повторного голосування, кандидат від опозиції – В.Ющенко. Враховуючи те, що в лавах "оранжевої коаліції" почалися серйозні протиріччя (відставка Ю.Тимошенка з поста прем'єр-міністра, П.Порошенка – з поста Голови Ради Національної безпеки і Оборони, взаємні звинувачення в зловживанні службовим становищем і т.д.), політичні сили, які об'єднувалися навколо лідерів колишнього оточення Президента Л.Кучми, готувалися до політичного реваншу. Розколів в рядах партії, яка їх репрезентувала не було. Навпаки, ті з політичних лідерів, хто хотів іти на вибори з Партією регіонів, повинні були влитися до неї зі своїми партійними структурами, отримавши за це місця в партійних списках. На президентських виборах 26 грудня 2004 р. В.Янукович отримав 44, 19 % голосів виборців. Приблизно на таку кількість голосів ця партія розраховувала і на парламентських виборах 2006 року. Останні опитування населення України показували, що найвищий рейтинг мають Партія регіонів (30-34 %), Блок "Наша Україна" – 20 – 24 %, "Блок Юлії Тимошенко" – 15-19 %. Шанс отримати депутатські мандати за результатами опитування мали також – Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Блок Н.Вітренко "Народна опозиція", "Народний блок В.Литвина". Такою була розстановка партійно-політичних сил напередодні парламентських виборів 2006 р. [4, 8].

За результатами виборів із 45 партій і виборчих блоків до Верховної Ради України змогли потрапити тільки 5: Партія регіонів – 32, 14 % голосів виборців (186 місць в парламенті), "Блок Юлії Тимошенко" – 22, 29 % (129 місць), Блок "Наша Україна" – 13,95 % (81 місце), Соціалістична партія України (СПУ) – 5,69 5 (33

місця), Комуністична партія України – 3, 66 % (21 місце). Такі політичні сили, як Народний блок Литвина – 2,44 %, Блок Костенка і Плюща – 1, 87%, Партія «Віче» – 1, 74 %, Блок «Пора – ПРП» – 1, 47 %, Опозиційний блок «НЕ так!» – 1, 01 %, не змогли подолати 3 % бар'єр голосів виборців [4, 10]. Таким чином, "оранжева коаліція", (Блок "Наша Україна", Блок Юлії Тимошенко, СПУ) мала шанс отримати владу при умові підписання коаліційної угоди. Але як відомо така угода між представниками «оранжевої коаліції» не була підписана. Натомість таку угоду підписала Партія регіонів, Комуністична партія України і Соціалістична партія України. Таким чином, В. Янукович був обраний прем'єр міністром і на основі представників від його політичної сили був створений новий український уряд.

Одним із найпомітніших результатів парламентських і місцевих виборів 2006 року є чітка асоціація основних партій і блоків-переможців із певними регіонами. Так, на виборах народних депутатів України виборці Заходу країни в середньому по 20-30% голосів віддали Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) і Політичній партії «Народний Союз Наша Україна» (ПП НСНУ), Півночі, і Центру – 30-40% БЮТ, 10-20% ПП НСНУ, натомість Сходу і Півдня – 40-70% Партії регіонів (ПР). На місцевих виборах було збережено ту ж тенденцію. Наприклад, на виборах депутатів обласних рад виборці Півночі, Центру і Заходу 35-44 місць у радах довірили БЮТ (у Київській обл. – 66); на Заході – від 17 до 62 отримала ПП НСНУ, а на Сході і Півдні – 39-62 ПР (у Донецькій облраді – 120 місць, Луганській – 100) [4, 12].

Регіональні преференції різним політичним силам існували протягом усіх виборів в історії України після проголошення незалежності. Однак після кампанії 2004 року, коли представниками тодішньої влади було порушено мовчазний мораторій на політизацію ідентифікаційних питань (мови, релігії, подвійного громадянства), ці відмінності набули небезпечного звучання. Політизація таких питань зорієнтувала передвиборчу кампанію, замість шляхів розвитку економіки на ціннісні питання, відмінність світобачень. Запущений політичними технологам міф про «роздільність» України унаслідок різних ціннісних орієнтацій мешканців регіонів набув небезпечних показників.

Громадяни України розвіяли міф політтехнологів про свою некомпетентність та твердження деяких політиків, про неможливість застосування в Україні пропорційної виборчої системи. Українські виборці дозволили отримати депутатські мандати тільки 5 політичним партіям і виборчим блокам. Недійсних бюлетенів було порівняно небагато (більше мільйона), а до 3 % бар'єру залишилося 23 % голосів виборців. Це

значить, що більше 70 % голосів виборці віддали свої голоси за партії і блоки, які подолали виборчий бар'єр. Тобто вибір громадян України був усвідомлений і ціленаправлений [4, 12].

Вибори 2006 засвідчили прискорення дії тенденції декомунізації України. За умов збереження старого виборчого бар'єру вона навіть не змогла б потрапити до Верховної Ради. Таким чином за рівнем своєї підтримки вона перейшла в категорію малих партій. Одночасно не пройшли до парламенту сили, які позиціонують себе в якості представників комуністичного напрямку (Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» та Виборчий блок «За Союз»).

Другим важливим результатом виборів стало підтвердження кризи моделі суспільного розвитку, яка була запроваджена за часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми. На виборах 2006 основні політичні сили, які уособлювали собою попередній режим не змогли потрапити до парламенту (Народний блок Литвина, Опозиційний блок «Не так !», Блок Народно-демократичної партії, Партія «Відродження», Селянська партія, Виборчий блок «Держава – Трудовий Союз»). Разом вони набрали 5, 41 % голосів виборців [9, 21].

Зазнали поразки на виборах екологічні партії. Попри наявність в Україні гострих екологічних проблем, їх поява носила виключно спекулятивний характер (Партія Зелених України – 0,65 %, Українська партія «Зелена планета» – 0,38 %, Партія екологічного порятунку «ЕКО + 25» 0,47 %, Партія «Союз. Чорнобиль. Україна» – 0,09 %) [9, 22].

До парламенту пройшли тільки ті партії і блоки, які мали чітку позицію щодо актуальних суспільних проблем, які були підняті ще під час «помаранчевої революції» у 2004 році та які були добре відомі виборцям.

Парламентські вибори 2006 продемонстрували організаційну і кадрову слабкість більшості партій України. Не зважаючи на те, що пропорційна виборча система детермінує зростання ролі і значення партійних програм, парламентські вибори продемонстрували недооцінку суб'єктами виборчого процесу своїх власних виборчих програм. Вибори також показали значну залежність партій від особистості лідера. Це виявилось у формуванні іменних блоків [9,21].

За результатами виборів вперше в історії України в Українському парламенті буде утворена опозиція. Про це заявили лідери ВБ Ю.Тимошенко та ПП «Наша Україна».

Отже, проаналізувавши становлення партійної системи України, можна зробити наступні висновки:

а) визначальний вплив на становлення партійної системи України мали парламентські вибори 1994, 1998, 2002 рр. Особливо вибори 2002 та 2006 рр., відколи розпочалося структурування Українського парламенту;

б) процес становлення партійної системи України можна передати наступним чином: від однопартійності через атомізовану систему наявності великої кількості партій – до системи поляризованого плюралізму;

в) партійна система поляризованого плюралізму є перехідною і еволюціонує, як правило, до системи поміркованого плюралізму, яка є характерною для цілого ряду розвинутих демократичних країн світу.

Таким чином, в партійній системі України наявними є більшість ознак системи поляризованого плюралізму (за класифікацією Дж.Сарторі), стабільність і ефективність функціонування якої залежить від міцності коаліції центристських сил.

1. Білоус А. Політичні об'єднання України. – К.: Україна, 1993. – 108 с.
2. Вибори в Україні 1994 р. – К.: Парламентське видавництво, 1995. – 267 с.
3. Вибори Президента України 1999. Інформаційно-аналітичне видання / ЦВК; Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. – К., 2000. – 400 с.
4. Давидович Я. Виступ на засіданні Центральної виборчої комісії при встановленні результатів виборів народних депутатів України 10 квітня 2006 року // Вибори і демократія. – 2006. – № 1. – С. 3 – 17.
5. Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2003. – №2. – С. 2 – 25.
6. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 1. – К.: ЦВК, 1998. – 618 с.
7. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 2. – К.: ЦВК, 1998. – 728 с.
8. Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і тенденції (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 12. – С.15 – 61.
9. Романюк А. Вплив виборів до Верховної Ради України на партійну систему України // Виборчий процес в Україні 2006. Політико-правові аспекти та регіональні особливості. – Львів, 2006. – С. 21 – 25.

10. Шведа Ю. Куди прямує партійна система України // *Виборчий процес в Україні 2006. Політико-правові аспекти та регіональні особливості.* – Львів, 2006. – С. 18 – 20.
11. Угода про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України IV скликання. – *Голос України.* – 2002. – 10 жовтня.
12. Яромская Н.Б. Избирательная система // *Полис.* – 2000. – № 2. – С. 95-98.

SUMMARY

Ostapets Yu., Kuharchuk O. EVOLUTION OF THE PARTY SYSTEM OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE SOCIETY UNDER TRANSITION

Author investigates the evolution of the party system of Ukraine during the Independence period. Using the D. Sartori methodology, he defines three stages of the party system in Ukraine evolution. The conclusion is made that the party system is moving towards the system of the polarized pluralism.

Ю.ТИРКУС (Івано-Франківськ)

ВПЛИВ УКРАЇНИ НА ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІ ПРОЦЕСИ

Формування стратегії зовнішньої політики України відбувається у складних умовах наявності протилежних концепцій в суспільстві щодо орієнтації незалежної держави, шляхів і методів утвердження України в світі. За таких умов, під впливом розвитку як внутрішніх подій, так і міжнародної ситуації, зовнішньополітичний курс України у досить короткий час зазнав певної еволюції. Протягом періоду незалежності було створено надійну політико-правову базу для повноцінної діяльності України на міжнародній арені, зокрема, розвитку співробітництва з Організацією Північноатлантичного Договору.

Активний розвиток відносин незалежної України з Північноатлантичним Альянсом розпочався в 1994 році з підписанням нашої державою рамкового документу Програми НАТО “Партнерство заради миру”.

Участь України в різноманітних програмах НАТО сприяє активному залученню нашої держави до формування нової євроатлантичної архітектури безпеки, а також отриманню необхідного для нашої держави досвіду дії в кризовій ситуації. Саме тому дослідження стану та перспектив, зокрема, нових форм співробітництва України з Організацією Вашингтонського Договору, має незаперечну актуальність.

У 1999 році відбулася ратифікацію Російською стороною Договору про дружбу і добросусідство з Україною, яким вона фактично визнала Україну незалежною державою. Однак, як засвідчують недавні події, РФ ще не готова вести політичний діалог з Україною як з рівноправним стратегічним партнером, не позбавилась бажання втягнути Україну в тісний військово-політичний союз та впливати на внутрішню ситуацію в Україні, а про-

довжує проводити стосовно України політику опосередкованого тиску, що аж ніяк не відповідає принципам стратегічного партнерства. Це, в першу чергу, засвідчує її стурбованість розвитком відносин Україна – НАТО.

До можливостей посилення впливу України на загальноєвропейські процеси можна віднести визначення єдиної зовнішньополітичної орієнтованості України; активізацію зусиль щодо повноправного членства України в НАТО на віддаленій перспективі; проведення активної діяльності щодо формування суспільної думки відносно НАТО всередині країни; зміцнення військового потенціалу України.

Зовнішня політика України характеризується багатовекторністю: стратегічне партнерство з такими країнами як Росія і Сполучені Штати Америки. Однак можливість реалізації політики стратегічного партнерства одночасно з двома геополітичними суперниками викликає ряд проблем. Загалом же стратегічне партнерство передбачає наявність спільних інтересів, і, закономірно, виникають сумніви щодо наявності спільних стратегічних інтересів у Росії та Україні. Крім того, стратегічне партнерство з Росією великою мірою гальмує процес євроатлантичного співробітництва України, негативно впливає на її імідж серед країн-членів НАТО. Отже, необхідна зміна так званої багатовекторності, що істотно сприятиме вирішенню багатьох проблем в процесі реалізації зовнішньої політики України.

Щодо приєднання України до Північноатлантичного Альянсу, то з точки зору офіційного Києва некоректно виглядає сама постановка питання вступу України в НАТО. Політичного рішення щодо приєднання до Альянсу не існує,

згідно з Конституцією України це є прерогативою Верховної Ради. Рішення про приєднання до НАТО обумовлюється досягненням державою демократичного державного устрою, розвиненої ринкової економіки, системи цивільного контролю над збройними силами, добрих відносин з сусідніми державами тощо. Дані вимоги великою мірою співпадають з інтересами самої України, тому варто було б активізувати зусилля щодо повноправного членства України в НАТО. Виконання вимог щодо вступу в НАТО сприяє забезпеченню довготривалої стабільності на євроатлантичному просторі.

Україні варто би уважно вивчити, а, можливо, і дещо запозичити у Румунії, Угорщини та Словацької республіки щодо врегулювання проблем із сусідніми державами в контексті їхнього євроінтеграційного курсу. Слід пам'ятати, що "...нові члени користуватимуться усіма правами та візьмуть на себе всі зобов'язання, згідно з Вашингтонським договором..." [4, Глава 1 – Б – п.4] і почати процес врегулювання спірних питань у відносинах із сусідніми країнами.

Корисним у цьому аспекті був би досвід Румунії у врегулюванні двосторонніх проблем з Угорщиною та Україною у контексті курсу країни на євроатлантичну інтеграцію. На думку румунського керівництва, прогрес у відносинах з Угорщиною та Україною значно покращив шанси Румунії на позитивне рішення Альянсу щодо її вступу до НАТО. Значною мірою саме цим пояснювалася активізація на певному етапі румунсько-угорського політичного діалогу, а також прийняття румунською стороною політичного рішення щодо укладення міждержавного Договору з Україною. Теза про остаточну нормалізацію відносин з нашою державою надзвичайно активно використовувалась Румунією при підготовці до Мадридського самміту НАТО [5].

Щодо Румунії, то протягом 1997-1998 рр. вона була підпорядкована створенню додаткових аргументів на користь її євроатлантичної інтеграції, утвердженню тез "Румунія – постачальник безпеки в регіоні", "Румунія – консолідуючий чинник південного флангу НАТО", які можуть збільшити шанси на її інтеграцію до Альянсу. Так, набула практичної реалізації ідея створення механізмів тристороннього співробітництва Румунії з Україною і Польщею, Україною і РМ, Туреччиною і Болгарією, Грецією і Болгарією [5].

Розвиваючи відносини з Польщею (в тому числі і в рамках трикутника Румунія-Україна-Польща), яка є важливим партнером НАТО на північному сході Європи, Румунія прагне стати головною опорою НАТО на південному сході Європи і, таким чином, збільшити свої шанси на інтеграцію до Альянсу. Участь України у цьому трикутнику потрібна румунській стороні для урівноваження і, по можливості, зменшення впливу

у Росії. У цій концепції Україні відводиться роль "східного кордону західного світу".

Досить цікавим, на наш погляд, є досвід Угорщини у врегулюванні двосторонніх проблем з Румунією та Словацьчиною у контексті курсу країни на євроатлантичну інтеграцію. Співробітництво Будапешту з Бухарестом та Братиславою з часу зміни політичної орієнтації згаданих країн значною мірою зумовлювалося їх прагненнями інтегруватися до НАТО та ЄС. Враховуючи, що однією з передумов членства в зазначених організаціях була врегульованість відносин із сусідніми державами, підписання угорсько-румунського та угорсько-словацького базового договору уявлялося необхідним кроком на шляху входження до Організації Північноатлантичного Договору та Європейського Союзу.

З метою контролю за виконанням положень базового угорсько-словацького договору було заплановано створення десяти міжурядових комісій, які мали б сприяти розвитку міждержавних відносин у різних сферах. Формування складу дев'яти комісій не викликало ніяких проблем, проте склад комісії з міжнародних відносин залишався проблематичним і спричинив серйозні ускладнення у стосунках між угорським урядом Д.Хорна та словацьким урядом В.Мечіара. Угорська сторона настоювала на включенні до складу згаданої комісії представників угорської меншини, визначених самою меншиною, що словацькою стороною розцінювалося як втручання Будапешту у внутрішні справи СР та спроби порушити державний суверенітет Словаччини [5]. 17 вересня 1997 року Посол Угорщини в Словаччині був викликаний до МЗС СР, де йому було вручено ноту, в якій повідомлялося про відміну візиту до Будапешту Міністра З.Крампловой. Нота була витримана у досить різкому тоні. Словацька сторона підкреслила своє незадоволення "ультимативною поведінкою" Будапешту в ході зустрічі 15 серпня 1997 року, яка "продовжує спостерігатися і надалі". 18 вересня 1997 року Міністр закордонних справ Угорщини відкинув звинувачення, висунуті словацькою стороною, та висловив свій жаль з приводу перенесення строків візиту З.Крампловой [5].

У першій половині 1998 року політичні відносини зі Словацьчиною залишалися досить напруженими. В ході візиту до Угорщини Міністра закордонних справ Словаччини З.Крампловой, який відбувся 22 січня 1998 року, не вдалося просунути у вирішенні жодного політичного питання. До проведення виборів в СР та закінчення формування нового словацького уряду, до складу якого увійшли й представники угорської меншини, контакти між Братиславою та Будапештом фактично залишалися замороженими. До вересня 1998 року новообраний угорський уряд В.Орбана у відносинах зі Словацьчиною займав вичікувальну позицію. Згідно з результатами виборів, які відбу-

лися в СР, новий уряд цієї країни був створений опозиційними до В. Мечіара партіями і до його складу увійшла коаліційна Партія угорців Словаччини. Внаслідок таких змін у керівництві СР відразу значно активізувався діалог між Братиславою та Будапештом.

Курс, направлений на євроатлантичну інтеграцію зумовив дуже швидку зміну ставлення Будапешту до Братислави. Вирішення питання видачі двомовних атестатів в словацьких школах з угорською мовою навчання, повернення на колишні місця роботи вчителів та директорів шкіл, звільнених за часів уряду В.Мечіара за протест проти заборони видачі таких атестатів, включення до складу комісії з питань забезпечення прав нацменшин представників угорців СР, – все це позитивно вплинуло на хід угорсько-словацького співробітництва. Хоча на сьогодні ще не можна говорити про вирішення абсолютно усіх проблем у двосторонніх відносинах між цими країнами, цілком очевидним залишається той факт, що, як УР, так і СР зацікавлені в активізації двостороннього діалогу.

Аналізуючи можливості подальшого розвитку відносин Угорщини зі Словаччиною та Румунією можна очікувати, що Румунія та Словаччина в обмін на підтримку їх інтеграційних прагнень з боку Будапешту, а також з урахуванням того, що в урядах обох країн є партії, які представляють угорську меншину в цих державах, й надалі будуть схильні до компромісів у вирішенні тих чи інших проблемних питань двосторонніх відносин з Угорщиною. Такий підхід має забезпечити Братиславі та Бухаресту можливість більш швидкої інтеграції до НАТО та ЄС.

Досвід Словацької Республіки у врегулюванні двосторонніх проблем з Чеською Республікою та Угорщиною у контексті курсу країни на євроатлантичну інтеграцію заслуговує на схвалення. Словаччина була вилучена із першої групи країн-кандидатів на членство в НАТО в основному через невиконання (небажання виконувати) вимоги – критерії членства в Альянсі. Перш за все це стосується врегулювання стосунків із своїми сусідами – Угорщиною і Чеською Республікою, вирішення проблем 600-тисячної угорської національної меншини, а також “недемократичних” методів управління державою [8].

Таким чином, можна зробити висновок, що розширення НАТО на Схід позитивно вплинуло на процеси стабілізації в Євроатлантичному регіоні після розпаду біполярної системи світу. Свідченням цього є дії трьох країн ЦСЄ, Румунії, Угорщини та Словацької республіки щодо врегулювання двосторонніх проблем із сусідніми країнами в контексті курсу цих країн на євроатлантичну інтеграцію[4]. І ці дії можуть бути використані сучасними українськими політиками як надзвичайно вдалий приклад досягнення відповідності вимогам приєднання до Північноатлантичного Альянсу, що своєю чергою матиме незаперечне значення для

посилення впливу України на загальноєвропейські процеси.

Ставлення до НАТО як до експансивного мілітаристського блоку, яке існувало за часів “холодної” війни, не може кардинально змінитися за короткий проміжок часу, до того ж за умов поширення на інформаційному просторі України через певні джерела, тенденційної інформації. Адже, що може знати про НАТО пересічний громадянин за умов, коли інформація до нього надходить з небезсторонніх ЗМІ, коли з програм закордонних телевізійних компаній лунає оцінка діяльності НАТО, яка відображає позицію та ставлення до цього питання іншої держави, а не України. Така ситуація на внутрішньому інформаційному просторі, в першу чергу, гальмує прийняття певних політичних рішень щодо розвитку відносин з НАТО.

У зв'язку із підписанням 26 лютого 1999 р. Президентом ЧР В.Гавелом ратифікаційної грамоти щодо вступу Чеської Республіки до НАТО чеське агентство емпіричних досліджень (СТЕМ) провело експрес-опитування громадян ЧР і повідомило, що більшість респондентів (50 % мешканців країни) схвально сприйняла факт підписання Президентом ЧР В.Гавелом документу про приєднання Чеської Республіки до Північноатлантичного альянсу [1].

Для України досягнення таких результатів може спричинити неабиякий вплив на забезпечення суспільної підтримки у процесі реалізації офіційного курсу Євроатлантичної інтеграції, зокрема, повноправного членства в НАТО. Комунікаційна стратегія ЧР щодо НАТО, якщо навіть не брати до уваги її конкретний інформаційний привід, є унікальним досвідом організації зв'язків з громадськістю у процесі вироблення й реалізації зовнішньої політики держави.

Щодо зміцнення військового потенціалу України, то в першу чергу мова йде про реформування Збройних Сил. Система оборони і військова організація України повинні бути приведені у відповідність з новими геополітичними реаліями і внутрішніми політичними умовами країни. Уряд України заявив, що він вважає оборонну реформу одним з пріоритетних завдань. Певну допомогу у процесі реформування Збройних Сил України надає Організація Північноатлантичного Договору. Як заявив у своєму виступі в Академії Збройних Сил України 27 січня 2000 року Генеральний Секретар НАТО Лорд Робертсон, НАТО, як Альянс, а також його члени зокрема готові надати допомогу, головним чином в межах Спільної робочої групи НАТО-Україна з оборонної реформи, яку було створено у 1998 році. Це є унікальна ініціатива, що віддзеркалює особливе партнерство між НАТО і Україною[5]. Спільна робоча група НАТО-Україна з оборонної реформи має величезний потенціал, який ще належить використати. Адже процес реформування ЗСУ ще не завершений. Ціла низка міжнародних зобов'язань визначила безліч обмежень, які необхідно урахувати

під час досягнення мети реформування. Разом із збереженням традиційного призначення ЗСУ, як гаранта національної безпеки та територіальної цілісності країни, реформа проводиться в умовах оборонної воєнної доктрини та затвердженого статусу України як без'ядерної держави.

Сьогодні важливими у плані реформування залишаються питання визначення обрису нових ЗС, які містять в собі удосконалення способів їх бойового застосування та політику у галузі розвитку озброєнь. Складність цих питань обумовлена, перш за все, жорсткими обмеженнями фінансів на фоні економічної кризи в країні. У цьому зв'язку прийняття рішення про вибір концепцій бойового застосування ЗСУ, напрямків розвитку озброєнь і військової техніки повинно здійснюватись на основі критерію економічної доцільності. Аналіз військово-технічної політики держав із чисельністю не менше 150 тис. чол. показує, що все більш пильна увага приділяється розробленню та здійсненню на практиці концепції "стримування", яка розглядається як гарантія забезпечення безпеки та не пов'язана з необхідністю проведення широкомасштабних воєнних дій [10].

В основі концепції "стримування", як правило, лежить загроза гарантованого застосування "зброї стримування" у відповідь на агресивні дії противника та завдання останньому певних втрат, перш за все ураженням особливо значимих об'єктів, у тому числі і в глибокому тилу. За оцінкою експертів, угруповання стримування, яке забезпечує високу ймовірність запобігання агресії з боку противника, потребує істотно менших витрат, ніж озброєне угруповання, яке призначене для захисту територіальної цілісності у традиційному озброєному конфлікті. Другим важливим аспектом реформування ЗСУ є акцент на інтенсивний (якісний) розвиток озброєнь і військової техніки. Саме якісний розвиток ЗСУ відіграватиме велику роль у поглибленні військового співробітництва з учасниками Програми НАТО ПЗМ.

Враховуючи все вищезгадане можна зробити наступний висновок:

Майбутнє незалежної України великою мірою залежатиме від тієї політики, яку буде проводити наша держава щодо Північноатлантичного Альянсу. При визначенні місця і ролі України в новому середовищі безпеки на євроатлантичному просторі особливу увагу слід приділити тим геополітичним умовам, в яких Україна має здійснювати свої контакти з НАТО і можливим наслідкам тих чи інших дій Альянсу для України.

Північноатлантичний Альянс при реалізації плану розширення меж своєї відповідальності не передбачає розширення своєї інфраструктури за рахунок сторін, потенційно в цьому зацікавлених (маються на увазі країни, що знаходяться в межах цієї розширеної зони відповідальності Альянсу, зокрема Україна). З огляду на це, першочерговим завданням для України є використання наявних можливостей співпраці з НАТО та відносин особливого партнерства для підвищення рівня взаємосумісності Збройних Сил відповідно до вимог Альянсу. Водночас досить обережно слід ставитись до положення щодо можливості надання військової допомоги країнами-партнерами у реалізації місії НАТО, що допоможе Україні не бути втягнутою в конфліктні ситуації, які не несуть безпосередньої загрози нашій національній безпеці.

З огляду на вищезгадане, першочерговим завданням для України є використання існуючих можливостей співпраці з НАТО та відносин особливого партнерства для підвищення рівня взаємосумісності Збройних Сил відповідно до вимог Альянсу. Водночас досить обережно слід ставитись до положення щодо можливості надання військової допомоги країнами-партнерами у реалізації місії НАТО, що допоможе Україні не бути втягнутою в конфліктні ситуації, які не несуть безпосередньої загрози нашій національній безпеці.

До можливостей посилення впливу України на загальноєвропейські процеси можна віднести визначення єдиної зовнішньополітичної орієнтованості України; активізацію зусиль щодо повноправного членства України в НАТО на віддаленій перспективі; проведення активної діяльності щодо формування суспільної думки відносно НАТО всередині країни; зміцнення військового потенціалу України.

За умов дотримання стратегічного курсу України на повномасштабну інтеграцію до європейських та євроатлантичних політичних та економічних структур і структур безпеки, послідовної реалізації положень Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, Стратегічна концепція НАТО в цілому не суперечить інтересам України. У той же час, будь-які спроби змінити курс України на інтеграцію до Європи можуть призвести до непередбачуваних негативних наслідків для національної безпеки нашої держави.

1. Бруз В. Проблеми санкцій ООН: їх доцільність та ефективність // Політика і час. – № 5-6, 1997. – С.8-19.
2. Виступ Генерального секретаря НАТО Лорда Робертсона в Дипломатичній академії МЗС України. – К., 27 січня 2000 року. – <http://www.nato.int/docu/speech/2000/s000128a.htm>
3. Дергачов О. Україна в європейському та євразійському інтер'єрі. // Політична думка. – 2000. – № 4. – С. 80-91.

4. Дослідження з питання про розширення НАТО” – www.nato.int/docu/basicxt/enl-9501.htm.
5. “Роль розширення НАТО на восток во внутрішньополітичних процесах государств-аспірантов”// BASIC FACT SHEET, NATO office of information and press, 1110. – Brussels, April 1999. – Russian, Информационный листок № 75.
6. Кульчинський С. Вибір України: Північноатлантичний Альянс чи Слов'янський Союз ? // Політика і час. – 1999. – № 3. – С. 6-13.
7. Квартальна доповідь № 3/2000 Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України / Зовнішня політика України та політика у галузі безпеки: результати експертного опитування(вересень 2000 року).
8. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945- 70-ті роки). – К., 1999. – С. 18-25.
9. Перепелиця Г. Україна і НАТО: перспективи співробітництва // Національна безпека і оборона. – 2000. – №8. – С. 37-41.
10. NATO. Handbook. – 1110 Brussels.: NATO Office of Information and Press, 2001. – 536 p.

SUMMARY

Tyrkys Yu. INFLUENCE OF UKRAINE ON THE EUROPEAN PROCESSES

The article deals with the analysis of the Ukraine's foreign policy, as well as with the political and legal base of the Ukraine's activity on the international arena. The main accent is made on the integrational processes towards European and Euro-Atlantic political and economic structures.

М.ТОКАР (Ужгород)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИБОРІВ ДО ВИЩИХ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЗА ПРОПОРЦІЙНОЮ ВИБОРЧОЮ СИСТЕМОЮ В ЗАКАРПАТТІ (XX – ПОЧ. XXI ст.)

Розглядаючи дану наукову проблему хотілося б змалювати її за своєрідною схемою, в якій відобразилися б усі необхідні історико-політологічні аспекти, що впливали впродовж XX ст. на процес трансформаційних політичних процедур в середині закарпатського суспільства. Тут необхідно врахувати історичну своєрідність його розвитку, яка впливала на різноманітні політичні зміни за останнє століття. Тому, досліджуючи дану проблему, слід виходити із хоча б короткого аналізу окремих компонентів, які дають можливість об'єктивно змалювати комплексну картину суспільно-політичного розвитку Закарпаття, а внаслідок цього й дати відповідь на поставлене запитання.

1.Своєрідність суспільно-політичного розвитку Закарпаття. Першоосновою, на нашу думку, розуміння специфіки суспільно-політичної еволюції закарпатського суспільства є той факт, що лише впродовж XX ст. воно входило до складу щонайменше семи різноманітних за своєю суттю державних або напівдержавних утворень (Австро-Угорщина, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, УРСР, Україна). А це відповідно вимагало адаптацію політичних інститутів краю до вимог тієї чи іншої політичної системи, яка щоразу поглинала досить

слабо розвинуті й відносно стабільні крайові політичні підсистеми. Виходячи з останнього слід розуміти й вплив трансформаційних процесів на партійні та електоральні системи. Оскільки згадані вище державні утворення мали відмінні одну від одної політичні системи, в межах яких функціонували різноманітні політичні режими, то відповідно різними були й методи формування органів державної та місцевої влади.

Виходячи з останнього, для порівняльного аналізу парламентських виборів за пропорційною системою в Закарпатті за останнє століття можемо пропонувати виключно період 20 – 30-х років, коли історичне Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь входило до складу Чехословацької Республіки та сучасний період, коли Закарпатська область є однією з адміністративно-територіальних одиниць України (2006 р.).

Слід відзначити, що подані для порівняльного аналізу періоди вирізняються з поміж інших надзвичайно подібними умовами формування в суспільствах універсальних засад демократичного політичного режиму. Щоправда необхідно робити своєрідну „скидку” на різний історичний час та умови міжнародних відносин.

2.Загальна характеристика політичної системи. Чехословацька політична система мала усі харак-

терні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалося в дієвості плюралізму, реалізації законодавчих основ, практиці політичного рівноправ'я. Впродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. прояви політичного плюралізму набули ефекту безпосередньої участі в політичній еволюції держави її громадян. У цьому відношенні знаходимо першу й, очевидно, ключову схожість з сучасним розвитком суспільно-політичних відносин в Україні. Підкарпатська Русь, як складова частина Чехословаччини, також опинилася в епіцентрі політичних перетворень, отримала внаслідок трансформації політичної системи можливості участі у державотворенні тощо. Однак процес залучення громадян до державного розвитку проходив через призму представницької демократії, посередниками якої виступали політичні партії. Багатопартійна система, яка мала як позитивні, так і негативні ознаки сприяла більш швидкому залученню народних мас до державної політики. Саме активність місцевого населення Підкарпатської Русі характерно засвідчує про реальні можливості участі у виборах до вищих органів влади.

3. Характер виборчого процесу. Виборча система обраних для аналізу періодів була сукупністю механізмів і процедур формування органів державної влади згідно з відповідним законодавством. Вона передбачала вибори за партійними списками і розподіл мандатів між партіями пропорційно до кількості голосів, набраних кожним суб'єктом виборчого процесу в межах відповідного виборчого округу.

У міжвоєнний період у краї вибори до чехословацького парламенту проводилися чотири рази (1924, 1925, 1929, 1935 рр.). Незважаючи на існування всіх демократичних формальностей у політичному інституціоналізмі Чехословацької Республіки, реальність впровадження їх у життя була далекою від ідеалу. Конституційна хартія 1920 р. серед правових норм чітко зафіксувала представництво Підкарпатської Русі в Національних Зборах (парламенті) відповідною кількістю сенаторів згідно з виборчою системою держави. Однак, чехословацька політична влада довгий час зволікала з проведенням виборів саме у Підкарпатській Русі. Як проголошував виборчий закон, вибори у краї повинні були бути проведені у липні 1920 р., тобто не пізніше 90 днів після їх проведення в інших землях Чехословаччини. За Підкарпатською Руссю було закріплено окремий 23 округ по виборах до парламенту, а також окремий 13 виборчий округ по виборах до сенату [6, 271 – 284]. Відповідно до положення це надавало можливість обирати дев'ятьох представників краю до парламенту і чотирьох до сенату. Якщо по всій території Чехословаччини перші парламентські вибори пройшли у 1920 р., то в Підкарпатській Русі вони відбулися вперше лише в 1924 р.

У сучасній Україні вибори за пропорційною системою проводилися вперше в 2006 р. Тому вся процедура виборчого процесу була зав'язана на «розкрутці» бренду тієї чи іншої політичної сили та її стратегічної позиції щодо осі „влада – опозиція”.

Зупинимось на спільних рисах. Сама процедура підготовки до виборів має багато спільного з сучасною українською. Це стосується і формування партійних списків і навіть різноманітних форм агітації (використання друкованих засобів масової інформації тощо). Дотримані й інші процедури виборчої кампанії (призначення дня, утворення округів і дільниць, формування комісій). Подібним був і стиль поведінки політичних партій та блоків до і після виборів.

Виборча кампанія проходила в умовах гострої політичної боротьби. Відбувалися зміни в редакції виборчого закону. Незважаючи на це, були здійснені всі основні демократичні принципи проведення виборів, тобто за змістом вони були вільні, де реалізовувалося в основному загальне виборче право і був відсутній майновий ценз (відмінність полягає лише у віковому цензі). В обох випадках діяв принцип вільного волевиявлення громадян, тобто виборець законодавчо не примушувався до голосування, а воно як таке було таємним. Дієвим був і принцип рівності, коли кожен виборець мав один голос. Спільним є й те, що виборчі округи в основному збігалися з адміністративно-територіальними одиницями [4, 287 – 306].

Різниця між двома історичними епізодами, які ми аналізуємо, полягають у тому, що сучасний український парламент – Верховна Рада – є однопалатним, натомість в Чехословацькій Республіці він був двопалатним (палата депутатів – 300 місць, сенат – 150 місць). В останньому випадку вибори до палат проводилися в різні дні.

Суттєвою відмінністю між даними періодами є й те, що в міжвоєнний час у краї функціонувала пропорційна система регіональних партійних списків, коли до участі у парламентських виборах залучалися регіональні (так звані автономні) політичні партії та виборчі блоки. Дана система сприяла поєднанню партійної структуризації суспільства з традиційною системою територіального представництва. Вона визначала пріоритетність політичних партій як основних суб'єктів виборчого процесу. Подібно до України, в 20 – 30-ті рр. в регіоні проходило формування атомізованої партійної системи й поступове її переростання в систему поміркованого плюралізму.

4. Партії та блоки. Як і в 2006 р. в Україні, так і в часи Підкарпатської Русі участь у парламентських виборах брали політичні партії як самостійні політичні організації, так і партійні блоки. У 20 – 30-х рр. ХХ ст. перші виділялися потужною інфра-

структурою, маючи хороші матеріальні й кадрові ресурси. Потенціал інших політичних сил міг бути конкурентним тільки у випадку блокування з подібними собі, або ж за умов союзу з більш потужною, як правило, загальнодержавною партією (у більшості випадків).

Отже, на чотирьох парламентських виборах міжвоєнного періоду закарпатське суспільство представляли десять самостійних партійних утворень (комуністи, соціал-демократи, аграрники, промисловці, народні соціалісти та ін.). За цей же період було утворено чотирнадцять партійних блоків. Більшість з них складала „біпартійні” утворення (з двох партій). Натомість відомі лише два блоки, до складу яких входило три і більше політичних партій (Руський блок (1929 р.) і Коаліція угорських партій (1925 і 1929 рр.)) [4, 327 – 330]. Щоправда ефективними з точки зору успішності на виборах такі блокування можна назвати частково.

У 2006 р. суб'єктами виборчого процесу на парламентських перегонах в Закарпатській області було зафіксовано 45 організацій [3, 124 – 125]. Переважна більшість із них – це партійні блоки (Виборчий блок „Наша Україна”, Блок Юлії Тимошенко, Народний блок Литвина та ін.). До складу переважної більшості блоків входило дві і більше партійних одиниць. Щодо переможців виборчого процесу, то серед них були дві політичні партії (Партія регіонів та Соціалістична партія України) і три вище згадані партійні блоки [2, 253].

5.Адміністративний вплив владних структур, звинувачення у фальсифікації. Під час проведення перших парламентських виборів на території Закарпаття (1924, 1925) адміністративний вплив владних структур на хід виборів був досить відчутним. Це було пов'язано з тим, що за виборчу процедуру, як правило, відповідали службовці та спеціалісти, котрі прибули в край із Чехословаччини (власні кадри були некваліфіковані). Переважна більшість таких експертів мала тісний зв'язок з чехословацькими загальнодержавними політичними партіями та місцевою прочеською елітою. Внаслідок цього вони були зацікавлені у покращенні рейтинга окремих політичних організацій і зниження показника автономних партій. Щоправда з часом використання прямого адмінвпливу на хід виборів та голосування громадян зменшилося до мінімуму, що врешті не впливало суттєво на прикінцеву розстановку сил.

Щодо звинувачень у фальсифікаціях, то мотиви переможених є спільними в обох історичних випадках, як в чеський, так і в сучасний період. Такі звинувачення часто звучали з „вуст” політичних сил, що зазнали поразки на виборах або відстали від лідерів. Потрібно сказати і про той факт, що під час проведення виборів усіх рівнів у 20 – 30-х рр. були зафіксовані масові порушення, які, як правило, сут-

тєво не впливали на розстановку сил партій, однак вказували на існуючі недоліки і недосконалість організаційно-виборчого процесу на місцях [1, 132].

Щодо використання адмінресурсу на парламентських виборах 2006 р. в Закарпатській області, то він був майже невідчутним.

6.Рівень абсентеїзму. Не можна обійти стороною й питання зростання серед місцевого населення зацікавленості в результатах виборів, про що свідчить постійно спадаючий рівень абсентеїзму. Перші вибори до вищих органів влади Чехословацької Республіки пройшли на Підкарпатській Русі (1924 р.) при досить високій політичній активності населення. За кандидатів до палати депутатів було подано 257 332 голосів (із 289 789 допущених до голосування виборців), у сенат – 215 207 голосів (із 243 448 виборців). Найбільше мандатів здобули комуністи: 4 мандати (із 9) до палати депутатів і 2 мандати (із 4) – у сенат [5, 25 – 28].

Подальші виборчі процеси показали несуттєві зміни такого показника. Так у 1925 р. участь у парламентських виборах взяло 245 тисяч 743 чоловік. У 1929 р. – відповідно цей показник дещо збільшився до 266 тисяч 324. А ось у 1935 р. статистика участі громадян у парламентських виборах зафіксувала показник 323 тисячі 645 чоловік. В усіх випадках це був досить високий показник участі населення у виборах. Відтак рівень абсентеїзму становив у середньому не більше 20 відсотків [4, 331].

В Закарпатській області в 2006 р. участь у парламентських виборах брали 61, 45 відсотків громадян (574 тисячі 654 чоловік), котрі віддали свої голоси за 5 партій і блоків. Відповідно до цього показника рівень абсентеїзму склав досить високу цифру в порівнянні з попередніми виборчими процесами в Закарпатській області [3, 124].

7.Співвідношення провладних і опозиційних сил. Упродовж 20 – 30-х рр. минулого століття співвідношення провладних і опозиційних сил змінювалося одночасно з корекцією політики держави щодо перспектив суспільно-політичного і громадсько-культурного розвитку краю. Це був своєрідний барометр довіри краян до державної влади.

Тому згідно з аналізом маємо наступне: якщо у 1924 р. за проурядові партії проголосувало 40 відсотків виборців у краї, у 1925 р. – 46 відсотків, у 1929 р. – аж 64 відсотки, то у 1935 р. цей відсоток різко знизився до 37 відсотків голосів. Відповідно опозиційні партії найвищий показник електоральної підтримки дістали у 1935 р. (63 відсотки), на противагу попередніх у 1924 р. – 60 відсотків, у 1925 р. – 54 відсотки, і у 1929 р. – низьких 36 відсотків голосів виборців [7, 83].

У 2006 р. співвідношення провладних і опозиційних сил в Закарпатті складало досить строкату схему. Провладні (пропрезидентські) політичні сили формувалися навколо Блоку „Наша Україна”, Народного руху України, Української республіканської партії „Собор”, Конгресу українських націо-

налістів, Партії „Реформи і порядок”, ВО „Батьківщина”, Соціалістичної партії України та ін. Натомість в чіткій опозиції залишилися комуністи, об'єднані соціал-демократи, прогресивні соціалісти, регіонали тощо [2, 248 – 249]. Щодо результатів виборів, то виходячи з вищенаведеного структуривання за провладні сили в Закарпатській області (серед тих, що подолали тривідсотковий бар'єр) проголосувало 50 відсотків виборців [3, 124].

8. Специфіка регіонального партійного представництва на виборах. У 2006 р. вперше в сучасній Україні стався прецедент участі у виборах до парламенту політичної партії, котра представляє компактно проживаючу національну меншину в окремо взятому регіоні. Ця ситуація постала як аналогія щодо 20 – 30-х років, коли формування національних партій носило звичайний характер. Так, якщо у 2006 р. до таких відносили Партію угорців України (КМКС) і Демократичну партію угорців України, то впродовж 20 – 30-х рр. минулого століття подібних за статусом політичних партій, які брали участь у виборчих процесах, нараховувалося аж дев'ять

(Угорська народна партія, Єврейська демократична партія тощо) [2, 249; 7, 83].

Загалом результати парламентських виборів як у 20 – 30-х рр. XX ст., так і у 2006 р. показали спроможність тих чи інших політичних сил впливати на суспільно-політичне життя окремого регіону. В обох випадках процес демократичного плюралізму носив об'єктивно позитивний характер, а приклад практичної реалізації демократичних повноважень через призму участі широких верств населення у виборчих процесах, піднімав на високий рівень можливості демократичного парламентаризму.

Наслідки парламентських виборів за пропорційною системою у 1924, 1925, 1929, 1935 і 2006 рр. для політичних партій, їх вплив на електорат потенційних прихильників, видозміни передвиборчих програм і взагалі виборча система – усе це подає своєрідне політично-аналітичне зображення життєдіяльності закарпатського суспільства і вказує на природність і ефективність функціонування саме такої виборчої системи.

1. Білак С.М. Народ за ними не пішов. – Ужгород: Карпати, 1981. – 216 с.
2. Остапеч Ю., Лупей Ю. Аналіз парламентських та місцевих виборів 2006 року в Закарпатській області // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – Ужгород, 2006. – Вип. 4. – С. 245 – 259.
3. Пашенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору: Довідник. – Ужгород, 2006. – 136 с.
4. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939 рр.). – Ужгород, 2006. – 380 с.
5. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т. II. (1924 – 1929). – 576 с.
6. Šbirka zakonu a narizeni statu Československeho / Ročník 1920. – Praha, 1920.
7. Brandejs J. Vyvoj politických pomeru na Podkarpatske Rusi v období 1918 – 1935 // Podkarpatska Rus. Sborník hospodarskeho, kulturního a politického poznání Podkarpatske Rusi. – Bratislava, 1936. – S. 72 – 88.

SUMMARY

Tokar M. COMPARATIVE ANALYSIS OF ELECTIONS TO THE HIGHER REPRESENTATIVE BODIES ON THE PROPORTIONAL BASE IN TRANS-CARPATHIAN (XX CENTURY – BEGINNING OF XXI)

Author while comparing the elections to the representative bodies during XX century is defining the factors which influenced its organization and carrying out, and they are: 1) specifics of the social and political development of Transcarpathia; 2) parties and blocks; 3) the level of absenteeism; 4) administrative influence (resource); 5) correlation between official and opposition political forces, etc.

О. ТОКОВЕНКО (Дніпропетровськ)

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ ТА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Українське суспільство сьогодні знаходиться у стані демократичного транзиту, що зумовлює сут-

тєві трансформаційні зміни у різних сферах суспільно-політичного життя, насамперед у такій

принципово важливий для розвитку демократичних процесів його складовій якою є політична система. Порівнюючи вітчизняні транзитивні особливості з аналогічними процесами, які відбуваються у пост-соціалістичних країнах Центральної та Південно-Східної Європи, ми змушені констатувати, що на відміну від деяких наших західних сусідів (Польщі, Чехії тощо), де демократичний транзит відбувся у порівняно стислі терміни та досить безболісно для суспільного життя (незважаючи на деякі рецидиви старих хвороб, як це мало місце, наприклад, в Угорщині), проблеми на недоліки нашої суспільно-політичної дійсності багато у чому зумовлені непослідовністю та кон'юнктурністю у теоретичному обґрунтуванні та здійсненні трансформаційних змін політичної системи.

Проблематика сутності, структури, типологій політичної системи отримала досить ґрунтовне та всебічне висвітлення у зарубіжній та вітчизняній літературі завдяки роботам Г.Алмонда, М.Г.Анохіна, А.Білоуса, В.К.Борісова, Р.Далтона, М.В.Льїна, Д.Істона, А.Ф.Колодій, Б.Л.Кухти, А.Лейпхарта, Р.Д.Патнама, Дж. Пауела, А.Романюка, Ф.М.Рудича, С.Г.Рябова, Дж.Сарторі, Л.І.Селезнева, К.Строма, В.М.Шаповала, Ю.Шведи та багатьох інших дослідників.

Мета цієї статті полягає у дослідженні одного із аспектів складної та полісемантичної проблематики теорії політичної системи, а саме аналізі трансформаційних змін політичної системи України у контексті особливостей становлення громадянського суспільства.

Аналіз сутнісних характеристик громадянського суспільства, закономірностей його становлення, впливу на розвиток демократичних процесів, взаємодії з етнокультурними, етнопатристичними чинниками достатньо ґрунтовно розглянуті у працях вітчизняних дослідників, зокрема А.Ф.Карасем, С.О.Кириченком, Т.І.Ковальчуком, І.Ф.Кононовим, М.П.Мокляком, М.В.Поповичем, В.Ф.Сіренком, Г.Г.Філіпчуком, Г.П.Щедровою, Л.Є. Щклярюм та іншими. Тому зробимо акцент тільки на тих складових проблематики громадянського суспільства, які безпосередньо корелюються з процесом трансформаційних змін у політичній системі України. Насамперед йдеться про партисипативний характер сучасного громадянського суспільства та пов'язане з ним створення умов для самореалізації та самоорганізації громадян, що слід розглядати як єдиний можливий засіб його функціонування.

У цьому контексті громадянське суспільство виступає самоорганізованою системою громадян, у якій їм гарантується не тільки визнання їх інтересів й можливість їх артикуляції, а й надаються права на їх реалізацію. Визнання і забезпечення законних прав та свобод людини виражає сутність громадянського суспільства. Як справедливо зауважує А.Ф. Карась, "ключовим елементом еволюції громадянського суспільства є міра здійснен-

ня свободи людини в соціальній, економічній та політичній сферах" [3, 9].

Самоорганізація та самореалізація громадян у досягненні їх економічних, соціальних, політичних інтересів визначає корінну відмінність в механізмах функціонування громадянського суспільства по відношенню до державних інституцій. Ніщо не в змозі примусити громадянина активно відстоювати демократичними засобами свою громадянську позицію. Громадянське суспільство за визначенням або існує, якщо створені умови для участі громадян в обговоренні та прийнятті рішень, або взагалі не існує, якщо такі можливості відсутні.

У цьому відношенні доцільно ще раз звернутися до ідейної спадщини одного із видатних теоретиків лібералізму – Б.Констана, а саме до його ідеї щодо нетотожності понять політична та громадянська свобода. Політична свобода, за його визначенням, є правом та обов'язком людини приймати участь у колективному здійсненні владних повноважень. Зрозуміло, що в умовах панування лише політичної свободи інтереси особистості набувають ознак вторинності по відношенню до суспільних та державних потреб. Насправді дійсний прогрес людства передбачає доповнення політичної свободи свободою громадянською. Більш того, Б. Констан наголошує на тому, що політична свобода може розглядатися лише умовою досягнення свободи громадянської. У свою чергу змістом громадянської свободи є права особистості, джерелом яких може розглядатися лише людина. Саме права людини повинні слугувати межею політичної влади у суспільстві [4, 411-424].

Звідси стає зрозумілим те, що певне протистояння держави та громадянського суспільства річ природна, внаслідок того, що громадянське суспільство консолідується навколо найважливішого для нього питання – прав та свобод людини і виконує певну контролюючу функцію по відношенню до державних інституцій щодо дотримання цих прав за допомогою засобів, які знаходяться в його розпорядженні, а саме громадської думки та вільних засобів масової інформації.

Сьогодні ми можемо констатувати те, що низька ефективність процесів трансформації політичної системи України певною мірою пов'язана із недостатньою реалізацією соціальної ролі, яку повинні були виконувати інститути громадянського суспільства у соціально-політичному житті у перші роки нашої незалежності. Дійсно, на зорі незалежності головну увагу було приділено розбудові державних інституцій, в той час як ідея щодо необхідності формування громадянського суспільства серед публічних політиків актуалізувалася наприкінці 90-х років.

Політична реформа, спроба проведення якої відбулася нещодавно, незважаючи на досить суперечливе суспільне відношення до конкретних форм її реалізації, по суті може розглядатися, якщо

вивести за контекст спроби використання її зовнішніх, декларативних форм для досягнення своїх вузько партійних, кон'юнктурних цілей, як інтенція щодо активізації процесів формування громадянського суспільства.

Безумовно, поняття політичної реформи вміщує в себе цілий комплекс складових, які передбачають реформування системи політичних відношень у суспільстві шляхом більш чіткішої артикуляції політичних інтересів, раціоналізації політичної діяльності, виведення політичної свідомості нашого суспільства на якісно новий рівень, формування активістського типу політичної культури тощо. Але й ті складові політичної реформи, на яких робиться особливий акцент політикумом сьогодні, а саме реформування системи взаємовідношень між гілками влади, збільшення питомої ваги політичних партій у політичному житті сучасної України також входять до нагальних питань реформування політичної системи. Втім робити на цих складових політичної реформи особливий наголос було б перебільшенням, враховуючи значно ширший змістовий контекст самого поняття політичної реформи.

Насамперед йдеться про значне розширення місця та ролі політичних партій у політичному житті країни. Безумовно, надання діяльності політичних партій значно більшої значущості в діяльності політичної системи є суттєвим кроком у напрямку розбудови громадянського суспільства сучасного світового зразку. Роль політичних партій полягає насамперед у чіткій артикуляції та інтеграції політичних інтересів різних соціальних груп громадянського суспільства. У цьому зв'язку Ю.Р.Шведа підкреслює, що „мета груп інтересів полягає у представництві власне партикулярних і групових інтересів, а політична партія повинна провести певне вирівнювання між цими прагненнями, спричинити гармонізацію цих різноманітних, часто суперечливих інтересів” [7, 240]. Окрім цього вкажемо і на те, що унікальність та незамінність політичних партій в системі інституцій громадянського суспільства полягає і в тому, що вони виконують своєрідну роль інтеракції між сферою громадянських прав й свобод та державними структурами. Політична партія це такий фрагмент громадянського суспільства, який артикулюючи певні політичні інтереси, має можливість на певний обмежений час при умові перемоги на виборах реалізовувати подібні інтереси шляхом входження до структур законодавчої та виконавчої влади.

Втім, позитивно оцінюючи загальну тенденцію до збільшення питомої ваги політичних партій у сучасному політичному житті України, вкажемо і на деякі дискусійні питання в контексті проблеми, яка розглядається. Перш за все звертає на себе увагу те, що ініціатори тієї редакції політичної реформи, яка сьогодні реалізується, мабуть внаслідок жорсткого політичного протистояння, в

умовах якого приймалися зміни до Конституції України, дещо забули класичну політологічну аксіому про зв'язок типів виборчих та партійних систем.

Обраний тип виборчої системи, який був реалізований в ході виборчої кампанії 2006 року, а саме пропорційна виборча система з „жорсткими” списками, коли виборець не може втрутитися у розташування кандидатів у списку і голосує за список у цілому, замість того, щоб сприяти формуванню в Україні найбільш оптимальної та апробованої в умовах європейської демократії партійної системи поміркованого (обмеженого) плюралізму (за класифікацією Дж.Сарторі), може призвести до появи тенденцій, які сприятимуть формуванню партійної системи крайнього (поляризованого) плюралізму, або навіть атомізованої партійної системи, з такими притаманними їм рисами як гостре ідеологічне розмежування між партіями, присутність серед опозиційних партій позасистемних, наявність двосторонньої деструктивної опозиції тощо.

Крім того, вкажемо також і на те, що в ході реалізації політичної реформи були зміщені акценти у бік конституювання та позиціонування здебільше політичних партій у політичному житті суспільства, в той час як такий важливий елемент системи інституцій громадянського суспільства, яким є громадсько-політичні об'єднання та рухи дещо залишилися за сферою уваги. У реальній політичній практиці громадсько-політичні об'єднання та рухи завдяки притаманним їм функціям – структурування, комунікації, стабілізуванню суспільно-політичного життя, виступають своєрідними індикаторами суспільних потреб, компонентами груп тиску, інституціоналізованими каналами залучення людей до політики. Саме громадсько-політичні об'єднання та рухи є інструментом, притаманним саме громадянському суспільству, завдяки якому шляхом самоорганізації та самодіяльності громадяни мають можливість безпосередньо приймати участь у обговоренні та прийнятті політичних рішень.

Виходячи з вищесказаного, ми можемо зробити висновок, що недостатньо динамічний розвиток інститутів громадянського суспільства вступає у протиріччя з завданнями трансформації політичної системи України, що одночасний розвиток інституцій держави та громадянського суспільства дозволив би уникнути багатьох прикрих помилок, які мали місце в перші роки нашої незалежної історії. Але незважаючи на те, що завдання політичної реформи реалізуються далеко не в повному обсязі, нам слід розглядати її як перший крок, що повинен призвести до появи позитивних тенденцій в діяльності тих інститутів громадянського суспільства, які сприяють відтворенню життєдіяльності громадян насамперед у сфері економічних відносин. Динамічні зрушення мають з'явитися також і в діяльності тих інститутів, які впливають на проце-

си безпосереднього відтворення соціальності і здійснення контролю за дотриманням і виконанням загальноприйнятих для громадянського суспільства моральних норм у сфері соціокультурних відносин. Завдяки активізації діяльності груп інте-

ресів та їх інститутів, насамперед політичних партій та суспільно-політичних об'єднань, громадянське суспільство повинно розпочати виконувати притаманні йому функції досягнення ідейно-ціннісного консенсусу в суспільстві.

1. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К.: АМУПП, 1977. – 198 с.
2. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центральноєвропейський досвід / За ред. А.Карася. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – 384 с.
3. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – Київ – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
4. Констан Б. Про свободу древніх у її порівнянні зі свободою сучасних людей // Лібералізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С.411-424.
5. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: Сравнительное исследование. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 387 с.
6. Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава // Людина і політика. – 1999. – №1. – С.10-15.
7. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.

SUMMARY

Tokovenko O. TRANSFORMATIONAL CHANGES IN THE POLITICAL SYSTEM OF UKRAINE AND THE FORMATION OF THE CIVIL SOCIETY

Author makes the research on the transformation of the political system of Ukraine in the context of civil society specific traits. He demonstrates the influence of the constitutional reform, changes in the election system (2006), of the party system characteristics. Author makes the conclusion that there are contradictions between the institutional development of the civil society.

О. ТУРЕНКО (Донецьк)

РЕФЛЕКСІЯ СТРАХУ: ЗАПОРУКА ШЛЯХУ ДО ДЕМОКРАТІЇ ЧИ ЦІНА СВОБОДИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Серед розмаїття підставових проблем українського сьогодення особливе місце займає питання про шляхи переборення старих стереотипів мислення, «дискурсивних бар'єрів», які утримують формування нового позитивного уявлення народу про можливі форми соціального самоздійснення. За визначенням А. Карася, поняття дискурсивний бар'єр «означає домінування такої ментальної і світоглядної інтенції до світорозуміння, яка здебільшого спрацьовує на несвідомому рівні світосприйняття, однак склалася під впливом переважно свідомого і раціонального засвоєння фрагментів пануючої сім'їосфери, наприклад, через освітні програми, церковно-релігійну практику, літературно-естетичні настанови» [4, 104]. Такі дискурсивні бар'єри існують в історично визначених «мисливих конструкціях» світогляду провідної версти населення і панують в суспільстві впродовж певного періоду завдяки продуктивності певного уявлення. Упродовж тривалого часу Україна була зачаклована марксистським уявленням, яке зараз гальмує рух українського суспільства до загальнолюдських чеснот, національної консолідації, європейських свобод та рівня життя. Головну роль у цьому процесі грають дис-

курсивні бар'єри, які, на думку автора, включають у себе феномен страху, як частку архетипних символів підсвідомої заборони, чуттєвого гаранту збереження аксіологічних компонентів мисленої конструкції, її непорушності.

У сучасному суспільствознавстві утвердилася думка, що тоталітарний образ мислення (це також стосується деспотичного та авторитарного світогляду) історично формується завдяки застосуванню феномена страху (пробудженню жахаючих архетипів колективного позасвідомого), впровадження в соціальне життя методів тотального терору. Проте сам механізм використання тоталітарною державою страху для руйнації старої, мисленої конструкції (наприклад, феодально-монархічної в Російській імперії) на нове уявлення залишається не з'ясованим. Слабо дослідженим є також питання про вплив феномена страху на сучасний світогляд, про наслідки панування тоталітарних страхів дотепер, трансформації, що зазнало мислення, про нові форми уявлень під впливом старих чуттєвих символів, дискурсивних бар'єрів, за якими приховуються рудиментарні страхи.

Отже, мета даної статті полягає в розвідці значення страху в мисленій конструкції пострадянської людини та виявлення світоглядної трансформації, що відбувається завдяки цьому феномену в процесі демократизації українського суспільства.

Будь-який суспільний устрій вміщує в собі структурні компоненти: ідеї, погляди, цінності та інституції, які свідомо поділяються й чуттєво сприймаються його членами. Порушення цих компонентів усвідомлюється як зазіхання на основоположні устої світоглядних координат – справедливості та свободи. Вважається, що демократичний устрій мінімізує можливість таких порушень та більш-менш забезпечує громадянину комфортність «простого життя» і право на вільну самореалізацію, яка не пов'язується з постійним пануванням відчуття страху. Тобто зараз в суспільних науках панує думка, що демократія зберігає свої громадянські структурні компоненти та моральні чесноти без нав'язування своїм громадянам відчуття страху – він стає «маргінальним явищем» (Джон Кін). І тому людина, яка мешкає в такому устрою, «зустрічається» з цією емоцією лише в своєму побутовому житті або порушуючи закон, а не з самими принципами суспільного життя та взаємодії з державними установами.

Усупереч демократичному режиму, тоталітаризм постійно використовує страх як інструмент маніпуляції суспільної свідомості, з метою найефективнішого контролю над суспільними процесами та утвердженню своїх структурних компонентів. Це відбувається завдяки штучно створеному механізму «захоплення» джерел мислення – відчуттів людини, де розривається сполучення раціональної думки і почуття. В наслідок цього, як це помітив Е. Фромм, «мислення деградує в шизоїду інтелектуальну діяльність, а почуття – у невротичне пристрасне бажання завдати життю шкоди» [12, 147]. Механізм «захоплення» відчуттів складався в натхненній ідеології тотального контролю та в атмосфері страху, які поєднуються між собою. Це робилося з метою позбавити людину широкої можливості виявити себе у будь-якій сфері соціального життя без дозволу пануючого дискурсу – в межах марксистського уявлення. Бо тоталітарний режим розглядав її активність як загрозу і для більш ефективного контролю домагався від своїх громадян передбаченої поведінки (Х. Арент). Отже, через механізм «захоплення» відчуттів комуністична ідеологія прагнула не залишати ні окремії людини, ні суспільству жодного інакшого світобачення і світосприйняття.

Якщо людина не розділяла комуністичних ідеалів і мала свої окремі чесноти та цінності, свою особисту мету до самореалізації, то її «вставляли» у межі офіційної ідеології та колективно-кругової поруки, поки вона не перетворювалася в «будівника соціалізму». Звичайно, тотальний контроль «удосконалювався» політичною практикою, загрозою, перетворення пересічної людини в контрре-

волюціонера, «ворога народу» або, з часом, «стилягу» тощо. Тому щирість відчуттів, їх багатоклірність, а з ними і яскравість уявлень звужувалися і людина починала думати одномірне, в межах заданого марксистом вектору ідеалів.

Проте, ідеологічна машина тоталітаризму офіційно не визнавала, що використовує, принаймні для «своїх», феномен страху. І коли І. Сталін проголошував про «загострення класової боротьби» і цим автоматично збільшував застосування феномена страху з метою розширення відданості радянського народу владі, він мав більш сховану та бажану мету. Радянському режиму було мало відданості народу владі: він вимагав від народу люблячого фанатизму, міфологічного піднесення. І тому влада позасвідомо звеличувала таємничу присутність страху в усіх сферах життя й тим намагалась трансформувати це відчуття в його протилежність – надію та любов.

За люблячою відданістю офіційній ідеології ховався страх, який відчував народ до радянського режиму. І водночас, в ідеологічну відданість партійна номенклатура ховала свій особистий страх перед народом – перед всім індивідуально-яскравим, талановитим, тим, що не вміщається в їх теоретичну схему про державне управління та уявлення про «світле» майбутнє.

Страх радянського активу перед народом вже був закладений в особистостях та протиріччях мисленій конструкції самого марксистизму. Радянська-комуністична ідеологія і практика – побудови ідеальної держави (утопії), яка в своєму корінні спиралася на філософську спадщину Платона та Ніцше (його ідею надлюдини – революціонера, що підняв себе над мораллю, історією та культурою людства) [9, 133–134], виявилася для російської культури (не зважаючи на те, що її месіанські прагнення та роздвоєність, на думку М. Бердяєва, уможлилювали комуністичну ідею в Російській імперії) занадто завищеним ідеалом, історичним запобіганням уперед. Перші революціонери та їх нащадки опинилися перед високими утопічними вимогами, які вони теоретично поставили перед собою та суспільством. Від них одночасно не можливо було і не відмовитися, і неможливо було абсолютно реалізувати на практиці. Тому комуністична партія була вимушена відкинути внутрішні суперечки про шляхи побудови соціалізму в країні і вживати комуністичну утопію в життя в найпростішій формі нелегітимного деспотизму. Саме останнє посилювало відчуття страху партійної номенклатури перед народом, тому вона і проводила не послідовну, фрагментарно-ситуаційну, іноді ірраціональну політику, яка теоретично не була обґрунтована, а коли обґрунтовувалася, то спекулятивно, що і утворювало чинники шизофренічного сприйняття себе і дійсності.

Комуністична ідеологія, як патологічна утопія (П. Рікер), дозволяла тимчасово дистанціюватися від реальності, від історично виробленої і складної

культурної системи, руйнуючи її основи та відсторонитися від традиційного способу життя в її межах. Цим комуністична партія, за допомогою «диктатури пролетаріату», нав'язувала суспільству нове міфо-космічне уявлення, мислену конструкцію марксизму, яка була спрямована в «нікуди». В цьому сенсі варто згадати думку П. Рікера, який зауважує, що «Ніде» утопії може ставати передумовою втечі, відсторонення, способом уникнення протиріч та неоднозначностей, як застосування влади, так і присвоєння авторитету в кожній конкретній ситуації. Ескапізм утопії виходить із логіки «все або нічого». Між «тут» суспільної реальності та «десь» утопії не існує жодного спільного моменту» [11, 26]. Відтак, руйнуючи культуру, комуністична влада завойовувала собі авторитет, приховувала через утопічну ідеологію реальність і уникала гострих протиріч між теорією та практикою, але платою за це був страх відповідальності перед майбутнім народом, яке «відкривалося» у жахаючій практиці втілення утопічного проекту в реальність.

Отже, з початку своєї історії комуністичне будівництво виявило себе шляхом у «нікуди» – заперечуючи культурну спадщину та реальність, які вимагали адекватних дій. Комуністична влада прирікала себе на історичний вакуум, окреслений страхом перед існуючим, всім соціумом. Відчуваючи протиріччя теорії та практики, між метою і методами досягнення поставлених цілей, партійно-радянська номенклатура була пронизана страхом. Страх підштовхував її до брехні, агресивних дій (слід нагадати, що одна з психологічних трактовок агресії – це реакція на відчуття страху) і очікування, майже постійного провокування катастрофи.

Механізм такого психологічного процесу (дуже близького до мазохізму), був розкритий психоаналітиком Т. Райком [7, 67-68]. Приближення до стану мазохізму відбувалося завдяки бажанню покласти край нестерпному страху – перенести ірраціональний, не об'єктивізований страх на образ ворога, тобто опредметнити своє відчуття в існуючий об'єкт або подію. Це змушувало радянське керівництво робити все для того, щоб катастрофа дійсно сталася. І вся історія Радянського Союзу заповнена створенням, пошуком та агресивним переборенням, іноді штучних, катастроф: безглуздий терор часів громадянської війни, голодомори, руйнація церкви, безмежні репресії та створення ГУЛАГу, боротьба з інакомисленням, приборкання визвольного руху в своїй державі та за кордоном аж до війни в Афганістані тощо. Проте, найвагомим наслідком такої півсвідомої політики, що дотепер має своє значення, є гуманітарна катастрофа – катастрофа світогляду, руйнація загальнолюдських чеснот та деформація світовідчуття пострадянської людини.

Тоталітарна держава через «люблячий страх» нав'язувала свої утопічні ідеали, руйнуючи свободу і гідність людини, відроджувала в ментальності

утворений ще за часів Російської імперії патерналізм. Радянський патерналізм знімав з людини всю онтологічну відповідальність, індивідуальну тривогу за своє життя, позбавивши її свободи, і виготовляв інфатильно-мрійливого суб'єкта, який тотально залежав від держави, (яка позбавила його всіх можливих реалій самостійного життя), чекаючи від нього вказівок та моральних чеснот.

У підсвідомості радянської людини держава ніби генералізувала у собі всі індивідуальні страхи, індивід ніби «відавав» всі свої життєві тривоги та турботи державі, і від цього головною турботою «совка», всього радянського суспільства, стало збереження цього міфологічного титану. В таких умовах влада виявилася «надцінністю» – цінністю абсолютного, вищого, космічного порядку, страх якої про власну могутність перевищувала межі розумного і майже перевищувала добробут суспільства, будь-яке людське життя. Проте ціною такого міфо-чарівного стану був страх радянської номенклатури і народу перед критикою державного ладу – він ставав сакральною одиницею (схованою категорією моторошного Бога), яка сіяла люблячий жах на своїх підлеглих і бажало для себе «жертв».

Однак відкрите застосування страху викликає стан бунту – психофізіологічний супротив фрустраційному стану пригніченості, соціальному рабству, бажання помсти проти об'єкта, який розповсюджує це відчуття. Визнати це партійний апарат не міг: це означало відчуженість партії від народу і признання своєї непричетності до історичного месіанства. Тому, можна погодитися з висловом Г. Йонаса: «Єдиний шлях, який матиме, зрештою, запропонувати політика: змусити «принципу надії»» [3, 226]. Для цього комуністичний актив започаткував ризиковану гру, за допомогою якої буде введений в оману народ. Почалась безкінечна напівсвідома брехня перед всім собою (партійно-державному апарату) і народу. Вона переросла у патологічний самообман, де будь-яке нелегітимне рішення партійного активу виправдовувалася натхненною ідеєю, яка вселяла жах своєю ірраціональністю та антилюдяністю (індустріалізація, колективізація, боротьба з «ворогами народу» тощо), проте подавалася й сприймалася як історична надія, що перетворить увесь існуючий світ.

Щоб уникнути стану моторошної безнадійності, знизити постійне відчуття страху і знайти психо-моральну рівновагу, пересічний радянський громадянин несвідомо шукав вихід з цієї складної ситуації, шукав ілюзорного світу. Він був готовий заради досягнення духовної рівноваги йти на глибокі та радикальні перекидання реальності в своєму уявленні. Внаслідок характерної амбівалентності страху (присутність в самому феномені відчуття надії та любові), людина несвідомо підштовхувала себе до нового відчуття, до предмета, який жахав, тобто до влади. Любов до жаха-

ючої системи була єдиним доступним для людини способом позбутися паралізуючого страху. Під впливом цього процесу людина витискувала весь жах перед навколишнім та майбутнім у несвідоме чи трансформувала його на ідеологічних ворогів, замінюючи це відчуття на невротичну любов до джерела насилля – влади та її вождів [1, 285].

Таким чином, скрите за відданою любов'ю відчуття ірраціонального страху стає таємно-пануючим феноменом онтологічного існування людини в тоталітарних режимах. Це відчуття, як «шапочка манкурта» (Ч. Айтматов), зводило з розуму свідомість народу, перетворювало його на сіру покірливу масу напівлюдей, які починають жити тваринними інстинктами. Їх світогляд та світовідчуття являє собою повний онто-аксіологічний «перевертень», а мислення та уявлення – штучно створеною квазіреальністю. «Нова реальність» надавала індивіду нову свободу – ілюзорну свободу без страху перед покаранням. Свободу, де головним критерієм існування була мета уникнути покарання (частково штучного) дозволеними вчинками та «образом мислення», створеними державною бюрократією. Така людина стає фанатично віддана (як закохана) радянській владі, не піддає критиці існуючий режим (саму себе – свій образ мислення) й вважає його незмінною вічною категорією. Отже, комуністична практика створила духовно відчужену людину від самої себе, відчужену від своїх екзистенціалів самореалізації – свободи вибору свого щастя (в аристотелевському розумінні – евдемонії), яке уможливується лише в активній діяльності, створенню свого буття, а не споживацької насолоди радянських благ.

З часу руху українського суспільства до демократії колишня радянська людина, яка тривалий час переживала трансформоване відчуття страху і адаптувалася до нього, слабо уявляє собі всі можливості та свободи, що надаються демократією. Зараз вона майже засумувала за відсутністю, за тотальною гостротою та масовістю цього почуття. Радянські проєкції страху несвідомо залишаються в образах проєктування свого майбутнього. І від того у колишнього «совка» і частково у їх нащадків домінуючим є катастрофічне світовідчуття, з яким він зв'язує дійсність і таємно насолоджується нею. Для прикладу слід згадати політичну риторіку лідерів КПУ, Партії Н. Вітренко, Партії регіонів тощо, які постійно намагаються залякати громадян країни імперіалістами-НАТОвцями або небаченою досі нашим народом експлуатацією, що неминуче насувається, чи новим голодомором тощо.

Не зважаючи на проголошення незалежною українською державою всіх демократичних свобод та закріпленням їх у законодавстві, минула радянська людина помічає в собі, навколо себе все нові приводи для страху й ретельно шукає нові реальні «підтвердження» своїм жахливим спогадам в сус-

пільному житті, вірить в цю жахливу квазіреальність, хоча вона і не підтверджується в практиці. В наслідок того, що радянська людина довгий час відмовлялася від будь-яких проявів ініціативи і була нездатна там, де потрібно, піти на розумний ризик, не лякатися сумнівів, будувати своє позитивне майбутнє, сьогодні їй бракує всього того, що складає основу творчої діяльності, того, що необхідно для обстоювання своїх прав та чеснот. А через постійну емоційну загальмованість та похливість зробити чи сказати «не те», «не так», як очікує від нього «начальник» чи державний службовець, «совок» шукає свої особисті шляхи для захисту своїх життєвих інтересів. Цього вимагають від нього історичні реалії сьогодення.

Індивідуальний шлях переборення в собі «совка» зіштовхується з однією обставиною. Це відсутність в українському суспільстві чітко визначеного нормативного поля – сукупності всіх різноманітних соціальних норм (правових, моральних, релігійних, локальних, корпоративних), які постійно взаємодіють й складають єдину ієрархічну структуру. Російський соціолог Ю. Левада [8, 16–17] звертає увагу на те, що в сучасному посткомуністичному суспільстві існують декілька нормативних шарів, які в своїй реалізації не сходяться, що створює чинники для утворення особливого типу людини – «людини лукавої». Вона не може взяти на себе відповідальність за суспільні чи державні процеси – у неї немає традиційного підґрунтя моральних чеснот. «Людина лукава» опікується лише своїми вузько індивідуальними інтересами виживання, виправдовуючи свою моральну позицію прагматичним раціоналізмом, як західноєвропейським «шляхом» цивілізації.

Ситуація ускладнюється тим, що український громадянин незахищений від надтисків носіїв влади, чи груп людей, які нелегітимно захопили її. Держава ж ні чого з цим не робить – законодавчо та практично не забезпечує прав та свобод громадянина. В таких умовах нормативні поля залишаються різновекторними і це руйнує умови, за яких би дискурсивні бар'єри старої мисленої конструкції могли бути переборені, навпаки вони трансформуються в химерні образи мислення, консервуючи цим феномен страху.

Відтоді можна казати, що однією з причин, чому наше суспільство так повільно рухається до демократії є збереження психології страху в системі соціальних та державних відношень, який ще більше затвердився в умовах занадто швидкого стрибка від тоталітарної психіки та чеснот до вільних можливостей (але і вимог) демократичного устрою. Швидке «розчаклування» (М. Вебер) сакральності інститутів тоталітарної держави й псевдоліберальна політика українських урядів, створили умови для того, щоб радянська людина через «людину лукаву» прийняла форму «закамуфльованого паразита» [9, 142] – споживача, з відсутністю гідності, індивіда, який лише використо-

вус демократичні принципи, державу, її офіційно-соціальні зобов'язання, провокує її до спекулятивного торгу, заради своїх егоїстичних інстинктів самозбереження, не бажає брати соціальну відповідальність.

Теж саме можна сказати про пануючу українську еліту. Остання, на жаль, не позбавилася старих образів попередніх епох, історичних страхів імперсько-тоталітарного минулого, які лякають її. Головним з них є страх перед осудом Історії, або страх взяти на себе справжню, а не ілюзорну, штучно утворену відповідальність, поставити на «політичний кін» не лише всю власність, чесноти, але і життя. Але така характеристика української еліти вже надавалася критиці і осуду в близькому минулому, зокрема Д. Донцовим. Він зауважував, що «страх перед історичною Немезидою, страх кари за гріхи, попросту «страх Божий» наказував провідній касті вічно оглядатися на себе й на свої вчинки, безнастанну самоконтролю й почуття страшною відповідальності перед Вищою Силою, чого брак згубив демократичну верхівку наших часів» [2, 214].

Наступною формою страху, який успадковувала українська еліта від радянської номенклатури, є страх перед своїм народом, його ініціативності та реалізації права бути вільним. Оскільки радянська еліта, а за ним державні бюрократи, вважають себе найраціональнішою групою, яка буде вічно перебувати на політичному чи бізнесовому, культурному Олімпі, і яку апріорно не дано критикувати іншому – народу. Еліта (державна влада) позбавилася рефлексії в процесі державного будівництва, замінюючи соціальне планування своїми особистими потягами та амбіціями, що при відсутності об'єктивної критики стверджує її в думці своєї моральної непогрішності та найрозумності. Але це переконання посилює відчуженість правлячої еліти від народу, якого вона вважає іншою споживацькою масою, якою необхідно керувати за допомогою політики «батога та пряника», застосовуючи феномен страху і цим непомітно повертатися якщо не до тоталітарних, то до авторитарних методів управління. Проте проблема застосування страху в системі управління зараз лише починає здобувати своє місце у відповідних працях [6, 108], що підтверджує думку про слабе усвідомлення значення страху в суспільних процесах.

І доки суспільство буде розділене між пануючо-заможною елітою та народом, які обидва керуються в своїй соціальній практиці та життєвому прагненні прихованим почуттям страху, базові структури старого дискурсивного бар'єру не будуть подолані до скінчено. Мислена конструкція марксизму залишається, й це породжує химерні форми мислення сьогодення, які тримають українське суспільство на узбіччі світової цивілізації. Єдиним виходом з цієї ситуації, на думку багатьох науковців (зокрема вже згаданих А. Карася та І. і Я. Паськів) є відродження гуманізму, людяності,

культури спілкування, традиційно українського образу мислення та чеснот. І завдяки цьому «отримати український спосіб цивілізації – українську державу, а не євразійську державу під назвою Україна» [10, 112]. Автор статті сподівається на правоту цих слів, і разом з цим висловлює побоювання стосовно трьох обставин, які не враховуються.

Відродження української національної культури, і перш за все мови, в мислених конструкціях, не може бути абсолютно досконалим механізмом подолання дискурсивного бар'єру. Лише тому, що в самих традиційних конструкціях, етнонаціональних архетипах закладений феномен страху, який може деструктивно впливати на формування моральних чеснот та образів майбутнього. Бо українська історія знає багато прикладів несподіваних, протилюдських та антинаціональних рухів, острахів, упереджень, морально-політичних зрад (завдяки чому, мабуть, здаються не дивними політичні події літа 2006 року). Від того, як буде сприйматися процес національного апокатастасису (повернення у колишній стан) сучасником залежить подальше відродження гуманізації суспільних відносин й рух до демократії. Тому розкриття архетипових страхів української культури, національних ідеологій є актуальним напрямком дослідження, що потребує свого суспільного обговорення.

Друга обставина полягає в тому, що сама теперішня мета українського суспільства – досягнення демократичного ладу не позбавляє його від страхів, а може, навіть навпаки. Усупереч переважному уявленню, що демократія мінімізує страх, необхідно зауважити, що західноєвропейське суспільство пройшло довгий та складний шлях до свободи, який відклав в її психологічному полі та суспільних інституціях свій «відбиток», що надає західноєвропейській людині змогу постійно дотримуватися принципів демократичної толерантності, сублімувати свої агресивні імпульси до свобод іншого, не страхатися «невпевненості та хиткості свободи», що за думкою К. Ясперса, властиві демократії [13, 163]. Західна Європа, на відміну від України, вже має досвід моральної та політичної переоцінки своєї «втечі від свободи» (Е. Фромм). Але навіть західноєвропейська наука та громадянське суспільство не надає феномену страху належної уваги, на що вказує Джон Кін [5, 158], і це, на його переконання, «робиться на свій особистий ризик» [5, 179].

У порівнянні з західноєвропейським досвідом сприйняття страху, українське суспільство лише починає набувати його, вчиться сприйняттю свободи. Адже, такий досвід є найвагомим для українського суспільства тому, що він є значно вищим від тоталітарних страхів – демократичні форми страху спираються на загальнолюдські, християнські за своїм корінням, принципи – враховувати свободу іншого. Завдяки цьому можна

вважати, що страхи, які існують в демократичному ладі, є деякою демонстрацією певного ступеню відповідальності, яку бере на себе особистість перед екзистенційним самоздійсненням себе та іншого. Екзистенційний тягар індивідуальної відповідальності, і пов'язаний з нею страх, необхідно ще «сприйняти» й виробити позитивні форми суспільної практики її застосування. І тому ще не відомо як сприйме український громадянин виклики демократичних реалій – тягар свободи та відповідальності, які ще пов'язані з процесом глобалізації та вестернізації і теж руйнують традиційну культуру і провокують утворення новітніх форм страху.

І останнє зауваження, яке заважає переступити українському суспільству дискурсивні бар'єри – це присутність в Україні російського культурно-ментального поля, що має свої історично визначені страхи візантійсько-імперського минулого. Хоча російське культурне поле і підтримується всіма можливими способами Російською федерацією та Православною Церквою Московського патріархату, але це не є головною загрозою українській ідентичності. Загроза полягає в спокусі повернути через російські культурні форми трансформовані комуністичні цінності, особливо для людей, які не знайшли після руйнації радянської мисленої конструкції, своєї ідентичності – вони залишаються радянсько-російськими громадяна-

ми. Вони сприймають українську державу як історичне непорозуміння, а її відродження мотивує у них відчуття ворожості та страху. Від цього затверджується агресивна поведінка і пошук особливих форм та шляхів відродження старих соціальних інституцій, які потенційно існували в межах мисленої конструкції марксизму. Прикладом може служити православно-марксистський союз, який вже оформився в сучасній українській політиці та суспільному житті. Саме такі світоглядні химери більш всього загрожують українській ідентичності, оскільки знімають з людини відповідальність за себе та існуючий світ й пропонують просту схему сприйняття дійсності, яка спирається на архетипові образи російсько-імперського минулого, що заперечують принцип індивідуальної свободи і відповідальності, самоздійснення людини та утворення громадянського суспільства.

Таким чином, щоб психо-ментально гармонізувати процес демократизації українського суспільства й позитивно подолати старі дискурсивні бар'єри, здобути загальнолюдські чесноти необхідно оговорювати (рефлексувати) у всіх сферах суспільного життя відтворені символи та образи страху, які постійно змінюють свої форми, що і є ціною свободи людині в демократичному ладі, в цілому в бутті людини.

1. Гофман Л.Я., Шестопап Е.Б. Политическая психология. – Ростов на/Д., Феникс, 1996. – 448 с.
2. Донців Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, Видавництво «Відродження», 1991. – 342 с.
3. Йонас Г. Принципи відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Пер. з нем. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
4. Карась А. Дискурсивні бар'єри на шляху до європейського вибору України // Схід. – 2005. – №3. – С. 103–108.
5. Кин Джон. Страх и демократия // Логос – 2004 – №2 (43). – С. 157–179.
6. Колос Б. Управління державою III тисячоліття, або Стратегія і тактика побудови Української національної держави. – Львів: Ініціатива, 2004. – 976 с.
7. Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / Перекл. С німецької М.Павлюка. – К.: Основи, 1994. – 124 с.
8. Левада Ю.А. Homo Post-Soveticus // Общественные науки и современность. – 2000. – №6. – С. 5–24.
9. Пасько І.Т., Пасько Я.І. Громадянське суспільство і національна ідея (Україна на тлі європейських процесів. Корпоративні нариси). – Донецьк, ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. – 184 с.
10. Пасько І. Боротьба за владу чи зіткнення цивілізації? // Схід. – 2005. – №3. – С. 108–112.
11. Рікер П. Ідеологія та утопія / Пер. з англ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005 – 386 с.
12. Фромм Е. Революція надії // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: навч. Посібник / Упоряд. Віталій Лях. – Київ.: Либідь, 1996. – 348 с.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

SUMMARY

Turenko O. REFLECTION OF FEAR: CONDITION WAYS TO DEMOCRACIES AND COST OF FREEDOM UKRAINIAN SOCIETY

The article is devoted actualizations of value of the phenomenon of fear in the process of transitional society and his influence on further transformation of public world view.

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

Проблемам, які стосуються такого явища суспільно-політичного життя як криза, в наш час приділяється досить багато уваги як в науковій літературі так і в вітчизняних засобах масової інформації. І це не дивно, навряд чи слід наголошувати на актуальності даної проблеми в суспільстві, яке переживає всі позитиви та недоліки перехідного етапу розвитку політичної системи від тоталітаризму до демократії. Численні заголовки газет, повідомлення радіо- та телевізійних інформаційних засобів, виступи провідних політиків держави, соціологічні опитування свідчать про важливість для суспільства даної проблеми. Сьогодні рідко хто не вживає в своїх роботах такі поняття як “криза економіки”, “урядова криза”, “криза моральних цінностей суспільства”, тощо. Але таке різнобарвне та батоманітне задоволення інформаційних потреб суспільства по проблемам, що стосуються кризових явищ, подекуди призводить до негативних наслідків. Якщо для літератури публіцистичного гатунку дане різнобарв’я коментарів та пояснень природи кризи є припустимим і, навіть, прийнятним, то для наукової літератури це призводить до зайвого методологічного хаосу та непорозуміння.

Ця проблема не минула і вітчизняну політичну науку, не зважаючи на те, що в суспільстві сьогодні існує величезний запит на вирішення питань пов’язаних з політичною кризою, у нас, на жаль, досі не існує фундаментальних досліджень які б стосувалися питань теорії політичної кризи, структури кризи, її функцій, механізмів та процесів, типології політичних криз. Відкритою залишається проблема методології вивчення політичної кризи, недостатньо розроблений категоріальний апарат по проблемі. Навіть розуміння суті проблеми різне. Можна виділити кілька підходів, що існують в українській політології відносно суті політичної кризи. При цьому основний наголос потрібно робити перш за все саме на кризі політичної системи суспільства, так як вона в даному випадку є центральною.

Перший і найбільш поширений підхід трактує політичну кризу як певний стан політичної системи, що наділений рядом власних характеристик. Так в політологічних словниках за авторства таких українських дослідників як Рябов С. [10, 124], Гелей С., Рутар С. [3, 552] та багатьох інших політична криза визначається як стан політичної системи, що супроводжується втратою функціональної ефективності основних інститутів політичної системи, порушенням усталених комунікативних зв’язків між політичними акторами, конфліктом основних політичних цінностей та ідеалів системи її правових норм. Такий підхід є структурно-функціоналістським, його головною

перевагою є те, що він дозволяє в найменших деталях дослідити основні аспекти кризи політичної системи в певний момент часу. Це, по-суті, аналіз конкретної кризової ситуації, що склалася в політичній системі. Але кризова ситуація не є всією політичною кризою. Структурно-функціональний підхід не враховує того, що в кожен момент часу політична система змінюється. Тому поза увагою дослідників залишаються важливі трансформаційні процеси, що супроводжують кризу політичної системи на всьому шляху її розвитку. Ігнорування цих факторів не приносить бажаного результату при вивченні кризи.

На відміну від представників структурно-функціональної течії, політологи, що є прихильниками історико-генетичного підходу до трактування політичної кризи, наголошують на розумінні її як процесу, і акцентують увагу на змінах політичної системи на кожному етапі розвитку кризи. Просторові кордони політичної системи досить часто опиняються нечіткими, розмитими, тому в крайньому випадку ці кордони можна визначити швидше як динамічні ніж як просторові. У зв’язку з цим політична система, що переживає кризу може бути змальована лише через свої зв’язки в широкому розумінні цього слова, тобто через взаємодію її складових елементів. Тут частина й ціле виражають відношення між сукупністю предметів і об’єктивним зв’язком, що їх об’єднує і призводить до нових властивостей та закономірностей. Тому вітчизняні політологи в своїх роботах наголошують на тому, що політична криза є каталізуючою складовою процесу якісних змін політичної системи, яка опинилася в перехідному періоді свого трансформування. Криза – це черговий етап розвитку політичної системи, який супроводжується структурною перебудовою політичної системи з метою запобігання її розпаду [8, 319], [6, 240]. Такий дослідницький підхід покликаний дати відповідь на питання про причини політичної кризи, описати основні організаційні та дезорганізаційні процеси, що супроводжують політичну кризу, розкрити механізми за допомогою яких політична система трансформує свої структурні елементи відповідно до вимог навколишнього середовища. Але знову ж таки, акцентування уваги на динамічній характеристиці політичної кризи позбавляє вченого можливості зосередитися на конкретній кризовій ситуації. Поза увагою залишається простір в якому проходять кризові процеси, а сама політична криза виглядає як щось чуже, зовнішнє для політичної системи і тому негативне для неї.

Ще одним підходом, що по-своєму трактує суть політичної кризи є цивілізаційний підхід. Він базується переважно на роботах західних вчених

Тойнбі А., Росту В., Квентіна І.[5, 63]. Тут політична криза виявляється наслідком глибинних цивілізаційних криз, що характеризують розвиток сучасного глобального світу. Однак в українській політичній думці, цей підхід представлений авторами, що більше аналізують вже існуючі роботи вище зазначених авторів, і дуже мало акцентують увагу на розробці проблеми саме політичної кризи.

Дещо подібним до історико-генетичного розуміння політичної кризи у вітчизняній політології є підхід, що базується на марксистсько-ленінській теорії. Його представники визначають політичну кризу як форму прояву комплексу суперечностей, що розвинулись і поглибились на основі економічної кризи та соціально-політичної нестабільності [4, 46]. Слід відзначити те, що даний підхід більше акцентує увагу на кризі відносин приватної власності та засобів виробництва, економічної сфери та політичної, ніж на кризі політичної системи. Однак, якщо відкинути цей економічний детермінізм, присутній в даному визначенні, і трактувати політичну кризу більш широко: як форму прояву комплексу суперечностей, що виникають між окремими політичними акторами, політичними партіями, організаціями, інститутами, як конфлікт основних політичних цінностей в системі, окремих функцій політичної системи, то ми отримаємо своєрідне діалектичне бачення природи політичної кризи.

Не можна оминати підхід, що знаходиться на межі політичної психології та соціології, теоретики даного підходу перш за все розуміють політичну кризу, як втрату соціокультурною підсистемою єдиного вектору ментального життя, дезінтеграцію та моральну поляризацію суспільства. Можна з впевненістю стверджувати, що в контексті такої кризи політична еліта втрачає здатність до повноцінної і адекватної самоактуалізації, що призводить до дефіциту соціальної суб'єктивності [12, 153]. Звідси виходом з кризи є послідовний процес відродження висококваліфікованих, політичноактивних, "пасіонарних" суб'єктів політики, що покликані якісно змінити політичну систему [7, 5-21].

І, нарешті, ще один важливий підхід до розуміння політичної кризи, а швидше суспільно-політичної кризи представлений дослідниками синергетичної науки, що визначають кризу як невід'ємний механізм будь-якої суспільно-політичної системи, що використовується нею при зміні її оточуючого середовища, з метою адаптації до нього [9, 63-72].

Завершуючи короткий огляд існуючих підходів до проблеми розуміння політичної кризи в вітчизняній політичній науці, буде доцільним ще раз наголосити на тій обставині, що питання політичної кризи у нас на даний час, на жаль, не опрацьовано. Переважна більшість українських дослідників не займаються напряму проблемами політичної кризи і основні їхні висновки являють-

ся побічним продуктом, що виник внаслідок їхньої роботи над іншими проблемами. Але не зважаючи на це, ми можемо спираючись на даний матеріал зробити кілька важливих по зазначеній темі висновків. А саме, що існуючі два основні підходи до трактування кризи політичної системи, а саме: структурно-функціональний та історико-генетичний, не досконалі і потребують доповнення. В чому ж полягає причина неможливості синтезу цих двох підходів?

По-перше, нам необхідно звернути увагу на важливу специфіку категорії політична криза, вона містить в собі подвійний зміст. З однієї сторони категорія криза, зазвичай, вживається разом з додатковими категоріями, тобто, коли ми говоримо про кризу то маємо на увазі завжди кризу "чогонебудь" (кризу політичної системи, кризу суспільно-політичних відносин, кризу базових політичних цінностей, тощо). А тому головне змістове навантаження лягає на цю додаткову категорію і саме вона в подальшому визначає зміст категорії "політична криза". Однак з іншої сторони існує притаманний лише категорії "політична криза" зміст, що позначає перехід від одного стану речей до іншого, трансформацію певного об'єкту під впливом низки обставин. (Якщо використовувати мову точних наук то по суті будь-яка формула чи функція є математичним зображенням кризи, бо будь-яка математична дія на об'єкт (систему чисел) призводить до його трансформації тобто до кризи).

По-друге, основною проблемою, що не дозволяє об'єднати два основні підходи є проблема недосконалості теорії політичної системи суспільства. Як показує аналіз ряду інтегративних побудов західних соціологів та політологів здійснений Бродським Є. суттєвим недоліком страждають динамічні концепції таких відомих вчених як Хабермаса, Бурдьє, Гіденса, Лумана. Динаміка соціальної системи, що присутня в їх побудовах не виходить за межі гомеостатичної динаміки – тобто направлена на відтворення соціальної реальності, її ладу, а не на її трансформацію [2, 68]. Такі моделі політичної системи виявляється неефективними при дослідженні проблеми політичної кризи, так як не спроможні відобразити трансформації політичної системи. Тому єдиним виходом з такої ситуації є пристосування певної моделі політичної системи до категорії політичної кризи. Одним з можливих варіантів такого пристосування на практиці є спроба ввести до структури політичної системи своєрідну синергетичну підсистему, яка б відображала і відповідала за організаційні та само-організаційні процеси, що постійно відбуваються в системі. Завдяки такій трансформації теоретична модель політичної системи набуває ряду динамічних характеристик, які роблять можливим повноцінне вивчення проблеми політичної кризи.

Вдосконалення моделі політичної системи дозволить нам значно розширити і наблизити до

політичної реальності розуміння категорії кризи. Поява синергетичної підсистеми дозволяє об'єднати два існуючі підходи до розуміння політичної кризи, а саме: кризи як певного стану політичної системи та кризи як процесу. Політична криза стає органічною невід'ємною частиною політичної системи суспільства. І в запропонованій нами моделі вона сприймається як природне і закономірне явище політичного життя суспільства.

Таким чином, спираючись на попередні твердження ми спроможні по-новому визначити суть категорії політична криза. Політична криза – це форма існування політичної системи суспільства, яка, з метою недопущення розпаду системи та оптимізації механізмів її функціонування, направлена на розбудову нових та відтворення старих зв'язків між елементами політичної системи, що були втрачені внаслідок її еволюції.

Подальший хід нашого дослідження пов'язаний з чи не найважливішою проблемою вивчення політичної кризи – проблемою її структури. Незважаючи на те, що сучасні політичні кризи вражають своєю різноманітністю, однак ми можемо виявити ряд спільних ознак для них усіх та взяти їх за основу в майбутній структурі політичної кризи.

Зрозуміло, що будь-яка політична криза не виникає на рівному місці, їй зазвичай передують ряд суб'єктивних та об'єктивних причин. Щоб більш глибоко ознайомитись з ними необхідно звернути увагу на одну з особливостей політичної системи, а саме на пірамідальний розподіл системного контролю на її організаційних рівнях. Ієрархія розподілу контролю в системі за своїми організаційними рівнями спадає від найвищого рівня організації (рівня підсистем, політичних інститутів) до найнижчого (рівня індивідуальних взаємовідносин між суб'єктами політики). Такий розподіл контролю за організаційними процесами в системі не випадковий, якщо врахувати те, що оточуюче систему середовище постійно змінюється, то стає зрозумілим, що найшвидше на такі зміни відреагують окремі політичні суб'єкти в той час, як більш складні системні утворення потребують на це часу. Слабкий системний контроль за організаційними процесами на найвищих рівнях своєї структури є необхідною умовою існування будь-якої політичної системи. Саме завдяки унікальним здібностям індивідів до самоорганізації, з метою задоволення своїх потреб, система здатна пристосовуватися до змін навколишнього середовища. Жорсткий контроль системи за функціонуванням її найвищих організаційних структур виправданий, адже якщо, наприклад, певний інститут політичної системи раптом вийде за допустимі загальносистемні межі функціонування це призведе до її краху. На відміну від найнижчих системних рівнів де кон-

троль за діяльністю індивідів обмежується лише певними системними механізмами.

Таким чином, ми бачимо, що головним джерелом кризових процесів в політичній системі є об'єктивна зміна її зовнішнього та внутрішнього середовища, а причиною таких процесів є неспроможність системи вчасно відреагувати на зміни її середовища. Ці причини кризових процесів в системі є своєрідними системними нестачами.

Системні нестачі виникають постійно в процесі еволюції політичної системи. Як це виглядає на практиці? Наприклад, за певних причин, відбувається зміна оточуючого середовища системи, така зміна призводить до появи в політичному просторі системи нового поля, що є потенційним для відносин між суб'єктами політики. Так як це поле через свою новизну ще не регулюється певними системними інститутами, бо вони ще не сформовані, а потреби окремих індивідів змушують їх діяти в межах даного поля, то відносини між собою індивіди починають формувати самостійно, тим самим створюючи в межах політичної системи нову мікросистему, що діє за відмінними ніж в системі принципами. Очевидно, що за сприяння необхідних умов така мікросистема з часом починає порушувати діяльність політичної системи вцілому, стає девіантною. І якщо політичній системі не вдасться трансформувати цю девіантну мікросистему відповідно своїх внутрішніх вимог вона буде змушена трансформуватися сама, тобто зазнає кризи.

Системні нестачі можуть виникати лише за умов появи певного неконтрольованого простору в політичній системі. Тоді коли окремі її інститути перестають ефективно виконувати покладені на них функції, це також може призвести до процесу утворення мікросистем, що будуть заміщувати неефективні інститути.

Системні нестачі виникають не лише на найнижчих рівнях організації системи, вони можливі й на рівні політичних партій, організацій, груп інтересів, органів державної влади або інших великих інститутів політичної системи. Але на найнижчих рівнях організації системи вони найчисельніші.

Наступний компонент структури політичної кризи – фактори кризи. Під факторами кризи ми розуміємо всю сукупність зовнішніх і внутрішніх факторів, які в тій чи іншій мірі впливають на хід політичної кризи. Якщо системні нестачі провокують кризові процеси, то від факторів кризи залежить чи будуть ці кризові процеси розвиватися далі чи ні. В кожному окремому випадку кризи політичної системи можна визначити один або більше факторів які в кризовому процесі відіграватимуть вирішальну роль і як правило кожній політичній системі притаманні власні особливі фактори. Кризові фактори є своєрідним тлом на якому відбуваються кризові процеси. Це мікро- та макросередовище де виникає криза.

Ще одним важливим компонентом структури політичної кризи є кризова ситуація, вона являє собою фрагмент кризи, цілісний епізод її розвитку, в певний момент часу. При аналізі політичної системи, яка знаходиться в кризовому стані доцільним є розгляд її кризової ситуації до того як відбулися в ній суттєві трансформаційні процеси та після того; це дає можливість порівняти як змінилися основні структурно-функціональні характеристики системи внаслідок кризи. Кризова ситуація складається з предмету кризи, об'єкту кризи, суб'єктів кризи, найвищих точок розвитку кризи та точок відтворення системи.

Предмет та об'єкт кризи визначається окремо в кожній кризовій ситуації. Вцілому об'єктом кризи є політична система суспільства з усіма її структурними компонентами, а предметом кризові процеси та явища які в ній відбуваються.

Особливу увагу при вивченні кризової ситуації слід також приділити найвищим конфліктним точкам розвитку політичної системи. Це ті точки, де існує найвищий ступінь напруги політичної системи, від зменшення якого залежить чи система буде розвиватися далі, чи розпадеться на дрібніші системи. Саме завдяки таким точкам можна прослідкувати попередні етапи розвитку кризи, які перебували в латентній фазі.

Аналізувати найвищі конфліктні точки розвитку кризи слід через призму можливих точок відтворення системи. Це такі точки системного розвитку від яких можливий за певних умов подальший розвиток політичної системи і на які вона може спиратися під час кризи, так як вони найбільш стабільні й сильні.

Суб'єкти політичної кризи є дуже важливою структурною складовою будь-якої кризової ситуації, вони є джерелом всіх організаційних процесів які супроводжують політичну кризу. Саме від дій суб'єктів політичної кризи залежить в якому напрямку будуть трансформуватися політичні системи. Якщо на початкових стадіях розвитку політичної кризи саме організаційні процеси відіграють пріоритетну роль, то на подальших етапах стан політичної системи визначають організаційні процеси або дії суб'єктів політичної кризи.

В залежності від характеру політичної кризи ми можемо виділяти таких суб'єктів політичної кризи: владна еліта, опозиція, громадяни держави; президент, прем'єр-міністр, політичні партії, громадські організації тощо. Будь-який суб'єкт політичного життя суспільства може бути суб'єктом політичної кризи в залежності від його можливостей впливати на прийняття політичних рішень та розвиток кризових процесів в системі.

Наступним компонентом структури політичної кризи є кризові процеси. Якщо кризова ситуація є статичним компонентом структури кризи то кризові процеси відображають динамічну складову.

Політична система в процесі свого розвитку набула низки суб'єктивних якостей, тобто поряд з індивідами, партіями, організаціями тощо, стала суб'єктом політичного процесу. Вона визначає легітимні межі можливого комунікативного простору для суб'єктів політики, формує єдині цілі, інтереси, вподобання, правила гри для учасників політичних відносин, здійснює контроль за їх дотриманням. Одночасно система є продуктом взаємодії політичних акторів. З огляду на це, говорячи про кризові процеси ми повинні розрізняти самоорганізаційні процеси та організаційні. Природа їх різна. Бевзенко Л. Д., зокрема, стверджує, що самоорганізаційні процеси мають силу природного, закладеного в глибинах властивих самому середовищу явища, вони відображають спонтанне зростання радіусу скоригованих дій елементів системи. В стані кризи самоорганізаційні механізми формування суспільного ладу відіграють вирішальну роль, це справедливо як для всіх історичних періодів, так і для різних культурних ареалів [1, 121-124]. Самоорганізаційні процеси можуть носити як деструктивний так і конструктивний характер, тому самоорганізація не буде штовхати систему однозначно в прогресивному напрямку. Вона покликана створити соціальний лад в ситуації системної кризи, а яким буде цей лад – високоморальний чи кримінальний – вона не вирішує.

Організаційні процеси являють собою свідому, ціленаправлену діяльність суб'єктів політики по перетворенню певних елементів політичної системи. Не зважаючи на те, що самоорганізаційні процеси чисельно переважають організаційні, в кризовій ситуації саме ціленаправлена організаційна діяльність здатна змінити напрям розвитку політичної системи. В реальному політичному житті самоорганізаційні та організаційні процеси тісно переплетені і разом супроводжують ті чи інші політичні явища [1, 122-123].

Коли ми говоримо про кризові процеси, то не маємо на увазі якісь особливі притаманні системі, що перебуває в кризі, процеси. Природа процесів, які проходять у відносно стабільній політичній системі та в кризовій системі однакова. Інша справа сукупний розподіл інтегративних й сепаратних сил цих процесів та їх наслідків. В політичній системі, яка перебуває в кризовому стані загальносистемна інтегративна сила від самоорганізаційних та організаційних процесів наближається до рівня сукупних деструктивних сил процесів девіантних мікросистем. Якщо внутрішні зв'язки політичної системи слабшають і зростає сила чи число зовнішніх зв'язків в окремих елементів, підсистем даної системи, то цілісність її порушується, і політична система перестає існувати як ціле.

І, нарешті, до структури політичної кризи необхідно віднести функції та механізми політичної кризи. Під час кризи політичної системи на кожну її структурну частину покладається завдан-

ня виконувати одну або більше функцій, метою яких є збереження цілісності системи та сприяння ефективності трансформаційних змін. Сукупність функцій покликаних забезпечити виконання даних завдань можна визначити як функції кризи. Функціональні можливості системи визначає ефективність її взаємодії з оточуючим середовищем, тобто успішність вирішення вимог.

Функції політичної кризи визначаються основними цілями, яких повинна досягти політична криза, вони змінюються відповідно до кожного нового етапу розвитку політичної кризи. Наприклад, якщо криза політичної системи є наслідком розпаду більшої політичної системи, то первинними завданнями для такої кризи є завдання самозбереження, тому на перший план для новоутвореної політичної системи виходять ті функції, які покликані якнайшвидше упорядкувати та інтегрувати політичну систему, вдосконалити її цілісність. Якщо ж політична криза спричинена неефективною діяльністю основних політичних інститутів, то функціями кризи будуть функції, які направлені на трансформацію структурних елементів системи, підвищення їх ефективності. Функції політичної кризи відображають зміст трансформаційних змін які супроводжують кризу політичної системи, формою таких змін є механізми політичної кризи.

Механізми політичної кризи є сукупністю вбудованих в структуру політичної системи засобів, технологій, методів за допомогою яких політична система здійснює перетворення творчої енергії девіантних мікросистем в конструктивну загальносистемну енергію, чи навпаки. Можна виділити щонайменше два типи механізмів політичної кризи. По-перше, це механізми соціально-політичного контролю: вони змушують діяти суб'єкти політичного процесу в системнодопустимих межах і цим самим забезпечують політичну систему від появи в ній небажаних девіантних мікроструктур. До таких кризових механізмів належать: механізми морального осуду та політичного примусу, механізми політичної соціалізації та легітимації, тощо.

По-друге, це механізми політичної системи які відповідають за ефективність здійснюваних нею функцій. Рівень зміни таких функціональних механізмів внаслідок політичної кризи свідчить про її глибину та результативність. Ми можемо взяти, як приклад, таке характерне для політичної кризи явище як корупція і розглянути його в світлі комунікативного аспекту. В політичних системах перехідного типу це явище набуває масового характеру, вражає високим рівнем організації. Воно є проявом нерегульованих самоорганізаційних процесів. На кризовому етапі розвитку політичної системи корупція бере на себе роль специфічного політичного квазіінституту, який є нелегальним, але якщо і не легітимним то напівлегітимним. За змістом корупція починає здійснювати функцію

політичної комунікації між органами державної влади та громадянами, так як діючі легальні інститути не спроможні її виконувати. За формою корупція стає механізмом, що покликаний втілювати бажання громадян в діях владних органів. На даному етапі свого існування політична система виявляється неспроможною розробити нові механізми за допомогою яких суб'єкти політики могли б ефективно реалізовувати свої комунікативні потреби у владі. Однак, такий напівлегальний квазіінститут не може довгий час задовольняти потреби громадян, ефективність його досить низька. Кількість політичних акторів, що будуть здатні довгий час задовольняти свої потреби через даний механізм з часом зменшиться, а ріст соціально-політичної напруги в суспільстві врешті-решт призводить до структурних змін в політичній системі. Такі структурні зміни будуть основою, яка дозволить громадянам та органам влади різних рівнів вибудувати нові ефективні механізми спільної взаємодії. Даний приклад яскраво показує в межах однієї функції процес зміни одних механізмів політичної системи на інші в умовах її кризи.

Завершуючи статтю, необхідно звернути увагу на ще одне питання, яке не стосується структури політичної кризи, але яке тісно з ним пов'язане. Мова йде про питання визначення просторово-часових меж кризи політичної системи. Це питання більше практичного ніж теоретичного характеру; коли дослідник займається проблемою аналізу політичної кризи, то рано чи пізно він стикається з перепоною: неможливістю чітко визначити етап переходу політичної системи із стабільного стану до стану кризового та навпаки. Якщо в класичних політичних системах ще можна більш-менш чітко визначити періоди стабільного розвитку політичної системи та періоди її структурно-функціональної трансформації, то в політичних системах перехідного типу це зробити досить важко. В перехідних суспільствах численні системні зміни відбуваються як ланцюгова реакція, одна за одною, тому на зміну одній політичній кризі приходиться нова криза. По суті, дослідник стикається з феноменом "перманентної кризи" політичної системи, коли кожна нова політична криза є наслідком і логічним продовженням попередньої кризи, а весь етап розвитку перехідної політичної системи є складноструктурною, багаторівневою та багатоступенною політичною кризою. Така "перманентна криза" врешті-решт завершується зміною політичної системи перехідного типу на класичну політичну систему.

Насамкінець потрібно зазначити, що політична криза не є новою для політичної науки. Відповідь на виклики, які ставила політична криза перед суспільством, намагалися дати теоретики на протязі всього існування людства. Російський філософ

Сидорина Т. пише, що ХХ століття пройшло під знаком культурних, економічних, політичних криз, але так і не зупинило свій кризовий марафон на рубежі нового тисячоліття [11, 8]. А тому справжній науковий дискурс в вітчизняній політичній науці щодо проблеми політичної кризи лише розпочинається. Головними питаннями, які він повинен вирішити в першу чергу, будуть пи-

тання чіткого визначення категорії політичної кризи, розуміння по-новому її суті та природи, а також розробка структури політичної кризи та етапів її розвитку для подальшого конструювання теорії політичної кризи. Дана стаття є спробою пролити світло хоча б на деякі аспекти зазначеної проблеми.

1. Бевзенко Л.Д. Самоорганизационный образ социального мира // Практична філософія. – №1. – 2003 (№7). – С. 118-127.
2. Бродский Б.Е. Эпитемический выбор и социальная структура // Общественные науки и современность. – 1997. – № 6. – С. 97-107.
3. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія. Навчальний посібник – К.: “Знання”, 2004. – 645 с.
4. Короткий політологічний словник / За ред. С. Рябова, З. Тимошенко. – К.: РОВО “Укрполіграф”, – 1991. – 96 с.
5. Кравченко И.И. Общественный кризис ХХ века и его отражение в ряде западных концепций // Вопросы философии. – 2001. – № 8. – С. 3-16.
6. Кухта Б. Красівський О. Ліпіщев А. – Політологія: історія і теорія політичної науки. Курс лекцій. – Львів: “Кальварія”, 2004. – 272 с.
7. Муздыбаев К. Переживание времени в период кризисов // Психологический журнал. – 2000. – т. 21. – № 4. – С. 5-21.
8. Обушний М. І., Коваленко А. А., Ткач О. І. Політологія. Довідник. – К.: „Довіра”, 2004. – 599 с.
9. Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 63-72.
10. Рябов С. Політологія: словник понять і термінів. – К., 2001. – 254 с.
11. Сидорина Т.Ю. Філософія кризиса: Учеб. пособие. – М.: Флинта, 2003. – 456 с.
12. Тюпа В.И. Диагностика ментального кризиса // Мир России. – 2002. – № 1. – С. 153-163.

SUMMARY

Chup S. PECULIARITIES OF INVESTIGATIONS OF THE PROBLEM OF POLITICAL CRISIS IN UKRAINE

In the article the author tries to systematize the methodological approaches to the problem of political crisis existing in contemporary Ukrainian political science, and, guided by the results of the performed analysis, to give own definition of this phenomenon. Alongside with this in the article the effort is made of theoretical elaboration of the structure of political crisis and the thesis is substantiated about permanence of political crisis in political systems of transitional type. The author emphasizes that further designing of the theory of political crisis will be possible only subject to clear definition of this category, understanding in a new fashion of essence and nature, as well as elaboration of the structure of political crisis and stages of its development.

Ю.ШВЕДА (Львів)

ЗДОБУТКИ ТА ЗАГРОЗИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ “ХВИЛЬ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ” С.ХАНТІНГТОНА

Однією з проблем, яка сьогодні стоїть перед дослідниками політичного життя в Україні, є відсутність належного інтересу до теорії політичного аналізу, розрив між теоретичною та практичною політологією. Можливо саме цим пояснюється той прикрий факт, що астрологічні прогнози викликають сьогодні більше довіри ніж політологічні.

Праця відомого американського вченого Самуеля Хантінгтона “Третя хвиля демократизації”[1]

містить ряд фундаментальних положень, застосування яких дозволяє більш адекватно пояснити суть процесів демократизації які сьогодні відбуваються в світі, в тому числі й в Україні.

1. Слідом за Й.Шумпетером [2] С.Хантінгтон окреслює політичні системи ХХ ст. як демократії такою мірою, якою їх представники обираються на основі рівних, чесних і періодичних виборів, під час яких кандидати вільно конкурують за голоси

виборців і в яких має право приймати участь практично все доросле населення країни. Визначена таким чином демократія має два виміри – боротьбу і участь – які Роберт Даль визначав як ключові поняття у своїй реалістичній демократії чи поліархії. Включає також вона існування громадянських і політичних свобод – слова, друку, зборів і організацій, які є необхідними для здійснення політичних дебатів і виборчої кампанії. Відкриті, вільні та рівні вибори є суттю демократії. Це процедурне визначення демократії сьогодні є винятково важливим для визначення ступеню демократичності суспільства. Відношення демократії до інших публічних переваг і недоліків можна пізнати виключно тоді, коли демократія є виразно виокремлена від інших політичних систем за допомогою чітко окреслених процедур.

2. Визначення демократії в категоріях виборів є визначенням мінімальним в тому розумінні, що для деяких людей демократія повинна мати більш вагомий вислід. “Правдива демократія” означає для них *liberte, egalite, fraternite*, обов’язковий контроль громадян над політикою, відповідальне правління, толерантність і відкритість в політиці, яка спирається на раціональні дискусії стосовно найважливіших проблем, стосовно влади та інших суспільних проблем. Є це позитивними цінностями і можна, якщо цього прагнути, так і визначати демократію. Коли ми так робимо то підносимо ці проблеми вище джерел та цілей демократії.

3. Якщо сучасні вибори найвищих представників влади становлять суть демократії, то критичним пунктом в процесі демократизації, вважає С.Хантінгтон, – буде зміна керівництва, яке не походить з вільних, відкритих та рівних виборів, власне такими керівниками.

4. Політична демократія тісно пов’язана з свободою особи. Демократія може порушувати права і свободи особи, що насправді мало місце в житті; авторитарна держава натомість може забезпечити своїм громадянам високий ступінь безпеки та порядку. Однак існує нерозривний зв’язок між демократією і особистою свободою громадян. Більше того, певний ступінь особистих свобод становить обов’язковий елемент існування демократії. І навпаки – довготривалою умовою функціонування демократичної політики буде правдиве поширення і поглиблення свободи громадян. Свобода в певному сенсі виступає як особлива цінність демократії. Якщо визнаємо свободу як найвищу цінність суспільства, то повинні ми також дбати і про долю демократії.

5. Уряди, які мають демократичне коріння можуть відійти від демократії, знищити чи гостро обмежити демократичні процедури. Уряди, що виникли на основі виборів можуть бути неефективними, корумпованими, невідповідальними, контрольованими різними групами інтересів та нездатними до запровадження політики, необхідної для суспільного блага. Риси ці можуть характеризувати дані уряди як небажані, але вони не роблять їх недемократичними. Можна прийняти

ситуацію, коли суспільство обирає своїх політичних провідників демократичними методами, однак вони не мають справжньої влади. Можуть вони бути просто маріонетками в руках інших груп. Настільки, наскільки представники певних політичних середовищ не є виборними шляхом правдивих виборів, політична система залишається недемократичною.

6. Корупцію, некомпетентність, домінування кількох груп інтересів віднайдемо у всіх суспільствах, незалежно від форми правління. Часто цитована праця з проблем політичної компаративістики починалася твердженням: “Найважливішою політичною відмінністю між державами не є форма правління, а ступінь управління”[3]. Різниця між порядком і анархією є більш принциповою ніж різниця між демократією та диктатурою. Але ця друга різниця, з кількох причин є також важливою.

7. В самому понятті демократії *implicite* притаманне обмеження влади. В демократіях, базованих на виборах, керівники не володіють абсолютною владою. Ділиться ця влада з іншими соціальними групами. Щоби тоді, коли дійде до ситуації, в якій влада, що сформована на основі виборів, стала б єдиною перешкодою для недемократичної групи, яка бажає більшої влади – то така політична система не може вважатися демократичною. Легко критикам урядів – як справа так і зліва – стверджувати, що функціонери, які прийшли в результаті виборів є лише інструментом в руках якоїсь іншої групи і здійснюють владу виключно з дозволу і в рамках певних обмежень з їх сторони. Такі звинувачення лунають досить часто і почасти вони є справедливими. Не повинні вони однак трактуватися як правдиві, допоки не будуть реально підтверджені. Не є це просто, але й не є неможливо.

8. Важлива проблема стосується стабільності демократичної політичної системи. До визначення демократії можна застосувати поняття стабільності чи інституалізації. Стабільність складає центральний вимір в аналізі кожної політичної системи. Політична система може бути однак менш чи більш демократичною або ж менш чи більш стабільною. Демократичні та недемократичні системи можуть виникати, однак вони можуть або продовжувати існувати або ні. Стабільність системи є основою демократії.

9. Політична стабільність і форма правління є двома різними змінними. Безперечно є вони тісно пов’язаними між собою, але все ж різними. Демократія часто є важко контрольованою, однак у ній рідко політика реалізується через примус. В сучасному світі в демократичних системах рідше доходить до суспільних вибухів ніж в недемократичних системах. Демократичне правління значно менше застосовує примус відносно своїх громадян ніж це робить авторитарне правління. Демократія уможлиблює існування виразно різних думок і навіть опозиції в рамках політичної системи за допомогою добре відомих методів та засобів. Зав-

дяки цьому і уряди і опозиція не наражаються на необхідність застосування примусу. Демократія впливає також на політичну стабільність через гарантування можливості регулярної зміни політичних лідерів та самої політики. Зміни в демократії рідко відбуваються раптово, швидше помірковано і поступово, спираючись на те, що вже існує. Демократична система більш ніж авторитарна відпінна до революційних змін. Як твердив Че Гевара “Революція не відбувається там, де уряд прийшов до влади через якісь форми загальних виборів, рівних чи ні, і утримує принаймні видимість конституційної легітимності”[4].

10. Чи слід демократію чи її відсутність трактувати як перехідну чи постійну змінну. Ряд дослідників надають перевагу другому підходу, встановлюючи міру демократії на основі таких показників як чесність виборів, толерантність стосовно політичних партій, свобода преси та інших критеріїв. Такий підхід застосовується для певних цілей, таких як ідентифікація відмінностей в рівнях демократичності країн (США, Швеція, Франція, Японія), які за звичною класифікацією відносилися б до однієї групи демократичних держав, або для виявлення ступеню авторитаризму в недемократичних державах. Пов'язано це однак з багатьма проблемами, насамперед такими як важливість застосовуваних для аналізу відповідних чітких критеріїв. Перший підхід краще слугує теперішньому опрацюванню, що займається переходом від недемократичної до демократичної системи. У роботі С.Хантінгтона демократія трактується як перехідна змінна (пам'ятаючи про те, що існують й проміжні приклади: Греція 1915-1936, Тайланд 1980-, Сенегал 1974-, які можна визначити як “напівдемократії”).

11. Політичні системи ніколи не піддаються ідеальній класифікації – повинні ми погодитись з існуванням неоднозначних, граничних і змішаних випадків. Історично система Гоміньдану на Тайвані, для прикладу, містила в собі елементи авторитаризму, демократії та тоталітаризму, як це мало місце, скажімо в Кореї чи Туреччині вкінці 50-х рр. чи на Філіппінах в 1972 р.

12. Демократизація є тривалим та складним процесом, який “охоплює занепад авторитарної системи, появу демократичної системи, а далі її консолідацію”. Хвилею демократизації є група змін, які відбуваються у визначений час і трансформують політичні системи з недемократичних у демократичні й які мають вагомий вплив на систему ніж зміни, що впливають на неї в той же час, але у протилежному напрямку. Хвиля демократизації охоплює також лібералізацію або часткову демократизацію в політичних системах, які не трансформуються у демократичні. Хвилі демократизації, як і хвилі відступу від демократії, можна зобразити у вигляді циклу “два кроки вперед – один крок назад”.

13. Поширення демократії здійснює також вплив на міжнародні стосунки. Від початку XIX ст. аж до 1990 р. демократії – не рахуючи неістот-

них або ж чисто формальних винятків – не боролися проти інших демократій. До тих пір, поки ця тенденція не зазнає змін, поширення демократії у світі означатиме збільшення сфери миру. На підставі попереднього досвіду можемо стверджувати, що світ, який був би в переважній масі демократичним, був би значною мірою позбавленим примусу і в міжнародних стосунках. У 1858 р. Авраам Лінкольн доводив, що “поділений будинок довго не простоїть. Держава не може існувати напіввільна і напівневільна”. Світ кінця XX ст. не є єдиним будинком, однак стає щораз більше інтегрованим. Тенденцією наших часів є взаємна залежність.

14. Майбутнє демократії на світі має особливе значення для американців. США є передовою демократичною державою сучасного світу, а свідомість американського народу є нероздільно пов'язана з ліберальними і демократичними цінностями. Інші народи могли б цілковито змінити свої політичні системи і продовжувати своє національне існування. США не мають такої можливості.

***

Парламентські вибори 2006 р. в Україні стали черговим кроком на шляху демократизації держави. Вони загалом відбувалися без серйозних системних порушень, що й засвідчили численні міжнародні спостерігачі. Вільні, чесні та прозорі вибори сприяли перемозі виборчої демократії в Україні, яка є першою і основною передумовою становлення ліберальної демократії. З огляду на це важко погодитись з твердженнями деяких радикальних політиків про недемократичний характер сьогоденішньої влади в Україні. Суттєва її відмінність від попередньої полягає саме в тому, що виникла вона в результаті вільного і конкурентного вибору населення. І цей факт є певним якісним етапом, що підводить підсумок під пострадянським періодом України з його виборчою псевдодемократією та боротьбою за владу пострадянських еліт.

Однак виборча демократія лише створює передумови, а не безумовно детермінує появу режиму ліберальної демократії. Як зазначає С.Хантінгтон чесні вибори можуть привести до влади й нечесний та неефективний уряд, який стане гальмом подальшого розвитку ліберальної демократії. Приклади трансформації колишніх авторитарних держав, які відбувалися під керівництвом харизматичних лідерів показують, що нерідко така популярність стає основою для формування режиму особистої влади. Ефективним інструментом протидії цьому є набір інституційних механізмів, наявність системи стримування та противаг. В демократичних державах влада не володіє абсолютною монополією, а створює можливості для змагання різних точок зору. Звідси зрозуміло, що розпочата в Україні політична реформа потребує дальшого продовження та удосконалення. Рівно як і те, що належне місце в цьому процесі повинна обійняти політична опозиція.

С.Хантінгтон звертає увагу на те, що не існує прямої залежності між демократією та формою правління. Маємо чимало прикладів ефективної демократії в рамках усіх відомих форм правління. Однак існує пряма залежність між демократією та політичною стабільністю. Політична стабільність визначає не ступінь демократичності, а сам факт її подальшого існування. Випробування політичною стабільністю є одним із найсерйозніших іспитів для демократії, що народжується. Ця теза заслуговує на особливу увагу зі сторони законотворців. При зміні форм та процедур владарювання слід керуватися не тимчасовими вузькопартійними потребами, а стратегічними загальнонаціональними інтересами. В політичній теорії загальновідомим є той факт, що політичне правління засноване на змішаній формі правління, пропорційній виборчій системі та двопалатному парламенті є найменш стабільним. Із згаданих трьох чинників в Україні маємо два. До них слід додати також регіональні культурно-історичні відмінності, суперечливі геостратегічні прагнення, хронічну невирішеність соціально-економічних проблем, дестабілізуючі зовнішні впливи. “Поділений будинок довго не простойть”, - зазначав А.Лінкольн. Тому проблема політичної стабільності в Україні потребує невідкладного і системного вирішення.

Ще однією серйозною загрозою демократії в Україні є зменшення ступеню керованості суспільними процесами, взаємне поборювання різних центрів влади як за сфери так і за об’єм владних повноважень, протистояння в лавах опозиції. Перехід до парламентсько-президентської форми правління не зняв, а можливо й ще більше загострив протиріччя між президентською, парламентською

та виконавчою гілками влади. Не зменшив цих протиріч і “круглий стіл” ініційований президентом, Універсал національної єдності так і не став “дорожною картою” для тих політичних сил, які підписавшись під його положеннями, отримали в свої руки всю повноту влади в Україні. Авторитет Президента в очах населення падає, його приналежність до однієї політичної сили (яка до того ж ніяк не може знайти свого місця в системі влади) робить малоефективною його роль як неупередженого арбітра нації. Судова влада в боротьбі за свою незалежність дійшла до незалежності не лише від букви закону, але подекуди й від здорового глузду. На цьому фоні зростає суспільна апатія та розчарування населення демократичними інститутами та процедурами, що веде до зростання популярності радикальних політичних сил.

С.Хантінгтон вважає, що демократію слід трактувати не як постійну, а як перехідну змінну, яка еволюціонізуючи проходить різні етапи і набирає різних (в тому числі й не зовсім довершених) форм. Процес становлення ліберальної демократії є складним та тривалим. Охоплює він занепад авторитарної системи, появу демократичної системи і подальшу її консолідацію. Процес цей не завжди поступальний та прямолінійний. Можна зобразити його у вигляді циклу: “два кроки вперед – один назад”. Хвилі демократизації змінюються хвилями відступу від демократії, що значною мірою залежить як від особливостей національного характеру громадян так і від зовнішніх чинників. З чим маємо справу сьогодні в Україні – з “запамороченням від успіхів” чи “втечею від свободи” – покаже час. Однак і одне і друге є симптомами суспільної недуги.

1. Huntington S.P. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century, Norman Oklahoma, 1991, Oklahoma University Press
2. Schumpeter J.A. Kapitalism. Socialism. Democracy, London-Boston, 1987, Unvin Paperbacks.
3. Huntington S.P. Political Order in Changing Societies, New Haven, 1968, Yale University Press, p.1.
4. Che Guevara E. Guerrilla Warfare, NY, 1961, Vintage Books, p.2.

SUMMARY

Shveda Yu. SUCCESSES AND THE THREATS OF THE DEMOCRATIC TRANSFORMATIONS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE S. HANTINGTON'S THEORY OF “DEMOCRATIZATION WAVES”

Author of the article illustrates the democratization processes in Ukraine on the base of the fundamental principles developed by the S. Hantington in the “Third Wave of Democratization”. He makes the conclusion that the process of the liberal democracy development is difficult and contradictory and includes the following stages: the decline of the authoritative system; the emergence of the democratic system; consolidation of democracy.

Я.ЯРОШ (Луцьк)

МІСЦЕ І РОЛЬ “ТРЕТЬОГО СЕКТОРУ” В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Аналіз місця і ролі “третього сектору” у політичних процесах дає змогу виділити такі головні аспекти. По-перше, “третій сектор” все більше виступає суб’єктом політики, беручи все активнішу роль у формуванні та реалізації державної політики; по-друге, “третій сектор” розглядається, як суб’єкт політики, яким намагаються маніпулювати різні соціально-політичні сили; по-третє, “третій сектор” все більше бере участь у виробленні й апробації нових цінностей, відносин, моделей поведінки. Особливе місце займає “третій сектор” при формуванні європейських цивілізаційних норм і стандартів.

Найхарактернішими ознаками трансформаційних змін в нашій державі є перетворення у суспільно-політичній сфері. В Україні в останній час зроблено кардинальні зміни у формах та методах державного управління, поглиблюється розбудова громадянського суспільства, а це вимагає нового формування відносин громадських об’єднань із політичною владою. Спроби втілення політичної реформи, хоча й повільно, але ведуть до зростання ролі “третього сектору” у розробці і реалізації державної політики [6, 3-32].

Демократизація українського суспільства дає змогу шляхом відкритого теоретичного аналізу виявляти на ранніх стадіях нові проблеми і вносити корективи у способи їх вирішення. Більшість аналітиків розглядають “третій сектор”, як певну суспільну лабораторію, що “виробляє і апробує невідомі раніше цінності, відносини, культурні норми і приклади, моделі поведінки” [4, 77].

Все помітнішу роль відіграє “третій сектор” у суспільно-політичному житті. На відміну від політичних партій, він не претендує на безпосередню участь у реалізації владних повноважень і не бореться за владу. Він включається у політичну діяльність у тій мірі, на скільки це потрібно для вирішення завдань, що лежать в економічній, соціальній, культурній, екологічній та інших сферах. Наявність складних проблем, що неможливо вирішити без влади, спонукає громадян до об’єднання, включає їх в орбіту політичних процесів [2, 15-16].

Ступінь впливу “третього сектору” на політичні процеси різна, але все більш помітніші тенденції до зростання. У сучасних умовах загальної політизації суспільства жодне з таких об’єднань не може повністю відмежуватися від прямої або опосередкованої участі в політичному житті. Одне з головних завдань “третього сектору” полягає у впливах на процеси прийняття політичних рішень органами державної влади і посилення тиску на владні структури на різних рівнях.

В українському суспільстві “третій сектор” поступово стає все більш активним суб’єктом політичного процесу. Він реалізує себе у специфічній суспільно-правовій атмосфері, яка істотно коригує його діяльність. Основний вплив на прояв суб’єктності й специфіку функціонування “третього сектору” здійснює політичний режим, методи і форми його реалізації.

Повнота спектру “третього сектору” та умови його функціонування є також визначальними індикаторами демократичності суспільства. Демократичне суспільство не лише декларує, але й реально гарантує права й основні свободи громадян. “Третій сектор”, разом із державними і партійними структурами, намагається виступати важливим елементом соціально-політичної конструкції суспільства. В розвинутих демократичних країнах він перебирає на себе широке коло суспільних функцій, перетворюючись при цьому на невід’ємний структурний компонент суспільства.

У ході демократизації в Україні з’являється все більше різноманітних громадських об’єднань. За приблизними підрахунками фахівців у нашій державі тепер діє приблизно 5 тисяч асоціацій, союзів, фондів тощо.

Статус і принципи діяльності громадських об’єднань найбільш детально обумовлені Законом України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 року. Зокрема, серед об’єднань громадян закон вирізняє політичні партії, рухи та громадські організації. Громадською організацією, відповідно до закону, вважається об’єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших загальних інтересів і потреб [1, 106-108]. Найбільш поширеними серед структур “третього сектору” є: профспілки, об’єднання інвалідів, ветеранські, жіночі, молодіжні, дитячі, наукові, технічні, культурно-просвітницькі, спортивні, творчі спілки, добровільні товариства, фонди, різноманітні земляцтва, тощо.

За роки існування незалежної української держави, незважаючи на складну політичну, соціально-економічну ситуацію в країні, “третій сектор” успішно розвивається, хоча загалом ще проходить початкові етапи свого становлення. На це впливає ряд об’єктивних і суб’єктивних причин. Аналіз конкретної ситуації в регіонах України підтверджує думку О. Корнієвського та В. Якушика, що нежиттєвими виявилися ті молодіжні формування, які були створені без належного опрацювання програм і визначення механізмів забезпечення життєдіяльності організації. Такі структури “мали позасистемне походження, узгоджене з об’єктивною логікою розвитку суспільно-політичних процесів” [3, 74].

Більшість організацій “третього сектору” не є первісно політичними, а чимало з них взагалі не виходять на рівень політики. Це найбільш характерно для організацій культурно-просвітницької та благодійницької спрямованості. Разом із тим, у “третьому секторі” України існують об’єднання, які ставлять перед собою першочергове вирішення політичних цілей. Саме ці організації виступають суб’єктивними посередниками між членами груп і державою. Такі об’єднання, на відміну від інших, мають виразний політичний вимір, а їх активність спрямовується не лише на вирішення вузьких групових проблем, а й на широку політику. Вони тісно вплетені у політичний процес, тому що: по-перше, політика залишається домінуючою сферою

розподілу суспільних цінностей; по-друге, специфічні інтереси через політику можуть бути виражені, як загальні; по-третє, внаслідок загальної політизації суспільного життя навіть неполітичні проблеми розв'язуються переважно через владні політичні структури [5, 50-51].

Організації “третього сектору”, як політичні об'єднання, функціонують тоді, коли вони виконують виразно агреговані політичні завдання або реалізують свої інтереси за допомогою політичних методів. Однак, на відміну від політичних партій, вони намагаються переважно робити різноманітний тиск на владні структури, політичних діячів для прийняття потрібних їм рішень.

Аналіз сучасних суспільно-політичних процесів, дозволяє прогнозувати, що чисельність, структурованість, ідеологічна визначеність організацій “третього сектору” в Україні буде зростати і надалі. В останній час активно створюються правозахисні організації. Це стимулюється тим, що Україна підписала важливі міжнародні угоди щодо захисту прав людини. З розвитком приватного підприємництва та загостренням економічних і соціальних проблем збільшується кількість організацій, що діють в економічній сфері.

На основі аналізу сутності, методів та особливостей функціонування структур “третього сектору” можна виділити такі їх типи:

– по-перше, організації, що об'єднують громадян за спільним ідейним спрямуванням;

– по-друге, високополітизовані організації, що, як правило, мають розгалужені структури та орієнтуються на конкретну (найчастіше правлячу) партію. В багатьох країнах, особливо європейських, такі організації функціонують як секції або фракції. За їх допомогою партії готують кадровий резерв, організують вибори, референдуми, проводять масові акції;

– по-третє, організації, які не мають чіткої ідейно-політичної основи і займаються переважно вирішенням соціально-економічних, культурно-художніх, побутових проблем громадян. Такий тип організацій найбільш розповсюджений.

Організації “третього сектору” найчастіше виступають початковою стадією створення масових

об'єднань і партій. При цьому вони можуть бути неоднорідними і формуватися на узагальнених поняттях. Зокрема групи за інтересами, які ще не стали об'єднаннями і партіями, але вже мають близькі позиції і погляди, що дає змогу їм виступати спільно. Для “третього сектору” України характерна загальна розпорошеність, відсутність чіткої структурізації. В умовах розмитості загальнодержавних суспільних орієнтирів їм важко успішно розвиватися.

Традиційна персоніфікація влади і публічних політиків, яка утвердилася в українському суспільстві у попередні десятиліття і продовжує наростати, як показали парламентські вибори 2006 р., створює чималі труднощі для розвитку “третього сектору”. Як відомо, політичний та громадський авторитет створюється роками, він спирається на конкретні й резонансні вчинки. На жаль, більшість публічних лідерів в Україні відстоєє корпоративні, кланові, особисті інтереси і дуже рідко лобює інтереси конкретних соціальних груп і верств. Незважаючи на це, “третій сектор” об'єктивно пом'якшує зростаючу заполітизованість і обмежує гегемоністську роль політики над громадянським суспільством.

Аналіз місця і ролі “третього сектору” у політичних процесах дозволяє зробити висновок, що позиції навіть найактивніших об'єднань, не є завойованими раз і назавжди. Зростання ролі цих структур, у масовій свідомості і підтримці, відбувається поступово, підтверджується шляхом організаційного зміцнення і самоусвідомлення не лише їх активом, а й усім суспільством. Організовані структури “третього сектору” неминуче і поступово стануть повноправними складовими політичного процесу лише в умовах подальшої демократизації українського суспільства. Міжнародний і вітчизняний досвід переконливо свідчить, що швидкий ренесанс українського суспільства, входження у європейську і світову спільноту, можливий лише за активної участі “третього сектору” у соціально-економічних і цивілізаційних процесах, за умови активізації взаємодії політичного і громадянського суспільства.

1. Закон України “Про об'єднання громадян” //Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №34 – С.121- 132.
2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року – К.: Просвіта, – 1996. – 78 с.
3. Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К.: Київське братство, 1997. – 248 с.
4. Молодь України за соціальний прогрес і злагоду в суспільстві: Зб. матеріалів конгресу української молоді 25-28 травня 1997 р. – К.: АТ Столиця, 1997. – 202 с.
5. Організаційно-нормативне забезпечення та досвід реалізації молодіжної політики на регіональному рівні: Наук. звіт / УкрНДІ проблем молоді; керівник теми Я.Немирівський.– К.– 1995. – С.50-54.
6. Практикум з політології / За ред.Ф.М.Кирилюка. – К.: Видавничий дім “Комп'ютерпрес”, 2003 – 622 с.

SUMMARY

Yarosh Ya. THE PLACE AND ROLE OF THE “THIRD SECTOR” IN THE UKRAINIAN POLITICAL PROCESS

Which analyzes the development of movement in Ukraine and their contribution in a creation of a state building is defended. It is demonstrated, that the development subjectness of affiliations in Ukraine is closely connected with the concrete socio-economic and spiritual capabilities of the society.

І. ДОЦЯК (Івано-Франківськ)

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Трансформаційні процеси сучасного українського суспільства визначаються цілим комплексом політичних, соціально-економічних, культурних, демографічних, геополітичних та етнічних чинників. Всі вони перебувають в тісному взаємозв'язку та взаємозалежності впливаючи на характер, динаміку та спрямування суспільних перетворень. Відмічаючи значимість всіх вище означених впливів, предметом нашого дослідження є аналіз етнічних чинників які концентровано проявляються в етнополітичних проблемах життєдіяльності українського суспільства.

Етнополітичні проблеми (проблема - з грецького задача, утруднення) можна визначити як нагальні теоретичні та практичні питання етнополітичних відносин, які потребують вивчення, дослідження та розв'язання політичними засобами. Вони виступають вихідним пунктом у виникненні та розгортанні етнополітичних протиріч та конфліктів. Саме загострення та не вирішення етнополітичних проблем приводить до посилення протиріч та ескалації етнополітичних конфліктів.

По суті можна сформулювати єдиний поняттійний ряд на основі інтенсивності процесів що відбуваються: проблеми – суперечності – протиріччя – конфлікт. Етнополітичний конфлікт – це процес виявлення і усунення суперечностей що постійно виникають в етнополітичній сфері політичного суспільства [1,с.13]. Поліетнічний характер українського суспільства та складність трансформаційних процесів об'єктивно зумовлюють виникнення етнополітичних проблем. Проте реальні зусилля щодо їх вирішення можна розглядати як рушійну силу суспільних перетворень.

Існування значної кількості етнополітичних проблем вимагає їх типологізації для системного і глибокого аналізу. На нашу думку всі існуючі в Україні етнополітичні проблеми можна об'єднати на темпоральній основі: проблеми, які залишились в спадок від колишньої радянської системи та проблеми що виникли в умовах вже незалежної України і є наслідком розпаду Радянського Союзу та глобалізаційних процесів сучасності. До перших можна віднести проблему депортованих етносів (зокрема кримськотатарського), забезпечен-

ня умов вільного культурного розвитку етнопонаціональних меншин, відновлення історичної справедливості стосовно вояків ОУН-УПА та ін. Новітніми визначення етнополітичного статусу російської національної меншини, формування нових етнопонаціональних меншин в результаті міграційних процесів в Україні (в тому числі і незаконної еміграції з країн Південно-Східної та Середньої Азії), політичних засобів забезпечення прав та свобод трудових мігрантів з України як в країнах Заходу так і в Росії, проблема торгівлі людьми, яка набуває етнопонаціонального характеру і вимагає послідовної політики щодо запобігання та ін. Існуючі етнополітичні проблеми перебувають в цілісності та взаємозалежності, охоплюючи всю систему етнополітичних відносин і звичайно не можуть розглядатись як локально і відособлені.

Аналіз етнопонаціональних проблем України можливий при окресленні трьох рівнів: загальноцивілізаційного, міждержавного та міжетнічного.

Цивілізаційний підхід базується на концепції протистояння цивілізацій С.Гантінгтона. За нею Україна позначена роздвоєністю і має дві окремі культури. Лінія цивілізаційного розлому між Заходом та православ'ям проходить через її осердя, і так було впродовж століть. У різні часи минувшини Західна Україна належала до Польщі, Литви та Австро-Угорської імперії. Велика частина її населення є адептами уніатської церкви, яка притримується православних обрядів, але визнає верховенство Папи. Історично Західна Україна розмовляє українською і виявляє стійкі націоналістичні погляди. З іншого боку, населення Східної України є у своїй більшості православними християнами і переважно розмовляє російською [2, с.204]. Безумовно існують суттєві мовно-культурні відмінності між різними регіонами України, поширена подвійна ідентифікація особистості: спочатку як жителя певного регіону а вже потім етнічна чи громадянська. Географічно і ментально жителі Західної України тяжіють до Європи, куди в основному і спрямована їх трудова міграція. В Східній і Південній Україні переважає російський вектор культурної та економічної орієнтації. Серйозною проблемою для України є відсутність

єдиної помісної церкви, яка би виступила цементуючою силою єдності держави. Не зважаючи на домінування православної релігійної традиції, створення такої церкви є дуже проблематичним навіть у віддаленому майбутньому. Однак, на нашу думку, цивілізаційне протистояння в Україні досить умовне і не має різкого характеру, відмінності між населенням різних регіонів не є такими радикальними, спостерігається тенденція зростання громадянської само ідентифікації. Ситуація на президентських виборах в Україні 1994 року, яку використав С.Гантінгтон для ілюстрації цивілізаційного розлому, суттєво відрізняється від ситуації 2004р. За В.Ющенка, як носія західних цивілізаційних цінностей проголосувало на 4 області більше (Північна та Центральна Україна) ніж за Л.Кравчука в 1994р. В.Хмелько вважає, що

сьогодні в Україні досить помітно поширене усвідомлення того, що проведення політичного курсу, який отримав на президентських та парламентських виборах підтримку більшості лише в одній половині України, і який був відхилений більшістю в іншій її половині, є небезпечним для цілісності країни і розбудови демократичної державності [3, с.5].

Український центр економічних і політичних досліджень ім.О.Разумкова [4, с.13] відмічає, що саме центральна частина України зазнала найбільших змін в процесі останніх виборчих кампаній, вона піддається регенерації і може стати основою європейської країни. Південний та Східний регіони зберігають сильну радянську (навіть не російську) традицію.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “До якої культурної традиції Ви себе насамперед зараховуєте” (за регіонами, у %)

	Україна в цілому	Західний	Центральний	Східний
Загальноєвропейська	6,6	9	6,2	5
Радянська	16,4	4,4	13,3	22,7
Українська	56,6	79,9	71,9	37,2
Російська	11,3	1,5	3	20
Інша	1,5	1,4	0,7	1,6
Важко відповісти	7,9	3,8	4,8	13,5

Можна констатувати існування серйозних мовно-культурних відмінностей в різних регіонах України, що виступає основою етнополітичних проблем пов'язаних із ставленням до вектора зовнішньополітичної інтеграції держави.

Росіяни та російськомовні українці підтримують посилення інтеграції з Росією, українці та російськомовні українці, що мають українську ідентифікацію – відповідно європейську інтеграцію. Але противників входу в НАТО більше як прихильників у обох групах. Понад половини опитуваних є прихильниками дружнього нейтралітету по відношенню як до Північноатлантичного союзу, так і до військового союзу із країнами СНД [5, с.5]. Розв'язання проблеми потребує виваженого компромісу політичних сил різної орієнтації для забезпечення соціальної стабільності та територіальної цілісності.

На міждержавному рівні етнополітичні проблеми сучасної України реалізуються в першу чергу через взаємовідносини з Російською Федерацією. Не можна не погодитись із позицією Роджерса Брюейкера, що на пострадянському просторі існує всебічна суперечка між (1) новоутвореними національними – і націоналізаційними - державами; (2) національними меншинами в нових державах; та (3) зовнішніми “вітчизняними” державами до яких меншини “належать” за етнона-

ціональною подібністю, а не за правовим громадянством. Ці триадичні взаємини між новонародженими національними державами, національними меншинами та зовнішніми національними вітчизняними повторюються у різних конфігураціях в усій пост-радянській Євразії [6, с.69].

Росія, прийнявши на себе місію правонаступника колишнього Радянського Союзу в ключових позиціях зовнішньополітичних відносин (місце постійного члена Ради Безпеки ООН, статус ядерної держави, відповідальність за союзні борги без розподілу активів) прагне зберегти статус наддержави. Така позиція чітко прослідковується у відносинах із колишніми республіками СРСР, в першу чергу із Україною. Великодержавницька політика північного сусіда реалізується через пряме втручання у внутрішні справи України (особливо це проявляється під час виборчого процесу), економічний тиск з позиції монопольного постачальника енергоресурсів, дій спрямованих на, так званий, захист російськомовного населення. Інтенсивність та характер зовнішньополітичних впливів визначається результатами виборів центральних органів влади України. Після перемоги В.Ющенка на президентських виборах 2005 року тиск носив характер відкритого шантажу, після затвердження прем'єр-міністром В.Януковича відносини набули більш довірливого та покровительського характеру, правда не без

врахування власного економічного інтересу. Як відмічає В.Котигоренко, органи державної влади Росії своїм втручанням в етнополітичні відносини в Україні прагнуть продемонструвати турботу про російську діаспору і готовність захищати її від, зрозуміло, не жорстокого поводження, але від “дискримінації” навіть позірної, і тим самим зміцнити власний авторитет серед населення Російської Федерації, а крім того – збільшити геополітичний ресурс власної держави за рахунок прихильності діаспори [7, с.447]. В умовах високих цін на енергоносії та серйозної залежності Заходу від постачання російського газу, по суті Україна залишається наодинці із експансіоністською політикою Кремля. Сучасне політичне становище Росії багато в чому подібне на становище післявоєнної Веймарівської Німеччини, що підкреслює потенційну небезпеку для її безпосередніх сусідів. Теперішнє економічне піднесення Росії сприяє посиленню орієнтацій щодо інтеграції з нею на пострадянському просторі в цілому та в Україні зокрема.

На міжетнічному рівні етнополітичні проблеми актуалізуються під час виборчого процесу. Участь у виборах стає основним засобом відстоювання та реалізації своїх етнічних, політичних чи соціальних інтересів. Це стимулює до участі в них різні політичні об'єднання ідеологічного, соціального чи національного спрямування. Таким чином, етнічні групи виступають не лише об'єктами, але і суб'єктами політичних впливів. Етнополітичні орієнтації виступають важливим мотивом електорального вибору громадян. М.Ліпсет та С.Роккан виділили чотири типи соціальних розмежувань, які найбільш сильно впливають на політичний вибір електорату – між власниками і робітниками, між містом та селом, між різними релігійними групами, між центром та периферією. Найбільшого розповсюдження, як показали дослідження в різних країнах, має розкол на буржуазію, середній клас та робітничий клас. Хоча в країнах, де мають місце (історично склались) значні етнокультурні та релігійно-конфесійні розбіжності, вони можуть виявляти навіть більший вплив на електоральну поведінку, ніж статусні (класові) розбіжності [8, с.38]. Специфіка сучасного українського суспільства, пов'язана з слабкою соціальною структурованістю, поліетнічністю і регіональними особливостями, визначає високу значимість етнополітичних проблем у виборчому процесі взагалі та електоральних перевагах зокрема. Тому більшість суб'єктів виборчого процесу в своїх передвиборчих програмах значну увагу приділяють вирішенню етнополітичних проблем.

Сучасний етап трансформаційних перетворень в Україні демонструє нові реалії взаємозв'язку та взаємозалежності виборчого процесу та етнополітичних проблем. Це, в першу чергу, пов'язано із формуванням багатопартійної політичної системи та міжпартійною конкуренцією

на виборах. В партійних доктринах та політичній практиці обов'язково проявляється етнополітичний компонент, діяльність партій може бути як стабілізатором міжетнічного консенсусу так і каталізатором конфліктів. Як справедливо відмічає В.Котигоренко [9, с.336], традиційною рисою багатопартійності в громадянському суспільстві є те, що вона ґрунтується на принципах позаетнічності. Найпопулярнішими в суспільствах західного типу стають так звані “масові партії”, кожна з яких претендує на роль речника всіх громадян незалежно від їхнього класового або майнового статусу чи етнічної приналежності. Але одночасно з цим відбувається також політизація етнічності. Цей процес виник і триває як один із виявів так званого “етнічного відродження”, що з 1960-х років заявило про себе на європейському континенті й в усьому світі. Інколи партії, соціальна база яких збігається з етнічністю, стають на сепаратистський шлях, дестабілюють тим самим ситуацію в країнах, де вони діють, і утруднюють розвиток громадянського суспільства. Етнополітична ситуація в Україні розвивається дещо подібно при врахуванні серйозного впливу з боку Росії. Наш вічний стратегічний партнер активно використовує етнічні чинники для реалізації своїх зовнішньополітичних інтересів на всьому пострадянському просторі. В значній мірі українські політичні партії орієнтуються на електорат певних регіонів, що визначає їх позиції в етнополітичних відносинах та ставленні до союзу з Росією. Переважання в ряді регіонів російської мови та культури (а в Криму, до того ж, і етнічних росіян) використовується рядом політичних партій для обґрунтування ідей або про реанімацію Радянського Союзу, або утворення нової великої держави на принципі слов'янської єдності, тобто на суто етнічних засадах. В західноукраїнському регіоні стараються апелювати до ідей тлумачення української нації як категорії етнічної і “захисту” українців та української культури. Широкий спектр політичних партій виділяє свої підходи та бачення етнополітичних відносин взагалі та характеру їх розвитку в майбутньому. Причому вибори різних періодів характеризуються домінуванням різних позицій та підходів. Типовими для учасників парламентських виборів 2002 року були твердження про рівноправний розвиток усіх культур та народів (виборчий блок “Проти всіх”, “Блок Юлії Тимошенко”), відродження духовності, вікових народних традицій, моралі та культури, її цінностей (Партія “Жінки за майбутнє”, Всеукраїнська партія трудящих), відродження традицій високої української культури як складової частини європейського культурного простору і водночас повноцінний і вільний розвиток російської мови та культури (СДПУ(о)), за вільний і рівноправний розвиток мов національних меншин (Ліберальна партія України (оновлена)),

необхідність відродження традиційної народної культури, української мови, збереження культурних цінностей та історичного середовища (Народний рух України за єдність) [10, с.13]. Саме під час цих виборів проявились протиріччя між партіями щодо статусу російської мови. Партії лівого спрямування разом із націоналістичним “Руським блоком” декларували надання російській мові статусу державної з метою привабити російськомовних виборців, проте більшість інших учасників перегонів таких як, наприклад, “Команда озимого покоління”, виборчий блок “Демократична партія – демократичний союз”, “Блок Юлії Тимошенко” та інші відстоювали принцип єдиної державної мови, якою має бути мова титульного етносу, при одночасному забезпеченні вільного розвитку російської мови та мови національних меншин. Проте із шести партій та блоків, що пройшли до Верховної Ради IV скликання, тільки Компартія офіційно задекларувала як свою мету надання російській мові статусу другої державної.

Під час виборчої кампанії 2006 року мовне питання постає більш гостро, що проявляється в передвиборчих програмах політичних партій та блоків. Перші вибори на пропорційній основі в Україні привели до загострення конкурентної боротьби між партіями-суб’єктами виборчого процесу за електоральну підтримку, тому проявляється чітка спрямованість у виборчій агітації на етнічні та культурні орієнтації виборців. Надання російській мові статусу другої державної декларували не лише партії лівого спрямування КПУ, СПУ, Народна опозиція Н.Вітренко, але і такі центристські сили як Партія регіонів, “Опозиційний блок не так!” – “розв’язання проблеми російської мови через прийняття, на основі Європейської хартії регіональних мов, закону про статус російської мови, який забезпечить право російськомовних громадян без будь-яких перешкод користуватися рідною їм мовою” [11, с.6]. Проросійські виборчий блок “За союз” та “Партія політики Путіна” захист російської мови поєднували із закріпленням православної релігійної традиції та визнання Української православної церкви Московського патріархату об’єднуючою засадою. В діаметрально протилежному розумінні сприймають мовну проблему політичні сили правого спрямування: ВО “Свобода”, “Народний рух України за єдність”, Українська консервативна партія, декларуючи необхідність збереження існуючої конституційної норми, яка визначає українську мову єдиною державною, і забезпечення всілякої державної підтримки розвитку української мови та культури в Україні.

Орієнтація конкуруючих політичних сил на різні мовно-культурні сегменти здатна спричинити міжетнічні протистояння через загострення етнополітичних проблем, суперечностей між центральною та регіональною владою. Президентські

вибори 2004 року показали наскільки серйозною для України є загроза сепаратизму, коли мовно-культурні відмінності поєднуються з економічними та політичними інтересами регіональних еліт та бізнес-груп. Ще ніколи українське суспільство не було так близько до територіального розколу та громадянської війни. Бездумне і безвідповідальне використання виборчих технологій, заснованих на ідеї регіонального протистояння індустріального сходу, що є загальним годувальником, і дотаційного заходу, привело до фактичного електорального розколу українського суспільства, що має значну етнополітичну та культурну складову. Неefективна і непослідовна діяльність теперішньої влади його не лише не пододала, а й посилила через серйозні суспільні розчарування в наслідок нереалізованих соціальних очікувань. Наслідком є радикалізація позицій частини політичних партій та блоків на виборах 2006 року, цілий парад “мовних суверенітетів” на Сході та Півдні України, коли місцеві органи влади, перевищуючи свої повноваження, надали російській мові статусу регіональної.

В Криму загострилась етнополітична проблема відновлення прав депортованого кримськотатарського народу. Вона реалізується у відкритому протистоянні з іншими етнічними спільнотами в першу чергу за земельні угіддя. Хоча кримськотатарське населення шукає і політичних шляхів розв’язання проблеми через забезпечення гарантованого входження своїх представників до представницьких органів влади. Існуюча виборча система не змінила переконання лідерів Меджлісу в тому, що “за умов, коли дійсний вибір кримськотатарського електорату, який перебуває у непорівнюваній кількісній меншості, не буде деформуватися арифметичною більшістю голосів кількісно переважаючого некримськотатарського електорату, тільки тоді кримські татари матимуть реальні можливості не тільки брати участь у виборах, а і певною мірою реально впливати на їх результати” [12, с.27]. Етнополітичні відносини в Криму визначають ставлення до засадничих принципів виборчого процесу. Кримські татари виступають фактично за впровадження куріальної виборчої системи, яка б гарантувала їм пропорційне представництво в органах влади різних рівнів. Проте такий підхід наштовхується на радикальне неприйняття комуністів та партій, що орієнтуються на етнічних росіян. Складні міжетнічні відносини в цьому регіоні загострюються за рахунок посилення суперечностей між Україною і Росією стосовно оренди майна та використання навігаційних споруд Російським Чорноморським флотом, проведення військових навчань НАТО на українській території. Етнополітичні проблеми загострюються в серйозний етнополітичний конфлікт саме у Криму.

Отже етнополітичні проблеми - це нагальні теоретичні та практичні питання етнополітичних відносин, які потребують вивчення, дослідження та розв'язання політичними засобами. Процес суспільних трансформацій в Україні визначається як етнополітичними проблемами одержаними в спадок від радянської системи, так і породженими глобалізаційними процесами сучасності. Цивілізаційний розкол України, великодержавна політика Російської Федерації та суттєві мовно-культурні протиріччя на регіональному ґрунті актуалізують та загострюють етнополітичні про-

блеми сучасного українського суспільства. Виборчий процес виступає каталізатором існуючих суперечностей, переводячи їх у річище партійної конкуренції та виборчих технологій. Реальні зусилля політикуму, етнонаціональних спільнот, політичних інститутів, інституцій громадянського суспільства, засновані на толерантності, консенсусі, тому що об'єднує, а не роз'єднує, забезпечуватимуть процес розв'язання етнонаціональних проблем і визначатимуть динаміку та спрямування трансформаційних процесів в Україні.

1. Маруховська О. Врегулювання етнічних конфліктів: наука чи мистецтво // Віче.- 1998. - №1.
2. Гантінгтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку /Переклад з англійської Наталії Климчик. – Львів: Кальварія, 2006.
3. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну.// Дзеркало тижня. - №24 – 24 червня 2006 р.
4. Боднар Н. Слава Україні. // Експрес.– 2006. – 12 жовтня.
5. Хмелько В. Там само.
6. Брюейкер Роджерс Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі./ Переклад з англійської О.Рябова. – Львів: Кальварія, 2006 .
7. Котигоренко В. Етнічні протиріччя та конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004.
8. Lipset S.M. , Rokkam S. Party Systems and Voter Aligments. – New-York: Free Press, 1967.
9. Котигоренко В. Там само.
10. Вибори 2002 у контексті міжнаціональних відносин. –Галичина – 2006. – Вип.1. – 8 лютого.
11. Чубаров Р. Вибори 31 березня 2002 року в Автономній Республіці Крим // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2002. – №3-4 (15-16).– Травень – серпень.

SUMMARY

I.Dotsyak. ETHNOPOLITICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN UKRAINE

Ethnopolitical problems processes of transformational in Ukraine are analyzed. Inhere one realization: civilization, interstate and integrity are shows. Election process in development of ethnopolitical problems.

Р.ОФІЦІНСЬКИЙ (Ужгород)

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х — ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-х рр.)

У державотворчому процесі незалежної України проблемні аспекти історичної традиції посіли чільне місце. На початку ХХІ ст. ще залишаються в силі постулати, породжені комуністичною історіографією другої половини ХХ ст. Тепер вони на озброєнні фахівців, що наповнюють історико-теоретичним змістом національну ідею в Україні, Польщі, Росії та Ізраїлі. І мають відчутний вплив на двосторонні відносини.

Визвольна війна західних українців другої половини 1940-х — першої половини 1950-х рр. потрапила до центральних тем всесвітньої історії ХХ ст., вписавшись у хронологічне обрамлення чутливих змін на глобальному переломі від завершального етапу Другої світової війни до рубіжної кризи системного характеру. Мається на увазі ро-

тація моделі розвитку тоталітаризму (де-сталінізація) та імперіалізація двох полюсів у міжнародних відносинах (поширення комунізму і звуження колоніалізму).

У вужчому прочитанні зазначений феномен служить, з одного боку, завершальним штрихом пізнього сталінізму в Україні, а з другого — сполучною ланкою до радянського контролю над своїм західним "соціалістичним табором" — Центральнo- і Південно-Східною Європою, що в умовах "холодної війни" відійшли до сфери впливу (радіше — відання чи управління) СРСР.

Варто відмітити додаткове навантаження на історичну традицію за конкретних політико-правових колізій. Йдеться про те, що у фундамент відновленої Української держави лягла ліва ідео-

логія, символічно пов'язана з принагідно міфологізованими сторінками життєдіяльності Центральної Ради і УНР обох редакцій з їх соціалістичною верхівкою з числа соціалістично-революціонерів, соціал-демократів і т. п. Зрозуміло, ідеологічному противнику з правого боку — націонал-демократичного (ОУН, УПА), складно торувати шлях до встановлення істини у масовій свідомості сучасних українців, особливо східних і південних.

Враховуючи політичну гостроту, що проявилася в Україні останніх років у запеклій електоральній боротьбі, спробуємо розглянути нашу проблему в семи аспектах: інституційному, кінохудожньому, мемуарному, статистичному, особистому, дискусійному, компаративному. Частина з них має постановочний характер, причому наголошуємо на останньому: в історіографії цього питання досі бракує повноцінних історико-порівняльних досліджень у найширших контекстах.

Аспект інституційний. Легітимність Української повстанської армії визнано де-юре 1989 р., коли Верховна Рада УРСР ратифікувала Женевську конвенцію. За нею, національні визвольні рухи визнаються легітимними, якщо: 1) керівництво відповідає за своїх підлеглих; 2) вояки мають чітку відзнаку своєї армії; 3) відкрито носять зброю; 4) дотримуються законів і звичаїв війни. Цим критеріям УПА відповідала. Самраз в Україні проживали 5 млн. ветеранів війни і прирівняних до них. Їхні права регулював закон від 22 жовтня 1993 р. про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту, за яким вояки УПА до 1944 р. теж належать до учасників бойових дій. Як бачимо, 1945 р. став для них закономіфотворчим бар'єром, котрий пізніше спробували знести.

Заступник директора Інституту історії України НАНУ, професор Станіслав Кульчицький очолював робочу групу істориків, створену 1997 р. при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА [1]. За приклад взяли роботу американської комісії Джеймса Мейса 1980-х рр. щодо українського геноциду 1932 — 1933 рр. Вона набрала вигляду тріади: короткі тези; дослідження, що містилися в доповіді Конгресу США; тритомник свідчень.

Першим елементом студій над ОУН і УПА стали десятки опублікованих збірників документів і монографічних досліджень. Другий та третій елементи — колективна монографія і фаховий висновок, що витримав три видання: накладом 500, 1000, 120 тис. прим., які розійшлися по бібліотеках і навчальних закладах України. Однак в січні 2007 р. С. Кульчицький коментував: "На жаль, ми зазнали фіаско у досягненні головної мети. Нам не вдалося змінити ставлення до УПА громадсь-

кості на сході й півдні України, що й досі живе у полоні радянських стереотипів" [2].

Типовий приклад. Монографія професорів Дніпропетровського національного університету Валентина Іваненка і Віктора Якуніна "ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології" (2007) мало відрізняється від культивованих радянською наукою. Зокрема, автори розкритикували висновок згаданої робочої групи. При тому запевнили, що "монографія не є політичним замовленням", бо видана власним коштом (500 прим.). Але скептики оцінили дорого тверду обкладинку і папір найвищого гатунку (радіо "Свобода", 5 березня 2007 р.), що дисонує із розміром зарплатні безкорисливих професорів.

Український інститут національної пам'яті було утворено 31 травня 2006 р. як центральний орган виконавчої влади із спеціальним статусом. Він повинен забезпечити "всестороннє вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ ст. та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій". Голову Інституту призначає Кабінет міністрів за поданням прем'єр-міністра. Наразі ним став академік Ігор Юхновський, ветеран Великої Вітчизняної війни, народний депутат декількох скликань від національно-демократичних сил, колишній перший віце-прем'єр.

21 липня 2006 р. Кабінет міністрів України (прем'єр Ю. Єхануров), чий повноваження завершувалися, подав до Верховної Ради законопроект "Про соціальний захист учасників національно-визвольного руху 1939 — 1956 років за здобуття Україною своєї незалежності", який передбачав пільги ветеранам УПА нарівні з ветеранами Великої Вітчизняної війни, зокрема, на проїзд, зв'язок, житлово-комунальні послуги. За підрахунками Кабміну, з усіх ветеранів війни (800 тис. осіб) до ветеранів визвольного руху (УПА, "Карпатська Січ" та ін.) відносилось 15 тис.

Головний командир УПА 1950 — 1954 рр., голова наукового відділу Всеукраїнського братства ОУН-УПА Василь Кук оперував поточними відомостями про 10 тис. ветеранів [3]. Зазвичай це підтверджують документи з ГУЛАГу і мемуари бійців УПА. Частина з них одержали пільги за рішеннями місцевих рад. Так, 15 серпня 2005 р. Волинська обласна рада визнала УПА воюючою стороною в Другій світовій війні, а її ветеранів —

¹ Станіслав Кульчицький: "Білих плям" щодо діяльності УПА вже не існує // Україна молода. — 2007. — 10 січня.

² Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — Київ: Наук. думка, 2005. — 53 с.; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Іст. нариси / Відп. ред. С. Кульчицький. — Київ: Наук. думка, 2005. — 495 с.

³ Солодько П. Приватизація УПА // Українська правда. — 2006. — 16 жовтня.

борцями за свободу і незалежність України на території Волинської області. За рахунок місцевих бюджетів вони отримали відповідні пільги. 12 січня 2007 р. виконавчий комітет Львівської міської ради надав ветеранам УПА (близько 700 осіб) стовідсоткові пільги на оплату комунальних послуг і п'ятдесятивідсоткові вдовам ветеранів УПА.

14 жовтня 2006 р. з'явився указ президента України "Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення". Антикризовому Кабінету міністрів (В. Янукович) доручено розробити законопроект про український визвольний рух 20 — 50-х рр. XX ст., статус і соціальний захист учасників організації, які боролися за Українську самостійну соборну державу. Однак усі згадані законопроекти або опинилися в архіві, або залишилися благими намірами.

Тут є в чому повитися в сусідів, які переживали подібні визвольні колізії. 2 травня 1990 р. Державні збори вже демократичної Угорщини ухвалили спеціальний закон "Про значення жовтневої революції 1956 р. в боротьбі за свободу", в якому підкреслено, що "революція 1956 р. прирівнюється за значенням до революції і визвольної боротьби угорського народу в 1848 — 1849 рр.", а день 23 жовтня було оголошено національним святом Угорщини.

Аспект кінохудожній. Гордість українського кінематографа — "Білий птах з чорною ознакою" — створена на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка 1970 р. Фільм приніс славу її творцям (режисеру Юрію Ілленку, сценаристам Юрію Ілленку та Івану Миколайчуку, оператору Вілену Калюті, виконавцям головних ролей Богдану Ступці, Івану Миколайчуку, Ларисі Кадочніковій). Хоч рішення про заборону стрічки як ідеологічно шкідливої було прийняте на XXIV з'їзді КПУ, її врятувала висока оцінка міжнародних кінофестивалів: золота медаль у Москві (1971) і відбіркова премія "Срібні сирени" у Сорренто (Італія) 1972 р.

У кольоровому форматі (99 хв) розповідається про історію буковинського селянства (1937 — 1947) на прикладі родини Звонарів через призму традиційних мотивів українського фольклору. Уперше в радянському кіно показано героя УПА — тему небезпечну і заборонену. Більше того, у фільмі головний герой не комуніст, а бандерівець. Піднімається складна проблема: війна принесла розбрат у сім'ю і рідні брати опиняються по різні боки барикад.

Режисер Ілленко тоді почувався гресмейстером, який грав одночасно на 40 дошках: не затвердили жодного відбраного актора. Миколайчуку заборонили роль Ореста в душі тогочасних ідеологів: "Актор, який зіграв Тараса Шевченка, не може грати бандерівця". Тому І. Миколайчук утілює Орестового брата Петра (більшовика). Го-

ловну роль довірили 29-річному Богдану Ступці з Львівського театру ім. М. Заньковецької, якого ніхто з чиновників не знав, бо у кіно ще не знімався. Після дебюту Ступка став суперпопулярним.

Натурні зйомки проходили на Буковині — у селі Чорторія Вижицького району Чернівецької області, інших місцях дивовижної краси. Перший показ пройшов у палаці "Україна" перед депутатами XXIV з'їзду КПУ. Наступного дня перший секретар Івано-Франківського обкому Віктор Добрик назвав "Білого птаха..." шкідливою картиною. Її заборонили за пропагування націоналізму і релігії. Фільм врятував перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест, замовив слово його син Віталій — учений-фізик, який бачив стрічку на закритому перегляді. П. Шелест на засіданні політбюро КПУ доручив зробити експертизу фахівцям (критикам, історикам, партійним працівникам). Крамоли не знайшли, і "Білого птаха..." відправили на Московський міжнародний фестиваль. Перегляд проходив у Кремлівському палаці з'їзді. Коли пішли титри, глядачі встали і влаштували 15-хвилинну овацію.

До речі, love story Богдан Ступка грав з Ларисою Кадочниковою (Дана, дочка священика). Епізод знімали у печері. Б. Ступка згадував: "Ілленко говорить: "Грайте кохання". А у мене нічого не виходить. Набігла маса народу, режисер (Ілленко — чоловік Кадочникової) — ну як тут кохати?"⁴ Роль Хиврі — сільської блудниці, блискуче зіграла Джемма Фірсова. Планувалася роль для Марічки (дружини І. Миколайчука), але вона мала ангельську красу, а годилося передати стервозність.

Наступний подібного класу художній фільм з'явився у листопаді 2000 р., рівно за 30 років, — "Нескорений" режисера Олесь Янчука, творця історичних стрічок "Голод 1933", "Атентат. Осіннє вбивство [Степана Бандери]" (1995) [5]. Цікаво, "Нескорений" (за сценарієм Василя Портяка) знято тією ж студією ім. О. Довженка на замовлення міністерства культури і мистецтв України, котре тоді в уряді В. Ющенка очолював славетний актор Б. Ступка. Притому духовна спорідненість образів Богдана Ступки ("бандерівець" Орест) і Григорія Гладія (зіграв роль Р. Шухевича) стала очевидною. Львів'янин Г. Гладій доти встиг уже дев'ять років пропрацювати в Канаді. В останні роки його зі Б. Ступкою можна бачити у пригодницько-розважальному телепроекті "Форт Буайар", трансльованого українськими каналами, зокрема "ТЕТ".

На жаль, деякі фільми про ОУН і УПА ("Атентат", "Армія безсмертних", "Залізна сотня") критикам більше нагадують звіти за змарновані кошти

⁴ Поліщук Т. Картину прийняли на Політбюро під тиском Петра Шелеста // День. — 2005. — 7 вересня.

⁵ Гончарук К. Новый фильм о предводителе УПА Романе Шухевиче // Part.org.ua. — 2000. — 21 ноября.

спонсора — австралійського мільйонера, колишнього вояка УПА Юрія Борця (помер у грудні 2006 р.) [6]. Тому наразі вибирають краще. У Сімферополі у березні 2007 р. вперше пройшли Дні українського кіно, які місцеві молодіжні організації присвятили 65-літтю УПА і 100-літтю її командувача Р. Шухевича. Сотням школярів і студентів упродовж тижня показали 6 фільмів, зокрема "Білий птах із чорною ознакою" Ю. Ілленка і "Нескорений" О. Янчука (радіо "Свобода", 12 березня 2007 р.).

Аспект мемуарний. Утворена 14 жовтня 1942 р., УПА воювала проти СРСР, Польщі та Німеччини. Про це нагадав німецький журналіст Томас Урбан у статті "Ветерани розділеної нації", опублікованій у *Süddeutsche Zeitung* 16 жовтня 2006 р. У Західній Україні УПА вела партизанську війну з радянським режимом аж до середини 1950-х рр. Тут досі ніхто не забув, як у повоєнні часи каральні загони НКВС винищили чи відправили до Сибіру сотні тисяч мешканців. Т. Урбана спантеличило переконання російськомовних українців, що УПА допомагала німецьким окупантам.

Після війни в Австрії, Німеччині та інших країнах Західної Європи перебувало понад 3 млн. українців. Радянські спецслужби робили все, щоб їх повернути у СРСР. Їхнім заходам не піддалися майже 300 тис. українців. Репатріантів відправили як "вестарбайтерів" у табори ГУЛАГу — на Донбас і Урал, у Сибір і за полярне коло.

Прагнучи уніфікувати етнонаціональну структуру населення Західної України, керівництво СРСР ініціювало низку переселенських акцій [7]. Так, до вересня 1946 р. у Польщу відправили 790 тис. поляків, а натомість протягом 1944 — 1946 рр. із південно-східних воєводств Польщі прибуло 482 тис. українців.

Окремо провели двосторонні оптації частини чехословацьких українців та українських чехів і словаків (Волинь і Закарпаття) на підставі добровільного вибору громадянства СРСР і Чехословаччини. За підсумками волинської акції до Чехословаччини переселилося майже 30 тис. осіб, до СРСР — понад 12 тис., а у 1945 — 1947 рр. із Закарпатської області виїхало близько 20 тис. чехів і словаків.

Жертвою репресивної політики нової влади стали закарпатські німці та угорці. У кінці 1944 — на початку 1945 рр. було відправлено в табори як військовополонених 25 тис. угорців-чоловіків 18

— 55 років. Більшість із них не служили в угорській армії.

Ще масштабнішими були репресії проти учасників національно-визвольного руху та їхніх родин. За офіційною довідкою міністерства внутрішніх справ УРСР, протягом 1944 — 1946 рр. виселили 15040 "сімей бандитів" (57145 осіб). Велелюдною виявилась депортація, проведена в жовтні 1947 р. Вона охопила 26 тис. сімей (78 тис. осіб), у т. ч. з Рівненської області — 11347 осіб, Волинської — 9050, Львівської — 15820, Тернопільської — 15508, Станіславської — 11886, Чернівецької — 1627, Дрогобицької — 14456.

На 23 листопада 1948 р. цей спецконтингент становив уже майже 152 тис. осіб. Загалом у 1944 — 1952 рр. на спецпоселення у віддалені райони Радянського Союзу вивезли більше 200 тис. західних українців. Ці депортації, що мали за головну мету підірвати соціальну базу антирадянського руху, стали органічною рисою тоталітаризму в Україні.

Нема сумнівів у тому, що ця підтримка (у різний спосіб) була масовою. Нині у держархіві СБУ в Києві зберігається більше 170 одиниць грошових документів ОУН і УПА 1943 — 1950 рр. Вони виконували роль грошових зобов'язань перед населенням за надану матеріальну допомогу. Автором ескізів був художник Ніл Хаєвич. У 1945 — 1946 рр. він створив серію бофонів номіналом 10, 25, 50, 100, 200, 300, 500 і 1000 карбованців, виявлених у 12 областях України.

Національно-релігійний фундамент підірвали ліквідацією УГКЦ у березні 1946 р., внаслідок чого 7110 духовних осіб репресували. Крім того, у 1944 — 1945 рр. на західноукраїнських землях мобілізували до Радянської армії 192,1 тис. чоловіків, з яких на фронтах загинуло 44,7 тис. і 15,8 тис. повернулися інвалідами.

Етнонаціональне обличчя західноукраїнських областей докорінно змінювали інтенсивною міграцією росіян, чисельність яких щорічно зростала у середньому на 20 тис. осіб. Їх лівова частка влаштувалася на постійне проживання у містах. Подібне спостерігається в усіх регіонах СРСР за терористичних методів управління: адже 14 народів депортували повністю, а 48 — частково, тому пустку належало якось компенсувати.

Якщо покликати на поміч сумлінного британця Роберта Конквеста, ужгородське видавництво "Гражда" засвітило сплюндроване ХХ ст. невеличкими мемуарами. Жителька Мукачівського Георгіна Мейсарош-Мураній у книжці "...Потім не спом'яне нас ніхто..." (2002) повідала про свої молоді роки, загублені в архіпелазі ГУЛАГ. У 2004 р. нагодилася "Повість про пережите" закарпатського освітянина Романа Децика, родом із Львівщини. Це та лектура, котрої ніколи не буде забагато. Це оголені нерви людських страждань.

У світовій літературі тему масового народоубивства опрацьовано досконало. Здебільшого ви-

⁶ Надоша О., Гонський В. Героїчно-трагічні етюди про захисників Вітчизни: УПА // Українська правда. — 2007. — 7 березня.

⁷ Адамовський В. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Харків, 2004. — 17 с.; Сивирин М. Депортація та переміщення населення західних земель України 40-х — початку 50-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Львів, 2005. — 18 с.

датні письменники на власній шкірі відчули тюремне ярмо. Наш Іван Багряний чи росіянин Олександр Солженіцин подали в художніх деталях документальні відомості про численні злочини проти людяності. Це страшно читати, проте у стократ жажливіше самому перенести той апокаліпсис.

Роману Децику йшов усього лиш сьомий рік, коли 19 грудня 1949 р., самраз на свято Миколая, з батьками і двома братами під конвоєм покинув рідне село Береги на Самбірщині. Затхлі переповнені приміщення Дрогобицької в'язниці, виснажливий етап Трансириською залізницею, майже сім років спецпоселення у Хабаровському краї. По амністії 20 серпня 1956 р. шлях знову проліг додому. Дорогою на заслання, в Уфимській лікарні помер молодший брат. На Далекому Сході народилися брат і сестра. А міг же фронтовик Андрій Децик погодитися на привілеї "стукача", зберегти обійстя від руйнування, сім'ю від митарств. Міг. У людини завше вибір, але яке на чужій біді щастя.

Що далі? Номенклатурна незалежність реабілітувала жертв і вкотре їх обібрала, а катів збагатила і залишила при владі. Політв'язень 1970-х — 1980-х рр. Василь Овсієнко нагадав, що на початку ХХІ ст. один його слідчий очолював Житомирське СБУ, а навички другого знадобилися адміністрації президента Л. Кучми. Дисидент Володимир Малинкович описав негідну роль у катуваннях його дружини слідчого КДБ В. Радченка, а за незалежної України міністра внутрішніх справ, голови Служби безпеки, секретаря Ради національної безпеки і оборони, віце-прем'єра в теперішньому уряді В. Януковича. Прокурор В. Бойко, який посадив Миколу Руденка і Олексу Тихого, очолював Верховний Суд. Екс-прем'єр, екс-міністр оборони Є. Марчук теж не зізнався про свій кар'єрний патронтаж.

Відверто погромною була Спілка письменників, про що нагадали восени 2003 р. її голові В. Яворівському, котрий в літа молодії активно таврував інакомислячих. На іншому державному мундирі плями трагічної долі поетів Юрія Литвина і Василя Стуса. Усього-на-всього виконав слухняно одержані згори вказівки. Але ж були винятки: Сергій Мартиш після блискучої касаційної скарги в справі Олеса Сергієнка мав захищати лише кримінальних злочинців. У 1979 р. у радянському суді мужній адвокат запропонував звільнити В. Овсієнка за відсутністю складу злочину і покарати міліціонерів за фальсифікацію справи.

Аспект статистичний. Органи державної безпеки заарештували в Радянській Україні 970301 особу, звинувачену в контрреволюційній діяльності та інших важких злочинах проти держави (стаття 58 Кримінального кодексу): 1927 — 1929 рр. — 65909; 1930 — 1936 рр. — 355538; 1937 — 1938 рр. — 265669; 1939 — 1940 рр. —

59787; 1941 і 1943 — 1945 рр. — 106033; 1946 — 1960 рр. — 117365 [8].

Всього в СРСР, за даними провідного експерта з проблеми політичних репресій Віктора Земскова з Інституту загальної історії Російської академії наук (La Vanguardia, 5 червня 2001 р.), у 1921 — 1953 рр. за ст. 58 покарали близько 4 млн. осіб, з яких загинуло 1,4 млн. (800 тис. розстріляли, 600 тис. померли в тюрмі). Зокрема, під час "великого терору" (1937 — 1938) за ґрати потрапило 2,5 млн. громадян (700 тис. розстріляних), кожен дев'ятий — в УРСР.

Усе це дуже приблизно. Приміром, у повоєнні роки по-різному трактували поняття "заарештований" або "репресований". Кількість заарештованих не збігається з даними про їх національну належність, соціальний склад тощо. Достатньо вільно подані й групи злочинців. Правове підґрунтя і динамічність легітимної бази не відповідала темпам репресій. Головним був факт арешту і вироку, а статистичні показники "підганялися", зосібна про репресованих півмільйона західних українців.

Загалом після війни держбезпека повернулася до "традиційної клієнтури" — агентів спецслужб, антирадянщиків, саботажників, шкідників і т. д. Але магістраллю стало знищення ОУН і УПА. При цьому репресії мали виразний соціальний зміст. Чергового удару завдали по західноукраїнському селянству, котре не вписувалося у сталінську схему торжества комунізму.

Технологія репресій вражала: облік неблагонадійних, нагляд, арешти і слідство. Примітно, розгляд компромату судом або надзвичайними позасудовими органами не передбачав обов'язкову присутність звинувачених. Навколо них розгорталися широкі пропагандистські кампанії, щоби створити в країні атмосферу постійного очікування ворожих проявів і пошуку винуватців. Масові операції називалися "чистками". За мету ставилося ізолювати або фізично знищити певні категорії населення, котрі начебто загрожували режимові. "Вичищення країни" передбачало планові "ліміти". У результаті в СРСР повинна утворитися "незасмічена" соціально-класова структура.

До листопада 1959 р. КДБ і прокуратора УРСР переглянули 4 млн. 263 тис. справ "діючого та архівного оперативного обліку" на 5 млн. 481 тис. осіб. Зняли з обліку 2 млн. 684 тис. осіб або 58,2 % репресованих [9]. Йдеться класичну поліцейську державу, коли фактично кожний сьомий громадянин кваліфікується політично неблагонадійним і стає клієнтом пенітенціарної системи. Причому КДБ уже в період десталінізації (1954 — 1959) ліквіду-

⁸ Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук. — Донецьк, 2003. — 38 с.

⁹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. — Київ: Либідь, 1995. — С. 15, 32.

вало в УРСР 183 націоналістичних і антирадянських угруповань, засудили майже 1,9 тис. осіб і ще 1,3 провели профілактику.

Наприкінці 1939 р. реальна чисельність ОУН не перевищувала 8-9 тис. осіб. Разом із активними симпатиками вона налічувала навряд чи більше 12 тис. Якщо рахувати всіх прихильників радикального націоналізму, то таких було не менше 40 тис.

Націоналістичне підпілля і підрозділи УПА стали основною перешкодою відновлення радянського режиму. Вони мали значний вплив і діяли на території 13 областей в 150 тис. кв. км, де проживало 15 млн. осіб. Повстанський рух користувався підтримкою населення, серед якого вело пропаганду. Лише 1948 р. в підпільних друкарнях ОУН надрукували тисячними тиражами до 70 назв брошур, листівок, статей та художніх творів. Підпілля активізувалося під час виборів до рад усіх рівнів і голоду 1946 — 1947 рр.

У другій половині 1944 р. УПА зазнало реформи. Основні структури (Захід, Північ, Південь, Схід) поділялися на декілька військових округ, а вони у свою чергу на територіальні відтинки. У кожному відтинку налічувалося 3-5 куренів по 2-3 сотні в кожному, а також спеціальні оперативнотактичні підрозділи — боївки з 15-30 вояків. Найбільш насиченою виявилася Станіславщина, де діяло близько 70 різнорівневих формувань із 22-ма тис. вояками.

Проти УПА у західних областях воювали вже на рубежі 1944 — 1945 рр. понад 26 тис. військовослужбовців внутрішніх військ НКВС (14 бригад, стрілецька дивізія і кавалерійський полк), також частини регулярної армії: 2 стрілецьку бригади (5,2 тис. осіб), танковий батальйон (22 танки, 163 особи), 5 бронепоездів (7,7 тис. осіб). Сюди додатково перекинули ще 2 прикордонних полки. З місцевого партійно-радянського активу окремо сформували 212 винищувальних батальйонів (майже 28 тис. бійців) і понад 2,3 тис. груп сприяння (24 тис. осіб). Крім того, у лісах нищпорило близько 160 спеціальних (агентурно-бойових) груп (1,8 тис. осіб), у кожна входило від 3 до 50 і більше осіб, залежно від легенди і характеру завдань. У влаштовану пастку 12 лютого 1945 р. потрапив і загинув на Оржівських хуторах (Рівненщина) командир УПА-Північ і крайовий провідник ОУН Клим Савур (Д. Клячківський). Операцією керував особисто нарком внутрішніх справ УРСР Т. Строкач.

На 1 липня 1945 р. на обліку органів внутрішніх справ УРСР у західних областях перебувало 175 резидентів, 1196 агентів, 9843 інформатори. Мережа НКДБ УРСР (держбезпеки) була більш розгалуженою. На 25 липня 1946 р. лише у Станіславській області проти ОУН і УПА працювало 142 резидентів, 641 агент, 5572 інформаторів, 50 утримувачів конспіративних і явочних квартир. У січні-квітні 1946 р. у західних областях роз-

містили понад 3,5 тис. гарнізонів (2 армії, 53 тис. бійців).

Внаслідок жорсткого натиску противника (військово-каральних і агентурно-оперативних, постійних депортацій та колективізації) УПА вичерпало свої можливості. Тому 3 вересня 1949 р. головний командир Р. Шухевич видав наказ повстанські відділи і штаби припиняли свою діяльність як бойові одиниці та органи управління, а їх особовий склад вливався у підпільні структури ОУН (Б). Ще раніше, 30 травня 1947 р., Р. Шухевич видав інструкцію для членів УПА і ОУН, за якою вони вважалися учасниками єдиної підпільної системи. До речі, військове звання генерал-хорунжого йому присвоєно постановою підпільного повстанського уряду 1944 — 1954 рр. — Української головної визвольної ради від 22 січня 1946 р., тобто у 28-й День злуки.

За офіційною статистикою, у повоєнне десятиліття (1944 — 1956) в Західній Україні органи державної влади репресували до 500 тис. осіб: знищили 155,1 тис. учасників руху опору, депортували 203 тис. мешканців, заарештували 134 тис. і засудили майже 88 тис. осіб. До речі, цифра 500 тис. репресованих західних українців, щоправда у 1944 — 1952 рр., потрапила в науковий обіг із записки секретаря ЦК КПРС Л. Берії, на підставі котрої президія ЦК КПРС 26 травня 1953 р. прийняла одну з перших "десталінізаційних" постанов — про політичний та господарський стан західних областей УРСР.

Підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терактів, в яких загинуло не менше 30,6 тис. представників влади, військових, "істребків" і правоохоронців (НКВС-МВС і НКДБ-МДБ), місцевих жителів, у т. ч. 2 депутатів Верховної Ради УРСР, 1 голова облвиконкому, 1 секретар обкому КПУ, 40 голів міськ- і райвиконкомів, 46 секретарів міськ- і райкомів КПУ, 1454 голів сільрад, 314 голів колгоспів. Війські, "істребки" та правоохоронці склали менше третини загиблих.

У липні 2002 р. страшні розкопки у Жовкві на Львівщині викликали чималий резонанс у світі, бо раніше не знаходили випадково таких масових поховань. Ніхто не міг сказати про особи загиблих: потрібен який-небудь свідок чи надані Росією архівні документи. У братській могилі поховано абияк голими 225 чоловіків, жінок і дітей. Співробітники спецслужб СРСР їх убили кулею, сокирою і молотком у 1946 — 1949 рр. Жодних слідів одягу, гудзиків і пряжок не виявлено, докладно розповів Пітер Бейкер читачам The Washington Post, розмістивши статті 23 і 24 липня 2002 р. на видному місці — першій сторінці читабельної секції А. Після Другої світової у василіанському монастирі розташувався відділ народного комісаріату внутрішніх справ, який потім перейменували на Комітет державної безпеки.

Видно, хто і якою ціною формально переміг. Колишній працівник спецслужби Георгій Санніков

у книжці "Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине" (2002) підсумував: "Ми виграли цю війну в Західній Україні, але не перемогли. В очах місцевого населення оунівці були героями, борцями за їхню рідну Україну, за її самостійність" [10]. Не менш героїчно поводитися себе вони в ГУЛАГу. Старшини УПА очолили найбільш резонансні повстання в'язнів у СРСР: Лука Павлишин — у Норильську в травні-червні 1953 р., Василь Підгорецький — у Ташкенті 1955 р.

Останню активну боївку КДБ ліквідувало 1956 р. 9 листопада того ж року з'явився указ Президії Верховної Ради УРСР "Про заборону колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які відбули засудження і покарання, повертатися в західні області УРСР". Однак вже тоді самовільно повернулося майже 60 тис. амністованих.

Аспект особистий. У глухому ліспромгоспі на березі річки Кеть, що розтинає навколишню тайгу, провів вісім років інший "репресований" — спецпереселенець Семен Олійник із сім'єю. Їх забрали травневої ночі. Солдати з вівчарками оточили село і за дві години вивезли вантажівками. Вислали на "вічне поселення" у російську тайгу. "З 20.06.1950 по 1.08.1958 — тесля Нібегінського ліспромгоспу лісозаготівельного комбінату "Томлес" Ради народного господарства Томського економічно-адміністративного району РРФСР", — свідчить запис у трудовій книжці.

На момент арешту Семену виповнилося 50 років, дружині Марії — 41, доньці Теклі — 18, синам Степану — 12, а Василю — 9. У 1956-му відпустили додому вже повнолітнього Степана, а через два роки й інших. Не загинув ніхто. На батьківщині вдруге почали усе спочатку. Оскільки рідне село Гута на Львівщині радянська влада знищила до тла і зняла з адміністративного обліку, поселилися у далекої родички в сусідньому Огядові. Зробили це усупереч шантажу місцевих чиновників, які всіляко перешкоджали репресованим повертатися у рідні краї. Жодної компенсації ні тоді, ні тепер.

Теклі вручили папір про повну реабілітацію 1992 р., про яку, до речі, ніхто й не клопотався. Марія померла 1963-го, Семен 1978-го, Степан 1981-го, а Василь невідь-коли, бо у шістдесятих загубився, мандруючи Союзом — Казахстан, Комі. Текля — моя мама. А мого батька "воронком" забрали з дому сімнадцятилітнім. Грудневої ночі 1949-го його з ровесниками відправили у трудармію в Донбас — на шахти станції Кипуча. Закінчив гірничо-промислову школу. Роками вивозив із забою вагонетки. Не раз вибирався з обвалів. Імперія дбала про органи, але не техніку безпеки. Втрати покривали новими трудовими контингентами.

¹⁰ Цит.: Шаповал Ю., Фікс Я. Війна, яка все ще не скінчилась // День. — 2005. — 13 серпня.

Кажу про це не задля модного біографічного піару. Наші можновладці нині віднаходять своє генетичне коріння у національно-визвольному русі. Кажу, бо історичну долю України виплели мільйони жертвних ниток. Вони поряд. Це живі романи і повісті про вистраждане й пережите. Зауважте: у наш час уже не йдеться про громадянську мужність говорити правду, але тоталітарне минуле досі не зникло безповоротно. Його видно ближче, аніж на лінії горизонту.

Аспект дискусійний. У незалежній Україні відбулося кілька турів дискусій довкола проблеми примирення радянських ветеранів і ветеранів УПА. Багато написано про ілюзії керівництва ОУН і УПА, що обидва диктатори Гітлер і Сталін знесилять один одного, внаслідок чого долю України вирішать США і Англія на користь української незалежності. Якщо нацистський і більшовицький варіанти тоталітаризму залишилися вірними собі до кінця, то керівництво ОУН і УПА еволюціонувало від моделі вождистської держави в бік ліберально-демократичних цінностей.

У повоєнній Західній Україні друге видання соціалістичних перетворень (перше стосується 1939 — 1941 рр.) яскраво виявилось у насадженні колгоспів, до яких селянство залучали методами економічного примусу, залякування, кримінального переслідування тощо. Про настрої відчаю свідчить вислів одного з переселенців на Волинь з Чехословаччини: "Я пройшов Болгарію, Польщу, Францію, Чехословаччину, але гіршого життя, ніж у Росії, не бачив... Причиною всьому колгоспи... Я своїми руками виріжу свою сім'ю, але в колгоспи не допущу. Якщо у когось побачать коня, корову і в кімнаті у нього чисто, відразу його в Сибір — куркуль" [11]. І села перетворилися на базу націоналістичного підпілля.

Викачування трудових ресурсів, інтенсивна русифікація сфери освіти і культури, брутальна ліквідація греко-католицької церкви давали відповідні наслідки. Як зазначалося у довідці Станіславського обкому КП(б)У (кінець 1949 р.), населення підтримує учасників підпілля (особливо своїх родичів), молодь його поповнює, ухилиючись від призову до армії. Це була насамперед всенародна боротьба проти окупації й терору.

Поширеними репресивними заходами стали примусова депортація, затримання заручників, колективна відповідальність населення. Окремі антигуманні ініціативи Микити Хрущова навіть сумнозвісний глава НКВС СРСР Лаврентій Берія змушений був відхилити. Пленум ЦК КПУ 2-4 червня 1953 р. констатував, що допущено серйозних помилок, зокрема "майже всі керівні посади в партійних і советських органах західних областей України зайняті працівниками, відрядженими зі східних областей УРСР, а також інших республік

¹¹ Там само.

Советського Союзу". Пленум вважав: "Боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій".

Докорінна зміна ОУН (Б), відмова від антигуманного "інтегрального націоналізму" відбулася на III надзвичайному великому зборі (серпень 1943 р.). Квінтесенцією поглядів ОУН на соціальний лад і державний устрій незалежної України стали праці референта пропаганди проводу ОУН(Б) Петра Федуна (Полтави). Найбільшого поширення набула його брошура "Хто такі бандерівці та за що вони борються" (1948). Найкращою системою світоустрою, за Федуном, є "система вільних національних держав усіх народів світу". Будучи прозахідної орієнтації, ОУН виступала за незалежну державу на етнічних теренах і заперечувала тоталітаризм. Головнокомандувач УПА Романа Шухевича стверджував: виборювати державу — одне, творити незалежну Україну — інше завдання. Будуючи держапарат, треба подбати про залучення кращих "совєтських" службовців і військових.

Лідери повстанців намагалися знайти порозуміння з ворогом. 19 листопада 1944 р. довірена особа Шухевича, відома львівська художниця Ярослава Музика, звернулася до знайомого Юліана Кордюка, заступника завідувача облздраву, з проханням передати партійно-державним структурам пропозицію ОУН про переговори. Львівське управління НКВС завело справу оперативної розробки "Музиканти". Про перебіг подій Хрущов особисто доповідав Сталіну.

1 березня 1945 р. в селі Конохи на Тернопільщині "урядові представники" Данилов і Головка (псевдо полковника і капітана НКДБ Каріна-Даниленка і Хорошуна) зустрілися з начальником штабу УПА Дмитром Маєвським і політреферентом Яковом Буслом. Переговори тривали п'ять годин. Ключовою умовою повстанців був суверенітет України. Миротворчі контакти тривали до літа 1948-го. У листопаді 1948 р. Я. Музику арештували. Після тортур вона отримала 25 років таборів і вийшла на волю за амністією у 1955-му.

Аспект компаративний. Примирення не досягли і західних українців "пацифікували" залізом і кров'ю. Тоді у світі такі ситуації не були поодинокими. У французькому Алжирі визвольна війна тривала у 1954 — 1962 рр. До осені 1958-го тут зосередили 800 тис. військовослужбовців, 1 тис. танків і 5 тис. стволів артилерії, дві третини авіації та половину флоту метрополії. Армія національного визволення Алжиру відповідала терором проти французів і арабів, які з ними співпрацювали, не тільки на рідній землі, але й у Франції.

1 червня 1958 р. до влади прийшов поміркований Шарль де Голль, але аж 18 березня 1962 р. підписано угоду про припинення бойових дій. Ціна алжирського протистояння: до 200 тис. вбитих і поранених учасників опору і 800 тис. мирних жителів, 2 млн. переміщених у спецтабори, 1 млн.

емігрантів. Безповоротні втрати французів досягли 32 тис., 60 тис. осіб поранених.

Відповідно до загальної Декларації прав людини 1948 р., народи мають право вдаватися до повстання проти тиранії й гноблення як до останнього засобу. УПА безкомпромісно воювала за незалежність своєї країни впродовж першого післявоєнного десятиліття аж до середини 1950-х, зауважила французька газета *Monde* 26 липня 2002 р. У тюрми потрапило близько 300 тис. західних українців.

Аскольд Крушельницький у *Daily Telegraph* 18 липня 2002 р. детально прояснив історичне тло поновленої дискусії. Близько 100 тис. повстанців діяли переважно в Карпатах і західноукраїнських лісах. Великобританія таємно допомогала УПА і ОУН: розвідка MI-6 навчала партизанів, а літаки ВПС закидали їх в Україну. На нещастя, агенти MI-6 Кім Філбі та Ентоні Блант виявилися радянськими шпигунами. Вони повідомили у СРСР про заплановані десантні операції. Десятки українців спіймали і розстріляли. Генерал Шухевич загинув 5 березня 1950 р. у с. Білогорща під Львовом у своїй штаб-квартирі.

До 1953 р. позбавлена зброї, політичної підтримки, вимушена боротися з чисельно переважаючим противником, УПА перестала існувати як єдина організована сила. Коли 1956 р. радянські війська придушили угорську революцію, були ліквідовані й останні українські партизани. Доля повстанців склалася по-різному: полон, страта, ГУЛАГ, втеча на Захід або конспіративне життя під чужими документами. І несподіваний ракурс. Кубинський герой Че Гевара захоплювався мудрою тактикою і організованістю УПА, запозичивши в українців деякі методи.

У Вашингтоні 12 листопада 2003 р. відбулась прем'єра документального фільму "Між Сталіним і Гітлером. Нерозказана історія України" з участю відомих науковців Нормана Дейвіса і Збігнева Бжезінського. Широко залучено сотні архівних документів і фотографій, спогадів свідків. 58-хвилинний англомовний фільм показав український спротив радянському і нацистському режимам, висвітлив історію УПА і дивізії СС "Галичина" — двох основних сил, що боролися за незалежність кожна своїм способом. Розвіювалися міфи, усталені серед певних кіл Заходу, зокрема, про колаборанство українців із нацистами у знищенні євреїв.

Водночас здійснено перегляд концепції про "Велику Вітчизняну війну". Насправді Україна пережила дві війни: нацистської Німеччини проти Радянського Союзу і громадянську. По-друге, для українців прийнятні воєнні рамки не 1941 — 1945, а 1939 — 1954, до придушення збройного опору Західної України. У режисера і продюсера Ярослава Новицького замовив стрічку Канадський дослідницький інститут. Робота тривала майже десятиліття. Творча група підготувала українську версію фільму, котру показали на УТ-1 і "5 каналі" у травні 2005 р.

Підсумовуючи, зазначимо принципову позицію: ОУН і УПА були типовими національними організаціями, що боролися за незалежність у ко-

лоніальній країні. Пізніше десятки таких рухів прийшли до влади у державах Африки, Азії та Латинської Америки.

SUMMARY

Ofitsynsky R. THE NATIONAL-LIBERATION WAR OF THE WESTERN UKRAINIAN IN 1940s AND 1950s.

The selected theme allows author to show the scope of the national-liberation struggle in Ukraine and its impacts on events in post-war Europe, without which an objective interpretation of the social processes of that time would not be possible.

Е. СОЛОМКА., В. ФЕРНЕГА, К. КИШКО (Ужгород)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УМОВ ДЛЯ ЗДОБУТТЯ ПОВНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ДІТЬМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Загальна середня освіта, як цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво забезпечує всебічний розвиток дитини як цілісної особистості, її здібностей та обдарувань, а вцілому на цій основі забезпечується інтелектуальний потенціал народу, його духовної культури.

Із розвитком демократичних засад в Україні відбулись значні зміни в освітній галузі, зокрема щодо забезпечення освітніх потреб національних меншин, що відображено у державних документах („Декларація прав національностей України”, Державна національна програма „Освіта (Україна ХХІ ст.)”, Конституція України).

У 1992 році прийнято, один з найдемократичніших у світі, закон „Про національні меншини в Україні”, яким „Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою, чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національно-культурні товариства, розвиток національно-культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних і культурних навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Держава вживає заходів для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів [1].

Конституційні права національних меншин для задоволення своїх освітніх потреб конкретизовано у Законах України „Про освіту”, „Про дошкільну освіту”, „Про загальну середню освіту”, „Про позашкільну освіту”, „Про вищу освіту”, у Доктрині

розвитку освіти та інших нормативно-правових документах.

У статті 18 Закону України „Про освіту” вказано, що „Заклади освіти створюються органами державної виконавчої влади і органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, громадянами відповідно до соціально-економічних, національних, культурно-освітніх потреб у них за наявності необхідної матеріально-технічної, науково-методичної бази, педагогічних кадрів” [2].

Національне законодавство і практика регулювання етнокультурних процесів у сфері освіти формуються у відповідності до міжнародних норм та рекомендацій, які передбачені у Загальній доктрині прав людини, Рамковій конвенції про захист національних меншин, Гаагських рекомендаціях з прав національних меншин на освіту, Всесвітній декларації „Освіта для всіх” та інших відповідних нормативних документах.

Прийняті в Україні законодавчі акти з питань освіти національних меншин визначаються експертами ОБСЄ одними з найпрогресивніших на пострадянському просторі.

Реалізуючи ці нормативно-правові документи управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації, міські і районні відділи управління освіти, районні та міські державні адміністрації, громадські організації вживають заходи для поліпшення умов щодо забезпечення освітніх потреб національних меншин області. На початку 90-х років відкриваються школи нового типу – гімназії, ліцеї, які також розробляють свої індивідуальні моделі, вводяться у школах нові навчальні предмети, розширюються можливості для забезпечення освітніх потреб у школах і класах з мовами навчання національних меншин шля-

хом удосконалення шкільної мережі, школи, де проживають румуни переводяться з молдавської на румунську мову навчання, шрифт письма у цих школах переводиться з кирилиці на латинський, відкриваються класи з словацькою мовою навчання.

В цілому для поліпшення забезпечення умов здобуття учнями повної середньої освіти за останніх 15 років в області значно розширено мережу загальноосвітніх навчальних закладів, де учні здобувають повну середню освіту. Реорганізовано з основної школи та відкрито нових 84 загальноосвітніх навчальних закладів, де учні здобувають повну середню освіту, в тому числі 12 гімназій, 8 ліцеїв. У 2006-2007 навчальному році в області у 291 загальноосвітньому навчальному закладі з повною середньою освітою навчається 132,6 тис. учнів, або 77,4% від загальної їх кількості.

Збільшено за цей період кількість ЗНЗ, де навчання ведеться угорською мовою з 85 до 99, в тому числі ЗНЗ з повною середньою освітою збільшено із 29 до 42.

У 2006-2007 навчальному році в 99 школах області навчання ведеться угорською мовою, де навчається 18,9 тис. учнів (10,7% від загальної кількості учнів області), у 14 – румунською, де навчається 3,9 тис. учнів (2,3%), в 10 – російською, де навчається 1,7 тис. учнів (1,0%) та 1 школа із словацькою мовою навчання для 145 учнів. Всього на угорській, румунській, російській і словацькій мовах у навчальних закладах комунальної форми власності в області навчається 14,3% учнів.

Угорці компактно проживають у м. Берегово і Берегівському районі, де угорською мовою ведеться навчання у 75% шкіл і навчається у них 69% учнів регіону, працює 38 дошкільних закладів, аналогічно у Виноградівському районі – 38% шкіл і 22% учнів, в Ужгородському районі – 35,2% шкіл і 38,3% учнів, у Мукачівському районі – 9,8% шкіл і 13,4% учнів шкіл району. В інших 8 районах і містах області навчання угорською мовою ведеться тільки в 1-3 школах, де навчається 3,5 тис. учнів або 18,6% від загальної кількості угорської національності.

У Берегівському районі, наприклад, для дітей угорців відкрито гімназію, Яношівський сільськогосподарський ліцей, Великоберезький приватний ліцей з гуманітарним і природничими профілями. Ліцеї для угорсько мовних дітей відкрито також в Ужгородському та Виноградівському районах. На профільне навчання у Берегівському районі переводяться учні старших класів загальноосвітніх шкіл I-III ступенів. У Варіївській ЗОШ I-III ст. працюють 10-11 класи з технологічним і філологічним профілями, у Великоберезькій – ткацької справи та спортивного профілів, Батьовській – з математичним і філологічним профілями, Гатянській і Косонській – з технологічними профілями. Всього у гімназії та ліцеях у 2006 році навчалось

621 учень, а профільне навчання запроваджено для 372 учнів 10-11 класів.

Для забезпечення освітніми потребами учнів у позашкільний навчальний час, у районі працює Будинок дитячої творчості, у якому 775 учнів навчалось у 46 творчих об'єднаннях (художньо-естетичного, туристично-краєзнавчого, натуралістичного, науково-дослідницького профілів), та Дитячо-юнацька спортивна школа, де у 25 спортивних секціях займалось 432 учні.

Диференціація навчання у системі загальної середньої, позашкільної освіти сприяють виявленню і розвитку індивідуальних здібностей учнів, про що свідчить активна участь їх у предметних олімпіадах, конкурсах, секціях Малої академії наук. Тільки за останні два роки 53 учні загальноосвітніх навчальних закладів району нагороджено дипломами I-III ступенів як призерів обласних олімпіад, а учні Брегівської гімназії Віднянський Золтан у 2005 році та Гопак Йосип у 2006 році нагороджені дипломами третього ступеня, відповідно з математики та інформатики за досягнуті успіхи у IV турі Всеукраїнських олімпіад.

Аналогічно до Берегівського району, така ж робота проводиться в інших районах, де навчаються діти угорців.

Понад 30 тис. румунів проживають компактно у населених пунктах Рахівського і Тячівського районів, які межують з Румунією, де в 14 загальноосвітніх навчальних закладах навчається 3,9 тис. учнів (2,3% загальної кількості учнів області). У 2003 році відкрито ліцей з румунською мовою навчання у с.м.т. Солотвино Тячівського району. У двох школах, крім румунської, навчання ведеться українською і російською мовами. Цікавим в цьому аспекті є досвід Нижньоапшанської ЗОШ I-III ст.. Тячівського району, де вибір мови навчання проводиться за бажанням батьків і дітей. Румунська мова вивчається у всіх класах, незалежно від вибору мови навчання. Починаючи з п'ятого класу всі учні вивчають історію румунського народу. Доброю традицією школи є щорічне проведення тижня румунської мови і літератури, де організуються конкурси з художнього читання, виконання пісень, написання учнівських творів. Вивченню історії свого народу, села, школи, традицій села сприяє організований ще у 1991 році шкільний музей, де відображено історію села, зібрано предмети домашнього побуту, національного одягу. На базі музею проводяться цікаві конкурси серед учнів шкіл з румунською мовою навчання Тячівського і Рахівського районів. У селах, де компактно проживають румуни діють 32 фольклорних колективи художньої самодіяльності, у Тячівському районі працює дві музичні школи з румунською мовою навчання. Випускники шкіл з румунською мовою навчання здобувають вищу освіту у ВНЗ області, а 40 чоловік навчається у ВНЗ Румунії. Як стверджують кандидат історичних наук Т.Сергієнко та голова товариства румун-

ської молоді ім. М.Емінеску І. Бокоч „Порівняно з іншими національностями, які проживають у Закарпатській області, румуни вирізняються задовільним матеріальним становищем та політичною і національною самосвідомістю... В процесі життєдіяльності суспільства в Закарпатській області сформоване толерантне ставлення до культури національних меншин, традицій, мов, виконуються основні положення Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин” [3].

Компактно та дисперсно в області проживають роми, яких за різними даними нараховується від 14 тис. до більше як 30 тис. чоловік. За даними управлінь і відділів освіти області у 2002 році у 115 загальноосвітніх школах навчалось більше 5 тис. дітей ромського етносу.

Управлінням освіти і науки обласної державної адміністрації розроблено і затверджено „План заходів щодо виконання обласної цільової програми „Ромське населення” на 2003-2006 роки, у відповідності до якої передбачено розширення мережі загальноосвітніх шкіл для дітей ромського етносу в Хустському, Рахівському, Мукачівському, Великоберезнянському районах. У співпраці з громадськими організаціями, ромськими освітньо-культурними товариствами, відділами освіти державних адміністрацій відкриваються ромські недільні школи, де діти знайомляться з історією, літературою, традиціями свого народу. Зміцнюється навчально-матеріальна база шкіл, де навчаються діти ромського етносу. З місцевих бюджетів, громадських організацій та благодійних фондів тільки у 2004 році надано допомоги цим школам на суму понад 360 тис. гривень.

Розроблено програму інтегрованого курсу „Ромська мова та література” для 5-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання, предметом якої є вивчення ромської мови і літератури, основ ромської історії та культури. Основною метою програми є формування та розвиток мовних знань і мовленнєвих навиків, умінь потрібних і достатніх для забезпечення нормативного усного та письмового спілкування, ознайомлення з основами історії та культури ромського народу та розвитку національної самосвідомості.

Менш компактно як угорці і румуни в області проживають словаки. Дисперсно вони проживають в м. Ужгороді, у населених пунктах Ужгородського району (Сторожниця, Глибоке, Баранинці, Середнє, Анталовці), у смт В.Березному, с. Тур’є Ремети Перечинського району, с. Кольчино Мукачівського району, с. Довге Іршавського району та інших). У цих населених пунктах функціонують фольклорні колективи і церковні хори, вокально-хореографічні ансамблі („Словенка” дитячої школи мистецтв у с. Середнє).

У радянський період словацька мова у школах не вивчалась. З початку 90-х років на бажання батьків відкриваються класи з словацькою мовою

навчання. Вперше відкрито класи із словацькою мовою навчання у с. Сторожниця Ужгородського району, з 1997 року відкрито перший клас з словацькою мовою навчання на базі авторського навчально-виховного комплексу № 2 в м. Ужгороді, а з 2004 року відкрито окрему школу з словацькою мовою навчання № 21 в м. Ужгороді, де навчаються 145 учнів різних національностей: словаки, українці, росіяни, угорці. На першому ступені (1-4 класи) навчання ведеться словацькою мовою, а на другому – словацькою вивчаються окремі предмети. Учні школи беруть участь у міських олімпіадах, спортивних змаганнях, міжнародних конкурсах у Словаччині. З метою мовного удосконалення і ознайомлення з історією, культурою, традиціями словацького народу учні літнє оздоровлення проводять у Словачській республіці.

Із встановленням радянської влади у Закарпатті, поряд із різким розширенням мережі загальноосвітніх шкіл для здобуття молоддю неповної та повної середньої освіти, відкриваються також школи з російською мовою навчання. Це зумовлено, з одного боку, необхідністю створення умов для навчання дітей військовослужбовців військових частин, розміщених в області, приїжджких партійних і державних працівників, а з другого – тим, що частина місцевого населення, зокрема міського, вважали це престижним, і окремі батьки учнів навіть офіційно відмовлялись від вивчення своїми дітьми у цих школах української мови. Сприяло розширенню шкіл з російською мовою навчання і те, що у школах з угорською і молдавською мовами навчання вивчалась тільки російська, а не українська мова. Здебільшого школи з російською мовою навчання працювали у містах Ужгороді і Мукачеві та в окремих районних центрах (Берегово, Виноградovo, Хуст, Свалява, Тячево), де були розміщені військові частини. У Великоберезнянському, Воловецькому, Міжгірському, Іршавському районах їх не було.

Із встановленням незалежності України, у зв’язку з виведенням з території області радянських військових частин, запровадженням у школах з угорською, румунською мовами навчання вивчення замість російської державної української мови, бажання батьків навчати дітей у школах з російською мовою навчання значно зменшилась і через скорочення контингентів учнів, зменшилась кількість шкіл і класів з російською мовою навчання із 43 у 1990 році до 10 у 2006 році. У 2006-2007 навчальному році в області працюють по одній школі з російською мовою навчання у мм. Ужгороді і Мукачеві та у шести містах і селах при школах з українською і румунськими мовами навчання працюють окремі класи, де навчання ведеться російською мовою.

Дошкільна підготовка дітей національних меншин проводиться у 71 дошкільному закладі з угорською, у двох з російською, двох з румунською та одному з німецькою мовами навчання. Для

навчання дітей рідної мови, історії свого народу, традицій відкрито недільні школи з словацькою, польською, угорською, ромською, єврейською, вірменською, німецькою мовами навчання.

Для забезпечення шкіл з мовами навчання національних меншин педагогічними кадрами в Ужгородському національному університеті ведеться підготовка педагогічних кадрів на відділеннях угорської, румунської, словацької, російської мов і літератур філологічного факультету, в Закарпатському угорському інституті ім. Ф.Ракоці II, Мукачівському гуманітарно-педагогічному інституті. В Ужгородському національному університеті розпочато навчання за окремою спеціальністю „Вчитель української мови та літератури в угорськомовних школах”. Для забезпечення угорськомовних шкіл сільської місцевості педагогічними кадрами запроваджено рекомендоване педколективами направлення випускників сільських шкіл на навчання до університету.

Закарпатським інститутом післядипломної освіти систематично перед атестацією проводиться курсова перепідготовка педагогічних кадрів шкіл з мовами навчання національних меншин, проводяться семінари з вчителями з актуальних педагогічних проблем.

З метою реалізації державної політики в галузі освіти і виховання, удосконалення навчально-виховного процесу в освітніх закладах з мовами навчання національних меншин. Міністерством освіти і науки України у вересні 1999 року відкрито філіал Науково-методичного центру середньої освіти Міністерства освіти і науки України, при кафедрі педагогіки і психології Ужгородського національного університету, який з 2006 року реорганізовано у Закарпатський філіал Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. Основним завданням філії є аналіз забезпечення молоді національних меншин мережею навчальних закладів, проведення соціально-педагогічних досліджень з проблем поліпшення організації навчально-виховного процесу та надання практичної допомоги педагогічним кадрам з цих питань. Спільно з обласним управлінням освіти і науки обласної держадміністрації, громадськими національно-культурними товариствами працівники філії беруть участь у проведенні семінарів, обласних, всеукраїнських, міжнародних наукових і науково-практичних конференцій, відповідні матеріали досліджень опубліковані більше як у 40 статтях та в окремих

виданнях (науково-інформаційне видання „Освітньо-виховні проблеми національних меншин Закарпаття”, науково-методичний посібник „Громадянська освіта і громадянське виховання” та інші.

Основною проблемою дальшого розвитку освіти як відзначалось на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України у серпні 2006 р., є втрата частиною учнів мотивації до навчання. Причиною цього є, перш за все: невміння учнів вчитися і долати труднощі; перевантаження навчальних програм; одноманітність життя і навчального процесу; збідненість методів організації і навчального процесу, авторитарність учителів і батьків [4].

Ці проблеми є характерними і для загальноосвітніх навчальних закладів, в тому числі і шкіл з мовами навчання національних меншин, в області. Крім цього є проблеми у забезпеченні цих шкіл підручниками, методичними виданнями, зокрема щодо вивчення в них державної мови, та художньою літературою.

Сьогодні функцію освіти ми розуміємо не тільки як систему цілісного процесу виховання, а також як систему цінностей у формування особистості для майбутнього суспільства, де значуща роль належить учителю-вихователю. Вимагає значного поліпшення підготовка педагогічних кадрів, оновлення змісту педагогічної освіти, зокрема щодо випереджуючого спрямування підготовки педагогічних працівників, оптимального співвідношення між психолого-педагогічною, фундаментальною та соціально-гуманітарною підготовкою вчителя. Необхідно ліквідувати розрив між змістом педагогічної освіти та досягненнями педагогічної науки і практики, забезпечити наукове супроводження інноваційних технологій. Часто підготовка майбутніх педагогів проводиться без врахування вимог щодо розширення мережі і профільності різних типів загальноосвітніх навчальних закладів, демографічних змін у суспільстві.

Незважаючи на прийняті закони та інші нормативно-правові документи з питань діяльності освітніх навчально-виховних закладів, реалізація їх на місцях здійснюється надто повільно, а часто просто декларується, що негативно впливає на загальноосвітню і культурну підготовку молоді та виконання тих завдань, які поставлені суспільством перед освітніми закладами і не тільки з мовами навчання національних меншин.

1. Закон України „Про національні меншини в Україні”. – К. – 1992. – Ст.6-7.
2. Закон України „Про освіту”. – К. – 1996. – С. 11.
3. Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин. – Ужгород. – 2006. – С. 158-159.
4. Коментар до Інформаційного збірника Міністерства освіти і науки України. – 2006. – №10. – С. 4.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the whole middle education conditions providing for the national minority children, in particular hungarians, slovakians, romanians, russiana and romans at the secondary institutions of the Transcarpathian region during the Ukraine independence.

УРОКИ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ: ДОСВІД КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ Й УКРАЇНА

О.БАБКІНА (Київ)

ДЕМОКРАТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ УРОКІВ УГОРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1956 р. ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 2004 р.

Розглядаючи події півстолітньої давнини в Угорщині важливо глибше осмислити теоретико-методологічні проблеми, пов'язані з оцінкою сучасних трансформаційних процесів, демократизації суспільно-політичного та культурного життя.

В сучасній політичній науці значна увага приділяється цій проблематиці, існують різні підходи, більшість із яких розглядає сучасну трансформацію постсоціалістичних суспільств, до якого органічно включаються процеси демократизації, що охоплюють не тільки політико-владну сферу, а значно ширші загально-соціальні феномени існування суспільства [1].

Суспільно-політичні процеси у світі, в тому числі і в Україні, засвідчують колосальний розрив між цілями та можливостями здійснення реформування суспільства, його демократизації. Це зумовлює потребу теоретичного осмислення проблем політичного розвитку і модернізації, що виникають і динамічно змінюються в сучасних умовах. Існуючі наукові дослідження не вичерпали можливостей подальшої розробки широкого кола питань, пов'язаних з процесами демократичного політичного розвитку політичних систем, державної влади та політичної участі, концептуальних та процесуальних підходів їх формування та функціонування, тощо.

Історичний досвід доводить, що, незалежно від суб'єктивних прагнень різних пануючих угруповань основним засобом розвитку та функціонування політичного життя розвинутих країн сучасного цивілізованого суспільства є демократія. Політичний плюралізм, розподіл влад, електоральна змагальність, юридична рівність індивідів є системою, що адекватна ринковій економіці та громадянському суспільству. Це не тільки дозволяє утримувати на легальних засадах соціально-політичні конфлікти в певній мірі амортизувати напругу, що виникає в суспільстві, а також і забезпечувати можливості використовувати демократичні інститути для стабілізації існуючого ладу.

Демократія є створений тривалим перебігом розвитку цивілізації спосіб та умова діалогу, компромісного узгодження, взаємного обмеження суперечливих та конфліктних інтересів, посягань и переконань різних суб'єктів соціального процесу. Це спосіб організації

політичних та інших суспільних відносин та діяльності людей, що забезпечують інтеграцію суспільства на основі загальних інтересів, які виражають нормальну та оптимальну активність всіх його суб'єктів. Демократія – це одна із суспільно-політичних, морально-правових і культурних цінностей, оскільки виражає права людини та єдність загальнолюдських, класових, інтернаціональних, та національних інтересів в політичному житті. Вона охоплює всі досягнення людства – не тільки культурні явища людського духу, але й матеріальне життя, економіку, соціальну сферу. Більшість політологів справедливо зазначають, що демократія є синонімом свободи.

Наукове розуміння демократії полягає не тільки і не стільки в різновиді політичної структури суспільства, а як основного способу організації, упорядкування та регулювання відносин між всіма елементами соціальної структури суспільства, особливо з приводу їх економічних та соціальних інтересів. Йдеться про економічну та соціальну демократію. Рівень розвиненості громадянського суспільства залежить від співвідношення цих сторін демократії.

Демократія виступає суттєвою ознакою громадянського суспільства. Але необхідно долати традиційні погляди на демократію як обов'язковий атрибут тільки політико-владної сфери. Таке розуміння демократії як форми політичного устрою базується на невірному методологічному посиленні про можливе вирішення суспільних проблем тільки, або переважно політичними, владними, державно-адміністративними методами.

Тому необхідний широкий загальноцивілізаційний підхід до розуміння демократії не тільки як феномену політичної сфери, але й як широкого загальносоціального процесу, як способу організації і функціонування суспільства. Такий підхід передбачає єдність соціологічного та політологічного виміру демократії.

Актуальною проблемою у розумінні процесів демократизації політичного життя є усвідомлення їх дійсно глобального масштабу. Проблема, що виникає тут перед вченими та політиками – є проблемою порівняльної політології:

- чи припустимо розглядати процеси посткомуністичної трансформації в Україні у загальному теоретико-методологічному контексті поставторитарної демократизації кінця ХХ століття, або ж феномен посткомунізму в Україні вирізняється з цього ряду?

- які внутрішні фактори більше всього визначають долю демократизації – структурні, тобто переважно соціально-економічні, культурно-ціннісні передумови, що сприяють (чи перешкоджають) становленню та закріпленню демократичних інститутів та норм, чи, натомість, процедурні, тобто послідовність конкретних рішень та дій, що їх здійснює обмежене коло ініціаторів та безпосередніх політичних учасників процесу демократизації?

- яку роль відіграють масові політичні цінності та орієнтації у процесі демократичних перетворень? Якою мірою демократизація потребує опори на масові демократичні цінності і чи є вони передумовою демократизації? Яка роль масової підтримки з боку суспільства в розвитку нових демократичних інститутів?

В цих умовах, все більше усвідомлюється, що для проведення трансформації і модернізації необхідні глибоко осмислені моделі і програми збалансованих реформ.

Аналізуючи історичні події в Угорщині 1956 року, „Празьку весну – 68”, а також їх дослідження, можна зробити висновок про те, що вже в 50-60-х рр. ХХ століття існували теорії-гіпотези, які можна охарактеризувати як протрансформаційні. До них відносяться концепції „соціалізму з людським обличчям”, „ринкового соціалізму” та інші ідеї. Вважається, що саме вони заклали теоретичну основу і розкрили основні тенденції, цілі і завдання трансформації соціалістичних суспільств. В них викривалися суттєві недоліки останніх – командно-адміністративна економіка, тотальний контроль з боку партій-держави над суспільством, порушення прав людини, і вже цим вказувало на шляхи їх подолання.

Пам'ятні і трагічні події осені 1956 року в Угорщині залишили незабутній слід не тільки в угорській, а й європейській історії ХХ століття. Вони стали відображенням складних суперечностей повоєнного світу часів розгортання холодної війни та наслідком глибокої соціально-економічної, політичної та духовної кризи в Угорській Народній Республіці, першим і, безсумнівно, найгострішим проявом системної кризи світового соціалізму. Революція поклала початок краху прорадянських тоталітарно-комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі, який успішно завершили народно-демократичні революції кінця 80-х років минулого століття.

Важливим кроком в переоцінці цих драматичних подій стала передача угорському урядові в листопаді 1992 року президентом Росії Б.Єльциним (який у виступі перед депутатами

Державних зборів Угорщини офіційно вибачився перед угорським народом за радянську інтервенцію) секретних документів, які потім у 1993 році були видані в Будапешті. Ще раніше 2 травня 1990 року угорський парламент прийняв закон, в якому було проголошено, що в жовтні 1956 року в Угорщині спалахнула революція та розгорнулася визвольна боротьба, під час якої народні маси зі зброєю в руках виступили проти сталінської тиранії, за відновлення незалежності країни; цю революцію було придушено лише за допомогою зовнішніх сил [2].

Документи по історії національного повстання в Угорщині 23 жовтня – 4 листопада 1956 року свідчать про те, що найголовнішою причиною угорської революції була злочинна політика, яку проводила Угорська партія трудящих протягом багатьох років. Саме під її керівництвом та за прямої участі Москви, була розпочата політика, спрямована на злам щойно створених структур народно-демократичного ладу і утвердження політичного режиму радянського зразку. Ухвалена в Угорщині в серпні 1949 року Конституція, згідно з якою держава отримала назву Угорська Народна Республіка, проголосила встановлення в країні «диктатури пролетаріату» та початок «будівництва соціалізму». Лідер Угорської партії трудящих (УПТ) Матяш Ракоші — один із колишніх комінтернівських функціонерів та найвідданіших сталінських політиків — мав по суті необмежену владу (поєднував посади генерального секретаря УПТ і прем'єр-міністра УНР, керував органами держбезпеки тощо).

Сліпо копіювався радянський «досвід» 30-х років ХХ століття. Було схвалено перший п'ятирічний план на 1950—1954 роки, основним завданням якого була інтенсивна розбудова важкої індустрії. На селі почалося примусове кооперування, здійснювалися масові насильницькі виселення людей з міст, зазнала гонінь католицька церква... З 1952 по 1955 роки судовим і поліцейським переслідуванням піддано понад мільйон громадян (при населенні країни 9,5 млн.). У країні назривала системна криза, зростала кількість підпільних організацій [2].

Сталінська модель соціалізму, втілена в Угорщині була спрямована на ліквідацію демократичних принципів післявоєнного угорського суспільства, знищення багатопартійної системи, формування інститутів централізованого управління економікою, організацію партійного контролю над засобами масової інформації, освітою та всім культурним життям, суттєве обмеження громадянських прав і політичних свобод, репресії над соціал-демократичними і, навіть комуністичними політиками. Всі ці явища літом 1953 року викликали системну кризу угорського суспільства. В той же час Матяша Ракоші було знято з посади голови Ради міністрів, а новий уряд було доручено сформувати Імре Надю. Нажаль його перебування на

посаді голови уряду було недовгим і вже в квітні 1955 року він був знятий з посади прем'єр-міністра і був виключений із складу УПТ. Тоді ж почалася реставрація сталінізму, яка зіткнулася із опозицією всередині УПТ, а також з демократичною опозицією, провідна роль в якій належала угорській творчій інтелігенції (Союз угорських письменників, Союз трудящої молоді, Союз угорських університетських та інститутських об'єднань). Саме студенти вперше сформулювали свої політичні вимоги та оголосили про проведення демонстрації 23 жовтня 1956 року. Ця демонстрація охопила не тільки робітників, службовців державних установ, інтелігенцію, а також офіцерів, курсантів військових училищ і солдатів.

Архівні документи Угорської революції свідчать про те, що соціальною базою масового демократичного руху та нових органів влади (національних та революційних комітетів, які брали на себе роль місцевих рад) були промислові робітники, угорське селянство, дрібні ремісники, службовці, інтелігенція та студенти інших навчальних закладів. Після повстання 23 жовтня всі без виключення сили, що взяли в ньому участь (нові органи влади, політичні партії, що відроджувалися, профспілки, студентські організації) оголосили свої вимоги, серед яких основними були наступні:

- виведення радянських військ із території Угорщини та відновлення незалежності;
- ліквідація ракошистського політичного режиму та його інститутів;
- ліквідація монопольного становища УПТ та запровадження багатопартійної системи;
- оголошення нових виборів;
- відновлення демократичних прав і свобод;
- створення незалежних профспілок;
- відновлення приватної власності на рівні дрібних власників.

До цих вимог додалися чисельні соціально-економічні проблеми [3].

Велику роль в оцінці характеру угорських подій відіграв виступ Імре Надя по радіо 26 жовтня, де він наголосив, що „уряд засуджує погляди, у відповідності із якими нинішній грандіозний рух розглядається як контрреволюція” [там само]. Уряд Імре Надя, таким чином, розширив свою соціальну базу і в інтересах демократизації політичної системи Угорщини та зняття суспільної напруги, ухвалив рішення про поновлення діяльності політичних партій (Незалежної партії дрібних господарів, Національної селянської партії, Християнсько-демократичної народної партії).

28 жовтня на засіданні політбюро ЦК УПТ прем'єр рішуче засудив сприйняття нинішнього народного руху як контрреволюцію. Ця урядова заява Надя була схвалена ЦК УПТ, а під час вечірнього виступу по радіо він привітав угорський народ з перемогою революції і оприлюднив програму „великого демократичного, національного, народного руху, мета якого забезпечити націо-

нальну незалежність і суверенітет країни, розвиток демократії у всіх сферах життя”. Уряд Імре Надя фактично проголосив перемогу народної революції, а сам 60-річний прем'єр став її вождем.

Отже, Угорську революцію, потім Празьку весну можна вважати першими спробами трансформації соціалістичних режимів Європи в бік демократизації. Пізніше аналіз практики соціалізму виклали в своїх книгах, лекціях, публічних виступах, здебільшого за кордоном, на Заході, колишні члени керівництва компартій і соціалістичних держав. Зокрема це ідеї М.Джиласа, Г.Карделя, О.Шика, З.Млинаржа та ін. Саме вони заклали основи сучасних теорій трансформації і демократизації, які виникли на рубежі 90-х рр. XX століття.

Посткомуністичні революції, що відбулися в Україні, Грузії, Югославії є одним із способів демократизації суспільств, у яких трансформаційний процес на певному етапі свого розвитку набув зворотної траєкторії. Оскільки своїм головним завданням „Помаранчева революція” ставила переведення суспільства на шлях демократичного розвитку, то за характером її теж можна визначити як демократичну [3]. Однак найголовніше в сучасній теорії та практиці демократизації полягає у розумінні того, що демократія створює тільки умови (можливості) для досягнення її високих цілей, а чи здійсняться вони чи ні – залежить якраз від того, як і за яких обставин будуть відбуватися демократичні процеси, які сили будуть впливати на них, приймаючи в них участь, які здібності будуть виявлені ними. У цьому полягає головна специфічна риса сучасного розвитку демократії у світі, яку деякі автори визначають як консолідацію демократії.

Аналізуючи демократичні революції другої половини XX – початку XXI століття можна виявити елементи схожості і відмінності, у тому числі між різними варіантами постсоціалістичної трансформації. До постійних факторів, які прослідковується майже у всіх процесах відносяться:

- розповсюдження у сучасному світі нормативного відношення до демократії, яку розглядають як декларативний ідеал та мету суспільних перетворень;
- зростаюча масова привабливість демократичної моделі у світі і обумовлена цим делегітимізація авторитаризму як моделі національного розвитку;
- реальне зростання демократичних прав і свобод, що відбувається у багатьох країнах світу;
- економічна неефективність реформаторських можливостей авторитаризму у якості інструменту суспільної модернізації;
- історична приреченість тоталітарного устрою як закритого суспільства, яке не пристосоване до своєчасного якісного оновлення, а суцільний соціальний контроль є об'єктивно неможливим в умовах сучасної інформаційної технологічної революції, інформаційного суспільства.

На відміну від демократизаційних процесів, що відбувалися в минулому, посткомуністична трансформація охоплює не лише сферу політики. Виникнення дилеми одночасності обумовлено тоталітарним характером колишньої держави. Історичний досвід свідчить, що ці процеси можуть бути ефективними, якщо вони супроводжуватимуться синхронним динамізмом в економічній, соціальній, духовній сфері.

На жаль, при визначенні стратегії українського суспільства, частина загально-програмних цілей була обрана довільно, без критичного аналізу практики західних суспільств, без необхідного врахування внутрішньої логіки та особливостей розвитку України.

При цьому плідними є судження та дослідження ряду вчених про актуальність для України вичленування проблеми пізнання та трансформації власної цивілізації центральноєвропейського типу в рамках світового цивілізаційного процесу.

Україна знаходиться на завершенні початкового етапу становлення демократичної соціально-правової держави і переходу до втілення принципів та норм Конституції у реальне життя суспільства, держави, кожної людини. Але це бажання далеко не завжди збігається з реальністю. Існує суперечність між продекларованими нормами і реальними можливостями та бажаннями їхнього втілення. До основних причин такої ситуації відносяться:

- недостатній розвиток стійких елементів громадянського суспільства;
- відсутність необхідної кількості активних соціальних суб'єктів демократичної трансформації суспільства;
- недостатній рівень політичної і правової культури, як всього суспільства так і його еліти;
- певна безсистемність та неупорядкованість законодавства.

В політико-правовій літературі розрив між бажаними конституційно визначеними змінами і суспільно-політичною реальністю одержав назву „уявний конституціоналізм” (М. Вебер).

Однією з суттєвих причин цього явища є глибока суперечність між конституційно-вираженим демократичним ладом і реальною практикою управління, яка поєднує як демократичні так і авторитарні тенденції.

Існують певні особливості українського варіанту демократії, на які звертають увагу українські політологи. Значною мірою це залежить від характеру політичного режиму, що склався в Україні з 1991 по 2004 рік, який поєднував ознаки патрімоніального авторитарного режиму і панування кланової олігархії.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, не слід розглядати в лінійній площині. На нашу думку, тут коректніше було б говорити принаймні про два різновекторні процеси.

Перший – пов'язаний зі змінами політичних інститутів, суспільної свідомості в напрямі демократизації.

Другий – з рухом в зворотному напрямі: збереження і розвиток інститутів авторитарного режиму, процес олігархізації.

В широкому просторі соціальних трансформацій, в якому опинилась нині України та інші пострадянські країни, багато в чому має місце хаотичність, яка породжується поки що неясним закінченням протистояння соціальних сил реформації і реставрації та наявним в наслідок цього вакуумом влади, права, моралі. Межі сфери соціального хаосу в посттоталітарному суспільстві не залишаються незмінними, вони постійно пульсують між мінімумом та максимумом. Амплітуда таких коливань визначається тим, які соціальні компоненти – реформаційні чи реставраційні – домінують на тому чи іншому етапі історичного розвитку певного суспільства. Тому при багатоманітності форм переходу від тоталітарної до посттоталітарної системи головними залишаються дві вказані взаємовиключні тенденції.

Отже, в Україні відбувається особливий варіант суспільних трансформацій – формування новітнього варіанту авторитаризму, що виріс за фасадом слабо виражених демократичних інститутів.

Той проміжний режим, що виник в Україні внаслідок дії означених умов та чинників, поки що не став демократичним на ділі. Радше, його можна розглядати як формально демократичний. До нього можна застосувати різні назви: ілліберальний або, як пише Б. Осадчук, «бюрократичний авторитаризм», або «делегативна демократія», або навіть «посткомуністичний неототалітаризм» (за висловом О. Дергачова). Та незалежно від назви, реальність в Україні є такою, що суспільство має політичні інститути, які за формальними ознаками цілком демократичні, але визначені конституцією та законами процедури їх функціонування постійно порушуються. Перебіг парламентських та президентських виборів засвідчує недотримання політичними елітами демократичних норм у реальній, а не декларованій політичній діяльності. За фасадом демократичної і ліберальної риторики ховається стійка тенденція збереження стану невизначеності на тривалий час.

Поведінці великої частини української владної еліти властиві риси, протилежні до демократичних. Це — непублічність, непрозорість, зорієнтованість переважно на особисті (сімейні, кланові, групові), а не суспільні інтереси. Як інструмент регулювання суспільних відносин інститути державної влади в Україні є слабкими. А це призводить до підсилення інших посередницьких структур та зв'язків, які ведуть до заміщення громадянських стосунків негромадянськими. Основними перешкодами консолідації демократії в Україні, як і в інших країнах колишнього СРСР, є слабкість політичних інститутів, недемократична

поведінка еліти, недостатня політична участь населення. Подолання цих перешкод вимагає часу.

Деякі науковці констатують ознаки формування в Україні олігархічної політичної системи, в основі якої опинилися основні корпоративні групи інтересів, при тому, що масові інтереси як і раніше недостатньо артикульовані і не мають адекватного політичного представництва. В нашій науковій літературі, як і в політичній публіцистиці, з'явився феномен так званої "олігархії".

Фактично це один з різновидів елітарного правління, при якому переплетені влада та власність, а формальні інститути демократії використовуються в недемократичних цілях. Такий результат поверхової демократизації, особливо небезпечний при відсутності механізму демократичного контролю за діями влади. Однозначні критерії для такої демократії суперечливі.

Порівнюючи історичні умови, в яких відбулася угорська революція 1956 року та помаранчева революція в Україні 2004 року, можна зробити висновок: домінування демократії на міжнародній арені, неспроможність авторитарних режимів вирішувати нагальні проблеми суспільного розвитку, поступове становлення структур громадської самоорганізації, зміна генерацій викликає надію, що успіхи посткомуністичних суспільств у вирішенні нагальних політичних та соціально-економічних проблем спроможні стати дієвим чинником пришвидшення процесу демократизації.

Базовими основами демократичної консолідації України можуть стати найбільш всеосяжні ідеї і цінності, що схвалюються і підтримуються противниками різних політичних течій, груп з різними соціально-економічними інтересами. Проте найбільш легко був досягнутий так званий негативний консенсус за формулою "так жити не можна". Однак для конструктивних перетворень він виявився малоприслужним і виражає заперечення не стільки колишнього тоталітарного порядку, скільки плутанини перехідного періоду. Більш того, критично-руйнівна орієнтація не властива демократії, навіть протипоказана їй. На цьому ґрунті розквітає ультраправий

радикалізм і політичний авантюризм із усіма властивими їм наслідками. Істинна демократія спрямована на творення, на повагу до всього, що створено працею попередніх поколінь. Тому і демократична воля до влади — це не агресивність, не прагнення до панування, не простір для стихії й ірраціоналізму, а перевага раціональної першооснови в політиці, завдяки якій можна приборкати соціальну стихію.

Зрозуміло — перехідна політична система, це вже не система, що заснована на ієрархічній структурі незмінюваної влади, але ще і не система розвинутих інститутів конкурентної представницької демократії, відкритих змін і соціальним, і політичним імперативам розвитку. Звідси її конфліктогенність, взаємна недовіра членів громадянського суспільства, що формується, і схильної до політичної монополії на владу з боку авторитарно-бюрократичної держави. Політико-правові відносини нового типу ще тільки формуються у свою систему норм, інститутів і цінностей. Саме модель регулювання суспільних відносин, що заснована не на пануванні і підпорядкуванні, а партнерстві та взаємозалежності, складає політико-правовий зміст консенсусної демократії.

Перехід до демократії — не самоціль, а шлях створення цивілізованої сучасної системи, стабільної, здатної до саморозвитку і утворюючої усі необхідні умови для нормального життя людини. Проблема демократії для нашої країни — це проблема формування такої соціальної і політичної системи, яка б забезпечувала керованість суспільством при участі народу, припускала б можливість заміни влади без насильства, гарантувала б дотримання і захист прав і свобод людини. Таким чином, успішне здійснення в країні демократичної модернізації пов'язано з формуванням сучасної політичної і правової системи, виборчої системи, забезпеченням поділу і взаємодії влади, реформуванням державного механізму, і насамперед судової влади, введенням сучасних механізмів і процедур пом'якшення конфліктів у державно-правовій сфері, забезпеченням прав і свобод людини і громадянина.

1. Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття // Політичний менеджмент. — 2005. — №1.
2. Венгерский меридиан. Журнал общесвенных наук. Вып. 5.— 2003. — С. 34.
3. Романюк О. Посткомуністичні революції // Політичний менеджмент. — 2005. — №4.

SUMMARY

Babkina O. DEMOCRATIC DETERMINANTS OF THE UKRAINE'S POLITICAL LIFE TRANSFORMATION IN THE LIGHT OF THE HUNGARIAN 1956 AND UKRAINIAN 2004 REVOLUTIONS

Author investigates the influence of the Hungarian 1956 and Ukrainian 2004 revolutions on the democratization of the social life. The conclusion is made that the Hungarian revolution, as well as the Prague Spring, can be regarded as the first attempts of the European socialist regimes democratic transformation.

В.БОДНАР (Ужгород)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1990-2006 рр.)

Політична система кожного суспільства являє собою складну сукупність взаємозв'язаних і взаємозалежних державних, партійних організацій, громадських об'єднань за допомогою яких здійснюється завоювання, утвердження і функціонування політичної влади в суспільстві.

Становлення політичної системи в кожному суспільстві відбувається складно і суперечливо, бо йдеться про розмежування і врівноваження гілок влади, проходить процес формування партійної системи. У зв'язку з переходом України із президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління чималу роль відіграє досвід сусідніх країн у формуванні політичної системи суспільства, зокрема Угорської республіки, в якій формується парламентська форма правління.

Державні функції в кожній країні здійснюються розгалуженою системою спеціально створених органів. Серед них завжди виділялися вищі органи влади – парламент, уряд й глава держави, а також верховний суд. Саме вони реалізують основні владні повноваження.

При характеристиці вищих органів влади країн завжди приділяють велику увагу парламентам, бо тільки через них можна визначити, в яких формах робиться «велика політика», на яких засадах діє державний механізм.

Джерела угорського парламентаризму можна простежити вже з 1848 р. У 1989 р. до конституції Угорщини були внесені зміни, які встановили парламентську республіку. Парламент Угорщини є будинком представників, тобто ґрунтується на традиційних принципах представництва, забезпечує демократичне політичне представництво, так як право вибору є загальним.

До основних функцій парламенту належать:

- парламент визначає організацію, напрям і умови врядування. В рамках цієї функції обирає президента, прем'єр-міністра, членів Конституційного суду, віце-президента Державного аудиторського управління, президента Верховного суду і прокуратури [1, 3-47]. Обрання вище перерахованих осіб, крім прем'єр-міністра, здійснюється таємним голосуванням;

- характер зовнішньополітичної діяльності парламенту можна вважати специфічним. Парламент має право укладати міжнародні угоди, і тільки парламент укладає міжнародні угоди, які носять найважливіший характер. За міжнародні відносини відповідальним перед парламентом є президент, а серед постійних комісій найбільш компетентною є зовнішньополітична комісія;

- традиційним вважається присутність іноземних делегатів (із країн, про які йдеться). При їх відсутності питання знімається з порядку денного;

- значною є компетенція парламенту з військових питань. Збройні сили можуть перетнути державні кордони тільки при наявності дозволу парламенту. Специфікою угорського конституційного регулювання є те, що дані права парламент будь-коли може скасувати;

- до основних функцій парламенту належить також право на розпуск органів місцевого самоврядування та право на оголошення референдуму.

Прийняття законів в угорському парламенті здійснюється поетапно [16, 35-42]:

- висунення пропозицій. Крім уряду пропонувати законопроект мають право парламентські комісії, депутати і президент;

- прийняття в список. У тих випадках, коли ініціаторами законопроектів є уряд або президент, прийняття в список відбувається автоматично. Іншою є ситуація у тих випадках, коли ініціаторами є окремі депутати. В такому разі прийняття законопроекту в список залежить від думки постійних комісій, або від результату парламентського голосування. Порядок із визначенням порядку денного парламент утверджує і процедуру їх обговорення, яка, крім «нормального» обговорення, може бути прискореною або винятковою;

- перше (попереднє) комісійне обговорення. Законопроекти, які були включені в список, спікер передає спочатку для обговорення постійним комісіям. Комісії обговорюють даний проект, складають пропозиції, які оголошуються на пленарному засіданні. У тому випадку, якщо комісії вважають проект недостатньо підготовленим для загального обговорення, то його повертають до ініціатора. Серед комісій вирішальне місце займає конституційна і бюджетна комісії;

- постановка питання на порядок денний. Після обговорення комісіями проект вноситься у порядок денний;

- загальне обговорення. Загальне обговорення розпочинається виступом ініціатора проекту, другим – членів комісії; третім – членів партійних фракцій, четвертим – депутатами за уваженнями. Після цього спікер робить висновки загального обговорення і парламент голосує, чи допустити проект на детальне обговорення. Перед детальним обговоренням проект знову обговорюється комісіями;

- друге комісійне обговорення. На даному етапі комісії обговорюють зміни до проектів. На цьому етапі комісія, як колектив, може пропонувати власні доповнення до проекту. Якщо даний

проект підтримають 2/3 депутатів, тоді проект передається на пленарне засідання;

– детальне обговорення. На даному етапі депутати висловлюють свої думки «за» чи «проти» проекту. Після детальнішого обговорення ініціатор проекту відповідає на зауваження;

– третє комісійне обговорення. Даний етап можливий тільки тоді, якщо при детальному обговоренні не було обговорено всі доповнення і не було прийнято рішення;

– прийняття рішення. На даному етапі спочатку голосування відбувається про доповнення, а після цього про зміст законопроекту.

Угорська система врядування в процесі прийняття законів виняткову роль надає урядові, і тому запропоновані урядом законопроекти мають більшу можливість стати законами або розпорядженнями, ніж проекти, запропоновані депутатами. Домінуючу роль уряду можна простежити по пропорціях, запропонованих законопроектів, де уряду належить 2/3.

Уряд визначає порядок денний при прийнятті законів таким механізмом [8, 136-141]: парламент при виборах прем'єр-міністра голосує за урядову програму; уряд розробляє піврічний робочий план; прем'єр-міністр через спікера може в будь-який момент просити поставити на порядок денний і обговорити ініційований ним законопроект; координація процесу прийняття закону в рамках парламенту належить спікеру.

Впливовість уряду показує і те, що при голосуванні за додатками до законопроектів запитують всіх компетентних в даному питанні міністрів, чи підтримує уряд даний проект. Члени уряду або їх представники зобов'язані завжди бути присутні на засіданнях комісії.

В угорському парламенті сформувалася так звана сильна комісійна система. Їх сфера впливу і роль є значною в процесі законодавства, що збільшує значущість парламенту. В кінці 1996 року в угорському парламенті було 466 постійних і тимчасових статусів в комісіях, якими володіли 319 депутатів, тобто 83% депутатів були членами певної комісії.

Постійні комісії є спеціалізованими, їх структура відповідає змісту відповідних міністерств. Парламент в 1990 році спочатку сформував 10 постійних комісій, а з часом їх кількість зросла до 12 [19, 43-51].

Наступною специфікою угорських комісій в парламенті, на відміну від інших європейських країн, є те, що вони мають право вето.

Специфікою угорських постійних комісій є і те, що вони не тільки обговорюють, але і ініціюють законопроекти. Однак ступінь активності комісій у даному питанні є низькою: комісії ініціювали у 1990-1992 роках 29, в 1994-1996 роках – 10, а в 1996-2000 – 13 законопроектів. Таким чином, роль комісій найважливішою є не так при прийнятті рішень, як у політичному впливі на громадськість.

В угорському парламенті більшість депутатів є членами певної фракції, і кількість так званих незалежних депутатів є низькою. У 1990 році політичний мандат отримали 6 незалежних – що не були представниками жодної партії – депутатів, а в 1994 році – вже жоден.

Партійні фракції виконують певні функції, серед яких основним є політикоутворююча і урядова функція. Партійні фракції присутні на всіх рівнях угорського парламенту, переплітають парламентське керування, пленарні засідання і всю систему комісій. Тому рівень партійності в парламенті Угорщини є великий.

В угорському парламенті конституція і парламентський регламент надали опозиції велике коло повноважень у прийнятті рішень і в контролі уряду.

Згідно парламентського регламенту 1994 року роль опозиції в законодавчому процесі в певній мірі зменшилася по відношенню до уряду, а разом з тим збільшилися повноваження щодо парламентського контролю уряду.

Парламентська опозиція в Угорщині володіє широкими правами на вето по відношенню до рішень урядової більшості.

Традиційним методом контролю над урядом є контроль за виконанням бюджетного закону. Одним з видів цього контролю є розрахункова дискусія, другим – діяльність інституту Державного аудиторського управління, який є незалежним від уряду.

Наступним важливим засобом контролю є утворення слідчих комісій. Їх основою є те, що згідно конституції парламент може утворити слідчу комісію щодо будь-якого питання, а конституція зобов'язує свідчити перед комісією всіх. Але слідчі комісії не в змозі примушувати виконувати дане зобов'язання, тому що у них є відсутнім право суду. Прикладом може бути справа Сокаї-Точік в 1997 році, коли парламентські депутати відмовились бути присутніми на парламентських слуханнях.

Таким чином, можна відзначити, що у контролюючих інститутах парламенту майже не зустрічаються санкціональні елементи, але все ж таки вони являються важливими політичними засобами у контролі над виконавчою владою.

Отже, внаслідок референдуму 25 листопада 1989 року Угорщина стає парламентською республікою, в якій, специфічно здійснюючи законодавчі функції, парламент є однопалатним і главу держави обирає він.

У парламентських республіках, як і в парламентських монархіях, центром здійснення державної влади виступає не президент і не парламент, а уряд, глава якого фактично стає першою особою у державі. Усі важелі реальної влади тут знаходяться в руках керівників тих політичних партій, яким належить більшість місць у парламенті і які формують уряд. Тому у науковій літературі такі фор-

ми правління нерідко називають «правлінням партій».

Уряд в Угорській Республіці є головним актором всієї політичної системи. В традиційному розумінні поділу гілок влади він займає виконавчу гілку. В політичному розумінні уряд є відповідальним за все, що відбувається в суспільстві, тому опозиція критикує переважно уряд, і саме на нього впливають різні групи тиску та інтересу. Політичний простір діяльності уряду є широким, але не безмежним: він має політичні і правові обмеження.

Виходячи із характеру урядової системи в Угорщині уряд, з одного боку, є парламентським, з іншого – політично-партійним.

Уряд Угорщини – згідно конституції – складається з прем'єр-міністра та міністрів (державні секретарі не входять до складу уряду, як це прийнято у політичній науці) [13, 457-470]. Із виникненням парламентського уряду внутрішня структура уряду визначається за класичним принципом: глава уряду, уряд як колектив і сфера впливу окремих міністрів. Згідно конституції Угорщини уряд:

- захищає конституційний порядок і гарантує права громадян;
- забезпечує виконання законів;
- спрямовує і координує діяльність міністерств та інших установ, які йому безпосередньо підпорядковуються;
- у співробітництві з міністром внутрішніх справ забезпечує нагляд за законністю дій місцевих органів управління через уповноважених республіки;
- забезпечує підготовку планів соціально-економічного розвитку та їх виконання;
- визначає завдання держави з питань розвитку науки і культури та забезпечує умови, необхідні для їх виконання;
- визначає державну систему соціального забезпечення та охорони здоров'я і забезпечує необхідні для цього матеріальні ресурси;
- контролює діяльність Збройних сил, поліції та інших силових структур;
- вживає заходів для відвернення катастроф, що загрожують безпеці життя та власності громадян;
- бере участь у формуванні зовнішньої політики, укладає міжнародні договори від імені Уряду Республіки Угорщини;
- виконує всі обов'язки, встановлені для цього законом [7, 349].

Потрібно відмітити, що фактично функції уряду ширші за перераховані.

У діяльності уряду визначальну роль має прем'єр-міністр. Основними елементами політичної влади прем'єр-міністра є наступні фактори:

1. Відсутність так званої недовірчої пропозиції щодо прем'єр-міністра і деяких міністрів. Завдяки цьому специфічними стають не тільки відносини

між урядом і парламентом, але також і відносини в рамках уряду: посилюється роль уряду на противагу парламенту, а також роль прем'єр-міністра в рамках уряду. Таким чином, деякі міністри, на відміну від класичних правил парламентаризму, відповідальні більше перед прем'єр-міністром. Щодо них немає можливості подати пропозицію недовіри, але для депутатів існують такі можливості як постановка запиту, інтерпеляція, звітування міністрів або їх заслуховування.

2. Згідно конституції прем'єр-міністр має право на розробку урядової програми. Парламент спочатку голосує за прем'єр-міністра і за урядову програму і тільки після того обраний прем'єр-міністр збирає членів уряду. Після утворення уряду також саме прем'єр-міністру належить головна роль у визначенні політичної програми уряду. Він є керівником урядового колективу.

3. Основним джерелом політичної влади у прем'єр-міністра є право на вибір міністрів. Парламент може звільнити з посади прем'єр-міністра разом з урядом, але не може – окремих міністрів – вони є відповідальними тільки перед прем'єр-міністром, що ще більше посилює позицію уряду і прем'єр-міністра [5, 131-145].

У діяльності угорського уряду, поряд із принципом керуючого прем'єр-міністра, основоположним принципом є також принцип колективу. Згідно колективного принципу прем'єр-міністр є лише першим серед рівних [3, 19-31].

Уряд, як колектив, також знаходиться в руках прем'єр-міністра, що є можливістю для здійснення його волі [17, 146-159]. У загальному при дискусіях прем'єр-міністр робить висновок, наголошує на найголовніших елементах і робить вибір. Свою волю може здійснити також і при вирішенні порядку денного: одні справи може поставити у списку першими, інші – останніми. Його позиція у конфліктах, які виникають між керівниками різних портфелів, є виявом політичного напрямку уряду.

У загальному прем'єр-міністр – в залежності від політичних відносин – при виборі чи зміні членів уряду, володіє певною автономією. Для прем'єр-міністра зміна уряду є найчастішим засобом для вирішення особисто-політичних суперечностей і конфліктів, для зміцнення урядової політики. В Угорщині прем'єр-міністр не має правових бар'єрів при зміні уряду, але існують політичні.

Згідно конституції Угорщини прем'єр-міністра обирає парламент, але про його особу вирішують партії. Це є доказом того, що роль прем'єр-міністра залежить не тільки від розділу компетенції, але також і від політичної системи. Партії відіграють центральну роль при виборі прем'єр-міністра, міністрів, в утворенні уряду, урядової політики, коаліції і в розподілі портфелів [10, 473-478].

В Угорщині прем'єр-міністра – за пропозицією президента – обирає, але не вибирає парламент.

Прем'єр-міністра вибирає партія, яка перемогла на виборах і володіє найбільшими парламентськими мандатами. В Угорщині в період 1990-1998 років були сформовані 4 уряди: в 1990 році – уряд Антала, в кінці 1993 року – уряд Борошила, влітку 1994 року – уряд Хорна, в 1998 році був обраний уряд Орбана, а у 2006 році – Ф.Дюрчань

З 1990 року в політиці Угорщини неписаним законом діє той факт, що кандидат в прем'єр-міністри від найбільшої парламентської партії стає прем'єр-міністром [7, 156-164]. Це означає, що вибір прем'єр-міністра є результатом вибору всередині політичної партії, що також підкреслює партійний характер політичної системи.

У парламентських системах, де діє партійний принцип при виборі міністрів, найбільш важливим принципом вибору є політична лояльність – довіра і вірність.

Розподіл міністрів і державних секретарів на основі партійного принципу показує, що більшість їх є членами певної партії, і тільки менша їх частина – безпартійні.

Влада прем'єр-міністра у великій мірі залежить від того, наскільки підтримує його партія [2, 28-39]. Проти глави уряду або глави партії – прем'єр-міністра в рамках своєї партії часто виступають суперники – в ім'я захисту розподілу влади. Важливим питанням є також відносини між главою партії і главою фракції, і фракцією загалом. У випадку урядової позиції від характеру цих відносин залежить стабільність уряду. Тому що політичне майбутнє у прем'єр-міністра, який попередньо був главою партії, залежить від характеру відносин між урядовою політикою і фракцією. У тому випадку, якщо глава партії – прем'єр-міністр не тотожний із главою фракції, в утворенні співробітництва виняткова роль належить главі фракції.

Прем'єр-міністр Угорщини стає головним актором в системі урядування, тому що він є переможцем на виборах і є главою найсильнішої партії в парламенті.

У діяльності уряду певну роль відіграє колективний принцип, але основним є прем'єр-міністр. Він є політичним керівником уряду, який визначає урядову політику.

Коаліція, яку в загальному вважають політичним бар'єром для прем'єр-міністра, може стати і джерелом політичної сили. Залучення коаліційного партнера в уряд зменшує залежність прем'єр-міністра від своєї партії. Тому що, якщо партія не являє собою єдність, прем'єр-міністр буде залежний від різних груп своєї партії.

У більшості випадків коаліція є послаблюючим фактором при політичній єдності уряду [9, 260-280].

Глава уряду має також можливість перебудови структури уряду, тобто може анулювати одні міністерства і утворити інші, крім того він має право:

– перегрупувати коло завдань між міністерствами, що є одним із засобів контролю над міністрами і урядовою політикою;

– глава уряду при потребі має можливість вирішувати без міністерств невідкладні справи;

– з утворенням урядових кабінетів і урядових комісій, із змінами їх структури і завдань глава уряду може змінювати компетенції членів уряду.

Поряд з главою уряду і міністрами в діяльності уряду важливу роль відіграють державні секретарі, діяльність яких регулюється законом №33 від 1990 року. Державних політичних секретарів призначає президент за пропозицією глави уряду з числа кандидатів коаліційних партій. Державний секретар може бути членом тієї ж партії, до якої належить і його міністр, або іншої, але ця партія обов'язково повинна бути членом коаліції. Таким чином, посада державного секретаря дає можливість поділу влади між партіями в рамках певного міністерства.

Першочерговим завданням державного секретаря є допомога представництву міністра в парламенті, в рамках якого він має можливість замінити міністра на парламентських засіданнях.

Іншою є ситуація при засіданнях уряду, тому що тут міністр представляє інтереси своєї партії. У цьому випадку заміна його державним секретарем, який є членом іншої партії, означає здійснення інтересів іншої партії. Тому в законі зазначено, що державний секретар на засіданнях уряду має тільки дорадчі функції [14, 368-383]. Доручення державного секретаря зв'язані з урядом і його строк триває до періоду заміни уряду.

Державний секретар адміністрації керує апаратом міністерства згідно вимог підзаконних актів. Адміністрація міністерства з точки зору партійності повинна бути нейтральною, тобто державний секретар і його заступник не може бути членом партії.

Підсумовуючи наведене, можна стверджувати, що уряд Угорщини з точки зору конституційної позиції є урядом середньої сили. Згідно парламентського урядування уряд не є чиновницьким, а політичним урядом, тому що його утворюють політичні партії. Глава уряду дійсно є політичним керівником уряду. Єдність уряду і влади прем'єр-міністра обмежує коаліційний характер уряду, але завдяки правовим і політичним факторам глава уряду у своїй політичній діяльності володіє значною автономією. Дана система має як позитивні, так і певні негативні риси.

Проголошення державної незалежності Угорщини поклато початок новому етапу ролі політичних партій різного ідеологічного спрямування. Визначальною рисою цього етапу є трансформування партійної системи – від диктатури однієї партії – Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) до формування плюралістичної системи, але досвід засвідчує, що цей процес проходить не безпроблемно.

В політичній системі Угорщини політичні партії відіграють керуючу і спрямовуючу роль, тому що партії, крім представницької функції володіють законотворчістю; їх керівники займають головні посади виконавчої влади (вони пропонують членів уряду, президента), і здійснюють певний контроль над адміністрацією, органами самоуправління. Партії є добровільними організаціями громадян, але разом з тим володіють державними фінансовими джерелами і загальноправовим статусом, визначеними конституцією [1, 68-69].

В Угорщині, із зміною політичного режиму на початку 1990-х років сформувалося 3 політичні табори: ліберальний, національно-консервативний / християнський і соціалістичний. Певні політичні табори зв'язувала не тільки їх спільна політично-ідеологічна орієнтація, але також подібний склад їх виборців, політичної еліти.

В кінці 1980-х років за своїми джерелами партії утворювали 3 великі групи [10, 14-16]. В першу групу входили так звані історичні партії: Незалежна партія дрібних сільських господарів (НПДСГ), Християнсько-демократична народна партія (ХДНП), Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ), Угорська народна партія (УНП). Серед них на парламентських виборах 1990 і 1994 роках перемогли тільки НПДСГ і ХДНП. Їх об'єднало те, що вони отримали політичну значимість ще перед 1948 роком, а також між двома світовими війнами.

В другу групу входили нові партії, які утворилися з груп інтелігенції; так звані «інакомислячих»: Угорський демократичний форум (УДФ), Союз вільних демократів (СВД), Союз молодих демократів (ФІДЕС) [11, 18-20]. Всі вони перемогли на виборах 1990 року, коли набрали 50% голосів; а у 1994 і 1998 роках – біля 40% голосів.

Третю групу складають послідовники комуністичної партії. В жовтні 1989 року колишня Угорська соціалістично-робітничка партія (УСРП) розкололася на 2 партії [12, 46-58]. Реформатори утворили Угорську соціалістичну партію (УСП), а комуністичні консерватори входили до складу Угорської соціалістично-робітничої партії, яка пізніше була перейменована на Робітничу партію (РП).

УСП у 1990 році набрала 11% голосів, а в 1994 році перемогла на виборах, а КРП опинилася на політичній периферії.

Четверту групу складають партії, які утворилися за рахунок тих депутатів, які в 1990 і 1994 роках вийшли із парламентських партій: Угорська партія справедливості і життя (УПСЖ), Угорська демократична народна партія (УДНП).

Партійна система визначає динаміку і структуру змагань між партією і партійним простором [10, 89-96]. Тобто окреслює певну картину: як відповідні партії розташовуються у партійному просторі, як відбувається змагання між партіями і як конкуренти реагують на зміни, які відбуваються у цьому просторі.

Багатопартійна система в Угорщині, яка відновилася в 1990 році, за своїм характером відповідає традиційному поділу на лівих і правих. Після плюралізації політичного життя шкала лівих-правих стала основним тлумачником змагань між політикою і партіями.

Ідеологічна сторона угорської політики входить у 3 великі групи, які є наступними [5, 63-79]:

1) в першій половині 1990 років специфікою угорського політичного простору, на відміну від більшості західноєвропейських країн, було те, що шкала правих-лівих за своїм змістом в першу чергу носила ідеологічно-культурний характер, і лише в другу – економічно-розподільний характер. За ідеологічно-культурним характером позиція політичних партій швидко зросла, тоді як за економічно-розподільним характером їх вплив залишився незначним;

2) другою специфікою угорського багатопартійного політичного простору є відсутність в західноєвропейському розумінні організованої соціал-демократії, яка виникає за рахунок масово-економічних конфліктів. Однією із причин цього є те, що економічні питання, особливо під час виборів 1990 року, мали низьку політичну вагу. Внаслідок цього поділ на лівих і правих з точки зору економічних питань ще не було цілком сформовано. Під час виборів 1990 року серед політично-економічних програм великих партій суттєвої різниці не було: всі вони проголошували приватизацію і лібералізацію економіки. Протиріччя між партіями з політико-економічних і суспільно-політичних питань вперше виникло в 1995 році, яке було пов'язано з програмою Болраша;

3) третьою важливою специфікою угорського політичного простору є те, що на протиположності лівих-правих з точки зору економічних питань, поділ з точки зору політичної ідеології був сильним і помітним. Політична ідеологія відіграла і відіграє основну роль і при утворенні коаліційного уряду. В 1990 році в Угорщині керував правоцентристський уряд, до складу якого входили: УДФ, НПДСГ, ХДНП, опозицією яким складали ліво-ліберальні (СВД, ФІДЕС) і соціалістичні (УСП) партії [20, 81-91].

На виборах у 1994 році значну перемогу отримала УСП, яка утворила коаліцію з СВД, в опозицію входили УДФ, НПДСГ, ХДНП і ФІДЕС [14, 260-280].

Вибори 1998 року перемогу принесли правоцентристським партіям: ФІДЕС, НПДСГ, УДФ, які утворили коаліційний уряд. В опозицію входили лівоцентристські партії: УСП, СВД.

У березні-квітні 2006 року відбулися вибори в Угорський парламент за змішаною системою (1/3 за мажоритарною і 2/3 за пропорційною системою). За підрахунками голосування із 386 мандатів Угорська соціалістична партія отримала 186 (43,21%), блок Союзу молодих демократів та Християнсько-демократичної народної партії 164

(42,03%), Союз вільних демократів 18 (6,5%), Угорський демократичний форум 11 (5,04%). У парламент пройшов один незалежний кандидат від області Шомодь [21].

Отже, перемогу на виборах отримав із невеликим відривом лівоцентристський блок, куди увійшли Угорська соціалістична партія і Союз вільних демократів. Як і на попередніх виборах зазнав поразки правоцентристський блок на чолі із Союзом молодих демократів. Політологи відмічають дедалі низьку участь населення у виборах – всього 64,32%.

Політична партія Третій шлях набрала 2,2%, Робітничая партія (колишня Комуністична) 0,40%, партія Цент 0,32%, Ромська партія 0,8%, Угорська провінційна громадська партія 0,05%, Християнська демократична партія 0,04: при прохідному бар'єрі у 5% [22, 1].

Керівництво Союзу молодих демократів пояснювало свою поразку низькою активністю населення у виборах (всього 64,32%), помилкою, що між першим і другим туром більше уваги звернули на центри і випустили з уваги роботу в провінціях. Однак, у вересні ц.р. опозиція віднайшла плівки, де нібито Ф.Дюрчань говорить неправду виборцям і зажадала його відставки. Глава держави Ласло Шойом також звернувся до парламенту із пропозицією зняти останнього із займаної посади за оману виборців і підрив демократії, але прем'єр-міністр відмовився іти у відставку. 1 жовтня ц.р. в Угорщині відбулися вибори у місцеві органи влади, на яких переконливу перемогу у 18 із 19 округів отримала опозиція. Зберегла за собою перевагу Угорська соціалістична партія тільки у великих містах, що значно ускладнило ситуацію.

Главою держави в Угорщині є президент. Інститут президентства виник на основі зміни політичного режиму 23 жовтня 1989 року законом №31, але посада була зайнята лише 3 серпня 1990 року із обранням А.Гьонца [9, 291-302]. Питання про сферу впливу і метод вибору президента були одними із основних конфліктних питань в періоді зміни політичного режиму. За період 1989 і 1990 років, за 10 місяців було прийнято 9 важливих рішень: дві політичні угоди, три зміни до конституції, два референдуми, два розпорядження Конституційного Суду [9, 361-362]. Після зміни політичного режиму в Угорщині в політичному розумінні виник «незвичайний» варіант парламентської республіки. На посаду президента республіки було обрано політика не від урядової партії, а від опозиції; президентом за результатом угоди Угорського демократичного форуму (УДФ) і Союзу вільних демократів (СВД) в 1990 році став політик найбільшої опозиційної партії СВД. Таким чином, він став політичною протиположністю уряду, і здійснив відповідний контроль над урядом і законодавством.

Конституційні сфери впливу і функції президента поділяються на 5 важливих груп. Групуван-

ня відбувається з точки зору того, в якій мірі, на яких територіях і коли розпоряджається президент самостійною політичною сферою діяльності (компетенцією) [11, 78-93].

1. Першу групу складають репрезентативні і символічні функції. Президент являється найголовнішим і найважливішим інститутом держави, він представляє всю націю і державу. Представляє угорську державу на національних і державних святах, в міжнародних відносинах, але в керівництві – в політичному розумінні – не бере участь.

2. В дану групу входять функції, які випливають із представницької функції: сфери діяльності, які здійснюються із згодою прем'єр-міністра. До них належать: призначення і звільнення державних чиновників (державних секретарів, генералів); парафування і підтвердження прийнятих парламентом рішень (про вибір голови Національного Банку, Національного телебачення і радіо). В даному випадку рішення певних гілок влади, державних і напівдержавних органів стають державними рішеннями внаслідок цих символічних актів.

3. Третю групу повноважень складають так звані резервні функції, які вступають у силу тільки у тому випадку, якщо інші конституційні органи не здатні виконати свої функції. Тобто це ситуації, які визнані загрозливими для діяльності держави.

4. Інша частина резервних функцій пов'язана з нормальною діяльністю демократичних інститутів. Як наприклад, із зміною парламентського циклу, при утворенні або зміні уряду, або для скликання парламентської сесії. В Угорщині роль президента є менша, ніж в інших парламентських системах, тому що президент не призначає прем'єр-міністра (тільки запрошує). Обмеженим є право президента на розпуск парламенту.

5. Разом з тим, президент Угорщини при нормальному функціонуванні демократичних інститутів, урядових і державних органів, розпоряджається певною політичною владою, в першу чергу це є право ініціації (наприклад, судовий контроль певних питань, пропозиція нового закону), яка направлена на інші державні органи.

До особистих повноважень президента входять:

- президент має право бути присутнім і виступати на пленарних засіданнях парламенту і на засіданнях комісій;
- має право пропонувати нові закони;
- ініціювати референдуми;
- має право вето у законодавстві, тобто прийнятий парламентом закон так званим конституційним вето може направити на контроль до Конституційного Суду, або так званим політичним вето може направити до парламенту на перегляд (у випадку не прийняття заперечення президент повинен підписати закон).

В Угорщині у 1989-1990 роках питання про метод обрання президента викликало ще більшу політичну суперечку, ніж питання про повнова-

ження президента. Дана ситуація була зв'язана із традицією сильного персоналізму в угорській політиці, а також з концепцією народного суверенітету. Внаслідок рішень Конституційного Суду і приходу до влади партій, які підтримували президента А.Гьонца, політичні сутички про повноваження президента були вирішеними, утворився «слабкий» інститут президентства. Але питання про безпосереднє обрання президента було піднято ще декілька разів.

Після бурхливих політичних конфліктів, згідно загального рішення 1990 року в Угорщині президента обирає парламент в першому турі двома третинами голосів, а в другому турі – абсолютною більшістю. Нові партії в 1990 році президентом обрали єдиного кандидата А.Гьонца. В 1995 році він був переобраний, а в 2000 році було вибрано Ференца Мадла.

Згідно конституції і діяльності політичної системи Угорщина є парламентською республікою, в якій, здійснюючи законодавчі функції, парламент є однопалатним і главу держави обирає парламент. В центрі урядової системи стоїть уряд, парламент і президент. Влада парламенту й уряду, крім конституції, обмежується контролем Конституційного Суду, а також існує інститут народного голосування.

Угорська урядова система крім основних рис володіє багатьма ознаками, які показують особливість політичної системи країни відносно інших європейських демократій. Дані ознаки пов'язані із взаємодією гілок влади, а також мірою поділу влади.

Однією з особливостей угорської урядової системи є радикалізація принципу правової держави, надмірна взаємодія права і політики. Це здійснюється в широкій сфері впливу Конституційного Суду, який внаслідок своєї активності є одним із основних інститутів політичної системи. В багатьох випадках Конституційний Суд виконує політичну функцію вирішального суду.

В багатьох випадках діяльність Конституційного Суду згадують як негативну законодавчу діяльність, тому що перевірка конституційності певних

законів приводить до їх скасування, тобто до негативного законодавства. Конституційний Суд на основі тлумачення конституції каже, що закон є неконституційним, але відносно того, що потрібно робити, щоб прийнятий закон не суперечив положенням конституції – не повідомляється. Але часто обгрутовуючи свої рішення Конституційний Суд вказує на критерії, яким має відповідати прийнятий закон.

Таким чином Конституційний Суд є одним із важливих факторів політичного процесу [3, 8-15].

Особливістю угорської урядової системи є і те, що радикальність принципу поділу влади, крім відносин законодавчої-виконавчої влади, простежується і в інших сферах урядової системи. Утворює наступні противаги, якими обмежує владу парламентського уряду:

а) серед противаг, крім вище згаданого парламенту і парламентської меншості, найвагомішою є роль Конституційного Суду;

б) противагою Уряду в даних випадках може бути влада президента. Президент в більшості випадків дає ширше тлумачення своїм конституційним повноваженням, ніж уряду чи Конституційному Суду. Повноваження президента направлені на дальший розподіл виконавчої влади і також на обмеження влади уряду;

в) влада парламенту і уряду обмежується не тільки конституцією і Конституційним Судом. Влада представницької демократії не є виключно єдиною владою. Принцип безпосередньої демократії здійснюється через інститут народного голосування;

г) угорська система урядування є унітарною за структурою, але внаслідок закону «Про місцеве самоврядування» в Угорщині діє сильна децентралізована система територіальних самоврядувань.

Отже, в Угорській республіці досить чітко розмежовані і врівноважені гілки влади, специфічна і дещо відмінна від української роль президента та конституційного суду, проходить процес розвитку і вдосконалення демократичної парламентської Угорської республіки.

1. Alkotmány. – Budapest: Századvég, 1990. – 68-69 о.
2. Gombár Cs. Kormány a mérlegen 1990-1994. – Budapest: Korridor, 1994. – 28-29 о.
3. Görfi T. Az Alkotmánybíróság... // Politikatudomány Szemle. – 1996. – №4. – 8-15 о.
4. Ficzer L. Magyar államigazgatási jog. – Budapest: Nemzeti Tankönyvkiado, 1995. – 365 о.
5. Friez T. A magyarországi párlamentrendszer 1987-1995. – Budapest: Cserépfalvi, 1996. – 63-79 о.
6. Horváth P. A miniszterelnök a magyar politikában. Budapest: Korona, 1997. – 131-145 о.
7. Kéri L. A kormány első önálló éve: 1991 Magyarország politikai évkönyve. Budapest: Economix, 1992. – 156-164 о.
8. Конституції нових держав Європи та Азії. – Київ: Тандем, 1996. – 349 с.
9. Körösnéyi A. Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? Kérdőjelek: a magyar kormány 1994-1995. – Budapest: Korridor, 1995. – 304 о., 260-280 о.
10. Körösnéyi A. Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta // Politikatudomány Szemle. – 1993. – 3. szám. – 14-16. о.
11. Körösnéyi A. A magyar politikai rendszer. – Budapest: Osiris, 1998. – 89-96 о., 361-362 о.

12. Kukorelli I. Kormány... – Budapest: Korridor, 1994. – 94-112 o.
13. Kukorelli I. Alkotmány. – Budapest: Osiris, 1996. – 457-470 o.
14. Kurtán S. A legfontosabb közjogi intézmények vezetői és az országgyűlés tagjai. Magyarország politikai évkönyve. – Budapest: Economix, 1995. – 615 o.
15. Pokol B. A magyar parlamentarismus. – Budapest: Cserépfali Kiadó, 1994. – 146-159 o.
16. Polner O. A végrehajtó hatalom a magyar közjogban. – Budapest: Grill kiadó, 1994. – 167 o.
17. Pölöskei F. Á magyar parlamentarismus a századfordulón. – Budapest: Historia, 2001.
18. Soltész I. A bizottsági munka. – Budapest: Parlament Módszertani Iroda, 1994. – 43-51 o.
19. Szalay P. Rendszerváltozás. – Budapest: Economix, 1991. – 430-434 o.
20. Tóth I. Képviselők és frakciók a parlamentben. Magyarország politikai évkönyve. – Budapest: Economix, 1992. – 81-91 o.
21. <http://www.valasztas.info/>.
22. <http://Valasztas2006.com/hirek/>.

SUMMARY

Bodnar V. TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM OF THE HUNGARIAN REPUBLIC (2000-2006)

In case of Ukrainian transition from the presidential-parliamentary republic the neighbour countries experience in the forming of the political systems (also Hungarian Republic) is very important. Author of the article selects the specific features of the forming, role and place of parliament, government, president, constitutional court and explains the legislative basis of their realisation. The spars the separation and balance between the branches of power, praess of development and improving of the democratic parliamentary Hungarian Republic.

V. БУРДЯК (Чернівці)

РЕВОЛЮЦІЇ 1956 І 1989 РОКІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ УГОРСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Аналіз суспільно-політичного розвитку Угорщини свідчить про її давні демократичні традиції. Після Другої світової війни вона мала всі необхідні внутрішні передумови для становлення демократії. Найперше, що структури управління фашистського характеру було демонтовано; подруге, в країні склалася значна економічна база та багатопартійна система ще в період режиму Хорті; по-третє, сама політична культура суспільства була досить розвиненою.

На перших повоєнних виборах у листопаді 1945 р. до Державних зборів, проведених на основі вільного і таємного голосування, угорці віддали перевагу Партії дрібних сільських господарів (ПДСГ), яка набрала 57% голосів. Комуністи одержали 17%, а соціал-демократи – 17,4% голосів. Результати виборів свідчили про широку підтримку демократичної альтернативи, бажання змін, але не тих, що пропонували комуністи. В новому демократичному уряді, на чолі з реформаторським священником З.Тільді, 9 місць одержали представники ПДСГ, комуністи – 4, Угорська соціал-демократична партія (УСДП) – 4, Національно-селянська партія (НСП) – 1 [8, с.22].

Крім урядових партій, у 1945 р. в країні діяли й інші політичні організації – Буржуазна демократична партія, Угорська радикальна партія, Народно-демократична партія, Жіноча християнська ліга

тощо. Отже, присутність такої кількості партій дозволяє зробити висновок, що вже в 40-х рр. в Угорщині участь населення в політичному житті була високою. Густота населення сприяла розгортанню організацій та проведенню різних політичних заходів.

Президент З.Тільді й новий уряд у своїй діяльності враховували складні внутрішні та зовнішні політичні реалії. У суспільстві не було єдності, праві й ліві сили намагалися дестабілізувати ситуацію. Тому уряд ліквідував монархію і проголосив 1 лютого 1946 р. Угорську Республіку. Закон гарантував буржуазно-демократичні свободи й широкі політичні права.

Спираючись на підтримку СРСР, з 1947 р. зміцнила позиції КПУ. Їй належала ініціатива проведення виборів до парламенту за єдиним списком з партіями, що входили до складу уряду. Це принесло перемогу кандидатам коаліції, які набрали більше 60% голосів, але майже 40% голосували за опозицію. Після перемоги на виборах комуністи, при активному сприянні СРСР, взяли курс на фактичну ліквідацію багатопартійності в країні [21, с.112].

У березні 1948 р. надзвичайний з'їзд УСДП, з ініціативи її лівого крила, прийняв пропозицію комуністів про об'єднання партій, і в червні утворили Угорську партію трудящих (УПТ) та обрали

генеральним секретарем комуніста М.Ракоші (названим за жорстокість маленьким Сталіним). З його ім'ям угорські вчені пов'язують становлення в Угорщині тоталітаризму [10, с.79]. М.Ракоші діяв до 1956 р., обіймаючи у 1952-1953 рр. ще й посаду голови РМ Угорщини. У 1948 р. комуністи створили Угорський народний фронт (куди увійшли УПТ, ПДСГ, НСП, профспілки), який переміг на парламентських виборах. Цей парламент проголосив 15 серпня 1948 р. Угорську Народну Республіку (УНР), а 18 серпня прийняв нову конституцію.

За новою конституцією, в країні офіційно вводилася єдина державна ідеологія – марксизм-ленінізм. Зміни тоталітарного характеру відбувалися в УНР відповідно до положень, висвітлених у „Короткому курсі історії ВКП(б)”. Державні структури були підпорядковані апарату компартії, інші партії згодом ліквідували. В країні поступово складався культ М.Ракоші. Розпочалися масові репресії проти опозиційних партійних діячів. Так, у Будапешті восени 1949 р. відбувся судовий процес над групою політиків на чолі з одним із комуністів, міністром МЗС Угорщини Л.Райком, яких звинуватили в державній зраді та співпраці з спецслужбами США й Югославії. На суді вони зізналися в скоєному й назвали прізвища людей, що доручили організувати ліквідацію уряду, а згодом – відірвати Угорщину від соцтабору. Процес став трагедією – підсудних (7 чол.) стратили. Загалом же за кілька років від режиму М.Ракоші переслідувань та репресій зазнав майже кожний 10-й громадянин УНР, тобто майже 1 млн. осіб. Це була звична реакція тогочасних комуністичних урядів на дії опозиції. Свідчення тому – закритий лист ЦК КПРС “Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилізків антирадянських, ворожих елементів”, де вказано, що “диктатура пролетаріату щодо антирадянських елементів повинна бути безпощадною” [22, с.6].

Політичні репресії залишили глибокий карб у серцях і головах пересічних угорців, а тому громадянська непокоря та протестні виступи проти дій уряду постійно відчувалися в країні й готові були вибухнути, в разі переходу їх кількості у вищу якість. Розстріл польських робітників у 1956 р., рішення XX з'їзду КПРС про викриття культу особи Сталіна, хрущовська відлига – значно вплинули на Угорщину, де невдоволення політикою сталіністів з вищих партійних сфер визрівало роками. Так, у 50-х рр. специфічність розвитку Угорщини полягала в неприйнятті розпочатого СРСР процесу десталінізації. Більшість країн народної демократії процес підтримала, а в УНР він був нав'язаний виключно Москвою. У ЦК КПРС вважали, що в Угорщині визріває криза, а керівництво УПТ, намагаючись утриматися при владі, заперечувало це.

На червневому (1953 р.) пленумі ЦК УПТ критикували партійно-державне керівництво країни, засуджували методи прискорення індустріалізації та прийняли рішення про необхідність швидшого розвитку сільського господарства, легкої і харчової промисловості. М.Ракоші й далі очолював УПТ, але на посаду прем'єр-міністра призначили І.Надя. В основі його діяльності як прем'єр-міністра була програма відновлення незалежності Угорщини, демократизації суспільства, поліпшення добробуту населення, яку він розробив після смерті Сталіна. Це був політик-реформатор, національний комуніст. Курс І.Надя у 1953-1955 рр. підтримали широкі маси Угорщини [19, с.3-22]. Прем'єр виступав проти бюрократизму, авторитаризму, провів амністію політв'язнів, ліквідував концтабори, селянам надав право виходу з кооперативів тощо. Проте М.Ракоші і його оточення чинили опір нововведенням, зробили все, щоб ізолювати діяльність І.Надя та переконати СРСР, що ці реформи підривають соціалізм у країні, що прем'єр проводить ревізійністський курс та потакає націоналістам. Після повідомлень у пресі, що І.Надь важко хворий, у квітні 1955 р. його звільнили з посади, а в листопаді виключили з партії [17]. М.Ракоші знову одноосібно керував країною, силою влади зупинив процес лібералізації в УНР і спрямував її на виконання нереальних планів розвитку.

Політичне маніпулювання обурювало громадян, ускладнювало ситуацію в Угорщині, і перші прояви цього з'явилися вже навесні 1956 р. Філософ-марксист Д.Лукач і опозиційна інтелігенція створили гурток ім. Петєфі, розгорнули дискусію про крах марксизму в Угорщині і вимагали свободи слова, друку та відставки уряду М.Ракоші. Згодом залунали заклики до негайної реалізації репресованих. Навколо опозиціонерів гуртувалися нові й нові прихильники, готові до боротьби з режимом терору та насильства.

Впродовж 1953-1956 рр. політична напруга відчувалася майже в усіх соцкраїнах, тому лідери КПРС з 1953 р. регулярно проводили колективні зустрічі керівників країн блоку. У ЦК КПРС розуміли необхідність змін в УПТ, але ситуація в країні не дозволяла їх провести. У червні 1956 р. у Будапешті М.Суслов заявив, що зміни в керівництві чи розкол у ЦК були б “таким дарунком ворожим силам, кращого за який вони не можуть очікувати” [1].

24 червня 1956 р. у Москві на зустрічі лідерів партій країн народної демократії з членами ЦК КПРС Ю.Андропов – посол в УНР, повідомив, що угорці згодні з порадою М.Хрущова про введення жорстких заходів щодо тих, хто веде ворожі інсинуації існуючого ладу. Дійсно, натиск ворожих сил в Угорщині відчутно зріс. Після повернення з Москви, М.Ракоші на пленумі ЦК розповів про поїздку в СРСР, але це не змінило справ в УНР. Після зустрічі з членом ЦК УПТ Е.Гере,

Ю.Андропов доповів у Москву, що наші друзі повільно реалізують поради щодо зміцнення складу ЦК та суворого ставлення до ворожих елементів і демагогів. Рішення пленуму ЦК трудящим не пояснили і в пресі про них не повідомили [4].

На липневому пленумі ЦК УПТ М.Ракоші звільнили з посади, але знову обрали сталініста – Е.Гере. Присутній на пленумі А.Микоян вказав на загрозу розвалу партійності; потребу зміцнення дисципліни серед ЦК і партійців; посилення ідеологічної роботи [5]. Тож, представник ЦК КПРС брав участь у підготовці і проведенні пленуму ЦК УПТ, по кадрових питаннях державної партії. Тоді це вважали нормою, хоч вона межувала з втручанням у справи суверенної країни. А вже у жовтні М.Хрущова не пустили на пленум ЦК ПОРП у Варшаві, який вирішував ті ж питання. Лідери КПРС чотири дні аналізували ситуацію в країнах народної демократії і вперше дійшли висновку про необхідність розвитку партнерства з братніми країнами, невтручання в їх справи, перегляду принципів відносин, виведення частини радянських військ, зменшення кількості радників по лінії армії, КДБ та МВС.

У жовтні угорці реабілітували страчених у 1949 р. Л.Райка, інших діячів та прийняли рішення про їх перепоховання. Але дії уряду вже не зупинили ріст обурення народу. І тисячі вийшли на вулиці столиці, протестуючи проти уряду. Вони вимагали скликання з'їзду партії, відставки уряду, демонстрацій солідарності з поляками, розробки стратегії розвитку соціалістичної демократії, поновлення І.Надя на посаді, виведення радянських військ з країни, зняття пам'ятника Сталіну тощо. Події у Польщі значно загострили політичну ситуацію в УНР і прискорили розгортання протестних акцій.

23 жовтня в атмосфері величезної соціальної напруги в Будапешті, пройшла чисельна студентська демонстрація, до якої поступово приєдналися представники майже всіх верств населення. Понад 50 тис. угорців зійшлися до посольства Польщі. Багатотисячний мітинг відбувся на площі біля пам'ятника Ш.Петефі. Стихійні мітинги (понад 200 тис.) засуджували політику УПТ. Вони захопили радіостанцію, ряд військових і промислових об'єктів. Представники ДБ розпочали стрілянину, а з неї й запалало полум'я народного повстання, яке охопило широкі маси населення і тривало з 23 жовтня до 11 листопада [6].

Групами повстанців, сформованими переважно зі студентів та інтелігенції, керували колишні хортісти. Повсталі відкрили в'язниці і до них приєдналися 3,3 тис. політичних і 10 тис. кримінальних в'язнів. Ситуація була загрозлива і в ніч на 24 жовтня пленум ЦК УПТ утворив новий уряд на чолі з І.Надьом. Але Е.Гере у виступі по радіо кваліфікував події як контрреволюцію. Оголосили надзвичайний стан. Е.Гере звернувся до Москви з проханням ввести до столиці війська ОВД, роз-

міщені в Угорщині. На ранок частини Особливого корпусу в Будапешті охороняли всі стратегічні об'єкти та держустанови. Біля парламенту стояли танки. Планували демонстрацію сили, але поява радянських військ викликала ще більший супротив, і повстання набирало розмаху.

На думку А.Микояна й М.Суслова, які 24 жовтня прибули в УНР, дві події сколихнули угорську столицю: інцидент біля парламенту, коли на мітингу тисяч угорців агенти ДБ з дахів навколишніх будинків обстріляли радянських солдат і спалили танк, а радянські підрозділи відповіли вогнем, у результаті чого були вбиті 60 угорців та сотні поранених; друга подія – перестрілка біля будинку ЦК, коли радянські танкісти, що прикривали приміщення, помилково відкрили вогонь по рогі угорської охорони, прийнявши її за повстанців, і вбили 10 чоловік [24]. Це викликало вибух невдоволення по всій УНР, масове озброєння населення, перехід частин поліції та військ угорської армії на бік повсталих. Зростали вимоги виводу військ ОВД з країни. В ряді міст були випадки лінчування службовців ДБ. Партійні органи і місцева влада припинили свою діяльність. Ситуація дійшла критичної межі. Народні маси вирували, новостворені національні ради брали на себе функції державних органів.

25 жовтня ЦК УПТ обрав першим секретарем партії Я.Кадара і ввів до уряду І.Надя, а 26 жовтня звернувся до громадян із закликом створити новий уряд на ширшій національній основі, розпочати переговори з СРСР про двосторонні відносини та виведення радянських військ після встановлення в УНР порядку, оголосити амністією всім учасникам повстання, за умови складення зброї. 28 жовтня І.Надь заявив по радіо про розпуск служби ДБ, про ліквідацію однопартійної системи та утворення коаліційного уряду, до складу якого мали ввійти відновлені політичні партії, що існували в 40-х рр., про рішення уряду розпочати переговори з СРСР щодо виведення військ з УНР та негайного відкликання радянських підрозділів з Будапешта [20, с.62].

Посадовці СРСР вважали, що не можна ставити питання про виведення військ РА із УНР, оскільки це означатиме прихід військ США, пропонували, що після наведення порядку війська РА повернуться на місця дислокації. Уряд пропозицію прийняв і І.Надь запевнив населення, що уряд зніміть переговори про виведення всіх радянських військ з УНР. Здивовані представники СРСР передали в Москву, що вестимуть розмову з цього приводу [3]. Сучасні угорські й західні вчені пишуть, що тоді доля УНР вирішувалася в Москві при суперництві двох ліній – силового варіанту і відтворення модусу вівенді з урядом І.Надя [12]. По різному дивились на проблему А.Микоян та М.Суслов, посол, політики й військові. Про суперечки й сумніви писав М.Хрущов, а маршал

Г.Жуков пропонував діяти самостійно, без залучення угорських військ.

Гостро стояло питання оцінки подій: контрреволюція чи народне повстання? Участь військ у придушенні повстання посилювала антирадянські, антиросійські настрої. Нація згуртовувалася, вимоги демократичної опозиції та повстанців росли й підтримувались населенням. Вимагали розпуску військ і органів ДБ, багатопартійного уряду, покарання попередніх діячів, вигнання росіян, нейтралітету країни, виходу з ОВД тощо. У виступі по радіо І.Надь назвав події у країні могутнім народним демократичним рухом, а не контрреволюцією. Його заява про розпуск військ і органів ДБ, амністію й переговори з повсталими – деморалізувала захисників конституційного ладу. Почалося формування нових збройних сил з армії й загонів повсталих.

Угорські вчені стверджують, що на зміни в поглядах І.Надя вплинули соратники – Лошонці, Доната, Харасті, Копачі, розмови з повсталими, які пояснили дійсний стан справ і настрої людей [26]. Зрозумівши, що надзвичайні заходи і терор ведуть у глухий кут, що УПТ не діє, а сам він втрачає рейтинг, прем'єр погодився визнати різні революційні організації та задовольнити їх основні вимоги, зокрема про багатопартійність та коаліційний уряд.

Щоб остаточно не дискредитувати УПТ, її розпустили. Я.Кадар критикував партію, яка з 900 тис. членів стала пилом від першого натиску революції, “виродилася в результаті сліпої та підступної політики банди М.Ракоші в інструмент деспотизму, національного поневолення”, закликав створити партію, яка “очиститься від злочинів і побудує соціалізм, відкине некритичне копіювання чужого досвіду”. 31 жовтня було створено Угорську соціалістичну робітничу партію (УСРП), яку очолив Я.Кадар [18, с.14].

Югославський посол у СРСР В.Мічунович описав діалог Й.Тіто і М.Хрущова, який 2-3 листопада 1956 р. разом з Г.Маленковим інкогніто був у Югославії на Бріоні. “Угорські події ведуть до контрреволюції. Тут вбивають, вішають комуністів. І.Надь звернувся по допомогу в ООН, до чотирьох великих держав, вирішив вийти з Варшавського Договору. Що нам залишається робити? – питав М.Хрущов. – Якщо ми змиримося, то Захід буде вважати нас ідіотами й боягузами. Ми не можемо погодитися з таким розвитком подій ні як комуністи-інтернаціоналісти, ні як СРСР – велика держава. Москва сконцентрувала достатню кількість військ і прийняла рішення покласти край нинішній ситуації в Угорщині” [23, с.524-530]. Він сказав, що СРСР не дозволить реставрацію капіталізму в УНР хоча б тому, що це пов'язано з важкими політичними наслідками. “Є немало людей, – підкреслив він, – які сприйняли б все це приблизно так: при Сталіні всі були слухняні і не було ніяких безпорядків. А з того часу, як ці... (він

вжив міцний вираз щодо лідерів СРСР) прийшли до влади, почався розвал, Угорщина відходить. І все це саме тоді, коли радянський уряд розпочав кампанію по засудженню Сталіна”. За словами М.Хрущова, першими так говоритимуть військові РА. Саме тут, писав В.Мічунович, одна з головних причин втручання Москви в угорські події [23, с.526].

Водночас, поки на Бріоні велися переговори, 1 листопада в дію вступили нові плани. Маршал І.С. Конєв – командувач операції Вихор (кодова назва вторгнення в УНР) групував війська, готуючись до наведення порядку в УНР. Якщо на першій стадії, 23-30 жовтня, в УНР діяли 5 радянських дивізій, то в операції Вихор брали участь вже 2 армії в складі 9 дивізій та повітрянодесантні частини. Угорську армію роззброїли як ненадійну, вона майже не чинила опору. Але бої з повстанцями (15 тис. чол.) у Будапешті відзначалися жорстокістю. За даними УНР, які наведені в радянських військових документах, за час боїв загинуло до 4 тис. угорців [25]. До 11 листопада повстання придушили – сили були нерівні. Втрат зазнала і Радянська армія – загинуло 669 солдатів і офіцерів, 1450 були поранені, 51 – пропав безвісти. Такий кривавий підсумок тогочасної політики.

Отже, повстання 1956 р. і спроба демонтажу командно-адміністративної системи під гаслом ліберального, демократичного та національного соціалізму зазнали поразки. Але широкомасштабні виступи населення не дали відновити модель соціалізму Ракоші-Сталіна і суттєво вразили підвалини системи. Завдяки частковій зміні політики, жорсткому придушенню повстання, арештам і примусу, партії вдалося зберегти владу заради соціального та політичного компромісу. СРСР утримав УНР в ОВД та соціалістичному таборі, не допустив реставрації капіталізму і демократичних змін у політичній системі.

Метою угорського повстання 1956 р. були свобода і незалежність, прояв активного невдоволення з боку народних мас своїм безправним політичним і важким економічним станом, руйнація сталінської системи тоталітаризму. До повстання долучилися різні реакційні, профашистські елементи, але не вони визначали його характер. У час страшних подій і після них УНР залишили близько 200 тис. осіб. Їх називали дисидентами, що голосували ногами проти відродження сталінського режиму. Невідомо, що було б, якби радянські війська не втрутилися в події 1956 р. Чи утримався б уряд І.Надя, чи зберегла б УНР національну єдність... Було так, як було. Силowe розв'язання кризи УНР випередило громадянську війну і можливе ускладнення ситуації в Європі, але надто високою ціною. Уряди СРСР та соцтабору не змогли чи не бажали побачити початок ознак кризи адміністративно-командної системи соціалізму.

УНР стала більш ліберальнішою, її розвиток в наступні десятиліття був пов'язаний з іменем першого секретаря УСРП Я.Кадара. Ситуація в країні ще певний час була складною, уряд зіткнувся з важкими політичними та економічними реаліями і міжнародною ізоляцією. В суспільстві зводили рахунки, репресували, розганяли робітничі ради. У 1985 р. Я.Кадар у розмові з М.Горбачовим про ті події відзначав, що коли число винесених смертних вироків (близько 300) досягло кількості жертв прихильників народно-демократичного ладу, він попросив відповідні органи зупинитися. Чи так це було насправді і як вплинуло на хід подій, визначити важко. Я.Кадар звертався до секретарів ЦК КПРС А.Арістова і М.Суслова, з проханням вплинути на генерала І.Серова і військових, щоб ті не арештовували будь-кого, особливо в провінції, щоб шукали заколотників, а не людей, що випадково спіткнулися [2].

Молодий Я. Кадар та його уряд порівняно швидко стабілізували ситуацію в країні, підняли рівень життя і домоглися підтримки населення. У 1963 р. країна вийшла з міжнародної ізоляції. Процес трансформації владних структур продовжувався. У 1983-1987 рр. в УНР склалася якісно нова система відносин влади та суспільства. Реформування влади уможливило її демократизацію, заклало основи формування правової держави. Проведення парламентської реформи та частково реформи виборчої системи у 1983 р. дало змогу висувати кількох кандидатів на одне депутатське місце по виборчих округах. Це демократизувало режим, сприяло оновленню партійно-державної еліти, проведенню ротації старших партійних кадрів та кооптації регіональних керівників. Хоч із незалежних кандидатів на виборах 1985 р. перемогли лише 20 чол., а 75,1 % у парламенті склали члени УСРП, це якісно виділяло УНР серед соцкраїн. Але ерозія системи, кризові явища і далі давали про себе знати.

За 32 роки перебування при владі у Я.Кадара були помилки, проте головне в тому, що УНР здобула славу країни ліберальних свобод і реформ. Вади, хоч і модернізованої, але в основі все ж сталіністської системи, не дали довести реформи до логічного кінця, відродити суспільство, проте важливо, що епоха реального соціалізму в 1989-1990 рр. завершилася для Угорщини мирним шляхом, а крах кадаризму став провісником розпаду радянської системи [18].

Заяви М.Горбачова, що новий уряд СРСР не підтримує доктрину Брежньєва, дозволили державам ЦСЄ перейти до відкритого реформування системи соціалізму. 1987-1989 рр. стали для УНР часом плюралізації суспільно-політичного життя, підготовки угод з комуністичною владою, що вже втрачала свою силу, щодо прийняття відповідних законодавчих актів для проведення кардинальних змін, вироблення в межах національного круглого

столу стратегії й тактики революційних перетворень на ґрунті громадської злагоди. У травні 1988 р. завершилася епоха Я.Кадара. Його на вищій партійній посаді змінив Карой Грос, що намагався з партійними реформаторами УСРП спрямувати в бажане русло процес неминучих змін, провести лише часткові зміни, оновити комуністичний режим, але зупинити стрімку демократизацію, незважаючи на всі зусилля, не вдалося. Це було виявом кризи легітимності політичного режиму УНР і на рівні еліти (боротьба за владу реформаторів і консервативної більшості УСРП), і на рівні мас (швидка політизація угорців, легітимація демократичної опозиції, розширення її участі у політиці). В державі настільки сильним було прагнення до політичного плюралізму (включаючи вищі партійні кола), що ці запізнілі спроби привели до краху правлячу УСРП і зміни ладу. “Можливо, комусь здасться парадоксом, – пише Б.Желіцкі, – але в УНР саме комуністична еліта внесла вирішальний внесок у революційну справу розвалу соціалістичної державної системи, що проіснувала більше 40 років” [13, с.96].

1989 рік став роком революційного прориву демократичних сил. Влітку відбулася переговорна революція в рамках національного круглого столу, а у вересні УНР відкрила кордони біженцям з НДР, сприяючи цим розвалу неосталіністського режиму і відсторонення Е.Хонеккера з посади генсека СЄПН у жовтні 1989 р.

Процес утвердження партійного плюралізму в Угорщині відбувався у двох напрямках: утворення нових партійних структур – Угорського демократичного форуму (УДФ), Союзу вільних демократів (СВД), Союзу молодих демократів (ФІДЕС) – на основі опозиційних рухів (понад 40 вже у 1988 р.); відродження автентичних чи історичних партій – Незалежної партії дрібних власників і громадян (НПДВ), Соціал-демократичної партії Угорщини (СДПУ) та Угорської народної партії (УНП), які наприкінці 80-х рр., у нових суспільно-політичних реаліях, намагалися представити традиційні цінності й ідеології [15, с.30]. Трансформації відбулися й з державною партією – УСРП, яка змінила назву у 1989 р. на Угорську соціалістичну партію (УСП), а згодом поділилася на дві самостійні партії лівого спрямування.

Суттєвим поштовхом до реформування УСРП і стимулом до активізації діяльності демократичних сил у партії став виступ голови Вітчизняного народного фронту Імре Пожгаї з переоцінкою подій 1956 р. Оточення генсека К.Гроса вимушено визнало, що в 1956 р. в УНР було народне повстання, а не контрреволюція. Це важлива суспільно-політична подія, найперше у контексті мирного переходу держави до парламентської демократії [14, с.111-113].

Аналізуючи процес демократизації політичного життя Угорщини 90-х рр. ХХ ст., можна визначити дві найголовніші віхи суспільного розвитку – 1989

р. та 1998 р. У 1989 р. внаслідок залучення (за ініціативою опозиції) угорців як легітимних учасників політичного життя до участі у прийнятті політичних рішень, в УНР вирішили шляхом плебісциту найважливіше питання устрою держави – формування парламентської, а не президентської посткомуністичної демократії. Парламентські вибори 1990 р. легітимізували багатопартійну систему Угорщини [16, с.307-308]. Масштабним прецедентом щодо країн ЦСЄ стала перемога на виборах 1990 р. ФІДЕС, який отримав 22 мандати (8,95%), а в 1994 р. – 20 мандатів (7,02%). Перемога молоді Угорщини (до 35 років із вищою, переважно юридичною освітою) на найвищому державно-політичному рівні є свідченням їх високої політичної соціалізації. Це підтвердили також наступні парламентські вибори 1998 р., де знову перемогу здобув ФІДЕС у коаліції з Угорською громадянською партією, і представники ФІДЕС-УГП (147 мандатів) разом з НПДВ (48 мандатів) та УДФ (18 мандатів) сформували виключно правоцентристський уряд Угорщини кінця ХХ ст. Коаліційний уряд очолив голова ФІДЕС-УГП В.Орбан. Опозиційними партіями в Державних зборах УР стали політичні інституції колишнього соціал-ліберального уряду – УСП (134 мандати) та СВД (24 мандати), поразка якого на виборах 1998 р. була вражаючою подією суспільно-політичного життя країни [9].

Нові парламентські вибори у квітні 2002 р. засвідчили перемогу лівоцентристської опозиції. Соціалісти та їх коаліційні партнери з Ліберальної партії вільних демократів одержали 198 місць (у парламенті – 386 депутатів), а правляча консервативна коаліція ФІДЕС-УГП здобула 188 місць. Це були 4-ті вільні парламентські вибори в Угорщині після краху соціалізму. Тож, у 1998 р. В.Орбан переміг Дюлу Хорна, який свого часу відсторонив від влади у 1994 р. перший правий уряд країни, де домінував УДФ. Тепер В.Орбан програв соціалістам. У зв'язку з цим, можна стверджувати, що Угорщина пішла далі всіх інших країн ЦСЄ шляхом консолідації демократії [11].

На рубежі 80-90-х рр., новий демократичний угорський уряд першим із країн ЦСЄ відмовився від участі в ОВД і РЕВ. Це були важливі кроки на шляху звільнення країни від панування Москви. Водночас Угорщина, за словами голови МЗС

Г.Єсенскі, не могла залишатися у вакуумі, а бажала повернутись до демократичних політичних і економічних структур Заходу. “Це не означає, – писав він, – що відвертаємось від східно-центральноєвропейських народів, які мають єдину з нами долю, чи забули про Росію, яка представляє для нас великі можливості, чи про інші пострадянські держави. Для Заходу значення Угорщини й країн ЦСЄ полягає у тому, що вони за сприятливих обставин служать містком, а за несприятливих – бар’єром від Східної Європи” [7, с.88].

Якщо в майбутньому об’єднана Європа все ж складеться, то вона буде одночасно і єдиною, і різноманітною, тобто Європою націй і регіонів. На думку угорського політика-соціаліста Ч.Табайді, для угорців це важливо, оскільки “регіони Європи до певної міри зможуть пом’якшити нашу фрустрацію, ту двоякість стану, яка виражається поняттями культурна нація, проживаюча в різних країнах 15-мільйонна нація, політична нація десяти з половиною мільйонів угорців нашої республіки і політична нація меншин” [27]. Він усвідомлює, що ситуація зміниться лише тоді, коли “всі сусідні країни стануть частиною інтегрованої Європи, і ми констатуватимемо, що кордони стали прозорими. Ми розуміємо – це перспектива віддаленого майбутнього” [28].

Отже, в середині ХХ ст. в Угорщині сформувалася тоталітарна система, але вже в кінці століття вона вийшла на шлях демократичного розвитку. Навіть у часи домінування тоталітаризму, для угорців був характерний високий прояв протестних форм громадсько-політичного життя. Ментальність угорців брала верх над неприйнятною для них тоталітарно-комуністичною ідеологією. У 80-х рр. ХХ ст. Угорщина відійшла від соцтабору, виплеканого лідерами СРСР. У подальшому УР офіційно відновила традиційні переконання і принципи щодо формування політичної системи та державності. Вона стала повноправним членом найпотужніших міжнародних організацій – НАТО та Європейського Союзу. В країні впроваджується парламентська демократія. Угорці активізують політичне життя країни, розбудовують новий суспільно-політичний устрій, створюють громадянське суспільство, відновлюють цінності і традиції народу та держави.

1. Архив внешней политики Российской Федерации (далі АВП РФ), ф. 059, оп. 36, п. 8, спр. 43, арк. 22-29.
2. АВП РФ, ф. 059, оп. 36, п. 8, спр. 45, арк. 134-138.
3. АВП РФ, ф. 059, оп. 36, п. 8, спр. 45, арк. 64-67.
4. АВП РФ, ф. 059, оп. 36, п. 8, спр. 43, арк. 154, 172-173.
5. АВП РФ, ф. 059, оп. 36, п. 8, спр. 43, арк. 222-224, 241-243.
6. В архіві МЗС РФ є довідка двох співробітників посольства СРСР, які були свідками демонстрації і пишуть, що акція була добре спланована та керована.
7. Венгрия: политический кроссворд // Диалог. – 1990. – № 2.
8. Волин П. Мое второе открытие Венгрии // Огонек. – 1987. – № 46.
9. Демократия (София). – 1998. – 25 май.

10. Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
11. Дневник (София). – 2002. – 23 апр.
12. Желицки Б.Й. Венгрия 1956 г. Эволюция оценок венгерских историков // Новая и новейшая история. – 1992. – № 3.
13. Желицки Б.Й. Общая эрозия “реального социализма” и Венгрия конца 80-х годов // Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие. – М.: Наука, 2001.
14. Желицки Б.Й. Трагедия ВСРП // Восточная Европа на историческом переломе. – М., 1991.
15. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) // Політична думка. – 1998. – № 1.
16. Конституція Республіки Угорщина // Конституції нових держав Європи та Азії. – К.: Укр. правн. фундація. Вид-во “Право”, 1996.
17. Литературная Россия. – 1991. – 20 декабря.
18. Мусатов В.Л. СССР и венгерские события 1956 г.: новые архивные материалы // Новая и новейшая история. – 1993. – № 1.
19. Мусатов В.Л. Янош Кадар и время реформ в Венгрии // Новая и новейшая история. – 1990. – № 3.
20. Политические кризисы и конфликты 50-60-х гг. в странах Восточной Европы. – М., 1993.
21. Политические системы СССР и стран Восточной Европы. 20-е – 60-е гг. – М., 1991.
22. Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1998.
23. Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1998.
24. Сучасна угорська історіографія вважає, що жертв було більше і що взагалі цю провокацію влаштували агенти ДБ. Див.: Gati Ch. Magyarország a kreml arnyékaban. Budapest, 1990, 141 o.; Az 1956-os magyar forradalom. – Budapest, 1991. – 61 o.
25. У сучасній Угорщині офіційно вважається, що втрати були менші і становили 2700 чоловік. Див.: Az 1956-os magyar forradalom, 89 o.
26. Az 1956-os magyar forradalom, 63-64 o.
27. Nepszabadsag. – 1998. 23.II.
28. Tabajdi Cs. Fol kell keszulni Europara // Europai Utas. 1997. 29 cz. 10 o.

SUMMARY

Burdiak V. THE REVOLUTIONS OF 1956 AND 1989 AND THEIR IMPACT ON HUNGARIAN SOCIETY DEMOCRATIZATION: RETROSPECTIVE ANALYSIS

The article highlights the events, which caused the Revolution of 1956 in Hungary, their development, activities of the USSR government and Soviet troops under such circumstances. The author comes to the conclusion that, nevertheless, the revolution of 1956 was a failure; it was that event which started the process of democratization in Hungarian Republic. Consequently, in 1989 there was a successful revolution in Hungarian society; it was one of the first countries of socialist camp that gave up Moscow dictatorship and participation in CMEA and WTO. Modern Hungary is on the stage of democracy consolidation. It is a member of the most powerful international organizations – NATO and European Union.

I. ВАРЗАР (Київ)

„ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТРИКУТНИК” УГОРЩИНА – РУМУНІЯ – УКРАЇНА: РЕВОЛЮЦІОЛОГО- РЕФОРМАЦІОЛОГІЧНІ УРОКИ ДЛЯ СЕБЕ І ДЛЯ СВІТУ

Об’єктивно сталося так, що моя доля генетичним та сутнісним чином пов’язана з трьома центральноевропейськими країнами, – з Румунією (це – моя етнічна Батьківщина), Україною (це – моя

політична Батьківщина, ойкумена моєї сім’ї та ареал моєї науково-трудової діяльності) та Угорщиною. З останньою ж пов’язаний якимсь інfernальним, ледь вловимим іззовні чином. (1) Окрім

того, що мої трансільванські предки у п'ятому коліні свого часу „набралися” мадьярської кровинки, (2) у 1956 р. лише щасливий випадок та самовідповідальніسه втручання у „справу” мого вчителя, угорського магістра права Міхая Штефені спричинилися до того, що мене не мобілізували до лав армії саме для відправки в „угорський котел”, створений тоді операцією радянських військ „Вихор”; (3) в 60-х роках, коли я лише починав професійно „кувати з себе” суспільствознавчого дослідника, саме у сплетіннях досвіду угорської демократичної революції натрапив на явище „сврокомунізму” (перші спроби „модернізувати” марксист-ленінізм до мене дійшли не від Сантьяго Каррільо чи Роже Гароді, а від Дьордя Лукача та Яноша Кадара).

Можу констатувати й таке: останні 50 років творчого життя, професійно займаючись соціально-політичною транзитологією, постійно наштковуюсь на недодосліджені аспекти, грані та зрізи досвіду угорської революції і перманентно відчуваю перед нею важко артикульовану словами провину, точніше: нереалізований борг. У певному сенсі подібний борг я відчуваю також і перед румунською та українською новодемократичними революціями рубежів 80 – 90-х рр. ХХ ст. та 2004 – 2006-х рр. уже ХХІ ст. Наукова конференція в Ужгородському університеті, схоже на те, надає мені ерзац-казус бодай почасти розквітатися з тим боргом. Останні десятиліття в науці до мене часто навідувалася запитальна думка: Якими ж є основні історичні уроки-настанови угорської революції на адресу взаємопов'язаного світу взагалі та центральноєвропейського світу зокрема? Чим же пов'язані між собою зазначені три новоєпохальні демократичні революції?

Колись М.С. Світлов жартома говорив: запитальний знак – це знак окличний, який з часом зістарився. У зазначеній пізнавально-запитальній колізії в мене – „на фоні” іронізму М. Світлова – відбувалося якесь посування „з точністю до навпаки”: чим далі я фізично та професійно мужнів, тим упертіше не сумнівався, а вже твердів у переконанні: в угорському революційно-реформаційному досвіді йдеться про уроки не локального, а регіонального, континентального і глобального масштабу. Основний з них: в якій би формі не відбувався суто політичний етап революції, її подальші метаморфози мають бути реформаціолого-ліберальними перетвореннями, – у противному ж разі неминучий ретро-термідор. Літні – 1993 р. – „чеферистські події” в Румунії, „київський Майдан” кінця 2004 р. та урядово-парламентські кризи з вересня 2005 р. до теперішнього часу (2006 р.) в Україні – тому докази.

Після „празької весни” 1968 р. у Чехословаччині я дедалі свідоміше став формулювати для себе певно детерміністський перелік закономірностей (у політологічному сенсі) уроків-настанов для усіх народів і країн, які переживають

епоху революційно-реформаційних перетворень ліберально-демократичного гатунку або ж – щонайменш – перебувають напередодні подібних трансформацій. Коли ж довелося аплікуватися до конкретики центральноєвропейського регіону, дійшов висновку: найбільш вдалими (звісно, для моєї дослідницької мети) корелянтами Угорщини є Україна та Румунія. Так і утворився мій дослідницький трикутник: Угорщина (1956 р.) – Румунія (1989 р.) – Україна (1990 – 1991 рр. та 2004 – 2006 рр.). Ось деякі мої теоретичні висновки з аналізу соціально-політичної транзитології у цьому трикутнику.

Постсоціалістичні країни Європи вже два десятиліття побутують у напруженій динаміці синергетичного руху кожної з них до свого індивідуального майбутнього. Синергетичний тонус того руху посилюється та каталізується кількома раніше нам майже не відомими явищами, – (а) зникненням з політичної арени фактору всецілої кратологічної диктатури одної лише партії комуністів, (б) появою розмаїтої поліпартійності, (в) воцарінням ідейно-культурного плюралізму, (г) швидко мужніючим громадянством досі „маленьких, неполітичних людей” тощо. Які ж уроки з цього синергетизму випливають? Звідки ж генетично ті „нестандартні” імпульси неспокоїній сучасності?

Певно поширеною є позиція: „початок кінця” соціалістичній системі поклала горбачовська „революційна перебудова” в СРСР другої половини 80-х років ХХ ст. [15, с.17, 24, 89]. Інде ж цю „евроревізіоністську генетику” пов'язують із „празькою весною” 1968 р. в Чехословаччині [12, с.660-663]. Обидві гносеологічні позиції не варто ані беззастережно відкидати, ані цілісно абсолютизувати. Найадекватніше до істини мені уявляється інша, третя позиція. Перш ніж її викласти, – про історіолого-теоретичний фундамент одного уроку-закономірності із контекстів всесвітньої транзитології.

Як головні політичні способи реалізації соціальних перетворень революція і реформа у ґрунті та над ґрунтом будь-якої країни певний час побутують лише як „пасивні” об'єктивні потреби, – і доти, поки не стають чийось суб'єктивним цілеосмисленим інтересом і спонукою до конкретної політичної дії. Дві центральні каденції цього транзитологічного уроку-закономірності: а) між революцією і реформою немає непрозорих „китайських стін”, одна переростає в другу, друга продовжує місію першої (але вже іншими засобами); б) сама ж тая цілепокладальна суб'єктивність реалізується не швидкоплинним, а історично тривалим часом.

Повернемось до угорського революційно-реформаційного прецеденту другої половини ХХ ст., – точніше: до його внутрішньо-зовнішнього ситуативу, що продемонстрував „механізм” названого уроку-закономірності. Сам початок процесові „розпаду із середини” європейського соціалістич-

ного гіганта поклада багаторічна трифазна Угорська соціальна революція 1949 – 1989 рр.: 1) „фаза просталініста Матяша Ракоші – напів-прозахідного Імре Надя” (від прийняття у 1949 р. „майже не-соціалістичної” Конституції Угорської Республіки до бурхливої в усій Центральній Європі осені 1956 р.); 2) фаза „Будапештського котла” або ж операції „Вихор” листопада 1956 р. і 3) фаза „майже промосковського гнучкого хитруна-реформатора” Яноша Кадара (1956 – 1968 рр.).

З урахуванням цих обставин жовтнево-листопадовий Будапешт 1956 р. слугується трампліном до „злати Праги” весни 1968 р., а „радянська перебудова” 1985 – 1991 рр. виявляється лише „підсумковим відлунням” революційно-тектонічних подій 50 – 80-х років в усіх соціалістичних країнах Європи. Горбачовська ж „трохи-недорекформа” і „майже-революція” послуговується солідним імпульсним поштовхом для грудневої революції у Румунії 1989 р. та для двох (схоже на те, ще й на сьогодні „недозавершених”) революцій в Україні, – „оксамитових” студентської революції другої половини 1990 р. і дисидентської кінця 1991 р., „майданово-помаранчевої” революції кінця 2004 р. та (вказаної вже) урядово-парламентської „тектоніки” з вересня 2005 р. по теперішній час (осінь 2006 р.). Румунська та українські революції по-своєму „відлунують” соціально-політичні звершення усіх названих (та не названих тут) радикальних антисоціалістичних європейських соціально-політичних потрясіннь. Найвідчутніше ж, як на мене, вони перебувають під угорським впливом. У досліджуваному мною аспекті теми й уся соціалістично-постсоціалістична революційно-реформаційна панорама Центральної та Східно-Південної Європи, починаючи з 1956 р., прицільно перебуває „під угорською інфлюенцією”.

Наступний (за вже вказаним) урок угорської революції торкається найглибіннішого фундаменту транзитології взагалі: Чи адекватними одна одній „закладаються” даною революцією політична та соціальна системи? Якщо так, то на подальших фазах трансформаційного процесу сангвінічна революція поступово переростає у толерантну реформу, якщо ж ні, – соціально-політичний ґрунт країни ще довгі роки потрясатимуть революційні конвульсії, а давно назрілі реформи самою обстановкою „відкладатимуться на потім...” Щодо цього – та суто стосовно України – відносно нещодавно я сформулював навіть певну соціологічну закономірність: нереалізовані в реформах назрілі суспільні потреби та інтереси „до історичного архіву не здаються”, а конденсуються у глибинах соціального ґрунту країни, – до наступної революції, яка може „вибухнути” „в найнесподіваніший для центральних державних властей момент...” [3, с.481, 486].

Радий констатувати, що Угорщина і Румунія вже звільнилися з обійм цієї закономірності, і по-

патріотичному сумую з того, що Україна на початку XXI ст. ще переживає перманентну революцію, прикривану сленгом „радикальні реформи”. Чому та звідки подібна „специфіка”? Чинний Президент, можливо, саме у даному контексті зазначає, що ми „живемо у надзвичайній і дуже дивній державі” (тобто, країні. – І.В.), яку він, до того ж, „хоче бачити як інтелектуального лідера у світі” [17, с.3, 4]. А коли ж наше революційне теля (інакше: правлячий політиком) стане вовком-реформатором, навряд чи хто наразі може напевне сказати.

Оскільки співвідношення політичної і соціальної систем – поза контекстом діалогії „революція – реформа”, і це – не моя тема, обмежуся рядом суміжних теоретичних зауваг „дидактико”-законовідповідного характеру. Ці зауваги подаю під умовним титлом: „Політико-соціальні системології Угорської революції, немов навмисно адресовані Україні та Румунії”. Акцент на „презумовну навмисність” має під собою певну історіологічну підставу: в геоетнополітичному сенсі у нашому міжкрайовому трикутнику є з десяток локусів, які з відстані у тисячу років з’єднали нас навіки. У діалогових стосунках трьох країн найрельєфніше проявляються по одному такому етногеополітичному локусу: для України та Угорщини – це Закарпатська Русь, для України та Румунії – це Північна Буковина, а для Угорщини та Румунії – це Трансільванія.

Етнополітичний статус названих (та деяких – теж суміжних, але досі не названих, – Буджак, Марамуреш, Банат, Орадя та ін.) територій є екстремно виключним ще в одному аспекті, – геополітичному. Замислимось: „німці Поволжя”, „великобританці Родезії”, „португальці Гоа” та „росіяни-інтернаціоналісти Придністров’я”, – усі вони перебувають на відстані у кілька тисяч кілометрів від відповідних своїх материкових етноокумен (по „старорежимному”, – від „метрополій”). Вони, що називається, – „перебувають у діаспорі”. А на щойно названих, суміжних між нашими трьома країнами, територіях уже добра тисяча років проживає не „звідкись прийшло” („чужинське”), а місцеве, тубільське, автохтонне населення, якому століття і століття сильні сусіди та міжнародні договори дистриктно нав’язували модель державного устрою, форму політичного правління, тип громадянськості і самий образ земного буття. Інакше кажучи, на цих „специфічних територіях” політичні та соціальні системи є, більшою чи меншою мірою, „привозними” феноменами. У силу цієї обставини, зазначає А.М. Круглашов, на подібних геополітичних площинах, „чий державно-правовий статус протягом століть неодноразово змінювався,... накопичено великий потенціал, якщо й не прямого протистояння, то мінімум – взаємної недовіри” [10, с.21]. Щоб не „псувати картину”, ілюстрацій до цієї констатації не наводжу.

Соціальний прогрес/регрес у цьому ж контексті залежить ще від одної обставини: серед доленосних факторів-„кураторів” життя у подібних „невралгічних точках” свого часу фатально опинилися війни і революції, волонтарні анексії і договірно-правові диктати, державно- і соціумотворчі процеси. У зв'язку з чим державно-політичним кратологам новостворених країн із тим більшою наснагою та філігранністю слід продумувати концепцію докорінного революційного переустрою та радикального соціального реформування усіх сфер суспільної життєдіяльності людей, усього ладу людського буття „на одвічно своїй землі”. І тут замислимося: мало-мальське посування у регресію викликає у „новоявлених громадян” історіологічний *criterium comparatio*: (а) в менталітеті, – „Ми пам'ятаємо, як це було за попередніх властей...”, а (б) прямо на очах, – „Ми чітко бачимо, що та як усе діється поряд, у наших етно-родичів...” (Зі свого боку – неначе „у режимі між іншим” та у дужках – зазначу: дуже шкода, що свого часу наші „дурдинізатори Закарпаття” та „бауеризатори Буковини” не врахували цієї політолого-етнологічної закономірності, і тепер „маємо те, що маємо”: квітучі колись етнокультурні оазиси у самому центрі Європи аборигени у відчаю покидають і масою подаються у закордонні остарбайтери... Якщо не буде вжито свідомо акцентних заходів з боку Києва, – навряд чи цілком врятують справу вже прийняті Будапештом і готові до легітимації Бухарестом безпрецедентні у світі правові акти про „соціальний захист угорців/румун звідусіль”).

На подібних етнотополітичних площинах особливому слід прагнути до матеріалізації транзитологічного уроку угорських революціонерів 70-х років: застосуванням творчого потенціалу у революції, і реформи слід домагатися якщо не по максимуму воцаріння раю на конкретній площі землі, то хоча б по-мінімуму – перешкоджання відродженню тут старого пекла. У цій колізії не можу не віддати належне угорським комуністам, які на своєму ХІІ з'їзді у березні 1980 р., адресуючись до етносородичів у сусідніх країнах, а підтекстуально, – й суто угорців українських і румунських, етично витончено наставляли їх „і надалі бути чесними громадянами тої країни, в якій живуть, і сприяти суспільному прогресові та дружбі народів” [6, с.87]. Вселюдської подяки заслуговують і більш пізні – угорські та румунські – ліберал-демократи за підготовку та оприлюднення вже на початку ХХІ ст. згаданих правових актів про „соціальний захист угорців/румун звідусіль”. Будемо тепер чекати рельєфних проявів засвоєння цих уроків сусідів київськими державними етнополітиками.

Але – в обговорюваному аспекті – дана тема далеко ще не вичерпана. Теоретико-праксеологічна специфіка колізії полягає ще й у тому, що етнозмішані жителі вказаних суміжних,

„наших/не-наших” територій досить часто зорієнтовані запитальним бівектором: „Який же нині лад життя там, у наших (не-наших)?” Після отримання найрозпливчастіших відповідей на це самозапитання з даних субтитульних етнорегіонів на адресу політичного центру відповідної країни „починає йти” потік революційно-реформаційних запитів типу: „Коли ж і в нас настане день світліший, – принаймні, не гірший, ніж у сусідів?..” Відповідь центру, як правило, мусить бути мінімум потрібної потужності: по-перше, це – всілякі благопозитивні заходи зі зміцнення інститутів, „ділянок” і „зрізів” тамтешніх соціальних і політичних систем; по-друге, це – творче облагороднення всекраїнової концепції державної етнополітики взагалі та, зокрема, її відповідних етнорегіональних сегментів; по-третє, це – плідні та взаємодоповнюючі контакти етноматерикового центру з відповідними діаспорними утвореннями у візаві-країнах. Приємно відзначити, що післяреволюційна Угорщина (найрельєфніше починаючи з 1972 р. – моменту прийняття другої демократичної Конституції) за всіма трьома пунктами зазначеної колізії постійно та динамічно відгукується лише позитивом та конструктивом, – як суто на адресу України та Румунії, так й інших центральноєвропейських сусідів. І в цьому сенсі для України та Румунії Угорщина – справжнє „вікно у Західну Європу”.

Синтезний та найповчальніший політичний урок Угорської революції: будь-яким правлячим силам в абстрактно взятій країні слід вчасно вловити момент об'єктивного та, – з суб'єктивної точки зору, – доцільного переростання бурхливої революції у толерантну реформу. Як мозаїчно висловлювався знаний політолог П. Ханак (1990 р.) на початку 70-х років, в Угорщині було здійснено „плавний перехід від процесу безсистемної руйнації „старого” до будівництва і вдосконалення „нового” та кількісно-якісного доладнання його „на марші”...” [16, с.11-12]. Оце „доладнання” та „вдосконалення” новозбудованого у суспільному житті, – це і є соціальна реформа по суті. Цю доленосну „точку зростання” угорські комуністи „зафіксували” в Конституції 1972 року – найліберальнішому Основному законі в усьому соціалістичному світі того часу. При вивченні питання мені вдалося встановити тут п'ять (основних) моментів теоретичної новизни, які для нас (почасти й для Румунії) і досі залишилися неза своєю азбукою:

1) перехід від революції до реформи здійснено не конвульсивно та експромтно, а поступово продуманим і науково прогнозованим чином;

2) характер усіх реформ одразу ж був визначений як „соціально-сферний” і лише на цьому фоні були розставлені акценти на галузевість, структурність і проблемність очікуваного ефекту;

3) в праксеології реформування суспільства – ані якого „шоку”, – лише прагматичний ситуатив і

ледь прихований гуманітарною риторикою лібералізм;

4) у розстановці сфер, галузей та проблем „на чергу” до реформування – чітка ієрархічна послідовність за Д. Рікардо, К. Марксом та Дж.-К. Гелбрейтом: спочатку – політична сфера, затим та майже одночасно з нею – економічна сфера, а за ними – культурна, духовна та етноісторична сфери із клубком своїх галузей і проблем;

5) логіка процесного реформування усього суспільного організму витримана в дусі реалістичної діалектики М. Вебера, ледь завуальованої марксистсько-ленінською лексикою „у редакціях” Д. Лукача та Я. Кадара.

Досить показовою (і повчальною для нас, почасті й для румун) є угорська реформаціологічна структуралістика, що відкристалізувалася вже на початку 70-х років. У ній йдеться, зокрема, про „матричне визначення” а) номенклатури галузей, „ділянок” і проблем, що підлягають реформуванню; б) послідовності логічних акцентів у контексті „робочої” прагматики: що за чим, яким чином і чому? та в) конкретної хронології реформаційних акцій та процесів у контексті перетворень конкретної сфери, галузі та проблеми. Мою увагу привернули дві речі, майже не характерні для комуністів світу: теоретико-кадрове забезпечення реформаційних акцій і процесів, а також організаційно-пропагандистський супровід останніх, – обидві вони протягом 70 – 80-х років навмисно були настільки „притушені” в інформаційному сенсі, що це не викликало нарікань навіть з боку затятих внутрішніх опонентів. За виключенням, хіба що, „московського куратора” М.А. Суслова, який двічі у 70 – 80-х роках у „спеціальних закритих листах” інформував радянську кадрову номенклатуру про „підозрілі реформаціонізм ненадійних угорських товаришів по соцсистемі”. Але – попри те – у закордонних капіталістичних колах, як констатують великобританські політологи, усе це „створювало Угорщині репутацію одної з найбільш вільних та орієнтованих на Захід соціалістичних країн” [7, с.389].

Особливо привабливою мені видалася методологія реформаціологічної думки та дії угорських кратологів у трьох суспільних сферах, – економічній, політичній та етноісторичній. Саме у царині цього трикутника найчіткіше прослідковується основний акцент-конструктив: що саме та яким чином щось (у цих сферах) слід добудовувати, заново створювати, аби у подальшому вдосконалювати „на марші”. Процесну думку якісної переквантифікації чогось у діяльнісному перетворенні й передає аутентичний зміст італійського слова *reformare* – добудування, реорганізація, переорієнтація. Кількісно-якісним „аршином” в духовній та культурній сферах дуже важко орудувати (та й чи доцільно це там?!), а в економіці, політиці та етносфері можна й потрібно.

В політичній сфері основні добудовчо-реформаційні акценти робилися на (1) наділенні рівними політичними правами усіх (різномайнових і різноідеологічно зорієнтованих!) громадян; (2) поступовому перетворенні старих, буржуазних часів політико-силових органів та інституцій; (3) мовчазному визнанні реально існуючого у суспільстві партійно-політичного плюралізму ледь не за перифразою відомого сталінського принципу „Хто не проти нас, – той із нами”; (4) толерантно-критичному ставленні до започатків реальної політичної опозиції (яка аж до кінця 80-х років здебільшого „угніздювалася” в інтелектуально-письменницько-художницькому середовищі); (5) стриманому прийнятті гасла „Угорщині – цілковиту політико-державну незалежність!”, що після 1956 р. перманентно лунало на сторінках „самвидань”, у стихійному „побутовому підпіллі” та на інтелігентських зібраннях; (6) зрештою, на поступовій дерегуляції державно-управлінських завдань, конституційних повноважень і функцій.

У 1990 р. знаний угорський політолог М. Сабо, оглядаючи політичну сферу своєї країни у тридцятирічній ретроспекції, зауважував: на фоні „тоталітарно зажатого соціалістичного табору” Угорщина „виглядає „випадковою плямою”, – адже ж в усіх інших „братніх країнах” існує „майже цілісно одержавлене суспільство” [14, с.53]. Французькі дослідники Ш. Дельсоль і М. Масловські стверджують, що ота „цілісна одержавленість політичної сфери” в Румунії проіснувала аж до середини 90-х років [18, р.12]. Щодо України, – беру на себе відповідальність констатувати: у нас суспільство й досі „цілісно одержавлене”; більше того, – в нас самі політикумні особи (де й коли свідомо, а найчастіше – підсвідомо) плутають поняття „держави”, „країни” і „суспільство”, інде по-хлоп’ячому їх просто ототожнюють [4, с.101]. А відтак і в сьогоденній Україні (далі цитую своїх мужніх і талановитих сучасників) існує „державна, яка охопила собою усе суспільство... У ньому немає жодної позадержавної сфери діяльності... всі соціальні процеси можливі як державні, а всі державні стосунки ототожнюються із суспільними” [5, с.436]. Ліпших та переконливіших до того ілюстрацій, аніж текст „Універсалу національної єдності” (від 3 серпня 2006 р.) та й уся тональність партійно-парламентсько-урядової коаліціоністики 2006 р., на жаль, немає. Отже, даний урок політичної діалектики Румунією успішно засвоюється, Україна ж до того ще й не приступилася.

В економічній сфері „прозахідний” та „майже антисоціалістичний” курс угорських комуністів став проявлятися ледь не з самого початку 60-х років. „Уроки нового економічного курсу” з тих пір і аж до порогу „повної лібералізації” економічної сфери у 1989 р. зводилися до кількох пунктів, у діалектику співвідношення яких Україна та Румунія досі „вчитуються” різноманітно та різно-

фективно. (1) Найсуттєвішим угорським „про-західним кроком” виявився оголошений „якось між іншим та втиху” у 1963 р. так званий „плюралізм трьох форм економічного буття”, – (а) форм економічної власності, (б) форм організації виробничої діяльності та (в) форм розподілу виробленого валового продукту [13, с.96-98].

Румунська революція старша від української лише на два роки, але до засвоєння вказаного політико-економічного уроку наші країни приступили майже одночасно, зафіксувавши даний паралелізм у двох своєрідних деклараціях, – у „Програмі реформ Президента” Л.Д. Кучми (жовтень 1994 р.) та у „Перспективах Демократичної конвенції” Е. Константінеску (травень 1995 р.). Але обидві країни вже під кінець „червоного” ХХ ст. „зрізалися” на проблемі „роздержавлення крупної промислової власності”. І вже сім-вісім років потому із засвоєнням цього уроку в обох країнах – „... а віз і нині там”. Навіть і попри те, що питання зафіксовано і в конституціях обох країн.

(2) Другий угорський політекономічний урок, що свого часу шокував ортодоксальний соціалістичний світ, полягає у винайденні свого, „місцевого” механізму господарювання з огляду на внутрішні та зовнішні умови й фактори розвитку країни, які значно та динамічно змінюються. Прийнятий у середині 1960-х років „новий економічний механізм” включав у собі три – спершу: надто простісінських – елементи: а) „другу економіку [пересічних людей на місцях]” (дрібна аграріка, ремісництво, місцеві промисли, приватна практика інтелектуалів, дрібна торгівля, готельно-туристичний бізнес тощо); б) лібералізація ціноутворення і нормативізації праці на місцях та в) „м’яке адміністрування” місцевим економічним життям. Через 20 років ефект виявився вражаючим: від „заятого соціалізму” в Угорщині не залишилося майже нічого, – крім, хіба що, комуністів, які вже на порозі 90-х років об’єктивно – в організаційному та ідеологічному сенсах – поволі зметаморфозували у бік модерного соціал-реформізму. За ними цю подвійну метаморфозу румуни поволі пережили аж під поріг ХХІ ст., а в Україні „реформістськими соціал-демократами” стали лише соціалісти О.О. Мороза.

Третій за значимістю політекономічний урок собі і світу угорці сконституювали у специфічній галузі організації/самоорганізації економічного розвитку. Кратологічна складність полягала у винайденні такої інтеракції, яка б сполучала позитивні потенції соціалістичної планомірності та ринкової синергетики. І вони її знайшли, – вже в середині 60-х років. З цього приводу британські політологи констатують: уже з зазначеної пори Я. Кадар „обережно і наполегливо став проводити прагматичні ліберальні реформи, включаючи децентралізацію економічного планування...” [7, с.389]. Вже на початку 70-х років Угорщина – єдина у соціалістичній системі країна, яка мала

свідомо вибудовувану в лінію „тріаду економічного прогресування”: „поступова державна дерегуляція соціально-економічним поступом – ліберальна прагматика повсякденного господарювання – прогресуюча лібералізація [псевдосоціалістичного] економічного ринку країни”. Є підстави стверджувати, що саме ця – вкрай незвична для соціалістичної системи (фрагментарно практикована лише в СФРЮ та, почасти, Польщі) – ліберально-реформаційна тріада уже на початку 90-х років й привела Угорщину „під ворота” Євросоюзу. Румунія стала апробувати механізм цієї тріади з самого початку 90-х років, і через 12 – 14 років логічно опинилася під стінами Євросоюзу, гіпотетично, – вже на 1 січня 2007 року. А Україна?.. За 15 років Незалежності на її політичних висотах змінилося чимало команд політичних кратологів, яких – станом на кінець ХХ ст. – я характеризував таким невтішним чином: суверенні роки в Україні „відмічені непристойно строкатим і ганебно непослідовним ставленням нашого політикуму до феноменів і понять „революція” і „реформа”... Деякі з політиків „з легкістю незвичайною” оголошують себе реформістами, не маючи про реформу жодного науково-концептуального уявлення; крупні соціалістичні фундаменталісти зарозуміло навчають суспільство „правилам переходу до ринкової цивілізації”, не маючи про неї навіть найвіддаленішого уявлення... У підсумку ж... усе це і зумовило воцаріння у суспільстві вельми непристойної ситуації, коли слово „реформа” стає ганебним штампом” [2, с.70-71]. Дана біфуркація „між словом і ділом” у реформаціологічній справі і зумовила різносенсову диспозицію у нашому трикутнику: Угорщина з травня 2005 р. перебуває за воротами (всередині) ЄС, Румунія – під самими воротами (ЄС (з 1 січня 2007 р. має бути вже всередині організації)), а Україні у вересні 2006 р. євробюрократ Б. Ферреро-Вальднер відверто сказала: „У даний час Україна не має перспективи членства в ЄС” [9]. І, як у відомому анекдоті, нам вказали „на перспективу від воріт на двадцять літ” і включили до списку „надійної сусідки ЄС”. Тепер, засвоюючи цей угорський урок, нам залишається констатувати про себе, як мушкетер Д’Артаньян у відомій залицяльницькій колізії: „Мене не люблять, це – мінус, але й не проганяють, а це вже плюс!”

В етноісторичній сфері угорські соціальні реформи не менш глибокі і ще більш вражаючі. Реформаціологізм тут рельєфно проявився у чотирьох (основних) пунктах. По-перше, уже в Конституції 1972 р. правлячий політикум визнав країну багатонародною та різноєрархічно етноструктурованою, наділивши усі не-титульні етнолюдиності однаковими та рівними політичними і соціогромадянськими правами. По-друге, з середини 70-х років усі етноменшинські народи Угорщини наділені самоінаугураційним правом утворення своїх політичних, громадсько-

культурницьких і етико-релігійних організацій. Навіть народ сінті (цигани), як ми дізнаємось від британців, має подібні організації, куріальні права та „свій уряд” [7, с.386]. По-третє, Конституція Угорщини 1972 р. (ст. 61) усім не-титульним етно-людностям „гарантує збереження та розвиток їхньої культури...” По-четверте, з тої ж середини 70-х років в Угорщині ліберальним чином вирішене найболючіше етноісторичне питання – мовне. „...Усі інонаціонали, – зазначалося у березні 1975 р., – в державних установах і на суспільних форумах можуть вільно говорити на своїй рідній мові”, „вчитися рідною мовою і збагачувати свою національну культуру...” [11, с.84, 236]. У підсумку вже навесні 1980 р. Я. Кадар мав змогу констатувати: усі не-титульні етнолюдиності „здобули в Угорщині свою Вітчизну...” [6, с.87]. Румунія у контексті даного, етнополітичного реформаціологізму дещо відстала від Угорщини, а Україна – і поготів. Хоча остання щодо цього заявив Президент В.А. Ющенко (станом на березень 2006 р.) звучить досить бадьоро: „В Україні є свобода слова, свобода використання мов і розвитку культури усіх етносів” [17, с.4]. Але тим не менш слід підкреслити: сьогодні критерієм прогресування/регресування європейської чи навіть і суміжної Європи країни є втілення в ній євростандартів життя людини будь-якого етнополітичного статусу, тобто міра наближення/віддалення тої країни до/від рівня людського буття за ООНівським Human Development Index, що цілісно домінує у соціогрупі країн-членів ЄС.

За визначенням видатного політолога і політика Іштвана Биби, угорська революція 1956 р. – „перша у XX столітті позитивна, доблесна революція” [1, с.115]. У подібній якості вона продемонструвала цілу низку загальнолюдської детерміністики політичних закономірностей. І, як така, революція обов’язково впливала і продовжує впливати на сусідні та дальні країни, – не стільки політико-силовим чином, скільки „силою прикладу” та „досвідними уроками”.

Найперша „ділянка” суспільного життя, на котру націлюється будь-яка соціальна революція (і після „проходження” якої вона аж ніяк не може вважатися „завершеною” або „закінченою”), – це політична сфера життя даної країни. Тут-то йдеться про новопобудову та реформацію „на марші” типу державного устрою, форми політичного правління, моделі державного управління суспільними справами, партійно-політичної системи, системи місцево-регіонального самоврядування тощо. Тому-то даний етап соціальних перетворень у даній країні й називається „політичною революцією”. Найуспішніше завершена політична революція (і, що дуже бажано, – без зовнішньофакторного негативного впливу та у спряжинні з імпортом контрреволюції), за оцінкою Я. Кадара, лише відкриває „період встановлення порядку і початку

нормального суспільного розвитку країни” [6, с.113].

Вище я намагався показати, що той „перехідний період” в Угорщині тривав – приблизно – до початку 60-х років, і наступна за ним „нормальність суспільного розвитку” втілена була у низці радикальних соціальних реформ, які й вивели країну – вже на початку XXI ст. – у першу десятку найрозвиненіших європейських країн. Щодо Румунії. Я часто бував у ній саме у „післяреволюційні роки” і маю деякі підстави констатувати: навіть попри кривавий характер політична революція грудня 1989 р. дала сильні позитивні імпульси до подальшого прогресування країни [3, с.430-435], – аж до того, що вона ось-ось увільється до лав ЄС. Стосовно ж України, на жаль, мало хорошого – у цьому сенсі питання! – скажеш: усі три політичні революції у ній („студентська” кінця 1990 р., „дисидентсько-романтична” кінця 1991 р. та „помаранчево-майданова” кінця 2004 р.) здійснювалися стихійно, завершувалися половинчасто, а тому згодом... розтавали у популістському марнослів’ї та в тенетах євразійського непрофесіоналізму.

Будь-яка соціальна революція на якомусь своєму (бажано: на оптимально ранньому) етапі має „плавно перерости” у соціальну реформу. Добре, якщо подібна трансформація у стратегії даної революції заздалегідь презумується політичним керівництвом модернізованої країни. Угорщина і являє собою подібний зразок. Показово, що лідери двох кратологічних фаланг революції 1956 р., ще перебуваючи на її піковому, політико-державотворчому етапі, свідомо і відкрито продемонстрували своє розуміння цієї політологічної закономірності: у виступах на радіо 24 жовтня Я. Кадар констатував, що перед країною „відкрито шлях для основоположних реформ”, а через день, 25 жовтня, І. Надь, уже конкретизувавши цю думку, зазначав, що йдеться про „реформи, які охоплюють усі важливі питання нашого національного життя” [8, с.53, 55].

В моноетнічних країнах (яких у сьогоднішньому світі – лічені одиниці!) найфундаментальнішими є сфери політична та економічна, а в багатонародних – ще й етноісторична сфера. У цих трьох сферах і слід проводити – і доводити до логічного завершення! – найрадикальніші соціальні реформи. Вище я намагався виявити угорський внесок у всесвітню революціолого-реформаціологічну спадщину. І про той внесок нічого поганого – ба навіть і напівкритичного слова – не скажеш.

Про Румунію можна дещо сказати і того, і цього, – особливо у разі, якби й самі румунські політики та вчені щодо революціолого-реформаціологічних матеріалів частіше та чіткіше висловлювалися. У них і про угорський вплив, і про власну революційно-реформаційну теорію та практику, – майже нічого. Показовий факт: у двох

виданнях академічного енциклопедичного словника з соціально-політичної лексики сучасності (1993 і 2002 рр.) „реформа” не згадується, а „революція” трактується у досить зредукованому сенсі [19, 1993: с.514-515; 2002: с.602-604]. Щодо революційно-реформаційної „практики” – своєї та сусідніх країн – румуни зберігають мовчання, схоже на те, у логічному контексті російської приказки: „Обжегшись на молоке, – дуют и на воду”. Але... Як колись зазначав один літературний герой І.С. Тургенева („Батьки і діти”), те, про що гучно не говорять, іноді є гострим предметом суспільного обговорення. Інакше кажучи, щодо Румунії, – ніщо не свідчить про те, що в ній про революцію та реформу не говорять і не пишуть. Головне ж в іншому: революційно-реформаційна практика Румунії останнього часу протікає у належній тональності та динаміці. Внаслідок чого країна – на порозі Євросоюзу, а в деякому сенсі – й дещо далі політичних кордонів Європи. І це – добре!

Щось цілком протилежне – і на превеликий жаль! – можна і треба сказати про Україну. Бо ж у ній – тільки й мови та письмен про революцію та реформу, а справ реально радикальних та позитивних обмаль. Одне напівгарне слово можна сказати лише про недореформовану етноісторичну сферу, – та й то не сьогоднішніх часів, а початку 90-х років. А тому майже не доводиться й говорити про „вплив на Україну” Угорської революції 1956 р.” та про засвоєвання її нетлінних уроків. 50 років, – це ж дистанція!.. Коли згадаю невеселий афоризм Б. Шоу про те, що найповчальніший урок історії полягає у тому, що люди не засвоюють уроків історії, – на душі смуток, в голові суміш, а перо тягнеться до теїстичного благання: Господи! Зроби так, щоб Україна –особливо ж її політикумний олімп – ніколи більше не заселялась людьми, не здатними хоч чомусь вчитися у всесвітній транзитологічній школі!.. Хочу сподіватися, що хоч наші нащадки будуть старанними учнями у тій школі.

1. Бибо Иштван. Конспект (1956) / Венгерский меридиан. – 1991. – №2.
2. Варзар І.М. Ідейно-теоретичні засади державотворчої політики Л.Д.Кучми (Науково-публіцистичні нариси про Президента України). – К., 1999.
3. Варзар Іван. Із контекстів минулих літ. Вибране. Книга 1: Держава та народ-етнос у політологічному дискурсі. – К., 2003.
4. Варзар Іван. Підсумки виборів – 2006: Чому ми опинилися у „популістському полоні”? / Вісник ЦВК. – 2006. – №2.
5. Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П. Соціальний розвиток. Навч. посіб. – Ірпінь, 2001.
6. Двенадцатый съезд Венгерской социалистической рабочей партии. 24 – 27 марта 1980 года. – Будапешт, 1980.
7. Дербишайр Дж. Д., Дербишайр Я. Политические системы мира / Пер. с англ. – В 2-х томах. – Том 1. – М., 2004.
8. Документы 1956 года / Венгерский меридиан. – 1991. – №3.
9. До НАТО ми не хочемо, а Євросоюз нам не світить // Голос України. – 2006. – 15 вересня.
10. Круглашов Анатолій. Спокуси та небезпеки регіоналізації. – Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки. – Чернівці, 2000.
11. Одиннадцатый съезд Венгерской социалистической рабочей партии. Будапешт, 17 – 22 марта 1975 года. – М., 1975.
12. Попович Мирослав. XX Червоне Століття. – К., 2005.
13. Пот Пирошка. В сумерках переходной экономики / Венгерский меридиан. – 1991. – №3.
14. Сабо Мартон. „Социалистическая” рефеодализация / Венгерский меридиан. – 1991. – №1.
15. Стародубровская И.В., Мау В.А. Великие революции от Кромвеля до Путина. – М., 2004.
16. Ханак Петер. Остров или мост? Место Венгрии в Европе / Венгерский меридиан. – 1991. – №1.
17. Ющенко В.А. [Вітальне слово: Учасникам Міжнародної наукової конференції]. – Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – У 2-х томах. – Том 1. – К., 2006.
18. Delsol Chantal, Maslowski Michel. Histoire des idées politiques de L'Europe Central. – Paris, 1998.
19. Dicționar de sociologie / Coordonatori Cătălin Zamfir, Lazar Vlăsceanu. – București, 1993, 2002.

SUMMARY

Varsar I. «CENTRALLY EUROPEAN TRIANGLE» HUNGARY – ROMANIA-UKRAINE: REVOLUTIONARY-REFORMATIVE LESSONS ON YOUR OWN AND FOR A WORLD

Revolution and reform are considered as unique political methods of social transitologing transformations. Logic of correlation is found out duality «revolution-reform: the most sanguine revolution is once to grow into tolerant reform. On the example of three neighboring countries – Hungary – Romania -Ukraine – an attempt to expose the specific of flowline of this transit is done, mostly, in three public spheres, – political, economic and ethnohistorical. Development of social revolutions in Hungary (1956 and 1989), Romania (in 1989) and Ukraine

(1990, 1991 and 2004-2006) is analysed in a prism probably the protracted process, which, in same queue, is broken to pieces on historiological stages which fluently are to outgrow social reforms, which parted on a stage in one's own way at the same, the already noted, public spheres. The special attention appeal on the specific of revolutionary-reformative transformations on the walks of life three so called between-countries geo-ethno-locus's, where thousand years live not workaday diasporas, and autochthonic ethnic community: a) between Ukraine and Hungary – Zaccarpattya; b) between Ukraine and Romania – Bucovyna; c) between Hungary and Romania – Transilvaniya.

Conclusions from the analysis of political experience of the adopted revolutions and reforms are synthesized as a few political science lessons among which lessons in a Hungarian 1956 year are priority. Logical concept and purpose of these lessons served utterances of three leaders 1956 r.: 1) basic political task of revolution – to open the «period of establishment of order and beginning of normal development of country» (Y. Cadar); 2) in a country always «of long duration and fundamental reforms, that engulf the most important questions of national life of country», are to be logical continuation of revolutionary process (I.Nad); 3) thanks to dialectical connection of destructive /constructive tasks Hungarian radical events 1956 turned out «first in the XX century positive and valorous revolution» (I.Bibo).

О. ГОЛОВЧУК (Київ)

ПЕРСПЕКТИВИ ГРОМАДСЬКОГО РЕГІОНАЛЬНОГО МОВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУСПІЛЬСТВА

Найбільшою цінністю демократії є свобода усвідомленого вибору людини. Умовою вільного вибору є достатні знання, тобто володіння правдивою інформацією. Перехід до ринкових відносин у світі мас-медіа, як і на будь-яких інших теренах, означав по суті в інформаційній сфері зміну ринку продавця на ринок покупця. Потрібно зазначити, що в Україні до сьогодні не встановлений баланс між попитом і пропозицією соціально значущої інформації. Наше телебачення не є громадським. Ми повинні були отримати наслідки демократичних засад, а отримали лише їх декларацію.

Викривлення, порушення власних принципів приводять ЗМІ до самознищення, при цьому механізм такого самовідкидання доволі нескладний, він являє собою появу і розвиток конфлікту між реальним станом масової свідомості, в якій преважує прагнення етичної справедливості, цивілізованості – і покрученою етикою порушених принципів журналістики. На місці правдивості виникає облудність, замість науковості з'являється антинауковість, об'єктивність замінюється суб'єктивністю автора, замість гуманізму на масову аудиторію поширюється проповідь насильства, егоїзму тощо. ЗМІ втрачає аудиторію, а потім і сам припиняє існування.

Стратегічними цілями сьогодні називають створення регіонального суспільного мовлення як невід'ємної складової існування громадянського суспільства, недопущення концентрації та монополізму національних суб'єктів інформаційного простору в регіонах, реалізація програми роздержавлення телекомпаній (ТК), які є державними за формою власності.

Особливістю державного сегменту телебачення, зокрема обласних студій, є те, що вони працюють у форматі так званого публічного мов-

лення, тобто у своїй діяльності зорієнтовані не на отримання прибутків, а на виконання державного замовлення, яке по суті є замовленням суспільства. Воно передбачає забезпечення населення офіційною інформацією про діяльність органів державної влади; про політичні події, події в державі та за її межами [1, 3-9]. Більше того, як зазначає у своїй праці, присвяченій регіональному українському телебаченню (ТБ), В.М.Шкарлупа, соціальна активність населення в областях вища, ніж у столиці [2]. Реалізувати право на інформацію покликані ЗМІ, зокрема, регіональні ТК. Дуже важливо враховувати той факт, що жодна з комерційних телеорганізацій не виробляє такого великого обсягу соціально значущого програмного продукту, як державні ТК, тобто вони завжди вимагатимуть певної державної підтримки. Важливе значення для розуміння цієї особливості відіграли праці Зубкова Г.І. [3, 12-14] та наукові дослідження Москаленка А.З., в яких увага автора спрямована на вирішення проблеми соціальної політики державних телеорганізацій [4, 4-15].

Але якщо розглядати значимість обласного телебачення, ті ж самі місцеві рейтинги – іншого виміру думки глядачів ніхто ще не вигадав – свідчать на користь не державних, а саме приватних телекомпаній [2]. Невипадково у Концепції науково-технічного розвитку державного телебачення і радіомовлення на 2004-2008 рр., опублікованій Національною Радою з питань телебачення і радіомовлення, зазначено: «Основним фактором, що стримує реалізацію потенціалу державного сегменту галузі телебачення і радіомовлення є застаріла матеріально-технічна база, розташована на будівельних об'єктах, побудованих ще за часів Радянського Союзу» [5]. А остаточне становлення типологічної взаємозалежності програм інфор-

маційного ТБ та формування системи недержавних телестанцій відбувалося впродовж 1991 – 1996 рр. [6, 49-50].

На сьогодні більшість технологічних та інженерних рішень, які закладалися в проекти обласних студій протягом 1991-1996рр., не відповідають сучасним концептуальним засадам розвитку ТБ. На «ідеологічному старінні» обласних ЗМІ наголошують у своїх працях Гоян О. Я. та Гоян В. В., які вивчали окремі питання доцільності роздержавлення телекомпаній [7, 59-63]. Чимало наукових розробок і досліджень тлумачать сутність поширених на обласному телебаченні старих форм телевізійних жанрів або розглядають їх в контексті конкретних передач державного телебачення [8, 13-16].

Основи наукового розгляду функціональних та методологічних аспектів розвитку українського ТБ закладені у працях Щербатюк Т.В. [9, 54-57]. Ми звертаємося також до результатів досліджень Юровського А.Я. та Гоян В.В. [10, 18-19; 11, 43-45] та [6, 34-45], які вивчали редакційну політику через інформаційні та суспільно-політичні телепрограми. Гоян В.В. зокрема підкреслює, що «структура телебачення як носія інформації видозмінюється під «тиском» політичних, економічних або соціальних змін, які відбуваються в країнах, наприклад, в часи тоталітарних або демократичних перетворень».

Е. Г. Багіров, який аналізував функціональні можливості телебачення [12, 18-24], заперечував доцільність повної приватизації ЗМІ. У праці Владимиrowa В.М. представлено фактаж економіко-правової моделі телестудій, яка керується суспільною думкою започатковуючи нові проекти [13].

Якщо ми розглядаємо телебачення в контексті роздержавлення і створення суспільного мовлення, слід визнати, що цей процес вимагає прискорення, бо вже сьогодні спостерігається превалювання приватного над публічним в телевізійному просторі, яке набуває загрозливого характеру. Приватні ЗМІ не висвітлюють громадську думку, а стають промовцями інтересів політичних груп, якими розглядаються, як кишенькові засоби масового дезінформування.

Дотичною до цієї проблематики є праця Пенчук І.Л. [14, 24], у якій досліджується ідейний вплив програм регіональних комерційних мовників на свідомість глядача. Загострення проблеми формування нової регіональної еліти, зумовленої низькою якістю телевізійних передач вивчав Москаленко А.З. [15, 71-76].

До гальмуючих факторів обласного державного ТБ, поряд з проблемами творчого характеру (непрофесійність режисури, непідготовленість журналістів), слід віднести і відсутність повноцінних місцевих мереж мовлення. Аналізуючи даний аспект питання про необхідність роздержавлення і реструктуризації УТ, відмітимо цікавий факт: протягом другої половини 90-х рр. приватні

телекомпанії, які майже не змінювали програмних концепцій, активно намагалися збільшувати обсяг покриття [16]. У той же час, державні мовники досі не мають можливості доносити інформацію до населення своїх регіонів загальнонаціональними каналами, створеними за державні кошти, отже, стає нагально необхідним розбудувати місцеві мережі.

У Концепції Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення (Концепція) наголошується, що «Європейський досвід розвитку телерадіоінформаційної сфери значною мірою співпадає з національним. Суспільними телеканалами такими, як Бі-Бі-Сі, “Дойче Веле”, що контролюються громадськістю, опікується суспільство шляхом бюджетного фінансування та, власне, громадяни країни шляхом сплати щомісячних абонементських внесків» [5]. Причому творчий, виробничо-технічний та фінансовий потенціал публічних ЗМІ в Європі, а також їх авторитет в суспільстві значно вищий, ніж у приватних студій [5].

Приватизація державних каналів з послідувочою модернізацією їх матеріально-технічної та технологічної бази вважається доцільною в світовому контексті розвитку ЗМІ, адже знімає відповідальність з держави за стан державного сегменту телемовлення. У результаті Україна втратить навіть той незначний інформаційний ресурс, який є у неї сьогодні. «Це не тільки не наблизить реалізацію стратегічного наміру Уряду розбудувати систему суспільного мовлення, але й віддалить її» [5].

Дуже складно також знайти інвестора, який був би зацікавлений у розвитку приватизованих компаній, як самостійних і незалежних від політичних перипетій суб'єктів інформаційних відносин. Український телевізійний ринок і так перевантажений надмірною кількістю телерадіоорганізацій (на даний час видано понад 1600 ліцензій) [17]. Навряд чи діючі медіа-холдинги будуть зацікавлені у появі ще 30-ти нових претендентів на розподіл рекламного ринку. Ймовірніше всього приватизовані компанії стануть філіями вже діючих телекомпаній і втратять свою самостійність.

Другий варіант, розглянутий Концепцією, передбачає, що державні ТК залишаються власністю держави. «Технічне переоснащення здійснюється за державні кошти, після чого приймаються нормативно-правові акти щодо усупільнення державних аудіовізуальних ЗМІ». За європейською практикою суспільні ЗМІ – це державні ЗМІ за формою власності і громадські за способом контролю за їхньою діяльністю [5]. Отже, суспільними називатимемо засоби масової інформації, які діють в інтересах суспільства в цілому і за рахунок громадського фінансування, і не виражають приватних або вузьких владних інтересів.

Другий, оптимальний варіант, має забезпечити:

- сприяння інтеграційним процесам у телевізійній сфері;

- впровадження сучасної цифрової техніки в обласних ТК з метою піднесення їх технічного стану до рівня сучасних світових вимог; покращення іміджу обласних студій;

- розбудову обласних і регіональних мереж телемовлення для місцевих телестудій з метою вивільнення існуючих потужних мереж;

Зрозуміло, що створення громадського телебачення в Україні передбачає звернення до світового досвіду. Незалежна, критично налаштована до дій влади «суспільна» телевізійна журналістика з'явилась вперше у Великобританії і Франції. Визначальною для англо-французької моделі стало те, що вона складалась за взаємодії держави і ЗМІ в умовах громадянського суспільства, що створило прецедент для стилю поведінки обох сторін і сьогодні. Саме тому, наприклад, поняття "державне" і "громадське" ТБ Франції – це, по суті, синоніми. Держава фінансує його на 25% (інші 75% надходять з абонентської платні), а для забезпечення його автономності створила Вищу аудіовізуальну раду, незалежну від інших органів влади [17].

На відміну від британських журналістів, американські працюють в умовах, не обмежених етичними нормами. Медіа є приватними за формою власності й економічно незалежними від держави. Цікаво, що на першому місці в їхніх статутах виписано неодмінне служіння суспільству. Проте фактично американські ЗМІ працюють за моделлю, яку запропонував свого часу Волтер Ліпман: майже всі ЗМІ є сьогодні підпорядкованими владі рекламодавця чи спонсора [17].

Держави пост-комуністичного табору нерозвинули "громадського" критерію формування ЗМІ. Більше ніж красномовно про це свідчив конфлікт 2000 р. між чеським громадським телебаченням і владою, що виявив недоліки механізмів місцевого запровадження західної законодавчої моделі громадського мовлення.

Успішним виглядає досвід Польщі для дослідження з української перспективи. Загалом в країні працює близько 70 національних та регіональних телевізійних станцій, найбільш важливим сектором мовлення є суспільне. За даними на 2003 р. аудиторія телевізійних каналів суспільного мовлення TVP1 та TVP2 становить 24,2% та 21,2% відповідно. До системи польського суспільного ТБ входять 11 регіональних станцій, що передають місцеві програми і ведуть передачі для національних та етнічних меншин на мовах цих меншин.

Важливі правові положення, щодо функціонування сучасного телебачення в Польщі були закріплені ще у 80-х роках Законом «Про пресу» (1984 р.) та «Про телекомунікації» (1990 р.) [18]. У 1992 р. Парламент Польщі ухвалив закон «Про телерадіомовлення», частина 4-та якого регулює діяльність суспільного ТБ. За законом, су-

спільне мовлення у Польщі повинно виробляти національні та регіональні програми, презентувати державну політику, виконувати освітні функції. У своєму ефірі воно має як політичну, так і всі інші види реклами.

Польські організації суспільного мовлення діють у формі акціонерних компаній, які належать державному казначейству (міністерству фінансів). Державні органи влади виносять рішення функціонування організації суспільного мовлення тільки в межах, які визначені законодавством. Дуже важливо й те, що Польща приєдналася до Європейської Конвенції про транскордонне мовлення, у її законодавстві містяться вимоги цієї конвенції.

Найвищим регулюючим органом польського ТБ є Загальнопольська Рада радіомовлення та телебачення (ЗРРТ), яка реєструє телевізійні програми; розподіляє по каналам суспільного ТБ доходи, отримані від абонентської плати; контролює виконання мовниками умов ліцензії. Структура, принципи та порядок діяльності ЗРРТ багато у чому нагадують французьку Вищу аудіовізуальну раду [19]. Рада працює як адміністративний орган, проте не може піддаватися політичному контролю з боку уряду. У системі регулювання є ще Програмна рада, члени якої представляють суспільні інтереси та потреби у формуванні програм ТБ.

Як відомо, джерелом прибутків організацій суспільного мовлення є абонентська плата. Проте, як бачимо з досвіду Польського суспільного телебачення (TVP), в останні роки більшого значення набуває комерційна діяльність компаній. За даними на 1996 р. частка прибутків від реклами складала 50%, а у 1999 р. реклама принесла 68% доходу. Відповідно частка абонплати скорочується. У 2000 р. вона складала 30% загального доходу [18]. У березні 1993 р. почав функціонування 3-й канал суспільного польського мовлення TV POLONIA.

Успіх суспільного мовлення Польщі полягає в укоріненій десятиліттями звичці, яка сформувалась тоді, коли поляки не мали альтернативи того, який канал дивитися. Наприклад, в колективній свідомості вкоренився час трансляції головного випуску новин – це 19.30. Рамочний розклад конкурентів значною мірою відволікає аудиторію від передач суспільного ТБ, проте заслуга його керівників полягає у тому, що вони формують програмну пропозицію так, щоб вона відповідала очікуванням телеглядачів. Так, у 2000 р. було проведено опитування, в результаті якого з'ясувалося, що польське суспільне ТБ користується довірою у 62% аудиторії; його програми цікаві 64% опитаних; 77% опитаних вважають, що польське суспільне мовлення намагається представити різні точки зору в галузі політики; 62% респондентів переконані, що TVP зберігає політичну незаангажованість. Польське суспільне ТБ вважається найнадійнішим джерелом як відносно національних, так і місцевих подій [19]. Секретом довіри до телебачення вважаються два фактори: по-перше це

кількість охопленого інформаційними послугами населення [18], по-друге, як вважають аналітики Фонду розвитку суспільного телебачення Росії, не виключено, що має місце сила звички та магічний вплив асоціації суспільних ЗМІ із державним сектором, який у першу чергу націлений не на прибуток, що робить інформацію в очах населення достовірнішою» [21]. До того ж в Росії протягом останнього часу суттєво збільшилося число регіонів, керівництво яких підтримує діяльність Фонду розвитку суспільного ТБ і готове створювати регіональні моделі суспільного мовлення, які в свою чергу зобов'язались підтримати Міністерство економічного розвитку і торгівлі РФ [22].

Отже, українські громадські телеорганізації обіцяють стати якісно новою формою функціонування медіа, яка дозволить мінімізувати політичний вплив на діяльність ТК. Звичайно, світовий досвід громадських ЗМІ свідчить й про певні труднощі у їх діяльності. Британський політолог і публіцист Джон Кін виділяє три ключові проблеми:

– проблема легітимності (громадські ЗМІ втрачають довіру членів суспільства через упередження щодо неможливості рівно задовольнити смаки різних категорій громадян);

– скорочення податкових надходжень (наслідком є вимушена комерціалізація громадських ЗМІ, що відображається на якості програм і допускає втручання приватних інтересів);

– психологічні зміни (на думку аналітика, найсуттєвіші, оскільки технологічні інновації – супутникове телебачення, комп'ютерні мережі – витісняють громадські ЗМІ і примушують конкурувати з приватними медіа в багатоканальному середовищі) [17].

Вирішення цих проблем залишається питанням конкретного суспільства, оскільки йдеться про складний спектр проблем, придатних до аналізу і розв'язання лише з урахуванням особливостей місцевого формування і функціонування ЗМІ. До того ж Ст. 10 Європейської Конвенції про

транскордонне телебачення лише декларує загальні стандарти функціонування громадських ЗМІ, залишаючи прийняття основних регулятивних законодавчих актів компетенції держав.

Українські ЗМІ сьогодні існують в умовах олігархічної монополії на формування інформаційного простору в державі. Відсутність альтернативи ЗМІ у регіонах, проблема із свободою слова і недовіра до ЗМІ громадян посилюються. Важливим кроком до розв'язання має стати впровадження різних проектів громадського мовлення в нашій країні.

Реструктуризація і закладання основ розбудови системи суспільного телемовлення передбачає економічну незалежність, яка є необхідною запорукою відмежування від відомчих або приватних інтересів і максимального служіння суспільним інтересам.

По-друге, передумовою для існування суспільного мовлення є правові гарантії й переваги для громадських ЗМІ, що формуватимуть їх умови діяльності й забезпечуватимуть необхідний для функціонування дійсної демократії громадський контроль за владою, на протипагу “ангажованим” ЗМІ (державних органів, партійним, приватним). Нова редакція закону “Про телебачення і радіомовлення”, на жаль, не регламентує діяльності громадського мовлення. «У такій ситуації, – зауважує у своїй праці Ростислав Павленко, директор програм Школи політичної аналітики, – потрібна детальна розробка закону, який би регламентував визначення, гарантії діяльності, механізми функціонування, джерела фінансування, незалежність діяльності й необхідні переваги громадських ЗМІ перед “ангажованими” [19].

По-третє, з огляду на згадуваний польський – та інший центральноевропейський – досвід і наявність відповідної практики деяких українських ЗМІ, це – дослідження можливостей і гарантій прямих іноземних інвестицій в українське суспільне мовлення.

1. Про інформацію: Закон України, 2 жовт. 1992р.// Голос України. – 1992. – 13 листоп. – С. 3-9.
2. <http://www.news2000.com>. Матеріали на тему “Регіональне телебачення”
3. Зубков Г.И. Миллион репортерских километров. – М.: Мол.гв., 1970. – С.12-14.
4. Москаленко А.З. Свобода преси як гарант свободи виборів // Вісник Київ.нац.ун-т ім.Тараса Шевченка. Серія Журналістика, вип. 7. – 1999. – С.4-15.
5. <http://comin.kmu.gov.ua>. Сайт державного Комітету телебачення і радіомовлення України. Концепція науково-технічного розвитку державного телебачення і радіомовлення на 2004-2008 рр. Національна Рада з питань телебачення і радіомовлення.
6. Гоян В.В. Інформаційна телевізійна програма: типологічна характеристика, параметри діяльності журналіста: Дис... канд.філол наук. – К., 1999. – С.34-50.
7. Гоян О.Я., Гоян В.В. Телебачення і радіомовлення України: роздержавлення і приватизація // Роль ЗМІ в процесах державотворення, 1998. – С.59-63.
8. Копылова Р.Д. Контакт. Заметки о феномене телевизионности. – М.: Искусство, 1974. – С.13-16
9. Щербатюк Т.В. Украинское телевидение как тип республиканской телевизионной программы: Дис...канд.філол наук. – К., 1982. – С. 54 -57.
10. Юровський А.Я. Телевидение: поиски и решения. Очерки истории и теории советской телевизионной журналистики. – М.: Искусство, 1975. – С. 18-19.
11. Юровський А.Я. История советской телевизионной журналистики. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982. – С. 43-45.

12. Багиров Э. Г. Очерки теории телевидения, – М.: Искусство, 1978. – С. 18-24.
13. Владимиров В. М. Коммерческая журналистика. – Луганск.: Изд-во Вос.-укр. ун-та, 1995.
14. Пенчук І. Л. Регіональне телебачення і радіомовлення у контексті формування національної свідомості молоді: Автореф. дис. ... – Л., 2003. – 24 с.
15. Москаленко А. З. Інформаційний простір і реклама // Регіональна преса України: перспективи співпраці. – К.: 1996. – С. 71-76.
16. <http://www.k61.donetsk.ua>. Наше телевидение. <http://www.mediareform.com.ua>. Ростислав Павленко, директор програм Школи політичної аналітики при НаУКМА. Громадські ЗМІ: поняття, міжнародний досвід і перспективи для України. Центр медіареформ.
17. <http://www.tv.net.ua/news.php>. Система суспільного мовлення Польщі.
18. Сайт проекту «Все про ТБ і радіо в Україні, країнах СНГ і Балтії».
19. www.poland.gov.pl. Сайт Міністерства закордонних справ республіки Польща “Polska”.
20. <http://www.utv.tv> Українське телебачення і радіомовлення.
21. www.medialaw.ru. Сайт Російського медіаправа
22. <http://www.public-tv.ru> Сайт Фонда розвитку общественного телевидения России

SUMMARY

Golovchuk O. PERSPECTIVES OF THE PUBLIC REGIONAL BROADCASTING IN THE CONTEXT OF THE POLITICAL TRANSFORMATION OF THE SOCIETY

Taking the specific of broadcasting of television studios state on a form a property, and which always will require certain state support, into account, forming in Ukraine of the system of public media. A situation is also analysed in the sphere of private television, in particular opacity and concentration processes. The examples of functioning of the public broadcasting of countries of Europe are resulted, including, experience of Poland, which we will consider appropriate for research from the Ukrainian prospect.

В. ЕРФАН (Ужгород)

СУЧАСНА СИСТЕМА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ ТА СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Сучасна система місцевого самоврядування є важливим складником територіальної організації влади будь-якої демократичної за своїм розвитком країни. Сама ж система місцевого самоврядування як така, в Україні, де-факто, ще не склалася, оскільки механізм місцевої влади ще не працює в самоврядному режимі, остаточно не сформована територіальна організація влади, не створено фінансово-економічного підґрунтя. Однак елементи цієї системи присутні та продовжують розвиватись за умов:

- існуючих політичних традицій та історичного досвіду;
- фінансово-економічної кризи;
- особливостей політично-правового розвитку держави, нестабільного конституційного та законодавчого регулювання;
- подолання психологічних стереотипів патерналістського мислення [5].

У новітній історії України науковці виділяють декілька етапів зміни системи організації влади:

- перебудова, або руйнація партійно-олігархічного керівництва;
- законодавче наближення до сучасних форм організації влади, декларованого проголошення

суверенітету, запровадження принципів політичної демократії;

- державотворення, розбудова державного механізму в умовах проголошення й утвердження незалежності України;

- дезорганізація влади й управління, як наслідок політичного протистояння, політичної та економічної кризи у суспільстві [5].

В Україні є три основні ланки адміністративного поділу на територіальному рівні: область, район (сільський), район (міський). До цього додаються 5 ланок на муніципальному рівні, серед яких одна сільрада, тяжіє до територіального рівня, селище – інша ланка – до муніципального. Решта ланок – міські: міста районного, обласного (республіканського) та державного значення. Окреме місце займає адміністративно-територіальна одиниця у складі України – Автономна Республіка Крим.

До елементів місцевого самоврядування, що складають його систему відповідно до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”, належать:

- територіальна громада;
- сільська, селищна, міська рада;
- сільський, селищний, міський голова;

- виконавчі органи сільської, селищної, міської рад;

- районні (в місті) ради, які створюються у містах із районним поділом, за рішенням територіальної громади міста або міської ради;

- районні та обласні ради, що представляють інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;

- інституції самоорганізації населення.

Останніми роками поняття “територіальна громада”, “громада” вийшло на новий ступінь свого розвитку, до того ж, воно все частіше використовується у різного рівня нормативних документах: від місцевих актів до Конституції України. Необхідність як теоретичного, так і практичного осмислення поняття, сутності територіальних громад зумовлена невідкладними потребами розвитку суспільства.

Значний вплив на формування територіальних громад та розвиток стійких внутрішніх зв'язків їх членів здійснюють і політико-адміністративні чинники. Політична влада перетворює звичайну сукупність жителів, потенційну громаду – в реальну. До того ж, необхідно зауважити, що роль політичної влади у створенні територіальних громад настільки велика, що вона не тільки може створювати, але і руйнувати, роз'єднувати існуючі громади на декілька, або ж своєю діяльністю чи її ж відсутністю призводити до послаблення зв'язків як з нею, так і між людьми, занепаду самої громади.

Територіальна громада наділена конкретною правосуб'єктністю: правом формування відповідних органів, проведення місцевих референдумів, управління місцевими бюджетами та комунальною власністю тощо.

Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову (ч. 2 ст. 6) [1].

Добровільне об'єднання територіальних громад відбувається за рішенням місцевих референдумів відповідних територіальних громад сіл. Таке рішення є наданням згоди на створення спільних органів місцевого самоврядування, формування спільного бюджету, об'єднання комунального майна (ч. 3 ст. 6) [1].

Представницький орган місцевого самоврядування – виборний орган (рада), який складається з депутатів і відповідно до закону наділяється правом представляти інтереси територіальної громади та приймати від її імені рішення.

Враховуючи особливості адміністративно-територіального устрою нашої держави, система представницьких органів місцевого самоврядування складається з двох рівнів:

- сільські, селищні, міські ради – місцеві ради;
- районні та обласні ради [3].

Наявність таких двох рівнів аж ніяк не дає підстав підпорядковувати органи першого рівня –

другому. Можна зробити висновок про те, що місцеві ради – єдині представницькі органи територіальних громад. Саме цим радам належить провідна роль і, окрім цього, – це ті інституції, які безпосередньо працюють із людьми та представляють найближчий до громадян рівень управління.

Отже, місцеві ради як представницькі органи:

- виборні органи, що складаються з депутатів, обраних безпосередньо територіальною громадою;

- акумулюють інтереси територіальних громад і володіють правом представляти їх;

- мають виключне право приймати рішення від Імені територіальної громади [3].

Обласні та районні ради не є представницькими органами обласних і районних громад, оскільки Конституція України не визнає наявності таких громад і не розглядає населення області, району як суб'єкт місцевого самоврядування. Обласні та районні ради конститууються як органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад, сіл, селищ, міст у межах повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами (ч. 2 ст. 10) [1].

Органи самоорганізації населення – це також представницькі органи і є природним доповненням та елементом системи місцевого самоврядування. До системи самоорганізації населення належать загальні збори (сходи), конференції громадян та інші територіальні форми вияву безпосередньої демократії, а також органи самоорганізації громадян, – ради або громадські комітети, інші органи, що створюються, відповідно, в межах будинків, вулиць, кварталів, районів, мікрорайонів, селищ, сільрад як адміністративно-територіальних одиниць. Ці органи створюються шляхом виборів на загальних зборах або конференціях за місцем проживання жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста або району в місті, на термін дії повноважень представницького органу місцевого самоврядування [6].

Основним завданням органів самоорганізації населення є сприяння та підтримка громадсько-корисних справ, а саме:

- сприяння забезпеченню дотримання громадянами Конституції та законів України, реалізації рішень органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, місцевих референдумів, зборів громадян за місцем проживання, прийнятих у межах їх компетенції;

- внесення пропозицій до проектів програм соціально-економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць;

- участь у здійсненні контролю за дотриманням іншими суб'єктами правил забудови відповідних адміністративно-територіальних одиниць, вимог щодо раціонального використання природних ресурсів;

- сприяння належній організації комунального господарства та контроль за діяльністю

відповідних підприємств та організацій, здійснення повноважень, делегованих цим органам відповідною радою.

Виконавчі органи місцевого самоврядування – органи, які відповідно до Конституції України та Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у випадку їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування, реалізації рішень, ухвалених територіальними громадами, відповідними радами у межах, визначених цими та іншими законами.

Система місцевого самоврядування у Словацькій республіці відображена у законі про устрій населеного пункту і у § 4 пункт 1 йдеться про те, що населений пункт самостійно вирішує всі проблемні питання, які стосуються населеного пункту і його майна, якщо закон такі питання не відносить до державних або не передає фізичній особі [7].

До самоврядуючих функцій відносять:

- господарювання із майном міста;
- фінансування населеного пункту;
- місцевих податків і зборів;
- економічної діяльності населеного пункту;
- місцевих комунікацій, громадських місць, кладовищ, культурних, спортивних і інших місць населеного пункту;
- громадських робіт;
- охорону навколишнього середовища;
- земельно-планової документації;
- власної інвестиційної і підприємницької діяльності населеного пункту;
- голосування мешканців населеного пункту;
- органів населеного пункту та їх працівників;
- громадського порядку в населеному пункті;
- хроніку населеного пункту;
- охорону культурних пам'яток та земель [8].

Насамперед треба констатувати, що правовий механізм самоврядування у Словацькій республіці розписаний у багатьох законах, значна частина яких постійно змінюються.

Найголовнішим законом, який використовується у самоврядуванні і розкриває базові правила є закон Словацької народної ради № 369/1990 про устрій населеного пункту. На цей закон опираються та пов'язані і інші закони:

- закон Словацької народної ради № 138/1991 про майно населеного пункту;
- закон Словацької народної ради № 346/1990 про вибори до органів самоврядування населеного пункту;
- закон Словацької народної ради № 564/1991 про поліцію населеного пункту;
- закон Словацької народної ради № 377/1990 про головне місто Словацької республіки – Братіслави;
- закон Словацької народної ради № 401/1990 про місто Кошіце.

Ці закони відображають в основному положення, юридичну силу і завдання населеного пункту, спосіб виборів до населеного пункту тощо.

Очевидно, що представники кожного населеного пункту повинні слідкувати за законодавством про самоврядування, яке публікується у збірках законів, вчасно реагувати на зміни, які стосуються населеного пункту.

Справді, як підкреслює український вчений Н. Латигіна [4], сучасне суспільство – складна, організована, динамічна соціальна система, компетентне управління якою є необхідною умовою її ефективного функціонування та розвитку. З етимологічної точки зору поняття “еліта” можна розуміти як групу людей, які володіють вирізняючими їх якостями та ознаками, що дозволяють їм впливати на поведінку та формування поглядів і думки інших членів суспільства. Формування політичної еліти тим більше виступає важливою справою для суспільства, що знаходиться в стані модернізації. На думку цього ж дослідника, в сучасній світовій політичній думці існують три головні підходи, які визначають дефініцію “еліта”. Прибічники ціннісного підходу пояснюють існування еліти деякою вищстю (перш за все інтелектуальною, моральною і т.п.) одних людей над іншими. Структурно-функціональний підхід пояснює функціонування еліти об'єктивною необхідністю і виключною особливістю та важливістю функцій управління для суспільства, які детермінують виключність та особливість ролі людей, виконуючих ці функції (до того ж виконання даних функцій з необхідністю здійснюється меншістю). Інституціональний підхід до визначення еліти трактує еліту як групу осіб, що займають керівні позиції у важливіших соціальних та політичних інститутах – урядових, економічних, військових, культурних. У нашому дослідженні буде використано саме інституційний підхід у розумінні еліти [4].

Відзначимо, що управління правовою реформою потребує такої політичної еліти, котра би відзначалася високим ступенем мотивації до перетворень та прихильністю до юридичних методів реформування суспільних відносин. Тому вирішенню проблеми формування такої еліти в країнах Центральної Європи було присвячено цілу програму заходів. У цих країнах мало місце усвідомлення того, що формування нової еліти – це найперше завдання суспільства, що модернізується, бо без її створення трансформаційні процеси в принципі не можуть бути ефективними. Сформована в умовах комуністичної системи еліта (державний апарат) за своїми функціональними характеристиками призначалася для вирішення інших, часом протилежних до нинішніх соціальних завдань.

Механізм обмеження впливу старої еліти та її заміни новою у країнах Центральної Європи отримав належне не лише політико-організаційне, а й законодавче забезпечення.

Комплекс організаційних і політико-правових заходів, спрямованих на витіснення представників

номенклатури колишніх правлячих партій, обмеження їх впливу в державному апараті, охоплював:

- персональне оновлення вищих органів державної влади у мінімальний строк після “політичного повстання” з метою використання радикальної громадської думки. Провести “персональну реконструкцію” парламенту також з тої причини, що він повинен створити законодавчі основи для проведення перших вільних виборів та схвалити інші закони щодо кардинальної зміни політичного режиму, зокрема відновлення прав і свобод людини і громадянина. В Словацькій республіці (та той час Чехословаччині) комплекс організаційно-правових заходів у цьому напрямі були здійснені у грудні 1989 – лютому 1990 рр.;

- проведення парламентських виборів в строк, максимально короткий після “політичного повстання” в ході демократичної революції. Відзначимо, що за допомогою такого організаційного кроку досягається такий соціальний ефект: нова еліта отримує раціонально-правову легітимацію шляхом перемоги на виборах та приходу до ключових посад у державному апараті; використовується громадська підтримка більшістю суспільства; створюється політичні передумови для проведення суспільної модернізації саме через механізм правової реформи, бо “реформатори” отримують контроль не лише за виконавчою, а й за законодавчою владою. Це дуже важливо з огляду на необхідність використання закону в процесі реформуванні суспільства. У Чехословаччині, як уже відзначалося, перші вільні вибори були проведені в червні 1990 р.;

- проти групи колишніх партійно-державних керівників було порушено процедуру кримінального переслідування за звинуваченням у злочинах проти людства та у злочинах, пов’язаних із “зловживаннями правосуддям” – проти колишніх суддів, прокурорів, співробітників правоохоронних інституцій і, хоча реально судові справи завершувалися обвинувальним вироком в одиноких випадках (реально відбували покарання у вигляді позбавлення волі лише декілька осіб), такий підхід мав істотне значення для моральної підтримки репресованих осіб та дискредитації представників старої еліти.

- законодавчо забезпечуються обмеження в доступі до державної служби для деяких категорій еліти попереднього режиму (працівників керівних органів правлячих компартій, таємних агентів служби безпеки тощо). Аналіз законодавства країн Центральної і Південно-Східної Європи дозволяє зробити висновок, що в частині з них було схвалено закони про “люстрацію” (очищення) державного апарату від колишніх партфункціонерів [2].

Відзначимо, що люстрація – не нове поняття в політичному і юридичному лексиконі дослідників на межі третього тисячоліття.

В радянських філософських словниках це поняття визначалося як недемократична процедура усунення від професійної діяльності певних категорій осіб з політичних мотивів у капіталістичних країнах.

Проблема “люстрації”, хоч і постала в усіх постсоціалістичних країнах після початку демократичних реформ, була вирішена на початку 90-х років в балтійських державах, на східних землях ФРН (колишня НДР), в Словацькій республіці, в Польщі, Болгарії, Словенії, Албанії, Угорщині та багатьох інших країнах.

Зрозуміло, в інших країнах такий підхід був неприйнятним. В Україні та в інших незалежних державах на теренах колишнього СРСР після невдалої спроби державного перевороту з боку комуністичного керівництва у серпні 1991 р. можливість провести “люстрацію” гіпотетично була, проте, вона так і не була використана навіть частково. Менталітет пострадянських суспільств сприймав саму ідею “люстрації” як зразок екстремізму.

Розглянемо окремо правові засади люстрації в Словацькій республіці, де її проведення вважається “класичним”.

Після “оксамитової революції” листопада 1989 р. не лише нове державне керівництво, а й широка громадська думка чітко усвідомлювали два моменти.

По-перше, державний режим 1948-1989 рр. у Чехословаччині не був наслідком волевиявлення народу і, по суті, мав протиправний характер.

По-друге, правоохоронні структури в соціалістичних державах служили, насамперед, правлячій партії, а тому із втратою останнього монополії на владу вони опинилися в метаморфозній ситуації. Розуміння цього призвело до першочергової ліквідації Державної служби безпеки в Словацькій республіці.

Слово “люстрація” у політичному житті країни прозвучало ще на початку 1990 р. Тоді в пресі вперше журналісти і політики почали ставити питання, чи не співпрацював той чи інший громадянин з органами безпеки до 1989 р. “Люстрація” з юридичної точки зору означає виписку потрібних даних із офіційного документу.

Ідея “люстрації” стала втілюватися у політичну практику в ході підготовки до перших вільних парламентських виборів червня 1990 р. Лідери провідного політичного руху – “Громадянського форуму” – виступили з ініціативою “пролюструвати” всіх своїх кандидатів, які були в партійному виборчому списку. У Словацькій республіці таку ініціативу підтримав рух “Громадськість проти насилля”. До речі, у цій частині федерації у липні 1990 р. продовження “люстрації” підтримувало 54,1 % опитаних. У той же час майже 20 % опитаних вважали, що її вже варто завершити [9].

Таким чином, підсумовуючи вище наведене, автор дійшов висновку, що історично становлення демократії та процесу прийняття суспільством самостійних рішень (право обирати та бути обраним) в Україні та Словацькій республіці потребувало абияких зусиль – революцій, мітингів, пучків. В одній та іншій країнах поставала проблема волевиявлення мас народу – громадян, гласності та відкритості державного управління та, феномен, місцевого самоврядування.

Автор погоджується із закріпленими у Конституції України, Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні” (1997 р.) та Конституції Словацької республіки, Законі Словацької Народ-

ної ради “Про устрій населеного пункту” (1990 р.), де чітко виділені статті, які стосуються діяльності, формування та функціонування органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

1. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”, 21.05.1997 р.
2. Бойцова В., Бойцова Л. Люстрация в Центральной и Восточной Европе. Акт справедливости или способ легитимации новой правящей элиты? // Правозащитник, 1999. – №3.
3. Лазор О.Д., Лазор О.Я. Місцеве самоврядування. Вітчизняний та зарубіжний досвід. Навчальний посібник. Видання друге, доповнене і перероблене. – К: Дакор, 2004. – 560 с.
4. Латигіна Н.А. Політичні еліти в системі управління посткомуністичним суспільством (структурно-функціональний аналіз). Автореферат дис.політ.наук. – К., 2000.
5. Пухтинський М. Система місцевого самоврядування в Україні // Вісник УАДУ. – 1996. – №1. – С.68-89.
6. Саханенко С. Міська територіальна громада: проблеми дефініції // Вісник УАДУ. – №2. – К., 2000.
7. Zákon Slovenskej národnej rady č. 369/1990 Zb. o obecnom zriadení.
8. Helena Spišáková. Legislativa vo sfére samosprávy // Príručka pre volených predstaviteľov miestnej samosprávy. – Michalovce.- 2002.
9. Gol F. Z prvej ruky. – Bratislava, 1991. – S.99.

SUMMARY

Erfan V. MODERN SYSTEM OF LOCAL GOVERNMENT AND THE POLITICAL AND LEGAL MECHANISMS OF THE FORMATION OF NEW POLITICAL ELITE IN UKRAINE AND THE SLOVAK REPUBLIC.

In scientific article on levels theoretical and practical in comparative aspect consider the contemporary problems of constitutionally-legal adjustment of local self-government and his base in Ukraine and Slovak republic, and nominally political-legal forming mechanism of new “political elite”. On analysis foundation of monographic and other scientific literature author arrives at conclusion of that, that local self-government in Slovak republic unlike Ukraine has autonomous status, so far as it does functions of and executive legislature on city level, and “a political elite”, in its turn, forms hierarchically.

On opinion of author, for a given while in Ukraine necessary attached to help of legislative and material and technical guaranteeing to hand down imperious organs plenary powers of local executive to executive organs of local self-government.

Л. ЗАЙЧЕНКО (Київ)

ТЕХНОКРАТИЧНІ АСПЕКТИ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ УГОРЩИНИ ТА УКРАЇНИ У СВІТЛІ УРОКІВ ВІДПОВІДНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ

Процес трансформації політичної системи супроводжується якісними змінами як основних її компонентів, так і внутрішніх взаємозв'язків та взаємозалежностей. Це підтверджується тезою Ж.Кюв'є про те, що «кожна організована істота утворює єдине ціле, єдину і замкнену систему, всі частини якої відповідають одна одній і своєю взаємодією сприяють одній і тій же кінцевій меті. Жодна з цих частин не може змінюватись без зміни інших...» [1].

Незаперечним видається також те, що будь-якій системі, у тому числі і політичній, притаманна функція панування або охоплення своїм впливом якомога більшого простору. Коли ж мова йде про систему, організовану за технократичним зразком, то остання намагається втягнути у сферу

своєї відтворюючої діяльності всі історико-політичні спільноти, при цьому особливо не піклуючись про збереження їх соціоцивілізаційних характеристик та особливостей.

Додамо, що технократизм в даному контексті розглядається як напрямок політичної думки, однією із основних компонент якого є твердження, що багатоаспектне суспільно-політичне життя цілком можливо регулювати за допомогою науково-технічного та машинно-технологічного раціоналізму. Технократизм як спосіб ладнання суспільних і політичних справ виникає на порозі Нового Часу, коли все частіше почали пов'язувати такі поняття, як “техніка” і “влада”. Тотальна “технізація” усіх сфер життєдіяльності людських спільнот призвела до розповсюдження та “популя-

ризації» погляду на світ, як на «упорядковане ціле», де кожен елемент виконує свою необхідну для досягнення задалегідь визначеної мети функцію. Отже, як наслідок, спостерігаємо прагнення окремої людини (правителя) чи політичної еліти (які визначають цілі розвитку) „загнати” усю багатоманітність світу в рамки єдиної системи, яка має працювати подібно до добре відлагодженого механізму.

Відповідно до цього, технократ-правитель під суспільством розуміє «цілісну машину», якою можна маніпулювати на власний розсуд у відповідності до власних уявлень та кратологічних завдань. Роль людей в описаній системі зводиться до «маленьких гвинтиків у великій машині» (недарма в нашому суспільстві останнім часом таким популярним виявився слоган про «маленького українця»). Як зауважив, М.А. Ноттурно, нашарування авторитарних структур із жорсткими правилами та безособовим характером стосунків «начальник – підлеглий», що вимагають підкорення посаді, а не поваги до особи, яка її обіймає, – все це призводить до перетворення людини на своєрідну «машину», запрограмовану виконувати чітко визначені та сформульовані правила і здатну виконувати лише обмежений, належний кожному набір завдань-програм, а не здатну (чи ж таку, що не бажає) думати сама, навіть для того, аби уміти відрізнити ці правила від цілей, яким вона призначена служити [2].

Наведеним вище характеристикам, на нашу думку, відповідає сталінська система державного соціалізму, заснована та реалізована в Радянському Союзі, а згодом експортована і розповсюджена в країнах колишнього соціалістичного табору. В історії післявоєнної Угорщини спостерігаються спроби механічного копіювання такої моделі і відповідних методів управління суспільними справами. В результаті це призвело до повної концентрації влади в руках верхівки партійно-державного апарату, зокрема з боку так званого «московського клану» (М.Ракоши, Е.Гьорьо, М.Фаркаш).

Технократичний підхід у сфері управління суспільними справами заснований на принципах логіки сталінської «чорно-білої» діалектики панував в Угорщині з більшим чи меншим успіхом до 1956 року. Проте, відпрацьована в Радянському Союзі система управління, що характеризувалась чітким міжвідомчим узгодженням при виробленні суспільно значущих рішень та моделлю сходження у відповідні органи на основі номенклатурного принципу та особистої лояльності до режиму, не завжди, як свідчить досвід, спрацьовує в країнах, яким вдалось зберегти докомуністичні соціальні та політичні інститути і структури. А, як зазначає А.Лой «система, що не підкорює собі життєдіяльність суспільства, а отже, не панує в ньому, завжди «переживає» системну кризу. Точніше самі собою системи нічого не «переживають», бо це випадає

на долю людям, що переживають системну кризу в життєвому світі свого соціуму» [3].

Проявами подібних криз можуть слугувати «зоровані революційні процеси» різного ґатунку. Як зазначав Я.Кадар, під час угорської революції 1956 року соціально-політична обстановка в країні «була вкрай критичною та доленосною», і усі питання історико-політичного розвитку «було безжалісно оголено» [4]. Події жовтня-листопада 1956 р. в Угорщині свідчили про назрілу в суспільстві необхідність якісних перетворень існуючої політичної системи.

Варто відзначити, що придушення угорської революції за допомогою радянських військ було, на нашу думку, свідченням прагнення сталінської системи державного соціалізму до збереження та пролонгації свого існування у просторі і часі. Але, хоча в країні і була відновлена однопартійна комуністична система, однак новий владний режим зробив висновки із помилок минулого і поступово завойовував підтримку народних мас шляхом підвищення благоустрою, демократизації і формування національної згоди.

Таким чином, система «реального соціалізму» у модифікованому вигляді проіснувала в Угорщині ще близько тридцяти років. На думку багатьох учених, цей час був поступовою еволюцією у бік демократизації та лібералізації її політичної, соціальної та економічної систем. Так, на думку К.Сабо, Угорщина змогла віднайти свою «квадрату кола»: до «м'якої політичної диктатури» поступово додавались плюралістична політична система, певно відкрита соціоекономічна система і ринкове господарство у своєрідній формі колективно-приватного господарства [5].

Оцінюючи політичний досвід Угорщини др. пол. XX ст. Я.Кадар зазначав, що лише після революції 1956 р. «настав період встановлення порядку, початку нормального суспільного розвитку країни» [6].

У другій половині 80-х років XX ст. ставало очевидним, наскільки теорія і практика «реального соціалізму» не є універсальними і з відповідного моменту не є адекватними тенденціям цивілізаційного розвитку. Підтвердженням цьому стали «оксамитові» революції, що відбулись у країнах колишнього соціалістичного табору наприкінці 80-х рр.

Для Угорщини і України даного періоду характерним був демонтаж радянської, соціалістичної системи правління країною та управління суспільними справами. Процес переходу від одного соціально-політичного ладу до іншого у згаданих країнах виявився таким, що головними «рушійми» суспільних перетворень виступали у своїй більшості представники колишньої радянської партноменклатури – носії технократичних способу мислення, стилю правління та моделей управління.

В Угорщині ми мали змогу спостерігати приклад «цивілізованого», «зрілого» підходу щодо визначення напрямків та перспектив подальшого розвитку. Так, принципові зміни існуючої конституції і створення основ парламентської демократії були підготовлені і здійснені в ході переговорів провідних політичних сил країни за «круглим столом». В результаті в Угорщині склалась нова система політичної влади – парламентська республіка на чолі з президентом, але при домінуючій ролі прем'єр-міністра.

В суверенній же Україні всі моделі соціально-політичних та економічних реформ розглядаються за таких умов з позицій корпоративних і партійних інтересів та за допомогою категорій сталінської „чорно-білої” діалектики. Тому, протягом незалежницьких років ми мали змогу спостерігати жваві дискусії, висування безліч підходів та „рецептів” подальшого розвитку країни, а соціальний поступ тим часом відбувався „перевіченим способом” застійної посибілістики. Даний ланцюг певною мірою був перерваний „помаранчевою революцією”. А тому, напевно, В.А. Ющенко зазначав, що „ми були чотирнадцять років незалежні, але ми не були вільні, а сьогодні ми і вільні, і незалежні” [7]. Це видається справедливим з того погляду, що на засадах осмислення подій кінця 2004 року утворилась система компонент суверенного буття народу, коли політична свобода країни стала синтезом політичної свободи кожного її мислячого і активного громадянина.

Проте, результатом революційної ейфорії стосовно якісних системних перетворень в Україні стала лише ротація активних революціонерів та технічних функціонерів. Поряд з цим незмінною лишалась система управління суспільними справами. А якісних змін в управлінській сфері слід чекати тільки тоді, коли (і якщо) буде зламана «стара» система функціонування влади, яка залишилась у спадок ще від радянських часів.

Як відзначав Е. Тоффлер у роботі „Третя хвиля”, після будь-якої кризи чи політичних переломів виникає прихована (не публічна) ієрархія влади в її оригінальних варіантах залежно від специфіки того чи іншого суспільства. Імена, гасла, партійні ярлики, люди можуть змінюватись, революції наступати і відступати, однак основний „архітектурний” стиль влади зберігається [8].

І це є справедливим, на нашу думку, як для України, так і для Угорщини. Так, невдовзі після парламентських виборів 1990 року вже не УСРП, а УДФ і очолювана ним коаліція почали звинувачуватися за проведення чисток, що супроводжувались підбором нових керівників за принципом політичної лояльності не беручи до уваги професійну компетентність. Подібну ситуацію спостерігаємо в Україні після «помаранчевої» революції, коли було замінено майже 18000 державних службовців згідно із вищезгаданим принципом.

Технократизм «проник» не тільки у «менеджерську технологію» урядування суспільними справами, а й в «методологію» підбору урядових кадрів найвищого рангу. Варто відзначити, що техніцистський підхід та логіка „чорно-білої” діалектики призвели до висунення на урядовий „Олімп” прем'єрів-носіїв технократичної раціональності. Так, із чотирнадцяти глав урядів незалежної України лише три гумантарії – люди з філологічною, правничою та економічною професійною підготовкою, всі ж інші – металург, „червоний директор”, хімітехнолог, космічний ракетобудівник, шахтмайстер, інженер-будівник, водій-механік, інженер-гірник. Для них, як правило, придатним є „техніко-ручний” стиль управління та вживання таких заходів, які приносять конкретний та очікуваний саме ними результат.

В даному контексті варто також відзначити, що великобританська газета „The Guardian” назвала діючого Президента України В.А. Ющенко „поміркваним технократом” [9]. І дійсно, до січня 2006 року він виявляв схильність, на нашу думку, до технократичного стилю правління. Це стосується, у першу чергу, його прагнення «в деталях» контролювати діяльність уряду і мати лише „технічного” прем'єра – „глашатая” його рішень. Щойно розпочата політична реформа, яка значно змінила форму правління країною, – напевно, буде цьому прагненню наперекір.

Натомість в Угорщині на першому ж етапі посткомуністичних перетворень (мається на увазі оксамитова революція 1989 р) «в основному виступає медіакратія гуманітарних професіоналів. Наприклад, в уряді В.Орбана прем'єр, міністр іноземних справ і міністр оборони за професією історика, однак вони вимушені були бути як і все оточення політократичною технократією... Висновок напрашується такий: всі вони оволоділи мовою «критичного діалогу», а тому досягли загального успіху; вони вивели країну на новий рівень розвитку... [10].

На сам кінець слід пригадати слова відомого угорського політичного діяча Іштвана Бібо, який ще в листопаді 1945 р. зазначав, що справжній шлях демократії – це шлях спокійної і стабільної реформаторської політики. Саме на такий підхід і мають орієнтуватись політичні еліти сусідніх країн – України і Угорщини. А технократизм на даному етапі може прислужитись в якості гармонійного сполучника техніки та людської майстерності у виконанні певного виду роботи; в області ж політичного володарювання він знаходить застосування в якості способу покращення управлінської діяльності за допомогою методів та засобів науки, техніки та раціонального застосування сил. І оскільки ми живемо за висловом А.Квасневського в епоху „глобалізма, Інтернета і технізації душі”, можна зробити припущення, що

технократизм у тих чи інших виявах буде і надалі невід'ємним складником функціонування та по-ступу не лише України та Угорщини, але й світу в цілому.

1. Гегель Г. Эстетика. В 4-х томах. – М., 1973. – Т.4. – С. 397.
2. Ноттурно М.А. Відкрите суспільство та його вороги: суспільство, влада та бюрократія // Політична думка. – 1996 р. – № 3-4. – С. 19.
3. Лой А. Патогенез соціальних інтеграцій у пострадянському суспільстві. – С. 122.
4. Кадар Янош. Социализм и мировой революционный процесс. – М., 1978. – С. 55.
5. Кадар Янош. Социализм и мировой революционный процесс. – М., 1978. – С. 113.
6. Цит. за: Ми незалежні і вільні // Урядовий кур'єр. – 2005. – 5 січня.
7. Элвин Тоффлер. Третья волна / Пер. с англ. – М., 2004. – С. 178.
8. Див.: The Guardian. – 2005. – 24 січня.
9. Конрад Дьердь, Селеньи Иван. Интеллигенция и власть в посткоммунистических обществах // Венгерский меридиан. – 1991. – №1. – С. 45.

SUMMARY

Zaychenko L. TECHNOCRATIC ASPECTS OF REFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEMS OF HUNGARY AND UKRAINE IN THE LIGHT OF LESSONS OF THE PROPER DEMOCRATIC REVOLUTIONS

In the article the technocratic aspects of transformation of political systems of Hungary and Ukraine are analysed. Technocracy is considered as a direction of political thought is, one of components of which is assertion, that it is possible effectively to regulate the multidimensional social and political life by means scientific and technical and machine-technological rationalism.

An attempt to define technocratic methods receptions of public administrative department in Hungary and Ukraine in «socialistic» and «sovereign» periods is carried out, before and after the proper democratic revolutions.

О. КАРПОВ (Київ)

СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ У ПРОЦЕСІ КОНСТИТУАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМ У ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНИХ УГОРЩИНІ ТА УКРАЇНІ: ІСТОРИОЛОГІЯ, СТРУКТУРА, КРАТОЛОГІЯ

Епоха взаємопов'язаного та глобалізованого людства, що відносно нещодавно настала, оприлюднила міжцивілізаційного характеру закономірність: якщо дві і більше країн досить тривалий час перебували у геополітичному сусідстві, то з якоїсь ризики суміжного існування їх мислячі еліти починають усвідомлювати своє буття у координатах цілої низки однотипно облаштованих систем, – природної, екологіко-кліматичної, економічної, сировинно-господарської, етнокультурної, релігійно-етичної тощо. Наступний, уже суб'єктивний крок детермінований об'єктивним чином: еліти цих країн мало-помалу починають свідомісно будувати в себе однотипні соціальні та політичні системи. І лише за цим кроком починає спрацьовувати закономірність соціально-політичного та економіко-культурного інтегрування ряду отих сусідніх країн і народів у рамки локальних, регіональних, континентальних і світових масштабів обмежених системних спільнот.

У логіку конституювання та розгортання процесу реалізації цих закономірностей, як правило, втручаються зовнішні (міжнародно-політичні та природні форс-мажорні) фактори – війни, революції, новодержавотворчі явища, договірно-правові „перекроювання” кордонів, а також різноманітні стихійні катаклізми. Ефект відомий: закономірний процес або тимчасово переривається, або типово коригується, або ж, зрештою, ліквідується як феномен. У зазначених інтеграційно-консолідаційних контекстах Угорщина та Україна – ще з часів Високого Середньовіччя – перебували досить часто, та ще й з „різноэффектним підсумком” для себе. Напевно, це й спричинилося до того „позитивно зарядженого ефекту”, про якого один український дослідник зазначав: азійське плем'я угрів, перемістившись із Індії та Приоб'я в Паннонію, „стало мало не еталоном європейської етнокультурності”[2, с.165], а географічно розташовані одвічно у самому центрі Європи українці, – з точ-

ки зору культурологічної, – „сидять (або й лежать на лопатках) в євразійській ямі” [2, с.261].

Подібні девіації у політико-культурній долі двох сусідніх народів ми схильні пояснювати лише компаративно-історіологічним чином, пунктирно позначеним у назві статті-виступу. А філософічну контрверзу гносеологічної ситуації, яка щойно сконституювалася, сформулюємо так: за плечима наших двох титульних народів-етносів та відповідних всекраїнових етнозмішаних народонаселень – різнотривалий і багатосенсовий історичний досвід самостійного/несамостійного політико-державного та муніципально-громадського життя. Пізнавально-методологічну заковичу цієї антиномічної колізії приховано в історіологічному фундаменті відомої максими О.І. Герцена: „...Жодному народові державна незалежність сама по собі нічого не дає, – крім права повноліття...” [5, с.475].

У світоглядній призмі цієї етатолого-політологеме уточнюємо свою позицію. Повнолітнім у власній політичній історії виявляється лише той народ, якому на певному (бажано: досить ранньому) етапі свого етноісторичного та соціоцивілізаційного конституювання вдається створити повноцінні, самодостатні та майже незалежні одна від одної соціальну систему у фундаменті суспільства і політичну систему – у його надбудові. Пам'ятатимемо й про те, що тут утворюється ще одна гносеологічна заковича: в окремих політико-кризових та – здебільшого, природного характеру, „неочікуваних” форс-мажорних – ситуаціях у бутті ім'ярек країни може статися й так, що „верхівну” політичну систему буде ототожнено з її стрижневим елементом, – з державою, яка – згодом та „у свою чергу” – охопить і покриє собою і „низовонародну” соціальну систему. У такому разі та у найдоконечному підсумку самими тоталітаризованими членами суспільства „державу” й буде ототожнено і з „країною”, і з „суспільством”.

Приблизно так сталося колись в Україні, але саме ледь не „з точністю до навпаки” сталося щось подібне і в Угорщині. Внаслідок цього в умовно розглядуваному нами дуалітеті сусідського буття двох країн протягом цілого тисячоліття та поволі у часово-динамічному сенсі сконституювався комплекс спільних і відмінних рис їхнього суспільного буття. Надалі плачемо намір зайнятися цією політологічною компаративістикою, торкаючись, головню, трьох теоретико-сутнісних моментів, що прозоріше зазвичай прояснюють глибинний сенс нашої дослідницької проблеми.

1. У будь-якій молодій (точніше: новоствореній) країні, як правило, майже одночасно стартують два історичних процеси – соціумотворчий і державотворчий. З давніх-давен так повелося, що найчастіше державотворчий процес випереджає соціумотворчий процес, підноситься над ним і нерідко зводить нанівець, мінімум знесилює його.

У результаті, як зазначав Т. Гоббс („Левіафан”, 1651 р.), у суспільних низах даної країни починає розгортатися перманентна „війна усіх проти усіх”, що само по собі, додамо від себе, є найсуттєвішою основою для перманентного вибуху/затухання безкінечного ланцюжка соціальних революцій і реформацій. У політико-державних надбудовах тієї неблагополучної країни теж немає ладу, – бо ж там, за саркастикою російського поета В. Федорова, встановлюється „на долгие-предолгие века то право крепостное, то гуляет сила кулака, то правит мудрость дурака”.

Перший же корелятивний момент, що у даній колізії навіюється, виявляє між нашими країнами волаючу диференціацію: в Угорщині – ледь не з самого початку її інкадрації в європейський контекст, десь наприкінці Х ст., – задомінувала обстановка благопозитивної взаємодії та взаємоопліднення соціумотворчого та державотворчого процесів. Уже через сто п'ятдесят років (напевно, під поріг правління короля Ендрю II Арпада, автора знаменитої соціо- і державотворчої „Золотої булли”, 1222 р.), це явище змодифікувалося в історіологічний факт перетворення мадярської азійської у минулому людності на згаданий вище „зразок європейської етнокультурності”. В Україні ж – інші і передумови, і реалії, і підсумки. Оскільки майже за всю свою історію їй так і не довелося (принаймні, до початку 90-х років ХХ ст.) бути унітарною етнокультурною окремішністю, – про „чистоту” протікання у ній обох процесів і говорити не доводиться. Про якісь благопозитивні підсумки – й поготів.

2. Соціумотворчий процес у будь-якій країні має зводитися до створення в її соціальному фундаменті зрілого громадянського суспільства, яке, у свою чергу, „складається” з іманентного їй (країні) типу діяльнісної особи, з майново ієрархізованою людністю на відповідні соціальні класи, економічні верстви, культурно-професійні еліти, етнорелігійні асоціації, „клуби інтересів”, „групи впливу” тощо. Найсуттєвіший синтез певно тривалого протікання даного процесу в будь-якій країні і являє собою створення у ній соціальної системи, ієрархізованої із тільки-но наведених „елементів”. Державотворчий же процес зводиться до створення у надбудові країни гуманістично налаштованої політичної держави та супутних їй організаторсько-управлінських, політико-правових і адміністративно-культурних інститутів, сукупність яких і прийнято називати політичною системою. Ще з середини 50-х років ХХ ст. американські структурні функціоналісти (Т. Парсонс, В. Ітсон, Т. Гоулднер, В. Старк та ін.) стали розглядати обидві системи в якості „витвору” еліт відповідної країни, громадянське суспільство у ній вважати „соціально-інституційним локусом” обох систем, а самі системи „помістили” у лоні політичної сфери життєдіяльності соціуму даної країни. Цей теоретичний концепт виявився одним з наріжних каменів у

конструкції політико-ідеологічного розділу всесвітньої політичної науки.

Компаративно-корелятивний аспект у першому ж підході до питання самовимальовується на користь Угорщини. Навіть поверхове дослідження політичної історії останнього тисячоліття синтезується в наступне спостереження: в ній ледь не з самого початку побутування в європейській етнооюкумені завжди існували обидві системи – і політична, і соціальна, – і обидві у досить зрілому стані. Перше документальне тому свідчення – текст і дух згаданої „Золотої булли” короля Ендрю II Арпада (1222 р.). Сім років до того, 1215 р., англійський король Іоанн Безземельний оприлюднив аналогічний етатолого-політико-правовий документ – „Велику хартію вільностей”. В обох документах засвідчено існування у цих двох країнах самодостатніх політичних і соціальних систем, але – на той момент – різнопотенційно заряджених. Тим фактом, що через кілька років англійський правитель відрікся від своєї ж хартії, – тим засвідчено, що політсистема в Англії того часу була сильнішою за соціальну. Соціально-політичну рівновагу в країні було відновлено лише після „щасливої революції” 1688 – 1689 рр., яка, практично та завдячуючи парламентському феноменові, зберігається й досі.

Інверсну диспозицію виявлено в угорському прецеденті: той факт, що угорський король письмово засвідчив право місцевих землевласників і рицарів – авангарду народних місцево-регіональних сил, тобто верхніх інституційних верств тамтешньої угорської соціальної системи, – озброєним чином полишити його влади у випадку невиконання ним юрисдикцій тої булли, – цим засвідчено переважаючу силу на боці соціальної системи. Протягом п’яти століть (аж до передня Мохачської битви з турками, 1526 р.) в країні домінувала міжсистемна рівновага. В наступному – та аж до кінця Другої світової війни – та рівновага перманентно встановлювалася/порушувалася. 1956-й рік послугувався тут певно рубіконовим відліком часу: одним із центральних завдань новодемократичної революції того року, за словами Я. Кадара, було встановлення у цій екзистенціальній галузі „належного порядку і початку нормального розвитку країни” [8, с.113]. Теоретичний висновок самовимальовується наступний: якщо абстрагуватися від неврегульованої дії/не-дії зовнішньополітичних і форс-мажорних факторів, – тонус „нормального розвитку” будь-якої країни та наведення у ній „належного порядку” детермінуються зазначеною впливно-силовою рівновагою політичної і соціальної систем.

Вище ми провели два співставлення: в історіологічній генезі нашої проблеми корелянтами були Угорщина та Англія початку XIII ст., у синтезній точці проблеми – революційна Угорщина 1956 і 1989 рр. та революційна Україна початку 90-х років XX ст. і 2004 – 2006 рр. Якщо в теоре-

тико-аксіологічному сенсі кореляція середньовічних Угорщини та Англії виявилася адекватною у симетричному аспекті, то кореляція новітніх Угорщини та України напередодні відповідних у них соціальних революцій може бути названою цілком асиметричною. Чому? В Угорщині обидві системи існують і, судячи з усього, майже тисячу років взаємоопліднюючим чином взаємодіють (при цьому, як зазначають угорські дослідники, „підкреслено достойницьки витримуючи удари долі” особливо під час „дуальної” австро-угорської монархії 1867 – 1919 рр.) [11, с.48; 25, с.5-9].

В Україні ж системологічна ситуація „просто не склалася”: оскільки до 1939 р. країна в етнотериторіальному сенсі ніколи ще соборно-цілісною не була, та й після того і аж до революційного порогу 1990-х років цілком самостійною у державно-політичному сенсі теж не була, – остільки про існування в ній самодостатніх політичної та соціальної систем важко й мову вести. Ще більш сумним самовимальовується інший висновок: три українські революції новітніх часів так і не зумовили, як в угорців, наведення в країні „належного порядку” і початку її „нормального розвитку”. Заковика вже цього запитального „чому?” розкривається у кількох пунктах суто теоретико-гносеологічного гатунку: (а) з давніх-давен у Східній Славонії ототожнюють „країну” і „суспільство”, „накриваючи” їх обох поняттям „держави”; (б) соціологічну площину держави тут традиційно поділяють на три „сфери”, – на „соціальну” та „економічну”, які, у свою чергу, „поглинає” „політична сфера”; (в) зрештою, українська політична практика зметаморфозувалася до того, що в результаті тоталітарної взаємодії політики й економіки народ країни перетворився на „просто населення”, а пересічна особа – на рідного чинному Президентові „маленького українця”. І справді, цей пересічний „житель” як був мізераблем до початку трьох українських революцій, так ним і залишився після їх „блискучих завершень”: своєї „низової” соціальної системи він не має, а „верхівська” політична система-держави йому майже в усьому є чужою, інде – просто ворожою. Таку ситуацію Я. Карнаї називає „крайнім виразом етатизму” [10, с.8].

3. Найвідчутніший ефект благопозитивної взаємодії політичної і соціальної систем – соціально-політична злагода у суспільстві та економічне зростання населення країни. Дану соціально-політичну закономірність найрельєфніше демонструють ті революції, які плавно переростають у тривалі та толерантні соціальні реформи. Бо ж саме останні й слугують показником успіху/неуспіху у вирішенні серцевинного питання будь-якої революції – питання про державно-політичну владу в країні.

Обидві угорські революції – 1956 та 1989 рр. – приступили до реалізації цієї закономірності одразу ж після вирішення питання про владу. І, як це

не парадоксально, приступили спочатку до створення (та якісного оновлення) не політичної, а соціальної системи. Це особливо примітно стосовно етапу 1956 – 1963 рр. „Зверху”, від політичних властей усім мислячим колам і активним верствам населення був даний подвійний „дозвільний сигнал”, – (а) на соціомуніципальну самоорганізацію у найширшому сенсі та (б) на засадування „на місцях” найрізноманітнішої та різногалузевої так званої „другої економіки”. Визвольнена „самовідповідальнісна економіко-соціальна низова ініціатива” зумовила повсюдне виникнення мовою заїчної мережі соціо професійних, побутово-культурницьких, етико-етнічних, освітньо-наукових, художньо-ремісницьких та інших інституцій: „незаангажовані лікарі”, „безідейні університетські професори”, „вільні гільдії акторів”, „безпартійні митці”, „нонконформістські студенти” і т.п. – поряд і в незумисній суміші з усілякими „кооперативами ремісників”, „асоціаціями дрібних (середніх) землевласників”, „вільними профспілками”, „позаполітичними літераторами” (газетярами, церковниками), „об’єднаними муніципальними службовцями” тощо.

Елементарний аналіз вже засвідчував: це й є реальна в усій своїй конкретиці соціальна система, базована на місцевій низовонародній економіці. Неважко помітити також те, що в надрах цієї системи, яка синергетично самоутворювалася, містилися зародки політичних партій, які дещо пізніше стали „давати про себе знати” під час електоральних кампаній, державотворчих акцій та плебісцитарних процесів. Тільки лінивий та цілком безталанний не міг знайти свого місця у цій системі. Лише цим двом категоріям „недогромадян”, зазначає політолог М. Сабо, „нічого не залишалося робити, як продовжувати „бурчати” та „викручуватися”, – задовільняючись цим вічним правом слуг” [20, с.55].

Вже наприкінці 50-х років самопрояснилася й тактика угорських правлячих політикумних кіл: нічим не перешкоджати „простонародним суб’єктам” у процесі соціоекономічного самовизначення, – лише пильно спостерігати за синергетикою низовонародного життя, ретельно відбираючи кадри „для запрошення наверх”, – на добу добу та ситуативну реформацію створеної у революційному процесі політичної системи. Угорщина першою у соцтаборі 50-х років подала приклад критеріальної докомплектації політичної системи за рахунок інституцій, людських груп та індивідуальностей із надр низовонародної соціальної системи. Критеріїв тих виявилось лише два, – один майже комуністичний, другий – загальнолюдський. Дослідники – угорець Д. Конрад й американець І. Селеньї – влучно називають їх „системоутворюючими капіталами”. Це – 1) „політичний капітал” (його серцевина – лояльність до існуючої політичної влади) та 2) „культурний капітал” (його ж серцевина – високоякісна професійна освіта)

[11, с.27]. Політичний соціолог З. Фаркаш цю теоретичну колізію уточнює таким чином: у надрах політичної сфери народжуються не тільки суто політичні есенції, – „там виникають і соціальні інститути, і створювані цими інститутами соціально-політичні відносини” [22, с.127].

Уже в середині 70-х років відкристалізувалася істина: системотворчий потенціал зазначених критеріїв, – та й взагалі уся угорська післяреволюційна системоутворююча методологія – виявилася настільки плідними, що зумовили перетворення невеликої – у географічному та демографічному сенсах – Угорщину на „міцну країну з сильною соціоекономічною базою та добре функціонуючою політичною системою”, на „напрочуд життєздатну та повну сил країну...” [9, с.109]. А ще через десять років, як констатує політекономіст К. Сабо, у контексті соціалістичних країн Угорщина „змогла віднайти свою „квадратуру кола”: до (а) плюралістичної політичної системи додалися (б) „м’яка політична диктатура”, (в) „певно відкрита соціоекономічна система внизу” і (г) „ринкове суспільство у народних низах та у своєрідній формі колективного приватного господарства” [19, с.13]. Саме подібна системологічна цілісність і змогла підносити країну під поріг західноєвропейських, північноатлантичних і світових інтегрованих структур уже на початку 90-х років ХХ ст. Таким чином, гнучка кратологічна методологія угорських комуністів 50-х років на порозі оксамитової революції 1989 р. змодифікувалася на плідний і далекоглядний західноєвропейський ліберальний соціал-реформізм.

Корелятивний момент з боку українського більш ніж сумний. Але й тут потрібний конструктивний аналітизм, а не „ситуаційний гавкіт на своїх”. Україна й через два десятиліття від тих структур, – та й від самої Угорщини! – перебуває на досить відчутній історіологічній дистанції, – в силу відсутності у неї належних (а) і теорії, (б) і кратології, (в) і власного досвіду соціально-політичної системотворчості. Надалі зацентруємось у найширшому варіанті на моментах „спільного” і „відмінного” між Угорщиною та Україною у зазначених трьох аспектах питання. При цьому, міркуючи над належними матеріями в координатах трикутника „теорія – досвід – кратологія”, пам’ятатимемо застереження знаного методолога науки француза Л. Февра: „Не дуже важко описати те, що бачиш, – набагато важче побачити те, що треба описати” [23, с.15].

1) У теоретичному аспекті перша ж ліпша заковіка пострадянського мислення у незалежній Україні проявилася у цілісному порушенні настанови класика Р. Декарта: „Уточнюйте істинний зміст вживаних понятійних слів, – і ви звільните людство від половини помилкових вчинків” [6, с.16]. У нормально розвиненій, цивілізованій країні під „державою” розуміють сукупність політичних інститутів, які урядують лише де-

якими справами суспільства, – та ще й за дорученням народу. А в нас перші три поняття звалують в одне під назвою „державна”. Як наслідок, й усі інші соціумні атрибуції стають „державними”, – власність, господарство, економіка, валюта, культура, релігія і церква, ЗМІ і ЗАГС, дозвілля і спорт, дітонародження і материнство та ін. Показово, що останні чотири парності суто „не-політичних” явищ в Україні опікуються окремими державними органами центральної виконавчої влади. Як наслідок, ще за часів СРСР, – як саркастично зазначав письменник А. Платонов, – пересічні люди автоматично стають не політичними громадянами, а лише „простими державними жителями”.

Уся ця алогістика апріорі виключає існування у надбудові суспільного фундаменту соціальної системи. І ось уже не парадокс, а реальність: про її існування політичне керівництво України не має навіть і підозри. Про це красномовно свідчить один факт літа 2005 р. Коли тоді євробюрократи – у відповідності з Копенгагенськими і Мадридськими критеріями членства в ЄС – ніжно натякнули нам на „надто рельєфне втручання держави в економіку країни і приватні людські справи”, в деяких колах правлячого політикуму спонтанно виникла серія гоголівських „німих сцен”: мовляв, що б то значило?.. Про те, що в тих колах і досі не розуміють, про що то йдеться, – свідчать і підтекстові міжряддя підписаного 3 серпня 2006 р. „Універсалу національної єдності”.

А вже ці факти елементарно вказують на те, що певний час тому у свідомості не лише пересічних низів, а й політикумних верхів сталося редуційне посування: вперто нав’язана народу „провідна роль держави” змодифікувалася у факт виникнення дивного соціально-політичного феномену „країна – суспільство – держава” з велетенською головою (політичною системою) на тоненькій ніжці – „системі місцевого самоврядування”. У цьому „діалозі нерівних”, як констатує Ф. Фукуяма, закладалася мета – „викорінення людського егоїзму, насправді ж усе звелось до того, що люди стали ще більш егоїстичними” [24, с.100-101]. У цьому – найсуттєвіша теоретико-праксеологічна відмінність між Угорщиною та Україною.

Ще одна ідейно-теоретична відмінність між нашими країнами є просто разючою. Йдеться про співвідношення „політична сфера – політична система”. В Угорщині двісті років вперто та наступницьки розвивають політичні науки (знаменитим центром тут є Університет гуманітарних наук імені Лоранда Етвеша); університетських професорів політології там завжди затверджували монаршим декретом, а після 1945 р. – президентським указом. А у нас цю „царицю наук” (Ю. Крижанич) ще півстоліття тому оголосили „продажною дівкою імперіалізму” (А. Жданов), а з настанням суверенної епохи звичним жестом „дозволили жити”, але поставили „під державний контроль”. Цю нашу слабину М.В. Попович ніжно називає

„алергічною реакцією на словник минулого” [18, с.10].

2) У досвідному аспекті тільки-но зазначена дивергентика зумовлює в наших країнах два різночасових лага між теорією і практикою, а вони, у свою чергу, по-своєму визначають міру готовності правлячої еліти контролювати, – мінімум: пізнавально дізнаватися про дієздатний стан політичної та соціальної систем. „Камертоном” визначення тональнісної лінії благопозитивної життєдіяльності політичної та соціальної систем є гармонізація прагнень суспільства і державно-політичної надбудови у різноманітних справах з реалізації найактуальніших – на даний момент – потреб та інтересів конкретних індивідуальностей та груп як пересічних, так і елітних людей. Якщо політичному кротологу країни це вдається, – зазначений лаг скорочується, а країна поступово прогресує, якщо ж ні, – країна кризує, і в ній поступово починає дозрівати чергова революційна ситуація.

А „вимірювачем” політичної величини (обсяговості) того ладу є синхронізація кротологічних дій політикумних верхів (тобто правлячих інститутів із контексту політичної системи) і самоврядних дій народних „низів” (тобто імпульсів з боку інститутів та ієрархій соціальної системи), – інакше кажучи, всенародно скоординованих дій на будівництво країни та забезпечення її наступницького поступу. Політико-кротологічний інструментарій подібної корелятивної роботи може складатися, головне, з мережі політико-правлінських настанов, профільно-управлінських рішень і правоюридичних ухвал, які, у свою чергу, вироблено та текстово задокументовано на понятійно-категорійному фундаменті сучасної політичної науки, а не на простонародній буденній лексиці поточного дня.

Подібна корелістика „політичного” та „соціального” чітко простежується в угорському досвіді особливо після „реформаційного наступу” 1968 р. Настанова центру була беззаперечною: реформи імпульсуються зверху, але вони життєво найпотрібніші низовому народові, соціальній системі країни. З того ж моменту, – всякий раз, коли йшлося про діалог політичної і соціальної систем, – політикумні особи методично стали культивувати в країні правильне, сутнісно адекватне понятійне мовлення. Лише один приклад. У лютому 1977 р. на зустрічі з активістами „робочої міліції” (своєрідного соціально-політичного інституту), натрапивши на спробу спрощеного підходу народних представників до деяких складних політико-державних матерій того моменту, Я. Кадар без усякого загравання зазначав: „Якщо вже ми торкнулися політичної сфери, – потрібно оперувати чіткими політичними категоріями” [9, с.119]. Через три роки (у січні 1980 р.), вже неухильно йдучи власним досвідним шляхом, „Центральне Керівництво” Угорщини приймає унікальне для

тодішніх соціалістичних країн спеціальне рішення про „перспективні завдання будівництва країни”, в якому одне з тих завдань полягало у „паралельно-му зміцненні засад життєдіяльності” і політичної, і соціальної систем [8, с.108-109]. Цікаво зазначити, що підтекстуально у тому рішенні прочитується і така думка: обидві системи створюються і життєдіють у рамках єдиної політичної сфери суспільства.

Дарма й спробувати щось подібне віднайти в незалежній Україні, – в реальному житті чи бодай у політичних проектах. П’ятнадцятий рік поспіль розігрується колізії потрійного негативу: (а) нова, пострадянська теорія політичного розвитку відсутня, і навіть у середовищі правлячого політичному немає єдиного розуміння сутності політичної сфери та політичної системи, а про необхідність існування у будці цивілізованій країні самодостатньої соціальної системи і гадки немає; (б) цілісно неперервної лінії власного досвіду налагодження політичного життя „по-новому і по-незалежницьки” теж немає; (в) через панування в суспільстві тільки-но зазначених негативів у політичному процесі відсутня будь-яка наступність, і „країна зупинилася у своєму розвитку,... ми можемо серйозно відкотитися назад” [15].

3) У кратологічному аспекті Угорщині теж „повезло” набагато більше, ніж Україні. Навіть під неймовірним тиском СРСР та різноорієнтованих сусідів угорським революціонерам удалося (а) створити досить ліберальне та професійно витончене політичне керівництво; (б) не просто „дружити з наукою”, а вперто продовжувати розвивати класичну політичну науку і готувати на її підставу елітні кадри політиків та різнопрофільних управлінців ліберально-реформістського гатунку. Сутнісно важливим виявилось й те, що в революційній країні (в) не було перервано давньотрадиційний конституційний процес, (г) вчасно вдалося „приборкати” правлінську гілку політичної влади, (г) в міру преференціювати урядово-виконавську владу, а (д) обидві останні гілки поставити під надійну парламентську юрисдикцію; (е) у 1989 р. було відновлено традиційну угорську багатопартійність. У підсумку: навіть за умов жорсткого перехідного періоду, – протягом усього політико-кратологічного лагу у різноманітному спектрі проявів досить децентралізованого державного владарювання країною угорцям вдалося уникнути крайніх форм етатизму та авторитаризму. Вже Конституція 1972 р. мала підстави констатувати: „На старому місці народилася нова країна, в якій державна влада служить інтересам народу, вільному розгортанню творчих сил і добробуту громадян” [12, с.166]. Оксамитова революція 1989 р. лише примножила зазначені позитиви, і країна органічним кроком та невимушеним чином влилася до лав ЄС.

У кратологічному аспекті Україна цілесмісленіше стала європеїзуватися на більш пізніх

стадіях політичного процесу, ніж Угорщина. Але різноманітність – не єдина відмінність між країнами. Усі різновиди авторитарного владарювання в Угорщині за останні майже п’ятсот років підштовхували мислячі кола народу до надання кратологічних переваг уряду, а в Україні – на користь „першій державній особі”. Всесвітній політичний досвід підказував: навіть при жорсткій диктатурі колективний уряд професіоналів лагідніше підпорядковується правовому закону і парламентському контролю, аніж одноосібний правитель (монарх, партійний лідер, президент).

Дану закономірність по-своєму переконливо продемонстрували обидві наші країни: в Угорщині вже в розпалі революції 1956 р. вуличні демонстранти вимагали „передати правління країною урядові” [7, с.114], а в Україні лише ліві комуністи послідовно обстоюють „колективне політичне керівництво суспільством і державою” і „скасування інституту президентства” [17, с.386, 391]. Всі ж інші (понад 130!) партійно-політичні суб’єкти – ледь не підсвідомим чином! – ототожнюють політичні феномени „правління державою” (замість „країною”) і „керівну роль першої державної особи”, інфернально обстоюючи „сильну державу”. У такому разі, зазначалося нещодавно, ці „новодержавники” – в об’єктивному сенсі – є звичайнісінькими популістами, – бо ж вони „не розуміють, що сильна держава в безсилій країні – це й є тотально одержавлене суспільство...”. В останньому ж, як відомо, „усі соціальні процеси можливі лише як державні, а всі державні стосунки ототожнюються із суспільними” [4, с.102]. Що й, на жаль, напрощуд чітко простежується в аналізі логічних векторів руху політичного процесу після Майдану кінця 2004 р. Останні кроки помаранчевого політикуму (спроби „перекроїти” парламентську коаліцію, „перетрусити” урядову команду, неочікуване „впадіння” в опозиційні тенета екс-„партії влади” тощо), як саркастично зазначає публіцист О. Юрчук, сприяють конституційному в Україні „загадковій формі правління країною”, коли „влада переходить в опозицію до себе ж”, – а сама теоретична праксеологія формування подібного феномену „вимальовує нове слово у світову політологічну думку” [26].

Отже, самоокреслюється висновко-спостереження: у політико-кратологічному сенсі Угорщина після 1956 р. пішла вперед „колективним вектором”, висунувши уряд першоправлінцем країни, а парламент – на другу правлінську роль; Україна ж після трьох уже названих своїх революцій і аж до порогу 2006 р. „упевнено” і „стабільно” розвивалася лише в одному напрямку – неухильного зміцнення одноосібної форми правління. На думку І.М. Варзаря, лише після 1 січня 2006 р. – та, звісно, на правових підставах конституційної реформи від 8 грудня 2004 р. – в країні „конститується модель двох правителів – парламенту і Президента. Парламент має урядувати країною

законом, правом, а Президент – гарними, плідними та перспективними ідеями...” [3, с.29].

Математики кажуть: „число два” – вже множина. Наскільки відомо, ідея „множинного правителя” або „колективного правління” належить – знову ж таки! – угорцю, І. Бибі [1, с.26]. Її реалізація на українському ґрунті можливою була б за умов прийняття до артикуляції введеного нами вже до обігу поняття „тріадного взаємokratологічного контексту політичного владарювання в країні”. Воно презумує включення до складу суб’єктів „колективного правління країною” інституційних представників обох систем, – і політичної, і соціальної, – зі своїми аутентичними функціями, ролями, завданнями, повноваженнями тощо. На створення подібного кратологічного нашої тріади могла б попрацювати за умов конституювання в країні конституційно-правового взаємобалансування гілок політичної влади та на трьох взаємоопліднюючих засадах, – а) взаємозв’язку гілок влади, їх повноважень, функцій, ролей і завдань; б) взаємозалежності гілок влади, їх повноважень і т.п.; в) взаємовідповідальності гілок влади перед народом і законом, їх повноважень і т.п. Гадаємо, лише за подібних умов склалася б пошукувана народом будь-якої країни, як писав згадуваний І. Бибі, „сукупність факторів влади, кінцевий результат стану рівноваги”, або ж „домінуюче ядро чи прошарок людей, яких можна розглядати в якості суб’єкта влади, що стоїть над суспільством...” [1, с.27]. Як уже зазначалося вище, Угорщина цим шляхом і вектором рухається вже півстоліття.

Чи безнадійна – у розглядуваному сенсі – Україна? Ні, аж ніскільки. Теоретична думка у даному контексті працює вже понад десять років, і нереалізація основних її напрацювань і створила згаданий праксеолого-кратологічний лаг. Нагадаємо кілька віх на цьому напрямку. (1) Липень 1994 р. Новообраний Президент Л.Д. Кучма шокує публіку, яка віками звикла обожнювати державу, тезою: „Держава – не ікона, на яку треба молитися, це надзвичайно важливий інститут, який повинен ефективно працювати в інтересах людей, служити їм” [14, с.8]. (2) Перша половина 1996 р. Група фахівців, назвавши себе „президентською командою”, готує проект Конституції, за яким парламент мав би стати двопалатним, права і можливості регіонів мали б стати значно ширшими, а сам парламент мав би більше прав контролювати і уряд, і Президента. Але проект „не пройшов”, – головню, тому, що статус Президента-правителя коригувався у бік не обмеження, а розширення кратологічних можливостей. Сам же Президент пізніше (влітку 1999 р.) стверджував, що, якби той проект був прийнятий, – та ще й не парламентом, а на всенародному референдумі, – „сьогодні ми жили б у більш сильній і благополучній країні” [13, с.121]. Але не сталося ані того, ані того...

(3) Березень 2002 р. Президент Л.Д. Кучма – несподівано для всіх! – висуває пропозицію „сутнісно змінити форму правління країною” (зазначимо: не „державою”, а „країною”): з президентсько-парламентської – на парламентсько-президентську форму. (4) Ця ж пропозиція – досить збагачена новою теоретичною аргументацією – знову висувається ним же 23 серпня під час святкування чергової річниці Дня Незалежності. Але ефект той же, нульовий: парламент і опозиціоністський „ЗЮЗУ” („За Ющенко, за Україну”) дезавуюють цю „підступну ініціативу”. Ініціант же не складає зброї. (5) У квітні 2004 р., виступаючи на „Всеукраїнському громадянському форумі”, Президент висуває „проект комплексного реформування політичної системи”, в якому – вперше! – згадується і поняття „соціальна система”, та ще й в окремішній екзистенції від політичної системи. Отже, „комплексне реформування політичної сфери здатна здійснити тільки так звана „велика четвірка”, – суспільство, партії, парламент і політично відповідальний уряд”. Останній може бути дійовим елементом політичної системи, „лише будучи сформованим на базі парламентської коаліції” [16]. Дана теоретична проекція стала матеріалізуватися лише через два роки. Дещо перефразовуючи М.С. Горбачова, можна констатувати: саме з тої пори реформаторсько-кратологічний процес „пішов”, і (6) в дещо зредукованому варіанті, – але в тій же теоретичній тональності, – форму політичного правління країною з урахуванням деяких аспекцій майже віртуально існуючої у нас соціальної системи було змінено конституційною реформою від 8 грудня 2004 р.

І ось нова політична реалія в країні: з 1 січня 2006 р. в Україні – „нова форма правління, в рамках якої діють уже не три, а чотири гілки влади” [3, с.29]. Але... Але що на практиці? Тут-то багатьох з нас сум бере від того, що, як нещодавно в телеінтерв’ю зіронізував А.І. Мартинюк, окремі голови гілок влади „періодично випадають із конституційної гарби”. Літо-осінь 2006 р., – якщо дозволено буде керуватися політологомою П. Ханакі „політична тверезість і здатність до моральної оцінки” [25, с.11], – засвідчили, що з тої „гарби” не так часто схильні „випадати” дві гілки – уряд і парламент, які фактично й стають реальним двоголовим правителем країни.

Не можна не радіти, наприклад, почувши таку констатацію: „Вперше за роки незалежності виконавча влада в Україні перестала бути інструментом у боротьбі між політичними силами. Відтепер відносини „влада – суспільство” набувають характеру контракту: суспільство робить замовлення, – влада виконує. І це створює можливості для партнерських відносин між владою і громадянами” [21]. А це є не що інше, як довгоочікуваний усіма нами діалог поки що надмірно сильної політичної системи і такої, що перебуває ще у колісці, соціальної системи. В нашому проблемно-

дослідницькому ж аспекті, це є свідченням того, що Україна – з величезним лаговим запізненням, – але все ж таки: успішно! – засвоює основоположні уроки Угорської революції 1956 року, та й уроки

власного політичного досвіду. Будемо сподіватися, що завтрашній день буде ще пліднішим за сьогоднішній.

1. Биба Иштван. Смысл европейского развития // Венгерский меридиан. – 1991. – №2.
2. Варзар І. Етнічна антропологія. – У вид.: Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас. – К., 1993.
3. Варзар Іван. Правлять ідеї // Віче. – 2006. – №11-12.
4. Варзар Іван. Підсумки виборів – 2006: Чому ми опинилися в „популістському полоні”? // Вісник ЦВК. – 2006. – №2.
5. Герцен А.И. Собрание сочинений. – В 30-ти томах. – Том XI. – М.-Л., 1957.
6. Декарт Рене. Рассуждения о методе / Пер. с франц. – М., 1953.
7. Документы 1956 года / Венгерский меридиан. – 1991. – №3.
8. Кадар Янош. Социализм и мировой революционный процесс. – М., 1978.
9. Кадар Янош. Избранные речи и статьи. – М., 1980.
10. Карнаи Янош. Принципы приватизации в Восточной Европе // Венгерский меридиан. – 1992. – №1.
11. Конрад Дьёрдь, Селеньи Иван. Интеллигенция и власть в посткоммунистических обществах // Венгерский меридиан. – 1991. – №1.
12. Конституции зарубежных социалистических государств Европы. – М., 1973.
13. Кучма Леонід. Про найголовніше. – К., 1999.
14. Кучма Леонід. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи (1994 – 2000). – К., 2000.
15. Литвин Владимир. Сегодня у Президента нет главного рычага управления – кадрового // Киевский телеграф. – 2006. – 13-19 октября.
16. Муратов Виктор. Акценты для большой четверки. Всеукраинский гражданский форум о политической реформе и ответственности ветвей власти // Киевские ведомости. – 2004. – 6 апреля.
17. Політичні партії України. – У 3-х томах. – Том 1. – К., 2005.
18. Попович Мирослав. Червоне ХХ Століття. – К., 2005.
19. Сабо Каталин. Парадоксы переходного периода // Венгерский меридиан. – 1991. – №3.
20. Сабо Мартон. „Социалистическая” рефеодализация // Венгерский меридиан. – 1991. – №1.
21. Суспільство замовляє, – влада виконує. Виступ Прем'єр-Міністра України Віктора Януковича на засіданні Кабінету Міністрів України 28 вересня 2006 року // Урядовий кур'єр. – 2006. – 2 жовтня.
22. Фаркаш Золтан. Тезисы теории социальных отношений // Венгерский меридиан. – 1991. – №1.
23. Февр Люсьен. Бои за историю / Пер. с франц. – М., 1991.
24. Фукуяма Фрэнсис. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Пер. с англ. – М., 2006.
25. Ханак Петер. Мост или остров? Место Венгрии в Европе // Венгерский меридиан. – 1991. – №1.
26. Юрчук Александр. Двоевластие // Киевский телеграф. – 2006. – 6-12 октября.

SUMMARY

Carpov O. GENERAL AND SPECIFIC IN THE PROCESS OF THE CONSTITUTING POLITICAL AND SOCIAL SYSTEMS AT POST REVOLUTIONARY HUNGARY AND UKRAINE: HISTORIOLOGY, STRUCTURE, CRATOLOGY

On comparative material from social and political history of Hungary and Ukraine the mechanism of constituting of opened by an author conformity to the law is exposed: in the history that nations which once succeeds to create the valuable social and political systems in a country are self-sufficient. It is led to, that it can be the synthesis history of the protracted flowline in the given country of two difference processes, – social-creative and state-creative. Creation of civil society as kernels of frame of society and legal state as kernels of the political system – are result of positive completion of each of them.

In a debatable order an interrogative problem is developed: are the political and social systems there by the independent phenomena, or they – «opposite elements» of political sphere of society in the given country? It is explored historiology of contiguous origin and intercommunicating development of the political and social systems in Hungary from «Gold bulla» by king Endro II Arpad (in 1222) to the threshold of velvet revolution 1989. It is exposed – basic, in opinion of author, – close no the completions in Ukraine frame of society and exaggerated privileges in behalf of the too strong political system.

А. КЛАЙЗНЕР (Ужгород)

ПРОБЛЕМА АСИМІЛЯЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ МЕНШИН В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ПОЛЬЩА, СЛОВАЧЧИНА, УГОРЩИНА)

1. Проблема збереження національної ідентичності українців, які проживають поза межами нашої держави, зокрема у Польщі, Угорщині, Словаччині, Румунії – країнах, що є безпосередніми сусідами України, яких об'єднує з нею не тільки близьке географічне розташування, а й спільність історичних доль та культурна близькість народів, і більшість з яких є членами Європейського Союзу, наразі актуалізується.

Зокрема, аналіз процесу асиміляції українців у зазначених державах дозволяє не тільки зменшити її масштаби, а й сформулювати стратегії попередження її негативних наслідків, що можуть впливати і на стан національної безпеки України.

2. Для країн ЦСЄ етнічні питання є надзвичайно важливими: у цій частині континенту проживає близько 107 національних меншин. Українці у кожній з визначених країн мають свою специфіку розселення, що, з одного боку, обумовлено історичним розвитком, а з іншого, впливає на сучасну етнополітичну ситуацію у цих державах. Тому, аналізуючи становище закордонних українців у цих країнах, слід зважати на їх історію, національну та культурну специфіку. Специфіка ж ця полягає в тому, що це, в основному, – автохтонне, корінне населення, що компактно проживає на своїх етнічних землях.

Зокрема, українці в Словацькій Республіці живуть переважно у південно-східній частині країни – Пряшівщині, Снинщині, Кошице, Старій Любовні, Бардіїві, Гуменному, Свиднику, Михайловцях, та в інших регіонах [1].

Корінне українське населення Республіки Польща складається з:

– українців, які мешкали на тих західних окраїнах України, що на підставі радянсько-польської угоди були приєднані до Польщі. Вони свого часу не переїхали до УРСР і не були депортовані (їх кількість порівняно невелика);

– українців, яких поляки переселили на ті західні та північні землі Польщі, що до 1945 року належали Німеччині.

Зокрема, автохтонні українці, які мешкають у нинішніх кордонах Польщі, споконвіку проживали в історичних областях Бойківщини, Лемківщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння. Крім цих земель, найбільші українські громади можна знайти у Західно-Поморському, Варнінсько-Мазурському та Долносаському воеводствах, Підкарпатському та Опольському регіонах польської держави [2].

Автохтонне українське населення в Угорській Республіці збереглося в північно-східній частині країни, у басейні середньої течії річки Тиса (області Саболч-Сотмар-Берег та Боршод-Обой-

Земплайн). Це давнє слов'янське населення, яке називало себе русинами, пізніше поповнювалося за рахунок мігрантів із Підкарпатської Русі. Значна його кількість протягом століть асимілювалася, проте навіть із переходом на іншу мову ці люди зберегли ознаки національної самобутності. Більшість тих, хто ідентифікує себе українцями переважно переїхали до цієї країни відносно недавно. Ці представники української меншини мають дисперсне розселення, більшим чином у великих містах: Будапешті, Сегеді, Ніредьгазі, Солноку, Дебрецені, Мішкольці [3].

У Румунській Республіці українці компактно проживають в основному в таких регіонах: Сучава, Мараморощина, Банат та Добруджа. Етнічні межі автохтонного українства включають два райони: Мараморошчину (Марамуреський повіт) та Південну Буковину (Сучавський та Ботошанський повіти). Перша межує з Закарпатською, а друга – з Чернівецькою областями України. Переважно це етнічна група українців-гуцулів, які зберегли свої традиції, обряди та діалект [4]. У Марамороському повіті вони живуть у трьох гуцульських селах – Вишівській Долині, Бистрій і Красному. На Буковині є понад 10 гуцульських сіл. Окрім того, в Румунії є ще два українських райони – Банат (Тиміш) та Добруджа (Тульча) у гирлі Дунаю. До Банату у XVII–XIX ст. переселилася частина гуцулів із Закарпаття та Галичини під час міграційних процесів в Австрійській імперії. У Добруджі українці з'явилися після зруйнування Запорізької Січі наприкінці XVIII та початку XIX століття внаслідок переслідування царськими властями [5]. У невеликій кількості українці дисперсно розселені у багатьох інших місцевостях Румунії.

Хоча ця частина зарубіжного українства і відрізняється певною специфікою, проблема, однак, у українців Польщі, Словаччини, Угорщини й Румунії та ж, що і у всієї української діаспори в Західній Європі, а саме – збереження своєї національної ідентичності. У реалізації цієї мети українська держава мала б не просто допомагати закордонним українцям, але й відстоювати їхні права, всіляко підтримувати їх. Співпраця з ними повинна бути одним з пріоритетів зовнішньополітичної діяльності України, оскільки закордонне українство є важливим демографічним, інтелектуальним, соціально-культурним та інформаційним ресурсом нашої держави. А за умов тісної взаємної співпраці українське зарубіжжя стане для України вагомим фактором реалізації зовнішньої політики, забезпечення позитивного міжнародного іміджу, розвитку економічних, культурних та інших зв'язків із зарубіжними країнами, забезпечення економічної, культурної та

інформаційної присутності в геополітично важливих регіонах, сприяння розв'язанню внутрішніх проблем за рахунок залучення потенціалу українського зарубіжжя. І в цьому контексті важливо, що країни-сусіди України, які недавно стали членами Європейського Союзу, переживають нову фазу свого розвитку, що характеризується посиленням процесу формування громадянського суспільства, розвитку демократичних засад його життєдіяльності, притаманних високорозвиненим країнам Європи. Це дає можливість українцям повніше реалізувати себе в суспільствах цих держав, відчувати себе рівноправними серед інших меншин.

3. Важливим для країн ЦСЄ є питання меншин з точки зору мінімізації загроз і ризиків, які теоретично і практично можуть виникати у цій сфері. Права меншин, згідно європейських стандартів, постійно потребують пошуку таких політичних відповідей та практичних інструментів, які враховували б багатокультурні аспекти сьогоденної ситуації та сприяли б активній співпраці меншин з історичною батьківщиною. Говорячи про українську меншину в країнах ЦСЄ, зазначимо, що, звичайно, розвиток міждержавного співробітництва у вирішенні проблем етнічних меншин та становлення України як незалежної держави дає можливість закордонним українцям повніше реалізувати себе в суспільствах цих держав. Й справді, представники української національної меншини проводять активну діяльність, спрямовану на власний національно-культурний розвиток. У той же час має місце і все більше розвивається стрімкий асиміляційний процес закордонних українців.

Серед чинників, що впливають на процес асиміляції українського населення в країнах Центрально-Східної Європи: зовнішні – дисперсне проживання, міжнаціональні шлюби, сегментація населення, негативні історичні стереотипи, економічні негаразди, недостатнє забезпечення засобами масової інформації україномовного населення, проблеми освіти тощо – та внутрішні. Останні полягають у заниженому рівні національної свідомості та низькій консолідованості групи.

4. Економічні негаразди в Україні негативно впливають на життя українців за кордоном. Інші національні меншини у країнах, про які йдеться, мають набагато кращі умови національно відроджуватися та розвиватися. Про них турбуються їхні „материнські” країни, допомагаючи їм фінансово та духовно. Важливою проблемою нерівноправного становища української національної меншини є той факт, що розвиток її представників не підтримується економічно основна причина цього полягає в тому, що наразі українська держава не має достатніх фінансових засобів, щоб задовольнити всі прохання, які надходять від україномовного населення зарубіжжя.

Підсилює таку ситуацію й те, що корінне українське населення в країнах-сусідах України

проживає в основному в прикордонних регіонах відповідних держав. Відомо, що для таких територій характерним є їх невідгідне соціально-економічне розташування, яке є периферійним щодо національних центрів, тому ці території дещо відстають у своєму розвитку порівняно з іншими регіонами [6]. Тому не дивно, що в районах з перевагою україномовного населення – найвищий рівень безробіття, найнижча оплата праці та пенсій, жодних субсидій та інвестицій. У села перестають їздити автобуси, машини швидкої допомоги, тут простежується тенденція до зникнення шкіл та магазинів [7]. Зазвичай представникам української меншини важко знайти роботу, а у разі скорочення на виробництві кількості робітників першими звільняють саме представників меншин. Характерною така ситуація є для меншин в Угорщині [8].

Економічні негаразди негативно відбиваються не тільки на рівні життя закордонних українців, а і на рівні їх національно-культурного розвитку. Українська діаспора гостро потребує гуманітарної допомоги з боку України, сприяння в задоволенні культурно-освітніх потреб місцевих українців (передплата на українські газети і журнали, забезпечення недільних шкіл українськими підручниками, отримання аудіо – та відеокасет із записами про історію, культуру, фольклор України тощо). У бібліотеках відсутні українські книги. Матеріально-технічна база шкіл на вельми низькому рівні. Як наслідок – система недостатнього фінансування національно-культурної діяльності української національної меншини сприяє процесу її асиміляції.

5. Засоби масової інформації впливають на колективне сприйняття та уявлення, формування мовних і культурних ідентичностей, консолідацію представників етнічних меншин, сприйняття груп меншин більшістю. А політика доступу до засобів комунікації є одним із основних елементів для перевірки й оцінки бажання більшості щодо дотримання прав меншин.

Серед проблем східної української діаспори у цій сфері слід назвати брак інформації з України, гостру нестачу української періодики на ринку ЗМІ. Лідери української меншини у Польщі неодноразово наголошували на тому, щоб надати більше часу для радіо- та телепередач українською мовою для української меншини. Нині в цій державі для українців запроваджено щомісячні телевізійні програми тривалістю лише 10 хвилин та одногодинні щотижневі радіопрограми [9]. Словацьке телебачення щорічно проводить лише 12 передач українською мовою загальною тривалістю 5,5 годин. Окремо діє русинська редакція Словацького радіо. Кожного місяця на Угорському сателітному телебаченні “Дунай” (“Duna”) виходять 6-хвилинні передачі українською мовою, а державна радіостанція надає 30 хвилин для українських передач щотижня [10]. Українська громада в

Румунії має свою пресу: газети “Вільне слово” – виходить під егідою Міністерства культури Румунії; “Наш голос”, “Український вісник”, “Кур'єрул українян” (“Український кур'єр”, виходить румунською мовою) — органи Союзу українців Румунії. Гострим залишається питання про виділення радіо- та телеэфіру для україномовних програм в Румунії [11].

Наявність Інтернет-версій українськомовних видань справляє великий вплив на формування світогляду представників українських зарубіжних громад, отже, разом з іншими видами інформації призупиняє процес ослаблення етнічної самосвідомості у значної частини закордонних українців. Тому варто було б подбати і про доступ представників української діаспори в країнах ЦСЄ до такого засобу масової комунікації.

6. Міжнародні шлюби. Вагомим в процесі асиміляції є і вплив міжнародних шлюбів – у таких сім'ях діти переважно не володіють українською мовою, а при отриманні паспорта називають своєю національністю ту, що є титульною у країні перебування. Це зумовлене не тільки низькою національною свідомістю, але і причинами соціально-психологічного характеру:

- Поширення серед молодого покоління прояву таких професійних та культурних прагнень, які не були властиві поколінню батьків;

- Виникнення культурної діалектики між різними поколіннями;

- Зростання бажання брати участь у громадському житті та в органах місцевого самоврядування, втручатися в політичні дискусії;

- Різні сприйняття країни свого походження та зміна образів в уявленнях корінних спільнот.

У цьому контексті великий вплив справляє політика більшості на самоідентифікацію меншин: меншина часто ідентифікує себе у відповідь на умови, нав'язані політичним і соціальним оточенням. А політична спрямованість більшості відіграє дуже важливу роль у рішенні груп-меншин щодо вибору позиції відносно суспільства, в якому вони живуть.

7. Упереджене ставлення до українців є, на жаль, окремою проблемою, незважаючи на добросусідські відносини України та країн ЦСЄ. Певна неприхильність до українців є наслідком негативних історичних стереотипів, реакцією на певні, вкрай непривабливі економічні та політичні реалії сьогоденної України. За словами секретаря Союзу українців у Польщі Петра Тими, явно вороже ставлення, яке проявлялося, наприклад, у ході досліджень громадської думки в Польщі, часто підміняється удаваною толерантністю. Результатом таких негативних стереотипів щодо України та українців є замовчування останніми інформації щодо своєї справжньої етнічної належності [12].

Негативні стереотипи становлять виклик, з яким інтелектуали, активні представники неурядових організацій готові відкрито боротися із нега-

тивним сприйняттям українців. Зокрема у польському інтелектуальному житті позитивно є тенденція до акцептації (прийняття) “всього українського” та більш толерантного ставлення до України – нова генерація польських істориків об'єктивно розглядає історичні українсько-польські конфлікти, що дозволяє їм публікуватися в українських періодичних виданнях так само, як і в польських [13]. Однак для реалізації ініціатив, що мають на меті подолання такого упередженого ставлення не вистачає фінансування. В цьому контексті такі намагання мають обмежений вплив, і, природно, що негативні сприйняття (історичного та “економічного” характеру) не сприяють встановленню близького зв'язку між поляками та українцями крім зумовлених економічною вигодою.

Популяризації та пропагуванню, поки що маловідомої у зазначених країнах, багатогранної і цікавої української культури сприяє розвиток вищої освіти та проведення наукових досліджень студентами, які цікавляться українською мовою, історією та культурою.

Велике значення для популяризації культурного потенціалу української нації, а також для піднесення національної свідомості представників української меншини в згаданих країнах має організація Днів української культури. Зокрема, Товариство української культури Угорщини щороку виступає організатором Днів української культури в цій державі. У Польщі і в Словаччині так само регулярно проводяться подібні фестивалі. Незважаючи на активну і успішну діяльність у проведенні подібних „імпрез” організації, які діють майже виключно на громадських засадах, мають проблеми, пов'язані з великою бюрократією та формалізацією процедур, що виникають під час підготовки та проведення таких заходів.

8. Серед проблем, які поступово призводять до асиміляції зарубіжних українців надто у країнах-сусідах України, – сегментація української меншини.

У Словацькій Республіці з 1990 року діють 2 основних громадських об'єднання, що координують діяльність української меншини – Союз русинів-українців Словацької Республіки та „Русинська оброда”. Перше товариство стоїть на позиції рівноправності обох назв національної належності: історичної – “русини” і сучасної – “українці”. Члени другої не визнають своєї належності до українського етносу й відстоюють ідею про те, що русини є окремим східнослов'янським народом. Словацький уряд частину українського населення, котра зберегла давню самоназву “русини”, визнає окремою національною меншиною. Тому не дивно, що обидві організації конкурують між собою, політична боротьба між їх керівниками лише прискорює процес їх денационалізації, тобто словакизації.

Ні русинська, ні українська меншини не створили політичної партії, яка б у парламенті винесла

етнічні питання на порядок денний. Одразу після оксамитової революції 1989 року були спроби заснувати партію “Громада”, однак ця спроба не одержала підтримки від “Русинського відродження”. На думку членів Союзу русинів-українців Словаччині, навіть якщо б така політична сила і існувала, вона б все одно не мала шанс бути настільки сильною, щоб потрапити до парламенту.

У Республіці Польща українських “союзів” є немало. Однак застановчі ідеології для кожної з названих організацій – різні, Україна їх не єднає. Об’єднання українців Польщі живе в тіні акції “Вісла”. Для українців Підляшшя головним питанням є антибілорусизм. Відповідно для Стварышыня лемків у Лігніці, пунктом виходу є відкидання спільності з українцями. Підтримує цей рух польський уряд, що свідчить про використання Польщею такої роз’єднаності української меншини. Видається, що курс на поглиблення протиріч між відламами українства і в Словаччині, і в Польщі, вважається виправданим і вигідним в сподіванні на поглиблення асиміляції та скорочення кількісного складу місцевих меншостей [14].

В Угорській Республіці ситуація видається дещо кращою, оскільки явного протистояння між українцями та русинами-українцями тут немає. Тим не менш, згідно з давньою традицією, особи, які використовують стару самоназву “русини”, офіційно визнаються угорською державою як окрема національність нарівні з тими, хто ідентифікує себе як українці. Діє Товариство русинів Угорщини, яке на проведення своїх культурно-освітніх заходів, як і організації українців Угорщини, отримує фінансову допомогу угорського уряду. Таким чином, можна припустити, що хоча українська меншина в Угорщині має добрі результати своєї національно-культурної діяльності, підґрунтя для роздробленості вже давно існує і тут.

У Румунії діють 2 організації – Союз українців Румунії та Демократичний союз українців Румунії. Ці дві організації не співпрацюють, а навпаки, між ними триває протистояння. В результаті українці Румунії також не мають єдиної національно-політичної структури, яка б згуртувала їх.

Таким чином, можна припустити, що хоча українська меншина в Угорщині має добрі результати своєї національно-культурної діяльності, підґрунтя для роздробленості вже давно існує і тут. Це ж саме стосується і української меншості у Польщі та Румунії. Найбільшого масштабу процес розділення української меншини набув у Словаччині.

9. І тут варто згадати про внутрішні чинники асиміляції закордонного українства. Варто відмітити, що так само, як і будь-який соціальний процес, формування, стабільність і зміна ідентичності або етнічної тотожності повинні розглядатись як результат прийнятого конкретними особами рішення обрати певний напрямок. І тут важли-

во відмітити, що при слабких зв’язках з ядром українського етносу в українській меншині внутрішня мотивація для збереження її як єдиної етнічної спільноти є слабкою. Домінантним у цьому процесі, очевидно, виступає фактор оточуючого середовища, громадянства й відповідна орієнтація українського населення на державу проживання. В результаті меншина, котра ідентифікує себе у відповідь на умови, нав’язані політичним і соціальним оточенням, обирає позицію відносно саме того суспільства, в якому вона живе.

Прикладом такої державної ідентифікації представників української меншини є результати останніх переписів населення в країнах ЦСЄ, аналіз яких свідчить про великі розбіжності у чисельності україномовного населення поряд з даними церков, національно-культурних товариств, громадських організацій та іншими статистичними даними [15]. Тобто наявна тенденція до приховування реальної кількості україномовного населення, небажання українців, зізнаватися у спільності з державою, ще далекою від європейського взірця. Спокусою видається можливість ідентифікувати себе громадянами демократичної європейської держави та повноправними жителями демократичної, високорозвинутої Європи.

10. Таким чином, можна констатувати, що процес асиміляції представників української національної меншини у країнах ЦСЄ відбувається як безпосередньо, так і опосередковано. Подальший поступ української діаспори в цих державах можливий за умови забезпечення належної підтримки з боку Української держави, громадських організацій України.

І в цьому контексті важлива роль – Концепції державної етнополітики України. Комплекс завдань, що постав перед Україною у сфері етнонаціональних відносин, в тому числі й у справі налагодження та розвитку взаємовідносин з українською діаспорою, зумовив потребу в створенні й реалізації такого загальнодержавного документа. Вироблення концептуальних засад державної етнополітики України є необхідною передумовою ефективною розробки та подальшої імплементації окремих законів, що регулюють права та обов’язки етнічних спільнот, гармонізують міжетнічні стосунки більшості населення країни з різними категоріями етнічних меншин, меншин між собою, а також української держави з представниками українського етносу в інших державах. В ідеальному випадку політика держави в етнонаціональній сфері має не тільки надійно забезпечувати права та враховувати інтереси різних етнічних спільнот, але й сприяти зміцненню української політичної нації, консолідації всього суспільства, що включає і зміцнення зв’язків та подальший розвиток співробітництва з українською діаспорою.

Відсутність такої концепції позначилася як на законодавчому процесі, так і на якості державних

програм, спрямованих на підтримку окремих етнічних спільнот, що потребують особливої уваги й посиленої державної підтримки, в тому числі й представників українського етносу за кордоном. Так, з метою створення ефективного механізму співпраці з українцями, що унаслідок різних причин, опинилися свого часу за кордоном, в державі були розроблені програми „Українська діаспора”, розрахована до 2000 року, „Закордонне українство” на період 2001-2005 років. Головною метою цих програм було визначення актуальних проблем зарубіжних українців у духовно-культурній сфері та вироблення механізмів їх розв’язання, формування системи постійного інформаційного обміну між Україною та діаспорою про суспільно-політичне, економічне, культурне життя. Однак обмеженість практичних заходів для вирішення визначених проблем, недостатнє законодавче та фінансове забезпечення зумовили загальну бездієвість цих програм. Тобто одного лише існування такої програми на папері замало, вона має бути дієвою.

Вирішення проблеми правового статусу закордонних українців повинно було б прискорити процеси культурної, наукової, інформативної, бізнесової співінтеграції української діаспори та України. Показовою в цьому відношенні є прийняття Закону України „Про закордонних українців”. З іншого боку, цей закон був розроблений, у той час, коли питання прийняття Концепції державної етнополітики України було ще на часі. Натомість в етнополітиці слід було поставити насамперед стратегічні орієнтири, принципи визначення, напрями мету, механізми з тим, щоб усі наступні законодавчі акти було підпорядковано якомусь єдиному розумінню етнополітичної політики. Адже концепція – це базовий документ, який дає універсальне визначення того, якою є етнополітична політика, та визначає базові елементи цієї політики.

Великі сподівання покладають закордонні українці на новостворене Управління з питань за-

кордонного українства Міністерства закордонних справ України. Це відомство відповідає за координацію дій державних органів у реалізації національної політики держави щодо закордонних українців, яка ґрунтується на позиції, що закордонні українці є суттєвою і невід’ємною частиною українського етносу. Передбачається, що новий підрозділ сприятиме виконанню всього комплексу заходів, пов’язаних з реалізацією майбутньої Концепції державної етнополітики України, Національної програми „Закордонне українство” та Закону України „Про правовий статус закордонних українців”.

Важливо налагодити співпрацю між діаспорою й товариствами, які діють в Україні, а оптимальним практичним механізмом, який варто використати у співпраці з українцями держав, що є сусідами України та новими членами ЄС, є регіональне й транскордонне співробітництво. Прикладами такої співпраці слугують спільні проекти, які, зокрема, працюють в Закарпатській області, по захисту довкілля, створенню міжрегіональних інституцій, організації культурних заходів, заохоченню економічної кооперації. Проведення спільних культурних акцій, налагодження партнерства між містами, зв’язки між закладами освіти, зустрічі людей творчої праці – все це є найбільш доступним і важливим механізмом об’єднання людей на неформальній основі.

Водночас процес вступу країн-сусідів України до ЄС містить у собі нові можливості в аспекті розширення контактів у сфері освіти, академічного обміну та культурного співробітництва шляхом участі у відповідних програмах допомоги ЄС. Тобто, крім існуючих програм двосторонньої співпраці, що мають на меті розвивати контакти між людьми через ресурси, наявні в країнах, Словаччина, Угорщина, Польща, а також Румунія після вступу в ЄС, можуть сприяти використанню фінансових програм ЄС для розвитку контактів з Україною.

1. Ján Buček. Responding to Diversity: Solutions at the Local level in Slovakia. / Local Governance in Multi-ethnic Communities of Central and Eastern Europe. Budapest: Minority Rights Group, 1997. – С. 276.
2. Timothy Snyder. The Ukrainian Minority in Poland. In: Polin 4 (2002). – с. 83.
3. Europe In-Sight. Edited By Daniel Ambrus, Laszlo Harkanyi. Budapest: Pillar Foundation 2001. – С. 107.
4. Колотило Я. Українці в Румунії // Вільна думка. – 2001, 10-23 грудня, № 50-51 (2671-72). – С. 12.
5. Українці в Румунії. ДТРК "Всесвітня служба "Українське телебачення і радіомовлення" (УТР) www.utr.ukrintell.com.ua
6. Посібник з транскордонного співробітництва. Гол.ред. Владислав Чопак. – Ужгород, 2005 р. – С.15.
7. Бача Ю. Українська громада в Словаччині. – Трибуна. – 2003 р. – 6 грудня. – С. 13.
8. Europe In-Sight. Edited By Daniel Ambrus, Laszlo Harkanyi. Budapest: Pillar Foundation 2001. – С. 108.
9. Piotr Bajda, Magdalena Sypozs, Dariusz Wojakowski. Equality in law, Protection in Fact: Minority Law and Practice in Poland. Diversity in Action Local Public Management of Multi-ethnic Communities in

- Central and Eastern Europe. Edited By Anna-Maria Biro, Petra Kovacs. Budapest: Arktisz Studio 2001. – С. 225.
10. Europe In-Sight. Edited By Daniel Ambrus, Laszlo Harkanyi. Budapest: Pillar Foundation 2001. – С. 109.
11. Контакти між людьми та питання етнічних меншин у відносинах між Україною та Румунією // Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центрально-європейськими сусідами / Інститут регіональних та євро інтеграційних досліджень “ЄвроРегіо Україна”. – К., 2004. – С. 204.
12. Олексюк Б. Назватися українцем в Польщі // Трибуна. – 2003 р. – 13 грудня. – С. 13.
13. Timothy Snyder. The Ukrainian Minority in Poland. In: Polin 4 (2002). – С. 86.
14. Кабачій Р. Професія... українець // Національний етнічний портал. – 2006. – 17 лютого // <http://ethnos.lemky.com/2006/02/>
15. Див. про це докладніше: Мітряєва С.І., Клайзнер А.М. Процеси асиміляції українців у країнах ЦСЄ (Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія) // В кн. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005. Гол. ред.: Власюк О.С. – К., 2005.

SUMMARY

Klaizner A. PROBLEM OF UKRAINIAN MINORITIES ASSIMILATION IN THE CENTRAL-EUROPEAN COUNTRIES (POLAND, SLOVAKIA, HUNGARY)

The article deals with ethnical identity preservation problems of the Ukrainians living in countries of Central and Eastern Europe (Poland, Hungary, Slovakia, Romania). The factors influencing the assimilation process of Ukrainian ethnos representatives in the countries mentioned are indicated. The instruments of this process mini-mization are offered.

М. ЛЕНДЬЕЛ (Ужгород)

МІСЦЕВА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Упродовж 90-х років ХХ – на початку ХХІ століть питання розвитку місцевої демократії та трансформації систем місцевого самоврядування в країнах Центральної та Східної Європи залишилося у тіні вивчення теми трансформації політичних режимів у національному масштабі. Водночас, жодний дослідник не заперечує, що зміцнення засад демократичного врядування на місцевому рівні сприяє консолідації демократичного політичного режиму в цілому, і навпаки. Недарма ще у 1979 році американський дослідник Нельсон Д. наголошував, що “успіх чи невдачі комуністичних урядів на місцевому рівні, де контакти з громадянами є найбільш частими та рутинними, визначають довготривалі перспективи відповідних політичних систем в цілому” [36,23]. Таким чином, цілком актуальною є наукова проблема вивчення взаємозалежності між рівнем демократії на рівні місцевих громад та у національному масштабі, зокрема у країнах, які проходили чи ще продовжують проходити етап трансформації соціальної та економічної систем. Це сприятиме заміні припущення, що поки-що будується на “здоровому глуздові” виваженою, з наукової точки зору, концепцією. Саме це завдання пробують вирішити упродовж останніх років вчені політологи, соціологи та регіоналісти.

Зазначимо, що упродовж останніх двох десятиліть у західних соціальних науках були започатковані теорії, які стосувалися явищ та процесів на локальному рівні, зокрема “теорії “місцевої демократії”, “врядування”, “соціального капіталу”, “простору як природно-соціо-культурного феномену”.

Зокрема, ці конструкції набули поширення у російській політології та політичній регіоналістиці, де широко використовуються поняття “політичного простору”, “регіональних режимів”, вивчаються просторові характеристики політичних еліт, громадянського суспільства, політичної культури; започатковано комплексні дослідження демократизації країн Центральної і Східної Європи наприкінці ХХ століття.

В Україні науковці-суспільствознавці детально проаналізували і зробили теоретичні узагальнення питань про:

1. загальнонаціональні аспекти демократії в Україні, деяких країнах Центральної та Східної Європи;
2. тенденції виборів до місцевих органів влади в Україні в регіональному розрізі;
3. порівняльний розвиток регіональних еліт/інститутів громадянського суспільства в нашій країні;

4. соціально-економічні трансформації 80-90-х років ХХ століття у Польщі, Угорщині, Словаччині, Росії в загальнонаціональному масштабі.

Таким чином, бракує комплексного вивчення еволюції місцевої демократії у центрально- та східноєвропейських регіонах, включно України. І першим аспектом, який потребує дослідження, є існуючий досвід вивчення зв'язку між місцевою демократією та усталенням національних демократичних режимів у ЦСЄ в контексті сучасних порівняльних політологічних досліджень.

Таким чином, метою цієї статті є огляд існуючих теоретичних підходів до дослідження демократії у регіоні Центральної і Східної Європи, зокрема у контексті вивчення взаємозалежності між станом місцевої демократії та рівнем консолідації політичного режиму у загальнонаціональному масштабі. Окрім того, автор ставить перед собою завдання:

1) визначити основні сучасні проблеми порівняльного вивчення демократизації;

2) проаналізувати домінуючі тенденції у дослідженні чинників, які сприяють консолідації демократичних режимів;

3) вказати на специфіку демократичних перетворень у країнах Центральної та Східної Європи;

4) зробити огляду стану порівняльного вивчення місцевої демократії у згаданому вище регіоні.

Американський теоретик демократії Даль Р. писав, що демократія є не стільки терміном з обмеженим і конкретним значенням, скільки невизначеним символом схвалення популярної ідеї. Через це у науковому світі є безліч досліджень, присвячених різним аспектам демократичного устрою суспільства, однак, водночас, існує багато проблем, розгляд яких потребує вирішення, зокрема у сфері порівняння різних аспектів демократичного устрою у різних суспільствах у динамічному розвитку та у одночасовому вимірі.

Ці дослідження здійснюються в рамках політичної компаративістики, завдяки чому вчені сформували окремий напрям, а саме – “порівняльну демократизацію”, “порівняльний аналіз демократичних режимів” [2].

Водночас, варто зауважити, що на початку 90-х років минулого століття деякими західними політологами – Террі С., Шміттером Ф., Карлом Т.-Л., Бансом В. – були висловлені сумніви щодо можливості включення посткомуністичних країн Центральної і Східної Європи у сферу порівняльної демократизації, оскільки передумови, хід демократизації в цьому регіоні, а також сутнісні характеристики демократичного режиму в цьому регіоні значно відрізнялися від взірця південно-європейських та південноамериканських країн.

На початку ХХІ століття основними проблемами, які розглядаються в рамках порівняльного аналізу демократії є такі:

1) за якими критеріями треба оцінювати прогрес країни в напрямку демократизації ?

2) які аспекти демократії піддаються вимірюванню і якому саме ?

3) чи можна використовувати критерії виміру та оцінки, які використовуються для країн із консолідованою демократією, до країн, який знаходяться на етапі демократизації ?

4) чи для оцінювання сталості демократії потрібні інші критерії, аніж ті, які застосовуються для виміру ступеня демократії ?

5) чи критерії, які використовуються у західній політичній науці є універсальними, а чи етноцентричними ?

Справа в тому, що упродовж останнього десятиліття проблема становлення і консолідації демократії почала розглядатися з використанням методології та категоріального апарату політичної регіоналістики. Поняття “простору”, яке є засадничим для цієї субдисципліни, змушує аналізувати усі процеси, які відбуваються на певній території – історичні, етнічні, культурні, соціальні, економічні, політичні – як тісно взаємозалежні

Як відомо, в рамках порівняльних досліджень процесу демократизації однією із засадничих є проблема чинників, які сприяють чи, навпаки, заважають процесу «консолідації демократії» – синоніми – “утвердження демократії”, “зміцнення демократичної системи” – (термін популяризований Лінцом Х. та Степаном А.) [35], а також роблять її життєздатною (Пшевортський А. [38], Шміттер П., Карл Т. [39], Херпфер К. [30] та інші). На початку ХХ століття в політичній науці триває дискусія про вибір пріоритетних чинників – інституційних чи соціально-економічних, – що впливають на рівень консолідації демократії [6]. Як відомо, ця проблема концептуально була визначена С. Ліпсетом, який вважав, що демократизація залежить від багатьох чинників, однак рівень соціально-економічного розвитку країни є її основною умовою.

У середовищі вчених-політологів майже досягнуто консенсусу про особливості трансформаційних процесів на центрально- і східноєвропейському просторі. Є загальноприйнятою теза, що посткомуністичні країни з кінця 80-х років ХХ століття пройшли декілька “переходів-транзитів”. Німецький вчений Оффе К. першим зазначив, що регіон зазнав потрібної “трансформації”: не лише економічної, політичної, але й територіальної [37].

Ще одним чинником, який визначає специфіку демократизації у регіоні Центральної Європи, тутешні вчені називають так звану “історичну спадщину”, яка впливає на вибір політичною елітою чи опосередкований само-вибір суспільством стратегії демократичних перетворень (Кічельт Г., Мансфельдова З., Маркерський Р., Тока Г.) [15]. Науковці, наслідуючи домінуючі підходи у західній політології, використовують інституційний та досвідний підходи до оцінки стану демо-

кратії на національному, а також на місцевому рівнях.

Водночас, російські політологи (Бірюков Н., Сергєєв В.) роблять спробу визначити “просто-рові”, а, точніше, цивілізаційні відмінності у розумінні ідеї демократії і, як наслідок, демократичних інститутів та процесів [3]. Використовується навіть такий термін як “російський казус” у становленні демократії [13]. Окрім того, наслідуючи цивілізаційний підхід американського політолога Гантінгтона С., вчені Росії, здебільшого, вважають, що «серйозною перепоною для глобальної демократизації, принаймні її поки-що безальтернативної західної моделі, є культурна самотність незахідних суспільств, яку не є здатною розчинити жодна вестернізація»[13].

Ці припущення щодо специфіки демократичних перетворень у регіоні Центральної і Східної Європи засновані на так званій «культурологічній концепції» демократії, відповідно до якої саме культурні чинники сприяють стабільності існуючих демократичних режимів (Г. Алмонд, С. Верба) [31]. Одним з найбільш важливих факторів, які забезпечують сталість демократії, є існування у суспільстві особливого набору установок і цінностей, які поділяються більшістю громадян, і які можна назвати “громадянською культурою”.

Як доповнення, сучасний американський політолог Патнам Р. поставив проблему впливу інституційних чинників на стан демократії на місцевому рівні, зробивши порівняльний аналіз цього явища в регіонах Італії [21]. Одним з таких факторів є традиції громадянськості, втілені в інститутах громадянського суспільства.

Дискусія про вплив громадянського суспільства на становлення демократії стала достатньо гострою у суспільних науках упродовж 90-х років минулого – на початку XXI століття. Західні автори, зокрема Даймонд Л., вказують на загалом позитивній ролі, яку виконує цей суспільний інститут в процесах переходу до демократії та її консолідації, однак, водночас, підмічають “виклики”, які можуть виникнути в середовищі громадянського суспільства.

Принагідно зауважимо, що дослідження впливу громадянського суспільства на процеси демократизації у регіоні Центральної і Східної Європи вже було здійснено наприкінці 90-х років XX століття за підтримки Інституту відкритого суспільства [33], а у 2001 році західні дослідники оприлюднили результати аналізу розвитку безпосередньої демократії на цьому геополітичному просторі [34].

Цілком зрозуміло, що основну роль у дослідженні різних аспектів функціонування демократії у Центральній Європі відіграли вчені-суспільствознавці цього регіону; частина їх праць вже є оприлюднені у перекладі українською та російською мовами [18, 25, 27]. Значна частина вчених, зокрема угорський політолог Токеш Р., наголошують на унікальності поставлених

трансформації в Центральній Європі, у порівнянні з процесами демократизації в інших регіонах світу [41].

Проблематика становлення та розвитку демократії на пострадянському та постсоціалістичному просторі була популярною упродовж 90-х років XX століття у російській політичній науці. Варто згадати розвідки Мельвіля А. [11], Хороса В., Мирського Г., Майданника А., [1], Ланцова С. [17], Васовича В. [5], Вайнштейна Г. [4], колективні дослідження під редакцією Новопашина Ю. [23], Зудінова Ю [24].

Українські вчені, зокрема, здійснювали спроби порівняти шляхи модернізації України та сусідніх суспільств (Горбатенко В. [8, 9], Цветков В. [9], Михальченко Н. [19], Осадчук Б. [20], Рудич Ф. [26], Зеленько Г. [14]), різні витoki конфліктів в молодих демократіях [12], оцінювали рівень консолідації молодих демократій [16], вплив громадянського суспільства на ці процеси [10].

В останні роки почали з’являтися наукові дослідження, які розглядають проблему суспільно-політичної еволюції сусідніх держав упродовж останніх двох десятиліть, і питання про становлення та розвиток місцевої демократії є також предметом розгляду [28].

Водночас, як вже було зазначено у вступі, серед наукових досліджень проблеми трансформації у посткомуністичних країнах переважає аналіз політичного процесу та інституціонального оформлення демократичного режиму на національному рівні. Водночас, оцінити рівень тривалості та консолідації демократії неможливо без аналізу її інституційних та процесуальних характеристик на субнаціональних рівнях управління тобто – місцевої демократії. Різна швидкість та політична спрямованість соціальних та політичних перетворень у країнах Центральної і Східної Європи частково пояснюється значними відмінностями умов для демократичного врядування, які склалися на рівні громад та регіонів. Різниця у способі розпорядженні владою на місцях існує і в межах однієї держави, що дає підставу оцінити можливість застосувати до посткомуністичних країн концепції про існування “регіональних політичних режимів”.

Цілком можна погодитися з твердженням російського політолога Гельмана В. про те, що слід відмовитися від розгляду процесів демократизації в рамках традицій фільмів Голівуду. Відповідно до неї, “хороші хлопці” (прибічники демократії) протистоять “поганим хлопцям” (противникам демократії), однак, врешті-решт, глядачів (населення) чекає “happy end” тобто перемога демократичного режиму. Реальні знання про сутність політичних процесів у регіоні Центральної та Східної Європи можуть продукувати крос-національні та крос-регіональні порівняльні дослідження, в тому числі політичний аналіз станов-

лення та еволюції місцевого самоврядування та місцевої демократії [7, 26].

Саме тому подальші наші наукові розвідки, які будуть засновані на компаративістській методології, будуть присвячені окремим аспектам еволюції інституту місцевого самоврядування та процесу демократичного врядування у країнах Центральної Європи, включно України, чинників які їх зумовлюють, зокрема:

1) правовому забезпеченню функціонування місцевої демократії;

2) характеристикам місцевих політичних еліт;

3) інституційному та процесуальному оформленню взаємодії місцевої влади та громадянського суспільства.

Ці наукові завдання є актуальними ще з тієї причини, що в країнах колишнього соціалістичного блоку упродовж 90-х років минулого століття нові системи місцевого самоврядування прийшли на зміну ієрархічним територіальним структурам правлячих прокомуністичних партій. Також, якщо в частині з країн цього геополітичного простору

під впливом Європейського Союзу, реформування інституційних структур самоврядування вже завершено, в іншій – реформи є загальмованими або ж ще тривають. Інститути місцевого самоврядування, навколо яких формується простір місцевої демократії, все ще залишаються місцевими осередками і провідниками політики національного уряду, що суперечить природі самоврядності [40, 2].

Майбутні дослідження теж варто проводити використовуючи положення теорії “врядування” (governance), відповідно до якої процес розпорядження владою на певному територіальному просторі в умовах демократії повинен відбуватися із залученням суспільних акторів, які є зацікавлені у прийнятті рішень легітимними органами влади. Врядування робить наголос на процесі розпорядження владою урядовими структурами, включно місцевих, результатах, досягнутих за участі представники громадськості, і менше звертає увагу на офіційних повноваженнях інститутів місцевої влади.

1. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах /В. Хорос, Г. Г. Мирский, К. Майданник и др. – М., 1996. – 336 с.
2. Банс В. Порівняльна демократизація, широкі та обмежені узагальнення // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи". //www.democracy.kiev.ua
3. Бірюков Н., Сергеев В. Идея демократії на Заході та на Сході // Визначення і вимірювання демократії За ред. Д. Бітема. – Львів: Літопис, 2005. – С. 255-278.
4. Вайнштейн Г.И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций. //Политические институты на рубеже тысячелетий /Изд. 2-е стереотип. – Дубна: ООО “Фенікс+”, 2005. – С. 136-171.
5. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода – демократизации) // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. – 1998. – № 2. – С. 19-48.
6. Гаденіус Е. Тривалість демократії: інституційні чинники на протигагу соціоекономічним. //Визначення і вимірювання демократії /За ред. Д. Бітема. – Львів: Літопис, 2005.– С. 94-128.
7. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации (Наброски к теории.) //Полис. – 2001. – № 1. – С. 15-29.
8. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україні і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999. – 240 с.
9. Горбатенко В.П., Цветков В.В. Демократія – управління – бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. – К., 2001.
10. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід /За ред. А. Карася. – Львів, 1999. – С. 197-204.
11. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. – М., 1999. – 108 с.
12. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби /С. Макеев (керівник авт. колективу). – К., 1997. – 508 с.
13. Дилигенский Г.Г. Демократия на рубеже тысячелетий // Политические институты на рубеже тысячелетий /Изд. 2-е стереотип. – Дубна: ООО “Фенікс+”, 2005. – С. 27-44.
14. Зеленько Г. “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. – К.: “Критика”, 2003. – 216 с.
15. Кічельт Г., Мансфельдова З., Маркерський Р., Тока Г. Исторична спадщина та стратегії демократизації: шляхи до посткомуністичних державних устроїв // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи". //www.democracy.kiev.ua.
16. Кіш Є. Виклик демократії. Політичні трансформації в Центрально-Східній Європі // Віче. – 1998. – № 5. – С. 112-119.

17. Ланцов С.А. Россия и Восточная Европа: общее и особенное в процессах политической модернизации // Вестник МГУ. – Серия 12. – Политические науки. – 1997. – № 5. – С. 69-77.
18. Мачкув Е. Преобразования коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38-59.
19. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы ? – К., 2001. – 440 с.
20. Осадчук Б. Україна- Польща – Світ. – К., 2001.
21. Патнам Р. та ін. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії /Пер. з англ. – К.: Основи, 2001. – 302 с.
22. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств /В. Полохало (Керівн. авт. колективу). – К., 1995. – 368 с.
23. Политические партии и движения Восточной Европы: проблемы адаптации/Ю.С. Новопашин. – М., 1994. – 315 с.
24. Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов /Отв. ред. Ю.Ф. Зудинов. – М., 1997. – 261 с.
25. Рихард А., Внук-Липиньски Э. Источники политической стабильности и нестабильности в Польше // Социологические исследования. – 2002. – № 6. – С. 62-73.
26. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти ? (Украина в контексте трансформации политической систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы). – К., 1999. – 199 с.
27. Скидельски Р. Дорога от рабства. Об экономических и политических последствиях краха коммунизма. – М., 1998. – 240 с.
28. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: монографія. /Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.
29. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти /За ред. Ф.М. Рудича. – К., 2002. – 488 с.
30. Херпфер К. Новый индекс демократії. Демократизація громадськості в п'ятнадцяти державах Європи (1991-1998) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 123-150.
31. Almond G.A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton, 1963.
32. The Consolidation of Democracy in East-Central Europe /Dawisha K., Parrot B. (eds.). – Cambridge University Press, 1997. – 389 p.
33. Civil Society in the Countries in Transition: Comparative Analysis and Practice /N. Skendsrovic, M. Podunavac (Ed.). – Open University, 1999. – 577 p.
34. Direct Democracy: The Eastern and Central European Experience /Ed. By A. Auer, M. Butzer. – Ashdate, 2001. – 370 p.
35. Linz H., Stepan A. Problems of Democratic Transformations and Consolidation – South Europe, South America, Post-Communist Europe. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. – 480 p.
36. Nelson D. N. Dilemmas of Local Politics in Communist States // The Journal of Politics. – Vol. 41. – Issue 1 (February, 1979). – P. 23-54.
37. Offe Cl. Capitalism by Democratic Design ? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe // Social Research. – Vol. 58. – Winter 1991. – P. 865-892.
38. Przeworski A. Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge, 1991.
39. Schmitter P., Karl T. The Conceptual Travels of Transilogsists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? // Slavic Review. – 1994. – № 1. – P. 173-185.
40. Sos G., Zentai V. Introduction // Faces of Local Democracy Comparative Papers from Central and Eastern Europe: Local Government and Public Service Reform Initiative. /Ed. Gabor Soys and Violetta Zentai, Budapest: OSI/LGI, 2005. – P. 1-12.
41. Tokes R.L. Transitology: Global Dreams and Post-Communist Realities // Central Europe Review. – Vol. 2. – # 10. – March 13th, 2000.

SUMMARY

Lendel M. LOCAL DEMOCRACY AS THE FACTOR OF THE POLITICAL REGIMES CONSOLIDATION IN CENTRAL-EUROPEAN COUNTRIES

The author of the article make the review of the existing theoretical approaches towards study of democracy in the CEE region, especially in the context of the interdependence between the state of the local democracy and the level of the political regime's consolidation on the national scale. The article also deals with the definition of the main hot problems of the comparative democratization studies; dominating tendencies in the study of factors

that are supportive for the democratic regimes consolidation; with the specifics of the democratic transformations in the CEE countries; the author is proposing the review of the current state of the local democracy comparative research in the above mentioned region.

Т.ЛУПУЛ (Чернівці)

ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ ЯК ІМАНЕНТНА РИСА ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ КРАЇН ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОГО ПРОСТОРУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ 1990-х – ПОЧ. 2000-х рр.)

Останні офіційні статистичні переписи населення в Канаді містять графу „канадець”, яка повинна вказувати на національну приналежність. До цього десятилітні переписи населення канадської федерації давали відповідь тільки на питання про походження з тих чи інших етнічних груп. На нашу думку постановка такого питання в державні переписи є свідченням того, що формування канадської нації є поки що незакінченим процесом, а фактор імміграційних впливів та остаточна невирішеність політико-правових проблем, пов'язаних з існуванням двох націй-засновників Канади, так до кінця і не прояснили специфіки канадської самобутності. Адаже питання виникає безліч: канадці – це політична нація чи нація сформована довкола „етнічного осердя”? Чому раніше такий чималий відсоток громадян Канади відносив себе до вихідців з різноманітних етнічних груп, а не ідентифікувався як канадці в сенсі національної приналежності? Специфіка канадської самобутності: двомовність, багатокультурність, етнічна різноманітність? Що, крім державної адміністрації і бажання жити в країні добробуту, об'єднує людей на теренах частини північноамериканського континенту?

Та головними для нас завданнями, що потребують наукового вирішення є: яким чином та скільки українців етнічного походження почали називати себе „канадцами”, що вони вкладають у поняття „канадець”, а що залишають для поняття „канадець українського походження”? Чи тільки процеси асиміляції та акультурації дають відповідь на таке питання? Які особливості влиття української етнічної групи в канадську націю поряд з іншими етнічними спільнотами? На такі питання, не зважаючи на оманливу простоту, не має однозначних відповідей.

Канадські параметри національної ідентичності мають головним визначником „єдність”, що досягається шляхом можливого впровадження „одноманітності”. Але на чому базується єдність подібної нації, в чому ж її „скріплююче осердя”? Відповідь на це питання було знайдено в рамках ліберального реформаторства. Канада – країна, створена вихідцями з різних етнічних груп, але канадцами вони можуть називати себе тоді, коли вірять в ліберальну політичну ідеологію і розділяють демократичні цінності. Проте, подібна політи-

ка породила й чимало проблем, оскільки стала джерелом вкрай гострих суспільних дебатів довкола концепції канадської національної ідентичності. Прихильники концепції багатокультурності представляють Канаду суспільством, яке складається із етнічних общин, об'єднаних спільністю раси, етнічним походженням, статтю, віровизнанням та ін. І кожній із таких общин властива власна, відмінна від інших, субкультура. Ідейний стрижень „багатокультурності” – „автентичність”, що розуміється як належність до своєї особливої расової, етнічної чи релігійної субкультури. Її політичне кредо – „багатокультурна демократія”, а ідеал „різноманітність”, розуміється як узаконена суспільна модель, мета, заради досягнення якої використовуються базовані на урядових пільгах заходи. Позитивний бік такої справи – визнання, щоправда запізніле, вкладу різних етнічних груп у спільну канадську культуру. Негативний бік – програми вивчення етнічного культурного спадку представляють Канаду як країну, населення якої розведене по окремих жорстко встановлених етнічних нішах. У своєму догматичному варіанті „багатокультурність” прославляє багатоманітність і применшує єдність. Саме це – джерело тривоги багатьох серйозних дослідників і політиків. Чи не цим спричинено ввести графу „канадець” у статистичні збірники?

У випадку ж української етнічної групи процес був наступним: багатолітні статистичні дані показували перехід до англійського монолінгвізму протягом життя трьох поколінь. Індикатором нівелювання етнічних кордонів звичайно ж є показник збільшення кількості змішаних шлюбів серед українців. Результатом укладання таких шлюбів є зростання осіб змішаного походження, що слугує подальшому послабленню етнічних почуттів і лояльності всередині української етнічної групи.

Безумовно, що проблеми впливу української етнічної групи на процес формування канадської нації породжені чималими хвилями імміграційних впливів з України. Сотні і тисячі трудових українських іммігрантів щорічно пересікають кордон канадської федерації. Легально, або ж нелегально. Виходячи з того, що Україна за даними Міжнародної організації праці мала на середину-кінець 1990-х років 15% безробітних серед працездатного населення. А з урахуванням так званого

прихованого безробіття цей показник сягав від 30% до 45 % загальної чисельності зайнятих. Тому, протягом 1990-х років з України виїхало за різними оцінками від 5 до 7 млн. чол. З них на сьогодні за різними даними працює від 1 до 3 млн. чол. нелегально. Як оцінити імміграцію – як благо чи як зло? Як спосіб підвищити економічне зростання в приймаючій країні чи як явище, що посилює безробіття чи як феномен, котрий вирішує проблему безробіття для країни-джерела імміграції? Які зміни відбуваються в законодавстві Канади щодо імміграції в плані інтеграції новоприбулих у нове національне середовище? З огляду на те, що Канада протягом 1990-х поч. 2000-х років не зменшувала впускної квоти, то український імміграційний фактор в її суспільно-політичному та соціально-економічному житті став вкрай важливим.

Незважаючи на те, що канадська статистика хоча й фіксує новоприбулих з України, але серед чималої кількості статей, доповідей, конференцій присвячених імміграції, аналіз саме „українськості” імміграції, (а не України як „останнього місцеперебування новоприбулих” на що тільки і вказують канадські статистичні та імміграційні служби, до того ж сюди включаються не стільки українці, скільки всього лише „вихідці з України”, з них чимало євреїв, росіян, поляків та ін. представників етнічних меншин в Україні) займає недостатньо належне їй місце. Серед українців прагнуть працевлаштуватись за кордоном у період поїздки за особистим запрошенням половина тих, хто отримує дозвіл на виїзд. Хоча вихідці з України не входять до десятки країн, що дають найбільшу кількість переселенців, грошові перекази, які пересилають українські легальні і нелегальні іммігранти з Канади перевищують будь-які можливі очікування. Наприклад, від заробітчан з Тернопільської області, щороку надходить близько 100 млн. дол. США, або в середньому 4-6 тис. дол. на одну особу на рік. Це в десять разів більше ніж заплановані на 2002-2005 роки обсяги внутрішніх інвестицій на розвиток області від попередніх Українських урядів. Всього українці заробили 400 млн. дол. США протягом 1990-х рр.

Необхідність в опрацюванні необхідних документів та матеріалів, щоб мати змогу здійснити комплексний аналіз української трудової імміграції „Четвертої хвилі” в Канаді та її наслідків як для приймаючої країни, так і для України – джерела імміграції та доповнити вже наявний опрацьований матеріал з метою об’єктивного висвітлення зазначеної проблематики. Вивчення неоціненого досвіду Канади дасть можливість вирішити й теоретичне наукове завдання: українські іммігранти останньої хвилі – нові об’єкти асиміляції чи навпаки ті, хто посилює етнічну різноманітність Канади? Наскільки українська етнічна група відчуває себе причетною до загальноканадського націєтворення? Чи імміграційні напливи з сучасної

України посилюють загальноканадську національну єдність чи українську самотність? Та цілої низки інших дотичних до вказаної теми проблем.

Вельми важливим і безумовно надзвичайно актуальним для України є те, яким чином досвід Канади у залученні етнічних груп до процесу націєтворення і розповсюдження його через соціальні служби, урядові програми, регіональні програми розвитку дадуть чималий позитивний результат за умови їх правильного використання і втілення в реальну і ефективну етнополітику сучасної Української держави.

Відаючи належне великому доробку науковців у галузі етнополітичних досліджень у Канаді та в Україні, в жодному разі не применшуючи їх внеску в науковий аналіз еволюції української етнічної спільноти в Країні кленового листка, для повної картини і всебічного висвітлення, на нашу думку, варто піддати докладному дослідженню і роль двомовного чинника сучасної української етнічної спільноти у формуванні канадської нації. З огляду на те, що серед чималої кількості статей, доповідей, конференцій, присвячених вищевказаній проблемі, аналіз впливу сучасної двомовної етнічної спільноти українців на процес формування канадської нації є недостатньо вивченим.

Через цілу низку суб’єктивних та об’єктивних обставин вищевказані вибіркові факти та почасти помилкові оцінки дають вкрай загальне уявлення про значення двомовного фактору української спільноти у виробленні єдиної канадської нації. Тому відсутність сьогодні будь-якої фундаментальної монографії, навчального посібника чи солідної наукової статті з проблем значення місця і ролі двомовності сучасної української етнічної групи у формуванні канадської нації спонукає нас наукового вирішення зазначеної проблематики. Зважаючи на широкий спектр проблем ми головну увагу сфокусували б виключно на впливі української етнічної спільноти на вироблення загально канадської ідентичності.

Як вже нами відзначалось імміграційні напливи до Канади в останні десятиліття ХХ століття і початку 2000-х років з України породили феномен так званої „Четвертої хвилі” українських іммігрантів. Щоб дослідити такі питання на наш погляд слід у першу чергу співпрацювати з державними та недержавними організаціями, що займаються проблемами імміграції. Серед державних установ ми хотіли б виділити ті, які надають можливість попрацювати з документами, статистичними матеріалами, реєстраційними записами, що стосуються українських легальних та нелегальних іммігрантів у Східній Європі. Тут ми хотіли б виділити: міністерства, відомства, департаменти, комітети різних профільних державних інституцій, в якій наявні протоколи парламентських дебатів стосовно проблем регулювання нелегальних міграційних потоків. Тому вельми важливим і безумовно надзвичайно актуальним для України є те,

яким чином досвід країн Східної Європи, що повністю трансформувались у політичний демократичний режим у регулюванні нелегального прито-

ку іммігрантів може прислужитись українським урядовцям.

SUMMARY

Lupul T. WORKING MIGRATION AS THE IMMANENT TRAIT OF THE TRANSFORMATIONAL PROCESSES OF THE POST-SOCIALIST SPACE COUNTRIES (ON THE EXAMPLE OF UKRAINE AND CANADA, 1990 – BEGINNING OF 2000)

Most of the countries throughout the world face the problem of immigration. Thousands of refugees, fleeing ethnic conflict zones, and labor migrants cross the borders every year, both on legal grounds, and illegally. The question arises: how to view immigration phenomenon – as good or evil? Which immigrants should be accepted and which of them refused of the entrance to the country? Or is it more reasonable to encourage the assistance of the developed countries instead? What are the changes of the legislation in the sphere of immigration? In spite of the vast statistical studies, numerous reports and conferences on the issue, the problem of illegal immigration demands a more thorough approach and a deeper academic insight. The complex analysis of the contemporary Ukrainian (e)immigration and its consequences both for the host and for the source country. It is vital for Ukrainian state bodies to use the East-European countries experience to stem the influx of illegal immigrants, to promote the cooperation among political institutions, and elaborate the effective methods of qualitative and quantitative estimation of immigrants. What is the possibility of arrangement of bilateral agreements on mutual regulation of immigrant movements? In what way it is possible to integrate the incomes of immigrants into the national financial system? What is the perspective of legislative regulations of illegal migration movement? The study of the experience of this phenomenon is indispensable from the point of view of its possible implementation in Ukraine by means of social service, governmental institutions and non-governmental organizations.

I. МОРОЗ (Чернівці)

СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

Кожна із країн посткомуністичного простору пройшла власний шлях розвитку після розпаду СРСР, що дозволяє робити певні дослідницькі висновки на основі вивчення їх досвіду. Польща є членом ЄС, країною зі стабільною економічною системою та стабільним рівнем добробуту населення, на відміну від неї в Україні такої стабільності немає. Це пов'язано насамперед із внутрішньою політичною ситуацією в Україні: прозахідний президент, проросійський прем'єр, політичні кризи, які відбувалися, одна за одною, після перемоги помаранчевої команди; все це не найкращим чином впливає і на подальший розвиток. Тому важливим є вивчення польського досвіду для діяльності політичного істеблшменту, а також функціонування політичних інститутів сучасної України, зокрема парламенту.

Метою публікації є аналіз та виявлення загального і специфічного в становленні парламентаризму України та Польщі періоду трансформації суспільств зазначених країн, відзначення особливої ролі політичних партій та електорату для даного процесу.

Дослідження польського досвіду та порівняння політичних інститутів, суспільств України та Польщі актуальне у сучасній політичній науці і ці проблеми досліджує значне коло науковців. В.

Дем'янець вивчає процеси трансформації польського суспільства у пострадянський період. Г. Зеленько порівнює функціонування політичних інститутів досліджуваних країн. М. Даудерштаут, С. Герріс, Д. Маркус описують перетворення в країнах постсоціалістичної, ЦСЄ зазначаючи цікаві факти та аспекти, наводячи різноманітний статистичний матеріал, відзначаючи роль соціал-демократії у трансформаційних процесах. О. Грязнова аналізує вплив передвиборчих подій (2002 р.) на партійну систему України тощо. Важливою є інформація, що містить дані виборчих комісій (наприклад результати виборів) та огляди політичних подій.

Парламент (parliament) – обрані збори за ухвалення законів і надання уряду права збирати податки. Здебільшого парламент поєднує цю свою роль законодавчого органу з функцією забезпечення персоналу для уряду, поєднуючи таким чином законодавчу та виконавчу владу в систему парламентського врядування. Голова уряду й кабінет, вибрані з-поміж фракції більшості в парламенті, зобов'язані звітувати парламентові, визначаючи принципи колективної та індивідуальної відповідальності, що їх застосовують відповідно до кабінету й до окремих міністрів [21, с.481].

Парламентаризм (від англ. Parliament, нім. Parlament, франц. Parlement – парламент) – система представницьких органів влади, за якою чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади. Парламентаризм являє собою широке за змістом поняття, котре охоплює форму організації державної влади, і конкретний спосіб управління державою, і механізм взаємодії парламенту з гілками виконавчої і судової влади, і систему взаємодії держави і суспільства [22, с.463].

Порівнюючи розвиток парламентаризму в Україні та Польщі з 1990-х рр. минулого століття до 2002 р. включно, варто відзначити, що конституціями обох країн закріплюються основоположний принцип організації влади – принцип її поділу на законодавчу, виконавчу, судову. Тобто кожній гілці влади надано певні владні повноваження, виходячи з ідеї, що законодавча влада має творити закони, виконавча – забезпечувати їх виконання, а судова здійснювати правосуддя. Але наявність демократичних політичних інститутів, як свідчить історія, не гарантує безперешкодного руху до демократії [8, с.30]. Важливо створити таку систему взаємовідносин між гілками влади – механізм стримувань і противаг, щоб унеможливити перевищування повноважень однієї з гілок влади відносно іншої.

Законодавчу владу в обох країнах, які є унітарними, здійснюють парламенти. В Україні це Верховна Рада – однопалатний парламент, куди входять 450 народних депутатів, обраних на 4 роки, що працюють на професійній основі. Закони, прийняті Верховною Радою і підписані Головою Верховної Ради, направляються на підпис Президента України. Верховній Раді України надано відповідні повноваження впливу: вона має право усунути Президента через процедуру імпичменту, дає згоду на призначення прем'єр-міністра, здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів, призначає третину складу Конституційного Суду, обирає суддів безстроково.

У Польщі структура парламенту принципово інша. Тут законодавчу владу здійснює Сейм – нижня палата (460 депутатів) та Сенат – верхня палата (100 сенаторів), які для вирішення особливо важливих питань можуть об'єднуватись, утворюючи Національні збори. Кожен законопроект, прийнятий Сеймом, направляється на підпис в Сенат. Якщо сенат протягом 30 днів не приймає відповідну постанову, закон вважається прийнятим в редакції, запропонованій Сеймом. Проте Сейм може відхилити постанову Сенату абсолютною більшістю голосів в присутності не менше половини складу депутатського корпусу. Сейм Польщі має право усунути Президента з посади в порядку процедури імпичменту, дає згоду на призначення Голови Ради Міністрів, формує Конституційний та Державний трибунали [6, с.31].

В умовах відсутності правового забезпечення модернізаційних процесів постсоціалістичні країни зіткнулися з дилемою: приймати закони швидко чи забезпечити їх високу якість. Прагнучи вдосконалити процес законотворення, Польща запроваджує двопалатний парламент, що в перехідній державі є цілком виправданим. Але, аналізуючи функції Сенату у відповідності з новою конституцією, зазначимо, що цей інститут втратив свою роль у законодавчому процесі (частково через обмеження його права вето) та перетворився на другорядний орган. Тому польський бікамералізм у нинішньому вигляді фактично є виявом поваги до давньої польської традиції [8, с.31].

Системи парламентського врядування варіюються залежно від конституційної ролі, визначеної парламенту, а також від виборчої та партійної систем, які визначають склад і політичну організацію парламенту [21, с.481]. На останніх зупинимося детальніше.

Вибори до Сейму та Сенату є пропорційними і відбуваються одночасно. Країна поділена на 41 виборчий округ до Сейму і 40 виборчих округів до Сенату [4, с.6]. До Сейму в кожному окрузі обирається від кількох до кількох десятків депутатів. Партії та виборчі округи реєструють свої списки кандидатів в окружних комісіях, перед тим, як зібравши по 5000 підписів під кожним окружним списком. Якщо по 5000 підписів зібрано в 21 і більше округів, то реєстрація списків у решті округів відбувається автоматично. Черговість прізвищ у списках визначають самі партії чи виборчі блоки. Виборці можуть голосувати лише за один окружний виборчий список і лиш за одного кандидата цього списку. Потім виборчі комісії підраховують (за пропорційними принципом) кількість депутатських мандатів, які в результаті голосування припадають на кожен виборчий список. Черговість депутатів у кожному виборчому списку визнається голосуванням виборців, тому кандидати зацікавлені вести активну кампанію у своєму окрузі. Проте, до Сейму проходять кандидати лише тих виборчих списків, котрі у масштабі всієї країни подолали 5% поріг для партій і 8% поріг для виборчих блоків.

Неодмінною умовою політичної модернізації є створення ефективної багатопартійної системи. В демократичній державі партії є посередниками між державою і громадянами, виконуючи функції "механізму самоорганізації суспільної системи, а політична боротьба між конкуруючими партіями стає рушієм розвитку, сприяючи формуванню демократичним шляхом загальнонаціональних інтересів та цілей" [8, с.30]. Конституції обох країн закріплюють умови, необхідні для розвитку багатопартійності на основі принципу добровільності і рівності громадян з метою впливу демократичними методами на формування політики держави.

Процес становлення партійних систем в Україні і Польщі є досить схожими. Спрощений механізм реєстрації політичних партій, що мав місце в обох країнах на початку 90-х років призвів до появи квазіполітичних партій, створених під конкретних лідерів. Станом на 2000-й рік в Україні нараховувалося близько 60 партій, а в Польщі більше 250. За чисельністю партій Польща може бути занесена до Книги рекордів Гіннеса [6, с.33].

Польські політичні партії умовно поділяються на три категорії. Перша – посткомуністичні партії, які ведуть свою генеалогію ще з часів Польської Народної Республіки. Це Союз Лівіці Демократичної, Польська об'єднана робітничка партія, Польська селянська партія (колишній сателіт ПОРП), Об'єднана селянська партія, а також Демократична партія, яка не змінила своєї назви, але цілком втратила будь-яке значення. Друга категорія партій – постсолідарністські. Як нові партії вони почали створюватись з 1989 р., поступово виділяючись з профспілки "Солідарність". Спочатку істотні політичні сили творилися довкола виразних особистостей, до того ж лише у контексті їхніх особистих політичних поразок (Порозуміння Центру для Леха Валенси, Унія Демократична Тадеуша Мазовецького, Рух для Республіки Яна Ольшевського та ін.). Персональний етап розвитку партійної системи (1990-1992 рр.) змінив програмний етап, коли партії почали ділитися і кристалізуватися вже на ідейних принципах, з'явилися "програмові ради" партій, які частково прикривали персональні протиріччя всередині угруповань. З 1994 р. почався новий етап розвитку польських політичних партій – етап внутрішньопартійних течій. Він був частково загальмований перемогою в 1997 р. на парламентських виборах широкої (понад 30 партій) коаліції АВС. Проте, напередодні наступної виборчої кампанії 2001 р. політична поляризація всередині партій досягла піку, внаслідок відбулося радикальне перегрупування сил всередині правого і центристського спектрів.

Особливістю передвиборчого періоду була поява політичних угруповань, які позиціонували себе як непартійні ініціативи. Наприклад, "Громадянська платформа", "Право і справедливість", "Ліга польських родин", громадянський рух "Альтернатива". Першим прикладом такої політики була АВС 1996 р., коли політичні партії "заховались" за бренд профспілки "Солідарність" [4, с.6].

Третя категорія політичних партій Польщі – найчисельніша, але найслабша. Варто згадати, що в Польщі (2001 р.) було зареєстровано понад 300 партій, більшість з яких є "мертвими", давно не діючими структурами і існують лише на папері та в уяві власних лідерів. Лише 50-60 польських партій проводять певну діяльність, однак, як показують соціологічні дослідження, лише 20 з них присутні у громадській свідомості. Тільки 10 партій спромоглися брати участь у парламентсь-

ких виборах, і нарешті 4-5 партій претендують на виконавчу владу.

Щодо чисельності польських партій, то СЛД нараховує 200 тисяч, а ПСП – 250 тисяч. Унія Вольності і Акція Виборча "Солідарність" мають по 20-30 тисяч. Решта мають не більше 3-5 тисяч партій. Найдрібніші партії, а таких найбільше мають по декілька десятків членів, більшість з яких не є активними [12, с.148].

На сьогодні в партійній системі Польщі змагаються дві тенденції: впорядкування системи довкола партійних програм і суспільних інтересів, а також вивіщення харизматичних лідерів за холодним політичним рахунком. Ці тенденції і створювали атмосферу передвиборчого політичного життя Польщі [10, с.8].

На процес виникнення української багатопартійності безпосередній вплив справив ступінь розвинутої самого суспільства, який визначив специфіку українських політичних партій та партійної системи. До серпневого заколоту 1991 р. партійне будівництво розвивалося за рахунок сил національного та демократичного спрямування і переважно визначалось логікою протистояння монополізму компартії. Після припинення діяльності КПУ постановою Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р. почався якісно новий етап розвитку партійної системи. Він характеризувався досить швидким заповненням новоствореними партіями всіх секторів ідеологічного спектра. Водночас стає очевидною роздрібненість політичних сил, штучність, неусталеність, недієздатність багатьох партій. Давалися ознаки й такі обставини, як слабкість правових передумов діяльності партій та поступове зниження громадської активності населення після її значного піднесення в 1989-1991 рр. Більшість партій залишалися практично невідомими на загальнонаціональному рівні і не набула впливу на політичний процес. Характерною ознакою труднощів росту стало з одного боку, поява партій-двійників, а з другого – нестійких ідеологічно аморфних партійних блоків та об'єднань. Партії мали низький авторитет серед виборців, тільки Компартія, яка завоювала 91 мандат, а також певною мірою Народний Рух України, Селянська, Соціалістична та Республіканська партії (відповідно 22, 21, 14 і 11 мандатів) підтвердили наявність у них відповідності соціальної бази [13].

В Україні на початку 2001 р. було зареєстровано понад 110 політичних партій різного політичного спрямування. В політологічній та історичній літературі існує кілька класифікаційних моделей партій: їх поділяють за напрямками діяльності (екологічні, релігійні, патріотичні тощо); характером діяльності (помірковані, радикальні, екстремістські); за способом організації та методами роботи (демократичні, авторитарні, тоталітарні), за політичною орієнтацією (праві або партії націонал-радикальної орієнтації, партії правового центру, національно-демократичні партії, центристсь-

кі, ліберально-демократичні партії, партії лівого центру або партії соціал-демократичної спрямованості, ліві партії, соціалістичної, комуністичної орієнтації).

До 1994 р. в парламенті працювали депутати обрані ще до Верховної Ради Української РСР на початку 1990 р. Тоді на першій парламентській сесії нараховувалося 380 народних депутатів, які належали до Комуністичної партії України і решта – до опозиції. Згодом до липня 1990 р. кількість опозиційних депутатів зросла до 125 (група Народної ради), а серед комуністів утворилася група "За Радянську суверенну Україну" (група 239), що відіграла вирішальну роль при ухваленні Декларації про державний суверенітет України (17 липня 1990 р.) та Акту про незалежність України (24 серпня 1991 р.). За підрахунками А.Ткачука, найчисленнішими групами комуністичної більшості в 1990 р. були керівники народного господарства (директори і міністри) – 97 (25%), партійні керівники – 85 (22%), керівники виконкомів – 48 (12%), голови колгоспів – 35 (9%), науковці, академіки, ректори – 31 (8%) [11, с.107].

У 1994 р. завдяки зусиллям лівої більшості в парламенті було заблоковано ухвалення нового виборчого закону на пропорційній основі. Право висування кандидатів збереглося за трудовими колективами та партіями. Як і в 1990-му вибори депутатів відбувалися у два тури у 450 мажоритарних округах. Кандидат вважався обраним, якщо йому вдавалося набрати більше 50% голосів при явці не менше 50% виборців. Відтак у березні-квітні 1994 р. були обрані тільки 338 депутатів з 450 (після довиборів у вересні-жовтні – 405 депутатів). Головними суперниками на виборах були партії лівого та правого спрямування. При цьому в лівому спектрі конкурували КПУ, СелПУ та СПУ. На правому гравців було значно більше, але найпотужнішим залишався Народний рух України. Проте мажоритарна виборча система в умовах економічного занепаду сприяла, насамперед, позапартійним прагматикам. Зокрема, більшість так званих "центристів", які згодом створили фракції і групи "Міжрегіональний блок", "Єдність", "Центр" та "Реформи" загальною кількістю 139 депутатів, висувалися трудовими колективами незалежно від партій [17, с.111].

Саме парламентські вибори 1994 чітко показали регіональний розподіл України електоральних симпатій українців. Націонал-демократичні сили домінували в Галичині (Львівщина, Івано-Франківщина і Тернопільщина), на Волині (Волинь і Рівенщині), на Буковині і частково у Києві. Тоді як ліві кандидати користувалися найбільшою підтримкою в Донбасі (Донеччина і Луганщина), Харківщині та в Криму [13].

На відміну від України в Польщі під час виборів колишня опозиція в особі Союзу Лівиці Демократичної та Польської селянської партії (маються на увазі вибори 1993 р.) отримала перемогу.

До речі у Сеймі, як вже зазначалось, пропорційне представництво для місць – 391, а 69 місць розділяються між тими хто одержав понад 7% [5, с.216].

24 вересня 1997 р. Верховна Рада України ухвалила новий виборчий закон. Він передбачав змішану систему виборів народних депутатів: 225 кандидатів обиралося за партійними списками у загальнонаціональному виборчому окрузі, решта 225 у мажоритарних округах [18, с.14]. Таким чином, закон давав політичним партіям шанс перевірити свою силу як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях. При цьому партії мали подолати кваліфікаційний бар'єр у 4% голосів. Як виявилось, для цього треба було отримати близько 1,1 млн. голосів виборців в багатомандатному окрузі. Цей законопроект став компромісом між адміністрацією Кучми та несподіваним альянсом лівих і націонал-демократів, які вбачали у партійних виборах можливість здобути більше місць та збільшити свій вплив на виконавчу владу. Зокрема, на перемогу розраховував спікер Верховної Ради Олександр Мороз, сподіваючись зберегти свій високий статус як стартовий майданчик на президентських виборах 1999 р. [13].

Новий закон був підтриманий також і фракцією экс-прем'єр-міністра Павла Лазаренка, що прагнув повернутися до влади після відставки. Готуючись до нових виборів, найбільші партії починають створювати організації-супутники, що мають приваблювати виборців і рекрутувати кадри для виборчої кампанії. Зокрема, самопроголошена центристська "партія влади" – "Народно-демократична партія" оточила себе мережею молодіжних, жіночих, профспілкових та підприємницьких структур. Під егідою НРУ було створено громадське об'єднання "Рух – за народ, за Україну!". Ліві, зокрема СПУ, оточили себе організаціями селян, чорнобильців, ветеранів, афганців тощо. Згідно з новим законом, до 19 грудня 1997 р. Центральна виборча комісія зареєструвала 30 політичних партій та блоків, які взяли участь у виборах. Головними гравцями стали Комуністична партія, Соціалістична партія і Селянська партія, які об'єднуються в блоці, Народний рух України під проводом незмінного В'ячеслава Чорновола, Народно-демократична партія на чолі з прем'єр-міністром Валерієм Пустовойтенком. На успіх претендують Всеукраїнське об'єднання "Громада" Павла Лазаренка та Прогресивно соціалістична партія Наталії Вітренко. Обидва проекти з'явилися внаслідок конфлікту: Лазаренко репрезентував частину дніпропетровського істеблішменту, що виступила проти Кучми; Вітренко створила партію з соціалістів, невдоволених "ренегатством" і "співпрацею зі злочинним режимом" Мороза.

Програмою ціллю КПУ стає "націоналізація", призупинення приватизації, застосування "репресивних" заходів для повернення вивезених за кор-

дон капіталів, "відродження СРСР" та розірвання стосунків з НАТО і ЄС. НРУ стоїть на дзеркально протилежних позиціях. Блок СПУ-СелПУ, "Громада" будують кампанію на популістських закликах поєднати все найкраще радянської та капіталістичної системи. ПСПУ Вітренко проходить до парламенту завдяки популярності в рідній Сумській області (де ПСПУ здобула 20% голосів виборців) та радикальній риторичі й закликам не довіряти "старим лівим", що продалися "капіталу". Всі опозиційні партії закликали до рішучої боротьби з корупцією та злочинністю, що поширилася на економіку держави [19, с.9].

НДП як "партія влади" апелювала до необхідності збереження стабільності та підтримки президентського курсу. Несподівано для всіх до лідерів перегонів на останньому етапі приєдналися Партія зелених України та Соціал-демократична партія України (об'єднана). ПЗУ позиціонувався як аполітичний проект, не пов'язаний з вибором між "правими" і "лівими", "владою" і "опозицією", "капіталізмом" і "комуністичним реваншем". Певна протестність та альтернативність ПЗУ привабляла виборців, які в іншому разі швидше за все проігнорували б вибори. Отже, ПЗУ зібрав голоси молодого, освіченого, міського електорату по всій Україні. Успіх ПЗУ в 1998 р. став першим і останнім прикладом виборчої кампанії заснованої на "позаідеологічній" платформі, за рамками конфліктів та суперництва, що має місце в політичному процесі країни. Складніше з виявленням ресурсу чи ідеї, які допомогли пройти в парламент СДПУ(о). Легалізація використання так званого "адміністративного ресурсу" відбулася саме в 1998 р. При чому його застосовували як лідери пропрезидентських, так і опозиційних сил. Зокрема, напередодні виборів закривається газета "Правда України", яка відкрито підтримувала Лазаренка і дозволяла критичні публікації проти Кучми. Через позов СДПУ(о) було закрито пролазаренківську газету "Всеукраїнські відомості". Водночас несподівано високий результат лазаренківської "Громади" на Дніпропетровщині (де "Громада" здобула 25% голосів виборців регіону) був досягнутий не без впливу адміністративних та фінансових важелів. Через специфічні історичні обставини (в Росії в 1996 р. Борис Єльцин виграв вибори у лідера КПРФ Геннадія Зюганова) діяв і "російський фактор". Більшість російських ЗМІ слідом за президентом Єльциним підтримували антикомуністичні сили, насамперед НДП [13].

ЦВК зареєструвала 30 із 32 політичних партій і виборчих блоків, що претендували на участь у виборах, 8 подолали 4% бар'єр і розділили між собою 225 депутатських мандатів. При перерахунку голосів у мандати використовувалась методика Томаса Хейра, згідно з якою загальна сума голосів, поданих за партії, що подолали 4% бар'єр, ділиться на кількість мандатів (225).

Новий закон "Про вибори народних депутатів" від 18 жовтня 2001 р. зберіг змішану виборчу систему. Головною відмінністю стало введення інституту грошової застави (у розмірі 15 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян для партії або блоку партій та 60 НМ для мажоритарників) замість збору підписів. На відміну від 1994 р. та 1998 р., збільшилася кількість політичних блоків. Зокрема, з 6 основних гравців, що потрапили до парламенту, 3 були блоками. Вперше в історії України політичні структури переймали назву від імені своїх харизматичних лідерів: "Блок Віктора Ющенка", "Наша Україна", "Виборчий блок Юлії Тимошенко". Провладний блок „За єдину Україну” не скористався з цієї технології з огляду на низький рейтинг влади серед населення і через небажання Кучми створювати з фігури прем'єр-міністра Анатолія Кінаха ще одного потенційного, сильного суперника в боротьбі за Владу [16, с.14].

У 2002 р. стала простежуватися залежність між голосуванням виборців за партійні списки та за кандидатів у мажоритарних округах. Найбільший зв'язок можна було простежити в Західному регіоні та Києві, де в мажоритарних округах вигравали кандидати, які заручилися підтримкою "Нашої України" та Ющенка особисто. На сході, особливо на Донеччині виборці підтримали висуванців блоку "За єдину Україну". Водночас, незважаючи на свою перемогу по списку в 100 округах, лише 6 кандидатів від КПУ перемогли в мажоритарних округах. У 2002 р. до парламенту обрано 67% членів партій (68% у 1998 р.). Водночас частка самовисуванців зменшилася з 57% до 40%. В одномандатних округах найбільше популярність здобули висуванці Блоку "За єдину Україну!" (68 депутатів) та Блоку Віктора Ющенка "Наша Україна" (42 депутати) [13].

Результати парламентських виборів 2002 р. засвідчили появу в Україні потужної не лівої, ринково орієнтованої політичної сили з популярним, харизматичним лідером на чолі. Вперше з 1990 р. КПУ зазнала поразки не лише від націонал-демократів, а й від "партії влади": в базовій для комуністів Донецькій області більшість здобув блок "За єдину Україну", або радше його місцева номенклатурно-бізнесова гілка, яка виборола тоді ще непереконливу перемогу для Леоніда Кучми в другому турі президентських виборів. Перед президентом, який витратив половину свого другого терміну на подолання політичної кризи у зв'язку з "касетним скандалом", поставав вибір між двома угрупованнями, двома політико-економічними моделями подальшого розвитку держави.

Вибори до Сейму та Сенату, що відбулися у 2001 р. не принесли ніяких несподіванок. Переможці (СЛД) були відомі заздалегідь. Йшлося насправді лише про ступінь їхньої перемоги. В той час як правиця переживала скандальні розколи та перегрупування сил, лівиця демонструвала єдність і впевненість у майбутні перемозі: лідер СЛД

Лешек Міллер навіть оприлюднив персональний склад свого майбутнього уряду [15].

Не виключено, такі передумови виборчої кампанії призвели до того, що в голосуванні 23 вересня 2001 р. взяла участь найменша кількість виборців з часів ПНР – 46,3 %. Незважаючи на те, що СЛД отримала безпрецедентну в історії сучасної Польщі підтримку 41,4 % голосів тих, хто взяли участь у виборах, цього виявилось недостатньо для формування самостійного кабінету.

Крім блоку СЛД-УП до Сейму потрапили ще п'ять угруповань – ліберальна "Громадянська платформа", консервативне "Право і справедливість", католицько-націоналістична Ліга польських родин, а також дві селянські партії, традиційна ПСП та популістсько-радикальна "Самооборона".

Отже, політичні системи України та Польщі відносяться до постсоціалістичних, трансформаційних. В Польщі на відміну від України процес трансформації можна вважати закінченим після вступу до ЄС. Україна ж і далі знаходиться у стані

переходу. Важливу роль у демократизації обох країн відіграли політичні партії, зокрема, через парламентську діяльність. Саме позиція парламентської більшості була, і є однією з визначальних у визначенню зовнішнього і внутрішнього політичних курсів країни. Під час виборів громадськість висловлювала власну позицію та формувала виборні органи влади. Провладні та опозиційні партії і блоки, в свою чергу, під час передвиборчих кампаній, і не тільки, завойовували електорат. В кожній із країн це мало свою специфіку. Так, в Україні перед виборами постійно міняли (приймали нові) закони про вибори, про президентські сили постійно робили все задля того, щоб домінувати в парламенті легальними, а інколи й іншими методами. В Польщі дані процеси проходили дещо по-іншому, вдалася взнаки і географічна близькість до політичної Європи, і пізніший прихід комуністичного режиму, і поперемінне домінування у парламенті лівих і правих сил (зміна влади та опозиції).

1. Баранова С. Проблеми трансформації тоталітарного режиму в Україні // Студії політичного центру "Генеза". – 1997. – № 1. – С. 12 – 17.
2. Вибори народних депутатів України 31 березня 2002 р. // <http://www.nbu.gov.ua/>
3. Грязнова О. Політичні партії та вибори 2002 р. до Верховної Ради України // Парламент. – 2002. – № 2. – С. 2 – 5.
4. Грановський В. Вибори у Польщі: сильним світу сього є над чим замислитися // Дзеркало тижня. – 2001. – 29 верес. – С. 6.
5. Даудерштаут М., Герріс С., Маркус Д. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі / Переклад з англійської. – К.: Основні цінності. – 2000. – 232 с.
6. Дем'янець В. Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х рр. // Людина і політика. – 2001. – № 4. – С. 29 – 34.
7. Електоральна участь під час парламентських виборів на Україні // <http://www.politic.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=38&c=729>
8. Зеленько Г. Україна – Польща: політико-владні структури в умовах модернізації // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 29 – 35.
9. Козуля О. Праві і правоцентристські партії напередодні парламентських виборів 1998 р. // Нова політика. – 1997. – № 6. – С. 2 – 7.
10. Корнієвський О., Грицак П. Польща після вересня 2001 р.: внутрішні зміни та зовнішня політика // Президент. вісн. – 2001. – № 38. – С. 8.
11. Малеев К., Яневський Д. Політична арена України: ситуація в квітні-травні // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5-6. – С. 103 – 110.
12. Новакова О. Досвід Польщі для України // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 148 – 150.
13. Політичні огляди 201.02.06 Тренди незалежності: українці на виборах // info@kandydat.com.ua
14. Результати виборів до Сейму Сенату у Польщі 1997 р. // http://www.encyklopedia.servis.pl/wiki/Wybory_parlamentarhe_wPolsze_1997
15. Результати виборів до Сейму і Сенату у Польщі 2001 р. // http://www.encyklopedia.servis.pl/wiki/Wybory_parlamentarhe_wPolse_2001
16. Телешун С. Формування якісно нової політичної системи в Україні: Влада, партії, суспільство // Трибуна. – 2000. – № 3 – 4. – С. 13 – 16.
17. Томенко М. Підсумки парламентських виборів в Україні (Політичні орієнтації і надання переваг електорату) // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 107 – 119.
18. Томенко М. Підсумки парламентських виборів України // Політична думка. – 1998. – № 13. – С. 13 – 24.
19. Шаров І. Тринадцята річниця незалежності України: здобутки та втрати // Голос України. – 2004. – 27 серп. – С. 8 – 9.
20. Populizm a demokracja / Redakcja naukowa Radoslaw Mazkowski. Instytut Studiow Politycznych Polskiej Akademii Nauk Warszawa 2004.

21. Короткий оксфордський політичний словник / За редакцією Іена Макліна й Алістера Макмілана: переклад з англійської. – Київ: Видавництво Соломії Павличко "ОСНОВИ", 2006.
22. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник П. Горбатенко; За ред. В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

SUMMARY

Moroz I. THE FORMATION OF PARLIAMENTARIANISM IN TRANSFORMED SOCIETIES OF UKRAINE AND POLAND REPUBLIC

Poland is the member of EU, a country with the proof economic system and stable level of welfare of population, unlike it in Ukraine of such stability it is not. It is tied-up, above all things, with an internal political situation in Ukraine: pro-western president, pro-russian premier, political crises which took place one by one after victory of orange command; all of it not by the best appearance influences on subsequent development. That is why the study of Polish experience of activity of political establishment and also functioning of political institutes is important for modern Ukraine, in particular for parliament.

I. ОСАДЦА (Чернівці)

РЕВОЛЮЦІЇ 1989 р. У ЦСЄ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У РЕСПУБЛІЦІ БОЛГАРІЯ

Наприкінці 80-х рр. XX ст. унаслідок оксамитових революцій у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) розпочалися політичні трансформаційні процеси. Аналогічні процеси спостерігалися і в Радянському Союзі. Проголошуючи свої наміри розбудови демократичного суспільства, країни ЦСЄ прагнули ввійти в європейський та євроатлантичний простір. Одним із проявів трансформаційних процесів стала зміна партійних систем у країнах ЦСЄ. Досить своєрідним був перехід Республіки Болгарія (РБ) від тоталітарної до плюралістичної партійної системи і цьому сприяли деякі особливості країни: авторитет комуністів у РБ був сильнішим, ніж у більшості країн ЦСЄ, не існувало історичних передумов зміни партійної системи, демократичні цінності були майже відсутні у суспільній свідомості. Саме на прикладі РБ можна відслідкувати зміну партійної системи країни після повалення тоталітарного режиму. Отже, набуває актуальності детальний аналіз партійних трансформаційних процесів та впливу нової партійної системи на євроінтеграційні і євроатлантичні намагання країни.

Чисельні політичні партії та громадські організації, які з'явилися після 1989 р., стали основними політичними акторами зародження нової партійної системи у РБ. Багато з них з'явилися спонтанно, де-факто – нелегально, за існуючої соціалістичної нормативної бази і Конституції, які утверджували керівну роль Комуністичної партії Болгарії (БКП). Вони не мали чіткої організаційної структури та досвіду в політичній боротьбі, але саме вони виступали проти політичної монополії комуністичної партії та створили умови для участі в демократичних трансформаційних процесах. Повалення уряду Т. Живкова і події, що розвива-

лися в країні восени 1989 р., вплинули на мирний перехід від тоталітарного режиму до багатопартійності і партійного плюралізму.

У контексті сучасних політичних процесів в Україні практику зміни та становлення партійної системи слід розцінювати як різновид досвіду. Аналіз останніх політичних подій в Україні вимагає від політичної науки вивчення функціонування партійних систем тих країн, що вже подолали такі труднощі, зокрема партійної системи РБ. Наприклад, чималим позитивним моментом для України слугував би болгарський досвід розведення парламентських та місцевих виборів, створення парламентської коаліції та обрання прем'єр-міністра, реформування різних галузей на шляху до вступу в НАТО та ЄС тощо.

В останні роки минулого століття в Європі спостерігається період трансформаційних, модернізаційних процесів який призвів до демократизації у деяких країнах. Вагомю роль у цих процесах відіграють політичні партії. Демократія без політичних партій є недієздатною [26, с. 3]. "І хоча демократична модель не є ідеальною, але вона є оптимальною для сучасної цивілізації. Ми маємо потребу у політичній культурі дискусій, яка відповідала б духу античних міст – полісів, що стали колыскою демократії", – стверджує О.Лафонтен [16, с. 146].

Теоретичні та методологічні аспекти трансформаційних змін у постсоціалістичних країнах ЦСЄ досліджують здебільшого західні вчені Г. Ерме, Дж. Лінц, Л. Даймонд, С. Хантінгтон, А. Лейпхарт, Г. Ді Палма, Дж. Мангейм, Р. Річ, Д. Поттер, А. Степан, Р. Бова, Н. Бермео, Р. Гюнтер, П. Діаманторус, А. Пшеворський, З. Бжезинський, Ф. Фукуяма та інші. Усі вони вказують на значен-

ня політичних партій у процесах трансформаційних змін, що сколихнули ЦСЄ в кінці ХХ ст. Серед закордонних учених, які досліджували проблеми політичної трансформації та демократизації можна виділити Г. Алмонда, З. Бжезінського, Д. Белла, Н. Бермео, І. Валерстайна, Р. Гюнтера, Р. Даля, Р. Дерендорфа, М. Дюверже, Дж. Мангейма, Т. Парсонса, А. Пшеворського, Р. Річа, Д. Росту, А. Лейпхарта, С. Ліпсета, Дж. Сарторі, Ф. Фукуяму, С. Хантінгтона та інших. Західні науковці політичні трансформації країн ЦСЄ характеризували у контексті основних загальноєвропейських і світових процесів, а це не завжди враховує національні моделі розвитку, які часто екстраполюються на зовсім іншу соціальну діяльність [6, с. 225].

Проблемами політичних партій в Україні успішно займаються такі вчені як В. Бабкін, В. Бебик, І. Варзар, А. Білоус, С. Василенко, О. Гарань, В. Горбатенко, В. Журавський, М. Кармазіна, О. Картунов, М. Кириченко, А. Колодій, В. Кремінь, І. Кресіна, А. Круглашов, І. Курас, Б. Кухта, Е. Лозовий, Ю. Макар, Е. Пуфлер, Ф. Рудич, С. Рябов, А. Слюсаренко, М. Томенко, Ю. Шведа, Б. Ярош, М. Примуш та інші. Більшість з них використовували у своїх дослідженнях компаративний метод, який дозволив виявити загальнополітичні закономірності розвитку постсоціалістичних країн, за допомогою зіставлення однотипних явищ і процесів: владних інститутів, партій, електоратів [6, с. 225]. Але в доробку вітчизняних учених немає спеціальних праць, які б досліджували аналогічні процеси в болгарському суспільстві. Серед українських дослідників даної проблеми можна виділити В. Бурдяк. Її роботи охоплюють різні питання політичного життя РБ. Вона опублікувала чимало наукових праць по РБ. Однією з найсерйозніших робіт В. Бурдяк, в якій вона детально досліджує політичну трансформацію болгарського суспільства на зламі епох, є робота 2004 р. “Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація”. Саме у даній монографії автор найбільш ґрунтовно досліджує партійну систему РБ. Вона описує події у політичному житті країни кінця 80-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. Автор викладає власне бачення і розуміння проблем переходу від однієї політичної системи до іншої та намагається об’єктивно проаналізувати результати здійсненої політичної трансформації у РБ. На думку автора, РБ стала частиною сучасного демократичного світу насамперед завдяки діючій парламентській системі, модернізованому поділу гілок влади, реальній багатопартійності та ідейному плюралізму [8].

Значний інтерес викликають праці російських вчених, які активно розробляють теоретико-методологічні підходи до політичної трансформації країн ЦСЄ. Це праці К. Гаджієва, С. Глінкіної, І. Орліка, Е. Задорожнюк, Ю. Зудінова,

М. Капустіна, А. Мельвіля, В. Мокшина та інших. Усі дослідники, в оцінках подій 1989-1990 рр., вважають, що мова йде про один з найбільш кардинальних поворотів у світовій політиці та історії. До болгарських вчених, що предметно вивчають проблеми пов’язані з становленням політичних партій у державі слід віднести Д. Андрєєва, К. Манчева, І. Кристева, Д. Канева, Л. Светлорусову, Р. Дімітрова, С. Малінова, І. Баєву, М. Пиргову, Г. Карасімеонова, М. Спасова, Г. Блізнашкі, Е. Дайнова [20].

Процеси становлення політичних систем та консолідації нових демократій у країнах ЦСЄ, що розпочалися після революцій 1989 р., проходили складно і суперечливо. Посткомуністичний період показав їх відмінності в економічних, соціальних і політичних структурах, незважаючи на подібний вплив комуністичної системи. Проте, до 1996 р. ці відмінності стали ще відчутнішими. В усіх країнах партійні системи створилися навколо різних зразків розколу. Вони значно відрізнялися від аналогічних демократичних структур західних систем, лише наближено їх нагадуючи. Відрізнялися і від тих систем де демократичні засади ще не склалися. Прогресивні економічні реформи, що проводилися урядами в країнах ЦСЄ йшли поруч з спадом умов життя громадян. Відмінності між державами ЦСЄ і в комуністичний період завжди були більші, ніж це зазвичай визнавалося на Заході. Основна лінія поділу пролягала між тими, хто підтримував ініціативу СРСР і тими, хто проводив свою політику. Коли країни вийшли з-під впливу СРСР, виявилось, що історичні, культурні та економічні відмінності, які передували комуністичній владі переважають над одноманітним впливом, який нав’язувався цим країнам зовні з кінця 40-х рр. Відзначимо також, що коли посткомуністичні країни зіткнулися з цими проблемами – ресурси необхідні і наявні для їх вирішення значно відрізнялися. Все це безперечно відобразилося і на консолідації демократії, яка в більшості країн знаходиться лише в зародковому стані [3, с. 264].

Чисельні політичні партії та громадські організації, які з’явилися після 1989 р., стали основним символом зародження демократії в Болгарії. Багато з них з’явилися спонтанно, де-факто – нелегально, при існуючій соціалістичній нормативній базі і конституції, які утверджували керівну роль (БКП). Вони були без організаційної структури і без досвіду в політичній боротьбі. Але саме вони заперечували різним чином, іноді досить сміливо, політичну монополію комуністичної партії і заклали підвалини побудови нової й удосконалення старої інфраструктури “партія-держава”. Ці факти викликали народження нових партій, і саме вони стали незамінним інструментом мирного переходу від тоталітарного режиму до демократії.

Історична практика тоталітарних режимів показала, що основним елементом, над яким техніч-

но будується політична влада, є тоталітарна партія. Тоталітарна політична партія це специфічна інституція, за допомогою якої здійснюється влада “вождя” і його оточення. Це своєрідна “державна в державі” з складною поділеною системою ланок, які здійснюють тоталітарний контроль над суспільством. Формально, виходячи з означення партії, за своїм призначенням, функцією, ідеологією і метою тоталітарна партія – інституція, що призначена ліквідувати демократію, і слугує машиною для досягнення і проведення політичної диктатури її вождів. Вона є неприйнятною до ідей демократії, багатопартійності [1, с. 181].

Встановлення тоталітарного управління в РБ у 1948 р. і його існування аж до 1989 р. характеризувалося деякими особливостями, які в цілому сприяли політичній монополії комуністичної партії в порівнянні з іншими східноєвропейськими і, особливо, країнами ЦСЄ. Серед них: відносна стабільність комуністичного режиму в країні, а також складність процесу його розпаду після листопада 1989 р. [14, с. 49].

На відміну від Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Німецької демократичної республіки, навіть самого Радянського Союзу, РБ до 1989 р. не відчувала значного супротиву режиму, що свідчило як про його репресивність, так і про певну соціальну опору серед населення. У період “перебудови” М. Горбачова в РБ почалися спроби супротиву режиму, але він був спрямований не проти комуністичної партії, а головним чином особисто проти режиму Т. Живкова [27, с. 20; 25, с. 32; 18, с. 17].

Перша спроба зміни політичної системи на демократичну відбувалася в умовах домінування БКП в політичному середовищі та слабкої опозиції. Це також визначало характер зміни типу партій від тоталітарного до демократичного. На відміну від деяких комуністичних партій в Центральній Європі (Польща, Угорщина) в БКП не відбувся процес радикального відмежування від тоталітарного минулого та розколу між марксистсько-комуністичним і соціал-демократичним крилом, а курс на поступову зміну і адаптацію до демократичного політичного середовища часто відбувався під тиском внутрішньопартійної та зовнішньопартійної опозиції. Таке захоплення модернізацією і соціал-демократизацією мало негативні наслідки при переході країни до демократії і ринкової економіки [10, с. 22].

Початком розпаду типу “партія-державна” слід вважати 10 листопада 1989 р. На відміну від інших країн комуністичного режиму (Польща, Угорщина), де партійна монополія закінчилася крахом самого режиму внаслідок формування опозицій, в РБ вона закінчилася після усунення від влади лідера БКП Т. Живкова [2, с. 245].

На нашу думку до цього процесу призвели три основних фактори. Перший і найвагомійший – це початок радикальних змін в інших східноєвропей-

ських країнах за мовчазною згодою Комуністичної партії Радянського Союзу на чолі з М. Горбачовим. Сам Горбачов намагався зберегти соціалізм за допомогою його реформування і компромісу з опозиційними силами. Це призвело до усунення від влади дискредитованих діячів типу Живкова і їх заміни новими, реформаторськи налаштованими діячами [18, с. 101]. Тому зовнішню опору режиму Т. Живкова було втрачено, а це зіграло одну з основних ролей у стимулюванні внутрішньопартійних противників БКП проти режиму Живкова. Специфічним каталізатором протестних настроїв і незадоволення були розповсюджені російською пресою і телебаченням передачі, в яких під впливом “перебудови” у об’єкт критики перетворився комуністичний режим. За іронією долі, режим Живкова у значній мірі постраждав від ЗМІ “братської країни”, які “вибили опору” з під ніг БКП [10, с. 28-29].

Другим фактором було загострення протиріч у самій Комуністичній партії між комуністичними-реформаторами і ортодоксальними проживковськими діячами. Навколо П. Младенова і А. Луканова члени вищого керівництва БКП сформували групу реформаторів, схильних до зміни Живкова і прийняття засобів лібералізації режиму, включаючи пом’якшення форм партійної монополії. Дані діячі стали провідними фігурами, що замінили Живкова, і очолили БКП після 10 листопада 1989 р. З їхнього боку характерним було усвідомлення необхідності серйозних реформ для подолання кризи [2, с. 246].

Третім суттєвим фактором стали суспільні настрої і прояви явного і скритого супротиву курсу Т. Живкова, загальне бажання, особливо серед інтелігенції, міського населення і молоді, демократичних змін. Новим феноменом для Болгарії була поява дисидентства, як масового явища, що призвело до серйозних розколів у самій комуністичній партії [7, с. 99-100].

Організований супротив перших неформальних клубів і об’єднань, таких як Громадський комітет захисту Русе (створений у 1988 р.), Клуб гласності та демократії (1988 р.), “Екогласність” (1989 р.), Незалежне об’єднання захисту людських прав (1988 р.), Незалежна конфедерація праці “Подкрепа” (1989 р.), Комітет захисту релігійних прав (1988 р.), “Громадська ініціатива” (1988 р.) і інші намагалися вплинути на зміни в системі керівництва [7, с. 101]. Режим використовував усі свої ресурси проти них, включаючи і засудження на різні терміни їхніх лідерів і активістів. Деякі лідери БКП намагалися пом’якшити репресії, а саме обійтися виключенням з лав партії та звільненням з роботи. Всупереч усьому дані організації отримали суспільний резонанс в основному серед інтелігенції, через передачі “Вільної Європи” й інших радіостанцій. Така форма передачі інформації дала змогу ознайомитися з нею великій частині населення.

Реальний процес краху комуністичної монополії почався 10 листопада 1989 р. з відставки Т. Живкова та його прихильників з основних партійних і державних посад. Даний процес пройшов три етапи.

Перший етап (10 листопада 1989 р. – 13 січня 1990 р.) окреслилися двома основними процесами – перший відображав лібералізацію режиму і спробу зберегти позиції комуністичної партії, відступивши з мінімальними втратами, а другий процес характеризувався виникненням перших політичних партій і організацій, які боролися за демократизацію політичної системи [17, с. 134].

Лібералізація режиму виражалася, головним чином, у зміні кадрів вищих партійних ешелонів, а саме в усуненні від влади представників консервативного крила, тісно пов'язаного з Т. Живковим. Ці діячі намагалися поступово перейти до демократизації комуністичної партії, спрощення державно-партійної монополії заради побудови “демократичного соціалізму” й усунення марксистсько-ленінської моделі “партійної держави” [7, с. 99-100]. Під натиском бурхливих подій і початком активізації громадського суспільства, комуністична партія спрямувала усі намагання на збереження власної позицій з мінімальними втратами, контролювання процесу народження багатопартійності і, особливо, антикомуністичних політичних організацій. Специфічні болгарські умови були пов'язані з важким і поступовим витісненням комуністичної партії з провідних керівних позицій для звільнення місць новим силам [10, с. 31].

Під час першого етапу лібералізації режиму найхарактернішим моментом була поява нових політичних партій, організацій і об'єднань, які своєю появою покінали з монополізацією влади БКП і запропонували програми змін системи в напрямку розвитку демократії. Фактично, вони утворювалися нелегально, оскільки конституція (стаття 1 чинної конституції) і закони не допускали багатопартійності. Використовуючи законодавство і конституцію а також використовуючи нові політичні суб'єкти (враховуючи власний минулий досвід), БКП намагалася максимально обмежити можливості своїх нових конкурентів.

Апогеєм процесу народження багатопартійності було створення Союзу демократичних сил (СДС) з декількох політичних організацій, які сформувалися як опозиція [23, с. 29-30]. В установчій декларації СДС висловився за радикальні зміни існуючої соціально-економічної і політичної систем, включаючи знищення монополії комуністичної партії і зняття з неї атрибутів однопартійної влади [4, с. 236]. Історія СДС починається 7 грудня 1989 р. з з'їзду антикомуністичної опозиції. Засновниками були політичні організації різного типу – клуби, союзи, асоціації і політичні партії [13, с. 48]. В кінці грудня до СДС приєднались ще Радикал-демократична і Демократична партії, в січні – ще три політичні організації всту-

пили до СДС, з якими в загальному стало 15 членів.

З грудня 1989 по червень 1990 рр. тривав процес консолідації і легітимізації СДС. Створений нелегально, проти існуючої конституції і законів, СДС виник як коаліція партій і різноманітних об'єднань. Основною характерною рисою СДС у цей період було стрімке зростання партії, як масового руху, тісно пов'язаного з народженням громадського суспільства. СДС фактично законно спромоглася увійти в політичну систему країни (січень-травень 1990 р.) внаслідок згоди лідерів БКП, яка визнала СДС після низки переговорів [7, с. 102].

Одночасно в коаліції існував дисбаланс щодо сил між окремими партіями і об'єднаннями, які сформували умовно три блоки – великі історичні партії (Болгарський землеробський народний союз (БЗНС)-“Никола Петков”, отримав 30 місць у Великих народних зборах (ВНЗ), Болгарська соціал-демократична партія (БСДП) – 22 місця, Федерація клубів за гласність та демократію – 23 місця), середні партії і організації (“Екогласність”, отримала 17 місць) і малі партії й об'єднання (Зелена партія (БЗП), отримала 9 місць, Демократична партія (БДП) – 7 місць, Радикально-демократична партія (БРДП) – 6 місць та інші), позапартійні отримали 20 місць [12, с. 34].

Такий дисбаланс спричинив наступні конфлікти і розпад коаліції. На виборах до Великих народних зборів СДС постав як основний політичний суб'єкт і друга по чисельності парламентська група [4, с. 237-238].

Легалізація антикомуністичної опозиції в особі СДС дала поштовх до діалогу БКП з СДС у формі Національного круглого столу. Основною метою цього специфічного інституту трансформаційних змін було визнання меж і напрямків демократичних змін, які стануть основою для необхідних змін у Конституції і законах, за допомогою яких легалізується нова демократична політична система. Круглий стіл можна умовно поділити на декілька етапів. Період з 3 по 18 січня був фазою попередніх консультацій. Далі були спроби підписання ряду документів, але вони не були успішними. Завершальним моментом у переговорах стало 3-15 травня 1990 р., коли учасникам вдалося знайти компроміс.

Саме сприйняття СДС як основної опозиційної сили у переговорах стало найвідчутнішим проривом у партійній монополії. Всупереч розбіжностям у цілях і результатах круглого столу [15, с. 342; 22, с. 83], його проведення мало величезне політичне значення для популяризації і появи нової опозиційної сили. Це було початком легалізації її діяльності.

Події, що відбувалися під час круглого столу, транслювалися по телебаченню у прямому ефірі і вони стали винятковим фактором становлення СДС, призвели до культурного шоку, оскільки

розбили нажиті десятиліттями ідеологічні стереотипи, усунули з керівних ролей БКП і відродили багатопартійність та політичну опозицію.

Історичним фактом виключного значення було те, що комуністична партія й опозиція намагалися за круглим столом здійснити мирним шляхом цивілізований перехід до демократичної політичної системи і запобігти громадським конфліктам з непередбачуваними наслідками. За своїм характером це був продукт компромісу разом із багатьма рішеннями, які мали також компромісний характер, але в цілому ці події відіграли визначну роль у початку переходу і побудови основ політичної демократії, без якої неможливі були б зміни. Круглий стіл фактично виявився другим парламентом, який змінив офіційні інституції влади і поклав початок розпаду системи політичного монополізму [11, с. 10].

Другий етап (18 січня – 10 червня 1990 р.) – крах монополії комуністичної партії, який характеризувався формальною демократизацією політичної системи за двома напрямками: перший – вилучення з існуючої конституції тексту про керівну роль комуністичної партії, а другий – створення демократичної політичної інфраструктури за допомогою прийняття нової Конституції і нових законів, які б регламентували діяльність політичних партій.

Згідно висловлювань тодішнього лідера і керівника делегації СДС Ж. Желева круглим столом “було розщеплено цілу політичну систему тоталітарного комуністичного режиму, яка існувала в Болгарії на протязі 45 років” [11, с. 25].

Таким чином, даний круглий стіл мав велике значення у процесі краху тоталітарної системи та зародженні багатопартійності в Болгарії. Велика частина рішень даного круглого столу вплинула в подальшому на формування змін до Конституції і прийняття ряду інших законів, які безпосередньо впливали на діяльність політичних партій.

Третій етап (червень 1990 р. – 12 липня 1991 р.) краху партійної монополії є найважливішим, з точки зору, створення юридично-конституційних основ нової демократичної політичної системи і остаточного знищення усіх формальних і наявних основ партійної монополії [19, с. 231].

Всупереч результатам круглого столу, проводилася величезна робота на підтримку тоталітарної системи і політичної монополії БКП. Відразу після виборів до ВНЗ склалися основи формування легітимних демократичних інституцій державної влади, як виразників народної довіри.

Перші вибори після початку переходу до демократії слід визнавати базовими відносно того величезного значення, яке мала легалізація багатопартійності і демократичних змін в цілому. На виборах була представлена більшість політичного спектру РБ [5, с. 270]. Для РБ перші вільні вибори мали ще одне велике значення, в порівнянні з іншими країнами-членами ОВД, а саме так звана

перехідна ситуація. ВНЗ отримали від парламенту повноваження, які дозволяли йому вирішити нагальні завдання, прийняти нову демократичну конституцію, будувати основи політичної системи у відповідності з принципами ліберальної демократії. Відповідно, ВНЗ потрібно було остаточно прийняти кореговану нову модернову соціалістичну конституцію.

Вибори до ВНЗ були проведені за змішаною виборчою системою, яка поєднувала елементи мажоритарного принципу з пропорційним, з прохідним бар'єром 4 %. 200 місць у парламенті були виділені на вибори за мажоритарною системою у два тури, а решту 200 – за пропорційною системою за партійними списками [24, с. 101].

У виборах зареєструвалося 40 партій. У ВНЗ абсолютну більшість отримала БСП і її коаліційні партнери. СДС стала другою по силі політичною формацією, а БЗНС (колишні партнери БКП під час комуністичного режиму) – третьою силою. У ВНЗ увійшла і нова політична партія турецької етнічної меншини в Болгарії – Рух за права і свободи (РПС) [4, с. 238].

За останні 45 років партійна монополія БКП була замінена на політичний плюралізм, і сама БКП була поставлена в ситуацію конкуренції, парламентського протистояння з новими політичними силами [21, с. 78].

Завершенням процесу остаточної зміни монополії комуністичної партії відбулося після прийняття нової болгарської Конституції 12 липня 1991 р. [9, с. 9]. З одного боку, вона легітимізувала принципи політичного плюралізму (глава 11, стаття 1) і свободу об'єднання громадян у політичні партії (глава 11, стаття 3). З другого боку вона, відображаючи минулий історичний досвід, утвердила заборону формування “державної” партії, тобто заборонила партійну монополію у державних інституціях (глава 11, стаття 2). Вона забороняла партії тоталітарного та іншого типу, які ставлять своєю метою насильне захоплення державної влади (глава 11, стаття 4) [4, с. 239].

Таким чином, в РБ історично склалися передумови зародження багатопартійності. Ще в період тоталітарного режиму (1947 – 1989 рр.) були спроби зміни монополії БКП, але більшовицький (комуністичний) режим мав доволі великий авторитет, комуністична партія не цуралася репресій проти інакомислячих і не було чітко організованої опозиції [2, с. 251], а особливо не вистачало лідера цієї опозиції. І все це тривало до кінця 80-х років ХХ ст., до початку повалення комуністичних режимів у колишніх країнах-членах ОВД.

Сам процес становлення багатопартійності в РБ проходив доволі динамічно, достатньо згадати, що за декілька місяців 1990 р. ситуація в країні досить кардинально змінилася, а саме відбулися зміни в різних органах влади, де на місце комуністів прийшли опозиційні діячі. Водночас вплив БКП у суспільстві залишався дуже сильним, але сам факт

зміни тоталітарного режиму призвів до безповоротності демократичних процесів у країні. Подальші події довели історичну вагу даних процесів у РБ.

1. Аренд Х. Тоталитаризмът: Изследване / Прев. от англ. Ирина Васева. – София: Панорама, 1993. – 252 с.
2. Баева И. България и Източна Европа. – София: Парадигма, 2001. – 272 с.
3. Бурдяк В. Консолидация новых демократий у посткоммунистических странах (на примере Республики Болгарии) // Научные работы Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм. – Т. 6 (8), 2001. – С. 255-265.
4. Бурдяк В. Партії в політичній системі Болгарії у період трансформації // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 173-174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 233-249.
5. Бурдяк В. Політична еволюція болгарського суспільства: ідеологія та практика 90-х рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 73-74. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 265-281.
6. Бурдяк В. Політична трансформація у постсоціалістичних країнах: теоретичні та методологічні підходи до проблеми // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута. – Т. 10-11, 2005. – С. 224-237.
7. Бурдяк В. Процес виникнення та становлення болгарської опозиції як нової політичної сили демократичного розвитку суспільства // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 96-97. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 97-111.
8. Бурдяк В. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. – Чернівці: Рута, 2004. – 520 с.
9. Вълканов В. Обобщен поглед върху проектите за нова Конституция // Ново време. – № 3. – София, 1991. – С. 3-9.
10. Димитров Р. Формирането на българската опозиция 1989-1991 // Bulgarian quarterly. – София: Деметра, 1991. – С. 11-59.
11. Желев Ж. В голямата политика. – София: Труд, 1998. – 336 с.
12. Карасимеонов Г. Новата партийна система в България. – София: ГорексПрес, 2003. – 224 с.
13. Карасимеонов Г. Политическите партии. – София: ГорексПрес, 2000. – 188 с.
14. Коев С. Комунизмът – престъпление срещу личността на човека & други съждения по пътя на логиката: Изследване. – София: Галик, 1992. – 104 с.
15. Кръглата маса. Стенографски протоколи 3.І-15.V1990". – ИК "Библиотека 48". – 872 с.
16. Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире. – М.: Международные отношения, 1990. – 168 с.
17. Михайлов С. Възроденският процес в България: Изследване. – София: М & М, 1992. – 280 с.
18. Михайлов С. Живковизмът: През призмата на една лична драма: Спомени. – София: М-8-М, 1993. – 184 с.
19. Михайлов С. Сталинският тоталитаризъм. – София: М 8 М, 2000. – 415 с.
20. Осадца І. Теоретичні та методологічні аспекти дослідження партійних систем країн Центрально-Східної Європи // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. Том 14. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 196-200.
21. Пиргова М. Парламентарна система в България: Институционални проблеми на прехода. – София: ИПК РАЦИО-90, 1998. – 124 с.
22. Симеонов П. Голямата промяна 10.XI.1989-10.VI.1990. Опит за документ. – София: Отечество, 1996. – С. 83.
23. Спасов М. Създаването на СДС [Съюз на демократичните сили] 1988-1991 г. – София: ИК Гутенберг, 2001. – 350 с.
24. Стойчев С. Избирателно законодателство и избори в периода на прехода към демокрация: Крит. анализ. – София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 1992. – 272 с.
25. Чакъров К. От втория етаж към нашествието на демократите. – София: Книгоиздателска къща Труд, 2001. – 184 с.
26. Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. посібник. Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.
27. Яхиел Н. Тодор Живков и личната власт: спомени, док., анализи. – София: М-8-М, 1997. – 448 с.

SUMMARY

Osadtsa I. THE REVOLUTIONS OF 1989 IN CENTRAL-EASTERN EUROPEAN COUNTRIES AND ITS INFLUENCE ON THE TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN REPUBLIC OF BULGARIA

The article deals with peculiarities of Bulgarian revolution of 1989. The specificity of Republic of Bulgaria Party system foundation after the collapse of totalitarian communist regime. The author proves that the collapse of the T. Zhivkov regime was caused three basic factors: the start of radical changes in Eastern-European countries, the enhancement of internal cleavages in CPB, public discontent of the T. Zhivkov political course.

A. РОМАНЮК (Львів)

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАБІЛЬНОСТІ УРЯДІВ УКРАЇНИ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН З НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКОЮ ФОРМОЮ
ПРАВЛІННЯ**

Рубіжним етапом в історичному розвитку більшості країн Центральної та Східної Європи було падіння «Берлінського муру». Воно символічно знаменувало собою завершення «радянського» періоду, який був пов'язаний із функціонуванням відмінного за формою, але подібного за своєю авторитарною суттю політичного режиму. Процес звільнення призвів до встановлення демократичної моделі з відповідною системою влади, політичними інститутами, тощо. Зміни, що відбулися і продовжуються, поставили перед науковцями комплекс завдань не лише щодо усвідомлення існуючого стану політичного розвитку та наявних тенденцій, але і щодо творчого засвоєння досвіду демократичних країн з різним рівнем консолідації демократії. Ці завдання мають як науково-методологічний формат, внаслідок молодого віку політичної науки в більшості країн цього регіону, так і політико-інструментальний щодо пошуку відповідей на актуальні завдання політичного розвитку. Одним з цього ряду є завдання дослідження феномену урядової стабільності країн цього регіону. В Україні за незначним винятком питання урядової стабільності не стало предметом самостійного аналізу [1]. Натомість, в країнах Центральної Європи де досвід формування урядів на підставі результатів парламентських виборів трохи більший, означена тема стала предметом аналізу дослідників [2, 3,4]. Питання урядової стабільності на теоретико-методологічному рівні та стосовно урядів демократичних країн досліджується ґрунтовно на протязі значного періоду часу, що і спонукає нас звертатися до творчого доробку європейських та американських науковців.

Поняття урядова стабільність є характеристикою лише демократичних країн. Безперечно з формальної точки зору в авторитарних режимах існують уряди і в переважній більшості випадків вони характеризуються високим рівнем стабіль-

ності. Однак, за своєю сутністю, щодо зазначеного типу політичного режиму складно говорити про категоріальну коректність застосування даного терміну. Уряд виступає інститутом, який поєднує в собі дві складові: політичну та адміністративну і покликаний здійснювати виконавчу владу в країні самостійно або спільно з головою держави протягом чітко окресленого терміну. Адміністративна складова уряду включає в себе верхівку піраміди державної бюрократії, покликаної забезпечувати професійний рівень управління країною. Політична складова забезпечується представниками партій, що брали участь у загальних конкурентних виборах і отримали представницький мандат від виборців. Уряд формується внаслідок затвердження в парламенті прем'єр-міністра/ повного політичного та персонального складу уряду/ складу і програми, тощо. Тобто, для затвердження парламентом уряду необхідно, щоб політична партія, або партії, які формують уряд, спиралися на парламентську більшість і їхні представники формально отримали на засіданні парламенту підтримку більшості. В даному випадку можуть існувати уряди, які мають більшість за рахунок депутатів від власної, або партій коаліції, або, у випадку урядів меншості, коли уряд постійно, або ситуативно підтримує більше 50 % депутатів. Але, в кожному разі, для того щоб виник уряд необхідна підтримка більшості депутатів парламенту. Внаслідок цього, інститут уряду є властивим парламентській та напівпрезидентській формам правління. Президентська форма правління передбачає монізм виконавчої влади, коли президент, обраний на загальних виборах, самостійно здійснює владу, відповідно функції уряду здійснює адміністрація президента. Таким, чином стабільність в якості характеристики уряду ми можемо розглядати стосовно країн з парламентською та напівпрезидентською формами правління. Оскільки Україна протягом всього періоду своєї незалежності відно-

ситься до країн з напівпрезидентською формою правління, ми плануємо розглядати показники її стабільності в порівнянні з показниками інших країн з подібною формою правління. Ми свідомо обрали дві групи країн – Західної Європи та Центральної, щоб врахувати історичний чинник відмінностей в тривалості демократичного розвитку.

Концепція напівпрезидентської форми правління була розроблена і впроваджена до політичної науки М.Дюверже для характеристики політичного режиму V республіки у Франції. Головними ознаками цієї форми правління М.Дюверже вважав: 1) президент обирається загальним голосуванням; 2) прем'єр-міністр і міністри володіють виконавчою та урядовою владою і залишаються на своїх посадах доти, доки парламент не є до них в опозиції [5, 166]. Відповідно дана система не є простим поєднанням, синтезом парламентської і президентської форм правління, а, як підкреслює М.Дюверже, є чергуванням між парламентською і президентською формами [5, 186]. Дж.Сарторі, який написав свою працю «Порівняльна конституційна інженерія» значно пізніше означеної статті М.Дюверже, виділяє наступні критерії напівпрезидентського або змішаного правління: по-перше, президент обирається на загальних прямих або не прямих виборах, головним є те, що президент не обирається у парламенті; по-друге, виконавча влада має подвійну структуру, тобто влада представлена двома лідерами – президентом, який є главою держави, і прем'єр-міністром, який очолює уряд [6, 115-116]. В подальшому цей автор зазначає, що президент є незалежним від парламенту, за рахунок свого обрання, однак не може управляти самостійно, а змушений це здійснювати через уряд. Відповідно прем'єр-міністр і його кабінет є незалежними від президента тим, що вони є залежними від парламенту, оскільки вони потребують парламентської довіри і їм потрібна підтримка парламентської більшості. Хоча в політичній науці існує точка зору про недостатність підстав для виділення напівпрезидентської форми правління в якості самостійної форми, одним з представників цього напрямку є А.Сіароф [7, 287], ми вважаємо, що дана форма має розглядатися в якості самостійної форми правління.

Згідно з А.Лейпхартом до напівпрезидентських республік в країнах Західної Європи відносяться Австрія, Ісландія, Ірландія, Португалія, Фінляндія та Франція [8, 121]. Оскільки серед системоутворюючих характеристик напівпрезидентської форми правління визначальними виступають формат повноважень президента щодо інших владних інститутів та його сила, верифікація нами позицій президентів означених країн з напівпрезидентською формою правління показує, що серед країн Західної Європи до них мають відноситись Франція, Ірландія, Португалія і Фінляндія [9, 204].

Серед країн Центральної Європи з напівпрезидентською формою правління для нашого аналізу ми обрали Польщу і Словаччину, внаслідок їхньої історичної, культурної та географічної близькості Україні.

Безумовно, формування та функціонування кожного окремого уряду виступає складним феноменом зв'язаним з діяльністю великої кількості політиків, посадовців, лобістів, зацікавлених груп, виборців, тощо. Саме такий широкий і складний комплекс акторів і процесів роблять кожен окремий уряд кардинально іншим, фактично унікальним. Відповідно питання стабільності/ не стабільності кожного окремого уряду є індивідуальними. Ми свідомі також, що у парламентських демократіях зміни в уряді залежать від змін в кабінеті, які у свою чергу детерміновані змінами в балансі сил в законодавчій владі. Однак, ми свідомо обрали одну з багатьох характеристик урядової діяльності – стабільність, усвідомлюючи, що показники високої стабільності не можуть бути еквівалентом ефективності та успішності урядової діяльності. Більше того стабільні уряди можуть характеризуватися низьким рівнем легітимності, ефективності, тощо. В той же час досягнути позитивних результатів уряду за умов його не стабільності дуже важко. На загал ми виходимо з припущення, що стабільна урядова діяльність виступає умовою успішної та ефективної діяльності уряду, опосередковано свідчить підтвердженням легітимності конкретного уряду та уряду взагалі.

Також ми свідомі того, що уряд не виступає єдиним цілим. Більшість парламентських демократій імпліцитно передбачають реалізацію доктрини колективної відповідальності кабінету. Ця доктрина констатує, що кабінет міністрів несе колективну відповідальність за кожне урядове рішення. Всередині кабінету міністри можуть боротися щоб відстояти певну позицію, відповідно, кабінет може мати серйозні розходження у поглядах. Однак, офіційно на розгляд громадськості повинно завжди представлятися спільне бачення. Якщо член кабінету програв суперечку, то доктрина колективної відповідальності кабінету однаково його стосується, незважаючи на те як сильно цей міністр не погоджувався із остаточним рішенням. Теоретично і у великій мірі практично міністр повинен подати у відставку або бути звільненим, якщо він або вона не погоджується, нехтує колективним рішенням кабінету.

Аналіз урядової стабільності передбачає окреслення не лише сутності поняття, але і індикаторів з допомогою яких ми зможемо виміряти рівень урядової стабільності. Одним з найбільш поширених варіантів вимірювання є оцінка тривалості дій уряду. Початком діяльності будь-якого уряду вважається факт його затвердження в парламенті. У свою чергу, формальним завершальним терміном функціонування уряду слід розглядати наступні парламентські вибори, коли обрання нового скла-

ду парламенту передбачає завершення діяльності попереднього уряду, навіть якщо уряд в повному складі буде переобраний на наступний термін діяльності парламенту. Таким чином, термін функціонування уряду має синхронізуватися із терміном функціонування парламенту між виборами. Згідно Пауля Варвіка терміном завершення діяльності уряду слід вважати його відставку та затвердження нового кабінету, відповідно він констатував, що «парламентська система, яка не продукує довготривалих урядів навряд чи може забезпечити ефективну політику, залучати широко поширену відданість громадян, або можливо навіть виживати для подальшої діяльності» [11, 139].

Стабільним ми вважаємо той уряд, який функціонує під керівництвом затвердженого парламентом прем'єр-міністра, зберігаючи незмінними свою політичну та персональну конфігурацію. Тобто, вихід у випадку коаліційного уряду, однієї з політичних партій зі складу уряду, або відставка міністра з посади є підставами трактувати завершення терміну функціонування уряду.

Найочевидніша і пряма одиниця вимірювання урядів – дні або місяці. В той же час даний ніби то універсальний показник може бути некоректним

внаслідок того, що країни відрізняються за конституційно визначеними термінами функціонування парламентів. Чотири роки не є універсальним терміном. В Швеції протягом 1969 – 1994 років парламент обирався на три роки, в Італії та Франції парламент обирається на п'ять років. Внаслідок цього показник в місяцях не може використовуватись самостійно, поряд з ним використовують індекс урядової стабільності. Він обраховується у відсотках і показує яку частину від максимально можливого часу – конституційний термін дії парламенту, працював уряд [1, 202].

В нашому аналізі ми будемо рахувати періодом урядової діяльності лише періоди між затвердженнями чергових урядів і не будемо враховувати відставок окремих міністрів та можливих змін в партійній конфігурації урядових кабінетів якщо вони не призвели до відставки уряду. В часовому вимірі ми беремо період від 1991 р., коли Україна стала незалежною, суверенною державою і враховуємо щодо кожної країни лише завершені парламентські терміни.

Таблиця 1

Характеристики стабільності урядів Республіки Франція

I	21.03/28.03. 1993 – 25.05/1.06.1997 (50 міс.)			
	1	E.Balladur	25,5 міс.	51 %
	2	A.Juppe	24	48 %
			25	50 %
II	25.05/1.06.1997 – 9.06/16.06.2002 (60 міс.)			
	1	L.Jospin	59	100 %

Період часу, який ми аналізуємо, охоплює у Франції лише термін дії двох парламентів. Якщо ми порівняємо показники індексу урядової стабільності з попереднім періодом 1945-1990 рр., коли середній показник урядової стабільності

складав лише 38,6 % [1, 204], то ми маємо констатувати суттєве зростання рівня урядової стабільності як в місяцях, так і за показником індексу.

Таблиця 2

Характеристика стабільності урядів Республіки Португалія

I	6.10.1991 – 1.10.1995 (48 міс.)			
	1	A.Cavaco Silva	48 міс.	100 %
II	1.10.1995 – 10.10.1999 (48 міс.)			
	1	A.Gutteres	48	100 %
III	10.10.1999 – 17.03.2002 (30 міс.)			
	1	A.Gutteres	30	100 %

Всі уряди Португалії характеризуються високим рівнем урядової стабільності. Аналогічні по-

казники будуть властиві урядам Ірландії та Фінляндії.

Таблиця 3

Характеристики стабільності урядів Республіки Польща

I	27.10.1991 – 19.10.1993 (24 міс.)			
	1	J.Olszewski	5,5 міс.	22,9 %
	2	W.Pawlak	1	4 %
	3	H.Sushocka	16	66,6 %

Середній показник			7,5	31,2 %
II	19.10.1993 – 21.10.1997 (48 міс.)			
	1	W.Pawlak	16	33,3 %
	2	J.Oleksy	11	22,9 %
	3	W.Cimoszewicz	21	43,8 %
Середній показник			16	33,3 %
III	21.10.1997 – 23.10.2001 (48 міс.)			
	1	J.Buzek	48	100 %
IV	23.10.2001 – 25.09.2005 (47 міс.)			
	1	L.Miller	30	64 %
	2	M.Belka	17	36 %
Середній показник			23,5	50 %

Для урядів Польщі властивими є низькі показники урядової стабільності, виключення складає лише уряд на чолі з прем'єр-міністром

Е.Бузеком. Одночасно ми можемо простежити тенденцію поступового зростання рівнів урядової стабільності з наступними виборами.

Таблиця 4

Характеристики стабільності урядів Республіки Словачія

I	30.03.1994 – 25.09.1998 (55 міс.)			
	1	J.Moravcik	7 міс.	12,7 %
	2	V.Meciar	45	83,3%
			26	48 %
II	25.09.1998 -20.09.2002 (48 міс.)			
	1	M.Dzurinda	48	100 %
III	20.09.2002 – 17.06.2006 (45 міс.)			
	1	M.Dzurinda	45	100 %

Уряди Республіки Словачія демонструють ще більш окреслену тенденцію (протягом двох остан-

ніх парламентських термінів) зростання рівня урядової стабільності.

Таблиця 5

Характеристика стабільності урядів України

I	24.03.1994 – 29.03.1998 (48 міс.)			
	1	Масол В.А.	10 міс.	20,8 %
	2	Марчук Є.К.	17	35,4 %
	3	Лазаренко П.І.	12	25 %
	4	Дурдинець В.В.	1	2 %
	5	Пустовойтенко В.	8	16,7 %
Середній показник			7,4	20 %
II	29.03.1998 – 31.03.2002 (48 міс.)			
	1	Пустовойтенко В.	23	47,9 %
	2	Ющенко В.	17	35,4 %
	3	Кінах А.	8	16,7 %
Середній показник			16	33,3 %
III	31.03.2002 – 26.03.2006 (48 міс.)			
	1	Кінах А.	8	16,7 %
	2	Янукович В.	25	52,1 %
	3.	Тимошенко Ю.	7	14,6 %
	4	Єхануров Ю.	6	12,5 %
Середній показник			11,5	24 %
Середній показник за весь період			11,6	25,7 %

Як бачимо на підставі даних табл. 5, уряди України характеризуються найбільш низьким рівнем урядової стабільності серед проаналізованих

нами країн. Більше того, на даному етапі ми не можемо говорити про існування тенденції зростання рівня урядової стабільності з кожним

наступним парламентом. Безумовно, ми свідомі того, що форма правління в Україні за часів президентства Л.Кравчука та Л.Кучми досить умовно відносилась до напівпрезидентської, що в системі влади беззастережно домінував президент. Відповідно питання призначення та відставки прем'єр-міністра, міністрів і уряду, в цілому, залежали головню від нього і значно в меншій мірі від парламенту. Перший досвід формування коаліційного уряду внаслідок парламентських виборів 2006 р. поставив на порядок денний багато питань щодо перспективи тривалості створеного уряду та його здатності реалізовувати спільну програму. Проблемні голосування парламентської більшості, прагнення найбільшої опозиційної партії БЮТу до пришвидшення дострокового розпуску парламенту, дають підстави припускати,

що діючий сьогодні в Україні коаліційний уряд буде так само нестабільним, як і його попередники.

Порівнюючи за груповою ознакою, ми маємо констатувати, що уряди Польщі та Словаччини, які нещодавно перейшли до демократичної стадії розвитку, характеризуються більш низьким рівнем стійкості, ніж уряди країн з тривалим демократичним стажем, але значно вищим рівнем стабільності ніж уряди України. Одночасно, наступні вибори, відповідно додатковий демократичний досвід, ведуть в цих країнах до зростання рівня урядової стабільності. Тобто не зважаючи на існуючі соціо-політичні поділи, політичну боротьбу, досвід демократичного розвитку позитивно корелюється із рівнем урядової стабільності.

1. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
2. Antoszewski A., Herbut R. (red.) *Democracje Europy Srodkowo-Wschodniej w perspektywie porownawczej*. – Wroclaw, 1997.
3. Baranski M.(red.) *Systemy polityczne panstv Europy Srodkowej I Wshodniej*. – Katowice, 2004.
4. Skotnicki K. *Systemy rzadow parlamentarnych w wybranych panstwach Europy Srodkowej (Chechy, Slowacja, Wegry)*//Konstytucyjne systemy rzadow. Pod red. M.Domagaly. – Warszawa, 1997.
5. Duverger M. A new political system model: Semi-presidential government // *European Journal of Political Research*. – 1980.#8. – P. 165-187.
6. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ.вид. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.
7. Siaroff A. Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction // *European Journal of Political Research*. – #3.Vol.42. May 2003. – P. 287-312.
8. Lijphart A. *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. – New Haven and London: Yale University Press, 1999. – 352 p.
9. Романюк А. Порівняльний аналіз повноважень президентів України та країн Західної Європи і США // *Науковий вісник Ужгородського університету Серія: Політологія, соціологія, філософія*. Вип.4. – Ужгород, 2006. – С. 200 – 205.
10. Hogwood P. and Roberts G.K. *European politics today*. Second ed. – Manchester and New York: Manchester Univer. Press, 2003. – 283 p.
11. Warwick P. *Government Survival in Parliamentary Democracies*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 182 p.

SUMMARY

Romanyuk A. COMPARATIVE ANALYSIS OF THE GOVERNMENT STABILITY IN UKRAINE AND EUROPEAN COUNTRIES WITH THE SEMI PRESIDENTIAL FORM OF GOVERNMENT

In the article author on the methodological level analyzed essence of "government stability". Existing variants of defining government stability level are analyzed.

Indexes of the government stability level in in Ukraine and European countries with the semi presidential form of government are analyzed and comprised.

Т. СЕРГІЄНКО (Ужгород)

СЛОВАЧЧИНА – ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Словацька Республіка – одна з наймолодших центрально-європейських демократій, яка впродовж 1990-х – початку 2000-х років здійснила глибокі суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення і була прийнята з 1 травня 2004 року до складу Європейського Союзу. Необхідно відмітити, що 3 квітня 2004 року Словаччина стала повноправним членом НАТО.

Інтеграція СР до ЄС і НАТО означає, з-поміж іншого, що Європейська Спільнота високо оцінює досягнення СР на шляху системної суспільної трансформації і зміни суспільного ладу. Прийняттям Словаччини до європейських і трансатлантичних структур певним чином з боку Євроспільноти також визнається, що складний і суперечливий перехідний період в історії країни завершився. Словацька Республіка зараз знаходиться на новому історичному етапі і розвивається вже як повноправна і невід'ємна складова частина інтегрованої в Євросоюзу групи 25-ти розвинених держав Європи.

Разом з тим, Словацька Республіка на межі другого і третього тисячоліття пройшла непростий шлях руху до цивілізованих стандартів європейської демократії. В її новітній історії були навіть випадки антидемократичного регресу, наприклад, появи недемократичних тенденцій у внутрішньополітичному розвитку, загрози сповзання до авторитаризму, спроби обмеження владними силами прав і свобод, передусім для представників парламентської опозиції та національних меншин тощо.

Все що у Словацькій Республіці відбувалося з середини 1990-х років і привело до майже повної зовнішньополітичної ізоляції країни з боку Заходу в 1995-1998 роках та відклало рішення керівних загальноєвропейських структур про запрошення Словаччини на вступ до ЄС і НАТО більш, ніж на 3 роки, порівняно з іншими центральноєвропейськими постсоціалістичними країнами. Лише об'єднаними зусиллями демократичні кола країни зупинили сповзання СР до авторитаризму, перемогли на парламентських виборах восени 1998 року і забезпечили реалізацію євроінтеграційних планів країни.

Парадоксально, але в сучасній Словаччині – державі-члені Євросоюзу в 2006 році також спостерігаються деякі не зовсім сприятливі тенденції розвитку, що чимось нагадують внутрішньополітичні події десятилітньої давнини. Знову при владі в країні за результатами виборів до Національної Ради СР 17 червня 2006 року знаходяться національно орієнтовані політичні сили – переважно лівого і популістського спрямування: партія "Смер – соціальна демократія", Словацька національна партія та Народна партія – Рух за демократичну Словаччину. Блокування соціальних демократів з націоналістами у теперішній правлячій словацькій коаліції викликає занепокоєння в Європі і критику з боку Європарламенту. В черговий раз загострилося так зване "угорське питання", пов'язане, зокрема, як із становищем угорської націо-

нальної меншини в Словаччині, так і з міждержавними стосунками СР з Угорщиною.

Варто, правда, нагадати, що нема нічого безуспішнішого, ніж проводити історичні аналогії. А, тим більше, механічно переносити схему з минулого на сучасність. Видається, що цілком справедливо словацькі державно-політичні діячі, насамперед прем'єр-міністр Роберт Фіцо підкреслюють принципову різницю між ситуацією другої половини 1990-х років у Словаччині та теперішньою розстановкою політичних сил у країні – словацькі політичні партії національного спрямування зараз є стандартними і цивілізованими структурами, які прийшли до влади легітимним шляхом парламентських виборів 2006 року і за пропозицією соціальних демократів створили нову правлячу коаліцію. Крім того, сучасна словацька демократія має вже надійний "запас міцності" і навряд чи може бути умисно деформована.

До розвиненого рівня демократична система СР йшла через декілька етапів. Їх можна умовно іменувати наступним чином:

Перший – "підготовчий" період 1989-1992 років, тобто, становлення основ демократичної системи Словаччини ще в рамках єдиної чехословацької держави.

У ці роки, як і в більшості інших постсоціалістичних країн Європи, після розгортання масових громадянських рухів, які змели тоталітарні режими, розпочалися глибокі демократичні перетворення – було ліквідовано диктат однієї партії, відновлено парламентську демократію та проведено в 1990 році перші вільні парламентські вибори. Але після наступних парламентських виборів 1992 року єдина федеральна держава розпалася. У Словаччині перемогли політичні сили національного спрямування, зокрема Рух за демократичну Словаччину та Словацька національна партія, які виступили за припинення федерального союзу з Чехією та усамоствінення Словаччини.

Другий етап – період становлення та розбудови самостійної словацької державності на національному принципі під керівництвом правлячої національно-популістської коаліції – 1993-1998 роки (правда, з невеликою перервою весни-осені 1994 року, коли тимчасово при владі в СР знаходилися громадянські сили).

Третій – т. зв. "консолідаційний" етап розвитку демократичних процесів у Словаччині, який розпочався з осені 1998 року – після перемоги об'єднаної демократичної опозиції на парламентських виборах і продовжувався до вступу СР у Євросоюз, тобто, до травня 2004 року.

Четвертий – так званий "інтеграційний" етап, який знаменує собою розвиток словацької демократії в рамках цілісної спільноти розвинених європейських демократій – Європейському Союзу.

Зупинимось, однак, на специфіці розгортання демократичних процесів у СР на межі ХХ—ХХІ століть:

Як вказують провідні українські вчені-спеціалісти з історії країн Центральної Європи, зокрема, професор І.І.Вовканич, у внутрішньополітичному житті СР у 1994-1998 роках утверджувалися елементи авторитарного режиму. Демократія у мечіарівському варіанті була швидше псевдodemократією. Чільні депутати від опозиції в Національній Раді СР були втиснуті в малозначимий парламентський комітет з питань екології. Провладна більшість в парламенті повністю подавила опозицію. Прем'єр В.Мечіар відверто ігнорував президента СР М.Ковача. Після завершення каденції М.Ковача, В.Мечіар та його оточення в 1998 році взагалі не допустили обрання парламентом нового президента і фактично майже на пірвоку взяв у свої руки президентські повноваження. Уряд СР, незважаючи на укладений ним під тиском Заходу в 1995 році в Парижі генеральний словацько-угорський договір про добросусідство і співробітництво, посилював націоналістський тиск на 600-тисячну угорську меншину в країні і провокував напругу в стосунках з Угорщиною. З питань стану демократії і становища національних меншин у Словаччині ЄС в другій половині 1990-х років неодноразово робив офіційні демарші і заяви. На що мечіарівський режим традиційно реагував роздратовано, звинувачуючи загальноєвропейські органи у втручанні у внутрішні справи Словаччини.

У політиці на міжнародній арені режим В.Мечіара балансував між Сходом і Заходом та спекулював на протиріччях між ними. Словаччина демонстративно розширювала зв'язки з Росією і вважалася Заходом "російським анклавом" в Центральній Європі. Висувалася ідея "нейтралітету" СР і мечіарівський режим вимагав від США та інших великих держав надати міжнародні гарантії такому статусу країні. Внаслідок таких кроків СР фактично опинилася у зовнішньополітичній ізоляції з боку Заходу [1].

Був ще й ряд інших негативів, які засвідчували, що Словаччина в період правління В.Мечіара 1994-1998 років далеко не виконувала принципи та вимоги загальноєвропейських інституцій з підготовки до вступу в ЄС. Це однак не завадило В.Мечіару демонстративно подати 27 червня 1995 року на саміті ЄС в Каннах від імені Словаччини, однієї з перших з-поміж постсоціалістичних країн, офіційну заявку на вступ до ЄС. Європейська Рада на засіданні в Люксембурзі в грудні 1997 року, однак, не рекомендувала розпочати переговори про вступ до ЄС з СР, через невиконання нею політичних критеріїв вступу [2]. З погляду євроатлантичної інтеграції для СР період 1994-1998 років взагалі був майже повністю змарнованим часом. При цьому, мечіарівський режим постійно твердив про прагнення СР стати членом ЄС і НАТО, а насправді робив протилежне.

Усунути В.Мечіара та націоналпопулістські сили від влади словацька демократична опозиція зуміла лише об'єднавшись перед черговими парла-

ментськими виборами 1998 року. Був створений антимечіарівський передвиборчий блок у складі правих, лівих і центристських партій. Правда, на вибори осені 1998 року вони йшли в основному за окремими партійними списками, крім правоцентристської Словацької демократичної коаліції (СДК). Серйозну допомогу в передвиборчій кампанії словацькій опозиції надав Захід. Не маючи широкого доступу до електронних і друкованих ЗМІ, опозиція перенесла центр передвиборчої пропаганди на місця – відомим був велосипедний тур М.Дзурінди з командою по всіх регіонах Словаччини. Центральним передвиборчим гаслом опозиції стало твердження, що на виборах вирішується доля демократії в Словаччині.

Під таким гаслом опозиція впевнено виграла парламентські вибори 25-26 вересня 1998 року. Слід, однак, визнати, що мечіарівська влада не чинила перепони виборчому процесу і в СР практично не було спроб з її боку "підкоригувати" результатів виборів. Перехід влади в руки демократів-переможців відбувся плинним, легітимним шляхом. У новообраному парламенті за опозицією були закріплені конкретні комітети, насамперед такі, які дозволяли контролювати діяльність уряду та інших державних структур.

Склад першого коаліційного уряду М.Дзурінди був широкоспектровим – від правих консерваторів до посткомуністів. Це, з одного боку, дозволяло здійснювати праволіберальні економічні реформи із збереженням широких соціальних програм. Але, з іншого, викликало постійні тертя і конфлікти в коаліції на ідейній основі. Поступово розпалася основна права політична правляча сила – СДК, дезінтегрувавшись на заснований М.Дзуріндою Словацький християнський демократичний союз (СХДС), "старий" Християнсько-демократичний рух (ХДР) та інші суб'єкти. Розвалилася і основна лівоцентристська сила – Партія демократичної лівиці (ПДЛ), яка зараз взагалі зникла зі словацької політичної сцени. Лівоорієнтований електорат поклав на неї відповідальність за деякі негативні соціальні наслідки правої економічної політики коаліційної влади.

Однак, у зовнішньополітичній сфері всі різноідейні учасники коаліції, правлячої в СР в 1998-2002 роках, спільним пріоритетом оголосили прискорений вступ країни до ЄС і НАТО. Підтримку цього курсу вимушена була декларувати і мечіарівська опозиція.

У березні 1998 року Європейська Комісія розпочала офіційні переговори з країнами-кандидатами на вступ до ЄС. СР не потрапила до їх переліку. Тому новосформований наприкінці 1998 року уряд М.Дзурінди розгорнув надзвичайно бурхливу дипломатичну активність з метою добитися від керівних органів ЄС згоди на початок передвступних переговорів з СР. За домовленістю з Брюсселем було створено спеціальний орган – Робоча група на високому рівні. Вона зосередила свою діяльність на

прийманні і контролі ключових заходів, які СР повинна була реалізувати задля виконання копенгагенських критеріїв і пріоритетних завдань програми "Партнерство для вступу" [3].

Найголовніше, чого добилася Словаччина – постійне лобювання євроатлантичних інтересів і планів СР партнерами по Вишеграду. Словацька сторона ініціювала і координувала кроки з наближення до ЄС і НАТО з РП, ЧР і СР. Спільні завдання з підтримки Словаччини регулярно визначалися впродовж 1999-2004 років на саммітах прем'єрів "вишеградської четвірки". Важливу роль грала і тісна взаємодія зовнішньополітичних відомств країн Вишеграду [4].

Шляхом активної дипломатії Словаччина заручилася також підтримкою з боку провідних країн-членів ЄС. У переговорному процесі з керівними органами ЄС словацька сторона обрала швидше тактику "слухняного учня", намагаючись вчасно і беззаперечно виконувати всі її вказівки.

Тому в грудні 1999 року самміт ЄС в Гельсінкі включив Словаччину в першу групу кандидатів на вступ до ЄС. Вважалося, що СР уже виконала (протягом одного року) політичні критерії для вступу. Можна погодитися, що в області демократії, прав і свобод громадян за рік в СР настало суттєве покращення (особливо на тлі стану у цій сфері за колишнього мечіарівського режиму).

Другий коаліційний уряд М.Дзурінди, сформований за результатами перемоги праволіберальних сил на чергових парламентських виборах 2002 року, проводить виключно правоорієнтовану економічну політику неолібералістського характеру. Реформовано з елементами переведення на платну основу систему охорони здоров'я. Аналогічна модель готувалася в системі освіти. Було розгорнуто пенсійну реформу і введено додаткове пенсійне (обов'язкове, на комерційній основі) страхування. Оздоровлено за бюджетний рахунок банківську систему. Завершується приватизація стратегічних об'єктів держвласності і природних монополій.

На дострокових виборах до Національної Ради Словацької Республіки (НР СР) 17 червня 2006 р. перше місце посіла лівоцентристська партія "Смер – соціальна демократія". Соціал-демократів підтри-

мало 29,14% громадян СР, які взяли участь у голосуванні. Партія має 50 депутатів у новообраному складі парламенту, тобто, третину місць із загальної кількості 150 депутатів НР СР. Інших 100 місць поділили між собою 5 наступних парламентських партій. При цьому, 3 партії-учасниці правлячої в 2002-2006 роках правоцентристської коаліції мають разом лише 65 депутатів у новообраному складі НР СР і їх підтримало тільки близько 38% виборців. Більше 5% голосів, необхідних для проходження в парламент, на виборах 17 червня отримали 6 словацьких політичних партій і рухів.

Нову правлячу коаліцію в СР створили партії "Смер – соціальна демократія", СНП та НП-РЗДС. Коаліційний уряд Р.Фіцо спирається на парламентську більшість – 85 голосів із 150 депутатів НР СР. Саме присутність у правлячій коаліції Словацької національної партії, очолюваної Яном Слотою, та й партії НП-РЗДС, очолюваної Владіміром Мечіаром, викликає занепокоєння у загальноєвропейських структур. Рада Європи і ЄС побоюються можливості повтору деяких антидемократичних явищ попереднього десятиліття і суспільно-політичному розвитку сучасної СР.

Попри такі побоювання загальноєвропейських структур щодо проблем у внутрішньополітичному розвитку СР, вважаємо їх дещо гіперболізованими. Словацька демократія досягла у своєму розвитку такого рівня, який уже унеможливує демонтаж її основних принципів. Функціонує парламентська демократія, всі гілки державної влади та вищі державно-політичні діячі ефективно взаємодіють, здійснюються реформи у всіх сферах тощо.

Втім, як засвідчує здійснений аналіз розвитку демократичних процесів у СР, головною проблемою Словаччини є не характер сил, які знаходяться при владі, а вибір словацьким суспільством одного із двох варіантів розбудови держави і демократії:

- перший – на громадянському принципі;
- другий – на національному принципі.

Зрозуміло, оптимальним, як засвідчує досвід інших постсоціалістичних держав, є громадянський принцип. Але це суверенна справа Словаччини і словацького суспільства, який із двох варіантів на сучасному етапі обирається в якості головного.

Таблиця 1

Політичні партії і рухи в Національній Раді Словацької Республіки за результатами виборів 1992, 1994 і 1998 років [5].

№ п/п	Партії, рухи, коаліції	1992		1994		1998	
		депутатів	виборців %	депутатів	виборців %	депутатів	виборців %
1.	Рух за Демократичну Словаччину	74	37,26	61*	34,96*	43	27,0
2.	Словацька національна партія	15	7,93	9	5,4	14	9,0
3.	Об'єднання робітників Словаччини	-	-	13	7,34	-	-
4.	Партія демократичної лівиці	29	14,7	18**	10,41**	23	14,66
5.	Демократична унія Словаччини	-	-	15	8,57	а)	а)
6.	Християнський	18	8,89	17	10,08	а)	а)

	демократичний рух						
7.	Угорська коаліція***	14	7,42	17	10,18	15	9,12
8.	Словацька демократична коаліція	-	-	-	-	42	26,33
9.	Партія громадянського порозуміння	-	-	-	-	13	8,0

Примітки: а) – у 1998 р.у складі Словацької демократичної коаліції; * – блок РзаДС-Селянська партія Словаччини; ** – блок “Вільний вибір”: ПДЛ-Соціал-демократична партія Словаччини-Партія сільських господарів СР-Партія зелених Словаччини;*** – 1992 р.- “Едьютелеш-Співжиття”, 1994 р.-”Угорська коаліція” (Едьютелеш-Угорський християнський демократичний рух-Угорська громадянська партія), 1998 р.- Партія угорської коаліції.

Таблиця 2

Політичні партії в Національній Раді СР (за результатами виборів 25-26 вересня 1998 року) [6].

№ п/п	Партія	Відсоток голосів виборців	Депутати НР СР (чол.)
Правляча коаліція (парламентська більшість)			
1.	Словацька демократична коаліція	26,33	42
2.	Партія демократичної лівіці	14,66	23
3.	Партія угорської коаліції	9,12	15
4.	Партія громадського порозуміння	8,01	13
Парламентська опозиція			
5.	Рух за демократичну Словаччину	27,00	43
6.	Словацька національна партія	9,07	14

Таблиця 3

Результати виборів 17 червня 2006 р. до НР СР [7].

Партія	% голосів	кількість депутатів
Правляча коаліція		
"Смер – соціальна демократія"	29,14	50
Словацька національна партія	11,73	20
Народна партія – Рух за демократичну Словаччину	8,79	15
Парламентська опозиція		
Словацький християнсько-демократичний союз – Демократична партія	18,35	31
Партія угорської коаліції	11,68	20
Християнський демократичний рух	8,31	14

1. Duleba A. Slepý pragmatizmus slovenskej východnej politiky: Aktuálna agenda slovensko-ruských bilaterálnych vzťahov. – Br.: VC SSZP, 1996. – 59с.
2. Figel J., Adamiš M. Slovensko na ceste do Európskej únie. Kapitoly a súvislosti. – Bratislava: UV SR, 2003. – S. 10.
3. Op.cit. – S.11.
4. Див.: Вагнер П., Сваровски М. Десять вопросов по поводу десятой годовщины основания Вишеградской группы // Добро пожаловать в Сердце Европы.- Прага: 2001. – С.4-9; Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: Можливості для України: Аналітичні оцінки. – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003.
5. Див.:Дорош Л., Сюсько І. Політичні зміни в країнах Центрально-Східної Європи: рік 2002 – завершення трансформації // Регіональні студії. – Вип.5. – Ужгород: Ліра, 2002. – С.111.
6. Výsledky parlamentných volieb 1998 na Slovensku // Slovenské volby 98: Kto? Prečo? Ako? – Br.: IVO, 1999. – S. 305.
7. Voľby 2006 // Pravda. – 2006. – 19 júna. – S. 5; Voľby 2006 // Pravda. – 2006. – 20 júna. – S. 5.

SUMMARY

Serhiyenko T. SLOVAK REPUBLIC – THE STAGES OF MAKING AND DEVELOPING OF THE DEMOCRATIC PROSESSES

To its developed level the democratic system of Slovak Republic went through several stages. These stages we can conventionally name as the following: The first – “preparatory” period, the years 1989-1992, so it means the making of the democratic system bases of Slovak Republic in the frame of the unique Czechoslovakian country. The second stage – the period of making and formation of the independent Slovak state system on the national principle under the leadership of the leading national and populist coalition. (the years 1993-1998) The third – so-called “consolidation” stage of the development of the democratic processes in Slovak Republic which is started from the autumn 1998 – after the victory of the united democratic opposition in the parliamentary elections and lasted till the period of joining the European Union, it means till the May 2004. The fourth – so-called “integrational” stage, which is signified by the development of the Slovak democracy in the frame of the unique association of the developed European democracies – European Union.

Л. ЧЕТВЕРІКОВА (Львів)

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЙОГО КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Стан наукового опрацювання проблеми: У сучасній науковій літературі існує низка праць, присвячених цій проблематиці. Теоретичні основи соціальної держави досліджують О. Панкевич, П. Рабінович, Г. Світа, А. Сіленко, О. Скрипнюк, В. Співак і ряд інших науковців. Так, зроблено спробу періодизації процесу формування концепції соціальної держави. Зокрема, фахівець у галузі права І. Яковюк пропонує таку періодизацію процесу розвитку концепції соціальної держави: 1. Етап передісторії становлення соціальної держави (1800–1880) знаменний ухваленням політичних рішень, які відкрили шлях до її започаткування; 2. Початок її розбудови (1880–1914) характеризується виокремленням у межах внутрішньої політики її самостійного компонента – соціальної політики. Започатковується процес формування соціального законодавства; 3. Етап розширення соціальної діяльності держави (1918–1960) ознаменувався заснуванням двох традицій щодо започаткування конституційної моделі соціальної держави: як збірного поняття і як фундаментального принципу конституційного ладу; 4. Етап прискорення темпів її розвитку (1960–1975) супроводжувався процесом формування соціального права і прийняттям значної кількості міжнародно-правових документів, що регулюють відносини в соціальній сфері, визначенням мінімальних соціальних стандартів; 5. На етапі уповільнення темпів розвитку соціальної держави (починаючи від 1975 р.) відбувається її адаптація до нових умов, переглядаються мінімальні соціальні стандарти в напрямку їх підвищення [1, с. 7].

Разом з тим, нам здається така позиція є виправданою з точки зору прийняття відповідних законодавчих актів, але залишається невирішеною проблема висвітлення історичних особливостей процесу формування теоретичних і практичних основ соціальної держави, зокрема впливу такого важливого чинника як політичні ідеології. Слід зазначити, що такі науковці як О. Панкевич та А. Сіленко не залишають її поза своєю увагою. Та

нам здається, що ця проблема потребує більш ґрунтовного дослідження.

А тому метою даної статті є висвітлення історичних особливостей процесу формування теоретичних і практичних основ соціальної держави.

Актуальність теми: оскільки в Конституції закріплено, що Україна розвивається в демократичну, правову, соціальну державу, виникає необхідність дослідження теоретичних основ соціальної держави, зумовлених історичними етапами її практичного становлення.

Новизна статті полягає в дослідженні процесу становлення феномену соціальної держави, визначенні її типів, що сформувалися історично.

При дослідженні проблематики соціальної держави виникає необхідність висвітлення питання коли були закладені основи для її формування. За відповіддю варто звернутися до відомої праці Д. Ролза, де зазначено, що це відбулося тоді, коли була укладена суспільна угода. При чому, в даному випадку благом можна вважати вже те, що люди продукують певний набір правил поведінки, які дають можливість визначити розподіл благ і прийти до згоди щодо розподілу часток. Джон Ролз з цього приводу зазначає: «Суспільство – це більш чи менш самодостатня сукупність людей, які у своїх взаємовідносинах усвідомлюють певні зобов'язуючі їх правила поведінки, і які, в великій мірі, діють згідно цих правил. Але хоча суспільство і представляє суспільне підприємство в ім'я взаємної вигоди, для нього характерні конфлікти інтересів, як, втім, і їх співпадіння. Конфлікт інтересів виражається в тому, що людям не все одно, як більші вигоди, отримані із співпраці, розподіляються між ними, оскільки в переслідуванні власних цілей вони намагаються отримати більше самі і зменшити долю, яку можна розділити з іншими. Потрібно певна множина принципів для того, щоб зробити вибір серед різних соціальних устроїв, які визначають розподіл благ і прийти до згоди щодо розподілу часток». Тож, як вважає Ролз «ці принципи вже є принципами соціальної

справедливості, оскільки вони забезпечують СПОСІБ дотримання прав і обов'язків основними інститутами суспільства» [2, с. 20].

Згідно теорії суспільного договору, людина відмовляється від частини своїх природних прав на користь держави. Держава своєю чергою зобов'язується піклуватися про людину, виступає гарантом збереження свободи та власності людини [3, с. 188–189]. У державі з'являється функція, яка пов'язана з благодійною діяльністю. Мова йде про інститути соціальної допомоги та соціальної інтеграції. При чому, соціальна інтеграція має ширше значення, оскільки допомога як така ніколи не була головною та окремою метою держави, що орієнтується на підтримання суспільного порядку (в ідеалі, а не лише в поліцейському контексті) усіма доступними їй і культурно виправданими засобами. Держава розвиває сукупність інституціональних та матеріальних засобів, завдяки яким забезпечується мінімальна інтеграція в політію її членів. На думку науковців, багато що в державі протягом століть, або ж навіть тисячоліть змінювалось і може змінюватись – уявлення про її суть, обсяг повноважень, допустимі засоби, але відмова від такої інтегративної функції дорівнювала б відмові від самої себе.

А оскільки основним завданням виступає завдання мінімальної інтеграції в політію, то соціальна функція держави спрямована в першу чергу на декласовані прошарки суспільства, або як ми їх вже назвали маргіналів.

Протягом часу ставлення держави та суспільства до маргінальних груп змінюється, відображаючи еволюцію основ державності та суспільства, тож еволюцію ставлення держави та суспільства до маргінальних груп можна представити в декількох основних етапах.

Так до XI ст.. шляхи Європи були переповнені різними людьми, що випали із суспільної ієрархії: паломники, волоцюги, біженці, що рятувалися від війни чи голоду, шукачі пригод, солдати тощо. І цікаво, що на той час маргінали були рівноправними членами суспільства – вилученість із державно-суспільного ладу не була тоді чимось незвичайним та незворотним. Якщо ми звернемося хоча б до «Протестантської етики» Макса Вебера який з цього приводу зазначає, що «середньовічна етика не лише допускала жебрацтво, але навіть піднесла його до ідеалу в жебрацьких орденах. І „в миру” жебраків під час визначали як окремих „стан”, значення якого в тому, що він створює для маєтних сприятливу можливість робити добрі справи, подаючи милостину» [4, с. 203]. Тобто держава, безпосередньо не опікуючись маргіналами, разом з тим підтримувала політику толерантного ставлення до цих соціальних груп. У якості прикладу можна пригадати орден тамплієрів, або, інакше кажучи, рицарів-храмовників. Офіційно члени ордену вважалися жебраками. Вихідці з заможних, аристократичних родин, вони не мали

жодних статків (хоча в цілому орден був дуже багатий), але користувалися в суспільстві великою шаною.

Ситуація різко змінюється в XII– XIV ст. У той час маргінали перетворюються на „некорисних членів суспільства”. По всій Європі починається систематична боротьба з цією групою населення. Відношення держави і відповідно суспільства до цієї суспільної групи характеризується нетерпимістю. І лише з XVII ст., тобто з розквітом абсолютизму відношення до маргіналів знову змінюється. В едикті Людовіка XIV, виданому 4 травня 1656 р., пропонується рахувати бродяг і бідних „не безкорисними членами держави, а живими членами Тіла Христового”. Цей едикт свідчить про намагання включити асоціальні елементи в державний організм. Інша справа, що на практиці едикт Людовіка XIV, відповідно до якого створювалось державна установа для надання притулку та забезпечення працею злиденних, демонстрував перехід французької держави до послідовної політики ізоляції маргінальних груп у суспільстві, повного й абсолютного контролю над ними за допомогою установ, якими безпосередньо керувала держава. Але, як би це не виглядало, держава переймає на себе функцію піклування про злиденних. У XVIII ст. політика держави щодо маргінальних груп була незмінною.

Отже, саме в феодальну епоху держава, окрім функції захисту прав громадян, набуває ще однієї функції – соціальної, спрямованої на захист найбіднішої частини населення.

Надалі настає епоха Нового часу. В цю епоху створюються передумови для виникнення політичних доктрин, що закладають підвалини сучасної концепції соціальної держави. Це епоха, коли відбувається становлення політичної свідомості, народжуються політичні ідеології і формуються політичні доктрини. На зміну феодалізму приходить капіталізм із властивими йому цінностями: індивідуалізмом, свободою, і, найголовніше, приватною власністю. Економічні відносини суттєвим чином впливають на суспільні відносини, акцентуючи на інші цінності. Центральною стає проблема свободи та приватної власності, права на володіння нею, оголошення її недоторканості. Іншими словами, розпочинається повільний процес формування громадянського суспільства. І першою політичною ідеологією, яка охоплює настрої людей, стає лібералізм. У п. 2 Декларації прав людини і громадянина, що була прийнята наприкінці XVIII ст. після Великої Французької революції, заклала основні принципи ліберального суспільства: недоторканість права власності, свобода господарської діяльності. Цей документ став підґрунтям для розвитку індивідуалізму і формування правової держави: держава, безпосередньо не опікуючись індивідом, відкриває можливість для його самореалізації. Людина сама розв'язує свої життєві проблеми, але держава

формує для цього умови, забезпечує рівні стартові можливості усім у досягненні того соціального статусу, який відповідає кожній особистості, але необхідно обмовитися, що це не матеріальні можливості. Надати приватним особам конкретні права та гарантувати їм можливість користуватись цими правами, зберегти за індивідумом частку незалежності, самобутності, сили, поставити його в один рівень зі суспільством – такі основні завдання тієї нової епохи.

Ідеологом класичного лібералізму виступив А. Сміт. Завдяки йому з'являється концепція *laissez-faire*. За цією концепцією, роль держави має звертатися до гарантування безпеки особистості та збереження її власності [5]. Як і будь-яка ідеологія, ідеологія лібералізму ґрунтується на певних цінностях, а точніше, вона тлумачить по-своєму базові людські цінності. Це такі цінності як справедливність (полягає в охороні юридичних прав та покаранні за порушення цих прав), свобода (полягає у відсутності зовнішніх примусів, обмежень або втручань) та солідарність (як невід'ємна риса та властивість нормального суспільного життя, що виявляє себе в гармонії інтересів (за О. Контом)) [6, с. 174–175]. Ці цінності, як основні цінності лібералізму, а отже, цінності громадянського суспільства, заслуговують особливої уваги, оскільки саме вони були надалі закладені в основу концепції соціальної держави, хоча з дещо модернізованим змістом. Іншими словами, основні гасла, що ними керуються сучасні держави загального добробуту, починаються саме з класичного лібералізму.

Отже, держава, яку ми можемо визначити як правову державу, забезпечувала своїм громадянам так звані негативні права або права першого покоління. Рівність згідно ідеологів лібералізму означала рівність можливостей, тобто рівні життєві шанси. Але їх рівність є доволі сумнівною. Д. Ролз визначає це як принцип різниці. Наприклад, ті, що починають, скажімо в якості членів класу підприємців в демократії з правом власності, мають кращі перспективи ніж ті, що починають в класі некваліфікованих робочих [2, с. 79]. Тому вже з першої половини XIX ст. починається поступовий відхід від концепції „держави – нічного сторожа”. У праці видатного економіста Ж. С. Сімонді „Нові начала політичної економії”, що була видана 1819 р., ставиться під сумнів теза про автоматичне досягнення гармонії інтересів у результаті вільної конкуренції. Мислитель вважає, що гармонія інтересів може бути досягнута не через вільну конкуренцію, а лише за допомогою державної влади. У зв'язку з цим Ж. С. Сімонді виступає за втручання держави, яка, на його думку, має захищати дрібних товаровиробників і охороняти робітників за допомогою встановлення фабричного законодавства [7, с. 97, 104–111]. Подібних поглядів дотримувався і Дж. Ст. Мілль

та Ж. Б. Се. Поступово формується політична течія соціального лібералізму (Дж. Ст. Мілль, Т. Карлейль, С. Кольридж, Дж. Рьоскін, Ч. Діккенс), представники якої наголошували на потребі за допомогою держави пом'якшити суспільну нерівність. Чіткішого окреслення вона набуває в другій половині XIX ст.

Це були перші спроби поєднати принцип „*laissez-faire*” як панівний з обмеженим втручанням держави. Однак діяльність держави розглядається як виняток з правила, що доповнює приватну ініціативу і деякою мірою корегує негативні соціальні та економічні явища. Її втручання не лише не суперечить свободі, а навпаки, потрібне для її збереження. Саме в цьому підході можна побачити зародження концепції „держави добробуту”: визнання приватної власності як основи системи при одночасному визнанні потреби втручання держави заради пом'якшення нерівності.

Наступним важливим етапом у формуванні практичних і теоретичних основ соціальної держави стала „Велика депресія”, яка відбулася в США в 30-х рр XX ст. Ця криза продемонструвала неспроможність ринку самому нормально функціонувати і гарантувати всьому населенню мінімум благ та послуг. У контексті розв'язання цієї проблеми не можна не згадати два таких відомих імені, як Дж. Кейнс та Ф. Д. Рузвельт. На думку Дж. Кейнса, економіка, яка спиралася на принцип *laissez-faire* не придатна для капіталістичних умов, оскільки породжує так звані циклічні кризи, результатами яких є безробіття, несправедливий розподіл. У зв'язку з цим роль держави зростає, оскільки саме вона повинна збільшувати інвестиційний попит через зростання публічних інвестицій та заохочення приватного інвестування. Перші інвестиції походять з державного бюджету, другі – можуть заохочуватись відповідною монетарною політикою, і для цього насамперед треба знижувати процентні ставки банківських кредитів. За Дж. Кейнсом, криза, що охопила Америку і весь західний світ, є наслідком нестачі достатнього обсягу інвестицій з боку ділових кіл. І тому засіб, який він запропонував, був логічно досконалим – якщо бізнес нездатний до розширення, то вакуум, що виник, повинен бути заповнений державою. Вчений наводив приклад: «долар, що витрачений державою на допомогу бідним, є долларом, який потім отримує бакалійник, від бакалійника той перейде до оптового торговця, а від нього – до фермера як оплата за постачання продуктів харчування. Тому кожний доллар, який виділений на потреби соціальної допомоги або на організацію суспільних робіт, або на будь-які інші подібні цілі, створює чотири долари національного доходу» [8, с. 225–226]. В результаті таких міркувань Дж. Кейнс доходить висновків, що збільшення державних інвестицій зумовлює зростання зайнятості,

а отже і «доходу суспільства» та витрат на споживання. Тому економічна політика держави під час економічної кризи має передбачати скорочення податків і збільшення державних витрат навіть за рахунок зростання державного дефіциту, тобто посилення додаткового попиту.

Теорію Кейнса успішно реалізував Ф. Рузвельт, який за допомогою оплачуваних громадських робіт провадив політику державного інвестування. У результаті вже в перші роки „нового курсу” федеральний уряд став великим економічним інвестором: Америка активно зайнялася реалізацією проектів будівництва і спорудження доріг, публічних будівель, аеродромів, морських портів [9, с. 77].

Разом з тим, що метою як Кейнса, так і Рузвельта було аж ніяк не піклування про тих, хто потребує допомоги. Це були «класичні» ліберали, яких «життя заставило» запровадити державне регулювання для підтримання мінімального рівня соціального захисту з метою недопущення таких глобальних економічних криз. У США традиційно сильними були позиції бізнесу, тобто підприємців і представників підприємств. Бізнесу було потрібне безпечне середовище для ефективного функціонування та розвитку. Тому першочерговим завданням соціального захисту був не захист працівників, а створення належних умов, для підприємців. Функція соціальної допомоги полягала в „умиротворенні” та контролі населення, а витрати на соціальну допомогу лягли непродуктивним тягарем на капітал і державу.

Отже, можна підсумувати, що в США існує справді високий рівень добробуту, і цю країну можна визнати соціальною державою, але добробут тут виявився „побічним продуктом” розвитку капіталістичних відносин. І, хоча, в кінцевому результаті, стан економіки країни і добробут її громадян нерозривно взаємопов’язані, все ж варто цей розрізнити, а тому можна зробити висновок, що виникло теоретичне і практичне підґрунтя для формування соціальної держави ліберального типу („Welfare state”).

Інша ситуація склалася в європейських державах. Зі зміцненням позицій демократії у світі, в основі якої закладено принцип поширення виборчого права, надання йому загального характеру, відбулися якісні зміни у взаємовідносинах власників і найманих працівників. Це виявилось в другій половині XIX ст. у формуванні та поширенні ідей соціал-демократизму в Європі. Від самого початку соціал-демократи орієнтувалися на розв’язання соціальних потреб у суспільстві. Соціал-демократична теорія органічно синтезувала в собі ідеї і лібералізму, і консерватизму. У політичній науці панує думка, згідно з якою соціалістична течія виникла як певна реакція на недосконалість лібералізму. Але соціал-демократи не відкидають основного принципу лібералізму –

ринкових відносин. Вони його лише модернізують, реформують. Однак вони не винаходять третього шляху. Соціал-демократи скеровують свій погляд на основний постулат класичного консерватизму, згідно з яким держава допомагає тим, хто цього потребує. А. Галкін вважає, що «протягом століть існував, як існує й сьогодні, патерналістсько-консервативний підхід, який ґрунтується на впевненості в природні або як варіант – божественні джерела ієрархічного устрою, заснованого на домінуванні, і, відповідно, абсолютній відповідальності держави» [10, с. 150]. Цікаво, що саме консерваторові О. Бісмарку в 1878–1890 рр. належить заслуга проведення серії безпрецедентних у той час законів про соціальне страхування робітників у зв’язку з хворобою, нещасним випадком і втратою працездатності.

Якщо лібералізм розглядає допомогу індивідові як крайній захід, то соціал-демократія, звертаючись до ідей класичного консерватизму, пропонує державне втручання в економічне та соціальне життя. Не відмовляючись від принципів вільного ринку, соціал-демократія значно збільшує роль держави: індивід більше не залишається сам на сам з нерегульованим ринком – держава бере його під свою опіку. Отже, соціальна держава, або як її ще називають, держава загальної добробуту соціал-демократичного (патерналістського типу) ставить перед собою такі основні завдання як: досягнення соціальної справедливості в суспільстві, мінімізація нерівності, що виникає під час розподілу соціальних і економічних ресурсів. Незалежно від особистого внеску, держава гарантує визначений рівень доходів і соціальних послуг. За такого підходу з людини знімається турбота про розв’язання власних соціальних проблем, усуваючи стимули для самореалізації та боротьби за існування.

В основу концепції соціальної держави соціал-демократами було закладено такі цінності, як свобода, справедливість і солідарність. Запозичуючи їх у лібералів, соціал-демократи наповнюють їх новим змістом. Декларація принципів СДПУ(о), що орієнтована на Годесбергську програму, подає таке тлумачення основних цінностей соціал-демократії [11]:

Справедливість передбачає кожному рівні шанси на самовизначення.

Солідарність зобов’язує кожного використовувати свою свободу, дотримуючись відповідальності перед тим чи іншим суспільством як його члена.

Свобода – це право на самостійний розвиток особистості відповідно до основних цінностей (справедливості та солідарності). Свобода – це звільнення від приниження людської гідності, залежності від інших людей. Формально-правовий аспект свободи міститься в захисті від зловживань з боку інших. Однак цього недостатньо для свобо-

ди. Матеріально-соціальний аспект свободи вимагає, щоб кожна людина справді володіла матеріальними засобами – економічними, соціальними й культурними – для життя на основі особистої відповідальності. Свобода має поширюватись на всі сфери життя. Вона передбачає також рівні можливості для кожного в галузі освіти та підвищення кваліфікації. Тільки так можна досягнути повного розвитку власних здібностей.

В. Смушинський вважає, що традиційні уявлення соціал-демократії про соціальну справедливість, пов'язувались, головним чином, з перерозподілом прибутків, загальною доступністю благ і високим рівнем соціальної захищеності за схемою „більше рівності – більше справедливості”. Інтеграційні процеси в країнах західноєвропейського співтовариства, прискорення темпів НТП і загострення екологічних проблем підштовхнули західноєвропейську соціал-демократію до лібералізації соціально-економічної політики, що вплинуло на її сучасну теорію та практику. Свою соціально-економічну політику вона будує тепер за принципом ”менше держави” [12, с. 12–13]. Не відмовляючись від ідеї соціальної справедливості, яка реалізується передусім у соціальній захищеності членів суспільства, сучасні соціал-демократи наголошують на підвищенні ефективності соціальних програм, що має компенсувати скорочення соціальних асигнувань. Тобто соціальна

політика мусить набути чіткого цільового спрямування, упереджувального характеру, профілактичності. Рівнозначна увага надається правовому захистові і слабких соціальних верств, і зайнятих верств населення. Сьогодні соціальна справедливість меншою мірою пов'язується з перерозподілом: орієнтація на лібералізм у соціально-економічній сфері відображає сучасне бачення західними соціал-демократами соціальної справедливості як рівної свободи кожного”.

Отже, на нашу думку, концепція „соціальної держави” виникла завдяки таким чинникам:

- доктрина лібералізму, еволюціонуючи з течії індивідуалістичного лібералізму (*laissez-faire liberalism*), дала життя течії соціального лібералізму (*welfare liberalism*) (заклала підґрунтя ідеологічного прогресу), економічна теорія Дж. Кейнса (була розроблена для подолання Великої депресії в 30-х роках ХХ ст.) сприяли (в Сполучених Штатах Америки) формуванню соціальної держави ліберального типу. Тобто модель соціальної держави ліберального типу сформувалася на економічній основі;

- соціал-демократія, яку ми визначаємо як синтез класичного консерватизму з лібералізмом, запропонувала свій варіант моделі соціальної держави – соціальну державу соціал-демократичного типу, тобто соціал-демократична модель сформувалася на ідеологічній основі.

1. Яковюк І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2000. – 19 с.
2. Ролз Д. Теория справедливости. – Новосибирск: Издательство Новосибирского университета, 1995. – 536 с.
3. Гоббс Т. Левіафан Або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. – К.: Дух і літера, 2000. – 606 с.
4. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
5. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов (книги I–III). – М.: Наука, 1992. – 572 с.
6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов (книги I–III). – М.: Наука, 1992. – 572 с.
7. Сисмонди де Ж. Симондъ. Новые начала политической экономии. / Библиотека экономистовъ. Выпускъ УШ. М.: Товарищество типографій А. И. Мамонтова, 1897. – Вып. VIII. – 354 с.
8. Perkins F. The Roosevelt I Knew. – N.Y.: The Viking Press, 1946. – 408 p.
9. Васильев В. С. Д. Рузвельт и Джон М. Кейнс: экономическая политика в годы „Великой депресии” // США. Канада. Экономика – Политика – Культура: Ежемесячник. – 2001. – № 10. – С. 73–85.
10. Галкин А. А. Корпоративизм как форма отношений между государством и обществом: пределы и опасности // Полис. – 2000. – № 6. – С. 147–158.
11. Декларация принципів СДПУ(О) прийнята на Установчому з'їзді СДПУ 27 травня 1990 року. Доступно з: <<http://www.sdpuo.org.ua>>
12. Смушинський В. І. Концепції соціальної справедливості в теоретичній і практичній діяльності політичних партій.: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01/ Київський держ. ун-т ім. Т Шевченка. – Київ, 1993 – 17 с.

SUMMARY

Chetverikova L. THE SOCIAL STATE PHENOMENON AND ITS CONCEPTUAL IMPLEMENTATION IN HISTORICAL PERSPECTIVE

In this article the historical grades of the social state phenomenon which were the key points of the formation of its different types were discussed.

Б. ЯРОШ (Луцьк)

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ СИЛИ ВОЛИНІ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921-1939 рр.)

Характер діяльності українського політичного руху на території Волині у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) визначався складним переплетенням об'єктивних і суб'єктивних факторів, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Переважаюче значення на його перебіг мала політична апатія волинян після поразки національно-визвольних змагань на початку ХХ століття і втрата довіри до тогочасних політичних сил та лідерів.

Включення території Волині до складу міжвоєнної Польщі викликало незадоволення майже всіх груп українського населення. Разом з тим, поступово, але неухильно, зростала політична свідомість українського населення, особливо інтелігенції та молоді. На розвиток визвольної боротьби українців найсуттєвіше впливали такі обставини:

Перша – населення Волинського воєводства у переважаючій більшості складалося з українців. За переписами 1921 та 1932 років у Волинському воєводстві з 2 мільйонів 85 тисяч населення проживало 1 млн. 426 тис. українців і лише 346 тис. поляків [1].

Друга – різке посилення репресій щодо українського визвольного руху викликало протидію владі, в тому числі і політичну. Саме ця обставина в міжвоєнний період позбавляла підтримки партій, які враховуючи міжнародні обставини, намагалися співпрацювати з польською адміністрацією. Все більшими симпатіями в той час користувалися більш радикальні сили.

Третя – деструктивний вплив на консолідацію визвольного руху на Волині робило втручання керівництва Радянського Союзу, яке штовхало комуністів на гостру протидію владі. Всі перераховані політичні складові накладалися на економічні, соціальні, релігійні та інші обставини. Невдоволення викликала і відсутність реалістичної політики влади щодо національних меншин, особливо найбільшої – української.

Лише в кінці 20-х рр. польська влада, під тиском обставин, зробила деякі спроби для поліпшення порозуміння українців і поляків. Більш-менш

успішно це вдалося зробити лише на території Волині, зокрема в ході реалізації політики Волинського воєводи Генрика Юзевського. Але ці кроки були обмежені в часі і в можливостях. Політику Г.Юзевського не підтримала переважна більшість ні українців, ні поляків. Не змогла сформувати ефективну політику зближеннями з українцями і польська міжвоєнна владна еліта. Примиренню не сприяла і політична поляризованість української еліти.

Всі ці обставини штовхали українську людину до підтримки переважно нелегальних політичних об'єднань, що виступали за рішучі визвольні дії. До них відносилися, перш за все, Комуністична партія Західної України (КПЗУ) і Організація Українських Націоналістів (ОУН).

Польська влада, в свою чергу, розпочала самостійно формувати з українців політичні партії, які б співробітничали з урядом. Ще в 1922 р. у Володимирі-Волинському виникає партія Українського народного єднання. У Рівному в цей же час формується Українська народна партія (голова – генерал військ УНР В.Оскілко). Ці партії однозначно проголосили свою лояльність до влади і бажання співробітничати. Але, не отримавши підтримки в населення, вони невдовзі зникли з арени [2].

Стимулом до тимчасового об'єднання розрізаних структур і вироблення узгодженої програми стали вибори до парламенту Польщі у листопаді 1922 року. За декілька місяців було створено Блок національних меншин. В його рамках сформовано автономний Український національний виборчий комітет Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся (УНВК). Очолили комітет – Павло Васильчук з Холма та Михайло Черкавський з Дермані (Волинь). У вересні 1922 року, як інформаційний орган Комітету почала виходити газета “Українське життя”.

УНВК створив у всіх повітових містах комітети виборців, до яких входили представники української інтелігенції, перш за все активісти “Просвіти”. На початку вересня 1922 року проведено повітові з'їзди. На них остаточно ухвалено списки повіто-

вих українських виборчих комітетів, затверджено плани і форми участі у виборах.

Особлива увага зверталася на жителів сіл, ознайомлення їх з програмами і кандидатами від українців. Після цього пройшли збори у гмінних центрах. 17 і 21 вересня відбулися другий і третій тури виборчих зборів, де остаточно затверджено виборчу програму УНВК. З ціллю ширшого залучення виборців вона зачитувалася і узгоджувалася на чисельних мітингах. До початку виборів більшість селян і української інтелігенції добре знали програму і кандидатів від УНВК.

З тактичних міркувань у виборчій програмі не піднімалася політичні проблеми. Не висувалися і кінцеві цілі визвольних змагань, в тому числі і проблеми державної незалежності. Такий підхід розширював платформу для єднання українців і не викликав різкого спротиву польської адміністрації.

Виборча тактика і характер висунутих гасел пристосовувалися до особливостей політичного розвитку та ментальності волинян. Виборці Волині підтримали цю помірковану і неконфронтаційну програму. В результаті у всіх волинських округах перемогли кандидатури українського блоку. Блок одержав усі квотовані місця у Сеймі і Сенаті. 20 українців увійшли до Сейму і 6 – до Сенату. На Волині не переміг жоден польський кандидат.

За результатами виборів 1922 р. у парламенті Польщі створено Українську парламентську репрезентацію (УПР). Виступаючи з узгодженою політичною програмою УПР, посол від Волині С.Підгірський висунув політичні вимоги: згідно з волею населення українських земель і спираючись на загальновизнане право народів на самовизначення, ми “заявляємо з цієї сеймової трибуни перед цілим світом, що ціллю українського народу є відродження Самостійної Української Держави” [3].

Українські депутати зробили спробу скликати Конгрес представників усіх українських земель, що опинилися у складі Польщі. Але цьому завадила польська адміністрація, що, боячись посилення політичних впливів Галичини, намагалася будь-що зберегти старий “сокальський кордон” між Галичиною і Волинню.

Перемога українського блоку на виборах показала, по-перше, що ідея власної державності все активніше підтримувалася українською громадськістю. По-друге, переконала багатьох, що ефективна співпраця української нечисельної інтелігенції з волинським селянством можлива. По-третє, українські депутати польського Сейму і Сенату швидко стали відомими лідерами серед волинян, які на перших порах ще мали змогу відстоювати інтереси української більшості. По-четверте, перемога на виборах мала велике психологічне звучання. Вона переконувала, що єдність і вміння лідерів домовлятися, дозволяє протистояти державному режимові. І, нарешті, п’яте, під час підготовки і проведення виборів напрацьовано і

успішно випробувано тактичні механізми ведення політичної боротьби в умовах бездержавності.

Зміцнення українського легального руху дозволило після виборів 1922 року посилити позиції і нелегальним партіям, перш за все комуністам, які мали значний вплив на населення через соціалістичну фракцію українського клубу. З ініціативи депутатів-комуністів – А.Братуня, М.Чучмая, С.Макивки створено Українське селянське об’єднання – Селянський Союз “Сельсоюз”. Установчий з’їзд “Сельсоюзу” відбувся 17 серпня 1924 року. Посла сейму П.Васильчука обрано керівником нової партії. Головними завданнями партії визнано такі: боротьба за справедливу земельну реформу, поділ землі без оплати місцевими селянами, право українців на самовизначення, збільшення школи з українською мовою. З політичних гасел переважали соціалістичні, на зразок формування “уряду із селян і робітників”.

Під тиском КПЗУ на початку 1926 р. переобрано керівництво “Сельсоюзу”. Головою нового ЦК “Сельсоюзу” став М.Чучмай, який дотримувався прорадянської позиції. 10 жовтня 1926 року, за ініціативи комуністів, відбулося об’єднання “Сельсоюзу” з партією “Народна воля”, яка діяла на Галичині. В результаті з’явилася нова структура – Українське селянсько-робітничє соціалістичне об’єднання “Сельроб”, що повністю опинилося під впливом Комуністичної партії Західної України. Головою нового об’єднання став член ЦК КПЗУ П. Крайківський.

У спеціальному зверненні до населення підкреслювалося, що “Сельроб” ставить за ціль боротися за “соціалізм, селянсько-робітничий уряд, за передачу всієї землі трудовому селянству без викупу, за реалізацію права українського народу на своє самовизначення в послідовному соціалістичному розумінні” [4].

На Волині повітові організації “Сельробу” діяли у Луцьку, Ковелі, Володимирі, Голобах, Рожичах, Торчині, Колках, Цумані. У вересні 1928 року у Луцьку створено окружком, що координував діяльність на великій території [5]. “Сельроб” став найпотужнішою громадсько-політичною організацією у Ковельському, Володимирському, Горохівському та Дубенському повітах.

Під час виборів до самоврядних структур на Волині, у квітні 1927 року, “Сельроб” виявив велику активність і гнучку тактику. Однак, на мітингах і зборах активісти “Сельробу”, не дивлячись на радикальну програму, проявляли поміркованість. Це принесло популярність і підтримку. За офіційними даними вони отримали 24,5% голосів, незважаючи на фальсифікації при підрахунках голосів. Такий результат дозволив збільшити вплив організації на місцевому рівні. На виборах до польського парламенту в 1928 році “Сельроб” отримав 45% всіх українських голосів.

Після цих успіхів влада посилювала тиск на організацію. І як наслідок, вже на додаткових вибо-

рах до Сейму і Сенату в травні 1930 року “Сельроб” отримав лише 44 тис. голосів. Боячись подальшого впливу “Сельробу”, а, значить і КПЗУ, влада у вересні 1932 року заборонила цю організацію. У зв'язку з цим чимало її членів перейшло на нелегальну діяльність до КПЗУ.

Комуністична партія Західної України (КПЗУ) в той час була найбільш потужною прорадянською силою, що користувалася організаційною і фінансовою підтримкою СРСР на території міжвоєнної Польщі. До 1919 року діяла Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), яка після територіального рішення Ради послів у 1923 році, на користь Польщі, перейменована у КПЗУ. Політична програма КПЗУ мала за основну мету соціалістичну революцію і приєднання Західної України до УРСР. На Волині у зв'язку з цим в середині 20-х років проводилося переформування комуністичних сил.

У Луцьку в липні 1924 року відбулася Волинсько-Холмська крайова конференція, яка обрала крайовий комітет КПЗУ. Для оперативнішого керівництва Волинь поділено на два округи – Ковельський та Рівненський. Але через арешти і поліцейські репресії організація фактично не змогла розпочати роботу. 25 серпня 1925 року підпільно в селі Верхівка, біля Луцька, скликано окружну конференцію організацій КПЗУ на Волині.

На початковому етапі КПЗУ вдавалася до партизанських методів боротьби. На це орієнтували рішення Комінтерну. Як відомо, п'ятий конгрес Комінтерну в Москві прийняв резолюцію з національного питання, що стосувалося Західної України: “Конгрес постановляє, що гасла автономії для Західної України... служать посиленню економічного і національного поневолення селянського населення цих земель і тому повинні бути відхилені” [6]. Сталін і керівництво Комінтерну сподівалися на швидку революцію у Центральній Європі і на кардинальне вирішення цієї проблеми.

Відсутність досвіду КПЗУ та переважно селянський склад партії неминуче вели до сектанських методів. Представник ЦК КПЗУ О.Рожанський (Форналь) домігся прийняття резолюції на підготовку Волинської організації до повстання, хоча революційна ситуація була відсутня. Почалося створення підпільних боївок, “пролетарських сочень”. Штаб з підготовки повстання очолив секретар КПЗУ В.Крайц. Лівачські гасла і дії дали привід до посилення репресій проти комуністів [7]. За короткий період арештовано біля 1500 комуністів та прихильників [8].

Репресії привели до послаблення Волинської організації, але змусили більш реалістичніше сприймати політичну ситуацію в Польщі і можливості впливів комуністів. Значні втрати серед комуністів їх заставили міняти тактику. На перше місце у пропагандистській діяльності висунуто гасло автономії Західної України в польській державі. Однак під тиском Москви і Комінтерну

невдовзі КПЗУ змушена від нього відмовитися.

Після державного перевороту 15 травня 1926 року і внесення змін до Конституції влада посилила наступ на комуністичний рух. Проїшла ціла серія судових процесів. Найбільш відомим став процес 151 звинуваченого за приналежність до забороненої КПЗУ. Він проходив з 15 листопада 1926 року до 10 січня 1927 року у Володимирі. В результаті 9 чоловік засуджено до довічного ув'язнення, а 120 осіб на тривалі терміни [9].

Глибока економічна криза та депресія 1929-1933 рр. і пов'язане з ними безробіття призвело до різкого піднесення політичних протестів. Комуністи зуміли в багатьох місцях очолити народне незадоволення. У 1930-1933 рр. відбулося 2496 заворушень на підприємствах, в тому числі 21 масовий страйк [10].

Економічна криза особливо гостро вдарила по українській меншині. Населення почало все більше підтримувати антиурядові позиції комуністів. Більш масовими ставали демонстрації, селянські страйки, для придушення яких влада залучала не лише поліцейські загони, а й військові частини. Найбільш відомою з них була демонстрація під Колками на Волині, яку організували комуністи Д. Макаревич В.Свиридюк. Першого травня 1935 р. понад дві тисячі селян вийшли на демонстрацію. Поліція і військові, після невиконання наказу розійтися, розстріляли натовп. 8 осіб вбито і біля 100 поранено [11]. Двох осіб було також вбито на багатотисячній демонстрації в с. Варковичі Дубенського повіту.

Міняючи тактику, КПЗУ в 1936 р., разом з іншими лівими партіями, організувала загальний селянський страйк, в ході якого учасники ставили цілком конкретні вимоги. Серед найбільш поширених було зменшення ринкових зборів, передача безкоштовно вільної землі селянам, розширення можливості навчання рідною мовою тощо.

В 1937-1938 рр. продовжувалися виступи західних українців на захист своїх соціально-економічних і національних прав. Але сталінські жорстокі репресії, розстріли керівників КПЗУ в СРСР (М.Заячківського (Косар), Г.Іваненка (Бараба) та багатьох активістів поступово приглушили прорадянські настрої.

Польська влада спрямувала основні репресії проти керівництва КПЗУ. Масові арешти посилили розмови про проникнення “провокаторів” у ряди керівництва КПЗУ. За вказівкою Й.Сталіна виконком Комінтерну у 1938 р., отримавши сфальсифіковані матеріали про проникнення до керівництва КПП фашистської агентури, розпустив КПП і КПЗУ, як її складову частину. Розпуск КПЗУ послабив позиції волинських комуністів, хоча багато місцевих організацій продовжували активно діяти до початку Другої світової війни.

Найбільш динамічним напрямком визвольного руху на Волині міжвоєнного періоду був націоналістичний. Стимулювала розвиток націоналізму

відверта антиукраїнська політика керівництва Другої Речіпосполитої. Понад півтора мільйонному українському населенню Волині залишалося все менше можливостей для збереження своєї національності і духовності. Всі, без винятку, уряди міжвоєнної Польщі вели дискримінаційну і колонізаторську політику. Польська еліта, особливо національні демократи, що переважно очолювали уряди в міжвоєнний період, вважали українців національно аморфною масою і тому проводили політику примусової асиміляції. Фактично українців виключали із суспільно-політичного життя.

Окремі націоналістичні групи на Волині з'являються ще на початку 20-х років. Найбільш структурованою була українська військова організація (УВО). Багато її активістів займалися активною інформаційно-пропагандистською діяльністю, особливо серед молоді. Чимало зробили для підвищення національної свідомості вихідці із Наддніпрянщини. Серед таких був і вихідець із Харківщини Іван Власовський [12].

Перші роки діяльності активістів ОУН на Волині зводилися переважно до проведення пропагандистської і освітньої роботи. Лише із середини 30-х років націоналісти переходять до більш радикальних акцій. Серед них і невдалий замах на воєводу Волині Г.Юзевського в 1935 році. Націоналістичний рух активно підтримувала селянська молодь, що згодом і визначало його соціальний характер. В умовах жорстокого переслідування за національні погляди молодих людей приваблювали гасла радикальних перетворень. ОУН, найрішучіше серед політичних сил виступала проти окупації західних українських земель і остаточно цілком висувала відродження самостійної України. Тільки суверенна держава є "умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі" [13].

Пересічного волинянина не могли не приваблювати радикальні політичні цілі, що поєднувалися з пропагованими соціальними програмами. Адже ОУН виступала за трудову приватну власність на землю, вільну конкуренцію в промисловості і торгівлі, широкий розвиток кооперації.

Політичний рух на Волині мав своє виразне специфічне обличчя. На це впливали ряд факторів, серед яких: переважаюче селянське середовище, порівняно з Галичиною; лідери, на відміну від КПЗУ, були в ті часи переважно місцевими, які знали і намагалися розв'язати регіональні проблеми; великий вплив подій у Радянській Україні. Суттєве значення мала і політика польської адміністрації, спрямована на ізоляцію волинян від інших українських територій. Але визначальне значення мали ментальні характеристики волинян порівняно з галичанами, обумовлені політичним досвідом перебування у різних імперіях (Російській і Австро-Угорській). Особливо відрізнялася

ситуація від Галичини у польській частині Волинського воєводства.

Націоналістичний рух Волині від самої появи мав виразне антипольське спрямування. Про стан націоналістичного руху на Волині в середині 30-х рр. свідчить таємний звіт Волинського воєводства від 19 липня 1935 р. Згідно з ним організаційну діяльність від ОУН у Луцькому повіті розпочали восени 1932 р. Іван Скопюк та Ананій Закоштуї. В цьому ж році організовано осередки у селах Боголюбів, Милуші, Лаврів, Романів та Шепель.

Членами ОУН на Волині в червні 1933 р. організовано численні протестні антишкільні акції. В ході яких нищилися польська навчальна література, державні символи. Найпотужнішою акцією став виступ школярів і вчителів села Жидичин Ківерцівського повіту. Вони вимагали дозволу вивчати українську мову та історію, відмовлялися розмовляти польською мовою, нищили польські книжки, псували портрети та державні герби [14]. Подібні акції були в багатьох населених пунктах. У другій половині 30-х рр. націоналістичний рух зміцнився організаційно, розширилися зв'язки з Галичиною, що посилювало його радикальність.

Після травневого перевороту у 1926 р. до влади в Польщі повернувся Юзеф Пілсудський. Він проголосив проведення окремого політичного курсу щодо Волині. Зміни курсу вимагав провал попередньої політики стосовно українців.

Для проведення "нового курсу" в 1928 році призначили на посаду Волинського воєводи Генрика Юзевського. Йому поставили завдання перетворити Волинь у "колицю польсько-українського порозуміння". Для цього влада намагалася, перш за все, ізолювати Волинь штучним "сокальським кордоном" від політично неспокійної Східної Галичини.

Г.Юзевський, будучи особою близькою до Ю.Пілсудського, отримав завдання вести більш завуальовану асиміляційну політику, яка б створила враження надання українцям певної автономії у Польщі. У разі успіхів не виключалися далекосяжні плани щодо перетворення Волині на центр гуртування українців по обидва боки р.Збруч, аж до створення маріонеткової пропольської держави.

Адміністрація Волинського воєводства шляхом залякування і репресій зуміла переламати невідгудну для себе тенденцію розвитку українського політичного руху. Для цього використано вибори 1930 р. З ініціативи влади утворено Волинський об'єднаний громадський виборчий комітет, за списком якого висувалися поляки, українці, чехи та євреї. Головними гаслами стали оздоровлення економіки та посилення польсько-української співпраці. Серед вибраних послів і сенаторів 9 були поляками, 8 – українцями, 1 – чех. В новому сеймі створили спільну польсько-українську Волинську парламентську групу. Це був результативний крок Г.Юзевського в реалізації "волинського експерименту".

Після виборів 5 листопада 1930 р. влада, продовжуючи загравати з угодовцями, посилила репресії проти радикалів. З метою послабити вплив націоналістів і комуністів, які контролювали розгалужену сітку українських кооперативів, урядовці розпочали створювати адміністративним шляхом об'єднані польсько-українські кооперативи "Гурт". У 1933 році до них залучено майже 4 тис. членів, через чотири роки кількість членів зросла до 23 тисяч [15]. Однак це не давало владі позитивних результатів у політичному плані.

Щоб послабити визвольний рух влада вела активну боротьбу з освітніми товариствами "Просвіта", які в умовах слабого розвитку громадсько-політичних структур відігравали важливу ідеологічну та організаційну роль. Це була розгалужена структура, через яку проводилася національно-патріотична діяльність. У 1920 р. "Просвіта" була організована спершу у Луцьку, а пізніше – у багатьох селах. Члени її читали по селах лекції з історії України, виступали з аматорськими виставами, проводили святкові зібрання. Діяльність "Просвіт" суворо контролювалася владою. Публічні виступи могли проводитися лише з дозволу влади.

Наступ на "Просвіти" розпочався з кінця 20-х рр., а в квітні 1932 р. розпорядженням міністра внутрішніх справ Польщі вони були заборонені. Лише у Луцькому повіті було закрито 146 хатчиталень [16]. Антиукраїнську діяльність влади на Волині яскраво віддзеркалює динаміка закриття "Просвіт". У 1928 р. їх функціонувало у воєводстві 478, в 1930 р. – 329, в 1933 р. – 140 і в 1935 р. – всього сім.

Забороняючи "Просвіти", польська адміністрація активно створювала на Волині провладні організації – "Просвіт'янські хати". Для їх діяльності вже не вимагалось дозволу. На проведення вистав чи концертів, потрібно було тільки заспівати польський гімн "Єще Польська не згінула". У 1938 р. на Волині організовано 120 "Просвіт'янських хат", але українці їх обминали.

Особливо боляче сприймало населення Волині мовну політику, що звужувала можливості користуватися рідною мовою. На підставі законів Другої Речіпосполитої воєвода Волині ще 21 травня 1921 р. видав розпорядження, згідно з яким всі вивіски державних, громадських, самоврядних органів, афіші, оголошення мали писатися лише польською мовою. Порушення цього розпорядження передбачало штраф до 30 тис. польських марок або арешт до 6 місяців [17].

Подібна лінія на обмеження української мови проводилася і в освіті. Близько 69% жителів Волині не вмели писати і читати, а влада продовжувала зменшувати українські школи. Так, якщо в 1922 р. у воєводстві діяло 443 українських шкіл, то в 1938 р. р. їх залишилося лише 8, що складало 0,4% від загальної кількості [18]. Польських шкіл із викладанням лише одного предмету української

мови нараховувалося 1408. І це у воєводстві з переважаючим українським населенням.

Не дивно, що близько 700 тисяч населення українського Полісся при переписі 1931 р. не могли визначити свою рідну мову [19]. Себе вони називали "тутешніми", а мову "місцевою". Це свідчило про надзвичайно низький рівень національного і політичного розвитку населення польської частини воєводства. Влада з метою подальшого гальмування національної свідомості, продовжувала зберігати бар'єр у вигляді "сокальського кордону", який відповідав колишньому державному поділу між Австро-Угорською та Російською імперіями.

З метою прискорення колонізації Міністерство освіти надсилало на територію воєводства вчителів із центральних регіонів Польщі. У своїх спогадах волинський воєвода Генрик Юзевський так згадує про це: "Вчительський світ рекрутувався із усієї Польщі, з різних її сторін і країв. Волинь для них була свого роду екзотикою – інші люди, навіть не поляки, інший край, звичаї і традиції, інший пейзаж. Місцевих поляків тут було не багато ... Вчительський світ виражав польські інтереси ..." [20]. Прибулі вчителі не знали і не бажали знати українську мову, що викликало незадоволення корінних жителів. У 1932-1933 н.р. у школах Волині працювало 2795 (81,1%) вчителів-поляків і лише 451 (13,1%) вчителів-українців.

Маючи підтримку Юзефа Пілсудського воєвода Г.Юзевський створює цілу сітку спільних польсько-українських громадських організацій. Вони мали сприяти примиренню двох народів. Лише протягом 1930 р. на Волині з допомогою адміністрації створено понад 190 угруповань, з них 168, до яких входили спільно поляки та українці. Важливе місце у формуванні української національної свідомості займали структури, в яких гуртувалася інтелігенція. До них належало Товариство імені Лесі Українки, Товариство вчителів середніх шкіл, громадсько-клубні структури. Товариство імені Петра Могили мало досить впливові осередки в Луцьку, Рівному, Володимирі, Крем'янці, Сарнах [21]. Активно діяв український театр у м. Луцьку.

Найбільш успішно розвивався Волинський союз сільської молоді. Перші організації виникли ще в 1919 р., але до них входили лише поляки. Вже у 1927 р. союз нараховував 1700 членів, з них 400 українців. Через 10 років союз сільської молоді об'єднував 7500 членів, в тому числі 5700 українців, тобто більшість вже становили українці. Союз мав 400 первинних організацій на території воєводства [22].

Перед Другою світовою війною польський уряд під тиском шовіністичних угруповань затвердив трирічну програму усунення із державної і громадської служби "чужих елементів", під якими розумілися українські службовці. Перший етап – 1939 рік. Він передбачав звільнення всіх українців,

що мали націоналістичні і комуністичні переконання. Другий етап – 1940 рік. Усунення українців із посад вчителів і вихователів, урядників місцевого самоврядування. Третій етап – 1941 рік. Він передбачав звільнення всіх українців із державної і громадської служби. Тільки у Люблінському воєводстві на першому етапі мали звільнити 265 українців, на другому і третьому – 252 особи. [23].

Активною складовою визвольного руху на Волині була православна церква. На Холмщині, Підляшші і Поліссі влада проводила політику «ревіндикації», що полягала в насильницькому поверненні до католицизму. З 389 церков, що діяли тут у 1914 році, залишилися тільки 51, 189 церков перетворили на костели і 149 українських храмів зруйнували (24). Такі дії викликали рішучі протести, з які примушували владу діяти більш обережно. Збереження православних храмів у Польщі у міжвоєнний період, після ліквідації УАПЦ в Радянській Україні в 1930 р., дозволило зберегти національну церкву. Під час війни, у 1942 р. луць-

кий єпископ Полікарп ставши митрополитом відновив Українську Православну Церкву [25].

Підсумовуючи розвиток українського визвольного руху на Волині в межах Польщі у міжвоєнний період можна зробити ряд висновків. Визвольний рух на Волині практично весь міжвоєнний період був роз'єднаний на три табори: угодовський – з опорою на державну існуючу владу, націоналістичний – з опорою на внутрішні сили українського народу і комуністичний, що реалізовував радянську зовнішньополітичну політику. Такий розкол українства об'єктивно вів до боротьби один з одним і до взаємного послаблення. Досягненню єдності українців заважали і чварні польської владної еліти за внутрішні і зовнішні пріоритети. Але головним і визначальним – залишалося загальне незадоволення волинян своїм політичним, економічним і духовним становищем у складі міжвоєнної польської держави, верхівка якої намагалася вирішувати наростаючі проблеми за рахунок української меншини.

1. Національні меншини України в XX столітті: політико-правовий аспект. – К.: ІП і ЕНД, 2000. – 413 с.
2. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX-XX ст.). – Навч. посіб. – Львів: Світ, 2001. – С. 106.
3. Там само. – С. 118.
4. Газета “Воля народу”. – 1926. – 24 жовтня.
5. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів. – Львів: Вища школа, 1988. – С. 97.
6. П'ятий ... Конгрес Коммунистического Интернационала: стенограф. отчет. – Ч. 2. – М.-Л., 1925. – С. 127.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К., 1967. – С. 27.
8. Заболотний І. Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині 1917-1939. – Львів: Каменяр, 1964. – С. 83.
9. ДАВО. Ф. 191, оп. 4, сп. 43, арк. 189-190.
10. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині (1961-1939). – Львів: ЛДУ, 1970. – С. 212.
11. ДАВО. Ф.1, оп. 2, спр. 5232, арк. 107-108.
12. Власовський І. Луцька “Просвіта” (10 літ просвітянської праці 1918-1928 рр.). – Львів, 1928. – С. 18.
13. Політична історія України. – К.: Академія, 2001. – С. 332.
14. “Wspolna Praca”. – 1938. – № 2.
15. Куделя М. Кобзар у моєму житті: Автобіографічний нарис. – Луцьк: Ініціал, 1998. – С. 22.
16. ДАВО. Ф.46, оп. 9, спр. 491, с. 1,2; 21-23.
17. Луцьку 900 років. 1085-1985. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 104-105.
18. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – С. 276.
19. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України: Навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2001. – С. 472.
20. ДАВО. – ф. 46, оп. 9, спр. 4832, арк. 19.
21. “Роде наш красний...” Волинь у долях краян і людських документах. – Т. 2. – Луцьк: “Вежа”, 1996. – С. 230.
22. Газ. “Wolyn”. – 1937. – nr. 40. – s. 2.
23. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект): Монографія. – Луцьк: “Надстир'я”, 1995. – 176 с.
24. Зашкільняк Л.О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 485.
25. Енциклопедія українознавства. Т.1. Перевидання в Україні. – К.: Глобус, 1993. – С. 308.

SUMMARY

Yarosh B. UKRAINIAN POLITICAL FORCES OF VOLYN IN THE POLITICAL PROCESSES OF POLAND IN THE INTERWAR PERIOD (1921–1939)

Ukrainian political and national-liberating movement in 1921–1939 in Poland had three main trends: agreement-oriented (supported by the state power), nationalistic (supported by inner forces of the native people) and communist (serving the foreign political forces). Ukrainian political forces, being unable to unite, in the course of time got developed into tremendous power.

І.МЕЛЬНИК (Львів)

НАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СРСР

Упродовж тривалого часу від початку перебудови національне питання залишалося в тіні. Лише в 1988 р. ЦК КПРС виносить на обговорення свого пленуму питання про вдосконалення міжнаціональних відносин у СРСР. Давалася ознака не лише складності ситуації, а й теоретичні проблеми, які перекручувалися за тоталітарного режиму. Отож, виявлення причин і масштабів деформацій та нерозв'язаних проблем підпорядковувалося з'ясуванню основних тенденцій розвитку глобального характеру і водночас основних тенденцій у суспільному житті багатонаціональних держав.

Як зазначили фахівці, довелося розпочинати з визначення деяких понять, котрі при неупередженому науковому підході не відтворювали історичних і перебудовних реалій, зазнавши впливу догматичного мислення. Як зазначив В.Мишков, заявлена фраза “в СРСР проживає більше ста націй і народностей” містить у собі сумнівний постулат виділення типів етнічних спільнот (народів) за тричленною формулою “Плем'я – народність – плем'я” [13, с.49]. Такий поділ не витримує критики ні при горизонтальному, ні при вертикальному підходах. Вертикальний підхід ґрунтується на стадіальному розвитку суспільства, в основі якого лежить класовий принцип: плем'я характеризує докласовий рівень суспільного розвитку, народність – докапіталістичний, а нація – капіталістичний і соціалістичний рівні розвитку.

Ще більше уразливий горизонтальний підхід до поділу новітніх народів у СРСР на нації і народності, бо, за твердженням В.Тишкова, здійснюється практично на основі критерію наявності чи відсутності державності в формах союзної або автономної республіки. Суть у тому, щоб провести чітку грань між націями і народностями в СРСР коли йдеться про таку ознаку як чисельність чи про внутрішні структури, соціально-економічні і культурні характеристики неможливо, бо межі між ними розмиті [13, с.49-50]. В.Тишков підтримує вживання термінів “народи” чи “національності”. Вчений виходить з цього, що названі терміни “нейтральні та узагальнені”, а також використовуються в конституції СРСР і партійних документах, зокрема в резолюції XIX всесоюзної конференції КПРС. Такі терміни “доречніші і точніші”, бо “знімають непотрібні суперечності і недоречності на рівні масової свідомості і суспільної практики, коли частина рівноправних громадян країни мають зачислити себе до етнічної спільноти нижчої категорії, ніж більшість населення” [13, с.50].

Такий підхід насправді не вносить ясності, адже слово “національність” має два поняття: 1) “належність людини до тієї чи іншої етнічної спільноти – нації або народності”; 2) “сукупність осіб однієї національної належності” [4, с.240]. В науці поняття “національність” застосовується до трьох історичних типів етносу (племені, народності, нації). В етнології вживається як синонім до нього термін “етнікос”, тобто етнос у вузькому розумінні слова. Отож, пропозиція В.Тишкова нічого не прояснює, бо терміни “народ” і “національність” можна трактувати як тотожні.

Напередодні розпаду СРСР суспільствознавці намагалися знайти нову дефініцію нації на противагу тій, яка фактично була канонізована. За нею, нацією вважалася історична спільність людей, яка складається в процесі спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і характеру [14, с.417]. Ігноруючи особливості СРСР як імперії, В.Тишков пропонував відмовитися від терміна “нація” в його етнічному значенні, яке прийнято в світовій науковій літературі і міжнародній політичній практиці, тобто трактувати націю як сукупність громадян однієї держави [13, с.50]. Водночас російський вчений виступав проти терміну “етнонація”, ототожнюючи націю і державу.

Якщо вже бути конкретним, то доведеться визнати, що термін “державна” може трактуватися як “нація” лише тоді, коли вона виступає суверенною спільнотою. У такому разі між ними відношення втілює відношення двох філософських категорій – суверенної нації як суті і держави як явища. Оскільки на Заході держави формувалися як на національній основі, то саме така суть відтворена в назві Організації Об'єднаних Націй. Перенесення такої термінології на СРСР як імперії лише затуманує суть нації, адже В.Тишков визнає, що держава СРСР багатонаціональна, тобто складається з багатьох національностей. Формально проти такого трактування нема підстав заперечувати: конституційно СРСР вважався федера-

тивною державою, а насправді – був унітарним [13, с.404]. Водночас визнання громадянства союзної республіки поряд з громадянством СРСР ще більше заплутувало порушене питання, адже громадянство можна було змінювати кілька разів при переїзді з однієї союзної республіки до іншої. А ще ототожнення нації і держава логічно вело до визнання єдиної радянської нації. Така теоретична спроба втілена в концепції “радянського народу” як нової історичної, соціальної та інтернаціональної спільності людей. Політичну спекулятивність такого наміру підтвердив розпад СРСР в 1991 р.

Намагаючись вийти з термінологічного хаосу, В.Тишков підпорядковує наукову об’єктивність політичній доцільності, ідеологічній ортодоксальності. За тодішньої традицією він посилається на термінологію, вживану К.Марксом і В.Леніним. К.Маркс, зазначає російський вчений, вживав термін “нація” і для народів, які не мали своєї державності або входили до складу багатонаціональних держав, а В.Ленін “не робив окремих теоретичних розробок цих понять” [13, с.50], поняття “нація”, “національність”, “народ” вважав синонімічними. До речі, В.Тишков зазначає, що “Декларація прав народів Росії” використовує лише два терміни – “народ” і “етнографічна група”. Звісно, для наукових досліджень такі посилання досить сумнівні.

Зазначивши, що марксистсько-ленінське вчення про національне питання вимагає творчого оновлення, В.Тишков пропонує відмовитися від визначень націй і народності, бо поняття “національності” і “народи СРСР” достатньо, щоби відтворити “реальну дійсність СРСР як багатонаціональної (багато національностей) держави” [13, с.50]. До понятійного анахронізму він відносить поділ населення, яке проживає в республіках на “корінні нації” і “некорінне населення”, бо “при зовнішній нейтральності цих понять вони все-таки неминуче мали оціночні моменти, що характеризували відмінності в рівнях розвитку” [13, с.50]. При цьому він посилається на практику розвинених країн, в яких “корінне” чи “аборигенне” населення або народи вживається щодо відсталих у своєму стадіальному розвитку народів, які зберегли свою традиційну господарсько-культурну специфіку (приміром, індіанці, ескімоси, елеути та інші – в США і Канаді, саами – в Норвегії, Швеції і Фінляндії тощо). Водночас такі терміни використовуються, як пише В.Тишков, щодо напівкочових та ізольованих народів і груп автохтонного населення Азії, Африки, Австралії та Океанії.

Така аналогія будується на штучній подібності. Логічною основою такої аналогії може бути: “а) порівняння малоподібних предметів чи явищ; б) порівняння на основі поверхових явищ, без розкриття їх суті; в) екстраполяція висновку на все явище в цілому на основі порівняння тільки незначної частини ознак цього явища” [12, с.256]. Стосовно підходу В.Тишкова, то цілком очевидна упередженість. По-перше, порівнювати високорозвинені народи СРСР (приміром, українців, литовців, естонців, латвійців, грузинів, вірмен), як “корінні народи” на їхніх етнічних землях з відсталими “аборигенними” народами Північної Америки чи Скандинавії, не кажучи вже про напівкочові чи ізольовані народи і групи автохтонного населення Азії, Африки, Австралії й Океанії, - це не що інше, як намагання підпорядкувати науку політичній доцільності, втиснути її в заздальгідь розроблену прокрустову схему партійних догматів. По-друге, в твердженнях В.Тишкова не розкривається суть, а порівняння здійснюється на основі поверхових явищ. Як відомо, народи Прибалтики ще до Другої світової війни мали власні незалежні держави, яких після окупації Латвії, Естонії, Литви визнавали аж до розпаду СРСР великі держави Заходу. В такому контексті ставити ці народи на один рівень з народами відсталих цивілізацій некоректно. По-третє, російський вчений допускає таку саму помилку, якої допустився Ф.Енгельс у своїй праці “Походження сім’ї, приватної власності і держави”, перенісши особливості доісторичного розвитку окремих народів на все людство”.

Упередженість В.Тишкова до міжнаціональних взаємин у СРСР проявляється в намаганні захистити далеке від дійсності поняття “радянський народ як нова історична спільність”, хоч деінтеграція СРСР вже проявилася як головна тенденція його майбутнього. Він пише: що “завдання демократизації суспільного життя і радикального перетворення економіки визначає тенденцію не до дальшого насичення, ускладнення використовуваних у суспільно-політичній практиці понять і термінів у сфері міжнаціональних відносин, а, навпаки, до їх спрощення з підкресленням загальногромадських, всесоюзних і всереспубліканських моментів” [13, с.51]. За його твердженням, термін “радянський народ” – це реальний феномен”, який характеризує новий рівень усвідомлення своєї приналежності до ширшої соціально-культурної спільності людей. Звідси, продовжує В.Тишков, “можна говорити про наявність двох рівнів самосвідомості в радянських людей: про можливість одночасно відчувати себе представником і власного етноса і ширшої спільності – радянського народу” [13, с.89].

На наш погляд, при підході до терміна “радянський народ” треба зважити особливості української мови, в якій існують поняття “спільність” і “спільнота”. За радянського часу поняття “спільнота не використовувалося, а натомість широко вживалося поняття “спільність”, бо воно відповідало російськомовному поняттю “общность”. Насправді між поняттями “спільність” і “спільнота” існують певні відмінності, адже спільнота відтворює органічну єдність. Саме тому нині в українській науці поняття спільноти реабілітовано. Ось Ю.Римаренко пропонує “розуміння сучасної української нації (як політичної. – І.М.) як відкритої політичної спільноти, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як україн-

ський народ, спільноти громадян Української держави”, що “не суперечить більш вузькому розумінню української нації як етнічно однорідної спільноти людей української національності, що проживають як на території України, так і поза її кордонами (у діаспорі)” [7, с.631].

Звісно, саме визначення нації ускладнене тим, що воно, крім зв'язку з державою, органічно пов'язане з мовою. Нині половина населення планети розмовляє вісьмома мовами: китайською – 1,2 млрд., англійською – 478 млн., гінді – 437 млн., іспанською – 392 млн., російською – 284 млн., арабською – 225 млн., португальською – 184 млн. і французькою – 125 млн. осіб, хоч з 6000 мов у світі 95 відсотків відіме в нашому столітті [10, с. 20]. За деякими повідомленнями, кожні два тижні перестає існувати одна мова [10, с.20]. Розмивання мови неодмінно веде до змін у міжнаціональних відносинах. Крім того, треба зв'язати, що географічний розподіл мов досить різноманітний: на Європу припадає 3 відсотки нинішніх мов, Америку – 15%, Тихоокеанський регіон – 10%, а на Азію і Африку – відповідно 32% і 30% [10, с.21]. Як вважають фахівці, в північно-східній Росії лише 6 мов з чотирьох десятків мають реальний шанс вижити у змаганні з російською, бо 12 “майже вимерли”, 8 “серйозно загрожені”, 13 “загрожені” [10, с.21]. Нема сумніву, що носії цих трьох категорій мов, як правило, поповнять російську націю.

Аналогічний процес зникнення мов проявився як тенденція міжнаціональних взаємин зразу, після створення СРСР, що засвідчують матеріали Всесоюзних переписів населення і державної статистики: перепис населення СРСР 1926 р. зареєструвала 194 національності (щоправда, вони не завжди відповідали національним мовам), у 1939 р. їх вже налічувалося 99, перепис 1959 р. зафіксував 109 етнонімів, 1970 р. – 106, 1979 р. – 101 [5, с.64]. Отже, зникли десятки етнічних груп. Проте наукова література не проявляє тривоги. Замість того нав'язується “теоретичне обґрунтування”, що “консолідація соціалістичних націй на основі економічного, соціального і культурного зближення народностей в умовах соціалізму проявляється в об'єднанні, злитті відокремлених етнічних груп, існування яких як наслідок припиняється” [5, с.64]. Такий процес оцінюється позитивно, бо радянське суспільство розвивається в напрямі уніфікації, що передбачає подолання класових відмінностей, наближення фізичної і розумової праці, хоч логічно говорити про людей фізичної і розумової праці, а не про саму працю, про подолання істотних відмінностей між містом і селом, тому “зменшення етнічної мозаїчності” СРСР, за такою логікою, треба також схвалювати.

Щоби не надавати негативності таким процесам у національній сфері, вдаються до вербальної спекуляції: намагання показати такі процеси як шляхетні й ненасильницькі, негласне табуїзування терміну “асиміляція” і повсюдною заміною його терміном “злиття”. Глибокого наукового аналізу практики таких процесів компартійне керівництво СРСР не дозволяло. Навпаки, спроби такого аналізу підводилися під тавро *націоналізму*, який щодо міжнаціональних відносин у самому СРСР трактувався винятково негативно, як буржуазна і дрібнобуржуазна ідеологія і політика, а також психологія в національному питанні, і, врешті-решт, не відрізнявся від шовінізму. Досить зіставити пояснення націоналізму і шовінізму в науковій літературі [14, с.783]. Насправді дослідники доходять висновку, що прояви націоналізму в суспільствах, які модернізуються, визначають світову закономірність бо, по-перше, “викликане модернізацією поглиблення міжнародного розподілу праці змусило національні держави здійснювати послідовні кроки для захисту національних інтересів на світовому ринку, гуртуючи навколо цих інтересів своїх громадян і об'єднуючи їх спільною ідеологією націоналізму”, а по-друге, “модернізація стимулювала активність етнічних груп всередині багатонаціональних держав” [4, с.465]. Водночас, за словами І.Багряного, “поняття шовінізму” – це неодмінно атрибут імперіалізму, учадної ідеології завойовників і пануючих над іншими, а не патріотичний спротив поневолених” [4, с.520].

“Зменшення етнічної мозаїчності” СРСР суперечило стратегічним завданням самої КППС. Ще Х з'їзд більшовицької партії зазначав, що завдання партії полягає в тому, щоби “допомогти трудовим масам невеликоруських народів догнати центральну Росію, що пішла вперед, допомогти їм; а) розвинути і зміцнити у себе радянську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів; б) розвинути і зміцнити у себе діючі на рідній мові суд, адміністрацію, органи господарства, органи влади, складені з людей місцевих, що знають побут і психологію місцевого населення; в) розвинути у себе пресу, школу, театр, клубну справу і взагалі культурно-освітні установи рідною мовою; г) поставити і розвинути широку сітку курсів і шкіл як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру рідною мовою (в першу чергу для киргизів, башкирів, туркменів, узбеків, таджиків, азербайджанців, татар, дагестанців) для прискореної підготовки тубільних кадрів кваліфікованих робітників і радянсько-партійних працівників у всіх галузях управління і насамперед у галузі освіти” [6, с. 242].

Треба зауважити, що попри певні зрушення у ліквідації фактичної нерівності народів СРСР, за сімдесятирічний період цей курс не був доведений до кінця, бо національні мови “неросійських народів” аж до розпаду СРСР перебували у нерівному становищі з російською мовою, котру, до речі, виводили поза межі національних, хоч вона була мовою російської нації. Незадовго до розпаду СРСР платформа КППС “Національна політика партії в сучасних умовах” ставила завдання: “Забезпечити всі права і умови для збереження національних традицій, розвитку культури і мови громадян, які живуть за межами своїх

національно-територіальних утворень або не мають таких в СРСР, їх представництво в органах влади. Використовуючи вже нагромаджений досвід, продовжити практику створення національних культурних центрів, товариств і земляцтв. Вони могли б працювати під керівництвом і з допомогою відповідних Рад народних депутатів, мати в них своїх представників” [9, с.38].

Насправді політика так званого “зближення націй” зумовила те, що під прапором двомовності посилювався вплив російської мови, хоч інколи малі народи “зливалися” з більшими неросійськими. Однак згодом така практика була припинена, бо в школах для національних меншин викладали неодмінно російську як другу мову, а мови населення, яке дало назву республіці, не вивчали.

Політика асиміляції неросійських народів не змінилася і в часи перебудови. Платформа ЦК КПРС заявляла: “Історично склалось так, що мовою міжнаціонального спілкування в нашій країні стала російська мова. Тому в усіх відношеннях доцільно створювати сприятливі умови для розвитку національно-російського і російсько-національного мовного спілкування. Інтересам усіх радянських народів відповідало б законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної, яка б використовувалась на території всієї країни і функціонувала на рівноправній основі з державними мовами республік” [9, с.39]. Нема сумніву, що таке закріплення лише узаконило би асиміляцію неросійських народів.

Слід наголосити, що скорочення числа народностей в СРСР не відображало справжньої картини. Як слушно пише Ю.Бромлей, “частково це скорочення кількості народностей, мабуть, зумовлене зміною в підході статистичних працівників до завдань визначення національної (етнічно) приналежності” [2, с.354]. Водночас треба застережити, що такі дії цих працівників не були спонтанними, бо самі вони не могли на свій розсуд змінювати критерії для визначення поняття “національність”.

На радянській статистиці, безумовно, відобразилась відсутність наукового визначення терміну “національність” у СРСР, а також упереджене ставлення до людей певних національностей, що спонукало їх “статистичний” перехід до інших націй, як правило, російської. Водночас треба зазначити, що працівники, залучені до переписів населення нерідко записували національність на свій розсуд, а працівники відділів актів громадянського стану спиралися на свідоцтво про народження. Недивно, що в одній і тій самій родині діти могли мати офіційно різну національність. При переписах населення в одних випадках ігнорували рідну мову громадян, а в інших ототожнювали рідну мову з розмовною мовою в побутовій сфері, що нерідко була російською.

У науковій літературі виокремилися два підходи до трактування “національності”. Ю.Бромлей ототожнює поняття “національність” і “етнонім” (самоназву народу), а в словнику Ожегова зазначено, що національність засвідчує приналежність до нації, а не до народності, етносу. А критерієм визначення національності вважається один з основних етнічних ознак – рідна національна мова. Отож, при такому підході найдостовірнішою етнічною відмінністю є національна державність. Як наслідок загальне число народностей СРСР може скоротитися вдвічі порівняно з далеким до реальності переписом населення 1939 р. Цікаво, що в 2-ому виданні Великої Радянської Енциклопедії статті “Національність” нема взагалі [38].

Однією з хиб при підході до визначення національності соціальне, економічне і культурне наближення чи консолідація в цих сферах прирівнювали безпідставно з етнічною, мовною асиміляцією, хоч насправді мова асимільованих народностей не припиняла свого існування. Є.Зеймель виступає проти того, що в деяких союзних республіках термін “національність” підмінювали “республіканським підданством”, позбавляли народності права на свій етнонім і штучно підштовхували їх мови до зникнення [5, с.64].

Поверхові уявлення про суспільний розвиток в умовах так званого “реального соціалізму” охопили сферу міжнаціональних відносин; дальший розвиток націй у СРСР трактували як перехід від різноманітності до одноманітності, прирівнюючи такий процес до торжества ленінської національної політики, бо начебто національне питання втратило свою гостроту. Потреби націй, які мали національно-державні формування в СРСР, ігнорувалися, їх реальні інтереси підпорядковувалися загальносоюзним.

Національні проблеми в період перебудови не зазнали істотної переоцінки, хоч певні недоліки визнавалися, але вони трактувалися як порушення ленінської національної політики. Проте компартійне керівництво не відмовилося від концепції “формування нової соціальної спільності – радянського народу” [9, с.33].

Водночас треба зазначити, що проявлялися й спроби знайти конкретні підходи до розв’язання національних проблем “у контексті перетворення суспільства, на основі загальної схеми його розвитку” [8, с.57]. Н.Моїсєєв відносить до таких законів насамперед стохастичність і невизначеність, а також існування біфуркаційних станів [8, с.57]. Біфуркаційність характеризується як можливість якісних змін властивостей системи.

Проте у цих законах проявляється неоднозначність тенденцій, бо посилення різноманітності поєднується з інтегративними процесами, оскільки в розв’язанні цієї суперечності втручаються раціональні чинники. Звісно, вони не можуть ігнорувати протидію об’єктивних тенденцій.

Саме з цього треба підходити до розв'язання національних проблем. Н.Моїсєєв пише: "Гіпотеза про злиття націй в Радянському Союзі, на мій погляд, абсолютно безпідставна. Безумовно, у людей виникає відчуття єдності: ми всі громадяни СРСР. І чим демократичнішим буде наша держава, тим більшу роль у ньому буде відігравати людина-особистість, а не людина-гвинтик, тим міцнішою буде наша економіка, тим сильнішим стане відчуття спільності. Але уявлення про таку спільність завжди буде дуже далеким від поняття національної однорідності" [8, с.57]. Він наголошує, що національна диференціація збережеться в майбутньому, бо "еволюція етносів, їх генезис і розпад належать до числа глибинних процесів, що визначають прогрес людства" [8, с.57]. Вони не підлягають людській сваволі, хоч і можуть бути раціонально використані в процесі суспільного розвитку. Те саме стосується використання інтеграційних тенденцій без порушення багатоманітності національної і державної палітри.

Національне відродження в СРСР не було чимось винятковим для кінця ХХ століття, бо відродження етносів набуло глобального масштабу: з ним певною мірою зіткнулося чимало країн світу, незалежного від геометричного становища і характеру соціального ладу. Щоправда, залежно від конкретних умов на перше місце в ньому можуть виходити певні аспекти (етнорасові, національно-релігійні, мовно-національні). Загострилися міжнаціональні взаємини в країнах "реального соціалізму", що проявляються в прагненні усунути історичні, соціально-політичні, економічні, культурні, екологічні перешкоди на шляху нормального національного розвитку. Водночас етнічне відродження виступає як своєрідна реакція на знівельовальні тенденції масової культури і побуту.

Доконечність глибоких реформ і перетворень у сфері міжнаціональних відносин у процесі перебудови, на думку В.Тишкова, вимагала від держави і політичних сил спільно з наукою постійного аналізу, щоби виявити фактори, від яких залежать сплески і падіння національних почуттів [13, с.52-53]. Формулювання наукових позицій вимагало відмови від унітарного мислення, від наївної віри, з одного боку, і розробки наукової концепції, яка забезпечила би альтернативні позиції і варіанти, з другого. За переконанням В.Тишкова, "вчені мають отримати можливість безпосередньо доповідати та обґрунтовувати свої позиції в ході обговорення питань на найвищому рівні, аж до найвищих політичних і законодавчих органів" [13, с.53]. Вже сама пропозиція заслуговує схвалення, адже навіть тоді, ідеологи, а за їх прикладом і вчені, як правило, коментували директивні документи КПРС, тобто не аналізували подій і процесів суспільного життя, а лише оспівували різні здобутки в міжнаціональних відносинах, і тільки виконуючи наукові настанови, критикували дозовано недоліки в цій сфері.

Реальне становище було інше, а наукове вивчення національних процесів у багатонаціональній державі, міжнаціональних відносин у цій сфері відставало від вимог суспільної практики. Реальні суперечності не могли розв'язуватись політичними деклараціями. Крім того, слід зазначити, що в партійних документах і роботах радянських вчених допускалися далекі від дійсності, поверхові твердження і дуже часто підміна понять. Приміром, інтернаціональне ототожнювалося із національно-російським, що підтверджується таким недоладним положенням як "російсько-національна двомовність", "мова міжнаціонального спілкування" для приховування витіснення національних мов на практиці з різних сфер суспільного життя, "інтернаціональна допомога" як маскування імперіалістичної інтервенції в Чехословаччині та Афганістані тощо. Водночас справедливі вимоги гарантій для національного розвитку таврувалися як "націоналізм", якому на офіційному рівні надавали тільки негативного значення. Домагання здійснити право націй на самовизначення, зокрема конституційного права на вихід союзної республіки з СРСР, трактувалися як антидержавний злочин.

Формально КПРС підходила до міжнаціональних взаємин діалектично: з одного боку, дальший розквіт націй, національних мов і культур, а з другого – взаємозближення націй на основі інтернаціоналізму. Звісно, про конкретні шляхи і політично-правові механізми, як правило, не згадували, а часто, як із згаданим правом союзних республік на вихід з СРСР, офіційно запускали механізми протидії. Декларативні конституційні норми набували протилежного значення в кримінальному законодавстві. Грубі порушення в міжнаціональних взаєминах пояснювалися хибною практикою періоду культу особи, а їх усунення зводилося до декларативних запевнень про повернення до лєнінської національної політики, а насправді ігнорування прав націй оправдувалося новою квазінауковою фразеологією. Реальний національний розвиток і тенденції в міжнаціональних відносинах спрямовувалися в протилежне русло і лише посилювали небажані наслідки.

У союзних республіках титульна нація почала перетворюватися в національну меншину, що спричинилося до тривожної реакції в період перебудови. Я.Ребане зазначав: "Нема жодної фатальної неминучості для того, щоби естонці мали перетворитися в національну меншину на своїй землі. Але при збереженні нинішніх процесів такого результату не можна непередбачити" [11, с.88].

Проте навіть у період перебудови хибна минула практика в міжнаціональних взаєминах фактично оправдувалася новими "аргументами". В.Тишков вдається до підміни понять, безпідставно переносить міжнаціональні взаємини в інших країнах на ґрунт СРСР, намагається нав'язати поняття "радянська нація", безпідставність якої цілком очевидна. Він протиставляє "національні держави" як суб'єкти федерації "єдності й цілості" радянського народу, "суверенітетові радянського народу", а "забезпечення прав

народів на загальнодержавному рівні” зводить до “розвитку і поглиблення індивідуальних прав і свобод радянських громадян”. На протигагу реальним тенденціям у сфері міжнаціональних відносин він пише: “У процесі демократизації суспільного життя зміцнення конституційно-правових основ загальносоюзного суверенітету стає завданням винятково актуальним” [13, с.59]. У посиленні такого суверенітету він вбачає здійснення “ідеї єдиної нації” як потужної засади консолідації СРСР, бо, за його твердженням, Союз не став “єдиною” державою, як передбачила стаття 70 конституції.

Насправді становище було цілком іншим. КПРС визнала, що “адміністративно-командна система, яка потребувала гранично централізованих одноманітних структур, чим далі, тим більше ігнорувала потреби національного розвитку” [9, с.32]. Водночас пропозиції В.Тишкова спростовують загальні закони розвитку, дію яких у суспільному розвитку обґрунтував Н.Моїсєєв.

У зв’язку з такими підходами до міжнаціонального розвитку СРСР доконечно звернутися до теоретико-методологічних засад нації як суб’єкта політичної науки, що дає змогу для конкретизації ролі національних спільнот у багатонаціональних державах. Російський філософ Н.Бердяєв писав: “Людина входить у людство через національну індивідуальність, як національна людина, а не абстрактна людина, як росіянин, француз, німець або англієць... Національна людина більша, а не менша, ніж просто людина, в ній родові риси людини й ще є риси індивідуально-національні. Мрія про людину й людство, абстрагована від усього національного, є прагнення до погашення цілого світу цінностей і багатств” [1, с.85]. Хоч нація є природним витвором суспільного розвитку, а не суб’єктивною вигадкою націоналістів, цей об’єктивний феномен занадто заполітизований, тому намули фальсифікацій і спекуляцій, з одного боку, а також надзвичайна складність цього об’єкту пізнання, з другого, не сприяє теоретичному осягненню його особливої цінності для людства.

1. Бердяєв Н.А. Судьба России. – М. 1990.
2. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 354.
3. БСЭ. – М., 1954. – Т.2. – 2-е испр.
4. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії (Відп.редактори Ю.І.Римаренко, І.Ф.Курас. – Київ, 1993.
5. Зеймаль Е. Народности и их языки при социализме // Коммунист. – 1988. – № 15.
6. КПРС в резолюциях... вид.8. – Т.2.
7. Мала енциклопедія етнодержавства // НАН України. Ін-т держави і права імені В.М.Корецького; Ред.кол.: Ю.І.Римаренко (Відп.ред. та ін. – К.: Довіра, Генеза, 1996.
8. Моїсєєв И. Национальные проблемы в контексте общих законов развития // Коммунист. – 1989. – № 8.
9. Національна політика партії в сучасних умовах / платформа КПРС /Прийнято Пленумом ЦК КПРС 20 вересня 1989 року // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 19.
10. Переможці та переможені // Кур’єр ЮНЕСКО. – 2000. – Червень.
11. Ребане Я. Строить вместе разумные отношения // Коммунист. – 1989. – № 4.
12. Руденко К.П. Логіка. Курс лекцій. – К.: Вища школа, 1976.
13. Тишков В. Народы и государства // Коммунист. – 1989. – № 1.
14. Философский энциклопедический словарь / Гл.редакция: Л.Ф.Ильичев и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1983.

РЕЦЕНЗІЇ

І. ВЕГЕШ (Ужгород)

РЕКВІЄМ РЕВОЛЮЦІЇ

(Вебстер Н.Х. всемирная революция. заговор против цивилизации. –
К.: Серж, 2001. – 290 с.)

Останнім часом спостерігається тенденція зростання кількості публікацій, присвячених проблемі таємних товариств та організацій, що переслідують свої суб'єктивні цілі, дотримуючись жорсткої конспірації. Перші спроби пролиття світла на ці проблеми робилися вже досить давно, але, чи то у зв'язку з їх поодиноким характером, чи то внаслідок замовчування та ігнорування, ці спроби ще якихось вісімдесят років тому не викликали резонансу в наукових колах і суспільстві. Така сама доля спіткала праці талановитої англійської дослідниці Нести Х. Вебстер, яка в 1921 році опублікувала дослідження на тему Всесвітньої Змови під назвою «Всесвітня революція. Змова проти цивілізації». В 2001 році ця книга в перекладі М.М. Сенченка була видана у Києві. Отже, тільки в новому тисячолітті в українського читача з'явилася змога ознайомитися з матеріалами цієї книги та знайти відповіді на запитання минулого та сучасності.

Працю Н. Вебстер можна розглядати як ідейну основу перегляду офіційної історії революцій, її витлумачення крізь призму діяльності таємних організацій. На думку дослідниці, всі революції, починаючи з 1789 р. у Франції (революції 1848, 1871, 1917 рр.), не були локальними, тобто такими, що виникли внаслідок прояву невдоволення народу, а кожна з них є етапом однієї всесвітньої соціальної революції, спровокованої масштабною світовою змовою. Для виявлення механізму цієї змови потрібно дослідити її двоїсту природу, паралельно досліджуючи зовнішні революційні сили соціалізму, анархізму та інших суспільно-політичних течій, під гаслами котрих таємна сила виходила на світову політичну арену. Внаслідок цього матиме місце переоцінка знань стосовно багатьох історичних подій, які донедавна здавалися виваженими і доконаними; розкриються справжні винуватці депопуляції, масових терорів та голодоморів, що є постійними супутниками соціальних революцій.

Н. Вебстер переконана, що всі нитки всесвітньої змови ведуть до створеного в 1776 р. ордену ілюмінатів. Цей орден заснував Адам Вейсгаупт, який був безкомпромісним ворогом цивілізації з усіма її атрибутами, такими як релігія

та політична влада, і, ще задовго до К. Маркса та інших соціалістів XIX ст., обстоював ідею знищення приватної власності та сім'ї. Головною ж метою ілюмінатів було досягнення свого тотального контролю над світом. Членам ордену, створеного А. Вейсгауптом, не повідомлялось про істинні наміри керівників, а дисципліна базувалась на витонченій системі шпіонажу. Зробивши основним принципом своєї системи таємничість, А. Вейсгаупт досить швидко усвідомив переваги союзу з масонами. В 1777 р., майже за два роки після того як ним було засновано орден ілюмінатів, він став масоном, і до кінця 1778 р. ідея об'єднання цих двох організацій почала реалізовуватися, а остаточного довершення вона набула на Вільгельмсбадському конгресі в 1782 р. В цьому конгресі прийняли участь представники всіх таємних товариств – мартиністи, масони, ілюмінати – яких у світі в той час налічувалося не менше трьох мільйонів [14-15]. Схематично цілі ілюмінатів можна зобразити як знищення: 1) монархії та всіх форм правління; 2) приватної власності; 3) права успадкування; 4) патріотизму; 5) сім'ї (тобто шлюб і традиційної моралі з одночасним утвердженням суспільного виховання дітей); 6) релігії. «Очевидно, необхідно визнати, – зазначає Н. Вебстер, – що в комплексі все це складає програму, яка не мала прецедентів в історії цивілізації. Комуністичні теорії сповідувались мислителями-одиначками з часів Платона, але ніхто, наскільки нам відомо, ніколи всерйоз не пропонував знищити все, що складає суть цивілізації. Крім того, якщо прийняти до уваги, що... програма ілюмінізму, окреслена вказаними шістьма пунктами, в наші дні виступає у вигляді програми всесвітньої революції, то чи залишається місце для сумнівів у тому, що за нею стоїть рух, що бере початок від ілюмінатів або сформований під їхнім впливом?» [19].

Велика небезпека, яку приховували в собі ілюмінати, стала очевидною для баварського уряду, котрий віддав наказ опублікувати документи ілюмінатів з метою винесення їх на загальний осуд. Однак ідеї, що фіксувалися в тих документах європейській громадськості здалися настільки безглуздими, що вона не сприйняла їх всерйоз. Тим

не менше, баварський уряд продовжив судове розслідування, яке призвело до арешту декількох ілюмінатів, а сам орден оголосив про свій розпуск. Але така заява була лише вдалим маневром ілюмінатів, які, заспокоївши європейців, вдалися до поступового непомітного захоплення цивілізованого світу [21-22]. За два роки до заборони ілюмінізму в Баварії його адепти розвернули свою діяльність у Франції. Така відома постать як Каліостро, котрого прийнято вважати сицилійським євреєм, був завербований ілюмінатами в Німеччині. Через два роки ілюмінати домоглися чергового успіху, завербувавши Мірабо. Йому доручили завдання ілюмінізувати всі масонські ложі у Франції, внаслідок чого до березня 1789 р. 266 лож стали підконтрольними ілюмінатам [23-25].

Через місяць розпочалася революція. Як зазначає багато вчених, в революції не було жодної необхідності, адже Франція в цей період цілком дозріла до глибоких реформ. Н. Вебстер зазначає, що «філософія Руссо відкрила багатьом дворянам очі на необхідність реформ і, напевне, в світовій історії не було більш підходящого моменту для того, щоб провести масштабні зміни з мінімальним насиллям. Дії революціонерів були, однак, спрямовані не на те, щоб пришвидшити реформи, а на те, щоб їх призупинити: це посилювало б невдоволення народу і привело їх до влади» [25]. Зрештою, так і сталося, але, якщо протягом перших двох років революції ілюмінізм приховувався під оболонкою народних хвилювань, то лише з утворенням якобінських клубів по всій Франції його плани стали вимальовуватися чіткіше. Після знищення монархії почалась деструктивна діяльність в масштабах, запропонованих А. Вейсгауптом. Триколірний прапор узурпатора було замінено червоним прапором соціальної революції, а заклик «Хай живе наш король Орлеанський!» уступає місце масонському лозунгу «Свобода, Рівність, Братерство!». Під час масових вбивств у в'язницях було помічено, що кати подавали своїм жертвам масонські знаки, зберігаючи життя тим, хто знав, як на них відповісти. В 1793 р. розпочалася антирелігійна кампанія, що охопила всю Францію. На кладовищах вивішувався улюблений девіз сектантів: «Смерть – це вічний сон». Свята Розуму, що відзначалися в паризьких церквах, були законним продовженням вчення А. Вейсгаупта про те, що «розум повинен стати єдиним законом людини» [29-31].

В той же час висловлювалася ідея всесвітньої революції, яка спільними інтересами мала б поєднати всі народи світу. Апологетом створення єдиної інтернаціональної держави виступав А. Клоотс, котрого за наказом М. Робесп'єра було відправлено на ешафот. Чи цей крок є доказом того, що М. Робесп'єр не був ілюмінатом? Н. Вебстер стверджує, що «він, безсумнівно, був масоном: Князь Кропоткін впевнено заявляє, що він

належав до однієї з лож ілюмінатів, заснованої Вейсгауптом. Але сучасники стверджують, що він не був посвячений в усі таємниці і діяв як засіб змови, а не як організатор» [33]. Саме цим можна мотивувати деякі розбіжності у поглядах ілюмінатів та самого М. Робесп'єра.

Проте, не дивлячись на значні спустошення, здійснені епохою терору, ні учні А. Вейсгаупта, ні маріонеткові революціонери-соціалісти не досягли поставленої мети. Потрібні були додаткові зусилля і через два роки після закінчення терору ще одну спробу здійснення всесвітньої революції надумав зробити комуніст Грахх Бабеф. План «Таємної директорії», створеної Г. Бабефом, практично нічим не відрізнявся від плану ілюмінізму напередодні 1789 р. – та сама пропаганда в суспільстві, те саме переманювання армії на свій бік, впровадження терору на кшталт якобінського. Однак, за доносом одного з членів «Таємної директорії», змова було викрито, а всіх організаторів, в тому числі і Г. Бабефа, страчено. Сам Г. Бабеф на суді зізнався, що не він головний організатор змови: «Я присягаю, що мені роблять надто велику честь, називаючи керівником цієї справи. Я заявляю, що грав у ній тільки другорядну і обмежену роль... Справжнім керівникам та організаторам потрібно було впливати на суспільну думку, а я міг їм в цьому допомогти...» [63]. Про приналежність Г. Бабефа до ордену ілюмінатів свідчить хоча б уже те, що він відмовився від християнського імені Франсуа Ноель на користь давньоримського Грахха. Зміна імен повсякчас практикувалася ілюмінатами – саме так А. Вейсгаупт став Спартак, Жан Баптист Клоотс – Анахарсисом, а П'єр Гаспар Шометт – Анаксагором [47].

Змова Г. Бабефа була останнім відголоском революції, а 18-е брюмера Наполеона Бонапарта нанесло остаточного удару по ілюмінізму. Як зазначає Н. Вебстер: «Таким чином, п'ятнадцятилітнє правління Наполеона визначальне тим, що за останні 140 років, лише в ці роки, Європу не пожирав згубний вогонь ілюмінізму, запалений Вейсгауптом» [73]. Однак після падіння імперії Наполеона ілюмінізм знову набуває status quo. «Німецький союз», що виник одразу після припинення діяльності ілюмінатів у Баварії, насправді був орденом А. Вейсгаупта, відновленим під іншою назвою. На самому початку XIX ст. на тих самих принципах були засновані інші товариства, такі як Тугенбунд і Буршеншафт. Тугенбунд, створений у 1812 р. і очолюваний найбільш агресивними ілюмінатами, що сповідували ідеї Клоотса і Марата, в подальшому перетворився в орден, відомий як «німецька асоціація», метою якої було об'єднання Німеччини. Саме тут вперше чітко простежується зв'язок між пруссацтвом і таємними силами світової революції [74].

Наступними проявами світової змови були повстання декабристів та революція 1830 р. у Франції, що зіграли роль репетицій напередодні

масштабної революції 1848 р. «Цілком очевидно, – пише Н. Вебстер, – що заворушення 1830 р., як і облога Бастилії та марш на Версаль, були інспіровані ілюмінатами, і що «в славні липневі дні», як і в епоху терору, про себе знову оголосила ненависть до християнства, що вилилася в погром резиденції архієпископа, розграбування та осквернення церков, а також напади на священників у провінції» [114-115]. Другою великою спробою ілюмінізованого масонства організувати всесвітній заколот була революція 1848 р., але вона, як і попередні намагання ілюмініатів, зазнала поразки. Як завжди напередодні соціальних заворушень, у 1847 р. відбувся великий масонський конгрес. Серед представлених на ньому французів були люди, які пізніше відіграли провідну роль у революції, зокрема Луї Блан. Саме таємні організації склали план всієї кампанії і запустили механізм революції з центром у Парижі та системою філіалів у провінційних містах [116].

Після поразки революції 1848 р. ілюмінати вирішили перенести центр змови до Пруссії. Відтоді ілюмінізм почав виступати під прапором німецького імперіалізму, на користь якого, як стверджує Н. Вебстер, плідно працював Карл Маркс. По суті, К. Маркс ні в одній зі своїх робіт не запропонував нічого нового. Його теорія «найманого рабства» була відома ще під час першої Французької революції; комунізм К. Маркса був комунізмом Г. Бабефа та Луї Блана; його інтернаціоналізм нічим не відрізнявся від інтернаціоналізму А. Вейсгаупта і А. Клоотса, як і його нападки на релігії; навіть теорія «додаткової вартості» не була його творінням: спочатку її туманно сформулював Р. Оуен, а потім, більш вираженіше – чартисти. Від системи К. Маркса практично нічого не залишається, окрім форми, яка увібрала в себе чужі ідеї [149-150]. Навіть Інтернаціонал, і той не є творінням К. Маркса. На думку Н. Вебстер, К. Маркс приєднався до Інтернаціоналу вже після його створення англійськими та французькими робітниками, переслідуючи інтриганські цілі. Але К. Маркс був далеко не єдиним інтриганом, котрий проник у цю структуру. Разом з ним туди проникли масони, що змушує Н. Вебстер дійти висновку: «Інтернаціонал, будучи відкритою та легальною асоціацією, з поглиненням всіх цих таємних організацій перетворився в наполовину таємне товариство – тобто став оболонкою для розгалуженої мережі законспірованих груп, котрі були байдужі до ідеї його засновників і в таємниці котрих були посвячені тільки їхні керівники, що належали до середнього класу» [160]. Отже, Інтернаціонал, керований масонами, так само як і яacobініці до того, взяв собі за мету наблизити всесвітню революцію.

Однак, наступний важливий революційний крок мав місце не завдяки комунізму К. Маркса, а завдяки анархізму М. Бакуніна, якого інколи називають «сірим кардиналом» тих подій. Саме він за

підтримки німецьких ілюмініатів і створеного ними Альянсу соціалістичної демократії ініціював революційне насильство 1871 р. у Франції. Як вже відомо, воно так само завершилось поразкою ілюмінізму, яка на багато років уперед приречла анархістів та комуністів на запеклу боротьбу одне з одним. В цій боротьбі певний час перемагав анархізм, однак революція 1917-го року в Росії все кардинально змінила. Ідеологія марксизму, перейнята більшовиками, почала втілюватись на практиці методами того ж таки А. Вейсгаупта, от тільки діапазон її дії був значно більшим аніж будь-коли до того. Чим закінчилися «експерименти» В. Леніна відомо всім, але кому крім нього ці експерименти були потрібні? На думку Н. Вебстер, «революційна машина, що нині загрожує миру у всьому світі, хоч і керувалась в минулому людьми всіх націй – французами, італійцями, євреями, росіянами, а в ряді випадків, і англійцями – була створена, в основному, руками німців і до сих пір контролюється ними за підтримки їхніх єврейських союзників. Німецька військова влада відправила в Росію Леніна та єврея Радека в спеціальному вагоні, німецькі офіцери організували більшовицькі армії, а німецький отруйний газ сприяв остаточній поразці Врангеля» [274].

На основі детального вивчення революцій Н. Вебстер стверджує, що за допомогою логічного осмислення історичних фактів можна цілком довести наявність світової змови. Доказами цієї змови є наступне:

1) те, що, хоча проблеми, які тривожили людей, з плином часу переживали суттєві зміни у відповідності зі зміною зовнішніх умов, програма соціальної революції залишалась незмінною. Тому, що якби повстання, що змінювали одне одного, готувались народом, кожне відрізнялось би своїми особливими лозунгами та цілями, обумовленими специфікою моменту; замість цього всі вони проходили під однаковими лозунгами, а їхні вожді повторювали одні і ті ж заклики; при цьому кожне таке повстання копіювало попереднє і – впритул до 1917 р. – найбільш успішне з усіх – першу Французьку революцію;

2) те, що керівники повстань ніколи не були вихідцями з народу, а навпаки, були представниками вищих та середніх верств населення і ніяк не могли вважатися жертвами пригнічення;

3) те, що, за деякими винятками (до яких відноситься Луї Блан), вони незмінно проявляли байдужість до страждань народу та людських життів взагалі. Марксистки та бакунініці взаємно обвинувачували одне одного в тому, що відносились до людей як до «гарматного м'яса»;

4) те, що кожне повстання проходило не тоді, коли народ перебував у відчаї, а напередодні масштабних реформ;

5) те, що після кожного повстання замість реформ, наставав час чорної реакції. Впродовж двадцяти років після першої Французької револю-

ції саме слово «реформа» не можна було вимовити навіть в Англії, країні, яку ілюмінати зачепили найменшою мірою;

б) те, що, хоча кожне повстання погіршувало становище мас, всі вони підносились народу як рушії прогресу, чим і оправдовували наступні революції [259-260].

Чимало часу сплило відтоді як була опублікована праця Н. Вебстер «Всесвітня революція», а тому вона не описує подальших подій, різноманітних кривавих перипетій ХХ ст. Режими змінювали один одного, з'являлися диктатури несоціалістичного штибу, а тому декому може здатися, що таємні організації непричетні до недавніх подій. Але, наскільки нам відомо, ілюмінізм здатний

проникати в будь-які організації та зовнішньо сповідувати будь-які ідеї, заховавши десь глибоко всередині свою справжню суть та не афішуючи свою єдину велику ідею – остаточне утвердження свого панування над світом. Ілюмінати не цураються жодних методів, а нагоди розв'язати черговий суспільний конфлікт вони нізащо не пропустять. Отже, необхідно ретельно відстежувати зародки конфліктності в межах всього світу, необхідно за спинами маріонеток відшукувати справжніх винуватців соціальних катастроф ще до того як ці катастрофи відбудуться, тобто необхідно тримати руку на пульсі будь-яких соціальних загострень і не дати масонами змоги довести їх до чергового вибуху насилля.

М. ТОКАР (Ужгород)

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРАЦІ А. ШМІДТА “УКРАЇНА. КРАЇНА МАЙБУТНЬОГО”

Значення праці Акселя Шмідта “Україна. Країна майбутнього”, котра побачила світ 1939 року в Берліні, розглядають сьогодні з двох основних позицій. Одні подають її як виконання замовлення офіційних кіл Німеччини з метою кращого вивчення майбутніх “східних провінцій”. Інші ж розглядають працю А. Шмідта як черговий пласт історичного дослідження про українські землі, що містить виключно науковий інтерес. Можемо оцінювати обидва варіанти, хоча жоден із них не применшує історичне значення книжки “Україна. Країна майбутнього”.

Політичні події в Європі, які стрімко відбувалися у першій половині ХХ століття, привертати увагу до багатьох великих і малих народів, великих і малих держав. Це було логічним проявом тогочасного суспільно-політичного прогресу, пошуку нових суспільних форм відносин, міжнародних стандартів тощо. З-поміж різноманітних зовнішньополітичних орієнтирів країн Європейського континенту виділялася вісь “Схід – Захід”, яка протиставляла майбутньому розвитку цивілізації масштабні зміни на політичній карті світу.

Умовний “Захід” у цьому відношенні представляла Німеччина, яка неодноразово в своїй історії заявляла про далекоглядні плани щодо східних просторів. Тому інтерес учених, дослідників та навіть аматорів-країнознавців до східних рубежів німецьких земель, великої території, заселеної слов'янським ареалом, був не випадковим, а скоріше логічним, вмотивованим, прогнозованим.

Очевидно, і праця Акселя Шмідта “Україна. Країна майбутнього” носила поміж історично інформаційного й політично значимий характер. Для розуміння важливості змісту книжки слід загля-

нути в передісторію актуальності для німецьких читачів, у тому числі й політичних кіл, “української тематики”.

Зацікавленість Україною особливо відчутно прослідковується з початку ХХ століття, коли Німеччина почала виношувати далекоглядні плани власного політичного лідерства в Європі. Звичайно, що здійснення таких мрій певною мірою залежало від сили потенційних супротивників, зокрема так званих супердержав, до яких традиційно відносили Росію. У цьому відношенні бралися до уваги всі слабкі важелі державного організму. Одним із таких, як розмірковували політики в Німеччині, був багатонаціональний склад Російської імперії, окремі народи в складі якої були реально спрямовані на здобуття національної незалежності.

Особливе місце німецькими стратегами відводилося українському національному рухові. Тому, один із ключових акцентів було зроблено на традиційній самобутності українського народу, його історичних етапах державності, героїчних спротах поневолювачам тощо.

Ще задовго до Першої світової війни при Міністерстві закордонних справ Німеччини почав діяти спеціальний відділ для збору інформації й аналізу проблем України. Відомо також, що досить прихильно до українського руху ставився наслідний принц Австро-Угорщини Франц-Фердинанд і воєнне міністерство країни.

У 1906 році канцлер Німеччини Бенгард Б'юлов заявляв, що Росію цілком можливо звести “до рівня другорядної держави лише у випадку її соціального розкладу або ж втрати нею України”. Щодо останнього, то наводилися цілком логічні цифри про реальний економічний розвиток Російської імперії та місце українських земель у цьому процесі. На початку ХХ століття Україна

була одним із найдинамічніших регіонів, де зосереджувалася значна частина всеросійського економічного потенціалу (це і кам'яне вугілля, марганцева і залізна руда, сіль, чотири п'яті загальнодержавного цукру, дев'ять десятих експортного хліба, інше). Набирали обертів оборонна, хімічна, металургійна промисловість, машино- і кораблебудування.

У 1910 – 1911 роках в Галичині проходили таємні зустрічі діячів українського руху Андрея Шептицького, Євгена Чикаленка, Миколи Лисенка, Миколи Міхновського, В'ячеслава Липинського, Л. Юркевича, В. Степанковського та інших з представниками німецького та австро-угорського політичних відомств щодо створення організації, яка б у випадку війни виступила на боці країни – противника Росії.

Існують також дані, що Німеччина виділяла відповідні грошові суми на підтримку українських організацій і друкованих видань, зокрема журнал "Ukrainische Rundschau" та львівську газету "Діло". У 1912 році варшавська газета "Slovo" також повідомляла про фінансування німецьким посольством у Відні журналу "Ukrainische Rundschau" через посередництво його радника Дітріха фон Бергмана-Гольвега.

У цілому німецька політика по відношенню до Східної Європи формувалася в трьох своєрідних центрах, які акумулювали дослідження в напрямку "українського питання". Перший із них був представлений групою професора Отто Герша, котра орієнтувалася на добросусідські відносини з Росією і не була популярною.

Другий центр був найвпливовішим і досить радикальним. Його представляла Пангерманська Ліга і Партія Вітчизни, котрі ставили за мету розгром Росії внаслідок війни і відсунення її кордонів далеко на схід. Прихильники цього напрямку розглядали українських рух як фактор, який може реально послабити Росію. Мова йшла навіть про встановлення незалежності України, але в межах стратегії східної німецької експансії.

І нарешті, третій центр східноєвропейської німецької політики був зосереджений навколо журналістсько-академічної групи, найкращими представниками якої були Пауль Рорбах, Рудольф Ойкен, Аксель Шмідт та ін. Ця група виступала за надання "незалежності неросійським народам Російської імперії". Ключову роль у цьому процесі вони відводили Україні, розглядаючи її потенційно головним форпостом у Східній Європі проти експансії Росії на Захід.

Щодо особистості Акселя Шмідта, то його прихильність до України не обмежувалася суто політико-стратегічним баченням німців. Його перу як історика і публіциста належать розвідки про прибалтійські та білоруські землі. Довгий час його цікавила доля царської сім'ї, зокрема місце й роль у ній Г. Распутіна та ін. Працюючи журналістом і редактором популярних в Німеччині часописів "Німецька політика", "Німецька думка", "Україна", він досить активно вивчав і висвітлю-

вав "українське питання". До того ж він був одним із ініціаторів діяльності "Німецько-українського товариства".

Праця Акселя Шмідта "Україна. Країна майбутнього" стала однією із перших в зарубіжній історіографії, яка присвячена в тому числі й Карпатській Україні. Перебуваючи у дипломатичній місії консула Німеччини Г. Гофмана в Хусті, А. Шмідт на власні очі бачив, як живе й розбудовує своє майбутнє Карпатський край.

У радянські часи праця Акселя Шмідта піддавалася гострій критиці, оскільки, на думку вчених, німець намагався сфальсифікувати історію українських земель, виконував замовлення німецьких спецслужб з метою якнайкращого ознайомлення громадськості Німеччини з "українським питанням". Однак, сам автор заперечував ідею написання книжки на замовлення офіційної німецької влади. Це частково підтверджує й авторський зміст книжки. Він писав, що у листопаді 1938 року до нього звернулися представники видавництва "Reimar Hobbing" з проханням написати книжку про Україну. Відомо, що тоді про українські землі писали дуже часто як в зарубіжній пресі, так і в окремих виданнях. Одним словом, тема України була як ніколи актуальною.

У процесі написання своєї праці Аксель Шмідт постійно підтримував контакти з відомими українськими вченими. Зокрема, він активно консулювався з професорами Українського вільного університету І. Мірчуком та З. Кузелею.

Щодо тієї частини книжки, яка стосується Закарпаття, то слід відмітити, що автор ставить до Карпатської України з симпатією, хоч і простежує її історію в загальноукраїнському контексті. Він об'єктивно визначив умови, в яких опинилося Закарпаття після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року, вказавши причиною такого стану речей політичне інтриганство офіційних політичних кіл Польщі, Угорщини, Німеччини, Радянського Союзу. Опинившись "у повітрі", Карпатська Україна була змушена для власного захисту, як зазначає А. Шмідт, формувати загони карпатських січовиків, які "були необучені військовій справі, але сповнені обов'язку і духу захищати волю, свою державність". І хоча праця була опублікована вже під час окупації Карпатської України угорцями, автор резюмував: "Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і стремління українців, у майбутньому бачити і створити свою власну державу". Власне ця ідея й була реалізована на початку 90-х років ХХ століття, а державотворча потуга Карпатської України вписана в літопис політичного будівництва Української нації.

І як би не точилися суперечки з приводу мети її написання, історичне значення книжки Акселя Шмідта "Україна. Країна майбутнього" безперечно є знаковим, оскільки у той час вона змальовувала українські землі в її об'єктивному буденному вираженні, зі своїми проблемами й перспективами. Тоді для європейців вона дала цілісне уяв-

лення про українську історію, її культурно-духовне життя, її історичні державотворчі потуги й українську націю як єдиний етнічний організм.

Ф. КИРИЛЮК (Київ),
Ю. ОСТАПЕЦЬ (Ужгород)

ФЕДІР МЕДВІДЬ – ПЕДАГОГ І ВЧЕНИЙ

У 2007 році виповнюється 25 років науково-педагогічної діяльності і 50-річчя від дня народження відомому українському вченому-політологу, історичу, філософу і правнику, кандидату філософських наук, доценту кафедри цивільно- та господарсько-правових наук Національного університету ДПС України, члену НТШ, дійсному члену (академіку) Міжнародної академії безпеки життєдіяльності Федору Михайловичу Медвідю, перу якого належить біля 300 наукових праць і навчальних посібників з історії, політології, етнології, педагогіки і права, присвячених проблемам українського національного відродження, національного інтересу і національної безпеки України, філософії освіти, національної системи виховання, проблемам релігійності українського народу, політико-правовим засадам модернізації Державної податкової служби в Україні.

Народився Ф.Медвідь 3 січня 1957 р. у стародавньому місті Зборові на Поділлі у родині хліборобів, де з дитинства виховувалася любов й повага до хліборобської праці, до рідного краю, до української культури. Родина Медведів уособлює традиційну модель української сім'ї. Батько – Михайло Йосипович походив з давньої хліборобської родини, сам кохався у землеробстві, садівництві, розумівся в аграрних справах і привив дітям любов до своєї землі, вміння господарювати на ній, не цураючись наполегливої і систематичної праці. За довголітню працю у колективному господарстві ім. Б.Хмельницького був відзначений державними нагородами. Мати – Анна Іванівна з хліборобської родини Костурів теж займалась віковично притаманним для українців обробитком землі. Як і всяку українську жінку, природа обдарувала її талантами: гарно вишивала і пекла, знала багато українських пісень і майстерно їх виконувала. Вже у шкільні роки за сумлінну працю в літній період на збиранні врожаю у садівничому господарстві Федір був нагороджений правлінням колективного господарства ім. Б. Хмельницького іменним годинником.

Хліборобська традиція і звичка родини – робити все доботно і ґрунтовно – передалася Ф.Медвідю з ранніх літ і стала неписаним правилом на все життя. Своєму становленню юнак завдячує шкільним педагогам, родині Доскочів і Мерецаків, що прищепили любов до змагальності на шкільних олімпіадах з української словесності, історії, німецької мови, фізичної культури. Зборівська середня школа, очолювана директором Бартошем Т.Й., відзначалася духом змагальності і

конкуренції між учнівськими класами, мала пристойну на той час шкільну бібліотеку і практично щонедільними олімпіадами з предметів, у яких охоче брав участь юнак. Належний стан фізичної культури в школі, постійні змагання районного масштабу з ігрових видів спорту, легкої атлетики заклали основу здорового способу життя юнака на все життя, спонукали вже у зрілому віці як вченого до осмислення мудрості „В здоровому тілі, здоровий дух”.

Школу Ф.Медвідь закінчив на „відмінно”, став її учнівським лідером-прапорноносцем і подався до дрезвнього Львова за порадою директора школи на історичний факультет, де здивував членів приймальної комісії рівними і ґрунтовними знаннями з української і німецької мови, вмінням обґрунтувати і обстоювати свою позицію. Майбутній декан історичного факультету доцент Степан Марчук теж звернув увагу на знання і відповіді юнака з історії. Тому, коли стало питання оцінити останній іспит з літератури і мови, де комісія заслухалася аналізом і цитуванням „Гайдамаків” Т.Шевченка, вищим балом, то саме він підтримав таке рішення і Федір Медвідь став студентом історичного факультету Львівського університету.

Значний вплив на свідомість юнака справили неповторний дух незалежності, вільнодумства та свободи, що завжди випромінює Львів як осередок національно-визвольних змагань України, її автентичної культури і духовності. Тому цілком природно, що внутрішній світ і політична свідомість Ф. Медвідя визначаються демократичними засадами. Під впливом львівської аури, прогресивно налаштованої професури університету, а також величезною кількістю конструктивно мислячих друзів, знайомих, колег вибудовуються різнобічні напрями науково-педагогічних пошуків і теоретичної діяльності Ф.Медвідя: від історії, педагогіки та етнології, до права і риторики. Він активний учасник громадських і наукових заходів факультету й університету. Університетська газета того часу помістила фото 4-х активістів-відмінників: Олексія Сухого, Федора Медвідя, Ярослава Савчина і Юрія Киричука. Глибоке вивчення базових суспільствознавчих дисциплін відкриває для молодого юнака багато цікавих політичних і правових феноменів, які згодом стануть для нього об'єктом серйозних теоретичних досліджень. У львівському періоді творчості Ф.Медвідя конститууються історичні, педагогічні, філософські та політологічні парадигми його подальших наукових пошуків. Тепер у його розпо-

ряджені багатющі фонди львівських бібліотек, зокрема, Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського університету ім. І.Франка з їх високоосвіченими, інтелігентними працівниками, де він часто засиджується аж до закриття.

Сфера ідейно-політичних та світоглядних засад вченого окреслюється національно-демократичними вектором з домінуванням консервативно-традиційних цінностей українофільського характеру. Вартує зазначити, що формували майбутніх істориків професори зі світовою славою Вейцківський І.І., Кісь Я.П., Бейліс О.С., Гроссман Ю.М., Бродський Р.М., серед них відомі українські філософи Кубланов Б.Г., Веремєєва О.П., Пашук А.І., молода генерація тепер відомих українських істориків Макарчук С.А., Кондратюк К.К., Крикун М.Г., Зашкільняк Л.О., Пелешишин М.А. та ін.

Вже в студентські роки виявилися різнобічні наукові зацікавлення майбутнього вченого. Так, на конкурсі студентських наукових робіт були відзначені відразу дві наукові роботи: з педагогіки, присвячена науковій біографії В.Сухомлинського, і з політичної економії.

В 1979 р. Ф. Медвідь закінчив з відзнакою історичний факультет Львівського університету і хоч мав запрошення залишитися для роботи в університеті, однак йде працювати за направленням викладачем історії та суспільствознавства у професійно-технічне училище №20 міста Львова. Там стає молодіжним лідером, прикріплюється до кафедри Львівського університету як здобувач.

Після демобілізації з армії Ф.Медвідь працює викладачем історії та суспільствознавства технічного училища № 27 м. Львова, а з грудня 1982 р. стає аспірантом професора Веремєєвої О.П. у Львівському університеті. Саме науковий авторитет вченого, її колосальна працездатність і вимогливість служать за приклад молодому досліднику, що береться під її керівництвом за дослідження складної і досі мало осмисленої теми „національних інтересів”. Під час навчання в аспірантурі в листопаді 1985 р. він достроково завершує дослідження, захищає кандидатську дисертацію і здобуває науковий ступінь кандидата філософських наук. Вже на цьому етапі виявляється різнобічність наукових інтересів Ф.Медвідя. Будучи за базовою освітою істориком, його пізнавальний розум проникає в філософську сферу і акцентується на дослідженні суспільно-політичних процесів, аналізі концептуальних засад національного інтересу.

В 1986 р. Ф.Медвідь приймає запрошення завідувача кафедри Львівської політехніки професора О.О.Шахова і проходить всі шаблі викладацької драбини до доцента кафедри соціології та політології Державного університету “Львівська політехніка”. Львівська політехніка завжди відзначалася демократичністю професури і громадською активністю студентства. Тут молодий вчений з

головою поринає в наукове життя і громадську роботу. За активну участь в роботі студентських загонів Ф.Медвідь нагороджений у 1987 р. Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ. В 1991 р. він затверджує тему докторської дисертації „Національний інтерес як суспільно-політична проблема (теоретико-методологічний аналіз)” на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Наукове консультування по темі погодився здійснювати відомий український вчений-історик, керівник Українського вільного центру дослідження проблем суверенітету, національних інтересів і безпеки України професор Ярослав Дашкевич. Вузівська навчально-педагогічна діяльність Ф.Медвідя поєднується з подальшим поглибленням й удосконаленням сфери своїх наукових інтересів. Його приваблює вивчення низки духовно-культурних і соціальних чинників (мова, ідеологія, релігія, еліта тощо), які сприяють національному і політичному відродженню України, забезпечують ефективні механізми державотворення. Як знаний лектор товариства „Знання” Ф.Медвідь активно включився у громадську діяльність відновленого Товариства української мови „Просвіта”, що активно працювало у Львівській політехніці. Він автор концепції національного виховання студентської молоді, що активно запроваджувалася у вузі. Політична сфера суспільства, теоретичні і прикладні аспекти політології становляться основними об'єктами дослідження вченого.

Вчений переконаний, що становлення України як самостійної держави неможливе без відродження та розбудови національної системи освіти. На його думку сьогодні вкрай нагальним є національно-патріотичне виховання молоді. “Головною метою національного виховання на сучасному етапі, – пише Ф.Медвідь, – є передача молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі – формування особистісних рис громадянина України, які включають у себе національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту”. Вчений обстоює ідею про те, що за своїм змістом і цілями становлення національної системи освіти має бути підпорядковане справі розбудови української держави.

Провідним засобом виховання патріотично свідомих громадян є рідна мова, оскільки в ній акумульований духовно-культурний та інтелектуальний потенціал народу. Знищення мови, наголошує Ф.Медвідь, веде до втрати національної ідентичності і загибелі етносу як цілісного організму. “Мова, як головна ознака нації, забезпечує нормальне функціонування національного організму у всіх його виявах, – стверджує вчений. – Мову можна назвати генетичним кодом нації, який поєднує минуле з сучасним, прогнозує майбутнє і

забезпечує буття нації у вічності. Історія засвідчує численні приклади того, що із зникненням мови зникає і етнос. Тому, зникнення мови (лінгвоцид) є найважливішою передумовою етноциду, знищення етносу, як культурно-історичної спільноти, його асиміляції іншим народом. Збереження рідної мови, згідно логіки Ф.Медвіда, є умовою виживання української спільноти, розбудови її державності, підставою національного поступу.

Невід'ємною складовою буття українців є релігія. Переважна більшість наших громадян – це віруючі християни різних конфесій. В численних наукових працях Ф. Медвідь осмислюється феномен релігійності українського народу, зокрема акцент робиться на взаємовідносинах між релігією і політикою. Він пише: “У нинішніх історичних умовах, коли різні конфесії на теренах України стали схожими на політичні партії, коли між ними ведеться боротьба, яка не поступається сутичкам крайніх політичних сил, а церкви не стільки стурбовані тим, щоб відкривати людині євангельську істину, скільки поглинуті наверненням до себе прихильників, марітенівська модель світської держави, в центрі якої стоїть розумна і вільна особа як головний суб'єкт політики, видається слушною для нас, хоча вироблена вона у рамках католицизму. Особливо слушною вона видається для українського православ'я, яке в умовах російської імперії було державною релігією, а в радянські часи – церквою „при владі”. Розкол в сучасному православ'ї замість консолідуючого чинника сприяє міжконфесійній ворожнечі, тому ця проблема продовжує бути актуальною.

Громадсько-політична діяльність Ф. Медвіда, що йде поряд з інтенсивним науково-педагогічним процесом, тісно пов'язана з Українським блоком національно-патріотичних сил Львівщини. Він є членом ініціативної групи по створенню Конгресу української інтелігенції Львівщини (лютий, 1996 р.). З часу створення член Президії і Співголова Секретаріату Крайової ради Конгресу української інтелігенції Львівщини, член Центральної Координаційної Ради Всеукраїнського об'єднання „Порозуміння”. На протязі ряду років політичний оглядач радіо „Незалежність”, Всесвітньої служби радіо України, постійний експерт і учасник молодіжної телепрограми „Аудиторія”, член редакційної ради незалежного політологічного журналу „Український час”.

Політичним силами національно-патріотичного, консервативного напрямку, колективом редакції незалежного політологічного журналу „Український час” висувався кандидатом в депутати на виборах до Верховної Ради України 27 березня 1994 р. по Південному виборчому округу № 264 м. Львова.

Вагомим є внесок Федора Медвіда у становлення політичної науки на теренах України. Ще на зорі проголошення незалежності нашої держави він виступає співавтором навчальних посібників:

“Основи політології”. – Львів, 1994 (у співав.), Політологія // Збірник навчальних програм (гуманітарні; фундаментальні та професійно орієнтовані дисципліни) – Львів, 1997 (у співав.), Політологія. – Івано-Франківськ, 1999 (у співав.). Маючи достатній життєвий і науковий досвід, Ф. Медвідь чітко усвідомлює, що необхідність наукового вивчення політики обумовлюється системною кризою українського суспільства, особливостями посттоталітарної свідомості громадян, яка детермінує стереотипи патерналістської місії держави, міфологізує роль прямої демократії, неадекватно оцінює потенціал харизматичного лідера. Лише ґрунтовна політична освіта створює середовище для плюралізму думок, об'єктивної оцінки суспільних процесів, робить демократію не тотожною анархії, хаосу, абсентеїзму, а чинником прогресу і поступу. Подоланню відчуженості громадян від політики, вихованню їх політичної компетентності і свідомості покликана сприяти політологія.

Одним з перших методологічно виважених посібників для засвоєння політичних знань на теренах України був “Конспект лекцій з основ політології”, написаний Ф. Медвідем разом з викладачами кафедри соціології і політології Державного університету “Львівська політехніка” за загальною редакцією професора Антоніни Колодій. “Тематика курсу охоплює такі ключові проблеми політичної науки, як еволюція політичної думки, сучасні політологічні концепції; теорія політичного процесу та його суб'єктів; характеристика політичних режимів; місце і роль держави, громадянського суспільства і політичних партій у виробленні і здійсненні політики; політична поведінка особи і політична культура; міжнародна політика. Через увесь курс проходить тема політичного відродження України. А крім того, автори намагалися так розставити акценти при викладі усього іншого матеріалу, щоб “вивести” будь-яке теоретичне положення чи концепцію на практику суспільно-політичного життя нашої держави, “примусити” теорію підказувати шляхи розв'язання наболілих політичних проблем. На думку авторів посібника, молода українська політологія зможе досягнути значних висот в теорії та виконає свої суспільні функції лише на базі: 1) вивчення і творчого застосування кращих теоретичних надбань світової політології; 2) подолання ідеологічних кліше і стереотипів тоталітарної доби; 3) повернення із забуття та введення в науковий обіг політичних ідей і концепцій видатних українських мислителів; 4) відтворення демократично-правової традиції та політичної ініціативи українського народу”.

В 1995 р. Ф.Медвідь прийняв запрошення відомого спортсмена, педагога-тренера, вченого-практика ректора Львівського інституту фізичної культури Мирослава Герцика і очолив кафедру суспільних наук, яка взялася за розробку наукової комплексної теми „Соціально-філософські засади

розвитку фізичної культури і спорту в Україні”, що тісно пов’язана з профілем вузу. Вчений присвятив ряд праць гуманітарним проблемам спортивної науки, здоровому способу життя, оскільки „в основі утвердження здорового способу життя, забезпечення належної охорони здоров’я української нації у XXI ст. лежить, на думку Ф.Медвідя, рекреаційно-оздоровча і профілактична робота, побудована на ціннісно-спонукальних джерелах природних потреб людини у фізичному загартуванні, оскільки найважливішим елементом здорового способу життя виступає оптимальний руховий режим, що включає регулярні заняття фізичною культурою і спортом”.

На запрошення директора Львівської філії Української академії державного управління при Президентові України Анатолія Чемериса Ф.Медвідь формує і очолює кафедру державної політики і права.

Ще одним оригінальним зрізом діяльності Ф. Медвідя є дослідження ним творчості харизматичних персоналій, зокрема І.Огієнка, М.Грушевського, В.Винниченка, Ю.Липи, А.Шептицького, Й.Сліпого, М.Міхновського, Д.Чижевського. Їхню творчість вчений розглядає з позиції об’єднання тодішньої української нації, визначення ними напрямів поступу української спільноти, досягнення українцями статусу державного народу, „історичної нації”. Напевно найбільше уваги він приділив творчому доробку І. Франка. Тема наукової доповіді на Міжнародному науковому конгресі „Іван Франко: дух, наука, думка, воля” (до 150-річчя від дня народження) присвячена ідеї національного поступу у творчості Івана Франка. Саме слідуючи за мислителем, вчений розглядає суспільний прогрес як зростання вільної людської діяльності, „емансипацію людської одиниці” у співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Визначаючи спільноту, вчений ставить на перше місце родину, потім громаду і завершує нацією. Бо саме нація, на його думку, віддзеркалюючи багатство етнопсихологічних, культурно-історичних і соціально-побутових форм людства, уособлює його горизонтальну диференціацію, є найстійкішою внутріструктурованою групою інтересів і характеризується прагненнями до творення власної національної держави. “Для І. Франка, на думку вченого, як і для більшості тогочасних теоретиків "національної ідеї", незаперечним було, що в становленні модерної нації вирішальну роль покликана відіграти інтелігенція, вносячи в народ, який "мовчить, молиться і платить" (М. де Унамун), національну ідеологію. Справжня інтелігенція, а точніше національна еліта суспільства — це очі національного духу, розум всенародного єства, творець, носій та провідник знання, національних та вселюдських ідеалів”. Альтернативне бачення місії інтелігенції в державотворчих процесах Ф.Медвідь розкриває через творчість М.

Міхновського. “Для М. Міхновського було незаперечним, що історична місія інтелігенції як володаря слова у формуванні свідомості взагалі, а національної — зокрема, полягає у праві й обов’язку керувати національними змаганнями”.

Саме феномену національної ідеї Ф.Медвідь присвятив в різний час цілий ряд наукових статей, бо сучасна українська держава, на думку вченого, відбулася завдяки консолідуючій силі державницької національної ідеї. Національна ідея у поєднанні із загальнолюдськими цінностями й ідеалами стає чинником національної консолідації на державотворчій основі, сприяє формуванню національної єдності в процесі досягнення закладених у ній цілей і цінностей, що поділяються усіма або більшістю членів спільноти. Вона включає прагнення до оптимального само влаштування нації, організації господарського, політичного, духовного, культурного життя народу у формах, саме йому притаманних.

Ф.Медвідь відгукнувся у 1997 р. на запрошення керівництва Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України і очолив науково-дослідний і редакційно-видавничий відділ. Тут він стає редактором газети особового складу інституту „Правоохоронець”, відповідальним редактором Вісника інституту, що став фаховим з юридичних наук. У вузі за його безпосередньої участі й організації проведено ряд значних наукових заходів, що склали окремі випуски часопису, зокрема, круглий стіл „Національна безпека України”, Всеукраїнську науково-теоретичну конференцію „Задачі християнської етики та формування світоглядних основ працівників органів внутрішніх справ” тощо.

Професійно вивчати політичну сферу без юриспруденції, на думку вченого, є справою невдячною, тому він з 1998 по 2001 рр. опановує право, закінчує юридичний факультет Львівського інституту внутрішніх справ і здобуває кваліфікацію юриста.

Так завершується майже чвертьстолітній львівський період наполегливої праці історика, політолога, філософа і правника Федора Медвідя.

Горизонти науково-теоретичних пошуків Ф. Медвідя розширилися до такого рівня, що постала потреба зміни місця проживання. Вчений вирішив, що максимально реалізувати свій творчий потенціал можливо знаходячись поруч зі столицею України, де сконцентровані кращі духовні та інтелектуальні ресурси нації. Така міграція пов’язана зовсім не з провінційністю Львова чи великими амбіціями Ф.Медвідя, просто вчений відчув, що його потенціал як фахівця став не повністю затребуваний. Займаючи керівні посади, він з легкістю їх залишав, адже більше цінував свободу, аніж кар’єру. Для Ф.Медвідя властиве поєднання свободи з відповідальністю, що характерне для сильних і мужніх людей. Такі вчені є промоторами ду-

ховно-культурного і суспільно-політичного процесу.

Ірпінський період творчості Ф.Медвідя розгортається в осмисленні небезпек, загроз і ризиків пріоритетним національним інтересам України в контексті глобалізації та євроінтеграції, забезпечення національної безпеки України. На передній план виходять політико-правові засади політичної модернізації, зокрема модернізації ДПС України, гармонізації правової системи України до норм права Європейського Союзу.

Відомий державний і громадський діяч, депутат Верховної Ради України ряду скликань, ректор Академії ДПС України професор Петро Мельник запросив Ф.Медвідя на посаду старшого наукового співробітника факультету підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників податкової міліції, де він фактично займається організацією і систематизацією наукової роботи підрозділу. Тут його обирають Вченим секретарем Вченої ради факультету.

Ф.Медвідя запрошують до робочої групи по державно-правовому експерименту розвитку місцевого самоврядування у відповідності до реалізації Закону України „Про державно-правовий експеримент розвитку місцевого самоврядування в місті Ірпені, селищах Буча, Ворзель, Гостомель, Коцюбинське Київської області” від 5 квітня 2001 рр., він стає членом робочої групи по розробці Комплексної програми перспективного розвитку Академії ДПС України на 2003-2011рр. та факультету підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників податкової міліції, як структурного підрозділу вузу. На замовлення ДПА України створюється робоча група з працівників Академії, що займається проблемами розвитку та модернізації Державної податкової служби України.

Як постійний експерт із внутрішньої і зовнішньої політики, національної безпеки України Регіонального представництва Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі, Британської Ради в Україні Ф.Медвідь постійний учасник Міжнародних і Всеукраїнських конференцій, симпозіумів, круглих столів не тільки в Україні, але і Росії, Білорусі, Польщі, Угорщині, Литві, Молдові.

З вересня 2003 р. Ф.Медвідь стає доцентом кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Національної академії ДПС України. Адекватною оцінкою попередньої наукової діяльності Ф. Медвідя є обрання його в 2005 р. дійсним членом (академіком) Міжнародної академії безпеки життєдіяльності. Вагомими є й теоретичні здобутки вченого цього періоду: в 2005 р. вийшов (з грифом МОН України) навчальний посібник „Ораторське мистецтво правників” (співавтор Алла Медвідь), сигнальний екземпляр навчального посібника „Фахове спілкування

медичних працівників державною мовою”(співавтор Алла Медвідь), а також навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів „Політологічний словник” (співавтор). В 2006 р. з’являється (з грифом МОН України) навчальний посібник „Нотаріальний процес України” (співавтори В. Усенко, Я. Медвідь).

Новітня доба української ідентичності породжує запит на адекватні теоретичні рефлексії в різних галузях наукових знань. Саме в період унікальних соціально-політичних змін українського соціуму, коли постала нагальна потреба реалізовувати політику конструктивного державотворення, що не мислима без виховання правосвідомості наших громадян, виходить ґрунтовний навчальний посібник Медвідь А.М., Медвідь Ф.М. „Ораторське мистецтво правників”, що написаний з об’єктивістських позицій і новаторський за своєю суттю. Автори посібника зробили суттєвий внесок з одного боку у відновлення статусу риторики як науки і навчальної дисципліни, а з іншого – дали теоретичний месідж до творення демократичного, правового українського суспільства, в якому дієвим механізмом людини є слово.

Невідкладним політичним імперативом для сучасного українського суспільства є неухильне підвищення правосвідомості людей. Вирішенню цього завдання покликаний сприяти навчальний посібник Медвідя Ф. М., Усенка В.Ф., Медвідь Я. Ф. „Нотаріальний процес в Україні”. Він уособлює теоретичні пошуки майбутньої політико-правової парадигми України. Позитивною ознакою цього навчального посібника є те, що він написаний на основі чинного законодавства і висвітлює найбільш важливі та принципові положення про діяльність нотаріату в Україні, з’ясовує завдання, права та обов’язки нотаріальних органів щодо процедури вчинення нотаріальних дій.

Автори посібника намагаються висвітлювати концептуальні засади досліджуваних проблем крізь призму сучасності, акцентуючи увагу на комплексності юридично-правових і політичних проблем, враховуючи особливості національно-державного самоствердження України. Від рівня кваліфікації нотаріусів, які мають належним чином захищати майнові права і законні інтереси громадян, залежить ефективне ведення всього господарського комплексу країни. Чим менше держава втручається в суспільне життя з допомогою своїх розпорядчо-примусових функцій, а натомість відносини між людьми регулюються законом, тим зрілішою є політична суб’єктність нації.

Особлива гордість педагога і вченого Ф.Медвідя – це студенти наукового товариства при кафедрі цивільно- та господарсько-правових наук, наукового гуртка „Цивіліст”, зокрема, Леся Коваленко, Наталя Позняк, Ірина Шлапак, Роман Балан, Михайло Жданов, Дарія Денисова, Віталій Корнієнко, Олена Фролова, які неодноразово від-

значалися грамотами і нагородами на різних наукових заходах і конференціях за високий науковий рівень досліджень, виконаних під керівництвом вченого. Так, Леся Коваленко з науковою роботою „Правове регулювання юридичної відповідальності за порушення норм податкового законодавства” стала переможницею Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з юридичних наук у 2005/2006 навчальному році.

Вчений і педагог Федір Медвідь, як вихованець львівської історичної і політико-правової школи, є речником сучасного україноцентризму. Його розумний патріотизм і поміркована консервативність сприяють формуванню сучасної політичної еліти та утвердженню громадянського суспільства нової України. Вчений вважає: “Події листопада – грудня 2004 року каталізували процес становлення громадянського суспільства. В безпрецедентних політичних баталіях українці обрали справді народного президента. І як адекватно сьогодні звучать слова теоретика українського консерватизму В.Липинського: “Перший раз в

історії України джерело Влади виведено з традиції, а не з бунту: з моральної, а не фізичної сили – з чогось старшого, ніж сама Влада”. Вставши з колін наш народ змусив поважати себе, зруйнував стереотипні міфи про соціальну пасивність і громадянську апатію українців. Люди повірили в те, що вони власними силами можуть змінити своє життя на краще, реально впливати на державну політику, забезпечити перемогу демократії”.

Такою багатогранною, інтенсивною і плідною виступає науково-педагогічна діяльність Федора Медвідя, який „вигодований твердим селянським хлібом” у розквіті своїх 50-ти років сповнений нових наукових планів та творчих задумів, переконаний, що лише повсякденна наполеглива праця в ім’я розбудови правової, соціальної держави, становлення структур громадянського суспільства забезпечить Україні належне місце у світі, а громадянам гідні, цивілізовані умови життя і праці.

Щиро вітаючи вченого з ювілеєм, побажаємо йому Істини, Добра і нових успіхів на ниві української політичної і правової науки.

НАШІ АВТОРИ

- Бабкіна Ольга* – доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедрою політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова
- Безега Тетяна* – науковий співробітник НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету
- Бєлов Дмитро* – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету
- Білоус Олег* – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Боднар Володимир* – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
- Болдижар Сергій* – старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету
- Бурдяк Віра* – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Буришин Віктор* – пошукувач кафедри політології Ужгородського національного університету
- Буркало Валентин* – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
- Варзар Євген* – аспірант кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Варзар Іван* – доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, професор кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Ващенко Костянтин* – кандидат політичних наук, завідувач кафедрою соціально-політичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова
- Вегеш Ігор* – студент четвертого курсу факультету суспільних наук Ужгородського національного університету
- Вегеш Микола* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою політології, ректор Ужгородського національного університету
- Головчук Оксана* – аспірант кафедри телебачення і радіомовлення Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Гомонай Василь* – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету
- Гордієнко Михайло* – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії Національного університету державної податкової служби України
- Демченко Оксана* – пошукувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету
- Денисенко Валерій* – доктор політичних наук, професор кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Доцяк Ігор* – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Друк Вікторія* – молодший науковий співробітник Прикарпатського центру політичних та євроінтеграційних досліджень
- Дудінський Владислав* – доктор, завідувач кафедрою громадянського і етичного виховання Пряшівського університету імені П.Шафарика
- Ерфан Віталій* – пошукувач кафедри політології Ужгородського національного університету
- Єгорова Ольга* – молодший науковий співробітник регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень в м. Ужгороді
- Зайченко Лілія* – старший викладач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

<i>Карнаух Анна</i>	– кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
<i>Карпов Олександр</i>	– кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою політичного менеджменту Муніципальної Академії України
<i>Кишко Каріна</i>	– кандидат біологічних наук, доцент кафедри генетики, фізіології і мікробіології
<i>Кіш Єва</i>	– кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України
<i>Клайзнер Анжела</i>	– здобувач відділу етнополітики Національного інституту стратегічних досліджень
<i>Климончук Василь</i>	– кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
<i>Ключкович Анатолій</i>	– кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
<i>Кокорський Валентин</i>	– кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету
<i>Копча Василь</i>	– викладач кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету
<i>Кухарчук Ольга</i>	– пошукувач кафедри політології Ужгородського національного університету
<i>Кучма Леся</i>	– аспірантка кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка
<i>Лазар Наталія</i>	– кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
<i>Лазорик Віктор</i>	– пошукувач кафедри політології Ужгородського національного університету
<i>Лазур Ярослав</i>	– кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарського права Ужгородського національного університету
<i>Лачний Мартін</i>	– доктор, викладач Пряшівського університету імені П. Шафарика
<i>Левкулич Василь</i>	– кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Ужгородського національного університету
<i>Лемак Василь</i>	– доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедрою теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету
<i>Ленгер Яна</i>	– викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету
<i>Лендьел Мирослава</i>	– кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
<i>Леньо Павло</i>	– здобувач Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України
<i>Лупул Тарас</i>	– доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
<i>Медвідь Алла</i>	– старший викладач кафедри сучасних мовних комунікацій і культури
<i>Медвідь Федір</i>	– кандидат філософських наук, академік Міжнародної академії безпеки життєдіяльності, доцент кафедри цивільного та міжнародного права юридичного факультету Національної академії ДПС України
<i>Мітряєва Світлана</i>	– кандидат історичних наук, директор Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень в м. Ужгород, заслужений діяч науки і техніки України
<i>Мороз Ігор</i>	– викладач кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
<i>Нальотов Андрій</i>	– аспірант кафедри політології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, головний спеціаліст управління з питань внутрішньої політики, у справах засобів масової інформації та зв'язків з громадськістю Вінницької обласної державної адміністрації

- тету імені Василя Стефаника
- Олексин Ярослав* – здобувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Осадца Іван* – аспірант кафедри міжнародної інформації факультету історії, політології, міжнародних відносин, здобувач кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Остапенко Марина* – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Остапець Юрій* – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, декан факультету суспільних наук Ужгородського національного університету
- Офіцинський Роман* – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ужгородського національного університету
- Петрінко Віктор* – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
- Петрушка Наталія* – аспірант кафедри політології Ужгородського національного університету
- Примуш Микола* – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедрою політології Донецького національного університету
- Романюк Анатолій* – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Ротар Наталія* – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління, докторант кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Сергієнко Тетяна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету
- Соломка Едуард* – кандидат психологічних наук, завідувач кафедрою педагогіки та психології Ужгородського національного університету
- Сопо Андрій* – викладач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції Ужгородського національного університету, пошукувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії
- Сорока Марина* – викладач кафедри політології Ужгородського національного університету
- Сурніна Ольга* – викладач кафедри політології Ужгородського національного університету
- Тиркус Юрій* – здобувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Токар Маріан* – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету
- Токовенко Олександр* – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедрою політології, декан соціально-гуманітарного факультету Дніпропетровського національного університету
- Туренко Олег* – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави та права Донецького національного університету
- Туряниця Вікторія* – викладач кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету
- Фернега Володимир* – завідувач лабораторією педагогіки та психології Ужгородського національного університету
- Черленяк Іван* – кандидат фізико-математичних наук, завідувач відділом Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень в м. Ужгород
- Четверікова Лариса* – кандидат політичних наук, викладач кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Чуп Сергій* – аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Шандор Федір* – кандидат соціологічних наук, викладач кафедри соціальної роботи Ужгородського національного університету

- ного університету імені Івана Франка
- Шутинов Геннадій* – аспірант кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Щадей Микола* – аспірант кафедри політології Ужгородського національного університету
- Ярош Богдан* – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедрою політології Волинського державного університету імені Лесі Українки
- Ярош Ярослав* – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Волинського державного університету імені Лесі Українки

З М І С Т

<i>М. Веґеш.</i> УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ	3
Етнополітичні та культурно-цивілізаційні проблеми трансформаційних процесів на постсоціалістичному просторі	
<i>В. Буркало.</i> ЕТИКА УСПІХУ ТА ЕТИКА СЛУЖІННЯ В ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДОБИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	17
<i>С. Буртак.</i> ЦІННІСНО-ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ	21
<i>Є. Варзар.</i> ДО АКСІОЛОГІЇ УГОРСЬКОГО ЕТНОМЕНШИНСЬКОГО ФЕНОМЕНУ В ПОЛІТОЛОГО-ЕТНОЛОГІЧНИХ РЕФЛЕКСІЯХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1956 РОКУ	24
<i>Г. Льтьо.</i> МІЖНАЦІОНАЛЬНЕ СПІЛКУВАННЯ – ВАЖЛИВІШИЙ ЧИННИК ГРОМАДСЬКОЇ ЗЛАГОДИ	30
<i>А. Карнаух.</i> ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ (НА ПРИКЛАДІ УГОРЩИНИ ТА УКРАЇНИ)	33
<i>М. Кашка.</i> “ЗОРЯ ГАЛИЦЬКА” ПРО ПОДІЇ В ПІВНІЧНО-СХІДНИХ КОМІТАТАХ УГОРЩИНИ (ТЕРИТОРІЯ СУЧАСНОГО ЗАКАРПАТТЯ) В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 р.....	36
<i>Є. Кіш.</i> ГЕОПОЛІТИЧНА СЕГМЕНТАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ: НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ	40
<i>І.Коваль.</i> РЕЛІГІЯ І ПОЛІТИКА: ШЛЯХИ ВЗАЄМОДІЇ	46
<i>Л. Кучма.</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВНИЙ ОБМЕЖУЮЧИЙ ЧИННИК МАНІПУЛЮВАННЯ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ	48
<i>П. Леньо.</i> ЕТНОЛОГІЧНА НАУКА НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ КІНЦЯ 80-х – ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ	52
<i>В.Петрінко.</i> ГЕОПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ВІД ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ ДО “ГАЗОВОЇ ДИПЛОМАТІЇ”	58
<i>М. Примуш.</i> СУБ’ЄКТИВНІ ТА ОБ’ЄКТИВНІ ФАКТОРИ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	62
<i>Н. Ротар.</i> ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ОСНОВНІ МОДЕЛІ, ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЕВОЛЮЦІЇ	68
<i>А. Сопо, М. Сорока.</i> СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА КРИЗА 2006 РОКУ В УГОРСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ВИПРОБУВАННЯ ДЕМОКРАТІЇ.....	73
<i>О. Сурніна.</i> ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ПОЛІПШЕННЯ СТАНОВИЩА ЖІНОК В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ У 90-х РОКАХ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	80
<i>Ф.Шандор.</i> ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ: ВПЛИВ ПРОЦЕСУ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ НА ІНСТИТУТ ПОЛІТИКИ	85
<i>Г. Шупунов.</i> ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДґРУНТЯ ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТТЯ «ГІБРИДНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ» В КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ ПЕРЕХІДНИХ ПРОЦЕСІВ (ТРАНЗИТУ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ) НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ	90
<i>М. Щадей.</i> ПИТАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ У ПРАЦЯХ Е.ТОФФЛЕРА	95
<i>V. Dudinsky.</i> K ENVIRONMENTÁLNEJ SPOLOČNOSTI (ZO SKÚSENOSTÍ SLOVENSKEJ REPUBLIKY).....	101
<i>М. Лаčný.</i> CORPORATE RESPONSIBILITY: CHALLENGING ISSUE.....	106
<i>R. J. O’Meara.</i> BEYOND UKRAINE’S ELECTIONS: LIBERTY, ‘MENTALITET’ AND RESPONSIBILITY	111
<i>Н.Лазар</i> УЧАСТЬ УГОРСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ СЛОВАЧЧИНИ.....	119

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПІСЛЯ 1989 РОКУ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

<i>І. Безега.</i> ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРИВАТИЗАЦІЇ.....	124
<i>Д. Белов.</i> МОДЕРНІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ	130
<i>С. Болдижар.</i> ПРАВОВІ АСПЕКТИ НАРОДНОГО ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ (ПРИКЛАД ЗАКАРПАТТЯ У 1944-1945 РОКАХ).....	133
<i>О. Глоба.</i> АНАЛІТИЧНІ ЦЕНТРИ ЯК СЕГМЕНТ «ТРЕТЬОГО СЕКТОРУ» В ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ.....	135
<i>В.Гомонай.</i> АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	138
<i>В.Друк.</i> ФАКТОР ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ	139
<i>О. Єгорова.</i> ВРАХУВАННЯ ДОСВІДУ ПОЛЬЩІ В ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗОН З ТОЧКИ ЗОРУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	143
<i>А. Ключкович.</i> КОАЛІЦІЙНА ДИНАМІКА ТА РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ ПАРТІЙНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА НА ЗЕМЕЛЬНОМУ РІВНІ ПІСЛЯ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ.....	145
<i>В.Кокорський.</i> СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	151
<i>В. Копча, В. Лемак.</i> СТАНОВЛЕННЯ І НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВОСУДДЯ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1993-2001 РОКИ.....	157
<i>В. Лазорик.</i> ВИШЕГРАДСЬКА ГРУПА ЯК ПРИКЛАД РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	161
<i>Я. Лазур.</i> УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	165
<i>В. Левкуліч.</i> ПЕРЕХІДНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ.....	168
<i>Я. Ленгер.</i> ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	171
<i>О. Макух.</i> АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ ВЛАДИ ЯК КОМУНІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	174
<i>О. Малець.</i> ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ НА ДЕРЖАВНОМУ РІВНІ	178
<i>Ф. Медвідь.</i> ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ.....	183
<i>А. Нальотов.</i> ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ ТА ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ	189
<i>І.Овчар.</i> КРИЗА ВЛАДИ У СРСР (КІНЕЦЬ 80-х – ПОЧАТОК 90-х рр. ХХ ст.).....	194
<i>М. Остапенко.</i> ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ (НА ПРИКЛАДІ УГОРЩИНИ)	200
<i>Н. Петрушка.</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕХОДІВ ТА ЇХ СПЕЦИФІКА У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	206
<i>В.Турияниця.</i> ІНТЕГРАЦІЯ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ СЛОВАЧЧИНИ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ.....	216
<i>І.Черленяк.</i> СИНЕРГЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СИСТЕМАМИ СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНОЇ ПРИРОДИ	223

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

<i>О. Білоус.</i> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦЕРКОВНИМ МАЙНОМ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	230
<i>Л. Бунецький.</i> ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНИХ ОСНОВ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН ТА ВЛАДИ В ДЕРЖАВАХ ТРАНЗИТНОГО ХАРАКТЕРУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)	234
<i>В. Бурішин.</i> СТИХІЙНІ ЛИХА, АВАРІЇ ТА КАТАСТРОФИ ЯК ФАКТОР ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (ДОСВІД ЗАКАРПАТТЯ)	239
<i>К. Ващенко.</i> ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВІ ГРУПИ ЯК ЧИННИК СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ	245
<i>М. Гордієнко.</i> ПРІОРИТЕТИ НАЦІЄТВОРЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	247
<i>О. Демченко.</i> СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВІЛЬНИХ ЗМІ В УКРАЇНІ: БОРОТЬБА ЗА ПРАВА ЖУРНАЛІСТІВ	252
<i>В. Денисенко.</i> ПРО МЕЖЕВІСТЬ (НЕ-МЕЖЕВІСТЬ) ТВОРЧОЇ РЕФЛЕКСІЇ	256
<i>В. Климончук.</i> ЦІННІСТЬ СВОБОДИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	258
<i>А. Медвідь.</i> ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ РИТОРИЧНОЮ СПАДЩИНОЮ ІВАНА ФРАНКА В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ	261
<i>С. Мітряєва.</i> ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС І УКРАЇНА	266
<i>Я. Олексин.</i> ЕТНОРЕЛІГІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ У ВИМІРАХ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ	270
<i>Ю. Остапеч, О. Кухарчук.</i> ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА (1991 – 2006)	275
<i>Ю. Туркус.</i> ВПЛИВ УКРАЇНИ НА ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІ ПРОЦЕСИ	279
<i>М. Токар.</i> ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИБОРІВ ДО ВИЩИХ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЗА ПРОПОРЦІЙНОЮ ВИБОРЧОЮ СИСТЕМОЮ В ЗАКАРПАТТІ (XX – ПОЧ. XXI ст.)	283
<i>О. Токовенко.</i> ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ ТА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	286
<i>О. Туренко.</i> РЕФЛЕКСІЯ СТРАХУ: ЗАПОРУКА ШЛЯХУ ДО ДЕМОКРАТІЇ ЧИ ЦІНА СВОБОДИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	289
<i>С. Чуп.</i> ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ	295
<i>Ю. Шведа.</i> ЗДОБУТКИ ТА ЗАГРОЗИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ “ХВИЛЬ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ” С. ХАНТІНГТОНА	300
<i>Я. Ярош.</i> МІСЦЕ І РОЛЬ “ТРЕТЬОГО СЕКТОРУ” В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ	303
<i>І. Доцяк.</i> ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ	306
<i>Р. Офіцинський.</i> ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х — ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-х рр.)	310
<i>Е. Соломка, В. Фернега.</i> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УМОВ ДЛЯ ЗДОБУТТЯ ПОВНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ДІТЬМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.	319

УРОКИ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ: ДОСВІД КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ Й УКРАЇНА

2004 р.	323
<i>В. Боднар.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1990-2006 рр.)	328
<i>Гурдяк.</i> РЕВОЛЮЦІЇ 1956 І 1989 РОКІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ	335
<i>І. Варзар.</i> „ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТРИКУТНИК” УГОРЩИНА – РУМУНІЯ – УКРАЇНА: РЕВОЛЮЦІОЛОГО-РЕФОРМАЦІОЛОГІЧНІ УРОКИ ДЛЯ СЕБЕ І ДЛЯ СВІТУ	341
<i>О. Головчук.</i> ПЕРСПЕКТИВИ ГРОМАДСЬКОГО РЕГІОНАЛЬНОГО МОВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУСПІЛЬСТВА	349
<i>В. Ерфан.</i> СУЧАСНА СИСТЕМА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ ТА СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ	353
<i>Л. Зайченко.</i> ТЕХНОКРАТИЧНІ АСПЕКТИ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ УГОРЩИНИ ТА УКРАЇНИ У СВІТЛІ УРОКІВ ВІДПОВІДНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ	357
<i>О. Карпов.</i> СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ У ПРОЦЕСІ КОНСТИТУАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМ У ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНИХ УГОРЩИНІ ТА УКРАЇНІ: ІСТОРІОЛОГІЯ, СТРУКТУРА, КРАТОЛОГІЯ.....	360
<i>А. Клайзнер.</i> ПРОБЛЕМА АСИМІЛЯЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ МЕНШИН В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ПОЛЬЩА, СЛОВАЧЧИНА, УГОРЩИНА)	368
<i>М. Лендъел.</i> МІСЦЕВА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ	373
<i>Т. Лукул.</i> ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ ЯК ІМАНЕНТНА РИСА ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ КРАЇН ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОГО ПРОСТОРУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ 1990–х – ПОЧ. 2000-х рр.)	378
<i>І. Мороз.</i> СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ	380
<i>І. Осадца.</i> РЕВОЛЮЦІЇ 1989 р. У ЦСЄ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У РЕСПУБЛІЦІ БОЛГАРІЯ.....	386
<i>А. Романюк.</i> ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАБІЛЬНОСТІ УРЯДІВ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН З НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКОЮ ФОРМОЮ ПРАВЛІННЯ	392
<i>Т. Сергієнко.</i> СЛОВАЧЧИНА – ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ.....	396
<i>Л. Четверікова.</i> ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЙОГО КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ	401
<i>Б. Ярош.</i> УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ СИЛИ ВОЛИНИ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921-1939 рр.)	406
<i>І. Мельник</i> НАЦІЯ ЯК ОБ’ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СРСР	

РЕЦЕНЗІЇ

<i>І. Вегеш.</i> РЕКВІЄМ РЕВОЛЮЦІЇ.....	418
<i>М. Токар.</i> ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРАЦІ А. ШМІДТА “УКРАЇНА. КРАЇНА МАЙБУТНЬОГО”	421
<i>Ф. Кирилюк, Ю. Остапець.</i> ФЕДІР МЕДВІДЬ – ПЕДАГОГ І ВЧЕНИЙ.....	424
НАШІ АВТОРИ	430